İstanbul'un Kitabı

Fatih II

Eminönü - 1

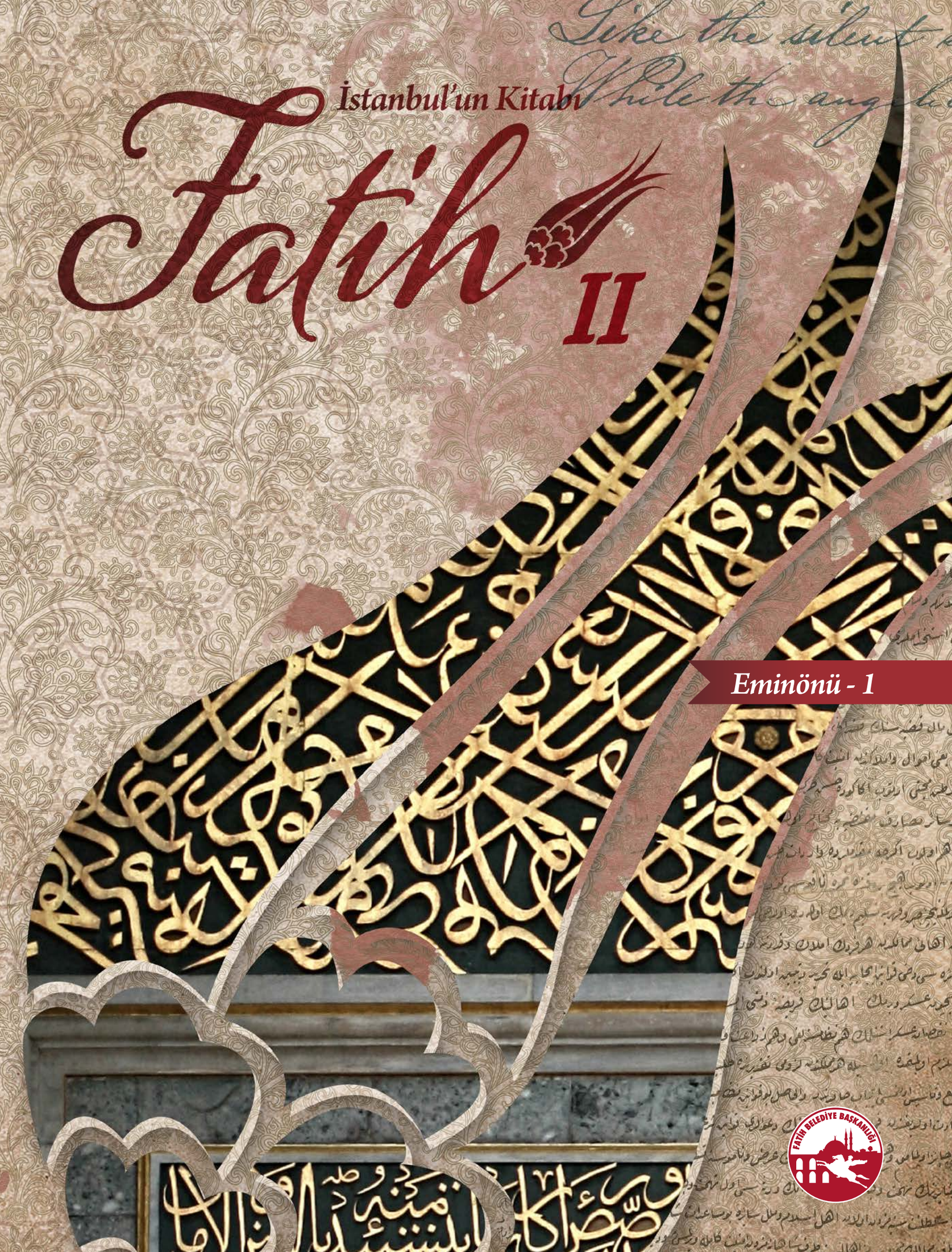

İstanbul'un Kitabı

Fatih II

Eminönü - 1

www.fatih.bel.tr

FATİH BELEDİYESİ

İstanbul'un Kitabı
Fatih II

Fatih Belediye Başkanlığı, Kültür Yayınları **İstanbul'un Kitabı Fatih**, İstanbul Aralık 2012.

Proje Koordinatörü: Hasan SUVER

Proje Editörü: Fatih GÜLDAL / fatihguldal@gmail.com

Görsel Kaynak Editörü: Sinan CECO

Redaksiyon: Huseyin MOVİT (Dil Birliği açısından TDK kaynaklarına uyulmuştur).

Metin Yazarları:
Prof. Dr. Doğan KUBAN
Prof. Dr. Günay KUT
Prof. Dr. M. Baha TANMAN
Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN
Prof. Dr. Selçuk MÜLAYİM
Prof. Dr. Semavi EYİCE
Prof. Dr. Suphi SAATÇİ
Doç. Dr. Birsel KÜÇÜKSİPAHİOĞLU
Doç. Dr. Fatih M. ŞEKER
Yrd. Doç. Dr. Ahmet Vefa ÇOBANOĞLU
Yrd. Doç. Dr. Ali Rıza ÖZCAN
Yrd. Doç. Dr. Turgay ANAR
Dr. Aras NEFTÇİ
Dr. Bünyamin DEMİR
Dr. Mustafa KÜÇÜK
Ahmet APAYDIN
Akın KURTOĞLU
Ali GÖZELLER
Asım FAHRİ
Aydın ÇAKIRTAŞ
Banu BİLGİCİOĞLU
Burcu Kutlu DİLBAZ
Fatih GÜLDAL
Güney ONGUN
İ.Umut Çelik
İrfan DAĞDELEN
Mehmet Çağlayan ÖZKURT
Mehmet MAZAK
Mürsel DÜZENCİ
Muzaffer ALBAYRAK
Necdet SAKAOĞLU
Nida NEBAHAT NALÇACI
Saro DADYAN
Semra KIR
Sezgül KARCIOĞLU
Sinan CECO
Şükriye Pınar Yavuztürk ÖZYALVAÇ
Tahsin YILDIRIM
Tuğba ERZİNCAN
Yusuf ÇAĞLAR

Grafik - Tasarım
ayrıntı tasarım
(0 212) 252 46 62 - 63 / www.ayrintitasarim.com

Baskı: G. M. Matbaacılık ve Tic. A.Ş.
100 Yıl Mah. MAS-SİT 1. Cad. No: 88 Bağcılar / İstanbul
Tel: (0212) 629 00 24 - 25 • Faks: (0212) 629 20 13

Bu kitapta yer alan tüm yazıların ve fotoğrafların yayım hakları saklıdır. Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında yayımcının ve arşiv sahibinin yazılı izin alınmaksızın hiçbir yolla çoğaltılmaz ve arşiv nitelindeki fotoğrafik belgeler arşiv sahibinden izinsiz hiçbir amaçla kullanılamaz.

FATİH BELEDİYESİ

Fatih Belediye Başkanlığı
Vatan Cad. Adnan Menderes Bulvarı
No: 54 Fatih / İstanbul
Tel: 0212 453 1453
www.fatih.bel.tr

içindekiler

www.fatih.bel.tr

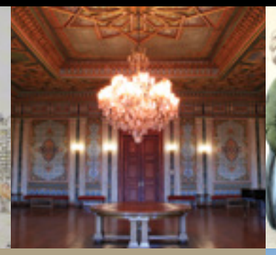

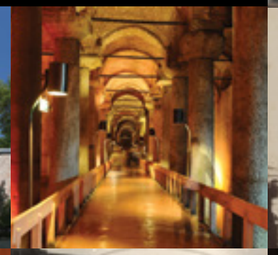

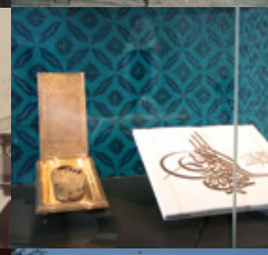

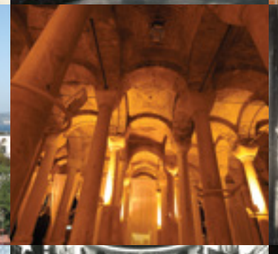

08-09 Takdim / *Fatih Belediye Başkanı Mustafa Demir*

10-13 Editörden / *Fatih Güldal*

14-15 **Fetihten Önce Eminönü Bölgesi**

16-71 Arkeolojisi ve Bugüne Kalan Başlıca Eski Eserleri / *Semavi Eyice*

72-117 İstatistiklerle Eminönü (1885) / *Mahir Aydın*

118-129 Bizans İmparatorluğu Dönemi'nde Doğal Afetler ve Eminönü / *Birsel Küçüksipahioğlu*

130-161 Osmanlı Devrinde Eminönü Yangınları / *Mehmet Ali Beyhan*

162-173 Mimar Sinan'ın Kimliği ve Eminönü / *Suphi Saatçi*

174-217 Eminönü Kentiçi Ulaşım Tarihi / *Akın Kurtoğlu*

218-231 Bir Ramazan Geleneği Mahyacılık ve Eminönü Mahyaları / *Fatih Güldal*

232-255 Eminönü Semtinin Kültür, Sanat ve Edebiyat Mekânları / *Turgay Anar*

256-273 Eminönü Kitabeleri / *A. Rıza Özcan*

274-335 Eminönü Hanları / *Sinan Ceco*

336-345 İstanbul Hanları ve Ekonomik Mesafe / *Bünyamin Demir*

346-363 Eminönü'ndeki Tarikat Yapıları / *M. Baha Tanman*

364-381 Eski Kartpostallarda Padişah Türbeleri / *Önder Kaya*

382-415 Sinemeda Eminönü / *Semra Kır*

416-443 Eminönü'nde Kaybolan Bazı Tarihî Eserler / *Fatih Güldal*

444-463 İstanbul Seyahatnamelerinde Eminönü / *Nida Nebahat Nalçacı*

464-465 **01 - Eminönü Semti**

466-473 Eminönü Semt Tarihi / *Doğan Kuban*

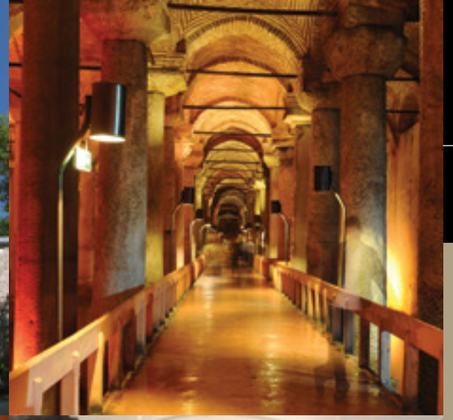

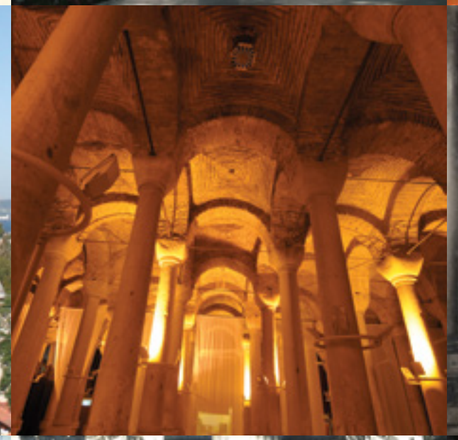

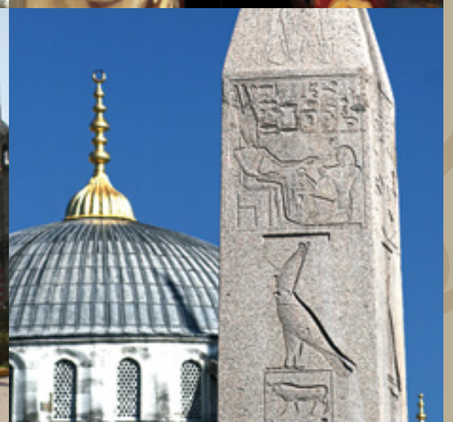

içindekiler

Yeni Cami Külliyesi / *Ahmet Vefa Çobanoğlu*	474-487
Mısır Çarşısı / *Sinan Ceco*	488-491
1802 Yılındaki Sayım Defterine Göre Tarihî Yarımada Eminönü-Fatih'te İskele, Kayıklar ve Kayıkçı Esnafının Dağılımı / *Mehmet Mazak*	492-499
Galata Köprüleri / *Sinan Ceco*	500-509
Rüstem Paşa Camii / *Sinan Ceco*	510-519
Sultanahmet Semti - 02	520-521
Sultanahmet Semt Tarihi / *Ahmet Vefa Çobanoğlu*	522-535
Topkapı Saray-ı Hümayunu / *Sinan Ceco*	536-597
Sultan Ahmet Camii ve Külliyesi Ahmet / *Vefa Çobanoğlu*	598-619
Bizans İmparatorluğu Zamanında Hipodrom / *Birsel Küçüksipahioğlu*	620-631
Osmanlı'da Siyasetin Kemale Erdiği Yer: Sultanahmet Meydanı / *Fatih M. Şeker*	632-643
Dünden Bugüne Ayasofya / *Semavi Eyice*	651-669
Sultan III. Ahmet Çeşmesi / *Sinan Ceco*	670-675
İstanbul Arkeoloji Müzeleri / *Burcu Kutlu Dilbaz*	676-697
Alay Köşkü / *Sinan Ceco*	698-701
Soğukçeşme Sokağı / *Sinan Ceco*	702-707
Haritalarda İstanbul'u Gezmek: Eminönü'nün Kadim Caddesi Divanyolu / *İrfan Dağdelen*	708-717
Mısır Vilayetinden Dersaadet'e Bir Zürafa Hikâyesi / *Yusuf Çağlar*	718-721
Sultanahmet (İshakpaşa) Yangını / *Muzaffer Albayrak*	722-725
Sinan Paşa Köşkü (İncili Köşk) / *Muzaffer Albayrak*	726-729
Sultanahmet ve Civarıyla Alakalı Osmanlı Dönemi Evrakının Değerlendirilmesi / *Mustafa Küçük*	730-743

Takdim

Bir yanında Haliç, diğer yanında Marmara Denizi ve önünden denizlerin aktığı yarımada. En önemli yolların, iklimlerin, kültürlerin buluştuğu, medeniyetlerin kurulduğu mekân. Neolitikten Roma'ya, Bizans'tan Osmanlı'ya her ırktan insanı, her dinden mabedi, her dilden ismi olan, 22 km surları ile çevrili alanında m^2'sine en çok tarihî eser düşen yegâne dünya şehri: İlk İstanbul, Fatih

8500 seneden beri kesintisiz yerleşim alanı olan Fatih, yaklaşık 1600 sene 125 hükümdarı ile dünya siyasetine yön veren tek şehirdir. Bu özelliği yanı sıra, değişik vesilelerle zaman zaman yenileri keşfedilen dünya kültür mirasının çok önemli eserlerini içinde barındırmaktadır. Altında âdeta bir şehir daha yatmaktadır. Farklı dönemlerde, kültürlerin, çeşitli dinlerin ve medeniyetlerinin zirve noktalarının yaşandığı bu kentin maddi kültür varlıkları; bütün dünyanın merak ettiği eşsiz kültür hazineleridir. Bu değerlerin keşfi, kültür tarihine, sosyal bilimlere katkı sağlarken, onları gelecek kuşakları özenle aktarmak bizlere büyük sorumluluk yüklemektedir.

Latin istilaları, deprem ve yangınlarla İstanbul doğal ve yağmalama afetlerine maruz kalmış, zaman zaman fakirleşerek zor dönemler geçirmiştir. 1453'te Fatih Sultan Mehmet tarafından fethedildikten sonra başlatılan büyük imar hareketleriyle âdeta yeniden inşa edilmiş nüfus yapısı çeşitlendirilerek zenginleştirilmiştir.

İstanbul, geçmişte ürettiği medeni değerlerini, bir başka medeniyetin hâkimiyetine girince Endülüs'te olduğu gibi yok etmemiştir. Bu sayede yaşlandıkça enerjisi artmış ve bugün Avrupa'da İslam medeniyetinin maddi ve manevi kültür varlıklarını en iyi temsil eden tek şehirdir. Her döneminde kültür ve medeniyet alanında seçkin yaşam biçimlerini/tarzlarını dünya kültürüne sunmuştur. İstanbul mekânı ve insanı ile mükemmelliğin örneği olmuştur. Nedim'in dediği gibi "Bu şehri Stanbul ki bi mislü behadır. Bir sengine yekpare Acem mülkü fedadır".

Bütün bu birikim, Tarihî Yarımada'da yaşayan herkese tarih ve kültür sorumluluğunu veriyor. Bu şehirde yerel yönetim, insan ve mekân kavramının dışında tarih ve kültür boyutuyla da ilgilenmek durumundadır. Bu zengin miras bizleri sadece ülkemize karşı değil, bütün dünyaya karşı sorumlu kılmıştır.

Suriçi İstanbul'a sanayi devrimi sonrası oluşturulan yeni kent anlayışı uygulanmaya çalışılmıştır. 1950 sonrası yaşanan yoğun göç ve yeni imar çalışmaları tarihî dokuya zarar vermiştir. Şimdilerde gece 600 bin, gündüz 2 milyonu aşan nüfusu ile Tarihî Yarımada, tarihinin en yoğun dönemlerinden birini yaşıyor. Bu kadar yoğun nüfus, yaşadığı kenti tanıması, ona aidiyetlik duyması, mekânına insanına sahip çıkarak onunla bütünleşmesi gerekmektedir. Bu alanda bireysel, kurumsal sorumluluk duyarak, dünyanın tacı olan bu hazineler şehrine kültür, sanat, ticaret ve turizmde yükselişine hep birlikte destek vererek insanımızın sosyo ekonomik seviyesini yükseltmeliyiz. Bunu kolaylıkla yapabiliriz. Çünkü kültür, İstanbul kadar rahat bir başka şehirde yaşanmamıştır. Bunun tarihî örneklerini bu kitapta bulacaksınız.

Tarihî Yarımada kültürel değerleri olan üniversiteleri, vakıfları, sağlık merkezleri, çeşitli eğitim ve kültür kurumları, otelleri, AVM'leri, STK'ları, dinî kurumları ile çok önemli bir kültür, turizm ve ticaret şehridir.

Fatih aldığı göçlerle ve geçirmekte olduğu kentsel dönüşüm/yenileme çalışmaları ile yeni bir sosyokültürel bütünleşmeye doğru evrilmektedir. Çalışmamız bu değişim sürecine müspet katkı sağlayacağına inanıyoruz. Fatih'in tarihî semtleri ile ilgili bilgileri, belgeleri ve fotoğraflarıyla birlikte bir eseri ortaya koymak, gayet zor bir çalışmanın sonucudur. Bu eserde eski fotoğraflar, çerçeve yazılar, haritalar, kitabe metinler, ilginç olaylar bu olayların konu olduğu şiirlerle âdeta tarihin içinde gezinecek ona dokunacaksınız. Fatih'in eski sosyal dokusunu, tarihî şahsiyetlerini, şairlerini, âlimlerini, paşalarını, şeyhlerini, hattatlarını, sokaklarını, caddelerini, meydanlarını, mahalle ve semtlerinin oluşumunu, camileri, mescitleri, medreseleri, tekkeleri, zaviyeleri, okulları, külliyeleri, kiliseleri, havraları, ayazmaları, çeşmeleri, sarnıçları, su yollarını, su kemerlerini, dikili taşları, zindanları, sarayları, türbeleri, hazireleri, limanları, iskeleleri, gümrükleri, sur kapılarını, hamamları, pazarları, dükkânları, imalathaneleri, bostanları, depremleri, yangınları, bayramları, düğünleri ve sosyal- kültürel kimlikleri, tarihleriyle bulacaksınız.

Fatih aldığı göçlerle ve geçirmekte olduğu kentsel dönüşüm/yenileme çalışmaları ile yeni bir sosyo kültürel bütünleşmeye doğru evrilmektedir. Çalışmamız bu değişim sürecine müspet katkı sağlayacağına inanıyoruz. Fatih'in tarihî semtleri ile ilgili bilgileri, belgeleri ve fotoğraflarıyla birlikte bir eseri ortaya koymak, gayet zor bir çalışmanın sonucudur. Bu eserde eski fotoğraflar, çerçeve yazılar, haritalar, kitabe metinler, ilginç olaylar bu olayların konu olduğu şiirlerle âdeta tarihin içinde gezinecek ona dokunacaksınız.

Tarihin pek çok olayına tanıklık eden evimizle, sokağımızla, okulumuzla, mabedimizle geleceğimizi buluştururken, hikâyecilere, romancılara ve bütün kültür tarihî meraklılarına önemli bir kaynak eser sunmanın mutluluğunu yaşıyorum. Geçmişle şimdiki zamanı buluşturan bu eserin, hazırlanmasında emeği geçen herkese teşekkür ederim.

Mustafa Demir
Fatih Belediye Başkanı

www.mustafa-demir.com
www.twitter.com/Mustafa___Demir

Editörden

Eminönü bölgesi gerek Roma-Bizans döneminde gerek Osmanlı döneminde devletin hem idari, hem askerî, hem de önemli dinî yapılarının bulunduğu bir bölge olmuştur. Bunların yanında abidevi eser olarak ifade edebileceğimiz birçok yapı da yine Eminönü bölgesi içerisinde yer almaktadır. Diğer bir deyişle Eminönü, İstanbul'un asıl kurulduğu yerdir ve önemini tarih boyunca hiç kaybetmemiştir.

Şehrin kuruluşu ile ilgili birçok efsane bulunmakla beraber genel kabul üzere Thrak kralı Byzas tarafından Sarayburnu'nda Sur-ı Sultani'nin çevrelediği sahadan biraz daha geniş bir alanda inşa edilen Byzantion, Roma-Bizans döneminde yarımadanın içlerine doğru gelişmiş ve büyümüştür. Bu dönemde şehrin idare merkezi, imparatorların yaşadıkları saray da Hipodrom ile Marmara kıyısı arasında bulunan alanda; görünürde bazı spor müsabakalarının yapıldığı ama aslında Roma-Bizans döneminde kentin nabzının attığı ve dünyanın farklı yerlerinden getirilen birçok abidevi anıtın sergilendiği Hipodrom bugünkü Sultanahmet'te inşa edilmiştir. Roma döneminde şehrin alt yapısı ve ulaşımı ile ilgili önemli çalışmalar yapılmış İstanbul'un tarihi boyunca anayolunu oluşturmuş olan ve Hipodrom'dan başlayıp, bugün Divanyolu olarak bilinen caddede üzerinden, Çemberlitaş'tan geçerek Beyazıt'e oradan da ikiye ayrılarak Yedikule ve Edirnekapı'ya ulaşan Mese adlı cadde oluşturulmuştur. Şehrin en eski ve en önemli meydanlarından biri bugün Beyazıt Meydanı olarak bilinen Forum Tauri ile Forum Constantin de (Çemberlitaş) Eminönü'nün sınırları içerisinde kalan ve tarih boyunca önemini hiç yitirmemiş alanlardan bazılarıdır. Bu meydanlar Osmanlı döneminde de ana arter üzerinde olmaları münasebetiyle sayısız olaya tanıklık etmiş, ehemmiyetleri artarak devam etmiştir. Nitekim bu bölgelere selatin camileri yapılmış ve önemli hadiseler cereyan ettiğinde tıpkı Roma-Bizans devrinde olduğu gibi halk buralarda toplanmıştır.

Şehrin bir nevi hafızası olarak yüzyıllardır ayakta duran tarihî birçok abidevi eser de yarımadanın Eminönü kısmında bulunur. Roma dönemine ait olup Gotlara karşı kazanılan bir savaşın zafer tanrıçası Victoria'ya adandığını sembolize eden ve bugün Sarayburnu'nda Topkapı Sarayı'nın, daha doğru bir ifade ile Saray-ı Hümayun'un, dördüncü avlusunda bulunan Gotlar Sütunu, İmparator I. Constantin'in üzerine kendi heykelini yaptırdığı ve sonraları afetlerden gördüğü zarar üzerine etrafının demir çemberlerle sarılması nedeniyle Çemberlitaş adını alan anıt, Hipodrom'daki başta Obelisk olmak üzere, Örme Sütun, Yılanlı Sütun ve günümüze ulaşamayan birçok yapı Tarihî Yarımadanın Eminönü istikametinde yer almaktaydı. Tüm bunların yanında şehrin önemli dinî yapıları da İstanbul'un Eminönü bölgesinde yükselmektedir. Şehirdeki Roma/Bizans İmparatorluğu'nun en mühim dinî eseri olan Ayasofya, fetihle birlikte camiye çevrilen ve Küçük Ayasofya Camii olarak bilinen Sergios ve Bakhos Kilisesi, yine kiliseden münkalid Kalenderhane Camii, Ayairini ve bugüne ulaşmayan birçok eserin yeraltındaki kalıntıları Eminönü'nde bulunmaktadır.

Eminönü, İstanbul'un Türkler tarafından fethi ile de gelişimini sürdürmüş ve Osmanlı Devleti'nin hem idari hem askerî, hem iktisadi, hem de önemli dinî yapıların bulunduğu merkezi olmaya devam etmiştir. Şehrin fethinden hemen sonra ilk saray olarak Beyazıt Meydanı'nda inşa edilen yapı kullanılmış daha sonra yetersiz görülen bu saray yerine Topkapı Sarayı, yeni eklemelerle sürekli büyüyerek Eminönü dışındaki saraylar yapılana kadar kullanılmıştır. İlerleyen yıllarda Eminönü sultanların, paşaların ve hanım sultanların da vakıf eserleriyle dolup taşmıştır. Beyazıt Külliyesi, Şehzade Külliyesi, Süleymaniye Külliyesi, Sultanahmet Camii, Nuruosmaniye Camii, Laleli Camii, Yeni Cami, Atik Ali Paşa Camii, Rüstem Paşa Camii gibi birçok dinî yapı; ilki Sultanahmet'de yapılan daha sonra Çemberlitaş'a, sonra da Seraskerlik binasına alınan DarülFünûn, sadece Osmanlı Devleti'nin değil Yakın Doğu'nun da en

büyük ticaret merkezlerinden biri kabul edilen ve dünyanın bir birçok yerinden emtianın gelip gittiği Kapalıçarşı da Eminönü'nde bulunmaktadır. Osmanlı devrinde devletin en mühim silahlı gücü olan yeniçerilerin ağasına tahsis edilen Ağa Kapısı ki sonradan Yeniçeri Ocağı'nın Sultan II. Mahmut tarafından kaldırılmasını müteakip şeyhülislama devredilip Bab-ı Meşihat adını alan bugün de İstanbul Müftülüğü tarafından kullanılan bina, Eminönü sınırları içerisinde Süleymaniye'de bulunmaktadır. Tüm bunlar ve burada yazmadığımız diğer hususlar düşünüldüğünde, hem Doğu Roma İmparatorluğu'nun hem Osmanlı Devleti'nin kalbinin bu küçük alanda yani Eminönü'nde attığını söyleyebiliriz.

Eminönü, 1928 yılında İstanbul ili merkez ilçesinin ikiye ayrılmasıyla kurulmuş bir ilçedir. Uzun yıllar bu özelliğini muhafaza eden ilçe 29 Mart 2009 tarihinde yürürlüğe giren 5757 sayılı kanun ile Fatih ilçesine katıldı. 33 mahalleli ilçe, gündüz ile gece nüfusu arasındaki inanılmaz farkla dikkat çelmekteydi. Bölgede kalıcı yaşayan az sayıdaki nüfus ile gündüz gelen ya da buradan transit geçen nüfusa hizmet verme, yönetim anlamında hayli zor olması sebebiyle ilçenin Fatih'e ilhakı, yarımadanın yönetimi açısından faydalı olacağı düşünülerek bu idari planlama gerçekleştirilmiştir.

Eminönü'nün sınırı Tarihî Yarımada içerisinde kabaca söylemek gerekirse Atatürk Bulvarı bir ayrım noktası olarak alındığında hattın doğu tarafında kalan kısımdır. Bölge yerleşim yeri olmaktan ziyade İstanbul ekonomisinin çevrildiği ve yaklaşık 4,5 kilometrekarelik bir alanda birbirinden değerli tarihî yapıların birer inci gibi işlendiği Türkiye'nin en önemli turistik mekânı olarak dikkatimizi çekiyor. Bu dar ama tarihi kıymet açısından çok önemli bölge ile ilgili sahip olduğu medeniyet mirası düşünüldüğünde, ne kadar çalışma yapılsa kâfi gelmeyecektir. Nitekim daha önce de Eminönü ile ilgi bazı çalışmalar yapılmıştır. Bununla birlikte görünen o ki yapılan her yayım yeni çalışmalara kapı açmakta, bölgenin tarihî öneminin anlaşılmasına yeni katkılar sunmaktadır.

Çalışmamız diğer kitaplardan farklı olarak geniş bir yazar kadrosu ile hazırlanmıştır. Konu başlıkları Semavi Eyice, Doğan Kuban, M. Baha Tanman, Necdet Sakaoğlu, Selçuk Mülayim, Ahmet Vefa Çobanoğlu ve adını burada sayamadığımız ve uzmanlıkları tartışılmaz isimlerin yanında master ve doktorasını İstanbul Tarihi ya da kültürü üzerine yapmış genç yazarlar tarafından hazırlanmıştır. Makaleler akademik bir üslupla dikte edilmiş, bazı yerlerde İstanbul'un kültür tarihine hizmet edecek mahiyette eğlenceli yazılar da kullanılmıştır. İlk etapta bir cilt olarak düşünülen çalışma hazırlık aşamasında yetersiz görülmüş ve kitabın iki cilde çıkarılması kararlaştırılmıştır. Bu karara rağmen Eminönü gibi kıymeti haiz bir bölge ile ilgili kitaba birkaç cilt daha eklense abartı olmayacaktır.

Fatih'in Kitabı II: Eminönü, iki cilt olarak hazırlandığını söylemiştik. Kitap, semt tarihleri ve Eminönü ile ilgili genel yazılar olmak üzere tertip edilmiştir. Birinci ciltte semt tarihi kapsamında değerlendirilemeyecek, Eminönü'nün genelini kapsayan spesifik yazılar ile Eminönü ve Sultanahmet semt tarihleri bulunmaktadır. Eminönü'nde Doğal Afetler, Eminönü Kent İçi Ulaşım Tarihi, Eminönü'nün Edebiyat Mahfilleri, Eminönü Kitabeleri, Eminönü'ndeki Tarikat Yapıları, Sinemada Eminönü, Eminönü'nün Kayıp Bazı Tarihî Eserleri, İstanbul Seyahatnamelerinde Eminönü gibi hususi yazılar birinci cildteki makalelerden bazılarıdır. Hiç şüphe yok ki bu cilde, Eminönü bölgesinin tarihî önemi düşünüldüğünde, daha birçok farklı makale konulabilir. Ama kitabın mahdut hacmi bir yerde durmak gerektiğini göstermektedir.

Çalışmamızın ikinci cildi semt tarihleri olarak planlanmıştır. Bu ciltteki bölümlerde öncelikle semtin tarihî, topografyası, önemli tarihî eserleri, semtte meydana gelen mühim hadiseler ve semtin tarihî süreç içerisinde geçirdiği evreler yer almaktadır. Akabinde o semt içerisinde yer alan fakat tarihî ya da mimari önemi dolayısıyla başlı başına işlenmesi gereken bir konu varsa onunla alakalı hususi makaleler yazılmıştır. Örnek verecek olursak Sultanahmet gibi bir semtin tarihi yazılırken, Ayasofya, Sultanahmet Camii, Topkapı Sarayı gibi tarihî yapılar ile Hipodrom/Sultanahmet Meydanı gibi alanların ayrı birer makale şeklinde yazılmalarının daha isabetli olacağını düşündük. Nitekim Sirkeci semti yazılırken, Büyük Postane, Sirkeci Garı; Cağaloğlu semti yazılırken İstanbul'un matbuat ve edebiyat dünyası sayılan Babıâli'nin ayrı birer makale olarak hazırlanmasının daha uygun olacağı düşünülmüştür. Hiç şüphesiz İstanbul, özelde de Eminönü tarihî süreç içerisinde ciddi değişikliklere maruz kalmıştır. Bu sebeple eskiden halk arasında kullanılan ve bilinen bazı semtlerin bugün bir başka semt içerisinde kaybolduğu, esamisinin okunmadığı ya da eski önemini yitirdiği bilinmektedir. Bahçekapı, Çarşıkapı, Çatladıkapı, Nişanca gibi bir dönem kullanılan ama bugün içlerinde bulundukları mahalle ya da semtlerle anılan bölgeler müstakil birer semt olarak değerlendirilmemiş ve kitaba konulmamıştır. Bunun yanında Cankurtaran, Ahırkapı gibi bölgeler ise müstakil bir semt olacak kadar geniş bir alana sahip olmadıkları için kendilerine en yakın semt içerisinde değerlendirilmişlerdir.

Kitap hazırlanırken zengin bir görsel arşiv taraması yapılmış ve başta minyatür olmak üzere gravür, kartpostal, fotokart, fotoğraf, arşiv belgesi, harita gibi görsel belge değeri olan binlerce malzeme elden geçirilerek kitabımızın boyutları çerçevesinde bunların kâfi miktarı kullanılmıştır. Bazen sayfalarca yazı yazarak anlatacağınız bir hadisenin ya da yapının kullanacağınız bir görselle gayet net bir şekilde ifade edilebileceği düşünüldüğünde çalışmamızda kullandığımız zengin görselin nedeni anlaşılacaktır. Kullanılan görsellerin neredeyse tamamı telifli olup görselle ilgili tam künyenin ve açıklayıcı bilginin resim altı olarak yazılmasına azami dikkat edilmiştir. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nden 19. yüzyıl İstanbul'unu tasvir eden zengin gravür kitapları, yine aynı kütüphanede bulunan ve Sultan II. Abdülhamit'in başta Abdullah Frères, Vasilaki Kargopoulo, Gülmez Frères ve Sebah & Joaillier gibi fotoğrafçılara çektirerek oluşturduğu Yıldız Arşivi, İBB Atatürk Kitaplığı'nın Nadir Eserler Bölümü'nden kartpostal, albüm ve birbirinden kıymetli harita koleksiyonları, başta 16. yüzyılın önemli minyatür kitaplarından Hünerrname olmak üzere Topkapı Sarayı'nda ve yurt dışında bulunan minyatür kitapları, çalışmamızda kullanılan görsel malzemelerdir. Bunun yanında oluşturdukları ve İstanbul'daki kentsel dönüşümün en iyi anlaşılacağı fotoğraf arşivini bünyesinde barındıran Alman Arkeoloji Enstitüsü Kütüphanesi fotoğraf arşivi, yine bugün Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu adıyla anılan Eski Eserleri Koruma Encümeni'nin oluşturduğu ve tüm tahribata rağmen devlet eliyle tutulmuş en önemli İstanbul görsel arşivlerinden biri olan Encümen Arşivi yararlandığımız kaynaklardan bazılarıdır. Ayrıca yıllardır İstanbul'la ilgili arşiv oluşturan bu anlamda ciddi birikim sahibi olmuş bazı koleksiyonerlerin malzemeleri de çalışmamızda değerlendirildi. Bu anlamda Yusuf Çağlar, M. Rüyan Soydan, Önder Kaya, Akın Kurtoğlu gibi birçok İstanbul muhibbinin arşivinden fazlasıyla yararlanıldı. Kitabımızda yeni çekilmiş fotoğraflar da mevcut olup bu alanda da usta fotoğrafçı Halit Ömer Camcı'nın hava fotoğrafları çalışmamıza ayrı bir renk kattı. Bugün birçok tarihî eserin yerden fotoğraflanmasının harici nedenlerden dolayı tam anlamıyla mümkün olmadığı ayrıca şehrin geçirdiği dönüşümün en iyi bu açıdan anlaşılacağı düşünüldüğünde havadan çekilmiş karelerin ne kadar kıymetli olduğu aşikârdır. Bu anlamda okuyucu Eminönü'nün ve buradaki önemli tarihî eserleri gökyüzünden tüm güzelliğiyle görme şansını yakalayacaktır.

Hiç şüphe yok ki bu denli büyük bir çalışmada bazı taşhihler olacaktır. Uzmanlıkları çerçevesinde bazı münekkitler farklı konuların da bu çalışmaya konulması gerektiğini söyleyeceklerdir. Bunların hepsi doğal karşılanacak eleştirilerdir.

Kitabımızın hazırlanması sırasında birçok önemli bilim adamı, tarihçi, kütüphaneci vs alanlarda uzman araştırmacılardan istifade ettiğimiz belirtmeliyiz. Öncelikle bu projenin gerçekleşmesinde en önemli paya sahip olan Fatih Belediye Başkanı Mustafa Demir'e, Suriçi'nin kültür politikalarına belediye adına yön veren Fatih Belediye Başkan Yardımcısı Hasan Süver'e, kitabımızın henüz fikir aşamasında iken derin birikimi ile bize yardımcı olan ve her an danıştığımız sanat tarihçisi Prof. Dr. Semavi Eyice'ye, yazdığı birbirinden kıymetli makaleler ve çalışmamıza sağladığı katkılardan dolayı Yrd. Doç. Dr. Ahmet Vefa Çobanoğlu'na, İBB Atatürk Kitaplığı'na ve oranın kıymetli uzmanlarından İrfan Dağdelen ve Selçuk Aydın'a, Millet Kütüphanesi Müdiresi Melek Gençboyacı'ya, Beyazıt Devlet Kütüphanesi Müdiresi Ayten Şan'a, Tarihçi Süleyman Zeki Bağlan'a, Alman Arkeoloji Enstitüsü çalışanlarına, Tarihî Çevre Koruma Müdürlüğü çalışanlarına, İBB Koruma, Uygulama Denetim Müdürlüğü'ne (KUDEB), çalışmamızın grafik tasarımını gerçekleştiren ajansımız Ayrıntı Tasarım'a ve adını sayamadığımız tüm ilgililere teşekkür ederiz.

Şüphesiz Tarihî Yarımada daha pek çok çalışmaya konu olacak kadar zengin bir tarih içeriyor, umarız bizim çalışmamız bizden sonra yapılacaklara da küçük bir fikir verecek niteliktedir.

Fatih GÜLDAL
Hırka-i Şerif, 2012

Yerebatan Sarnıcı, Foto: Halit Ömer Camcı 2008.

FETİHTEN ÖNCE EMİNÖNÜ BÖLGESİ

Karaköyden Haliç ve Eminönü, Sébah-Joaillier 1912, Alman Arkeoloji Enstitüsü Nr: R 26.087A

FETİHTEN ÖNCE EMİNÖNÜ BÖLGESİ

Arkeolojisi ve Bugüne Kalan Başlıca Eski Eserleri

Prof. Dr. Semavi Eyice*

** Sanat Tarihçisi*

Karadeniz Boğazı'nın bir uzantısı olan Haliç ile Marmara Denizi arasında yer alan tarihî İstanbul'un doğu tarafındaki ucu şehrin çekirdeğini teşkil etmiştir. Böylece şehirde en eski yerleşim tarih öncesi çağdan itibaren Türk döneminde Eminönü olarak adlandırdığımız bu uç bölgede gelişmeye başlamıştır. İlk Çağ'da Roma İmparatorluğu'nun ilk yüzyılı içlerinde yaşayan Plinius, buradaki ilk yerleşimin Sarayburnu bölgesinde olduğunu ve burada Ligos adında bir kasabanın kurulmuş olduğunu bildirir. Diğer taraftan değişik efsaneler şehrin kuruluşunu bazen tarihî olaylara bazen ise eski mitolojinin yarattığı efsanelere bağlarlar. Bunların içinde en yaygın olanı İlk Çağ'ın M.Ö. 600-700 yıllarında cereyan eden büyük göçler sırasında Megara'dan yola çıkmaya hazırlanan göçmenlerin nereye yerleşmelerinin uygun olacağı hakkında fikri danışılan Delfi kâhininin kastettiği körlerin Khalkedon'un ilk insanları olduğunu düşünmüşlerdir. Sarayburnu'nun her bakımdan mükemmel bir yerleşim yeri olabileceğini fark etmeyip karşı tarafta şimdiki Kadıköyü'nün yerinde bir site kurmalarından dolayı onların kör olabildiğine ihtimal vermişler ve böylece Sarayburnu bölgesine yerleşmişlerdir. Çok yaygın olan ve daima tekrarlanan bu efsane genellikle İstanbul'un kuruluş tarihinin başlangıcı gibi gösterilir. Fakat bu pek inandırıcı değildir. Sonraları mitolojiden alınan çeşitli söylentiler ve inançlar ile bezenen bu hikâyenin gerçek olması ihtimali çok zayıftır. Çok önceleri tarihin karanlık çağlarında ilk insanların Haliç'in yukarı ucunda Alibeyköy Deresi ile Kağıthane Deresi arasında kalan yarımada üzerinde yaşadıklarını kabul etmek daha inandırıcıdır. Çünkü burası iki tarafından tatlı su akan çevresi tarıma elverişli, önündeki Haliç ise her türlü deniz ürünlerini kolaylıkla sağlayan bir deniz kolu olduğu düşünülecek olursa ilk insanların burada yaşamayı tercih edecekleri gayet açıktır. Ancak günümüze gelinceye kadar Karadeniz Boğazı'nın balık akınlarını sağlayan bir yol oluşu bakımından Sarayburnu bölgesinde bir yerleşimin olduğuna da inanmak gerekir. İlk insanların bu bölgede bıraktıkları herhangi bir kalıntıya rastlamak mümkün olmamıştır. Çünkü tarihî İstanbul'un toprağı yüzyıllar boyunca devamlı yükselmiş ve ana toprak bugüne nazaran bazı yerlerde 8-9 metre aşağıda kalmıştır. Topkapı Sarayı'nın ikinci avlusunda 1937 yıllarında yapılan bir kazıda ele geçen birkaç proto-korint üslubundaki çanak çömlek kırıkları MÖ 600-700 yılında bu bölgede yaşamış bazı insanların varlığına çok zayıf da olsa bir delil sayılabilir.

İlk Çağ'da Sarayburnu bölgesinde kurulan ilk site efsanedeki önder Byzas'ın adı verilmek suretiyle Byzantion olarak adlandırılmıştı. İlk Çağ'ın bu sitesi benzeri bütün şehirlerde olduğu gibi herhâlde etrafı bir duvarla çevrilmişti. İlk Çağ insanlarının inandıkları tanrılara sunulmuş mabetlerin bulunduğu Akropolis'i herhâlde sonraları üzerinde Saray-ı Hümayun'un kurulduğu tepede bulunuyordu. Aşağıda kıyıda da deniz tanrısına sunulmuş bir Poseidon mabedi olduğu bilinir. Bu çağın bütün şehirlerinin ana unsurlarından biri olan tiyatrosunun da saray mutfaklarının eteğinden Marmara'ya bakan yamaçta olduğuna ihtimal verilir. Yakın tarihlerde Anadolu yakasından Rumeli yakasına su kanalı döşemek suretiyle bu bölgede kazı yapıldığında meydana çıkarılan taştan yontulmuş bazı oturma yerleri kalıntıları büyük ihtimal ile bu tiyatronun kademelerine aitti. 1860-70 yıllarında İstanbul'un tarihî topografyası üzerine araştırma yapan amatör bir tarihçi olan Paspates, yine sarayın Marmara tarafındaki yamacında çok kalın büyük blok taşlardan yapılmış bir duvar kalıntısının varlığından bahseder. Belki ilk Byzantion şehrine ait olan kalıntıdan bugün görünürde birşey yoktur. Etrafı bir duvarla çevrili olan bu İlk Çağ şehrinin batıya yani Trakya yönüne açılan bir şehir kapısı vardı. Bu bölgede bir kaynak olmadığından su ihtiyacı sarnıçlar sayesinde karşılanıyordu. Byzantion şehrinin kuzey tarafında bugün Sirkeci Garı'nın bulunduğu yere yakın bir çevrede Neorion adı verilmiş bir de limanı vardı. İlk Çağ tarihinin çeşitli olaylarına sahne olan ve bugün Eminönü semti dediğimiz bölgenin hemen hemen yarısını kaplayan bu ilk şehrin günümüze kadar kalabilmiş belirli hiçbir kalıntısı yoktur. Bu kara tarafında Haliç kıyısında Evgenyos kulesinden Marmara sahiline kadar uzanan sur birtakım kulelere sahipti. Eski bir efsaneye göre bu kuleler dışarıda konuşulanları içeriye aksettiren akustik bir özelliğe sahipti. Şehrin batıya açılan tek kapısı, tek girişi Trakya kapısı olarak adlandırılmıştı. Su ihtiyacı da birtakım sarnıçlar yapılmak suretiyle karşılanıyordu. Antik çağın Byzantion şehrinin mezarlığı ise surların hemen dışında başladığı-

Havadan Tarihi Yarımada, Foto: Halit Ömer Camcı, 2012.

19. Yüzyıl sonlarında Topkapı Sarayı'nın girişi, Atatürk Kitaplığı, Nr: Krt_001887

na göre bugünkü Çemberlitaş semtinden itibaren batıya doğru yayılmıştı. Gerçekten de İstanbul'un bu bölgesinde bugünkü toprak kotundan çok aşağılara inildiğinde antik çağın mezarları ve lahitlerine rastlanmaktadır. Ondan sonra şehir daha batıya doğru genişlemiş ve İmparator I. Constantinus (hd.324-337) rakiplerini yenerek Roma'nın tek hükümdarı durumuna girdiğinde şehri bir daha batıya doğru genişletmek gereğini duymuş ve bir Hristiyan efsanesine göre bir meleğin rehberliği altında Haliç'ten Marmara'ya kadar uzanan yeni bir sur güzergâhı tespit ettirerek bunu inşa ettirmiştir. Bugün bu surdan hiçbir iz yoktur. Tam çizgisini de tespit etmek mümkün olmamaktadır. Genellikle bazı tarihçilerin iddiasına göre bugünkü Cerrahpaşa Hastanesi'nin az batısında olan İsa Kapısı denilen yerdeki büyük bir kemer bu surun esas kapısının kalıntısı idi. Osmanlı devrinin başlarında 1509 depreminde yıkıldığı bilinen bu büyük kemerin gerçekten bir kapı mı yoksa büyük bir yapı kalıntısı mı olduğu bilinemez. Böylece Haliç'ten İsa Kapısı denilen bu yere uzandığı kabul edilen bu surun gerçek sınırı aydınlanamadan kalmaktadır. Roma devrinde su sistemi daha düzene sokulmuş ve İmparator Hadrianus (117-138) zamanında yapılmaya başlanan su tesisleri İmparator Valens (364-378) zamanında da devam etmiştir.

İstanbul'da Roma İmparatorluğu dönemine ait bugün hâlâ ayakta duran bir yapı şehrin tam ortasında bir tepeden diğer bir tepeye dışarıdan gelen suyu aktarmak üzere inşa edilmiş olan Valens Su Kemeridir. Bu kemerin Roma İmparatorlarından Hadrianus (117-138) döneminde yapıldığını iddia edenler var ise de öteden beri kemer İmparator Valens'in (364-378) eseri olarak bilinir. İki ucunda da bugün eksik parçalar olmakla beraber uzunluğu 971 metredir. Çukur arazide kemerler çift kattır. Kemerin temeline doğru yapılan bir sondaj araştırmasında alt kısmının tipik bir roma inşaatı olarak büyük blok kesme taşlardan yapılmış olduğu görülür. Bu su kemeri Trakya bölgesinde toplanan suları şehrin içine girdikten sonra şimdi yerinde Atatürk Bulvarı'nın bulunduğu sel yatağı çukurunun üzerinde aşırarak Beyazıt'taki Theodosius forumunda bulunan merkez çeşmesine Nymphaeum Maximum'a getiriyor, böylece Eminönü'nün suyu sağlanmış oluyordu. Kemer, Bizans devrinde onarımlar gördüğü gibi Türk devrinde de çeşitli onarımlar geçirmiş ve aynı zamanda İstanbul'a getirilen çeşitli vakıf su yollarının kanallarının da bu çukur araziden karşıya Eminönü tarafına atlamasını sağlamıştır. Üniversite merkez binasının bahçesinin olduğu yerde veya şimdiki Beyazıt meydanının yerinde bulunduğu anlaşılan merkez çeşme binasından ise hiçbir iz kalmamıştır.

İlk Çağ'a ait bütün yapıların taşları ve mermerleri sonraki dönemlerin çeşitli yapılarında tekrar kullanılmıştır. Bu bölgede Roma İmparatorluk döneminin tek bir hatırası

Topkapı Sarayı II. Avlu'da bulunan sütun kalıntıları, Foto: Sinan Ceco, 2008.

W.H. Bartlett'in çizimiyle Gotlar Sütunu, Julia Pardoe, The Beauties of the Bosphorus, London-1838.

Obelisk, Foto: Sinan Ceco 2011.

hâlâ ayakta durur. Bu da sarayın denize bakan yamacında yükselen ve genellikle Gotlar Sütunu olarak adlandırılan anıttır. Bu kare planlı bir kaide üzerinde yükselen bir sütun gövdesinden ve bir de tepesindeki Korint üslubundaki başlıktan oluşan bir anıttır. Yüksekliği 15 m. kadar olan bu anıtın kaidesinde Latince bir yazı bulunmaktadır. Burada bildirildiğine göre "Gotlara galebesinin şükranı olarak yardımcı talih'e" yazısı okunur. Bu satırlardan anlaşıldığına göre anıt, Roma İmparatorluğu'nu kuzeyden akınlar yaparak tehdit eden Gotlar'a karşı bir İmparatorun kazandığı başarıyı anmak üzere dikilmiştir. Ancak bunun hangi İmparator olabileceği hususunda tartışmalar vardır. Bazıları bunun hayatında hiçbir zaman İstanbul'a gelmemekle beraber Gotlar'a karşı zaferi olduğu için Gotikus lakabıyla anılan İmparator II. Claudius (268-270)'a ait olduğunu iddia ederler. Bazıları ise daha geç dönem İmparatorlarından Theodosius veya I. Constantin'i önermektedirler. Bizans İmparatorluğu'nun son döneminde 14.yüzyılda yaşamış olan yazarlardan Nikephoros Gregoras bir söylenti olarak bu anıtın üstünde şehrin ilk kurucusu Byzas'ın bir heykelinin durmuş olduğunu bildirir. Ancak böyle bir heykel var idiyse bunun gerçekten Byzas'ı mı yoksa Roma İmparatorlarından birini mi tasvir ettiği kesin olarak anlaşılamaz.

Ancak Roma devrine ait bu İlk Çağ şehrinde dikili olan tek anıt bu değildi. Bundan 30-40 yıl kadar önce Topkapı Sarayı'nın ikinci avlusunda saray mutfaklarının önündeki toprak avluda yapılan bir kazıda Roma devrine ait büyük bir anıtın Korint üslubundaki mermerden dev ölçüdeki başlığı ile gövdeye ait silindir biçiminde bir parça meydana çıkarılmıştır. Bu da yine o bölgede büyük bir anıtın dikili olduğunu belli eder. Aynı yerde alışılmamış derecede büyük yekpare mermerden yontulmuş 4., 5. yüzyıllar üslubunda işlenmiş kare bir başlık daha ortaya çıkmıştır. Bu başlığın ise Roma devrinde Ayasofya önlerinde Hipodrom'a bakan tarafta bulunduğu bilinen muazzam bir anıtın parçası olduğu tahmin edilir. Üzerinde atlı bronz bir İmparator heykelinin durduğu bilinen bu anıt aslında İmparator Theodosius için yapılmışken bunun sonra İustinuanus'a yakıştırıldığı çeşitli kaynaklarda bildirilmektedir. Bu anıtın çeşitli efsanelerle bağlantısı olduğu ve çok yüksekte bulunduğundan Marmara'da uzaklardan dahi görülebildiğine dair kayıtlar vardır. Heykelin ellerinin duruş vaziyetinden şehrin geleceğinin ifade edeceği de halk tarafından bir inanç olarak benimsenmişti. Bütün Bizans dönemi boyunca yerinde kalan bu dev ölçüdeki anıt İstanbul'un fethini de yaşamıştır. Sultan II. Beyazıt zamanında 1509'da İstanbul'da büyük ölçüde tahribat yapan ve küçük kıyamet olarak adlandırılan depremde veya az daha önce 1490 yıllarına doğru vuku bulan korkunç kasırga ile birlikte Ayasofya önündeki Euphemia Kilisesi'ne yıldırım düşmesi sırasında da yıkıldığı düşünülen bu anıtın bronz parçaları Kanuni Sultan Süleyman zamanında sarayın birinci avlusunda Fransız Pierre Gylli tarafından görülmüştü. İşte Topkapı Sarayı'nda meydana çıkarılan bu kare planlı dev ölçüdeki başlığın bu anıtın kaidesine ait olduğu tahmin edilmektedir. Ancak açıklanması zor olan bir husus tonlarca ağırlıktaki bu mermer kitlesinin sarayın ikinci avlusuna kadar niçin getirilmiş olduğudur. Bu anıtın efsanesi o kadar yaygınlaşmıştır ki Osmanlı döneminde dahi hâlâ biliniyordu. Nitekim 16. yüzyıl sonlarında yazılmış olan sihirler hakkındaki iki el yazma eserde bu anıtı temsil eden iki ayrı minyatür yer almaktadır. Yalnız atın üstündeki İmparator bir Roma hükümdarı gibi değil bir Sasani kralı görüntüsünde olarak tasvir edilmiştir. Ayasofya'nın önünde Augusteon adında bir meydan vardı. Bu meydanın bir kenarında yukarda adı geçen heykelli anıt diğer tarafında ise Byzantion'dan batıya uzanan Via Egnatia adı verilen şehirlerarası ana yolun başlangıcına işaret eden Milion adı verilen bir anıt yükseliyordu. Yakın tarihlerde burada yapılan bir kazıda kırılmış bir durumda bu anıtın büyük bir parçası Yerebatan Sarayı denilen sarnıcın tam üstündeki Osmanlı devri su terazisinin yanında meydana çıkarılmış ve eski yerine tekrar dikilmiştir. Böylece Roma İmparatorluk döneminin Balkanlara doğru uzanan ana yolunun sıfır noktasının baş işareti tekrar eski yerinde bugün hâlâ görülebilmektedir.

İlk Çağ'ın Roma devri içinde iki önemli inşaatın daha başlandığı bilinir. Bunların birincisi Augusteon'dan sonra batıya doğru uzanan büyük bir Hipodromdur. Diğeri ise Hipodrom ile Marmara kıyısı arasındaki bölgeyi kaplayan Büyük Saray denilen İmparatorluk makamının yerleşim yeridir. Hipodrom'un yapımı oldukça uzun sürmüş ve sonunda artık Nea Roma veya Constantinopolis adlarını almış olan İlk Çağ'ın Byzantion'u muhteşem bir yarış ve eğlenti alanına sahip olmuştur. Osmanlı devrinde Meydan-ı esb yani Atmeydanı olarak adlandırılan bu yarış sahası İlk Çağ'ın birçok şehrindeki benzeri yarış meydanları gibi iki tarafında taştan yontulma kademelerin bulunduğu uzun bir saha idi. Batı ucunda arazi denize doğru alçaldığından yarım yuvarlak bir biçimde inşa edilmişti. Roma mimarisinde usulden olduğu üzere oturma kademelerinin en üst sırasından sonra çepeçevre sütunlu bir galeri yer almıştı. İki kademe hâlinde olan oturma yeri dizilerinin aralarında ise bağlantıyı sağlamak üzere merdivenler yapılmıştı. Hipodrom'un tam ortasında ekseni teşkil etmek üzere bir set yapılarak bunun üzerine çeşitli anıtlar yerleştirilmesi uygun görülmüştü. Spina adı verilen bu orta setin üstünde anıtlardan birincisi Mısır'dan getirilmiş yekpare taştan bir obelisk idi. Roma İmparatorlarının bir bakıma gücünü gösteren bir sembol olarak Mısır'dan antik şehrin bu meydanın ortasına kadar taşınan ve sonra burada da dikilen yekpare granitten bu tonlarca ağırlıktaki taş kitlesi esasında MÖ 1300 yıllarına doğru Mısır firavunlarından üçüncü Tutmosis adına dikilmiş bir zafer anıtı idi. Dört yüzeyinde yukardan aşağıya hiyeroglifler işlenmiş olup bunlarda eski Mısır hükümdarının başarıları anlatılmıştı. Ancak bu anıt yine Mısır'da Luksor'daki mabedin cephesinde işlenmiş kabartma resmînden de anlaşıldığı üzere tamam bir hâlde gelememiştir. Belki esas yerinden indirildiğinde alt kısmı kırıldığından belki de taşınmasındaki zorluk göz önünde tutularak altından bir kısmı kesilmiştir. Bu kesik parça ortada yoktur. Geri kalan kısım, inanılmaz bir gayretle Kar-

Örme Sütun, 1938, Encümen Arşivi.

Örme Sütun ve Sultanahmet Camii, Kartpostal, Önder Kaya Arşivi.

nak'tan herhâlde Nil yoluyla İskenderiye'ye kadar getirilmiş uzunca bir süre burada kıyıda kalmış ve sonra herhâlde bir sala yerleştirilerek zahmetli bir deniz yolculuğuyla Akdeniz, Adalar Denizi ve Marmara'yı aşarak İstanbul'a getirilerek yüksekte olan bu meydana kadar çıkarılarak mermer bir kaide üzerine dikilmiştir. Yerinden indirilme ve şehre kadar getirilmesi çok önceleri başlanmış olmakla beraber Hipodrom'un ortasında şimdiki yerinde dikilmesi ancak 4. yüzyılın sonlarında İmparator I. Theodosius zamanında olmuştur. Mermer kaidenin dört yüzeyinde İmparator ve ailesi muhafızlarıyla birlikte Hipodrom'da oyunları seyrederken tasvir edilmiştir. Ayrıca kaidenin alt kısmında İmparator'a hediyeler getiren ve ona saygılarını sunan yabancı kavimlerle tasvir edildiği gibi ayrıca bu dev ölçüdeki tonlarca ağırlıktaki taş kitlesinin meydana dikilmesi olayı da tasvir edilmiştir. Mermer kaide üzerindeki en alt kısımdaki sahnelerden biri de artık dikili olan taşın önünde cereyan eden oyunlar da yine kabartma olarak tasvir edilmiştir. Burada çalgıcılar ve raks eden kadınlar görülür. Ayrıca kaidenin iki yüzünde birer kitabe vardır. Bunlardan biri Roma İmparatorluğu'nun resmî dili olan Latince olup anıtın otuz günde dikilmiş olduğunu anlatır. İkinci kitabe Roma İmparatorluğu topraklarının doğu kısmında en yaygın dil olan Grekçe'dir. Burada da aynı dikilme olayı anlatılır. Yalnız burada verilen rakam otuz iki gündür. On yedi metre kadar yükseklikte olduğu söylenen bu taş kitlesi İstanbul'un en yaşlı vatandaşı olarak yüzlerce yıldır dimdik şehrin merkezini süslemektedir. Gerek eski çağlarda gerek daha yakın çağda hükümdarlar Mısır'ın bu ilgi çekici simgesi olan obelisklerden pek çoğunu ülkelerine taşıtarak meydanlara diktirmişlerdir. Bunların çok küçükleri olduğu gibi pek büyükleri de vardır ve İstanbul Hipodromu'ndaki bunların en büyüklerinden biridir. Hipodrom'un ortasındaki spinada dikili olan ikinci anıt birbirine sarılmış üç yılan gövdesinden oluşmuş bronz bir direktir. Aslında bu üç yılanın başları en yukarda birbirinden ayrılıyor ve karşı karşıya bir üçgen teşkil edecek şekilde duruyordu. Bu üç başın tepesinde de altın bir kazanın bulunduğu bilinir. Türkler tarafından burmalı direk olarak adlandırılan bu anıt aslında Anadolu'yu istila eden Perslere karşı birleşen Yunan siteleri MÖ 479'da yapılan Plataea Deniz Zaferi'ndeki başarılarından dolayı elde ettikleri ganimetleri eriterek bu anıtı yapmışlar ve bunu orta Yunanistan'daki Delfi'de kutsal kâhinin mabedinîn önüne dikmişlerdir. İstanbul Roma devrinde yeni baştan kurulduktan sonra bu bronz anıt yerinden sökülerek getirilmiş ve Hipodrom'un ortasında spinaya dikilmiştir. Bütün Bizans tarihi boyunca üç yılanın başları duruyordu. Osmanlı devrinin de ilk yüzyıllarında bu başlar durmuştur. Hatta 16. yüzyılda yapılan Osmanlı minyatürlerinde meydandaki bir sünnet şenliğinde bu anıt üç yılanbaşı ile görülür. Ancak 18. yüzyılın başlarına doğru yılanların başları yerlerinden koparılmış ve bunlar yok olmuştur. Ancak 1850 yılına doğru İsviçreli mimar G. Fossati Ayasofya'yı tamir ederek deniz tarafına da muazzam bir DarülFünûn binası inşa ederken yapılan kazıda yılanbaşlarından bir tanesinin üst çenesi bulunmuştur. Ve

Yılanlı Sütun, Foto: Sinan Ceco, 2011.

Obelisk ya da Dikilitaş, Kartpostal, Önder Kaya Arşivi

Obelisk'ten detaylar, 1938, Encümen Arşivi.

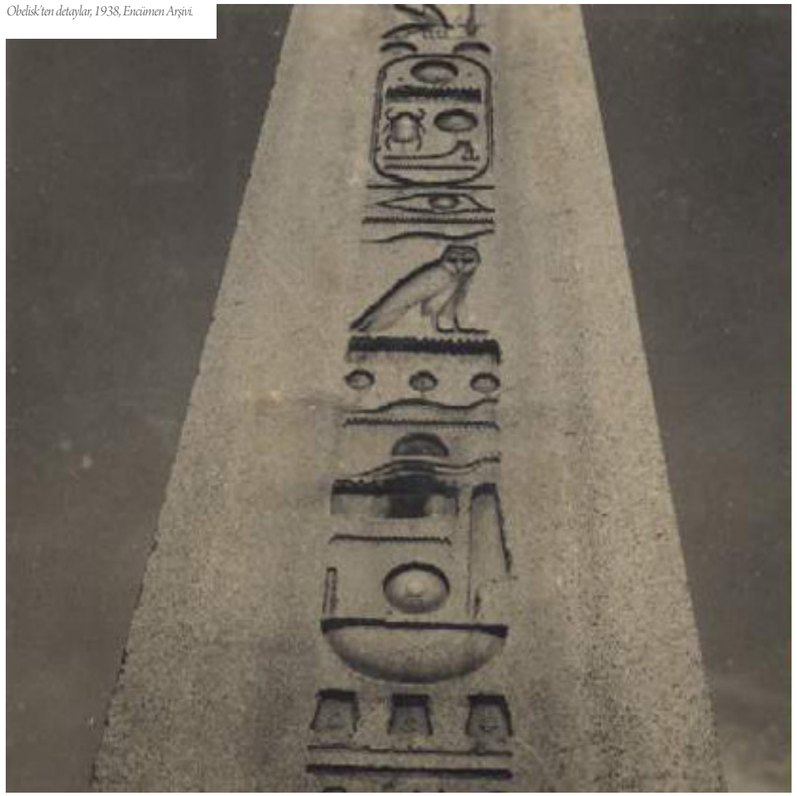

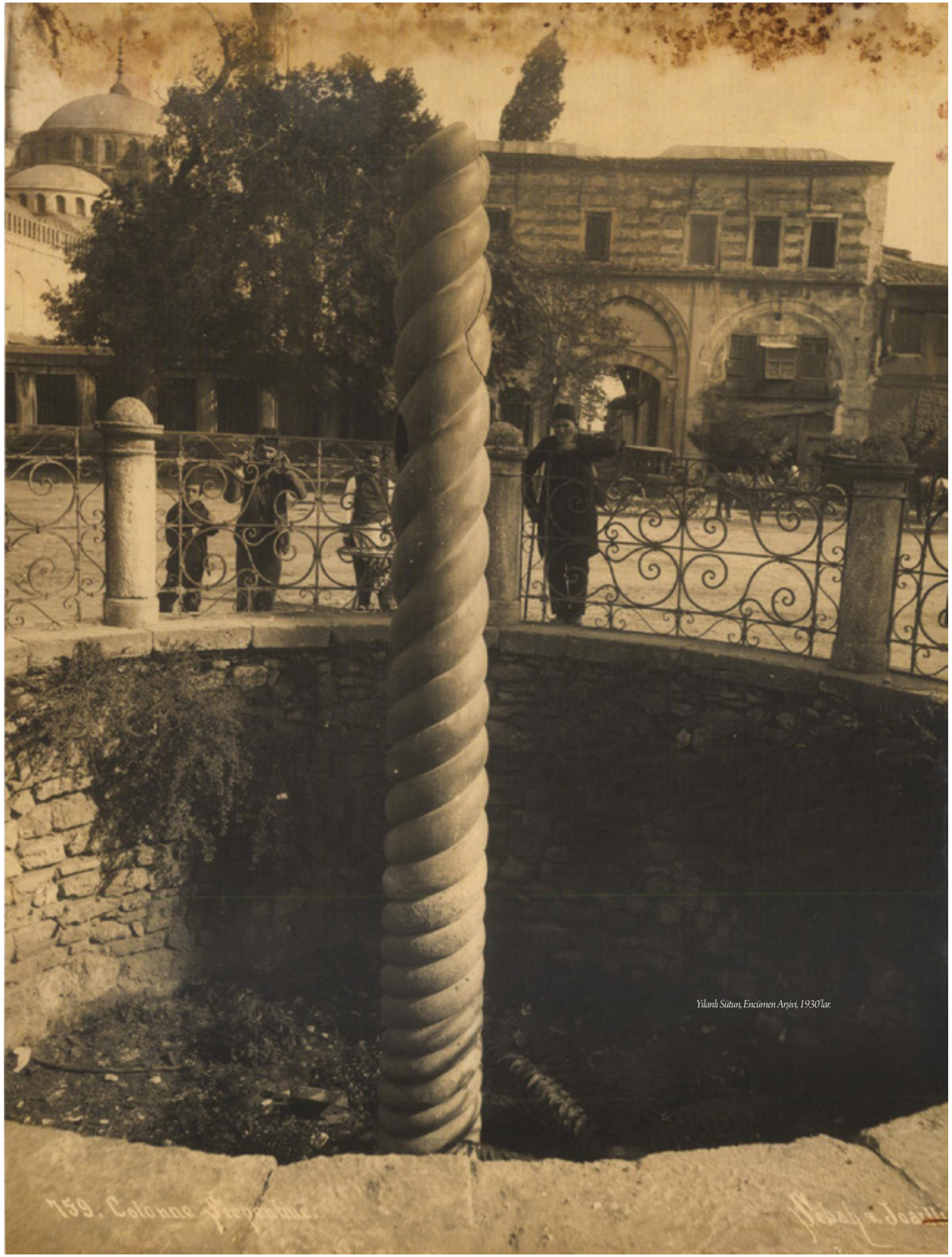

Yılanlı Sütun, Encümen Arşivi, 1930'lar.

Hünername'den Yılanlı Sütun detayı, 1524, 128a

bu değerli parça şimdi İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde görülebilir. Bu anıtın çok ilgi çekici bir tarafı birbirine sarılı gövdelerin üzerinde Perslere karşı kazanılan zafere katılmış olan Yunan sitelerinin adlarının yazılmış olmasıdır. İlgi çekici husus bunların arasında çok kalabalık birlik yollayan büyük siteler olduğu gibi sadece birkaç savaşçı ile bu zafere katılanların da yerlerinin eşit şekilde yazılmış olmasıdır. Böylece bu burmalı sütun dünya medeniyet tarihinde en eski birleşmiş milletler anıtı olmaktadır. Hipodrom'un tabanı yüzyıllar içinde çok yükseldiğinden anıt bugün oldukça derin yuvarlak bir çukurun içinde kalmıştır. Bu bakımdan da bu sitelerin adları güçlükle okunabilir. Bugün yine bu orta eksen üzerinde görülen üçüncü anıt taşlardan örülerek meydana getirilmiş bir obelisktir. Bilindiği kadarıyla aslında dört yüzeyi kabartmalarla süslü bronz levhâlâr ile kaplıymış. Dördüncü haçlı seferine katılan şövalyelerin 1203 yıllarında şehri ele geçirmeleri ve burada 1261'e kadar süren bir Latin İmparatorluğu'nu kurmaları sırasında eritilmek üzere bu levhâlâr sökülmüştür. Örme gövde üzerinde hâlâ bu levhâlârı tutturmak üzere taşlar üzerine açılmış çivi delikleri görülür. Altında mermerden bir kaide ve bunun üzerinde de Grekçe bir kitabe vardır. Kimin tarafından yaptırıldığı burada belirtilmemiştir. Bu kitabede çok iddialı ifade ile dünyanın yedi harikasından biri olarak medeniyet tarihinde gösterilen Rodos limanı girişindeki dev ölçüdeki Apollon heykeline bir benzetme yapılmıştır. Bu örme anıtın boyunun otuz iki metreyi bulduğu söylenir. Hipodrom'da bundan başka yine Yunanistan'dan getirilmiş olan ünlü heykeltıraş Phidias'ın eseri olduğu söylenen bronzdan altın kaplamalı dört at heykeli bulunuyordu. Bizans tarihi boyunca meydanı süsleyen bu çok değerli anıt 1204'te Latinlerin şehri işgali sırasında ganimet olarak Venedikliler tarafından yerinden sökülerek memleketlerine götürülmüş ve orada şehrin baş simgesi olan büyük Saint Marco Kilisesi'nin cephesinin en üst kısmına konulmuştur. Altı yüz sene sonra bu altın kaplamalı heykeller Napolyon tarafından buradan alınarak Paris'e taşınmıştır. Fakat pek az sonra Napolyon'un yenilgisinin arkasından yeniden Venedik'e geri getirilerek eski yerine konulmuşsa da daha sonra hava tesirlerinden koruma gerekçesiyle yerlerine aynen taklitleri konulmuş ve asılları kapalı bir mekânda koruma altına alınmıştır. Osmanlı devrinde bu meydana Kanuni Sultan Süleyman döneminde ünlü Pargalı Sadrazam İbrahim Paşa, Macaristan'da Budin'in fethi ile orada bulunan bir heykel grubunu da yerinden çıkartıp buraya sarayının önüne diktirmişti. Ancak büyük tepkiler üzerine toplamıştır. Hatta o kadar ki devrin ünlü şairlerinden Figani İbrahim Paşa'yı hicveden bir şiirinde Peygamber İbrahim putları kırdırmışken bir başka İbrahim'in ortaya çıkıp şehrin ortasına putlar diktirdiğini ifade etmişti. Bu hiciv mısraı zavallı Figani'nin idama gitmesine sebep olmuş ve bu heykeller de ortadan kalkmıştır. Ayrıca burada daha başka anıtların kalıntıları da bulunmuştu. Bir heykel kaidesi 1880 yıllarına doğru Berlin'e götürülmüştür. Ayrıca kazılarda bu Hipodrom'da dört atlı yarış arabalarıyla yarışan Porphyrios adlı çok meşhur bir yarışçının iki tane ayrı mermer anıtı da ortaya çıkmıştır. Bunların üzerinde aslında bu yarışçının bronz heykeli bulunuyordu. Mermer kaidelerin dört cephesinde Porphyrios'un kabartma tasviri yarışçılara mahsus giyimi ile birlikte tasvir edildiği gibi yarış kazandığı Quadriga adı verilen dört at koşulu yarış arabalarını süren atların adları da yazılmıştır. Bu anıtlardan bir tanesi 1850'lerde bulunmuştu. İkincisi ise çok yakın tarihlerde yine Topkapı Sarayı avlularının birinde toprak altından çıkarılmıştır. Bu Hipodrom'da bütün Bizans tarihi boyunca araba yarışları yapıldığı gibi çeşitli eğlenceler de cereyan ediyordu. Diğer taraftan bazı ayaklanmalarda tahtı kaybeden İmparatorların korkunç işkencelerle yine bu meydanda öldürüldükleri de bilinir. Bunların bir tanesi çok kısa bir saltanattan sonra kaçarken yakalanan ve uzun süre bir işkence ile öldürülen I. Andronikos'tur (1183-1185).

Hipodrom'un İmparatora mahsus locasına katizma adı verilirdi ve bu locanın Hipodrom'un sol uzun tarafında bulunduğu bilinmektedir. Ancak burada 17. yüzyılın başlarında Sultanahmet Camii inşa edildiği için bir izinin veya kalıntısının bulunmasının imkânı yoktur. Karşısında ise yeni adliye binası inşa edilirken yapılan kazıda Hipodrom'un taş kademelerinden bazıları ile üst bölüme çıkışı sağlayan ara merdivenlerden bazı parçalar bulunmuş ise de bunlar maalesef korunmamıştır. Hipodrom'un Bizans devrinin sonlarına doğru iyice harap bir hâlde olduğu ve yer yer bazı kısımlarının yıkıntı durumunda bulundukları anlaşılmaktadır. Nitekim fethin hemen arkasından Ayasofya'nın yarım kubbelerinden birisine kadar çıkan genç Osmanlı padişahı II. Mehmet orada söylemiş olduğu meşhur Farsça beyti, o çağın tarihini yazan Tursun Bey vermektedir. Bu beyit gerek Hipodrom'un gerek karşısındaki İmparatorluk sarayının ne derecede harap olduğunu açık surette ifade etmektedir. Hipodrom'un bu son yıkıntı durumundaki görünümünü 16. yüzyılda Hipodromlar hakkında Latince bir eser yazan Veronalı Onefrio Panvinio da bir gravür hâlinde tasvir etmiştir. Bu resimde Hipodrom'un birçok kısımlarının yerle bir olduğu pek az kısmının ayakta kaldığı ancak Marmara tarafındaki yarım yuvarlak ucunun en üst kısmına kadar durduğu açık surette gösterilmiştir. Hatta sphendone adı verilen bu yarım yuvarlak kısmın en üstündeki sütunlu galeri dahi o sırada hâlâ durmaktadır.

Geç Roma erken Bizans döneminde şehrin en büyük meydan yani forumu şimdiki Beyazıt semtinde bulunuyordu. Forum Teodosiacum olarak adlandırılan bazen kısaca Taurus da denilen bu büyük meydanı iki anıt süslüyordu. Bunlardan biri boyu 40-45 metreyi bulan ve Roma'daki Marcus Aerelius ve Trainus (Trainus) anıtlarının aynen

Örme Sütun, Encümen Arşivi, 1938.

Örme Sütun restore edilirken, Encümen Arşivi, 1938.

benzeri olan ve İmparator I. Teodosius adına dikildiği bilinen mermerden bir sütun olup, içinden merdivenli gövdesinin dışı da kabartmalarla bezenmiş muazzam bir anıt olarak yükseliyordu. Fetihten sonra İstanbul'a gelmiş olan İtalyan sanatçısı G. Bellini (1429-1507) tarafından basit bir krokisi de çizilen bu önemli tarihî eser büyük ihtimal ile İstanbul'da çok büyük tahribat yapan ve halk tarafından küçük kıyamet olarak adlandırılan şiddetli depremle yıkılmış olmalıdır. Bazı kabartma parçaları o yıllarda yapılan Beyazıt Hamamı'nın temel kısmında devşirme malzeme olarak kullanılmıştır. Trakya'dan gelen ana yol Via Egnatia'yı şehrin içinde uzanan Mese adlı ana caddeye bağlayan bu forumun ikinci büyük anıtı da giriş kısmında yükselen dev ölçüde bir anıt-kapı idi. İlk defa parçaları Casson idaresindeki bir İngiliz arkeoloji heyeti tarafından 1929'da yapılan bir kazıda burada Osmanlı döneminde inşa edilmiş olan büyük Simkeş veya Sırmakeş Hanı'nın iç avlusunda bazı kalıntıları bulunmuştu. Bu araştırmada elde edilen parçalarından çıkarılan sonuca göre arkeologlar bu yapının Roma sanatında örnekleri tanınan üç gözlü bir zafer takı biçiminde olduğu yolunda bir restitüsyon çizmişlerdi. Fakat 1955 yılına doğru Başbakan Menderes'in bu bölgede yaptırdığı imar değişikliği sırasında Simkeş Hanı'nın cadde üzerindeki bütün ön cephesi yıktırıldığından anıtın daha başka parçaları da ortaya çıkarıldı. Buradaki çalışmaları takip eden Alman Arkeoloji Enstitüsü elemanlarından Dr. Naumann bütün parçaları mermerden olan bu anıtın yüksek bir kaidenin üstüne yerleştirilen dörder sütundan oluşan 4 büyük desteğe oturan ve bir kubbeyle örtülü olduğu tahmin edilen dev ölçüde bir anıt olduğu sonucuna varmıştır. Meydana çıkarılan parçalar arasındaki sütun gövdelerinin alt kısımlarında bir elin parmakları belirtilmiştir. Sütun gövdesinin yukarı kısmı ise budanmış bir palmiye dalı görüntüsündedir. Bu özellik bir İlk Çağ geleneğinin taşa işlenmiş ifadesini belirtmektedir. Şöyle ki o çağda saygı gösterilmek istenilen bir kişi bir yere geldiğinde, onu selamlamak isteyen halk ellerinde palmiye dalları ile o kişiyi karşılarlar idi. İşte burada da anıt bu geleneği mermere işlenmiş olarak sürdürmektedir. Bu anıtın parçaları yerinde bırakılmış ve bugün orada görülebilir. Yalnız el kabartması olan parça müzeye taşınmıştır. Burada o çağın İmparatorlarının heykellerinin de bulunduğuna dair bir kayıt vardır. Fakat bunlardan hiçbiri ortaya çıkmamıştır. Yalnız bir tane baş bulunmuştur. Bunun da İmparator Arcadius'un gençlik çağındaki portresi olduğu, teşhis edilmiştir. Şimdi bu baş İstanbul Arkeoloji Müzesi'nin değerli bir eseri olarak korunmaktadır. Taurus Meydanı olarak adlandırılan 200 metre uzunluğu olan bu meydana batıdan gelen şehirlerarası ana yol abidevi, çok büyük bir anıt kapıdan geçerek giriyordu. Bu devasa kapının iki ayağının kalıntıları Simkeşhane'nin avlusunda meydana çıkarılmıştır. Bugün hâlâ bazı parçaları orada görülmektedir.

Constantinus'un kurduğu şehrin ortalarında da İmparator I. Constantinus'un kendi adına yapmış olduğu oval biçimli ve çepeçevre revaklı bir avlunun ortasında gövdesi kırmızı porfir taşlarından oluşan bir anıt yükseliyordu. En tepesinde yer alan İmparator heykeli kısa bir süre sonra yıldırım isabetiyle yıkılmış sonraları üstünde bulunması gereken başlık da herhâlde zedelenmiş olacak ki beyaz mermerden basit bir tepelik yaptırılmış ve bunun dış yüzeyine çepeçevre, bu restorasyonu gerçekleştiren İmparator I. Manuel Komnenos'un (1143-1180) adı yazılmıştır. Yangınlar ve depremlerden yer yer çatlayan bu anıtı ayakta tutmak için taşlarının etrafına demir çemberler geçirildiğinden Çemberlitaş denilmiştir. Barok üsluptaki profilinden anlaşıldığına göre 18. yüzyılda ayakta tutabilmek için anıtın alt kısmındaki mermer kaidesi taştan bir kılıf örülmek suretiyle tamamen kapatılmıştır. Eskiden beri Hristiyanlığın bazı kutsal eşyasının Kudüs'ten getirilerek bu anıtın altındaki kaidedeki hücrede saklandığı söylenirdi. Fakat bu çeşit kutsal kalıntıları, 1203-1204 yıllarında batıdan gelen 4. Haçlı seferi şövalyeleri, bilhassa büyük bir merakla yağma ederek kendi memleketlerindeki kiliselere götürdüklerine göre bunların hâlâ daha aynı yerde kalmış olduklarına ihtimal verilemez. Buna rağmen çevredeki yerlerden gizlice bu kaidenin içindeki hücreye girebilmek yolunda tünel kazarak araştırma yapmak isteyenler zaman zaman ortaya çıkmıştır. İlk Dünya Harbi'ni takip eden işgal yıllarında böyle bir deneyim yapıldıktan başka 1928'de Dr. Vett adında Danimarkalı bir teozof, yani kutsal kalıntılar uzmanı, da bu yolda sonuçsuz bir girişimde bulunmuştur.

Bu bölgede ilgi çekici bir başka anıt da 5. yüzyılın başlarında İmparator Arcadius'un kocasından daha meşhur olan eşi Evdoksia için dikilmişti. Üstü gümüş kaplamalı olduğu için "Gümüş Evdoksia" olarak adlandırılan bu heykel Aya-

Çemberlitaş, Kartpostal, Atatürk Kitaplığı, Krt_692.

1422 yılında İstanbul, Petrus Gyllius, The Antiquities of Constantinople, London 1729.

Havadan Sarayburnu ve Hipodrom, Foto: Halit Ömer Camcı, 2012.

sofya'nın doğusunda senato binasının tam önünde yükseliyordu. Bu heykel dikilirken yapılan törende halk o kadar şamata yapmıştır ki hemen yakınında olan Ayasofya'nın içerisinde bir ayin idare etmekte olan patrik İoannes Khryzostomos İmparatoriçe aleyhine bazı sözler söylemiş bu da onun iç Anadolu'da ücra bir kasabaya sürgün yollanmasına yol açmıştır. Patrik oralarda ölmüştür. Gümüş Evdoksia heykeli kaybolmuş olmakla beraber Fossati 19. yüzyıl ortalarına doğru Ayasofya'nın doğusunda Darül-Fünûn binasını yaparken mermer kaidesi bulunmuştur. Kırılmış olan ve üzerinde iki satır hâlinde kitabesi okunan bu kaide şimdi Ayasofya'nın batı tarafındaki açık hava müzesinde yer almaktadır. İlk Çağın sonlarına orta çağın başlarına doğru İstanbul'u süslemek üzere meydanlara dikilen anıtlardan biri de, iktidara ortak yapılan dört İmparatorun dostluğunu belirten bir heykeldir. Koyu kırmızı renkte porfir taşından işlenen bu dörtlü heykel grubu 1204'te Bizans'ın başkenti 4. haçlı seferine katılan Batılı şövalyeler tarafından işgal ve yağma edildiğinde yerinden sökülüp Venedik'e götürülerek orada büyük San Marco Kilisesi'nin güneybatı köşesine yerleştirilmiştir. Yaklaşık 120 cm boyunda kadar olan bu dörtlü grubun uzun süre haçlılar tarafından Filistin'de Akka'dan getirilmiş olduğu iddia edilmiştir. Ancak bunun doğru olmadığı ve ''Tetrarklar'' grubu denilen bu heykellerden birinin bir ayağının eksik olduğu ve burasının çimentoyla tamamlandığı görülmüştür. Ancak bu yağma ve hırsızlık olayının 700 sene sonra ortaya çıktığı, bu kırık heykel ayağı parçasının Laleli ve Şehzadebaşı arasındaki bir sahada bulunan eski bir mahzenin içindeki molozlar temizlenirken tesadüfen bulunması ile anlaşılmıştır. Bu heykellerin Phladelphion adındaki küçük bir meydanı süslediği anlaşılmaktadır, ancak bu meydanın tam yeri tespit edilememiştir. Bugün bu ayak parçası İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde korunmaktadır.

İlk Çağ'ın sonlarına doğru İstanbul'da büyük saray adı altında bir İmparatorluk makamının da yapımına girişilmişti. İlk binaları Hipodrom'un güney tarafı ile Marmara sahili arasında kurulmaya başlanan büyük saray sonraki yüzyıllarda pek çok binanın inşası ile âdeta şehir içinde bir ayrı şehir karakteri almıştır. Bu konu daha ilerde tekrar ele alınacaktır. I. Constantinus yeni şehri kurmakla birlikte Roma'daki senatörlerden bazılarını da bu ikinci başşehirde yerleşmeye zorlamıştı. Bunlardan ikisinin özel sarayları Hipodrom'un kuzey tarafında yan yana yer almıştı. Bu özel saraylardan biri Antiochus'a diğeri ise Philoxsenus Sarayı idi. Genellikle kabul edildiğine göre günümüze kadar gelen Binbirdirek su sarnıcı bu özel saraylardan 4. yüzyılın ilk yarısında yaptırılan Philoksenus'un Sarayı'na ait idi. İmparator II. Theodosius döneminde yazıldığı kabul edilen, İstanbul'un bölgeleri ve bu bölgelerdeki belli başlı kamu ve özel yapıları hakkında bilgi veren Notitio Urbis Constantinopolitanae adındaki Latince bir risalede de şehrin bu doğu ucunun içinde bulunan başlıca kamu yapıları ve

Ayairini Kilisesi, Kartpostal, Atatürk Kitaplığı, Krt_1434

Fossati'nin çizimiyle Sur-ı Sultani, Caspard Fossati, Aya Sofia Constantinople, Londra 1852.

özel malikâneleri hakkında kısa bilgi verilmiştir. Ancak bu yapıların, eğer aradan geçen yaklaşık 1600 yıldan sonra daha hâlâ kalıntıları varsa bunların da bugünkü toprak kotundan metrelerce aşağıda olmaları gerekir.

Şehrin dışından batıdan gelen ana cadde Beyazıt'teki Theodosius forumunu geçtikten sonra Mese adıyla şehrin ana caddesi olarak Constantin forumunu da aşarak Augesteon Meydanı'na ulaşıyordu. Burada sağda Hipodrom ortada büyük sarayın girişi solda da artık Hristiyanlığı kabul etmiş olan Constantinopolis'in ana başkilisesi olan Ayasofya'nın ilk binası yer alıyordu. İstanbul'un Bizans döneminin en önemli yapılarının başında gelen Ayasofya'dan ayrı bir bölüm hâlinde bahsedilecektir.

395'te Doğu-Batı olmak üzere ikiye ayrılan Roma İmparatorluğu'nun doğuda kalan kısmı artık Orta Çağ boyunca bir Hristiyan şehri olarak gelişecektir. Dolayısıyla da her tarafta çeşitli büyüklükte kiliselerin yapımına da girişilmiştir. Ayasofya'nın hemen yanında oldukça büyük ölçüde Hagia Eirene (Aya İrini) kilisesi de inşa edildi. Bu dinî binanın sağ tarafına bitişik olarak patriklik makamı bulunuyordu. Zaten kilise de bu makamın ibadet yeri durumunda idi. Hristiyanlığın Ortodoksluk adı verilen ikinci büyük mezhebinin başı bu merkezde bulunuyordu. Bütün Orta Çağ boyunca Hristiyanlık, Katoliklik ve Ortodoksluk olmak üzere iki ana mezhebe bölünmüş olarak gelişti. "Büyük Ayrılık (Büyük Schisma)" denilen bu iki kilise arasındaki yarışma uzun tartışmalara yol açmış hatta bazen birleşme yolunda çalışmalar da olmuştur. Fakat bütün bu çabalara rağmen Ortodoksluk ayrı bir mezhep olarak gelişmiş hatta içinden başka kollar da çıkarak günümüze kadar gelmiştir. Patrikhane binası fetihten sonra ortadan kaybolmuştu.

Ancak Kazılarda bu yapıya ait olması muhtemel bazı kalıntılar ortaya çıkmıştır. Ancak bitişiğindeki Eirene (İrini) Kilisesi 8. yüzyılda önemli ölçüde bir tahribe uğradıktan sonra yeniden yapılmış ve günümüze kadar gelmiştir. Fetihten sonra Saray-ı Hümayun'un kara tarafından sınırlanmasını sağlayan sur-ı sultani yapıldığında bu duvarın iç tarafında kalmış ve böylece komşusu olan Ayasofya'dan tamamen ayrılmıştır. Osmanlı devri boyunca kubbeli bu büyük dinî yapı iç Cebehane olmuş ve böylece kullanılırken 19. yüzyılın ikinci yarısında avlusunun bir kanadında "Mecmua-ı asar-ı atika" adı altında ilk arkeoloji müzesinin burada kurulması, karşısındaki diğer kanatta da "Mecmua-ı esliha-ı atika" başlığı ile bir eski silahlar koleksiyonun kurulmasıyla müzeye dönüştürülmüştür. Biri kubbeli diğeri büyük bir tonozla örtülü iki kısımdan oluşan esas bina ise yine 19. yüzyılın sonlarına doğru çeşitli silahların ve askerlik ile savaş hatıralarının teşhir edildiği bir askerî müzeye dönüştürülmüştür. Yeni binasının yapılmasıyla eski eserler arkeolojik buluntular eski eserler müzesine taşınmış 1940 yıllarında II. Dünya Savaşı yüzünden kapatılan askerî müze de önce Niğde'ye taşınmış savaştan sonra da Harbiye'de kurulan yeni askerî müzeye yerleştirilmiştir. Bizans sanatı bakımından bu yapıda dikkati çeken bir iki özellik vardır. Bunların birincisi Atrium adı verilen orijinal avlusunu hâlâ koruyabilmiş olmasıdır. İkincisi burada dinî ibadet sırasında apsis kısmında ileri gelen din adamlarının oturmaları için yapılan kademeler hâlâ durmaktadır. Üçüncü önemli kalıntı ise kilisenin Bizans devrindeki ikinci yapımında apsis yarım kubbesine mozaikle işlenmiş olan büyük bir haç resmîdir. Bizans tarihinde çok önemli bir olay olan ve 726'dan 842 yılına kadar süren resim aleyhtarı (ikonoklasma) döneminde yapılmış olan bu haç bu kilise binasının yenilenmesine de bir işaret sayılır. Patrikhanenin Bizans dönemindeki büyük toplantıları ise burada değil hemen yanındaki Ayasofya'nın güneyindeki üst galeride kapı şeklinde mermer bir bölme ile ayrılmış olan kısımda cereyan ediyordu. İlk İmparatorların koyu erguvan renginde olan porfir taşından lahitleri Fatih Camii yerindeki Havariyun Kilisesi'nin yanında olmakla beraber bazı lahitlerin Aya İrini ile Sarayı Hümayun arasındaki bir yerde bulundukları anlaşılmaktadır. Nitekim buradan çıkarılan dev ölçüde iki lahit önce kilisenin avlusuna konulmuş sonra buradan da çıkarılarak Arkeoloji Müzesi'nin cephesi önüne yerleştirilmiştir.

Eminönü bölgesinde günümüze kadar gelebilen Bizans döneminde yapılmış birkaç kilise hâlâ durmaktadır. Bunlardan biri çok az bir kısmı hâlâ ayakta olan, Alemdar yokuşu başında 18. yüzyıla ait Zeynep Sultan Camii'nin hemen yanında Acemi Ağa veya Lala Hayrettin Mes-

CONSTANTINOPLE.

Pointe du Sérail.

Sarayburnu, Kartpostal, Atatürk Kitaplığı, Krt_4303

cidi olarak 1481'de mescide çevrilmiş olan yapıdır. Bu Meryem'e ithaf edilmiş olan Khalkoprateia Kilisesi'dir. 9. yüzyıllarda yazılan Bizans İmparatorlarının törenlerini anlatan eserde hükümdarların bu törenler sırasında ziyaret ettikleri önemli dinî merkezlerden biri olan bu kilise ilk Hristiyan binaları biçiminde bazilika şeklinde bir yapı idi ve adından da anlaşıldığı gibi bakırcılar çarşısında bulunuyordu. Fetihten çok daha önce büyük ölçüde yıkılmış olmalı ki sadece dışarı bir çıkıntı teşkil eden mihrabın bulunduğu apsis kısmı bir duvarla bölünerek ve bir de son cemaat yeri ile minare eklenmek suretiyle mescit hâline getirilmiştir. Binanın esas ve yan nefleri evlerin altında kaybolmuştur. Ancak batı tarafında yine binaların arasında zorlukla bulunabilen yuvarlak bir binanın bu eski bazilikanın müştemilatından bir parça olduğu ileri sürülür. Bir vakitler hurda kağıtların toplandığı bir depo olarak kullanıldığı zamanlarda gördüğümüz bu yuvarlak binanın içinde hâlâ fresko resimler fark ediliyordu. Lala Hayrettin Ağa Mescidi hemen yanında daha büyük bir cami olduğundan 1935 yıllarında yayımlanan bir kanun gereği kadro harici bırakılmış az sonra üstünün kiremidi, ahşap aksamı sökülerek satılmış, minaresi ve son cemaat yeri yıktırılmıştır. Daha yakın tarihlerde de içinde Alman Arkeoloji Enstitüsü tarafından bir kazı yapılarak diğer bazı izlerin tespitine çalışılmıştır. Bugün unutulmuş, şekilsiz bir harabe hâlinde durmaktadır.

Yine bir Bizans kalıntısının 19. yüzyıl sonlarında Baba Cafer Zindanı'nın hizasında görüldüğü Mordtmann tarafından yazılmış ise de bugün böyle bir binanın izi yoktur. Hipodrom'un ana caddeye komşu kısmında ve Adliye Sarayı'nın tam dibinde 1937-38'de buradaki bazı binalar yıktırıldıktan sonra meydana çıkan merkezî planlı Hagia Euphemia Kilisesi de dikkate değer. Bu yuvarlak bir esasa göre altıgen biçimde yapılmış bir bina olup bir apsis ilavesiyle kiliseye dönüştürülmüştür. Bu bina esas mezarı ve kutsal kalıntıları Khalkedon yani şimdiki Kadıköyü'ndeki makamında bulunan bu azizeye ait olup Anadolu'yu istila eden Sasaniler'in tahrip ve yağmalamasından korkulduğu için Kadıköyü'ndeki kilisesinden alınarak İstanbul'daki bu binaya getirilmiştir. Dolayısıyla bu kilise azize Euphemia'nın kutsal makamı yani martiyrionu olmuştur. Fetihten 40 yıl kadar bir süre sonra burası barut mahzeni olarak kullanılırken 1492'deki çok şiddetli bir kasırgada yıldırım isabeti sonunda patlamış ve hatta kubbesi göge yükselerek kuzeyde denize düşmüştür. Duvarları da büyük ölçüde yıkılan bina 1937-38 yıllarında Alman Arkeoloji Enstitüsü tarafından yapılan kazıda kalıntı hâlinde bulunmuştur.

Duvarlarında Azize Euphemia'nın hayatına ait fresko resimlerin bulunduğu bu kalıntı maalesef iyi korunmamıştır. Burada bulunması gereken doğu Hristiyan sanatının en önemli eserlerinden biri olan Ayasofya, tarih ve sanat tarihi bakımından büyük bir eser olduğundan önemi dolayısıyla ayrıca ele alınacaktır. Sarayı Hümayun'un ikinci avlusunda İstanbul Üniversitesi tarafında, 1937 yılında yapılan bir kazıda da bazilika planlı bir kilisenin temelleri bulunmuştur. Ancak bunların üzeri tekrar örtülmüştür.

Eski Düyun-u Umumiye şimdi İstanbul Erkek Lisesi olan binanın altındaki bodrum kısmında da bir Bizans kilisesinin kalıntıları olduğu söylenir. Bu bölgenin Bizans devrine ait önemli bir eseri de demir yolunun hemen yanında bulunan ve Türk devrinde Küçük Ayasofya olarak adlandırılan Sergios ve Bakhos Kilisesi'dir. İmparatorluk büyük sarayına komşu olan bu kiliseyi Ayasofya'nın da kurucusu olan İmparator Iustinianus 531 yılına doğru inşa ettirmiştir. Bitişiğinde bir de bazilika olduğu iddia edilirse de görünürde böyle bir kalıntı yoktur. Fetihten 50 yıl kadar sonra sultan II. Beyazıt döneminin Kapuağası Hüseyin Ağa, tarafından camiye dönüştürülmüştür. Yanında kurucusunun türbesi de vardır. Edirne ve Amasya'da ve civarında da başka vakıfları ve evkafı olan Hüseyin Ağa bu önemli Bizans yapısının giriş kısmına Türk mimari üslubunda bir revaklı son cemaat yeri ilave ettirmiştir. Avluyu çeviren medrese ise başka bir hayır sahibinin eseridir. Minaresi de daha geç bir döneme aittir. Fakat avlunun ortasında olması gereken şadırvan artık yoktur. Hüseyin Ağa'nın bu camiye gelir olarak yaptırdığı Çardaklı Hamam az doğusunda bulunmakta ise de son derece de harap bir durumdadır. Hamamın kapı üstünde kitabesinin altında görülen Bizans devrine ait işlemeli bir taş ve mimarisindeki bazı normal Osmanlı hamamlarından farklılıklar gösteren özellikler bu hamamın esasının Bizans devrine ait bir hamam olması ihtimalini ortaya koymuştur. Esas kilise binası kare planlı dış duvarlar içine yerleştirilmiş paye ve sütunlardan oluşan bir sekizgen şeklinde merkezî plan gösterir. Yayvan ve bir tür kaburgalı kubbe merkezî kısmını örtmektedir. İtinalı bir işçilikle yapılmış ahşap yan kapı kanatları Kapuağası Hüseyin Ağa döneminden kalma orijinal değerli eserlerdir. Duvarlarında Bizans nakış sanatından bir iz yoktur. Osmanlı dönemine ait de ilgi çekici bir bezemeyle karşılaşılmaz. Yalnız 6. yüzyıla ait sepet biçimindeki Bizans sütun başlıkları işçilik bakımından dikkat çekicidir. Ayrıca çepeçevre binanın iki katını ayıran friz süslemesinin arasındaki kabartma harflerden oluşan bir yazı şeridi önemlidir. Burada İmparatorun binayı Aziz Sergios'a sunduğu ifade edilmiştir. Bu Bizans hat sanatının örneğini vermektedir. Daha batıda Bizans büyük sarayının sınırları içinde olmak üzere bir kilise kalıntısı daha bulunmuştur. Demir yolunun kenarında görülen tuğladan büyük kemerli ve tonozlu pavyon harabesinin arkasında tam demir yolunun yanında bulunan bu kilise burada bir bina yapımı için temel kazısı sırasında ortaya çıkmıştır. Önünde Marmara surlarının bir kulesi bulunmaktadır. Genellikle bu kule fener, kulesi olarak adlandırılır. Doğudan ve güneyden bilhassa İslam akınları Anadolu'ya doğru ilerlediğinde durumu hızla Saray'a ulaştırmak için birtakım kuleler sıralanmıştı. Bunların tepelerinde yakılan ateşle bir tür haberleşme mekânizması kurulmuştu. Bu fener kulesi bu sistemin son noktasıdır. Kaynaklar İmparator sarayının bu köşesinde fener kulesinin hemen yakınında bir Meryem Kilisesi olduğunu bildirirler. Büyük ihtimalle duvarlarının alt kısmı ve taban döşemesi çıkan bu kilise işte bu Fener Meryemi kilisesidir.

Küçük Ayasofya Camii, Encümen Arşivi, 1939.

Küçük Ayasofya Camii, Kartpostal, Atatürk Kitaplığı, Krt_1412.

Eski Eminönü sınırları içinde kalan ve bugün ayakta bulunan iki önemli Bizans kilisesi daha vardır. Bunlardan biri Şehzadebaşı'nda Bozdoğan kemerinin en doğu taraftaki ucunun hemen hemen yanında olan, fetihten sonra Fatih Vakfı olarak kalenderi dervişlere tekke olarak tahsis edilen bir kilisedir. Bu yapının eski adı kesin olarak pek ortaya çıkmamıştır. Meryem Diakonissa Kilisesi olduğu yolunda eskiden bir görüş vardı. Sonra bir başka Bizans arkeoloji araştırmacısı başka bir teşhis ortaya atarak orta Bizans döneminde ilk defa kaynaklarda adı geçen Akaleptos Manastırı olduğunu iddia etmiştir. Bu bina orta Bizans döneminde çok yaygın olan iç planı bir haç biçiminde düzenlenmiş ve köşelerde köşe odaları olan bir yapıdır. Köşe odaları beşik tonozlarla örtülü haçın kollarında köşe duvarları ile ayrılmıştır. Kilisenin ilk yapıldığında oldukça itinalı bir mimariye sahip olduğu iç duvarların bir kısmını kaplayan mermer levhâlârdan anlaşılmaktadır. Ancak doğu kısmı dışarıya taşkın apsislerini kaybetmiştir. Yapının bu bölümü düz bir duvarla kapatılmış ve hatta bu duvara bitişik arka tarafa evler de inşa edilmiştir. Bu eski kilisede çok ilgi çekici bir buluntu yakın tarihlerde burada Amerikan Bizans Araştırmaları Enstitüsü tarafından yapılan araştırma ve restorasyonda görülmüştür. Mihrabın yanındaki hücrenin içinde bir kemerde siyah boya ile yazılmış intizamlı gotik harflerden oluşmuş bir yazıda Assisili Aziz Franciscus'un (1181-1226) adı okunur. Katolik kilisesinde büyük tarikatlardan biri olan Fransiskenler teşkilatının kurucusu olan bu azizin adının bir Bizans kilisesinde bulunması şehrin 1204 yılında haçlılar tarafından işgal edilip bu işgalin sonuna 1261'e kadar burasının Katolikler tarafından kullanıldığının açık bir delilidir. Şehzade Camii'nin müştemilatından medreselerin birinin içinde Latince yazılı kitabe işlenmiş bir lahitin bulunması da 1204-1261 yılları arasındaki Latin hâkimiyeti döneminde bu kilise ve çevresinin tamamen Katolikler tarafından bir yerleşme yeri olarak kullanıldığını belli eder.

Kalenderhane Camii, Çizim: Galanakis, A.G. Paspatis, Byzantinai Meletai, 1877.

Yerebatan Sarnıcı, Foto: Halit Ömer Camcı, 2008.

W.H. Bartlett'in çizimiyle Binbirdirek Sarnıcı, Julia Pardoe, The Beauties of the Bosphorus, London-1838.

1945-50 yıllarında Edebiyat Fakültesi yeni inşa edilirken yapılan kazıda Beyazıt Hamamı'nın hizasında buradan geçen Derviş Paşa Sokağı'nın alt kenarında Bizans dönemine ait birbirine bitişik birkaç binadan oluşan kompleks bir yapının kalıntıları bulunmuştur. Doğu yönüne doğru olmaları ve doğu taraflarında apsisleri olduğundan aslında kilise oldukları sanılan bu yapılar eksiksiz ve etraflı bir incelemeye imkân verilmeden derhâl yıkılıp ortadan kaldırılmıştır.

Yerebatan Sarnıcı, Kartpostal, Atatürk Kitaplığı, Krt_5678

Aynı bölgede Fen Fakültesi'nin ek binası yapılırken bir Bizans kalıntısı bulunmuş fakat korunmamıştır. Fakat buradan geçen Reşit Paşa Caddesi'nin daha batı tarafında bir Bizans yapısı daha mevcuttu. Fetihten sonra Balabanağa Mescidi adıyla küçük bir mahalle ibadet yeri hâline getirilen bu mescit tamamen yuvarlak bir plana göre inşa edilmişti. İçinde çepeçevre nişler olan bu küçük yapıya Türk devrinde bir son cemaat yeriyle bir minare de eklenmişti. 1908 yılındaki Mercan-Laleli yangınında yandıktan sonra tamir edilmeyip 1930 yılına doğru yıkıcılara satılan bu küçük binanın esasında Bizans döneminin bir manastırının kütüphanesi olabileceği yolunda dayanaksız bir hipotez ortaya atılmıştır. Ancak bu düşüncenin doğru olmadığı binanın son izleri ortadan kaldırılırken altından çıkan bir mezar odasının varlığından anlaşılmaktadır. Bu mezar odasında bulunan bir mezar kitabesinden anlaşıldığına göre 14. yüzyılda da hâlâ mezar olarak kullanılmıştı.

Eski Eminönü ilçesinin sınırlarına yakın bir yerde Laleli'de de bir Bizans manastırı bulunuyordu. Bizans İmparatorlarından I. Romanos Lekapenos (920-944) kendi özel sarayının yakınında kurduğu Myralaion Manastırı'nın kilisesi olarak da gösterişli bir de kilise yapılmıştı. Bu kilise fetihten sonra Mesih Paşa tarafından camiye dönüştürülmüştür. Halk tarafından altında bulunan büyük bir sarnıçtan dolayı Bodrum Camii olarak da adlandırılan bu bina tuğladan olup orta Bizans döneminin klasik şemasına uygun olarak kubbesi dört sütun tarafından taşınan haç planlı bir yapıdır. Orijinal mimarisi fazla bozulmadan üst yapısı bilhassa kubbe kasnağı ve dış cephelerindeki yarım yuvarlak payandaları ile orta Bizans döneminin kilise mimarisinin bütün orijinal taraflarını korumuş bir eser olarak bilinir. Tam altında üstteki yapının kabaca planını aksettiren bir de alt yapısı bulunmaktadır. Mercan-Laleli yangınında yanmış uzun bir süre harap bir hâlde kalmış ancak 1928 yılında

duvarlarda mozaikler araştırılmış ise de bir şey bulunamamıştır. 1960 yılına doğru çevre halkı tarafından ihya edilip yeniden cami olarak ibadete açılmıştır. Bulunduğu yer hafifçe bir tümsek biçimindedir. Bunun da sebebi altında çapı yaklaşık 30 metreye kadar olan muntazam kesme taşlardan yapılma geç İlk Çağ'a ait büyük bir binanın kalıntısının bulunmasıdır. Bu kalıntı belki 3-4. yüzyıllarda inşa edilmiş bazı görüşlerce tamamlanmadan bırakılmış olup burada manastır kurulurken içine sütunlar konulmak suretiyle bunların üstleri de tonozlarla örtülerek kapalı bir su sarnıcı hâline getirilmiştir. Caminin de sonra Bodrum adını alması bundan dolayıdır. Çevre duvarları Roma, içinin sütunları ve tonozları Bizans dönemine ait olan bu yuvarlak yapının esasının ne olabileceği bilinemez. Ölçüleri ve şekli bakımından Selanik'te bir İmparatorun mezarı olarak yapılan fakat Bizans döneminde kiliseye dönüştürülen Hagios Georgios yuvarlak binasını çok andırmaktadır. Herhâlde sarnıç olduktan sonra üstünde kurulan İmparator Romanos'un sarayını ve onun yaptırdığı manastırın binalarını taşıyordu. 1970 yılına doğru içi temizlendikten sonra bir çarşıya dönüştürülmüştür. Bu bölgede daha kuzeyde Vefa semtinin içinde de önemli bir Bizans yapısı bulunmaktadır. Fatih'in hocası Molla Gürani (1410-1488) tarafından fethin hemen arkasından camiye çevrilen bu Bizans kilisesi İstanbul'daki bu tür yapıların en önemlilerinden biridir. Hagios Theodoros Kilisesi olduğu kabul edilen bu yapı mimarisi bakımından iki aşama gösterir. En eski yapı tahminen 10-11. yüzyıllara ait olup orta Bizans döneminin klasik dört sütunlu haç planlı kiliselerindendir. Son Bizans döneminde yani 13.yüzyıl sonu 14.yüzyıl başlarında bu dönemin estetik duygularına uygun karakterde bir dış hol ilave edilmiştir. Üstünde üç kubbe olan bu dış hol dışarıya kemerli bir cephe hâlinde açılmıştır. 1935-36 yıllarında amatör iki Bizans sanatı meraklısı tarafından bu dış ek binanın kubbelerinde yapılan bir çalışma ile bunların içlerindeki mozaikler meydana çıkarılmıştır. Kasnaklardaki pencereleri ayıran her dilimin içinde Tevrat'taki peygamberlerden birinin mozaik olarak yapılmış bir resmî bulunmaktadır. Son dönem Bizans mozaik sanatının değerli bir örneği olan bu mozaikler maalesef caminin içinde barınan birtakım kişiler tarafından tahrip edilmektedir.

I. Dünya Harbi'nin arkasından 1919-1923 yılları arasında işgal kuvvetleri İstanbul'a yerleştiklerinde Fransız askerleri de eski Gülhane arazisindeki Osmanlı devrine ait büyük depolara el koymuşlardı. Bunlar ile kıyı arasında ve demir yolunun çevresinde Fransız arkeologlarından R. Demangel tarafından etraflı bir kazı yapıldı. Uzun zamandır

Julia Pardoe'nun çizimiyle Yerebatan Sarnıcı, Miss Pardoe, City of Sultan c I-II, London-1837.

W.H. Bartlett'in çizimiyle Yerebatan Sarnıcı, Julia Pardoe, The Beauties of the Bosphorus, London-1838.

Lalelide yapılan arkeolojik kazılar sonucu bulunan tarihi eserler, Enciümen Arşivi, 1946.

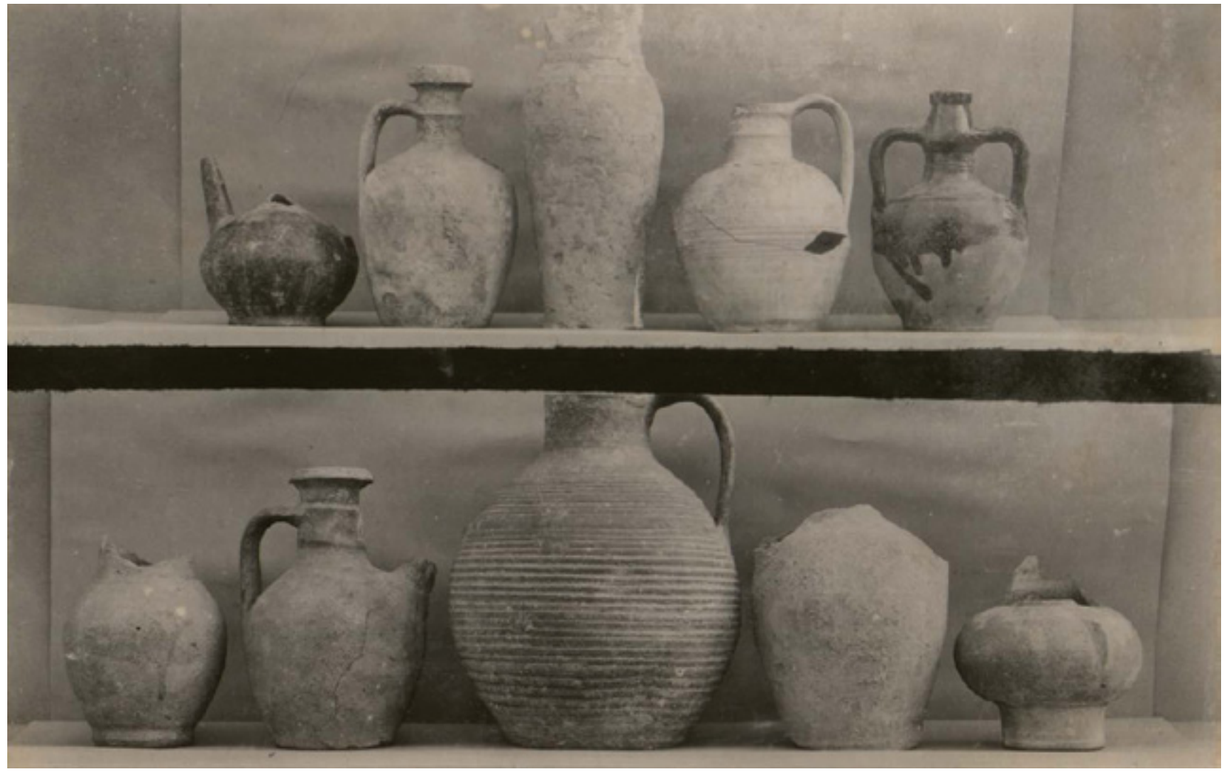

Lalelide yapılan arkeolojik kazılar sonucu bulunan tarihi eserler, Encümen Arşivi, 1946.

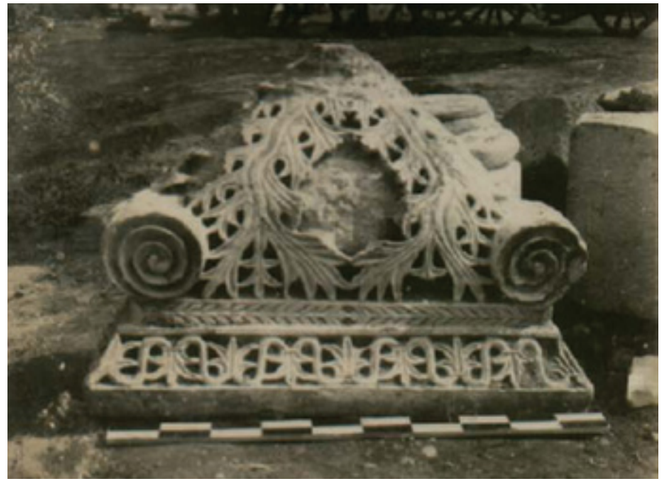

Sarayburnu, Kartpostal, Atatürk Kitaplığı, Krt_1017

İstanbul'da yaşayan topograf E. Mamboury de ona burada yardımcı oldu. Bu araştırmalarda demir yoluna yakın kesimde tam askerî depoların önünde birtakım Bizans devrine ait yapıların temel kalıntıları ortaya çıktı. Bunların altlarında ise çok sayıda sarnıç vardı. Bu bölgeye Bizans zamanında Manganoi deniliyordu. En ilgi çekici hususlardan biri demir yoluna çok yakın yan yana sıralanan birkaç dinî binanın vaktiyle burada yükselmesidir. Bunlardan biri Hz. İsa'ya sunulmuş olan kurtarıcı İsa Soteros Kilisesi idi. Bu kilisenin doğrudan doğruya sahil surlarının üzerine kadar uzandığı anlaşılmaktadır. Ancak 1863'e doğru buradan Rumeli demir yolu geçirilirken kilisenin bütün kalıntısı ortadan kalkmıştır. Fakat binanın doğu cephesi surların üstüne oturduğundan o parça hâlâ mevcuttur. Dikkatle bakıldığı takdirde Osmanlı devrinde 16.yüzyılın sonlarında Sinan Paşa'nın yaptırdığı İncili Köşk'e yaklaşırken sur duvarında birtakım delikler görülür. Bunlar işte Soteros Kilisesi'nin altındaki mahfelin dışarıya açılan menfezleridir. Yüz sene öncesine kadar burada sur duvarının en üstünde iki satır hâlinde tuğladan yapılmış uzunca bir yazı frizi görülüyordu. Demir yolunun kenarındaki toprak ve bitkiler bu kitabeyi şimdi okunamaz hâle getirmiştir. Çeşitli arkeologlar tarafından bu kitabenin kopyaları alınmış ve yayımlanmıştır. Üstündeki kilise hususunda ise Alman mimarlık tarihi profesörü K. Wultzinger 1925'te bir restitüsyon resmî çizmiş ise de bunun pek inandırıcı tarafı yoktur. Burada ayrıca Hagios Georgios Kilisesi vardı. Manganlar semtindeki Georgios Kilisesi denilen bu yapının da demir yolu tam mihraplarının olduğu yerden geçirildiğinden yok olmuştu. Fakat esas binanın temelleri meydana çıkarılmıştı. Bunun büyük bir ibadet yeri olduğu anlaşılıyordu ve yanında da herhâlde büyük bir manastır vardı. Ayrıca burada bir de yol gösterici Meryem'e sunulmuş olan Hodagetria Meryemi Kilisesi ve ayazması vardı. Kiliseden belirli bir şey ortaya pek çıkmamıştır. Fakat son derece de ilgi çekici tamamen mermerden, altıgen biçiminde bir ayazma havuzu bulunmuş idi. Bu büyük havuzun içine merdivenle inildiğine göre şifalı bir suyu olduğuna inanılmıştı. Bu üç binadan başka surun dışında tam Sinan Paşa'nın İncili Köşkü'nün çıkıntısını taşıyan büyük kemerlerin altında da bir ayazma vardır. İşin çok ilgi çekici tarafı, Saray-ı Hümayun sınırları çevresi içinde kalmakla beraber Rum halkının senede bir yortu günleri İncili Köşk'ün bu ayazmasını ziyaretlerine göz yumulurdu. Bu gelenek 1820'lerde Yunan ayaklanması başlayıncaya kadar sürmüştür.

Eminönü bölgesindeki sahil surları gerek Haliç tarafında gerek Marmara tarafında büyük ölçüde yıkılmıştır. Yalnız Haliç tarafında Zindankapısı adı verilen yerde Baba Cafer Zindanı olduğu kabul edilen bir burç, bitişiğindeki hanla birlikte durmaktadır. Yeni Cami önündeki kesimden hiçbir iz kalmamıştır. Hâlbuki 18. yüzyılda bu sur hâlâ mevcuttu. Sirkeci'ye doğru kıvrılan kısımda da Nimet Abla gişesinin bitişiğinde bir burç görülebilir. Burada evvelce Yahudi evleri olduğundan buradaki kapının adı Çıfıt Kapısı'dır. Bundan sonra Sarayburnu'nda hiçbir izi kalmamakla beraber gara yakın kesimde büyükçe bir parça ayaktadır. Çok yıl evvel demir yoluna yakın bir yerde yaptığım bir gezide sur duvarının alt kesiminde mermere işlenmiş olarak Theophilos (829-842) adını okumuştum. Marmara tarafı surlarında büyük restorasyonlar yaptırdığı bilinen bu İmparatorun, Sarayburnu havalisindeki surları da tamir ettirdiği bu kitabe parçasından açıkça anlaşılmaktadır. Tam burunda ise artık sur yoktur. Ahırkapı'ya doğru gidildiğinde tekrar surlar ortaya çıkmakta ve batıya doğru devam ederken Küçük Sophia limanını çevirmekte ve buradan ileriye de büyük sarayın İmparator merdivenini aştıktan sonra daha devam etmektedir. Burada Büyük Saray'ın Marmara tarafında hizasında Bukoleon adı verilen bir de iskele bulunuyordu. Buranın özelliği iki yanında mermerden bir çift aslan heykelinin görünmesiydi. Fetihten sonra da 19. yüzyılın ortalarına kadar yerinde kalan bu kapı ve aslanlar demir yolu geçirilirken sökülmüş ve aslan heykelleri Arkeoloji Müzesi'ne taşınmıştır. Burada evvelce Kondoskalion adı verilen şehrin Marmara tarafındaki büyükçe bir limanı bulunuyordu. Bu liman fetihten sonra da bir süre daha

Bukaleon Sarayı'ndan bir görüntü, Encümen Arşivi, 1936.

görevini sürdürmüştür. Türkler tarafından Kadırga limanı olarak adlandırılan bu tesisin bu adı bugün hâlâ o semtin mahalle adı olarak kullanılmaktadır. Nitekim esası XVI. yüzyılın sonlarına ait olmakla beraber ancak XVII. yüzyıla ait otuza yakın çeşitlemesi gravür olarak günümüze kadar gelen bir İstanbul resmînde burada hâlâ gemi tezgâhının bulunduğu ve ahşap bir kadırganın yapılmakta olduğu gösterilmiştir. Kanunu Sultan Süleyman döneminden itibaren Osmanlı Devleti'nin bütün gemi tesisleri Haliç'te Kasımpaşa semtinde kurulduktan sonra Kadırga limanı da bu görevini kaybetmiştir.

Büyük Saray olarak adlandırılan İmparatorluk makamı Hipodrom'un kıyısından itibaren Marmara sahiline uzanıyordu. En doğudaki sınırı Türk devrinde Sultan III. Ahmet döneminde yapılan muhteşem Sultanahmet Çeşmesi'nin

Bukaleon Sarayı'ndan bir görünüm, 1890'lar, Edwin A. Grosvenor, Constantinople, Boston-1895.

Havadan Hipodrom, Sultan Ahmet, Ayasofya ve Sarayburnu, Foto: Halit Ömer Camcı, 2012.

Fatih Sultan Mehmet'in Tören kılıcı, TSM.

hizasına kadar gelen, en batıdaki sınırı ise Küçük Ayasofya Camii olan Sergios ve Bakkos Kilisesi'nin hizasına kadar dayanan bir alanda kurulu olan Büyük Saray âdeta şehir içinde bir şehir teşkil ediyordu. İstanbul'da Bizans İmparatorlarının XI. yüzyıla kadar kullandıkları saray, Latince olarak Palatium Magnum yani Büyük Saray olarak adlandırılmıştı. VI. yüzyılın ünlü yazarı Prokopios burayı ta Basileos Oikia, İmparator evi veya İmparatorun evi şeklinde tanıtır. Etrafı duvarla çevrili bu saray kompleksi içinde çeşitli binalardan meydana geldiğinden âdeta başlı başına bir kompleks teşkil ediyordu. Büyük Saray hakkında Bizans kaynaklarında birçok bilgi bulunmakla beraber bugün duran kalıntıların azlığı yüzünden bütün bu bilgilerden Büyük Saray'ın ayrıntıları hakkında kesin neticeler elde edilememektedir. IV. yüzyıldan VI. yüzyıla kadar Bizans İmparatorlarının oturdukları ve X. yüzyıl sonlarına kadar devamlı ilavelerle genişletilen Büyük Saray'ın ilk binaları I. Konstantinos (324-337) tarafından yapılmıştır. Büyük Saray'ın en önemli kısımları olan Daphne, Magnaura ve Khalke sarayları bu sırada inşa edilmişti. Artık idari bakımdan bir fonksiyonu kalmayan, Roma'dan miras kalmış senato binası da Saray'ın en doğusunda bulunuyordu. İmparator Iustinianos prensliği zamanında oturmuş olduğu sahilde kısmen surların üstünde kurulmuş olan Hormisdas Sarayı'nı da Büyük Saray'a eklemiştir. Bu pavyon adını bir müddet Bizans'ta kaldığı süre boyunca burada yaşayan Sasani Prens'i Hormisdas'dan almıştır. Bugün bu Büyük Saray'da ayakta kalabilen tek bölüm işte bu yapıdır. 1860'lara doğru içinden Rumeli demir yolunun geçirilmesi sebebiyle büyük ölçüde tahribe uğrayan bu pavyonun Marmara'ya açılan bir sıra penceresi vardır. Ayrıca burada duvara saplanmış mermer konsollar ve pencerelerin aralarındaki kapılar sarayın denize bakan cephesinde boydan boya uzanan bir balkonun varlığına işaret eder. VI. yüzyıldan itibaren IX. yüzyıla kadar gelen İmparatorların hepsi, adları kaynaklarda bulunabilen birçok binaları ve bunların birbirleri ile bağlantılarını yaptırmışlardır. IX. yüzyılda İmparatorluğun başına gasp suretiyle geçmiş olan I. Baseios da (867-886) burada birtakım ilavelerle birlikte sarayın en büyük özel ibadet yeri olarak Meryem'e sunulmuş olan ve genellikle Nea adıyla bilinen kiliseyi inşa ettirmişti. İmparatoriçelerin lohusalık yeri olan Porpyra adlı bölüm babalarının hükümdarlığı zamanında burada doğan prenslere lakap olarak verilmiştir. Nitekim VII. Konstantinos (913-959) Propyrogennetos ünvanını bu salonda doğduğu için (Porpyr içinde doğmuş anlamına gelen) almıştır. VII. Konstantinos Porpyrogennetos zamanında bir çok kısımları onun taht ortağı olan I. Romanos Lekapenos (920-944) yıllarında Khalke, II. Nikephoros (963-969) ile İoannes Tzimiskes (969-976) zamanlarında da Büyük Saray'ın bir çok kısımları tamir veya zengin surette mozaikler ile süslenmiştir. Ioannes Tzimiskes Ayasofya'nın doğusunda Saray'a girişi sağlayan Khalke kapısını ve bunun üstünde bulunan bir kiliseyi inşa ettirmiştir. Bu kubbeli kilise bütün Bizans döneminin sonuna kadar kaldıktan başka, 19. yüzyılın ilk yarısına gelinceye kadar bütün Osmanlı dönemi boyunca da durmuştur. Fakat Osmanlı devrinde bunun altındaki mahzen Saray'a getirilmiş olan aslanlara tahsis edilmiş. Üstündeki esas kilise ise saray nakkaşlarının atölyesi olmuştur. Eski bir gravürü günümüze kadar gelmiş olan ve yine eski bir Türk minyatüründe de belirtilen bu bina 1850 yıllara doğru burada Fossati tarafından DarülFünûn binası yapılırken yıktırılmıştır. XI. yüzyılın sonlarından itibaren Büyük Saray önemini kaybetmiş ve Komnenos sülalesi zamanında, Ahırkapı ve Sarayburnu arasındaki alanda uzanan Mangana Sarayı ile Ayvansaray'ın yukarı kısmındaki Blakhernai Sarayı tercih edilmiştir. Fakat Büyük Saray'ın bir anda tamamen boşaltılmadığını 1204'te İstanbul'u ele geçiren Latin şövalyelerinin yeni Latin İmparatorunu seçmek üzere burada toplanmalarından anlamak mümkündür. 1261'de Bizans İmparatorluğu yeniden ihya edildiğinde artık Büyük Saray tamamen bakımsız bırakılıyor ve mimari malzemesi gerekli yerlerde kullanılmak üzere sökülüp götürülür. Yukarıda Tursun Bey'in Fatih Sultan Mehmet'in ağzından Hipodrom için naklettiği beyit Büyük Saray için de geçerlidir ve bu farsça beyit şu şekilde tercüme edilir.

Gentile Bellini'nin Fatih Sultan Mehmet portresi, 1480, National Gallery-London.

Fossati'nin çizimiyle DarulFünûn Binası, Caspard Fossati, Aya Sofia Constantinople, Londra 1852

''Kayser'in kasrında örümcek perdedarlık ediyor
Efrasiyab'ın sarayında da baykuş nevbet çalıyor.''

Osmanlı devrinde Büyük Saray'ın arazisi üzerinde yavaş yavaş yapılaşma başlamış ve burada bazı ileri gelenlerin büyük konakları inşa edildiği gibi, Hipodrom'un İmparator locasının bulunduğu yerden sahile doğru uzanan kısımda Sultan I. Ahmet (1609-1617) Mimarbaşı Sedefkâr Mehmet Ağa'ya muhteşem bir eser olan Sultanahmet Camii ve külliyesini inşa ettirmişti. Cami ile onun güney yanı Marmara'ya bakan tarafında külliyenin bir parçası olarak iki sıra tonozlu dükkânlardan oluşan arastası Büyük Saray'ın bulunduğu alanın bir parçası üstünde yükselmiştir. Büyük Saray'ın arazisi üzerinde Sultan Abdülmecit zamanında İsviçreli mimar G. Fossati (1809-1883) tarafından Ayasofya'nın denize bakan tarafında, evvelce Büyük Saray'ın kalıntılarının olduğu yerde 1845 yılında büyük bir DarülFünûn (üniversite) binasının tamamlanması için hayli süre geçmiş fakat içinde öğretim ancak bir kaç yıl yapılabilmiştir. Bir süre sonra aynı bina ilk defa kurulan parlamentoya verilmiş fakat bunun lağvedilmesi üzerine Adliye Bakanlığı olmuştur. Cumhuriyet devrinde İstanbul Adliyesi yapılan bu son derece gösterişli mimariye sahip olan ve içi son derece iyi bezenmiş olan yapı 9 Aralık 1933 tarihinde yanarak mahvolmuş ve arkasından kagir duvarları yıktırılarak ortadan kaldırılmıştır. Mimar Kemaleddin Bey (1870-1927) tarafından (Türk neo klasik mimarisinin yaratıcılarından) hazırlanan büyük bir cezaevi projesi 1921'den sonra uygulanmıştır. Bugün bu bina modern bir şekle sokularak Four Seasons adı altında otel olarak kullanılmaktadır. Türk devrinde burada fazla önemli inşaat yapılmamış, ancak mütevazî evlerin burada yerleşim sağladığı görülmüştür. 3 Haziran 1912 günü büyük İshak Paşa semti yangını buradaki bütün binaların yok olmasına sebep olmuş ve böylece bu eski kalıntılar da meydana çıkmıştır. Bu yangından sonra Büyük Saray'ın bazı kalıntıları toprak üstünde belirli bir hâl almıştır ki bunların başında Sultan Ahmet Camii'nin denize bakan tarafında bulunan eski adı Karacehennem İbrahim Sokağı (şimdi Kutlugün Sokağı)'nın kenarında bulunan bir merdiven kulesi kalıntısı bütünüyle meydana çıkmıştır. Ayrıca buradaki parsellerin altlarında Büyük Saray'ın teşhis edilemeyen birçok binalarının altlarındaki mahzenler de ortaya çıkmıştır. Bütün bunlar Alman arkeologu Th. Wiegand idaresinde bir heyet tarafından incelenerek İstanbul'da yaşayan İsviçreli kartograf E. Mamboury tarafından çizilmiş ve büyük bir eser hâlinde 1933 yıllarında Almanya'da basılmıştır.

Burada yabancı elçilerin şaşkınlıklarını yaratmak üzere meydana getirilmiş muhteşem bir taht salonu bulunduğunu yine kaynaklardan öğrenmek mümkündür. Burada İmparatorun tahtının iki yanında altın kaplamalı bir çift aslan heykeli bulunuyordu ve gerekli olduğu anlarda

Darülfünûn Binası'nın havadan görüntüsü, Sebah&Joaillier,1905-1911, Alman Arkeoloji Enstitüsü, Nr: 8098'den detay.

mekânik bir sistemle bu aslanlar kükrerken, İmparatorun üzerine oturduğu taht da yine mekânizma sayesinde havaya doğru kaldırılıyordu. Böylece birçok yerin adları bilinmekte, fakat arazinin bugün toprağın altında bulunan çok sayıdaki mahzen ve bodrumun hangi yapılara ait olduğu aydınlanamamaktadır.

Bir İngiliz arkeoloji heyetinin Prof. Backster idaresinde yaptığı kazılarda Sultanahmet Camii arastasının gözlerinin altında Büyük Saray'ın çok geniş ölçülerdeki bir avlusuna ait olduğu anlaşılan bir taban mozaiğinin kalıntıları ortaya çıkmıştır. Geniş bir bordür motifinin içinde yer yer insan maskesi şeklinde figürler bulunan ve beyaz renkli taşlardan işlenen orta kısmında birbirleri ile bağlantısız çeşitli konuların, figürlerin işlendiği bu mozaik antik çağın bugün hiçbir örneği bulunmayan halılarını taklit etmektedir. Çünkü aynı düzenlemeye daha değişik bir üslupta olmak üzere çok daha geç devirlere ait bazı halılarda rastlamak mümkündür. Bu mozaiklerin önce yerinde korunması düşünülmüş fakat sonra yerlerinden parçalar hâlinde sökülerek mozaik müzesi olarak düzenlenen başka bir binaya taşınmıştır. Bu sarayın pavyonları arasında Türk ve Müslüman mimarisindeki kümbetleri taklit eden Mahrutas adında bir kasrın varlığı da bilinir. Arapça mahrut, yani konik adında üretilen bu binanın sivri külahlı bir bina olduğu anlaşılmaktadır. Fakat yeri tespit edilememiştir. Ayrıca Orta Asya Türklerinin at üstünde yarıştıkları bir nevi polo oyununa benzeyen bir çevgan oyunu vardır. Bizans sarayında da aynı oyunun oynanması için Sevganesterion adında bir de meydan yapılmıştı. Bunun da neresi olduğu bilinmez.

Bizans döneminde XI. yüzyıldan itibaren artık iyice önemini kaybetmeye başlayan Büyük Saray yerine şehrin kuzey batı köşesinde surlara bitişik olarak Edirnekapısı ile Ayvansaray arasında kurulan Blakhernai (Vlaherne) Sarayı gelişmeye başlarken Saraybunu ile Ahırkapı arasında Mangan semtinde denize manzaralı bir yazlık saray da kurulmuştu. Ancak bu saraydan bugün toprak üstünde bir iz yoktur. Bu bölgede rastlanan bazı sütunlu sanıçların sarayın kalıntıları olduğu sanılmaktadır. Şehrin içinde birçok ileri gelenlerin özel sarayları da bulunuyordu. Değişik dönemlere ait olan bu yapılardan incelediğimiz bölgede bulunan bir kaç tanesine dair bazı bilgiler vardır. Bunların içinde en önemlisi VI. yüzyılın başlarında yaşadığı bilinen hanedan soyundan olan prenses Juliana Anicia'nın özel sarayıdır. Bu saray yakın yıllarda yapılmış olan Büyükşehir Belediye Sarayı'nın tam yerinde bulunuyordu. Bu yapının temellerini atmak üzere yapılan derinlemesine kazıda yaklaşık bugünkü zemin kotundan 8 metre kadar aşağıda Juliana'nın sarayının duvar kalıntıları ile taban döşemesini süsleyen mozaikler bulunmuştur. Fakat ne yazık ki şehrin yeni yapılaşma hırsı ile bu mozaik döşemeler merhametsizce sökülüp atılmıştır. Bu mozaik süslemenin en ilgi çekici tarafı döşemenin altıgen çerçeveler hâlinde madalyonlara bölünmüş olmasıydı. Bu madalyonların her birinin içinde sepetlerinde ve küfelerinde Trakya'nın değişik tarım ürünlerini taşıyan köylüler tasvir edilmiştir. Maalesef iyi bir incelemeden geçirilmeden ve yayımı yapılmadan yok edilen altıncı yüzyıla ait bu değerli mozaiklere dair bugün elde sadece bunların fotoğraflarını tesadüfen elde etmiş olan bir İtalyan arkeologunun makalesi kalmıştır. Juliana Sarayı'nın batı tarafından az ötede bir de büyük kilise inşa ettirilmişti. Bu pek muhteşem olduğu anlaşılan ve azizlerden Hagios Polieuktos'un adını alan kilise daha Bizans

Marmara tarafı surları, Kartpostal, Atatürk Kitaplığı, Krt_1446

Süleymaniye'de yapılan kazılar sonucu ortaya çıkan Bizans dönemine ait bina girişi merdivenleri, Encümen Arşivi, 1935.

dönemindeyken harap bir durumda bulunmuş olmalı ki büyük bir titizlikle işlenmiş olan bazı mermer mimari parçaları IV. haçlı seferiyle İstanbul'a gelen ve yağmalayan Venedikliler tarafından memleketlerine götürülerek San Marco Kilisesi'ne konulmuştur. Atatürk Bulvarı düzenlendikten sonra bir İngiliz arkeoloji heyeti tarafından bu yerde yapılan kazıda plan düzenlemesi ile birlikte aynı mimari parçanın benzerleri de ortaya çıkarılmıştır. Özel saraylardan X. yüzyılda yaşayarak bir süre de tahtı paylaşan I. Romanos Lekapenos'un özel sarayı da Laleli semtinde yine aynı kişinin yaptırmış olduğu Myrelaion Manastır ve Kilisesi'nin komşusunda olduğu yukarıda da belirtilmiştir. Cumhuriyet devrinde adı Ankara Caddesi'ne çevrilen Bab-ı Âlî yokuşunun yukarı kısmında sağa sapan eski adı Acı musluk sonraki adı Cemal Nadir Sokağı olan yolun ucunda daha yüksekte olan eski Düyûn-u Umûmiye şimdi İstanbul Lisesi'nin hizasında aşağıda bulunan bir kalıntı vardır. 1880'lerden beri yabancılar tarafından incelenen ve iki defa planı çıkarılan bu kalıntı oldukça karmaşık planlı bir Bizans yapısının altında bulunan bodrum kısmıdır. Kalıntının belirli bir kilise yapısına uymayışı bunun yine gösterişli bir özel Saray'a ait olabileceğini belli eder. Bu alt yapının çok kısa süre İmparatorluk yapan Nikephoros Botaniates'in (1078-1081) iktidara geçmeden özel malikânesine ait olduğu yolunda bir görüş ortaya atılmıştır. Sirkeci'de Ebussud Caddesi ile Salkım Söğüt arasında bulunan ve hakkında çok kısa bir tanıtma yazısı yayımlanan Bizans devrine ait bir kalıntının da apsisi olduğu için belki bir kiliseye ait olabileceği belki de yine bir özel sarayın kalıntısı olduğu tahmin edilmiştir. Bu bölgede Bizans döneminde daha başka özel sarayların da bulunduğuna ihtimal vermek mümkündür. Bilhassa Haliç'e hâkim bir yükseklikte bulunan Süleymaniye Camii ve çevresi bu hususta çok uygun görülür. Ayrıca vilayetin karşısında yapılan bir toprak tesviyesi sırasında ortaya çıkan mozaik döşeme kalıntısı burada erken Bizans dönemine ait bir özel malikânenin var olduğuna ihtimal verdirir. Ancak bu kalıntının mahiyeti ve çevresi hakkında bir araştırma yapılmamış, üzeri hemen kapatılmıştır. Eminönü bölgesinin bilhassa Haliç'e hâkim yamacı Bizans döneminde de daha çok çarşı ve ticaret merkezi olarak gelişmişti. Önlerinde direkler olan dükkânlardan oluşan alışveriş yerlerine Enbolos deniliyordu. Bunlardan en ünlüsü Türk döneminin Tahtakalesi'ne doğru inen ve büyük çarşı anlamına gelen Makron Embolos idi. Bu yol dükkânları ile kaybolmuş olmakla beraber adı Uzunçarşı olarak yaşamaya devam etmiştir. Burada Bizans devrindeki bir çarşının adı da, her hâlde Rusların gelip burada ticaret yapmış olmalarından Rus Çarşısı olarak adlandırılmıştı. Bazı tarihçiler tarafından Kapalıçarşı'nın özünü teşkil eden iki bedestenden Cevahir Bedesteni ve yahut İç Bedesten denileni Bizans çağından kalma bir eser olarak ileri sürerler. Bu hususta gerekçe olarak da bu bedestenin bir kapısı üstüne yerleştirilmiş Bizans işi mermer bir kartal kabartmasını gösterirler. Fakat bu tamamen yanlış bir görüş olup bu kartal kabartmalı mermer levha burada süs olarak kullanılmış bir devşirme malzemeden başka bir şey değildir. Zaten bedesten yalnız Osmanlı mimarisine mahsus bir yapı türü olup bu büyük devletin

Valide Han'ı içerisinde bulunan Eirene Kulesi kalıntıları, Encümen Arşivi, 1938.

Binbirdirek Sarnıcı, Foto: Halit Ömer Camcı, 2008.

sahip olduğu her yerde XVIII. yüzyıla kadar çeşitli örnekleri yapılmıştır. İstanbul'dakiler de Fatih devrinde yapılmış ve onun evkafından yapılardır. Yalnız Bizans çağında şehrin bu bölgesinde ticaret ve el sanatları erbabının toplu olarak loncalar hâlinde çalıştıkları bilinmektedir. Osmanlı devrinde hanlar bölgesi olarak adlandırılan bu bölümünde yapılmış hanların hepsi fetihten sonraya aittir. Yalnız Balkapanı Han'ın esasının Bizans dönemine ait olduğu ve bugün duran alt yapısının Bizans dönemi inşaatı olduğu kabul edilmektedir. 11. yüzyıla doğru Eminönü'nün bu kesiminde birtakım İtalyan tüccarlarının alışveriş merkezi kurduğu bilinmektedir. Ancak bunlardan mimari bakımdan bir iz günümüze kadar gelmemiştir. Bununla birlikte Balkapanı Han'ın bu İtalyan ticaret şehirlerinden Venediklilere ait bir ticaret merkezinin kalıntısı olduğu ileri sürülmektedir. Sarayburnu'nda Gotlar sütununun arkasında XX. yüzyılın ilk yıllarında bulunan birtakım dükkân kalıntılarının da evvelce burada Bizans döneminde bir çarşının kalıntıları oldukları ileri sürülmüştür. Trakya tarafından gelerek forumlardan geçip Ayasofya önündeki Augusteon Meydanı'na ulaşan Mese adındaki ana caddenin iki tarafının da İlk Çağ geç döneminde Akdeniz bölgesi şehirlerinde usulden olduğu üzere iki tarafında direklerin sıralandığı ve bunların arkalarında da dükkânların bulunduğu bilinir. Fakat Orta Çağ içlerinde depremler ve yangınlarında bu ana direkli cadde zararlar görmüş mermer sütunların bazıları tekrar kullanılmak üzere götürülmüş bazıları da devrilmiş olarak toprağın altında kalmıştır. Bizans'ın Mese adındaki ana caddesi bu karakterini fetihten sonra bütün Osmanlı döneminde de sürdürmüştür. Fakat bu defa adı devletin başı olan padişahın makamına kadar yani divanına kadar uzandığından Divanyolu olarak adlandırılmıştı. Garip bir anlayışla 1932-33 yıllarında şehrin cadde ve sokakları yeniden adlandırılırken hiçbir dayanağı olmaksızın bu ana yola Yeniçeriler Caddesi adı verilmiştir. Bu bölgede ilgi çekici bir Bizans kalıntısı ise şehrin en muazzam ölçülerdeki hanlarının başında gelen ve XVII. yüzyılda Valide Kösem Sultan tarafından yaptırıldığı bilinen Valide Hanı'nın içinde bulunmaktadır. Bu heybetli muazzam tesisin son avlusunun ortasında dört köşe planlı bir kule yükselir. Tarihçilerin Eirene (İrini) kulesi olarak adlandırdıkları ve içinde katlar bulunan bu yüksek burcun ne olduğu anlaşılamamıştır. Fakat bir Bizans eseri olduğu gerçektir. Haliç'e hâkim bir şekilde yükselen ve etrafını saran Valide Hanı'nın mimarisini aşan, uzaklardan da fark edilebilen bu kulenin ne olduğu şimdiye kadar araştırılmış ve incelenmiş değildir. Yalnız Osmanlı döneminde İstanbul'un büyük yangınlarından ileri gelenlerin, zenginlerin konaklarında her şey kül olduğundan değerli eşyalar sandıklanarak bu kuleye emanet edildiği bildirilir.

Osmanlı Beyliği ortaya çıktıktan sonra Türklerle Bizansların münasebetiyle şehrin içinde Müslüman Türklerin ibadetlerine mahsus olmak üzere bir mescit yapılmasına izin verildiğine dair bazı bilgiler vardır. Fakat bu mescit pek devamlı olmamış arada sırada tahribe uğramıştır. Bizans Devleti henüz yaşarken Türk ve Müslüman tüccarlar için kurulan bu mescidin yeri bilinmemektedir. Herhâlde fetih yıllarına yakın dönemlerde de ortada yoktu. Çünkü bu eser eğer kalmış olsaydı fetihten sonra muhakkak özel

Havadan Ayasofya, Foto: Halit Ömer Camcı, 2012.

Bodrum Camii, Çizim: Galanakis, A.G. Paspatis, Byzantinai Meletai, 1877

bir kutsiyet verilerek yaşatılırdı. Ancak bu mescidin yapılabilmiş olduğu çevreye en uygun yer hanlar bölgesinin içidir. Bizans dönemi İstanbul'unun ilgi çekici bir özelliği de şehrin içinde yapılmış üstü tonozlarla kaplı su sarnıçlarının en yoğun olarak bulundukları bölgenin Eminönü ilçesi sınırları içinde oluşudur. Kara tarafı surlarının batıya doğru çok ileriye doğru alınması suretiyle hayli genişleyen şehrin diğer bölgelerinde bu kadar çok sayıda sarnıç ile karşılaşılmaz. Geç Roma çağından itibaren bütün Bizans dönemi boyunca inşa edilen belli başlı binaların hepsinin altında su depolayan irili ufaklı sarnıçlar meydana getirilmiştir. Bazen başka bir gaye ile yapılmış mahzenler de iç duvarları su sızdırmaz özel bir sıvayla sıvanarak sarnıç durumuna

Bodrum Mesih Paşa Camii/Myrelaion Kilisesi, Encümen Arşivi, 1936.

getirilmiştir. Bu hususta en ilgi çekici örnek Hipodrom'un yarım yuvarlak uç kısmında bulunan ve aslında bu meydanda gösterilerde kullanılan vahşi hayvanların barındırıldığı gözlerden oluşan ve sphendone olarak adlandırılan bodrumun sonraları bir su sarnıcına dönüştürülmeleridir. Bunun içinde bugün bile hâlâ kısmen su vardır. Yüzyılı aşkın bir süre önce Avusturyalı iki ilim adamı Forchheimer ve Strzygowski tarafından İstanbul'un Bizans dönemi su sarnıçları hakkında Viyana'da 1893'te bir kitap yayımlamışlar ise de şehrin bilhassa bu bölgesindeki sarnıçların pek çoğunu görmemişlerdir. Eminönü bölgesi sınırları içinde bugün mevcut sarnıçların en eskisi 330 tarihleri sırasında I. Constantinus'un şehri kurduğunda Roma'dan getirterek buraya yerleşmeye zorladığı senatörlerden Philoxsenus'un özel sarayına ait olduğu kabul edilen ve Türk devrinde Binbirdirek olarak adlandırılan sarnıçtır. Bu yapı kare bir plana sahip olup içinde hepsi de burası için yontulmuş mermer sütunlar ve başlıklarından oluşan kubbeli tonozlar ile örtülmüştür. İçinde 224 adet, hepsi de eş sütunlar olan bu sarnıç Türk devrinde de kuru olarak kalmış üstüne bazı ileri gelenlerin konakları yapılmış hatta 19. yüzyılda içinde bazı korkunç cinayetlerin anlatıldığı bir romana da konu olmuştur. Yakın tarihlerde burası çarşı hâline getirilmiş ve bu sırada önünde bulunduğu İstanbul Adliyesine duvarı delinerek büyük bir kapı açılmıştır. Ayasofya'ya ulaşan ana cadde ile Yerebatan arasındaki yapı adasında ise şehrin en büyük su haznesi olan ve İmparator İustinianus zamanında 6. yüzyıl içinde yaptırıldığı sanılan Basilika Sarnıcı bulunmaktadır. Fetihten sonra Yerebatan sarnıcı olarak adlandırılan bu muazzam tesisin üstünü örten tonozları 336 mermer direk taşımaktadır. Ancak yakından incelendiğinde bu direklerin bu yapı için yontulmuş olmayıp daha önceki binalardan devşirilerek burada

tekrar kullanıldıkları görülür. Bunların başlıkları da devşirmedir. Fakat ilgi çekici bir husus girişin ters tarafında en uçta görülen bir durumdur. Burada sütun gövdesi çok kısa olduğundan onu diğerleri ile aynı seviyeye getirmek için altına Roma devrine ait bir binadan çıkarılmış dev ölçüde bir Medusa heykelinin mermer kafası yerleştirilmiştir. Türk devrinde üstüne yapılan binalardan tonozlar delinerek delikler açılmış ve zaman zaman bunun içinden su alınmıştır. Uzun zaman ancak Ayasofya tarafındaki merdiveninden içine inilebilen ve su dolu olduğu için ucuna kadar gidilemeyen bu sarnıç ancak 1915-16 yıllarında İstanbul'da bulunan bir Alman denizaltısının portatif sandalını getirip içinde dolaşmak suretiyle incelenebilmiştir. İçindeki mermer sütunlardan birinin gövdesinin işlemeli oluşu da burada bol sayıda devşirme malzemenin kullanıldığını gösterir. Karanlık ve içi kısmen su dolu bir yer olduğundan bu sarnıç içinde cinler bulunduğu yolunda bir efsanenin doğmasına da yol açmıştır. 19. yüzyılda üstünde ulemadan Esat Efendi'nin konağı bulunduğu gibi yanına da aynı kişinin bıraktığı vakıf kütüphane binası inşa edilmişti. Onun da yanında kurucunun ve ailesinin kabirleri de vardır.

Bu bölgedeki diğer sarnıçlardan biri de 1920'ye doğru meydana çıkarılmış olan Sarayburnu'nda Gülhaneparkı'nın içindedir. Saray-ı Hümayun'un en dış avlusunda Aya İrini'nin doğu tarafında ilk defa 1927 tarihlerine doğru bulunan ince uzun iki bölümlü bir sarnıç daha keşfedilmiştir. Fakat çok büyük bir su mahzeninin daha ilerde bu birinci avlunun altında uzandığı tesadüfen keşfedilmiş fakat tam incelenmediği gibi doyurucu bir planı da çıkarılmadan öylece kapatılmıştır. Arkeoloji Müzesi ile bu avlu arasındaki yamaçta müzenin ek binaları inşa edilirken de yine birtakım büyük sarnıçlar ortaya çıkmıştır. Bunlar da haklarında tek bir satır yazılmadan unutulmuşlardır. Ayrıca sarayın ikinci avlusunun ortasındaki ana yolun altında da bir sarnıcın varlığı yolun yüzeyine akseden tonozlardan fark edilirdi. Müze ilgilileri tarafından merak edilip içine dahi girilmeyen ve dolayısıyla biçimi ve ölçüleri bilinmeyen bu sarnıcın üstündeki yol, yakın tarihlerde betonla kaplandığında tonozların görüntüsü de ortadan kalkmıştır. Sarayın mutfaklar kısmının eteğinde Marmara kıyısına doğru kısmen demir yolunun altında çok sayıda sarnıcın sıralandıkları 1920-1923 yılları arasındaki Fransızlar tarafından yapılan araştırmada ortaya çıkmıştır. Bunların Mangan semti denilen bu yerde varlığı bilinen saray ile manastır ve kiliselerin alt yapıları oldukları anlaşılmıştır. Bu kalıntılar yukarda kiliseler bahsinde de adı geçmiş olan manastır ve kiliselerinin alt yapılarıdır. Bunlara dair yayım R. Demangel ve E. Mamboury tarafından 1939 yılında yapılmıştır. Saray-ı Hümayun'u çeviren ve Fatih Sultan Mehmet tarafından yapılan Sur-ı Sultani'nin bitişiğinde ve dışında Soğukçeşme Sokağı'nda sıralanan evlerin altında da bir dizi sarnıç vardır. Bunlardan Ayasofya'ya en yakın olanının Samson Ksenodokion'u yani düşkünler evinin sarnıcı olduğu bir hipotez olarak ileri sürülmüştür. Fakat bu sokağın daha aşağıya doğru uzanan ucunda da hem sağda hem solda başka sarnıçlar da vardır. Bunlardan sağdaki

Gülhane Parkı içerisinde bulunan sarnıç, Encümen Arşivi, 1938.

yani sur duvarına bitişik olanı Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu tarafından temizletilerek restoran hâline getirilmiştir. Yine 1930'lu yıllara doğru ilk defa yayımlanan mükemmel durumdaki büyük bir sarnıç ise Çemberlitaş'ın az ilerisinde Merzifonlu Kara Mustafa Paşa külliyesinin yanında 1960'lı yıllarda Eminönü Belediyesi olarak kullanılan Osmanlı dönemine ait ahşap büyük bir konağın altında yer almaktadır. Bundan başka Beyazıt meydanının düzenlenmesi sırasında çok küçük ölçülerde kare planlı iki sarnıç üniversite dış girişinin önünde bulunmuş fakat korunmadıklarından ortadan kaldırılmışlardır. Diğer bir sarnıç orada açılan yer altı geçidinîn Şehzadebaşı tarafının ucunun altında derinde bulunmaktadır. Bu da hiç incelenmeden öylece bırakılmıştır. Bunun hemen yanında ise eski Elektrik İdaresi binasının yanında daha yüksekte bir sarnıcın yine incelenmemiş bir kalıntısı önü duvarla kapatılmış olarak görülmektedir. Çok büyük ölçüde ve hiç bilinmeyen bir sarnıç da Mercan Yokuşu başında Âli Paşa Konağı'nın evvelce bulunduğu yerde idi. Sütunlara oturan tonozlarla örtülmüş bu sarnıç 12 Eylül 1982'den sonra İstanbul Belediye Başkanı olan Mustafa Tırtıl Paşa tarafından otopark yapılmak üzere çok derinlere inen bir kazı yapıldığında ortaya çıkmış ve üniver-

Binbirdirek Sarnıcı, Foto: Halit Ömer Camcı, 2008.

site bahçesi ve ana binaya doğru uzandığı anlaşılan bu tarihî eser hiç kimse tarafından incelenemeden kısmen tahrip edilmiş kısmen de kapatılmıştır. AkSaray'a inen eski Mese Caddesi'nin Laleli Camii'nin karşı tarafında bulunan ve kiliseler bahsinde adı geçen Bodrum veya Mesih Paşa Camii'nin üzerinde bulunduğu tümseğin altında da esası Roma çağında yapılmış kesme taş yuvarlak bir binanın kalıntısı içine yerleştirilmiş üzeri tonozlar ile örtülü, sütunlu çok büyük bir sarnıç bulunmaktadır. Evvelce de işaret edildiği gibi Romanos Lekapenos'un özel sarayının ve burada kurduğu Miralaion Manastırı'nın ihtiyacı için 10. yüzyılda yapıldığı sanılan bu büyük sarnıç da son yıllarda içi temizlenerek bir çarşı hâline getirilmiştir. Şehzadebaşı'nda Nevşehirli İbrahim Paşa Medresesi'nin karşısına isabet eden Yeniçeri kışlasının ve bu kışlaya ait Acemi Oğlanlar Hamamı'nın bulunduğu yerde de büyük bir sarnıcın bulunduğu, hemen hemen tamamı aynı yerde yapılan inşaatla yok edildikten sonra son kalan bir köşesi ile tek bir sütundan anlaşılmıştır. Maalesef bu sarnıcın ne büyüklükte olduğu tespit edilememiştir. Nihayet Atatürk Bulvarı'nın Bozdoğan Kemeri'ni geçtikten sonra Unkapanı istikametinde giderken sağdaki Kovacılar Caddesi'ne uzanan yerde yine bir sarnıcın varlığı tespit edilmiş ise de ancak bu da hiçbir inceleme yapılamadan burada Manifaturacılar Çarşısı inşa edilirken tamamen yok edilmiştir.

Bizans döneminin başlarında Ayasofya çevresinde Roma devrinden kalma Soysippos Hamamı adıyla büyük bir hamam vardı. Bunun hiçbir izi bugün tespit edilememiştir. Küçük Ayasofya Camii olan eski Bizans kilisesinin doğu tarafında Kapıağası Hüseyin Ağa tarafından caminin evkafı olarak inşa edilen Çardaklı Hamam adındaki Türk eseri hamamın bir kısmının eski bir Bizans hamamından dönüştürülmüş olduğu mimarisinden anlaşılmaktadır. Vefa'da bozacıya giden Cemal Yener Tosyalı Caddesi'nin kenarında bulunan ve 20. yüzyılın başlarında hâlâ duran Kovacılar Hamamı'nın da plan bakımından eski bir Bizans hamamı olduğu görülmüş ve böylece yayımlanmış idi. Ancak bu tarihî eserden bugün hiçbir iz yoktur. Aynı semte yakın Bozdoğan Kemeri'nin Marmara tarafında dibinde Kalenderhane Camii'nin yanında yapılan kazıda da bugünkü toprak kotundan çok aşağıda bir Bizans hamamının temel kalıntıları bulunmuştur.

Havadan Ayasofya ve Haliç, Foto: Halit Ömer Camcı, 2008.

Eminönü ve Galata Köprüsü'nün denizden görünüşü, Sebahé-Joaillier,1900, Alman Arkeoloji Enstitüsü, Nr: 9442.

İSTATİSTİKLERLE EMİNÖNÜ (1885)

Prof. Dr. Mahir AYDIN*

**İ.Ü. Edebiyat Fakültesi*
Tarih Bölümü

1880 yılı, Sultan Abdülhamit'in devlet yönetimini ele almaya başladığı, dönüm noktasıdır. 1877/78 Savaşı'nın ağır havası dağılmış ve artık taşlar, yavaş yavaş yerine oturmaya başlamıştır. Yönetimde sağlam karar alabilmek için, yönetilen konusunda sağlam bilgi gerekir. Burada sunduğumuz bilgiler, bu amaçla 1885 yılında derlenen, bir İstanbul panoramasıdır.

Bugünkü İstanbul'da, 15 milyona yaklaşan nüfus ve büyükşehir belediyesi yanında, 39 ilçe vardır. Oysa 1885'te, yalnızca 10 belediye dairesi vardı: Eminönü, Fatih, Cerrahpaşa, Beşiktaş, Yeniköy, Beyoğlu, Büyükdere, Kanlıca, Üsküdar ve Kadıköy. Bugünkü Bakırköy semtinin hiç hesaba katılmadığı bu tarih İstanbul'unda, 519 mahalle, 483 han, 260 dergâh, 188 okul, 177 medrese, 148 kilise ve havra ile 54 matbaanın varlığına ulaşıyoruz.

Bu rakamlar, içerik ve anlam bakımından çok önemlidir. Çünkü bu kurumlar; İslam, Yahudi, Ermeni, Katolik ya da Protestan olmalarına rağmen, uyum içerisinde işlemekteydi. Bu tarihte, ne Paris'te Eyfel Kulesi, ne de Sultanahmet Meydanı'nda Alman Çeşmesi vardı. İETT henüz 14 yıllık bir kurum, Yahya Kemal bir yaşındaydı. Girit hâlâ bir Türk adası iken, Yemen'e gidenler geri gelebildiği için, Yemen Türküsü henüz yakılmamıştı.

EMİNÖNÜ'NÜN SINIRLARI

Asıl İstanbul, Topkapı Surları'ndan Topkapı Sarayı'na kadar uzanır. Roma İmparatorluğu'nun başkenti Roma gibi, tamamı sur içindeki yedi tepe üstüne kuruludur. Bu tepelerin bugün her birinde, abidevi eserler yükselir. Yerleşim tarihi 3 bin yıla uzanan bir şehirde sınır çizmek, ince ayrıntı ister. Eminönü'nün sınırları, bu türden sınır çizgisine, iyi bir örnektir:

Unkapanı Köprüsü, Saraybumu, Kumkapı, Yenikapı, Davutpaşa, Unkapanı, Zeyrek, Çinili Hamam, Sepetçiler Başı, Horhor, Aksaray Karakolu, Cellat Çeşmesi, Yedikule, Tramvay Hattı, Yeni Langa Kapısı, Dörtyol Ağzı Çeşmesi, Taşçılar Sokağı, Beşyol Ağzı, Küçük Langa Bostanları. Davutpaşa İskelesi Kapısı ve Sur.

EMİNÖNÜ'NÜN NÜFUSU

İmparatorluk olmanın birçok özelliği varsa da, bunların başında, Millîyetler üstü bir yapıda olmak gelir. Bu konuda gösterilmesi gereken hassasiyet, özellikle ve öncelikle başkentler için geçerlidir. Günümüzdeki gibi, seçim ya da halk oylamasının olmadığını düşünürsek, asıl vurgunun sayı çokluğunda değil, eski deyimle kâr-güzâr yani işgören olduğu, kendiliğinden anlaşılır. Aksi takdirde, İstanbul'daki İslam nüfusun neden az olduğunu anlamak, zor gelir.

Cemaat çizgisi üzerine kurulu dağılımda, İstanbul'un genel nüfusu; 384.910 İslam, 152.741 Rum, 149.590 Ermeni, 129.243 Yabancı, 44.361 Katolik, 4.377 Bulgar, 1.082 Latin, 819 Protestan olarak, 508.814 erkek ve 364.751 kadın, toplam 873.565 kişidir.

Bu nüfusun belediyelere göre dağılımı ise; Eminönü 151.963, Fatih 114.545, Cerrahpaşa 123.037, Beşiktaş 70.607, Yeniköy 13.850, Beyoğlu 237.293, Büyükdere 14.645, Kanlıca 29.158, Üsküdar 95.671 ve Kadıköy 22.796 kişidir.

Asıl konumuz olan Eminönü'nün nüfus dağılımı ise, şöyledir:

Cemaat	Erkek	Kadın	Toplam
İslam	41.967	40.078	82.045
Ermeni	18.308	15.908	34.216
Rum	20.613	9.723	30.336
Yabancı	2.298	887	3.185
Bulgar	899	36	935
Yahudi	429	240	669
Protestan	325	185	510
Katolik	30	17	47
Latin	13	7	20
Toplam	**84.882**	**67.081**	**151.963**

Galata Köprüsü'nden Eminönü, Römmler&Jonas 1890'lar, İÜK, Nr: 90479-0007b.

EMİNÖNÜ'NDEKİ HÜKÛMET DAİRELERİ

Yüzyılların yönetim merkezi olan Topkapı Sarayı, artık eski işlevini kaybetmiştir. Bu dönem İstanbul'unda Beşiktaş, saraylar semti ise, Eminönü de bakanlıklar semtidir. Devletin bürokratik birimlerinden yalnızca birkaçı, Eminönü dışındadır.

Bu birimler; Fatih sınırları içerisindeki Eyüp Defterdar İskelesi'nde bulunan Feshane, Beşiktaş'taki Hazine-i Hassa ile Beyoğlu'ndaki Bahriye Nezareti, Tophane-i Amire Nezareti, Liman Dairesi ile Karantina ve Sıhhiye Dairesi'dir. Diğer tüm birimler ise, Eminönü'ndedir.

Bu birimler içerisinde, Babıâli'ye ayrıca değinmek gerekir. Çünkü burada, Sadaret Dairesi'nden başka Dâhiliye Nezareti, Hariciye Nezareti, Adliye Nezareti, Evkaf ve Tekaüt Nezareti ile Şura-yı Devlet, Divan-ı Muhasebat, Şehremaneti ve Zaptiye Dairesi de, aynı bina içindedir.

Devlet yönetiminin asıl yükünü taşıyan ve Eminönü'nde bulunan birimler şöyledir:

	Adı	Yeri
1	Babıâli	Hocapaşa Mahallesi Civarı Vezir Caddesi
2	Meşihat	Süleymaniye Camii Civarı
3	Seraskerlik	Sultan Beyazıt Camii Civarı
4	Maliye Dairesi	Sultan Beyazıt Camii Civarı
5	Adliye Dairesi	Büyük Ayasofya Camii Civarı
6	Evkaf Dairesi	Büyük Ayasofya Camii Civarı
7	Divan-ı Muhasebat Dairesi	Büyük Ayasofya Camii Civarı
8	Muhacirin Komisyonu Dairesi	Hocapaşa Mahallesi Civarı
9	Nafia Dairesi	Hocapaşa Mahallesi Civarı Vezir Caddesi
10	Maarif Dairesi	Sultan Mahmut Türbesi Civarı
11	Ticaret ve Orman ve Maadin Dairesi	Sultan Beyazıt Camii Civarı
12	Şehremaneti Dairesi	Büyük Ayasofya Civarı Yerebatan Mahallesi
13	Zaptiye Dairesi	Büyük Ayasofya Civarı Yerebatan Mahallesi
14	Vergi Emaneti Dairesi	Sultanahmet Camii Civarı Atmeydanı
15	Telgraf ve Posta Nezareti Dairesi	Soğukçeşme Civarı
16	Postahane Dairesi	Bahçekapısı Yeni Valide Sultan Camii İçi
17	Rüsumat Emaneti Dairesi	Bahçekapısı Köprü Başı
18	Müzehane Dairesi	Büyük Ayasofya Civarı Topkapı Sarayı İçi
19	Meskukat Dairesi	Büyük Ayasofya Civarı Topkapı Sarayı İçi
20	Jandarma Dairesi	Sultan Beyazıt Camii Civarı

Bab-ı Âli, Abdullah Freres, 1890'lar, İÜK, Nr: 90819-0051.

Süleymaniye Camii'nin avlusundan bir görünüm, B. Kargopoulo, 1890'lar, İÜK, Nr: 90763-0023'den detay.

EMİNÖNÜ'NDE SULTAN CAMİLERİ

Osmanlı İmparatorluğu, sanat, estetik ve incelik açısından, yalnız İslam tarihinin değil, dünya mimarlık tarihinin de görkemli eserlerini ortaya koymuştur. Bu uyumlu estetik cömertliği, dışarıdan şöyle tanımlanır:

At doru olur, diğerleri renktir.
Ok, ak kavaktır, öbürleri çöptür.
Şehir İstanbul'dur, ötekiler köydür.
Türk süvaridir, diğerleri yüktür.

En büyük iddiası cihat olan devlet, söz konusu camiler olduğunda, önceki uygarlıklar kadar, kendi kendisi ile de yarışmıştır. Bu tür mimari eserlerin merkezi başkent, İstanbul'da da Eminönü'dür. Ayasofya ile boy ölçüşen Sultanahmet veya Muhteşem Süleyman'ın onuncu sultan oluşuna işaret 10 şerefeli Süleymaniye, bu konuya iki parlak örnektir.

Sultan camilerinin en belirgin özelliği, en az iki minarelidir ve diğerleri, tek minarede kalır. Bu büyük mabetler, yalnızca ibadethane değildir ve külliyelerindeki hizmet birimleri ile kamu hayatının ihtiyaçlarını gidermeye çalışmıştır. Olağanüstü durumlarda, örneğin Balkan Savaşı gibi zor zamanlarda da, asker ve muhtaçlara sığınak olmuştur.

İstanbul'daki sultan camilerinin çoğu, Eminönü sınırları içerisindedir. Diğerleri ise şöyledir: Fatih'te Fatih Sultan Mehmet Camii, Hırka-yı Şerif Camii, Mihrümah Sultan Camii, Çarşamba Pazarı'nda Sultan Selim Camii ile Eyüp'te Hazret-i Halid Camii; Beşiktaş'ta Bezm-i Âlem Valide Sultan / Sultan Mecit Camii ile Mecidiye Camii; Beyoğlu'nda Nusretiye Camii ile Fethiye Camii; Üsküdar'da Atik Valide Camii, Mihrümah Sultan Camii, Valide Sultan-ı Yeni Cami ile Sultan Selim-i Salis Camii'dir.

Eminönü'nde, paşa camilerini hesaba katmadan, Ayasofya'nın da dâhil edildiği sultan camileri şunlardır:

	Adı	Yeri
1	Büyük Ayasofya Camii	Ayasofya
2	Sultanahmet Camii	Sultanahmet
3	Sultan Beyazıt Camii	Beyazıt
4	Valide Sultan / Yeni Cami	Bahçekapısı
5	Sultan Mehmet / Şehzade Camii	Şehzade
6	Sultan Mustafa / Laleli Camii	Aksaray
7	Sultan Süleyman Camii	Süleymaniye
8	Valide Sultan Camii	Aksaray
9	Fatih Sultan Mehmet Camii	Fatih
10	Sultan Osman / Nuruosmaniye Camii	Kapalıçarşı Kapısı

EMİNÖNÜ'NDEKİ KİLİSE VE HAVRALAR

Üç semavi dine, devlet katında temsil hakkı tanıyan, başka bir İmparatorluk yoktur. Dışlanan, dışarıda kalır. Bu böyle bilindiği içindir ki, buyruğu altına giren herkese alan tanınmış ve ibadetlerini serbestçe yapabilecekleri ortama izin vermiştir. Bu nedenle İstanbul genelinde, 112 Hristiyan kilisesi ve 36 Musevi havrası, azımsanamayacak bir düzeydedir. Bu sayılar, yukarıdaki selatin camileri ile karşılaştırılmamalıdır. Çünkü orada, paşa camileri hesaba katılmamıştır.

İstanbul'un belediyelerindeki kilise ve havra sayısını belirtmek gerekirse: Eminönü 6 kilise 1 havra, Fatih 20 kilise 12 havra, Cerrahpaşa 15 kilise, Beşiktaş 12 kilise 3 havra, Yeniköy 11 kilise 1 havra, Beyoğlu 26 kilise 15 havra, Büyükdere 7 kilise 1 havra, Kanlıca 7 kilise, Üsküdar 5 kilise 3 havra ve Kadıköy 3 kilise.

Eminönü için ayrıntılı dağılım ise şöyledir:

	Adı	Yeri	Cemaati
1	Meryem Ana Kilisesi	Kumkapı	Rum
2	Aya Kiryaki Kilisesi	Gedikpaşa Çadırcı Ahmet Çelebi Mahallesi	Rum
3	Patrikhane Kilisesi	Kumkapı Kazgani Sadi Mahallesi	Ermeni
4	Meryem Ana Kilisesi	Kumkapı Muhsine Hatun Mahallesi	Ermeni
5	Surp Artin Kilisesi	Kumkapı Harici Körükçübaşı Süleyman Ağa Mahallesi	Ermeni
6	Surp Hovanes Kilisesi	Gedikpaşa	Ermeni
7	Çorapçı Hanı Havrası	Mahmutpaşa Çarşısı	Yahudi

Eminönü-Bahçekapı'dan bir görünüm, Sebahe&Joaillier, 1900, Alman Arkeoloji Enstitüsü, Nr: 9635.

Beyazıt Meydanı, Gulmez Freres, 1890'lar, İÜK, Nr: 779-17-0026.

EMİNÖNÜ'NDEKİ MEKTEPLER

Bu dönemde eğitim konusu, hiç olmadığı kadar ciddi ve önemli bir biçimde ele alınmış ve modern uygulamaya geçilmiştir. Geçen yıllar ile birlikte gelişme gösteren eğitim programı; iptidai, rüştiye, idadi, sultani ve âli olarak, beş ayrı derecede verilmeye başlanmıştır.

Bu uygulama ile devlet okullarının, bir yandan eğitim kalitesi yükseltilirken, diğer yandan da yaygınlaşmasına çalışılmıştır. Böylece devlet okullarının, hem azınlık ve yabancı okulları yarışır hâle gelmesi, hem de eğitimli insan ihtiyacını karşılaması amaçlanmıştır.

Başlangıçta yalnızca erkek çocuklar için başlatılan bu eğitim hamlesi, görülen yararları üzerine, daha sonra kız çocukları için de uygulanmıştır. Özellikle başkent dışında ve devlet imkânlarının yeterli olmadığı yerlerde, kendi okulunu kendin yap kampanyaları hayata geçirilmiştir.

Ancak İstanbul, özeldir ve önemlidir. Dolayısıyla, konunun en parlak örneklerini de burada görüyoruz. Buradaki devlet okulları ile azınlık ve yabancı mekteplerin dağılımı şöyledir: Eminönü 45, Fatih 25, Cerrahpaşa 13, Beşiktaş 13, Yeniköy 10, Beyoğlu 44, Büyükdere 2, Kanlıca 5, Üsküdar 28 ve Kadıköy 3 olmak üzere, toplam 188'dir.

Eminönü'ndeki mekteplerin ayrıntılı dağılımını ise, şöyle görüyoruz:

	Adı	Yeri
1	Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane	Topkapı Sarayı İçi
2	Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye	Ahırkapı Civarı
3	Mekteb-i Mülkiye-i Şahane	Daire-i Maarif Civarı
4	Lisan Mektebi	Daire-i Maarif Civarı
5	Hukuk Mektebi	Daire-i Adliye Civarı
6	Sanayi-i Nefise Mektebi	Topkapı Sarayı İçi
7	Orman ve Maden Mektebi	Ticaret ve Orman ve Maadin Nezareti
8	Sanayi Mektebi	Sultanahmet Camii Civarı
9	Kız Sanayi Mektebi	Süleymaniye Camii Civarı
10	Erkek Öğretmen Mektebi	-
11	Kız Öğretmen Mektebi	-
12	Sıbyan Darülmuallimini	-
13	Hamidiye Ticaret Mektebi	
14	Soğukçeşme Askerî Orta Mektebi	Soğukçeşme
15	Gülhane Askerî Orta Mektebi	Gülhane
16	Kaptan İbrahim Paşa Mülkiye Orta Mektebi	Süleymaniye
17	Süleymaniye Mülkiye Orta Mektebi	Süleymaniye
18	Zeyrek Mülkiye Orta Mektebi	Zeyrek
19	Kadırga Mülkiye Orta Mektebi	Kadırga
20	Mahmutiye Mülkiye Orta Mektebi	Aksaray
21	Çiçekpazarı Mülkiye Orta Mektebi	Bahçekapısı
22	Şehzade Kız Orta Mektebi	Şehzade
23	Aksaray Kız Orta Mektebi	Aksaray
24	Sultanahmet Kız Orta Mektebi	Sultanahmet
25	Simkeşhane Erkek İlk Mektebi	Beyazıt
26	Nuruosmaniye Erkek İlk Mektebi	Nuruosmaniye
27	Aksaray Mahmutiye Erkek İlk Mektebi	Aksaray
28	Saraçhane Erkek İlk Mektebi	Saraçhanebaşı
29	Ebulfazl İlk Mektebi	Şehzade Camii
30	Laleli İlk Mektebi	Aksaray
31	Abdüsselam İlk Mektebi	Küçükpazar
32	Vezneciler İlk Mektebi	Vezneciler
33	Divoğlu İlk Mektebi	Süleymaniye
34	Hekim Şirvani İlk Mektebi	Vefa Meydanı
35	Recai İlk Mektebi	Vefa Meydanı
36	Ragıp Paşa İlk Mektebi	Koska
37	Bayram Fırını İlk Mektebi	Kabasakal
38	Hamidiye İlk Mektebi	Beşiktaş
39	Şemsülmaarif Mektebi	Çukurçeşme
40	Medrese-i İrfani Mektebi	-
41	Darülfeyz Mektebi	-
42	Erkek ve Kız Mektebi	Yenikapı
43	Bezciyan Erkek ve Kız Mektebi	Kumkapı Harici
44	Bezciyan ve Zosavirşiyan Erkek ve Kız Mektebi	Kumkapı
45	Protestan Mektebi	Kumkapı Atik İbrahim Paşa Mahallesi

EMİNÖNÜ'NDEKİ MEDRESELER

Osmanlı İmparatorluğu'nun yükseliş dönemindeki parlaklığında olmasa da ve yukarıda belirttiğimiz eğitim sistemine geçilse de, özellikle İstanbul'da, hatırı sayılır oranda medrese bulunmaktadır. Bunların tamamına yakını sur içinde olup, belediyelere dağılımı ise şöyledir: Eminönü 77, Fatih 59, Cerrahpaşa 35, Beşiktaş 1, Beyoğlu 1 ve Üsküdar 4 adet olmak üzere, toplam sayısı 177'dir.

Eminönü'ndeki medreseleri de, ayrıntılı olarak şöyle görüyoruz:

	Adı	Yeri
1	Büyük Ayasofya Medresesi	Büyük Ayasofya Camii İçi
2	Sultanahmet Medresesi	Sultanahmet Camii İçi
3	Cedit Mehmet Efendi Medresesi	Sultanahmet Camii Civarı Kabasakal Mahallesi
4	Kapı Ağası Mahmut Ağa Medresesi	Sultanahmet Camii Civarı Kapı Ağası Mahmut Ağa Mahallesi
5	Cafer Ağa Medresesi	Soğukçeşme Civarı Büyük Ayasofya Mahallesi
6	Küçük Ayasofya Medresesi	Küçük Ayasofya Mahallesi
7	Mir Zeban Sultan Medresesi	Küçük Ayasofya Mahallesi
8	Şehit Mehmet Paşa Medresesi	Küçük Ayasofya Mahallesi
9	Dizdariye Medresesi	Peykhane Civarı Dizdariye Mahallesi
10	Köprülü Mehmet Paşa Medresesi	Çemberlitaş Civarı Molla Fenari Mahallesi
11	Mehmet Ağa Medresesi	Sultanahmet Kapalı Fırın Civarı Hoca Rüstem Mahallesi
12	Hadım Hasan Paşa Medresesi	Cağaloğlu Cezeri Kasım Paşa Mahallesi
13	Elhac Beşir Ağa Medresesi	Babıâli Civarı Lala Hayrettin Mahallesi
14	Şah Huban Medresesi	Babıâli Civarı Karaki Hüseyin Çelebi Mahallesi

Yeni Cami önü, Abdullah Freres, İÜK, Nr:90819/55.

	Adı	Yeri
15	İbrahim Paşa Medresesi	İbrahim Paşa Soğukçeşme Sahaf Süleyman Ağa Mahallesi
16	Kayış Mustafa Ağa Medresesi	Hoca Paşa Civarı Karaki Hüseyin Çelebi Mahallesi
17	Cezayirli Ahmet Paşa Medresesi	Demir Kapı Civarı Daye Hatun Mahallesi
18	Ferhat Paşa Medresesi	Demir Kapı Civarı Daye Hatun Mahallesi
19	Mahmut Ağa Medresesi	Demir Kapı Civarı Daye Hatun Mahallesi
20	Şerif Cemdiye Medresesi	Sultan Birinci Hamit Türbesi Civarı Hobyar Mahallesi
21	Valide Sultan Medresesi	Bahçekapısı Civarı Çelebioğlu Alaattin Mahallesi
22	Rüstem Paşa Medresesi	Bahçekapısı Civarı Hoca Kasım Gönani Mahallesi
23	Veli Mahmut Paşa Medresesi	Cağaloğlu Civarı Veli Mahmut Paşa Mahallesi
24	Rahikizade Medresesi	Mahmutpaşa Tarakçılar Civarı Daye Hatun Mahallesi
25	Nuruosmaniye Medresesi	Nuruosmaniye Camii İçi
26	Atik Ali Paşa Medresesi	Sedefçiler Atik Ali Paşa Mahallesi
27	Sinan Paşa Medresesi	Irgat Pazarı Civarı Hüseyin Ağa Mahallesi
28	Birinci Çorlulu Ali Paşa Medresesi	Irgat Pazarı Civarı Hüseyin Ağa Mahallesi
29	İkinci Çorlulu Ali Paşa Medresesi	Irgat Pazarı Civarı Hüseyin Ağa Mahallesi
30	Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Medresesi	Irgat Pazarı Civarı Kaliçeci Hasan Ağa Mahallesi
31	Kemankeş Kara Mustafa Paşa Medresesi	Irgat Pazarı Civarı Kaliçeci Hasan Ağa Mahallesi
32	Şah Kulu Medresesi	Irgat Pazarı Civarı Kaliçeci Hasan Ağa Mahallesi
33	Rakım Efendi Medresesi	Daltaban Yokuşu Civarı Kâtip Sinan Mahallesi
34	Ruznameci Ali Efendi Medresesi	Tavşantaşı Civarı Soğan Ağa Mahallesi
35	Mimar Hasan Ağa Medresesi	Irgat Pazarı Civarı Hasan Ağa Mahallesi
36	Sultan Beyazıt Medresesi	Sultan Beyazıt Camii İçi
37	Atik İbrahim Paşa Medresesi	Uzunçarşı Civarı Atik İbrahim Paşa Mahallesi
38	Birinci Süleymaniye Medresesi	Süleymaniye Camii İçi
39	İkinci Süleymaniye Medresesi	Süleymaniye Camii İçi
40	Üçüncü Süleymaniye Medresesi	Süleymaniye Camii İçi
41	Dördüncü Süleymaniye Medresesi	Süleymaniye Camii İçi
42	Darülhadis Medresesi	Hilalci Hanı İçi
43	Darülhadis Medresesi	Süleymaniye Camii Civarı Samanveren-i Evvel Mahallesi
44	Mülazimler Medresesi	Süleymaniye Camii Civarı Samanveren-i Evvel Mahallesi
45	Siyavuş Medresesi	Divoğlu Yokuşu Hoca Hamza Mahallesi
46	Kepenekçi Sinan Medresesi	Divoğlu Yokuşu Sarı Timur Mahallesi
47	Hoca Hayrettin Medresesi	Küçük Pazar Civarı Hoca Hayrettin Mahallesi
48	Cedit Hasan Paşa Medresesi	Sultan Beyazıt Civarı Veznecilerde
49	Kuyucu Murat Medresesi	Veznecilerde Camcı Ali Mahallesi
50	Darülhadis Hasan Ağa Medresesi	Bozdoğan Kemeri Civarı Kalenderhane Mahallesi
51	Kalenderhane Medresesi	Bozdoğan Kemeri Civarı Kalenderhane Mahallesi
52	Süleyman Subaşı Medresesi	Kirazlı Mescit Civarı Süleymaniye Mahallesi

	Adı	Yeri
53	Emir Hoca Medresesi	Bozdoğan Kemeri Civarı Molla Hüsrev Mahallesi
54	Ekmekçizade Medresesi	Bozdoğan Kemeri Civarı Molla Hüsrev Mahallesi
55	Şeyh Vefa Medresesi	Şeyh Vefa Mahallesi
56	Yahya Güzel Medresesi	Şeyh Vefa Mahallesi
57	Molla Gürani Medresesi	Şeyh Vefa Mahallesi
58	Kirmasti Medresesi	Şeyh Vefa Mahallesi
59	İbrahim Kethüda Medresesi	Şeyh Vefa
60	Cedit Damat İbrahim Paşa Medresesi	Şehzadebaşı
61	Şehzade Medresesi	Şehzadebaşı
62	Gazanfer Ağa Medresesi	Kırkçeşme
63	Ebulfazl Mahmut Efendi Medresesi	Şehzadebaşı
64	Mimar Kasım Medresesi	Şehzadebaşı
65	Ankaravi İsmail Efendi Medresesi	Şehzadebaşı
66	Darülhadis Baba Mahmut Bekir Ağa Medresesi	Şehzadebaşı
67	Darülhadis Papazzade Mustafa Çelebi Efendi Med.	Koska Civarı Sekbanbaşı Yakup Ağa Mahallesi
68	Hekim Çelebi Medresesi	Koska Civarı Balaban Ağa Mahallesi
69	Atik Nişancı Mehmet Paşa Medresesi	Kumkapı Mahallesi
70	Hoca Veysi Medresesi	Musalla Şeyh Ferhat Mahallesi
71	Çavuşbaşı Süleyman Ağa Medresesi	Koska Mimar Kemalettin Mahallesi
72	Nazır Hüseyin Ağa Medresesi	Laleli
73	Laleli Medresesi	Laleli Mesih Paşa
74	Molla Kestel Medresesi	Laleli Mesih Paşa
75	Darülhadis Bosnavi Medresesi	Horhor
76	Hasodabaşı Medresesi	Horhor
77	İshak Paşa Medresesi	Ahırkapı

Sirkeci'den Haliç, Abdullah Freres,1890'lar, İÜK, Nr: 90813—0042.

EMİNÖNÜ'NDEKİ MATBAALAR

Nasıl ki İstanbul, İmparatorluğa örnek bir seçkinlik sahibi ise, Eminönü de başkentin diğer semtlerine örnektir. Birçok konuda görülen bu farka parlak bir örnek, matbaa konusudur. Çünkü başkentteki 54 matbaanın 38'i Eminönü'ndedir. Diğerleri içerisinde, ancak 4 matbaa ile Fatih ve 12 matbaa ile de Beyoğlu'nu sayabiliyoruz.

Bu özelliğinden dolayı Babıâli diye ünlenen ve günümüzde artık anılarda kalan Eminönü matbaalarını, şu ayrıntıda görebiliyoruz:

	Adı	Yeri
1	Matbaa-i Amire	Gülhane
2	Matbaa-i Osmaniye	Çemberlitaş
3	Filip Efendi Matbaası	Babıâli Caddesi
4	Mehmet Cevdet Efendi Matbaası	Babıâli Caddesi
5	Esat İzzet Efendi Matbaası	Babıâli Caddesi
6	Mihran Efendi Matbaası	Babıâli Caddesi
7	Ahmet Faris Efendi Matbaası	Babıâli Caddesi
8	Mahmut Beyefendi Matbaası	Babıâli Civarı Ebussuud Caddesi
9	Mehmet Efendi Matbaası	Babıâli Karşısı
10	Bedros Efendi Matbaası	Vezir Hanı
11	Mustafa Efendi Matbaası	Vezir Hanı
12	Artin Efendi Matbaası	Vezir Hanı
13	İbrahim Efendi Matbaası	Hakkâklar
14	Arif Efendi Matbaası	Beyazıt Kütüphanesi Altı
15	Süleyman Efendi Matbaası	Beyazıt Kütüphanesi Altı
16	Tebea-i İraniye Şirketi Matbaası	Valide Hanı
17	Aramyan Efendi Matbaası	Agopyan Hanı
18	Aram Efendi Matbaası	Sünbüllü Han
19	Dendisyan Efendi Matbaası	Sünbüllü Han
20	Osep Efendi Matbaası	Kürkçü Han
21	Bardizbanyan Efendi Matbaası	Rıza Paşa Hanı
22	Avram Salati Efendi Matbaası	Uzunçarşıbaşı
23	Boyacıyan Agop Efendi Matbaası	Fincancılar Yokuşu
24	Manuel Efendi Matbaası	Fincancılar Yokuşu
25	Madiyan Efendi Matbaası	Fincancılar Yokuşu
26	Hüseyin Efendi Matbaası	Vefa Hanı İçi
27	Muhittin Efendi Matbaası	Vefa Hanı İçi
28	Sahhaf Esat Efendi Matbaası	Vefa Civarı
29	Markaryan Efendi Matbaası	Mercan Yaldızlı Han
30	Hamayak Rahip Efendi Matbaası	Mercan Yaldızlı Han
31	Masis Efendi Matbaası	Bahçekapısı Celal Bey Hanı
32	Hakkâk Vahan Efendi Matbaası	Rüstem Paşa Hanı Bitişiği
33	Zartaryan Efendi Matbaası	Sultan Hamamı Caddesi
34	Mesailidi Efendi Matbaası	Tahtakale Tamburacı Hanı
35	Bedros Koranyan Efendi Matbaası	Ketenciler Başı
36	Mehmet Ali Efendi Matbaası	Zindan Kapısı
37	Mikail Efendi Matbaası	Asmaaltı Çukur Han
38	Aleksiyadin Efendi Matbaası	Eminönü Valide Hanı

EMİNÖNÜ'NDEKİ ELÇİLİK-BANKA-HASTANE

Konunun bu aşamasında, karşımıza bambaşka bir tablo çıkmaktadır. Bu başkalık, yalnız Eminönü için değil, asıl İstanbul için de geçerlidir. Çünkü Beyoğlu, bağlı olduğu İstanbul ile yarışırcasına öndedir.

Hristiyan devletlerin; İtalya, Avusturya-Macaristan, İngiltere, Fransa, Almanya, Rusya, Yunanistan, İsveç ve Norveç, Sırbistan, Belçika, İspanya, Amerika, Portekiz, Hollanda ve Karadağ'ın elçilikleri, Beyoğlu'ndadır. Şirketleri de aynı yerde görüyoruz: Bank-ı Osmani, İtibar-ı Umumi Şirketi, Dersaadet Bankası, Osmani Bankası, Credi Liyon Bankası, Fransız Bank Şubesi, İngiliz Bank Şubesi, Lloyd Kumpanyası, Rusya Vapur Kumpanyası, Şirket-i Hayriye İdaresi ve İngiliz Sigorta Mağazası. Yabancı olanlar başta olmak üzere, hastahaneler de aynı durumdadır: Fransız Hastahanesi, İngiliz Hastahanesi, Alman Hastahanesi, İtalyan Hastahanesi, Gümüşsuyu Hastahanesi ve Belediye Hastahanesi. Sonrasında diğer kurumlar gelir: İdare-i Mahsusa Merkezi, Su Kumpanyası, Tramvay İdaresi, Fenerler İdaresi ve Galata Bedesteni.

Bu kadar yoğun ve iddialı bir Beyoğlu'dan sonra, Fatih'te, İplikhane ile Haliç Vapur Kumpanyası; Cerrahpaşa'da, Maltepe Hastahanesi, Kadın Hastahanesi ve Yedikule Ermeni Hastahanesi; Kanlıca'da Kuleli Hastahanesi ve Üsküdar'da Haydarpaşa Hastahanesi'ni görebiliyoruz.

Elçilik olarak Eminönü'nde, yalnız aynı dine mensup olan ve bugünkü valilik binasının karşısında, artık konsolosluk olarak hizmet veren, İran Elçiliği vardır. Tüm yabancı finans kurumları Beyoğlu'nda iken, devlet içinde devlet olan Düyun-ı Umumiye ve Reji idarelerinin Eminönü'nde olması, üzerinde düşünülmesi gereken bir inceliktir.

	Adı	Yeri
1	İran Elçiliği	Babıâli Caddesi Cezeri Kasım Paşa Mahallesi
2	Düyun-ı Umumiye Özel Gelirler İdaresi	Demirkapı Civarı Emir Mahallesi Hamidiye Caddesi
3	Reji Merkez İdaresi	Divoğlu Yokuşu Demirtaş Mahallesi
4	Bab-ı Seraskerî Hastahanesi	Sultan Beyazıt Daire-i Askerîye
5	Emniyet Sandığı	Mercan Yokuşu Büyük Yeni Han
6	Büyük Bedesten	Kapalıçarşı
7	Canfes Bedesteni	Kapalıçarşı

Eminönü Meydanı'ndan bir kesit, , Sebahé-Joaillier, 1900, Alman Arkeoloji Enstitüsü, Nr: 9188'den detay.

Galata'dan Eminönü ve Sirkeci, 1878, İÜK, Nr: 90672-00169

EMİNÖNÜ'NDE DERGÂHLAR

Din idealizmi üzerine kurulan Osmanlı İmparatorluğu, Halifelik makamını da üstlenince, yeryüzündeki tek otorite olur. Bu otoritenin şemsiyesi altında; Semerkant, Buhara, Belh'ten, Konya'ya, İstanbul'a uzanan yollar kısalır. İslam dünyasının inanç yolları, yani tarikatlar, Osmanlı coğrafyasında hayat alanı bulur. Özellikle 18. yüzyılda, siyaset-tarikat dayanışması başlar ve başkent İstanbul, Dergâhların en seçkinlerine ev sahipliği yapar.

İstanbul genelinde 15 tarikatın varlığını görüyoruz: Bayrami, Bedevi, Cerrahi, Gülşeni, Halidi, Halveti, Kadiri, Mevlevi, Nakşi, Rufai, Saiti, Sinani, Sünbüli, Şabani, Uşşaki. Bu tarikatların belediyelere dağılımı da şu şekildedir: Eminönü 28, Fatih 61, Cerrahpaşa 77, Beşiktaş 4, Yeniköy 5, Beyoğlu 27, Kanlıca 5, Üsküdar 50 ve Kadıköy 2'dir.

Eminönü'ndeki Dergâhların tarikatlarını ve yerlerini de şöyle belirleyebiliyoruz:

	Adı	Tarikatı	Yeri
1	Hindiler Dergâhı	Kadiri	Horhor
2	Abdüsselam Dergâhı	Saiti	Koska
3	Saraç İshak Dergâhı	Rufai	Tavşantaşı
4	Mercimek Dergâhı	Rufai	Langa
5	Helvai Dede Dergâhı	Rufai	Bozdoğan Kemeri
6	Kara Mehmet Paşa Dergâhı	Sünbüli	Aksaray
7	Kırkağaçlı Emin Efendi Dergâhı	Nakşi	Aksaray
8	Deruni Dergâhı	Nakşi	Vezneciler
9	Karababa Dergâhı	Rufai	Sedefçiler
10	Safveti Paşa Dergâhı	Halidi	Hocapaşa
11	Şeyh Hulusi Efendi Dergâhı	Kadiri	Soğukçeşme
12	Elhac Beşir Ağa Dergâhı	Nakşi	Babıâli
13	Aydınoğlu Dergâhı	Şabani	Hocapaşa
14	Yıldız Dergâhı	Halveti	Bahçekapısı
15	Şehit Mehmet Paşa Dergâhı	Şabani	Küçük Ayasofya
16	Düğümlü Baba Dergâhı	Rufai	Sultanahmet
17	İbrahim Paşa Dergâhı	Sünbüli	Sultanahmet
18	Şeyh Naziki Dergâhı	Şabani	Üsküplü
19	Sinan Erdebillî Dergâhı	Sünbüli	Büyük Ayasofya
20	Seyyah Aziz Dergâhı	Rufai	Kabasakal
21	Akbıyık Dergâhı	Halveti	Ahırkapı
22	Kaygısız Dergâhı	Kadiri	Büyük Ayasofya
23	Mısırlı Dergâhı	Kadiri	Güngörmez
24	Abdurrahman Şami Dergâhı	Rufai	Büyük Ayasofya
25	Çaylak Baba Dergâhı	Cerrahi	Mahmutpaşa
26	Buhari Dergâhı	Nakşi	Küçük Ayasofya
27	Altuni Dergâhı	Şabani	Ağa Yokuşu
28	Haydarhane Dergâhı	Kadiri	Saraçhanebaşı

Eminönü Yeni Cami, Abdullah Freres, 1890'lar, İÜK, Nr: 90819-0019.

EMİNÖNÜ'NDEKİ HANLAR

Bugün bile Eminönü, İstanbul'un en önemli ticaret merkezidir. 1885 ölçeğinde bu önem, günümüzdekinden çok daha fazladır. Çünkü Eminönü'ndeki han sayısı, tüm şehirdeki hanların yarısından fazladır. Yüzyıllara uzanan bir geçmişin tecrübesi ile birçoğu el emeği ve sanat inceliği gerektiren ticaret eşyası, bu hanlarda değer bulur.

Eminönü'nde görülen tablo ise şöyledir:

Eminönü 259, Fatih 36, Cerrahpaşa 12, Beşiktaş 7, Yeniköy 2, Beyoğlu 124, Büyükdere 12, Kanlıca 3, Üsküdar 24 ve Kadıköy 4 han sahibidir. Ancak bu hanların küçük bir kısmı, otel veya bekar odaları işlevindedir.

	Adı	Yeri
1	Kaşıkçı Hanı	Mahmut Paşa Çarşısı Üst Başı
2	Büyük Yıldız Han	Mahmut Paşa Çarşısı Üst Başı
3	Sultan Odaları	Mahmut Paşa Çarşısı Üst Başı
4	Cafer Ağa Hanı	Mahmut Paşa Çarşısı Üst Başı
5	Baltacı Hanı	Mahmut Paşa Çarşısı Üst Başı
6	Tahtalı Hanı	Mahmut Paşa Çarşısı Üst Başı
7	Küçük Yıldız Han	Mahmut Paşa Çarşısı Üst Başı
8	Kaliçeciler Hanı	Mahmut Paşa Çarşısı Üst Başı
9	Sıra Odalar Hanı	Mahmut Paşa Çarşısı Üst Başı
10	Behçet Efendi Hanı	Mahmut Paşa Çarşısı Üst Başı
11	Bezci Hanı	Mahmut Paşa Çarşısı Üst Başı
12	Gazinolu Han	Mahmut Paşa Çarşısı Üst Başı
13	Tarakçı Hanı	Mahmut Paşa Çarşısı Üst Başı
14	Varakçı Hanı	Kapalıçarşı'da Mahfazacılar İçi
15	Çuhacı Hanı	Kapalıçarşı'da Mahfazacılar İçi
16	Yağcı Hanı	Nuruosmaniye
17	Sofçu Hanı	Nuruosmaniye
18	Yüksek Han	Nuruosmaniye
19	Hazinedar Ağa Hanı	Tavuk Pazarı
20	Yağlıkçı Hanı	Tavuk Pazarı
21	Mehmet Efendi Hanı	Tavuk Pazarı
22	Bekçi Mustafa Hanı	Tavuk Pazarı
23	Vezir Hanı	Tavuk Pazarı
24	Muavin Bey Hanı	Tavuk Pazarı
25	Süleyman Paşa Hanı	Sultan Mahmut Türbesi
26	Mazhar Efendi Hanı	Esir Pazarı
27	Safdar Hanı	Esir Pazarı
28	Sıdıka Hanım Hanı	Esir Pazarı
29	Celeb Hanı	Esir Pazarı
30	Kasap Süleyman Efendi Hanı	Esir Pazarı
31	Kasap Ahmet Efendi Hanı	Esir Pazarı
32	Rebia Hanı	Kapalıçarşı Kürkçüler İçi
33	Kebapçı Hanı	Kapalıçarşı Kürkçüler İçi
34	Sorgutçu Hanı	Kapalıçarşı Kalpakçılar Başı
35	Baltacı Hanı	Kapalıçarşı Kalpakçılar Başı
36	Yolgeçen Hanı	Kapalıçarşı Kalpakçılar Başı
37	Sepetçi Hanı	Kapalıçarşı Kalpakçılar Başı
38	Kerpiç Hanı	Irgat Pazarı
39	İplikçi Hanı	Irgat Pazarı
40	Çadırcı Hanı	Irgat Pazarı
41	Yolgeçen Hanı	Bit Pazarı
42	Bodrum Hanı	Bit Pazarı
43	Ali Paşa Hanı	Kapalıçarşı Yorgancılar
44	Çamlı Han	Kapalıçarşı Yorgancılar
45	Yüncü Hanı	Kapalıçarşı Yorgancılar
46	İstanbul Ağası Hanı	Kapalıçarşı Yorgancılar
47	Sarraf Hanı	Kapalıçarşı Yorgancılar
48	Evliya Hanı	Kapalıçarşı Yorgancılar
49	Kebeci Hanı	Kapalıçarşı Örücüler Caddesi
50	Çukur Hanı	Kapalıçarşı Örücüler Caddesi
51	Astarcı Hanı	Kapalıçarşı Örücüler Caddesi
52	Büyük Safran Hanı	Kapalıçarşı Örücüler Caddesi
53	Küçük Safran Hanı	Kapalıçarşı Örücüler Caddesi
54	Küçük Çatal Hanı	Kapalıçarşı Örücüler Caddesi
55	Yolgeçen Hanı	Kapalıçarşı Örücüler Caddesi
56	Kuşakçı Hanı	Kapalıçarşı Örücüler Caddesi
57	Evliya Hanı	Mercan Yokuşu
58	Çukur Han	Mercan Yokuşu
59	Rüştü Efendi Hanı	Mercan Yokuşu
60	Ali Paşa Hanı	Mercan Yokuşu
61	Yaldızlı Han	Mercan Yokuşu
62	Pastırmacı Hanı	Mercan Yokuşu
63	İmameli Hanı	Mercan Yokuşu
64	Kızlar Ağası Hanı	Mercan Yokuşu
65	Mercan Han	Mercan Yokuşu
66	Zincirli Han	Kapalıçarşı Aynacılar İçi
67	Perdahtçı Han	Kapalıçarşı Perdahtçılar
68	Kehribarcı Han	Bab-ı Seraskerî Caddesi
69	Şerif Paşa Hanı	Çakmakçılar Yokuşu Üst Başı
70	Boncukçu Hanı	Çakmakçılar Yokuşu Üst Başı
71	Valide Hanı	Çakmakçılar Yokuşu Üst Başı
72	Büyük Ticaret Hanı	Çakmakçılar Yokuşu Üst Başı

Eminönü Meydanı, Sebahe&Joaillier, 1900, Alman Arkeoloji Enstitüsü, Nr: 9188.

202. Place d'Eminé-Eveni à Stamboul et la Mosquée Neuve.

Sebah & Joaillier.

	Adı	Yeri
73	Çinili Han	Çakmakçılar Yokuşu Üst Başı
74	Matyo Hanı	Çakmakçılar Yokuşu Üst Başı
75	Kumrulu Han	Çakmakçılar Yokuşu Üst Başı
76	Küçük Yeni Han	Çakmakçılar Yokuşu Üst Başı
77	Büyük Yeni Han	Çakmakçılar Yokuşu Üst Başı
78	Sümbüllü Han	Çakmakçılar Yokuşu Üst Başı
79	Mustafa Paşa Hanı	Çakmakçılar Yokuşu Alt Başı
80	Yanyalı Hanı	Çakmakçılar Yokuşu Alt Başı
81	Kürkçü Hanı	Mahmutpaşa Çarşısı Alt Başı
82	Yüksek Han	Mahmutpaşa Çarşısı Alt Başı
83	Kamanto Hanı	Mahmutpaşa Çarşısı Alt Başı
84	Küçük Çorapçı Hanı	Mahmutpaşa Çarşısı Alt Başı
85	Küçük Şekerci Hanı	Mahmutpaşa Çarşısı Alt Başı
86	İzmirli Oğlu Hanı	Mahmutpaşa Çarşısı Alt Başı
87	Yarım Şişeci Hanı	Marpuççular Çarşısı
88	Büyük Şişeci Hanı	Marpuççular Çarşısı
89	Çarşılı Han	Marpuççular Çarşısı
90	Leblebici Han	Alaca Hamam Caddesi
91	Küçük Yıldız Han	Alaca Hamam Caddesi
92	Halil Hanı	Alaca Hamam Caddesi
93	Sabuncu Hanı	Alaca Hamam Caddesi
94	Yusufyan Hanı	Alaca Hamam Caddesi
95	Mahmutiye Hanı	Alaca Hamam Caddesi
96	Kezzapçı Oğlu Hanı	Alaca Hamam Caddesi
97	Fındıklıyan Hanı	Çiçek Pazarı
98	Aşir Efendi Hanı	Sultan Hamamı
99	Avizeli Han	Sultan Hamamı
100	Altuni Mehmet Efendi Hanı	Sultan Hamamı
101	Bakırcı Hanı	Sultan Hamamı
102	Mehmet Paşa Hanı	Sultan Hamamı
103	Esat Efendi Hanı	Sultan Hamamı
104	Papaz Oğlu Hanı	Bahçekapısı
105	Rasim Paşa Hanı	Bahçekapısı
106	Şeyhülislam Hanı	Bahçekapısı
107	Taş Han	Bahçekapısı
108	Şapçı Hanı	Bahçekapısı
109	Buğdaycı Han	Bahçekapısı
110	Yeni Han	Meyve-i Huşek Gümrüğü
111	Mithat Paşa Hanı	Sirkeci İskele Caddesi

	Adı	Yeri
112	Ahmet Bey Hanı	Atik Zabtiye Caddesi
113	Adliye Hanı	Babıâli Caddesi
114	Boğçacı Hanı	Yeni Cami İçi
115	Külahçı Hanı	Yeni Cami İçi
116	Hacı İsmail Efendi Hanı	Yeni Cami İçi
117	Nafia Hanı	Balık Pazarı
118	Arslan Hanı	Balık Pazarı
119	Şekerci Hanı	Asmaaltı
120	Kambur Hanı	Asmaaltı
121	Tahmis Hanı	Asmaaltı Caddesi
122	Sepetçi Hanı	Asmaaltı Caddesi
123	Haraççı Hanı	Asmaaltı Caddesi
124	Gürcü Hanı	Asmaaltı Caddesi
125	Kizir Hanı	Asmaaltı Caddesi
126	Çukur Hanı	Asmaaltı Caddesi
127	Canbaz Hanı	Asmaaltı Caddesi
128	Zindan Hanı	Zindan Kapısı Caddesi
129	Kadıoğlu Hanı	Nalburlar Çarşısı
130	Küçük Kutucu Hanı	Kutucular Çarşısı
131	Demirtaş Hanı	Tahtakale
132	Ekmekçi Hanı	Tahtakale
133	Kundakçı Hanı	Tahtakale
134	Müftü Hanı	Tahtakale
135	Hacı Mahmut Hanı	Tahtakale
136	Halil Efendi Hanı	Tahtakale
137	Şeyh Davut Hanı	Tahtakale
138	Mehmet Emin Hanı	Tahtakale
139	Kebapçı Hanı	Tahtakale
140	Çiçekçibaşı Hanı	Tahtakale
141	Tamburacı Hanı	Tahtakale Uzunçarşı
142	Fesçi Sait Hanı	Tahtakale Uzunçarşı
143	Diğer Fesçi Sait Hanı	Tahtakale Uzunçarşı
144	Ali Bey Hanı	Tahtakale Uzunçarşı
145	Sabuncu Hanı	Tahtakale Uzunçarşı
146	Fincancı Hanı	Tahtakale Uzunçarşı Üst Başı
147	Pertev Paşa Hanı	Fincancılar Yokuşu
148	Aynalı Hanı	Fincancılar Yokuşu
149	Aynacı Hanı	Fincancılar Yokuşu
150	Nasuh Ağa Hanı	Fincancılar Yokuşu

	Adı	Yeri
151	Kilit Hanı	Fincancılar Yokuşu
152	Yeni Han	Hasırcılar Caddesi
153	Cedit Baltacı Hanı	Hasırcılar Caddesi
154	Balkapanı Hanı	Balkapanı Caddesi
155	Ali Paşa Hanı	Kantarcılar Caddesi
156	Yeşil Direk Hanı	Kıble Çeşmesi
157	Kigork Hanı	Unkapanı Tekirdağ İskelesi
158	Zincirli Han	Unkapanı Caddesi
159	Bozacı Hanı	Unkapanı Caddesi
160	Yorgancı Hanı	Unkapanı Caddesi
161	Vefa Hanı	Vefa Meydanı
162	Tavuk Hanı	Şehzade Camii İmareti Civarı
163	Peştemalcı Hanı	Kırkçeşme
164	Ali Bey Hanı	Çukurçeşme
165	Taş Han	Çukurçeşme
166	Peştemalcı Hanı	Çukurçeşme
167	Hasan Paşa Hanı	Hasan Paşa Karakolu Civarı
168	Sabuncu Hanı	Sultan Beyazıt Kağıtçılar Çarşısı
169	Kara Kulak Hanı	Simkeşhane Caddesi
170	Kadri Paşa Hanı	Parmakkapı
171	Büyük Çatal Hanı	Parmakkapı
172	Küçük Çatal Hanı	Parmakkapı
173	Sarı Han	Gedikpaşa
174	Yağcı Han	Gedikpaşa
175	Kellekesen Hanı	Çadırcılar Çarşısı
176	Sarnıçlı Han	Çadırcılar Çarşısı
177	Takiyyeci Hanı	Kalpakçılarbaşı
178	Filibe Polis Hoteli	Sirkeci İskelesi Caddesi
179	Mariçe Hoteli	Sirkeci İskelesi Caddesi
180	Rumeli Hoteli	Sirkeci İskelesi Caddesi
181	İstanbul Hoteli	Sirkeci İskelesi Caddesi
182	Traki Hoteli	Sirkeci İskelesi Caddesi
183	Avrupa Hoteli	Sirkeci İskelesi Caddesi
184	Bizans Hoteli	Sirkeci İskelesi Caddesi
185	Hocapaşa Hanı	Hocapaşa Caddesi
186	Alaca Han	Alaca Hamam Caddesi
187	Celal Bey Hanı	Bahçekapısı
188	Memişoğlu Hanı	Atik Zabtiye
189	Tulumbalı Han	Balık Pazarı

Eminönü sahili ve Yeni Cami, Abdullah Freres, 1890'lar, İÜK, Nr: 90818---0023.

Galata'dan Eminönü ve Sirkeci, Gulmez Freres,1890'lar, İÜK, Nr: 779-17-0003.

	Adı	Yeri
190	Nakkaş Han	Çiçek Pazarı
191	Haraççı Hanı	Çiçek Pazarı
192	Büyük Şekerci Hanı	Asmaaltı
193	Bostancıbaşı Hanı	Asmaaltı
194	Yarım Hacı Mahmut Hanı	Zindan Kapısı
195	Salepçi Hanı	Zindan Kapısı
196	Yaprakçı Hanı	Hasırcılar Caddesi
197	Tunus Han	Tahmis Sokağı
198	Cebel-i Attar Hanı	Tahmis Sokağı
199	Çavuşbaşı Hanı	Hasırcılar Caddesi
200	Mehmet Bey Hanı	Hasırcılar Caddesi
201	Büyük Kutucu Hanı	Kutucular Çarşısı
202	Yağcı Hanı	Hatap Kapısı
203	Ulaş Han	Hatap Kapısı
204	Meyhaneli Han	Hatap Kapısı
205	Raşit Efendi Hanı	Unkapanı Tekirdağ İskelesi
206	Meyhaneli Han	Unkapanı Tekirdağ İskelesi
207	Ali-Veli Hanı	Unkapanı Tekirdağ İskelesi
208	Sarafim Hanı	Unkapanı Tekirdağ İskelesi
209	Osman Efendi Hanı	Unkapanı Atlamataşı Caddesi
210	Sağrıcılar Hanı	Unkapanı Testereciler Caddesi
211	Sarı Han	Parmakkapısı Caddesi
212	Doğramacı Hanı	Parmakkapısı Caddesi
213	Talakçı Hanı	Parmakkapısı Caddesi
214	Kasap Şakir Efendi Hanı	Esir Pazarı
215	Arpacıoğlu Hanı	Esir Pazarı
216	İsmail Efendi Hanı	Esir Pazarı
217	Kurşunlu Han	Esir Pazarı
218	Agop Hanı	Esir Pazarı
219	İmam Efendi Hanı	Esir Pazarı
220	Remzi Efendi Hanı	Esir Pazarı
221	Mehmet Sait Bey Hanı	Esir Pazarı
222	Binbaşı Bekir Ağa / Ömer Ağa Hanı	Esir Pazarı
223	Sarnıçlı Hanı	Tavuk Pazarı
224	Yeşil Han	Tavuk Pazarı
225	Mehmet Ali Hanı	Nuruosmaniye İmareti Civarı
226	Yağcı Han	Nuruosmaniye İmareti Civarı
227	Hasan Efendi Hanı	Ahırkapı İskelebaşı
228	Kuşçubaşı Hanı	Hasırcılar Caddesi

Eminönü-Büyük Yeni Han, Sebah&Joaillier,1900, Alman Arkeoloji Enstitüsü, Nr: 9652.

Yeni Cami önünde insanlar, Abdullah Freres, İÜK, Nr: 90819/55.

	Adı	Yeri
229	Kilit Hanı	Fincancılar Yokuşu
230	Yeni Han	Hasırcılar Caddesi
231	Cedit Baltacı Hanı	Hasırcılar Caddesi
232	Balkapanı Hanı	Balkapanı Caddesi
233	Ali Paşa Hanı	Kantarcılar Caddesi
234	Yeşil Direk Hanı	Kıble Çeşmesi
235	Kigork Hanı	Unkapanı Tekirdağ İskelesi
236	Zincirli Han	Unkapanı Caddesi
237	Bozacı Hanı	Unkapanı Caddesi
238	Yorgancı Hanı	Unkapanı Caddesi
239	Vefa Hanı	Vefa Meydanı
240	Tavuk Hanı	Şehzade Camii İmareti Civarı
241	Peştemalcı Hanı	Kırkçeşme
242	Ali Bey Hanı	Çukurçeşme
243	Taş Han	Çukurçeşme
244	Peştemalcı Hanı	Çukurçeşme
245	Hasan Paşa Hanı	Hasan Paşa Karakolu Civarı
246	Sabuncu Hanı	Sultan Beyazıt Kağıtçılar Çarşısı
247	Kara Kulak Hanı	Simkeşhane Caddesi
248	Kadri Paşa Hanı	Parmakkapı
249	Büyük Çatal Hanı	Parmakkapı
250	Küçük Çatal Hanı	Parmakkapı
251	Sarı Han	Gedikpaşa
252	Yağcı Han	Gedikpaşa
253	Kellekesen Hanı	Çadırcılar Çarşısı
254	Sarnıçlı Han	Çadırcılar Çarşısı
255	Takiyyeci Hanı	Kalpakçılarbaşı
256	Filibe Polis Hoteli	Sirkeci İskelesi Caddesi
257	Mariçe Hoteli	Sirkeci İskelesi Caddesi
258	Rumeli Hoteli	Sirkeci İskelesi Caddesi
259	İstanbul Hoteli	Sirkeci İskelesi Caddesi

EMİNÖNÜ'NDEKİ MAHALLELER

Tevazuun fazlası kibirdir. Açıkça söylemek gerekirse, yeryüzünde hiçbir şehir, sanatın güzelliklerine, İstanbul kadar konu olmamıştır. Sayısını bilemediğimiz nice şiir, roman, şarkı ya da türkü, İstanbul'u anlatmıştır. Kim bilir kaç ressamın tablosuna, hangi mevsimdeki güzelliği ile yansımıştır. İstanbul'un mahallelerine baktığımızda ise, Yahya Kemal'i hatırlarız: Yaşamıştır derim en hoş ve uzun rüyada / Sende çok yıl yaşayan, sende ölen, sende yatan. İstanbul'un mahalle adları, bize bu türden bir bilgi sunmaktadır. Bu adlar aynı zamanda, sözlü tarihimizin, kalıcı değerleridir.

1885 yılında İstanbul'un 519 mahallesi vardır. Bu mahallelerin belediyelere göre dağılımı ise şöyledir: Eminönü 129, Fatih 91, Cerrahpaşa 109, Beşiktaş 18, Yeniköy 18, Beyoğlu 86, Büyükdere 6, Kanlıca 12, Üsküdar 43 ve Kadıköy 7'dir. Bu konuda da Eminönü'nün bir kez daha öne çıkışı, onun İstanbul'un merkezi olduğuna ilişkin son örneğimizdir:

	Adı	Yeri
1	Büyük Ayasofya Mahallesi	Büyük Ayasofya Camii
2	Üskübi Mahallesi	Büyük Ayasofya Camii
3	Yerebatan Mahallesi	Büyük Ayasofya Camii
4	Molla Fenari Mahallesi	Sultanahmet Camii Civarı Acı Hamam
5	Hoca Rüstem Mahallesi	Sultanahmet Camii Civarı Acı Hamam
6	İshak Paşa Mahallesi	Ahırkapı
7	Seyyid Hasan Mahallesi	Ahırkapı
8	Akbıyık Mahallesi	Ahırkapı
9	Kabasakal Mahallesi	Sultanahmet Camii
10	Firuz Ağa Mahallesi	Sultanahmet Camii
11	Güngörmez Mahallesi	Sultanahmet Camii
12	Kapıağası Mahmut Ağa Mahallesi	Sultanahmet Camii
13	Üçler Mahallesi	Sultanahmet Camii
14	Helvacıbaşı İskender Ağa Mahallesi	Sultanahmet Camii
15	Nakilbent Mahallesi	Sultanahmet Camii
16	Derun-ı İmaret Mahallesi	Sultanahmet Camii
17	Hoca Paşa Mahallesi	Hoca Paşa
18	Emir Mahallesi	Hocapaşa Civarı Demirkapı
19	Elvan Mahallesi	Hocapaşa Civarı Demirkapı
20	Karaki Hüseyin Çelebi Mahallesi	Hocapaşa Civarı Demirkapı
21	Daye Hatun Mahallesi	Hocapaşa Civarı Demirkapı
22	Hobyar Mahallesi	Hocapaşa
23	Sahhaf Süleyman Ağa Mahallesi	Hocapaşa Civarı Acı Mussala
24	Lala Hayrettin Mahallesi	Hocapaşa Civarı Babıâli
25	Nallı Mescit Mahallesi	Hocapaşa Civarı Babıâli
26	Şehsuvar Bey Mahallesi	Kadırga Limanı
27	Küçük Ayasofya Mahallesi	Küçük Ayasofya Camii
28	Kâtip Sinan Mahallesi	Kadırga Limanı
29	Bostan Ali Mahallesi	Kadırga Limanı
30	Esseydi Kemal Mahallesi	Gedikpaşa

Sirkeci'den Haliç, Abdullah Freres,1890'lar, İÜK, Nr: 90813-0028.

Abdullah Frères.372

Vue prise de Sirkédji

	Adı	Yeri
31	Divan-ı Ali Mahallesi	Gedikpaşa
32	Emin Sinan Mahallesi	Gedikpaşa
33	Dizdariye Mahallesi	Peykhane
34	Tahta Minare Mahallesi	Peykhane
35	Hoca Ferhat Mahallesi	Fazlı Paşa
36	Uzun Şücaüddin Mahallesi	Peykhane
37	Atik Gazi Ali Paşa Mahallesi	Sedefçiler
38	Hüseyin Ağa Mahallesi	Tavuk Pazarı
39	Mimar Hayrettin Mahallesi	Irgat Pazarı
40	Molla Fenari Mahallesi	Dibekli Taş
41	Veli Mahmut Paşa Mahallesi	Mahmutpaşa
42	Cezeri Kasım Paşa Mahallesi	Mahmutpaşa Civarında Kapalı Fırın
43	Hacı Küçük Ahmet Çelebi Mahallesi	Mahmutpaşa
44	Daye Hatun Serveri Mahallesi	Mahmutpaşa
45	Daye Hatun Mahallesi	Mahmutpaşa Civarı Tarakçılar
46	Çelebi Oğlu Alaüddin Mahallesi	Mahmutpaşa
47	Hoca Kasım Gürani Mahallesi	Mahmutpaşa
48	Şeyh Mehmet Geylani Mahallesi	Bahçekapısı
49	Hoca Hamza Mahallesi	Odunkapısı
50	Hoca Hayrettin Mahallesi	Odunkapısı
51	Demirtaş Mahallesi	Divoğlu Yokuşu
52	Kepenekçi Sinan Mahallesi	Divoğlu Çeşmesi
53	Sarı Demir Mahallesi	Odunkapısı
54	Rüstem Paşa Mahallesi	Balkapanı
55	Mercan Ağa Mahallesi	Uzunçarşı
56	Samanveren-i evvel Mahallesi	Uzunçarşı
57	Samanveren-i sani Mahallesi	Uzunçarşı
58	Yavaşça Şahin Mehmet Paşa Mahallesi	Uzunçarşı
59	Bezzaz-ı Cedit Mahallesi	Uzunçarşı
60	İbrahim Paşa-yı Atik Mahallesi	Sultan Süleyman Camii
61	Süleymaniye Mahallesi	Sultan Süleyman Camii
62	Kâtip Şemsettin Mahallesi	Sultan Süleyman Camii
63	Suhte Hatib Mahallesi	Sultan Süleyman Camii
64	Sarı Beyazıt Mahallesi	Sultan Süleyman Camii
65	Şemsettin Molla Gürani Mahallesi	Sultan Süleyman Camii
66	Hoca Gıyaseddin Mahallesi	Sultan Süleyman Camii
67	Vesik Şücaüddin Mahallesi	Vefa Meydanı
68	Molla Hüsrev Mahallesi	Vefa Meydanı
69	Darülhadis Mahallesi	Vefa Meydanı

	Adı	Yeri
70	Şah Huban Mahallesi	Zeyrek Yokuşu
71	Ferhat Ağa Mahallesi	Destgahçılar
72	Hoca Teberrük Mahallesi	Kırkçeşme
73	Molla Zeyrek Mahallesi	Unkapanı
74	Sekbanbaşı İbrahim Ağa Mahallesi	Kırkçeşme
75	Revani Çelebi Mahallesi	Kovacılar Caddesi
76	Hüsam Bey Mahallesi	Destgahçılar
77	Bazdar Sinan Mahallesi	Unkapanı
78	Hoca Halil Attar Mahallesi	Unkapanı
79	Hızır Bey Mahallesi	Unkapanı
80	Elvanzade Mahallesi	Unkapanı
81	Sultan Beyazıt Han-ı Veli Mahallesi	Sultan Beyazıt Camii
82	Emin Bey Mahallesi	Sultan Beyazıt Okçular Başı
83	Sekbanbaşı Yakup Ağa Mahallesi	Sultan Beyazıt Darphane-i Atik
84	Soğan Ağa Mahallesi	Sultan Beyazıt Darphane-i Atik
85	Saraç İshak Mahallesi	Kumkapı
86	Kapı Ağası Sinan Ağa Mahallesi	Peykhane
87	Kürkçübaşı Süleyman Ağa Mahallesi	Kumkapı
88	Tavaş Süleyman Ağa Mahallesi	Kumkapı
89	Kazgani Sait Mahallesi	Kumkapı
90	Kâtip Sinan Mahallesi	Kumkapı Tavşantaşı
91	Muhsine Hatun Mahallesi	Kumkapı Tavşantaşı
92	Tülbentçi Hüsamettin Mahallesi	Büyük Langa
93	Nişancı Paşa-yı Atik Mahallesi	Kumkapı
94	Behram Çavuş Mahallesi	Kumkapı
95	Çadırcı Ahmet Çelebi Mahallesi	Kumkapı
96	Kaliçeci Hasan Mahallesi	Irgat Pazarı
97	Kalenderhane Mahallesi	Şehzadebaşı
98	Fevziye	Şehzadebaşı
99	Hoşkadem Mahallesi	Şehzadebaşı
100	Mimar Ayas Mahallesi	Saraçhanebaşı
101	Dülgerzade Hoca Şemsettin Mahallesi	Saraçhanebaşı
102	Muhtesip Karagöz Mahallesi	Şehzadebaşı
103	Firuz Ağa Mahallesi	Saraçhanebaşı
104	Kemal Paşa Mahallesi	Ağa Yokuşu Civarı Çukurçeşme
105	Emin Nurettin Mahallesi	Ağa Yokuşu Civarı Çukurçeşme
106	Molla Kestel Mahallesi	Ağa Yokuşu Civarı Çukurçeşme
107	Balaban Ağa Mahallesi	Ağa Yokuşu Civarı Çukurçeşme
108	Camcı Ali Mahallesi	Ağa Yokuşu Civarı Çukurçeşme

Tarihi Yarımada'nın havadan görünümü, Sebahé-Joaillier,1905-1911, Alman Arkeoloji Enstitüsü, Nr: 8098.

	Adı	Yeri
109	Baklalı Kemalettin Mahallesi	Aksaray
110	Cafer Ağa Mahallesi	Aksaray Alaca Mescit
111	Şeyh Ferhat Mahallesi	Koska Civarı Mussala
112	İne Bey Mahallesi	Büyük Langa
113	Kâtip Kasım Mahallesi	Büyük Langa
114	Çoban Çavuş Mahallesi	Büyük Langa
115	Mimar Kemalettin Mahallesi	Koska
116	Mesih Paşa Mahallesi	Laleli
117	Bostancıbaşı Abdullah Ağa Mahallesi	Langa
118	Kovacı Dede Mahallesi	Aksaray
119	Çakır Ağa Mahallesi	Aksaray
120	Yakup Ağa Mahallesi	Aksaray Ağa Yokuşu
121	Alim Bey Mahallesi	Kızıl Maslak
122	Gureba Hüseyin Ağa Mahallesi	Aksaray
123	Baba Hasan İlmi Mahallesi	Aksaray Horhor
124	Kızıl Minare Mahallesi	Aksaray Horhor
125	Kuyumcu Bahşayiş Mahallesi	Laleli Civarı Ağa Yokuşu
126	Kızıltaş Mahallesi	Laleli
127	Haydarhane Mahallesi	Saraçhane
128	Sofular Mahallesi	Horhor
129	Oruç Gazi Mahallesi	Horhor Ekşi Karadut

Galata Köprüsü ve Yeni Cami, Abdullah Freres, İÜK, Nr:90819/40.

Ayasofya'daki "Sunuş Mozaiği"nden detay, Constantin, Hz. Meryem'e Constantinopolis'i sunarken, Foto: Sinan Ceco, 2008.

BİZANS İMPARATORLUĞU DÖNEMİ'NDE DOĞAL AFETLER ve EMİNÖNÜ

Doç. Dr. Birsel KÜÇÜKSİPAHİOĞLU*

**İ.Ü. Edebiyat Fakültesi*
Tarih Bölümü

Bizans İmparatorluğu zamanında başkent İstanbul'da görülen deprem, yangın, kıtlık, salgın hastalık ve meteorolojik olaylar şehri derinden etkilemiş, şehirde maddi ve manevi zararlara sebep olmuştur. Bu doğal afetler, başkentin genelini etkilemiş, bazı yerlerde daha ağır hissedilmiştir. Konu ile ilgili bilgi veren Bizans kaynakları, olayın geçtiği yeri ve zamanı genelde bildirmekle birlikte, hangi bölgelerin etkilendiği hakkında çoğu kez açıklama yapmamıştır. Buna rağmen, VIII. yüzyıla kadar olan dönem için, doğal afetlerin çalıştığımız bölgeye olan tesiri hakkında kaynaklara yansımış bilgiler bulunmakta; ancak daha sonraki dönem için bunun biraz zorlaştığı görülmektedir. Bu çalışmada sırasıyla, depremler, meteorolojik olaylar, kıtlık, salgın ve yangınlar üzerinde durulacak ve bunların bölgeye olan etkileri hakkında bilgi verilmeye çalışılacaktır.

Depremler: İmparator Arkadios zamanında (hd.395-408) 1 Nisan 407'de, başkent İstanbul'da görülen depremde, bugün Beyazıt'ın olduğu yerde bulunan Theodosios Forumu büyük hasara uğradı.[1] İmparator II. Theodosios devrinde 447 yılının Ocak ayında yaşanan depremde de yine Theodosios Forumu zarar görmüş, burada ve civarda bulunan pek çok heykel düşerek kırılmıştı. Deprem, Hun korkusu yüzünden 413 yılında yapımına başlanan ve henüz bitirilen yeni surların çökmesine de neden olmuştu. Atilla'nın İkinci Balkan Seferi öncesi yaşanan bu durum, İmparatorlukta büyük panik yaratınca, ilk olarak bu surların hemen tamiri ve yeniden yapımı gündeme geldi.[2]

İmparator Zenon döneminde (474-491) 25 Eylül 477'de Bizans tarih yazarı Theophanes'in "çok korkunç" dediği bir deprem daha yaşandı. Başkente büyük zarar veren bu depremde evler, kiliseler yıkılırken, forumlarda bulunan heykeller de depremden etkilendi. Mesela, bugün Çemberlitaş olarak bilinen yerde bulunan Konstantinos Forumu'nda, İmparatora ait heykelin elinde tuttuğu -dünyayı tasvir eden- küre ile Theodosios Forumu'nda bulunan İmparator Büyük Theodosios'un heykeli kırıldı. Depremde pek çok insan da hayatını kaybetti.[3] İmparator I. Iustinos zamanında (518-527) Ekim 525'teki depremde de bina ve kiliseler yıkılmış, İmparator I. Theodosios ve Arkadios'un heykelleri de parçalanmıştı.[4] 533 yılı Kasım ayındaki depremin şehre bir zararının olmadığı belirtilmekte, ancak halkın duyduğu korku sebebiyle Konstantinos Forumu'nda toplandığı, hep birlikte Tanrı'ya kendilerine merhamet etmesi hususunda yalvardıkları kaydedilmektedir.[5] 16 Ağustos 542'deki depremde de şehir büyük yıkıma uğrarken, Konstantinos Forumu'nda bulunan heykeller düşerek parçalanmış, şehirde büyük bir korku yaşanmış, çoğu insan hayatını kaybetmiştir.[6] 6 Eylül 543'teki depremde, İmparator Iustinianos'un atlı heykelinin üzerinde durduğu bronz sütun tahrip olmuştu.[7]

554 yılı Ağustos ayındaki zelzele, kaynaklara şehrin tarihindeki "en korkunç" depremlerden biri olarak yansıdı. Sabahın erken saatlerinde şiddetli bir gürültü ve sarsıntı ile başlayan depremde başkent yine büyük hasar gördü. Çoğu kişinin hayatını kaybettiği depremde Konstantinos Forumu'ndaki önemli heykeller de zarar gördü.

Sultanahmet Camii'nin minaresinden Ayasofya, Foto: Sinan Ceco, 2008.

Sultanahmet Camii'nin minaresinden Ayasofya detayı, Foto: Sinan Ceco, 2008.

Theophanes, insanların deprem sonrasında pişmanlık duyarak Tanrı'ya dua ettiklerini, kiliseleri ziyaret ederek Tanrı'nın merhametini dilediklerini belirtir.[8] 557 yılındaki ise kaynaklara "en uzun ve en şiddetli" deprem olarak geçti. Nisan ayından aralık ayına kadar fasılalarla devam eden deprem 14 Aralık günü, oldukça büyük sarsıntılarla tekrarladı. Başkentin çok büyük hasar gördüğü, surların yıkıldığı, Altın Kapı ile Rhegion Kapı arasındaki bölgenin perişan olduğu depremde Theodosios Forumu'ndaki İmparator Arkadios'a ait heykel düşüp parçalandı. İmparator Iustinianos'un bu felaket yüzünden 40 gün tacını takmadığı ifade edilmektedir.[9] 7 Mayıs 558'deki depremin ayrıntıları çok olmamakla birlikte özellikle Hipodrom civarında büyük hasara sebep olduğu ve depremde Ayasofya Kilisesi'nin kubbelerinde yıkıntılar meydana geldiği ifade edilmektedir. [10]

İmparator III. Leon zamanında 26 Ekim 740'ta meydana gelen ve çok şiddetli olduğu ifade edilen depremde, başkentte aralarında Hagia Eirene'nin de olduğu pek çok kilise, manastır ve bina yerle bir oldu. Kserolophos'ta bulunan Arkadios'un heykeli, Altın Kapı'da bulunan Theodosios heykeli ve başka yerlerde bulunan heykeller kırılıp parçalandı veya hasar gördü. İmparatorluk, her felaket sonrası olduğu gibi bu depremde de tamirat veya yeniden inşa şeklinde zararları telafi etmeye çalıştı. Mesela büyük yıkıma uğrayan Hagia Eirene deprem sonrası yeniden onarıldı.[11]

İmparator I. Basileios'un (867-886) İmparator olduğu döneme denk gelen süreçte 9 Ocak 869'da meydana gelen ve "büyük deprem" olarak tarihe geçen şiddetli depremde Ayasofya, Havariyun Kilisesi büyük zarara uğradı.[12] Ayasofya, II. Basileios döneminde 26 Ekim 989 günü vuku bulan depremde yine zarar gördü ve İmparatorun emriyle tahrip olan diğer binalarla birlikte onarıldı. Deprem yüzünden kubbelerinin bir kısmının çöktüğü ifade edilen kilisenin onarımı yaklaşık 6 yıl sürdü.[13] 1162 yılında İmparator Manuel'i ziyaret etmek için Türkiye Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan İstanbul'a geldi.

İmparator tarafından büyük sevgi ve ilgi ile karşılanan Kılıç Arslan'a saraydan Ayosofya'ya kadar ulaşan alanda bir geçit töreni düzenlenmesi kararı alındı.

Ancak bu tören, İstanbul Patriği Lukas Khrysoberges'in itirazı üzerine yapılamadı. Törenin olmamasının bir başka nedeni de bu esnada yaşanan şiddetli bir deprem ve ardından çıkan fırtına idi. Depremde pek çok binanın yıkıldığı, insanların korku ve dehşetten şaşkın bir hâlde oldukları ve bu sebeple töreni dahi unuttukları ifade edilir. Bizans tarih yazarı Niketas'ın kaydına göre hem İmparator hem de din adamları bu olayı olumsuz bir gelişme olarak değerlendirmiş ve depremin oluş sebebini Kılıç Arslan'ın varlığına bağlamışlardı.[14]

1296 yılı Haziran ayında görülen ve temmuz ayına kadar artçı sarsıntılarla devam eden depremde başkentin geneli büyük zarar görmüş, evler, kiliseler tahrip olurken, surlarda da çökmeler görülmüştü.[15] 1343 yılında başlayan ve aralıklarla 1 yıl kadar devam eden depremin en şiddetlisi 1344 yılı Kasım ayında yaşanmıştı. Bu kadar uzun zaman diliminde tekrarlayan bu deprem sırasında pek çok ev yıkılırken, surlarda da yıkıntılara rastlanmıştı. Ayasofya'nın büyük zarar gördüğü bu depremde başka dinî yapıların da hasar gördüğü ifade edilmekteydi.[16]

Meteorolojik Olaylar: Başkent, gök gürültüsü, şiddetli yağmur vb. meteorolojik olaylardan da büyük ölçüde etkilendi. Mesela, İmparator Leon döneminde (457-474) muhtemelen 472 yılında İstanbul'a gökten kül yağdı. Kaynaklarda, külün dört parmak kalınlığında olduğu ve bütün çatıları kapladığı yazmakta; halkın korkudan dua ettiği ve gökten yağan külün aslında ateş olduğu, ancak Tanrı'nın merhametinin onu küle çevirdiğini söyledikleri kaydedilmektedir. Tahmin edildiğine göre bu kül yağmurunun 6 Kasım 472 tarihinde Vezüv Yanardağı'nın patlaması ile ilgili olduğu ve bu yüzden bütün Avrupa'nın külle kaplandığı ileri sürülmektedir.[17] Rivayete göre İmparator Leon bu olayın başlarına gelmesinin nedenini küçük erkek çocuklarına yapılan cinsel istismar olarak görmekte ve bu yüzden Tanrı'nın insanları cezalandırdığını düşünmekteydi.[18]

İmparator Iustinianos zamanında büyük bir ihtimalle 547 yılı Haziran ayında çok şiddetli gök gürültüsünden sonra yoğun yağış görüldü. Gök gürlemesi yüzünden insanlar korkudan yataklarından fırlayıp kalkmış, başta Xerolophos sütunu olmak üzere başkentte bulunan bazı yapılar da bundan zarar görmüştü.[19]

763 yılı kışının sert geçmesi ve yoğun kar yağışı sebebiyle özellikle Karadeniz'in kuzey taraflarında çok derin buzlanma olaylarına rastlanmış, hatta bu yüzden deniz seferleri yapılamaz olmuştu. Buzların erimesi ve buz parçalarının koparak denizde yüzmesi sonucu çok büyük kütlelerin Boğaz ve Haliç taraflarını kapladığı görülmüştü. Galata'dan buz kütlelerinin üzerinde yürümek suretiyle insanların ve hayvanların rahatlıkla Üsküdar'a kadar geçtiği belirtilmiştir. Buz kütlelerinden birinin Sarayburnu civarındaki surlara çarptığı ve surların yıkıldığı ifade edilmektedir. Üstelik söylendiğine göre sur içindeki evler de bu çarpmadan etkilenmiş ve insanlar çaresizlik içinde ağlayarak bu olayın niçin kendilerini bulduğunu düşünmeye başlamışlardır. [20]

İmparator Aleksios zamanında (1081-1118) esen şiddetli bir fırtınada, Konstantinos Forumu'nda duran devasa boyutlarda olduğu ifade edilen bir heykel düşerek parçalanmış ve Bizans tarihçisi Zonaras'ın bildirdiğine göre, o esnada orada bulunan veya geçen insanların üzerine düşerek çoğunun ölümüne sebep olmuştur.[21]

Kıtlık: Başkentte kıtlık da olmuş ve bundan şehir halkı fazlasıyla etkilenmişti. 556 yılının Mayıs ayında başkentte büyük bir ekmek kıtlığı yaşandı. Kıtlık esnasında halkın sıkıntı ve üzüntü içinde İmparator Iustinianos'a kendilerine ekmek bulması için bağırdığı görüldü. Hatta halk öfke içinde, şehrin başkent oluşunun yıldönümü için düzenlenen törenleri Sasani elçileri ile birlikte Hipodrom'da izleyen İmparatorun huzurunda, başkentin Prefektusu Musonius'a beddua etti. İmparator, bu olanlara çok üzüldü ve bunu yapanların derhâl cezalandırılmasını emretti.[22]

560 yılı Eylül ayında İstanbul'da İmparator Iustinianos'un öldüğüne dair bir söylenti çıktı. Halk bu haber üzerine yaşanmasını muhtemel gördüğü bir otorite boşluğu sebebiyle ekmek bulamamanın verdiği endişe içinde, bir anda ekmek dükkânlarına ve fırınlardaki ekmeklere koştu ve üç saat içinde koca şehirde ekmek bulunamaz hâle geldi.[23]

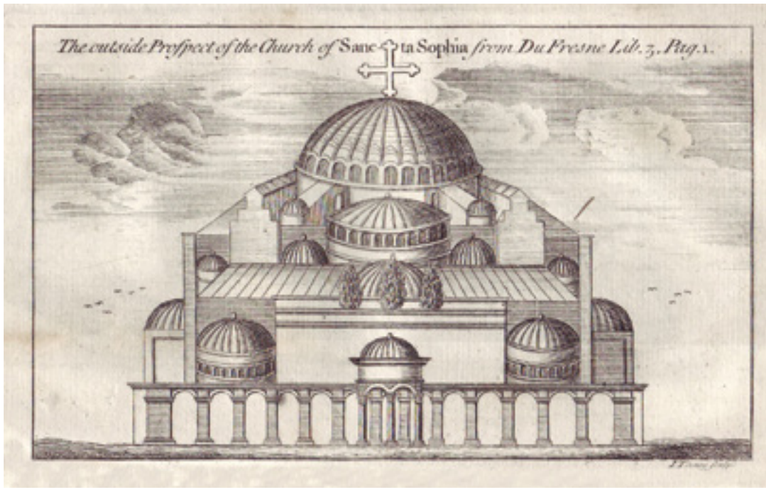

Ayasofya Kilisesi'nin dış görünümü, Petrus Gyllius, The Antiquities of Constantinople, London 1729.

Salgın: Başkent İstanbul'un tarih boyunca gördüğü en önemli salgın hastalıklardan biri veba idi. 541 yılında neredeyse dünya genelinde görülen bu salgın 542 yılı bahar aylarında İstanbul'a ulaştı. Şehri kırıp geçiren salgın esnasında ölenlerin sayısı hesapsızdı. İmparator Iustinianos döneminin göz şahidi olan ve salgın esnasında İstanbul'da bulunan Bizans tarihçisi Prokopios, vebanın çok tehlikeli bir hastalık olduğunu, yıkıcı etkisinin ilk üç ay içinde görüldüğünü, ilk başlarda günde 5000 kişi ölürken, bu sayının ilerleyen günlerde 10000'lerin üzerine çıktığını belirtir.[24] Salgın sırasında İmparator Iustinianos'un kendisi de bu hastalığa yakalandığı için 542 yılındaki vebadan "Iustinianos Vebası" olarak bahsedilmiştir. Rivayete göre İmparator, kimseye haber vermeden dışarı çıkıp şehri teftişe başlamış ancak geri döndüğünde ateşler içinde yanmaya başlamıştı. Herkes onun veba olduğunu anlamış, doktorlar da zaten bu teşhisi koymuştu. Üstelik doktorlar İmparatorun kurtulmasının mucize olduğunu söylemekteydi. Bununla birlikte Iustinianos beklentilerin tam aksine iyileşmeyi başararak herkesi şaşırtmıştır.[25] Başkent salgından çok etkilendiği için İmparator yeni düzenlemelere giderek hayatı canlandırmaya çalışmıştır.

Veba, bundan sonraki süreçte de fasılalarla başkenti etkiledi. Ama VII. yüzyılın ikinci yarısından sonra sadece İstanbul'da değil tüm dünyada yine etkili oldu. 673-674 yıllarında başlayan hastalık, 698 yılında İstanbul'da görüldü ve şehirde 4 ay süresince birçok insan hayatını kaybetti. Salgının Neorion limanının temizlenmesi ile ilgili olduğunu düşünenler bulunmaktadır.[26]

İmparator V. Konstantinos döneminde (741-775), 747-748 yılında görülen veba salgınının da başkent İstanbul'u derinden etkilediği görüldü. Pek çok insanın hayatını kaybettiği, ölenlerin cenazelerinin kaldırılması için kimsenin bulunamadığı hatta cesetlerin defni için yer bulmakta zorluk çekildiği, bu salgında İmparatorun da İstanbul'dan kaçarak İzmit'e gittiği ve durumu buradan takip ettiği ifade edilmektedir. "Tasvir Kırıcılık" döneminin en şiddetlisi olarak görülen bu dönemde halk, İmparatorun tasvirlerin yok edilmesi için uğraşması sebebiyle bu felaketin Tanrı tarafından kendilerine verildiğini düşünmektedir. [27]

1347-1350 yıllarında da "Kara Ölüm" adı verilen vebanın tüm Avrupa'yı etkilediği, 1348-1349 yılında İstanbul ve çevresinde de hissedildiği ifade edilmektedir. Bu salgında, çok sayıda insan hayatını kaybettiği; ölenler arasında İmparator Kantekuzenos'un küçük oğlu Andronikos'un da olduğu kaydedilmektedir. [28]

Yangınlar: Başkent İstanbul için felaketlerin en korkutucu olanı, büyük acıların yaşanmasına neden olan yangınlardı. Dikkatsizlik, yıldırım düşmesi veya isyanlardan sonra başlayan, hatta kasıtlı olarak çıkarılan yangınlar şehre büyük zararlar verdi.

388 yılı yaz aylarında İstanbul'da çıkan yangın Arianistlerin yüzünden oldu. Dönemin İmparatoru Theodosios'un gizli toplantılar yapan Arianistlere karşı uyguladığı cezalar ve takibatlar sonrası bunların başkentteki itibarları sarsıldı. Bu durumu 381-397 yılları arasında İstanbul Patriği olarak atanan Nektarios'un onlara karşı bakışının olumsuz olması daha da ağırlaştırdı. Arianistler, 388 yılına kadar İmparatorluğa yönelik olumsuz bir faaliyette bulunmazken, bu tarihte ayaklanarak kendilerinden nefret eden İstanbul'un Ortodoks Patriği Nektarios'un evini yakmak suretiyle şehre büyük zarar vermişlerdir. Yangında pek çok kamu binası ve ev hasar gördü.[29] Bu yangının bir benzeri 12 Temmuz 400'de Gotlar nedeniyle meydana geldi. İmparator Theodosiosve oğlu Arkadios dönemlerinde devletin gerek sivil gerekse askerî idaresinde en üst mevkilerde bulunan Gotlar, İmparatorlukta "magistermilitumpraesentalis" unvanına sahip Got asıllı Gainas'ın desteğini alarak İmparatorluğa karşı tavır takınmaya ve İmparator Arkadios'tan taleplerde bulunmaya başladılar. Arkadios'un onlara verdiği tavizler başkent halkını endişelendirdi ve halkın isyan etmesine neden oldu. Büyük bir kızgınlıkla Gotlara saldıran halk, öfkelerini onlara karşı başlattıkları kıyımla gidermeye çalıştı. Gotların büyük bir kısmı kılıçtan geçirilirken, bir kısmı da kendilerini kurtarmak için Büyük Saray'ın yanında bulunan kiliseye sığındı. Gotların Kilisesi olarak bilinen bu bina ateşe verilince sayıları 7000 olduğu ifade edilen Got hayatını kaybetti. Bu olay sonrası çıkan yangın özellikle Büyük Saray çevresine zarar verdi.[30]

İmparator Arkadios zamanında İstanbul patriği Ioannes Khrysostomos yüzünden büyük bir yangın daha yaşandı. 398 yılında İstanbul patriği olarak atanan Khrysostomos, İmparator Arkadios ve başkent halkı tarafından çok sevilen bir şahıs oldu. Ancak onu, tavrı ve duruşundan ötürü aralarında İmparatoriçe Eudokia'nın da bulunduğu bir grup istememekteydi. Khrysostomos, özellikle İmparatoriçenin hareket ve davranışlarına itiraz ettiği için onun tarafından İmparator Arkadios'a şikâyet edildi. Eudokia bizzat İmparatordan patriğin sürülmesini istemekte ve patrik yüzünden mutsuz olduğunu söylemekteydi. İmparatora yapılan bu şikâyetler üzerine Ioannes, 403 yılında görevinden alınarak sürgüne gönderildi ancak daha sonra tekrar görevine iade edildi. Patrik olarak görevine devam izni verilmesine rağmen, Ioannes bu dönüşünde de tavrını değiştirmedi. Üstelik bu esnada kendisini çekemeyenlerin iftiralarına da maruz kaldı. Sonunda saray bir kez daha Ioannes'in kesin olarak sürülmesine karar verdi ve onu şehirden çıkardı. Patriğe yapılan bu haksızlık kendisini çok seven halkı 404 yılı Haziran ayında ayağa kaldırdı ve halk kısa sürede Ayasofya Kilisesi ile Senato'nun olduğu bölgeyi ateşe verdi. Başta Ayasofya olmak üzere pek çok bina yandı ve çoğu heykel de zarar gördü. Yangın sonrası şehir bir harabe görünümündeydi.[31] Bundan iki yıl sonra 406 yılı Ekim ayında meydana gelen yangında ise Hipodrom ve çevresi tahrip oldu.[32]

İmparator II. Theodosios zamanında 432 veya 433 yılı Ağustos ayında Neorion bölgesinden başlayıp kısa sürede her tarafa yayılan ve iki gün boyunca kesintisiz devam eden yangın meydana geldi. Özellikle, şehrin kuzey taraflarında yer alan liman ve tahıl ambarları büyük hasar gördü. Hatta Achilleus olarak adlandırılan hamam da yandı.[33] 1 veya 2 Eylül 465'te çıkan ve 4 gün 4 gece sürdüğü belirtilen yangın ise Neorion'dan başlamış, Amantius civarındaki St.Thomas Kilisesi'ne kadar hızla yayılarak Marmara Denizi'ne kadar ulaşmıştı. Bu yangında İmparator Leon'un çok korktuğu, elinde İncil'le Anastasia Kilisesi'nin çatısına çıkıp ağlayarak dua ettiği ifade edilmektedir.[34] Yangında ayrıca Konstantinos Forumu, Ioannes Kilisesi, Theodosios Forumu ve bu civarda bulunan iki kilisenin de zarar gördüğü ifade edilmektedir. İmparator Leon bu yangın sebebiyle saraydan ayrılmış ve St. Mamas'a giderek burada 6 ay dinlenmişti.[35] 475 yılına gelindiğinde ise İstanbul'a ciddi zararı dokunan yangınlardan biri daha meydana geldi. Pazar yerinden başladığı belirtilen yangın, sarayın girişi Khalke Kapısı civarından Konstantinos Forumu'na kadar geniş bir alanda etkili oldu. Bu yangında Lausus Sarayı ile bu saray içinde yer aldığı ifade edilen İmparator Iulianos'un yaptırdığı 120.000 ciltlik kütüphane yok olmuş, aynı zamanda bölgedeki binalar da büyük zarar görmüştü.[36]

İmparator Anastasios zamanında 498 yılında meydana gelen yangın ise halk organizasyonu olan ve Hipodrom'daki araba yarışları başta olmak üzere pek çok etkinlikte söz sahibi olan "Yeşiller" yüzünden çıkmıştı. Sarayın Khalke Kapısı'nı ateşe veren Yeşiller, yangının kısa sürede her tarafa yayılmasına sebep oldular. İmparatorluk locası kathismayı bile etkileyen yangın da Hexaippipon ve Konstantinos Forumu'na kadar her şey yanıp kül oldu.[37] 510 yılındaki yangında Strategion bölgesi harap olurken; 6 Kasım 512'deki yangında ise Khalke'den Konstantinos Forumu'na kadar olan bölge yanarak kül oldu.[38]

Ayasofya'daki "Sunuş Mozaiği"nden detay, Justinianus Hz. Meryem'e Ayasofya'yı sunarken, Foto: Sinan Ceco, 2008.

Ayasofya'nın minaresinden 360 derece İstanbul manzarası, Caspard Fossati, Aya Sofia Constantinople, Londra 1852.

Ramazan'da Sultanahmet ve Ayasofya, Foto: Halit Ömer Camcı, 2008.

İstanbul en şiddetli başkaldırıyı ve en tahrip edici yangını 532 yılı Ocak ayında yaşanan Nika isyanı esnasında gördü. "Nika" yani zafer parolası ile başlayan bu isyana halkın her kesiminden insan katılmış, Yeşil ve Mavi halk organizasyonları birlikte hareket ederek isyanı desteklemişlerdi. İsyan sırasında çıkan yangınlarla İstanbul âdeta küle döndü. Ayasofya bölgesinde başlayan yangın kısa sürede Senato binası, Zeuxippos Hamamı, Augusteion Meydanı, Hagia Eirene Kilisesi mevkii, Millîon, Hipodrom, deri dükkânlarının olduğu kısım ve Konstantinos Forumu'nda etkili oldu. Şaşkın bir vaziyette ne yapacağını bilemeyen Iustinianos kaçmayı düşünmüş ancak eşi Theodora'nın etkili konuşmasından sonra vazgeçerek isyanı bastırmak için mücadele etmeye karar vermişti. Sonunda Hipodrom'a kapatılan 30.000-40.000 arasındaki isyancının burada katledilmesi ile isyan sona erdi.[39] İmparator bundan sonra yanan yerlerin tamiriyle meşgul oldu.

Millîon ve civarı ile katliamın yapıldığı Hipodrom'daki İmparatorluk locası kathisma yeniden onarıldı. Aynı şekilde Zeuksippos Hamamı, Senato, Hagia Eirene ve Büyük Saray'ın bir kısmı onarıldı. Augusteion Meydanı'nın yeniden düzenlenmesi sağlandı, zemini mermerlerle kaplanan meydanın etrafı da sütunlarla çevrildi.[40] İsyan sırasında Ayasofya da yandığı için İmparator hiçbir masraftan çekinmeyerek binanın yeniden yapılması emrini verdi. Bunun için dönemin meşhur iki mimarı Trallesli Anthemios ve Isidoros görevlendirildi. Bu iki mimar beş yıllık bir çalışma sonunda (532-537) Ayasofya'yı inşa etti.[41]

İmparator Iustinianos zamanında 548 yılı Temmuz ayında çıkan yangın bronz Tetraphylon'un da bulunduğu geniş bir alanın yanması ile sonuçlanmıştı.[42] Bu yangını 13 Mayıs 559'da Neorion bölgesinde görülen yangın ile 560 yılının Aralık ayında Iulianos limanında çıkan büyük bir yangın takip etti.[43]

561 yılının Ekim ayında İmparatorluk sarayının bulunduğu bölgede çıkan yangında tüm evler, işyerleri, Öksüzler Yurdu, Bovis Forumu ve Theodosios Forumu yanarken;[44] 562 yılındaki yangında en çok Neorion liman bölgesi ve Mese Caddesi zarar gördü.[45] 563 yılı Aralık ayında çıkan büyük bir yangında ise Sampson tamamen tahrip olurken, Rufus bölgesinin önündeki binalar ve Hagia Eirene yakınlarındaki iki kilise de zarar gördü.[46]

583 yılı Nisan ayında İmparator Maurikios zamanında Forum'da çıkan ve rüzgârın etkisiyle hızla yayılan yangın şehre büyük zarar verirken[47]; 603 yılında İmparator Phokas döneminde (602-610) çıkan ayaklanma sonrasında aralarında Konstantinos Forumu'nun da olduğu Mese Caddesi'nden Lausus Sarayı'na kadar olan alan tahrip oldu.[48] 790 yılı Ağustos ayında görülen yangında ise Milion'a kadar büyükçe bir alanın yandığı görüldü.[49]

1204 yılında İstanbul'un Latinler tarafından ele geçirilmesi esnasında şehir üç kez Batılılar tarafından ateşe verildi. Özellikle 19 Ağustos 1203 günü başlayan yangın en tehlikeli olanıydı. Zira bu yangında haçlılar pek çok yerdeki binaları ve evleri ateşe verdi. Yangın kısa sürede yayılarak her şeyi mahvetti. Aralarında Ayasofya Kilisesi'nin de olduğu oldukça geniş bir alan ile Millîon'dan Philadelphion (Şehzadebaşı)'a kadar uzanan bölge ve Hipodrom'da bundan etkilendi. Eleutherion (Langa)'a kadar her taraf bu yangınla yerle bir oldu.[50]

Görüldüğü üzere Bizans İmparatorluğu döneminde şehirde görülen doğal afetlerden İstanbul'un geneli etkilenmekle birlikte deprem ve yangınlar hususunda Büyük Saray'ın, Hipodrom'un, Ayasofya, Neorion liman bölgesi, Mese Caddesi, Konstantinos Forumu ve Theodosios Forumu'nu içine alan oldukça geniş bir alanın kimi zaman daha yoğun olmak üzere etkilendiği eldeki mevcut kaynaklardan tespit edilebilmektedir. Bütün bu felaketlerin başlarına kendi günahlarından ötürü geldiğini düşünen halk, felaket anından itibaren Tanrı'ya kendilerini affettirebilmek için pişmanlıklarını dile getirerek tövbe etmekte ve gözyaşları içerisinde dua etmektedir. Bu yaşanan doğal afetler sonrası özellikle maddi zararların karşılanmasında İmparatorluğun, o günün imkânları dâhilinde elinden geleni yaptığı, para göndererek tamir veya yeniden inşa faaliyetlerini desteklediği görülmektedir.

Dipnot

[1] *Chronicon Paschale, 284-628, trc. Michael Whitby-Mary Whitby, Liverpool 1989,s. 60-61. Krş. V. Grumel, Traitéd'ÉtudesByzantines I La Chronologie, Paris 1958, s.477; Glanville Downey, "Earthquakes at Constantinopleand Vicinity, A.D. 342-1454", Speculum, 4(1955), C. 30, s. 597; Birsel Küçüksipahioğlu, "IV-VII. Yüzyıllarda İstanbul'da Doğal Afetler", Afetlerin Gölgesinde İstanbul. Tarih Boyunca İstanbul ve Çevresini Etkileyen Afetler, ed. Sait Öztürk, İstanbul 2009, s. 17.*

[2] *Chronicon Paschale, trc. s. 76. Krş. Işın Demirkent, "Bizans Kaynaklarına Göre IV-XI. Yüzyıllarda İstanbul ve Çevresinde Depremler", Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri, (22-23 Mayıs 2000), İstanbul 2001, s. 55-56; Küçüksipahioğlu, "IV-VII. Yüzyıllarda İstanbul'da Doğal Afetler", s. 18.*

[3] *Theophanes, TheChronicle of Theophanes Confessor A.D. 284-813, trc. Cyril Mango-Roger Scoth, Newyork 1997,s. 193 vd; Kedrenos, Georgius CedrenusIoannis Scylitzaeope, I-II, Bonnae 1838-1839, s. 618 vd. Krş. Grumel, a.g.m., s. 478; Demirkent, a.g.m., s. 56; Küçüksipahioğlu, "IV-VII. Yüzyıllarda İstanbul'da Doğal Afetler", s. 18.*

[4] *Kedrenos, (age.),s. 640 vd. Krş. Demirkent, a.g.m.,s. 57; Küçüksipahioğlu, "IV-VII. Yüzyıllarda İstanbul'da Doğal Afetler", s. 18.*

[5] *Ioannes Malalas, The Chronicle of John Malalas, İng. trc. E. Jeffreys, M. Jeffreys, R. Scott, Melbourne 1986, s. 282; Chronicon Paschale, s. 127-128. Krş. Küçüksipahioğlu, "IV-VII. Yüzyıllarda İstanbul'da Doğal Afetler", s. 19; aynı yazar, "Bizans İmparatoru Iustinianos Döneminde (527-565) İstanbul", Tarih İçinde İstanbul Uluslararası Sempozyumu, 11-17 Aralık 2010, Bildiriler, İstanbul 2011, s. 162.*

[6] *Theophanes, (age.), s. 322 vd; Kedrenos, (age.), s. 656. Krş. Downey, a.g.m., s. 598; Demirkent, a.g.m., s. 58; Küçüksipahioğlu, "IV-VII. Yüzyıllarda İstanbul'da Doğal Afetler", s. 19; aynı yazar, "Bizans İmparatoru Iustinianos Döneminde (527-565) İstanbul", s. 163.*

[7] *Malalas, (age.), s. 287; Theophanes, (age.), s. 324. Krş. Downey, aynı yer; Demirkent, aynı yer; Küçüksipahioğlu, "IV-VII. Yüzyıllarda İstanbul'da Doğal Afetler", s. 19; aynı yazar, "Bizans İmparatoru Iustinianos Döneminde (527-565) İstanbul", s. 163.*

[8] *Theophanes, (age.), s. 335 vd. Ayrıca bkz. Malalas, (age.), s. 293 vd; Agathias, Historia, nşr. Niebur, CSHB, Bonnae 1828, trc. J. D. Frendo, Agathias The Histories, Berlin-New York, 1975, s. 47 vd; Kedrenos, (age.), s. 674 vd. Krş. Demirkent, a.g.m., s. 58-59; Küçüksipahioğlu, "IV-VII. Yüzyıllarda İstanbul'da Doğal Afetler", s. 19; aynı yazar, "Bizans İmparatoru Iustinianos Döneminde (527-565) İstanbul", s. 163.*

[9] *Theophanes, (age.), s. 339 vd. Krş. Frank Vercleyen, "Tremblements de terre á Constantinople: l'impact sur la population", Byzantion, LVIII/I(1988), s. 155-173, trc. F. Şamil Arık, "Bizans Döneminde İstanbul'da Depremler: Halk Üzerindeki Etki", Tarih Araştırmaları Dergisi, 30 (1996), s. 303; Demirkent, a.g.m.,s. 60-61; Küçüksipahioğlu, "IV-VII. Yüzyıllarda İstanbul'da Doğal Afetler", s. 20; aynı yazar, "Bizans İmparatoru Iustinianos Döneminde (527-565) İstanbul", s. 163.*

[10] *Theophanes, (age.), s. 341. Krş. Küçüksipahioğlu, "IV-VII. Yüzyıllarda İstanbul'da Doğal Afetler", s. 20; aynı yazar, "Bizans İmparatoru Iustinianos Döneminde (527-565) İstanbul", s. 164.*

[11] *Ebru Altan, "VIII-XI. Yüzyıllarda İstanbul ve Çevresinde Doğal Afetler", Afetlerin Gölgesinde İstanbul. Tarih Boyunca İstanbul ve Çevresini Etkileyen Afetler, ed. Sait Öztürk, İstanbul 2009, s.45.*

[12] *Downey, a.g.m., s. 599, Altan, "VIII-XI. Yüzyıllarda İstanbul ve Çevresinde Doğal Afetler", s. 46.*

[13] *Leon Diakonos, The Historyof Leothe Deacon. Byzantine Military Expansios in the Tenth Century, trc. Alice Mary Talbot-Denis F. Sullivan, Washington D.C., 2005, s. 217 vd. Krş. Altan, "VIII-XI. Yüzyıllarda İstanbul ve Çevresinde Doğal Afetler", s. 47.*

[14] *Niketas Khoniates, Historia, trc.. Fikret Işıltan, Niketas Khoniates. Historia. Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri, Ankara 1995, s.81; Ioannes Kinnamos, Historia. trc. Işın Demirkent, Ioannes Kinnamos'un Historia'sı 1118-1176), Ankara 2001, s. 149 vd. Ayrıca bkz. Muharrem Kesik, "İstanbul'da Doğal Afetler (1100-1250)", Afetlerin Gölgesinde İstanbul. Tarih Boyunca İstanbul ve Çevresini Etkileyen Afetler, ed. Sait*

LA VILLE ET LE PORT DE CONSTANTINOPLE

La Solimanie

Letersena

Galata

Lavalidée

Le grand Serrail

Tour de Bullistaure

Le Bosphore de Trace

Fanarthiosk

Serrail de Scutari

Tour de Leandre

Port de Calcedoine

Canal de la Mer Noire

Scutari

Grelot Guillaume'nin çizimiyle Istanbul, Grelot Guillaume. Relation nouvelle d´un voyage de Constantinople, Paris 1680.

Öztürk, İstanbul 2009, s. 72.

[15]Esin Ozansoy, "Bizans Kaynaklarına Göre 1200-1453 İstanbul Depremleri", Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri, 22-23 Mayıs 2000, Bildiriler, İstanbul 2002, s. 8-9; Fahameddin Başar, "1251-1453 Yılları Arasında İstanbul'u Etkilemiş Olan Doğal Afetler", Afetlerin Gölgesinde İstanbul. Tarih Boyunca İstanbul ve Çevresini Etkileyen Afetler, ed. Sait Öztürk, İstanbul 2009, s. 87 vd.

[16]Ozansoy, a.g.m., s. 13-15;Başar, "1251-1453 Yılları Arasında İstanbul'u Etkilemiş Olan Doğal Afetler",s. 90-91.

[17]Malalas, (age.), s. 205-206; Chronicon Paschale, 90-91;Theophanes, (age.), s. 186. Ayrıca bkz. Küçüksipahioğlu, "IV-VII. Yüzyıllarda İstanbul'da Doğal Afetler", s. 22, not 42.

[18]Vercleyen, a.g.m.,trc. Arık, s. 309. Krş. Küçüksipahioğlu, "IV-VII. Yüzyıllarda İstanbul'da Doğal Afetler", s. 22.

[19]Malalas, (age.), s. 289; Theophanes, (age.), s. 329. Krş. Küçüksipahioğlu, "IV-VII. Yüzyıllarda İstanbul'da Doğal Afetler", s. 22.

[20]Theophanes, (age.),s. 600-601; Nikophoros, (age.), s. 145 vd. Ayrıca bkz. Altan, "VIII-XI. Yüzyıllarda İstanbul ve Çevresinde Doğal Afetler", s. 53.

[21]IoannesZonaras, Tarihlerin Özeti, trc. Bilge Umar, İstanbul 2008, s. 178; Anna Komnene, Aleksiad, trc. Bilge Umar, Anna Kommena. Alexiad, İstanbul 1996, s. 372.

[22]Malalas, (age.),s. 295; Theophanes, (age.), s. 337. Krş. Küçüksipahioğlu, "IV-VII. Yüzyıllarda İstanbul'da Doğal Afetler", s. 24-25; aynı yazar, "Bizans İmparatoru Iustinianos Döneminde (527-565) İstanbul", s. 164.

[23]Malalas, (age.), s. 298; Theophanes, (age.), s. 345. Krş. Küçüksipahioğlu, "IV-VII. Yüzyıllarda İstanbul'da Doğal Afetler", s. 25; aynı yazar, "Bizans İmparatoru Iustinianos Döneminde (527-565) İstanbul", s. 164.

[24]Prokopios, History of the Wars, trc. H.B. Dewing, London 1971, II, 23; Ayrıca bkz. P. Allen, "The Justinianic" Plague, Byzantion, 49(1979), s. a.g.m., s. 11; Peregrine Horden, "Mediterranean Plague in the Age of Justinian", The Cambridge Companion The Age Of Justinian, Cambridge University Press, 2006, s. 141; Küçüksipahioğlu, "IV-VII. Yüzyıllarda İstanbul'da Doğal Afetler", s. 26 vd; aynı yazar, "Bizans İmparatoru Iustinianos Döneminde (527-565) İstanbul", s. 165.

[25]Küçüksipahioğlu, "IV-VII. Yüzyıllarda İstanbul'da Doğal Afetler", s. 28-29; aynı yazar, "Bizans İmparatoru Iustinianos Döneminde (527-565) İstanbul", s. 166.

[26]Theophanes, (age.), s. 517; Nikephoros, (age.), s. 99. Krş. Küçüksipahioğlu, "IV-VII. Yüzyıllarda İstanbul'da Doğal Afetler", 30.

[27]Theophanes, (age.), s. 585 vd; Nikophoros, (age.), s. 139-141. Ayrıca bkz. Altan, "VIII-XI. Yüzyıllarda İstanbul ve Çevresinde Doğal Afetler", s. 49-50.

[28]Başar, "1251-1453 Yılları Arasında İstanbul'u Etkilemiş Olan Doğal Afetler", s. 100.

[29]Sozomenos, The Ecclesiastical History. History of the Church, s. VII, 5, s. 378-379, VII, 14, s. 384-385; Chronicon Paschale, s. 50; Malalas, (age.), s. 187; Theophanes, (age.), s. 103, 106. Krş. A.M. Schneider, "Brände İn Konstantinopel", BZ, 41(1941), s. 382; Küçüksipahioğlu, "IV-VII. Yüzyıllarda İstanbul'da Doğal Afetler", s. 31.

[30]Sozomenos, VIII, 4, s. 401 vd; Zosimus, New History, trc. Ronald T. Ridley, Canberra 1982, 5, 13-19, s. 105 vd,; ChroniconPaschale, s. 57-58; Theophanes, (age.),s. 116-117. Krş. Schneider, a.g.m., s. 382; Küçüksipahioğlu, "IV-VII. Yüzyıllarda İstanbul'da Doğal Afetler", s. 31-32.

[31]Zosimos, (age.), 5, 24; Sozomenos, (age.),. VIII, 20, 22, s. 412 vd; Chronicon Paschale, s. 59; Theophanes, (age.),115 vd. Ayrıca bkz. Schneider, a.g.m., s. 383; Küçüksipahioğlu, "IV-VII. Yüzyıllarda İstanbul'da Doğal Afetler", 32 vd.

[32]Chronicon Paschale, s. 60. Krş. Schneider, a.g.m., s. 383; Küçüksipahioğlu, "IV-VII. Yüzyıllarda İstanbul'da Doğal Afetler", s. 33.

[33]ChroniconPaschale, s. 71;Krş. R. Janin, Constantinople Byzantine, Paris 1950, s. 209-210; Schneider, a.g.m., s. 383; Küçüksipahioğlu, "IV-VII. Yüzyıllarda İstanbul'da Doğal Afetler", s. 33.

[34]Theophanes, (age.), s. 174. Geniş bilgi için bkz. Küçüksipahioğlu, "IV-VII. Yüzyıllarda İstanbul'da Doğal Afetler", 33.

[35]Chronicon Paschale, s. 91; Malalas, (age.), s. 206. Krş.Schneider, a.g.m., s. 383-384; Küçüksipahioğlu, "IV-VII. Yüzyıllarda İstanbul'da Doğal Afetler", 33.

[36]J.B. Bury,History of the Later Roman Empire, London 1970, I, s. 393; Schneider,a.g.m., s. 384; Küçüksipahioğlu, "IV-VII. Yüzyıllarda İstanbul'da Doğal Afetler", s. 33-34.

[37]Chronicon Paschale, s. 99 vd; Malalas, (age.), s. 221 vd. Krş. Schneider, a.g.m., s. 384; Küçüksipahioğlu, "IV-VII. Yüzyıllarda İstanbul'da Doğal Afetler", s. 34.

[38]Schneider, a.g.m., s. 384; Küçüksipahioğlu, "IV-VII. Yüzyıllarda İstanbul'da Doğal Afetler", s. 34.

[39]Chronicon Paschale, s. 114 vd; Prokopios, Wars, I, 24; Malalas, (age.), s. 276 vd; Theophanes, (age.), s. 276 vd. Krş. Schneider, a.g.m., s. 384-385; Küçüksipahioğlu, "IV-VII. Yüzyıllarda İstanbul'da Doğal Afetler", s. 34-35; aynı yazar, "Bizans İmparatoru Iustinianos Döneminde (527-565) İstanbul", s. 157 vd.

[40]Janin, (age.), s. 109, 216;W. Müller-Wiener, İstanbul'un Tarihsel Topografyası, trc. Ülker Sayın, İstanbul 2001, s. 51, 65, 112, 230, 248; Asnu B. Yalçın, Bizans Büyük Saray Yapıları ve Kurumları, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2000, s. 87; Küçüksipahioğlu, "IV-VII. Yüzyıllarda İstanbul'da Doğal Afetler", s. 35; aynı yazar, "Bizans İmparatoru Iustinianos Döneminde (527-565) İstanbul", s. 159.

[41]Prokopios, İstanbul'da Iustinianus Döneminde Yapılar, trc. Erendiz Özbayoğlu, İstanbul 1994, I. Kitap, s. 19 vd; Küçüksipahioğlu, "IV-VII. Yüzyıllarda İstanbul'da Doğal Afetler", s. 35; aynı yazar, "Bizans İmparatoru Iustinianos Döneminde (527-565) İstanbul", s. 160.

[42]Malalas, (age.), s. 289;Theophanes, (age.), s.329-330. Krş. Schneider, a.g.m., s. 385; Küçüksipahioğlu, "IV-VII. Yüzyıllarda İstanbul'da Doğal Afetler", 35; aynı yazar, "Bizans İmparatoru Iustinianos Döneminde (527-565) İstanbul", s. 162.

[43]Theophanes, (age.), s. 345.Krş. Schneider, a.g.m., s. 385; Küçüksipahioğlu, "IV-VII. Yüzyıllarda İstanbul'da Doğal Afetler", s. 35; aynı yazar, "Bizans İmparatoru Iustinianos Döneminde (527-565) İstanbul", s. 162.

[44]Malalas, (age.), s. 299; Theophanes, (age.), s. 347. Krş. Schneider, a.g.m.,s. 385; Küçüksipahioğlu, "IV-VII. Yüzyıllarda İstanbul'da Doğal Afetler", s. 36; aynı yazar, "Bizans İmparatoru Iustinianos Döneminde (527-565) İstanbul", s. 162.

[45]Malalas, (age.),s. 300. Krş. Küçüksipahioğlu, "IV-VII. Yüzyıllarda İstanbul'da Doğal Afetler", 36; aynı yazar, "Bizans İmparatoru Iustinianos Döneminde (527-565) İstanbul", s. 162.

[46]Theophanes, s. 353. Krş. Schneider, a.g.m., s. 385; Küçüksipahioğlu, "IV-VII. Yüzyıllarda İstanbul'da Doğal Afetler", s. 36; aynı yazar, "Bizans İmparatoru Iustinianos Döneminde (527-565) İstanbul", s. 162.

[47]Theophanes, (age.), s. 374. Krş. Schneider, a.g.m., s. 385.

[48]Chronicon Paschale, s. 145. Krş. Schneider, a.g.m., s. 385; Küçüksipahioğlu, "IV-VII. Yüzyıllarda İstanbul'da Doğal Afetler", 36.

[49]Theophanes, (age.), s. 641. Ayrıca bkz. Altan, "VIII-XI. Yüzyıllarda İstanbul ve Çevresinde Doğal Afetler", s. 54.

Grelot Guillaume'nin çizimiyle Ayasofya, Grelot Guillaume, Relation nouvelle d´un voyage de Constantinople, Paris 1680.

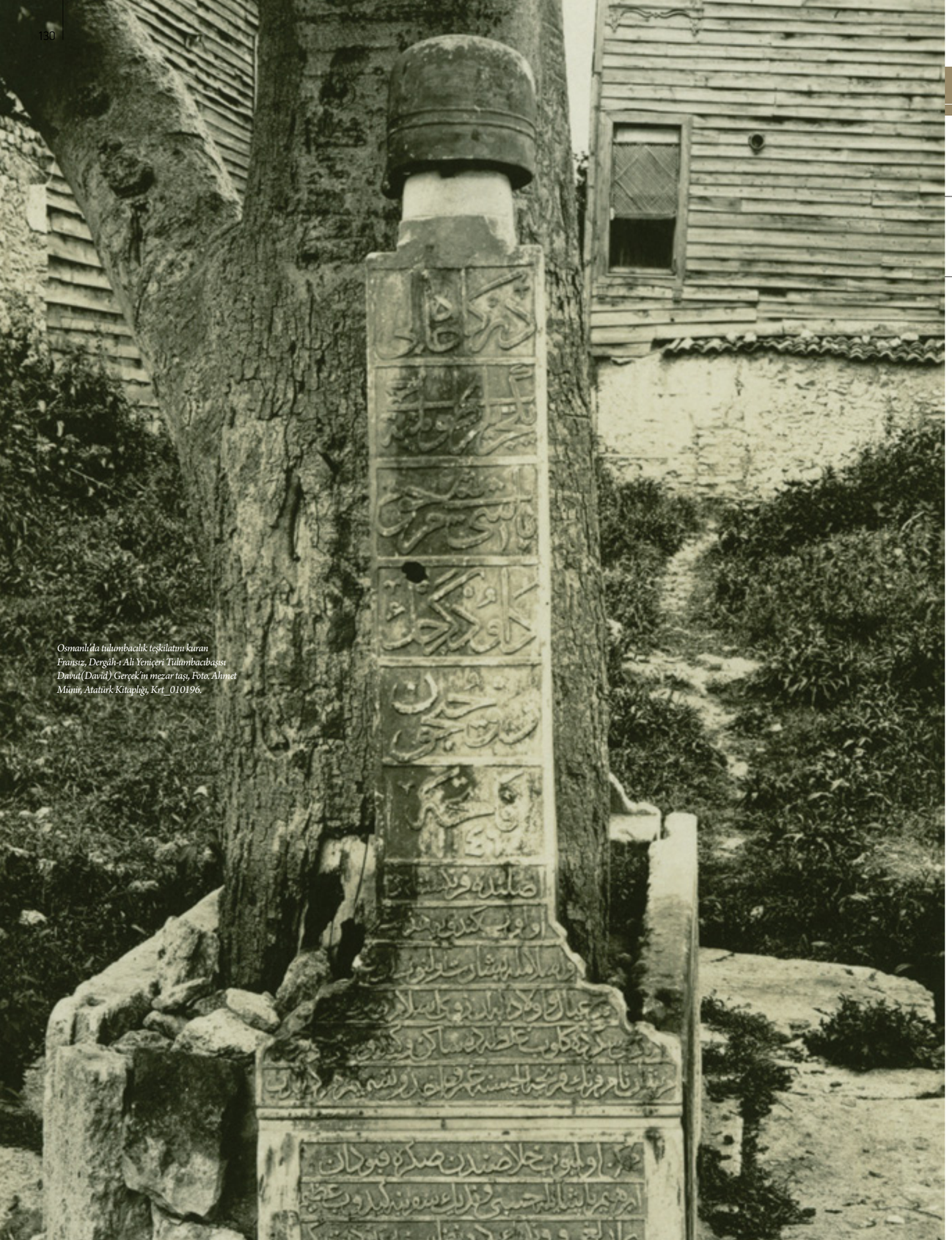

Osmanlı'da tulumbacılık teşkilatını kuran Fransız, Dergâh-ı Ali Yeniçeri Tulumbacıbaşısı Davut (David) Gerçek'in mezar taşı, Foto: Ahmet Münir, Atatürk Kitaplığı, Krt_010196.

OSMANLI DEVRİNDE EMİNÖNÜ YANGINLARI

Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN *

**İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü*

Giriş

İstanbul'un Tarihî Yarımadası, coğrafi konumu itibariyle iki büyük denizi birleştiren bir boğaz üzerinde kurulmuştur. Bu coğrafi konum, tarih boyunca İstanbul'a, siyasi, ticari ve stratejik avantajlar sağlamakla beraber; önemli ölçüde sıkıntılara da sebep olmuştur. Bu sıkıntılardan biri, şehrin coğrafi konumunun, meydana gelen yangınların çabuk yayılmasına sebebiyet veren hava sirkülasyonuna açık oluşudur. Şehirde meydana gelen büyük yangınların tamamında rüzgârın etkisi açıkça görülür. Genel itibarîyla İstanbul yapılarının ahşap, binaların birbirine bitişik ve sokakların dar oluşuna ilave olarak, yangın söndürme vasıtalarının yetersizliği ve şehrin hava akımına açık olması, çıkan yangınların hızlı yayılmasının başlıca nedenleri olmuştur.[1] Bu başlıca nedenlere, bir de tarih içinde İstanbul'un su sıkıntısını ilave etmek gerekir. Bilhassa yangının söndürülmesinde ihtiyaç duyulan suyun azlığı, yangınların yayılarak büyümesinin temel nedenlerindendir.

Tanzimat devrinden sonra, yeni gelişmelerle beraber, İstanbul yangınlarının sebepleri de, kısmen eski sebeplere ilave olarak artmıştır: Toplum hayatına petrolün girmesi, hava gazının aydınlatmada kullanılması; soba kullanımının yaygınlaşması; meşrutiyetin ilanından sonra da elektriğin günlük yaşamın bir parçası hâline gelerek tesisatların acemi kişilerce, ahşap veya kârgîr binalara döşetilmesi sonunda yangın sayılarında büyük bir artış görülmüştür. [2]

İstanbul'da yangınlar, yılın hemen her mevsiminde meydana gelse de bilhassa yaz mevsiminde sayı bakımından daha da artmaktadır. Yaz mevsimine, "patlıcan kızartma zamanı" denilmesinin yaz yangınlarıyla doğrudan ilişkisi vardır. Çünkü bu mevsimde pek çok yangının, zeytinyağında patlıcan kızartılırken, yağın alev alması neticesinde meydana geldiği bilinmektedir. Kış mevsiminde ise yangınlar daha çok dikkatsizlik eseri olarak mangal ve sobadan sıçrayan kıvılcımlarla veya soba borularının ahşap aksama yakın olması nedeniyle meydana gelmektedir. Bir de evlerde, yemek pişirmek veya ısınmak maksadıyla yapılan ocaklar, yangınların çıkış sebepleri içinde önemli bir yer işgal etmekteydi. Lambaların devrilmesi sonucu, hemen her mevsimde hatırı sayılır sayıda yangın çıkmaktaydı.[3] Elektriğin, İstanbul'un günlük yaşamında yer almasından sonra tesisat kusurlarından kaynaklanan yangınların adedi hayli fazladır. Yangınların diğer önemli bir nedeni, yeniçerilerin kundaklamaları veya yeniçeri kavgalarıdır. İstanbul'un yangın tarihinde, yeniçerilerin çıkardıkları pek çok yangın vardır. İsyanlar sırasında çıkarılan yangınların dışında; bazen intikam için, bazen de yağma ve talan maksadıyla binaları kundakladıkları olurdu. Bazen de, iki yeniçeri arasındaki basit bir kavga, anında cemaatler arası kavgaya dönüşür, bu cemaatlerin devam ettikleri kahvehanelerin ateşe verilmesiyle de büyük yangınlar meydana gelirdi. Yeniçerilerin, memnun olmadıkları sadrazamları veya diğer devlet adamlarını azlettirmek için yangın çıkardıkları da olmuştur: Sultan I. Mahmut devrinde sadrazamlıktan azledilerek İçel'de zorunlu ikamete tabi tutulan Seyyid Hasan Paşa, yeniçerilikten yetişmişti. Silahtar iken sadrazamlığa yükseldiği için Silahtar Seyyid Hasan Paşa olarak tanınır. Kendisine Diyarbakır Eyaleti verilerek memuriyet yerine giderken Hadim'de müftü ile görüşür. Müftü, paşaya hayır duada bulununca Hasan Paşa; "bana dua fayda etmez ve benim günahlarım da af olunmaz" der. Müftü ise Allah'ı inkâr dışında af olunmayacak günah yoktur deyince Hasan Paşa'nın verdiği cevap, yeniçerilerin çıkardıkları yangınlar hakkında bize bir fikir vermektedir: "Ben yeniçeri ağası iken, yeniçeriler bu gece yangın olsun derlerdi, ben de yerimi muhafaza etmek için istenilen yerde yangın çıkartırdım. Bazen bu yangınların önü alınmazdı; binlerce ev yanar, insanlar ve hayvanlar telef olurdu."[4]

Modern Osmanlı İtfaiyesi, Kartpostal, Atatürk Kitaplığı, Krt_1871.

Tarih boyunca İstanbul'da âdeta "vekâyi'-i âdiye"[5] hükmüne giren küçük-büyük, pek çok yangın meydana gelmiştir: Gerçekten kronolojik olarak İstanbul yangınları incelendiğinde yıldan yıla, sayı bakımından değişmekle beraber, bu vekâyi'-i âdiye kavramının isabetli olduğu görülür: Kanûnî devrinde, 1554 yılı sonları ile 1555 yılı başlarında, iki aylık bir dönemde İstanbul'da on dört yangının meydana geldiği bilinmektedir. Mesela 1803 yılı boyunca İstanbul'da on bir yangın meydana gelmiş; ortalama olarak bu yıl içinde her bir aya bir yangın düşmüştür. Bir sonraki yıl, 1804 yılı, yangınların meydana geliş sıklığı açısından, biraz daha şanslı bir yıl olduğu görülür. Zîra bu yıl içinde çıkan yangınların sayısı sadece üç tanedir.

Yangınlara Karşı Alınan Tedbirler

İstanbul'da yangınların sıkça meydana gelmesi ve büyük tahribatlara yol açması nedeniyle devlet, yangınlara karşı bazı tedbirler almış; bu tedbirler tarih içinde güncelleştirilerek tamim edilmiştir. Kanuni devrinde meydana gelen ve İstanbul'a büyük zarar veren 1569 yangını sonrasında birtakım tedbirler alındı. Bu tedbirler, daha çok halkın almak zorunda olduğu tedbirlerdi. Yangın tedbirleriyle ilgili olarak 26 Mayıs 1572 tarihiyle İstanbul Kadısı'na yazılan hükümde bu tedbirler şöyle sıralanmıştır:

1-İstanbul'da yaşayan herkes, evinin üzerine çıkabilecek uzunlukta yeteri kadar merdiven bulundurmak zorundadır.
2-Evlerde su dolu büyük bir fıçı her zaman hazır tutulacaktır.
3-Yangın çıktığında hiç kimse, evim yanmaya başladı diye korkup yangın mahallini terk ederek kaçmamalıdır. Yakınları ve komşularıyla beraber, yeniçeriler yetişinceye kadar yangına müdahale etmeli, söndürmeye çalışmalıdırlar.
4-İstanbul kadısı bu tedbirleri halka duyuracak; zaman zaman uyaracak ve çarşıya yakın, yangın riski taşıyan mahalleri her iki-üç ayda bir kontrol edecek, varsa eksikler, kısa zamanda tamamlanması hususunda uyarıda bulunacaktır. Buna rağmen evlerinde merdiven ve su dolu fıçı bulundurmayan olursa cezalandırılacaktır.[6]

Evlerin inşa tarzıyla ilgili bazı tedbirler de alınmıştır. Hassabaşmimarı Mimar Sinan'a verilen 29 Haziran 1572 tarihli emirde şu noktalara işaret edilmektedir:

1-Rumeli'den ve sair yerlerden gelip marangozluk ve bina ilminden bihaber bazı kimseler, hassabaşmimarının bilgisi dışında eline arşın alarak mimarlık yapmaktadırlar. Bunların yaptıkları evlerin ocaklarından yangın çıkmaktadır.
2-Bundan böyle, hassabaşmimarı bu hususa dikkat edecek; bina ve dülgerlik konularında mahareti olmayan kişilere bina yaptırmaya izin verilmeyecektir.[7]

Yangınların sıkça meydana gelmesi ve büyük zararlara yol açması, 18. asrın başlarında da devleti, bilinen tedbirlerin dışında bazı tedbirler almaya yöneltmiştir. Bu tedbirlerin başında yeni binaların kârgir olarak inşa edilmesi, ahşap evlere izin verilmemesi gelmektedir. Haziran 1696 tarihinde çıkan bir fermanda; İstanbul ve çevresinde ev, dükkân ve sair binaların ahşaptan yapılmış olmasın yangınların başlıca nedeni olduğu vurgulanmış; bundan böyle yapılacak binaların, Halep, Şam ve Anadolu'da olduğu gibi taş, kireç ve çamurdan inşa edilmesi, bina saçaklarının kirpi saçak[8] tarzında yapılması ifade edilmiştir. Bu emre göre, Galata ve İstanbul'da yangın geçiren binaların arsaları üzerinde yeniden yapılacak ev, dükkân ve sair binaların ahşaptan yapılmasına izin verilmeyecektir.

Binaların kârgir yapılması, kireç ve tuğla ihtiyacını artırmış olduğundan, Ağustos 1702 tarihli bir fermanla; muattal kireç fırınları ile tuğla ve kiremit imalathanelerinin faaliyete geçirilmesi; Bakırköy, Yalova, Darıca ve İzmit Körfezi kıyısındaki kireç fırınları ve kiremithanelerin ihya edilmesi emredilmiştir.[9]

22 Temmuz 1719 Gedikpaşa yangınından kısa bir süre önce, Haziran sonlarında İstanbul kadısına ve mimarbaşıya hitaben yazılan fermanda, yangınların çıkış sebepleri ve alınacak tedbirler tespit edilmiştir. Bu sebepleri ve alınması gereken tedbirleri şöyle sıralamak mümkündür:

1-Sokaklar dar, evler birbirine bitişik denecek kadar yakın olduğu için yangın çıktığında, eğer hava esintili ise ateş çok hızlı olarak etrafa sirayet etmektedir.
2-Evlerin dam saçakları uzun, şahnişinleri[10] karşı karşıya olduğundan, yangın çıktığı zaman karşı tarafın saçak ve şahnişinleri hemen tutuşmakta ve yangının çabucak yayılıp büyümesine sebep olmaktadır. Bu durum, yangının söndürülmesini zorlaştırmaktadır.
3-Yangınların pek çoğu ahşap binalardan, bekâr odalarından, han ve dükkânlardan çıkmaktadır.

Yangın sebepleri sıralandıktan sonra alınacak tedbirler de belirlenmiştir:
1-Halka zarar veren ve şehri sıkıntıya sokan bu yangın belasının ortadan kalkması için, bundan böyle yangını doğuran sebepler yasaklanmıştır.
2-Bundan sonra İstanbul'da sur içi ve sur dışında gerek yangın geçirmiş yerlerde veya başka mahallerde kendilerine gelir getirecek bekâr odası, han ve dükkân yapacak olanlar, mutlaka binalarını kârgir yaptırıp kesinlikle ahşaptan yapmalarına izin verilmeyecektir. Ev yapacak olanlar, damlarının saçaklarını tuğladan kirpi saçak tarzında yapacak, ahşap saçaklara müsaade edilmeyecektir.
3-Evlerine şahnişin yapmak isteyenlere, eskiden olduğu gibi on sekiz parmaktan[11] ziyade olmamak şartıyla engel olunmayacaktır. Fakat şahnişinler karşı karşıya gelecek şekilde yapılmayacak. Karşı karşıya gelen iki evin şahnişinleri, biri üst tarafa diğeri alt tarafa gelecek şekilde yapılacaktır.
4-İstanbul'un sur içi ve sur dışında, yangın yeri arsasında veya başka yerlerde ev yapacak gayrimüslimlere iki kattan ziyade izin verilmeyecektir.
5-Bu tedbirlere uyulmadığı veya göz yumulduğu takdirde, hiçbir özür kabul edilmeksizin mimarbaşının katledileceği ifade edilmiştir.[12]

On dokuzuncu asrın ikinci yarısından itibaren, yangınlara karşı alınan tedbirler biraz daha farklıdır. Devlet, bu tedbirleri, Kanuni devrinde olduğu gibi halka bırakmamakta, kendisi almaktadır. Belediyelerin, her semtte, münhasıran yangın riskinin yüksek olduğu yerlerde birbirine yakın büyük havuzlar inşa etmesi, boş bırakılan evlerde mutlaka bekçi bulundurulması; harap ve metruk evlerin hükûmet tarafından yıktırılması gündeme getirilmiştir. Şahısların mülkiyetindeki evlerinde bulunan sarnıç ve kuyulardan, yangın esnasında itfaiyenin yararlanma imkânı sağlanmıştır.[13] Önceki tedbirlere nazaran daha da önemli ve yeni sayılabilecek diğer bir tedbir, İstanbul'un, bilhassa yangınlar esnasında daha çok hissedilen su sıkıntısından dolayı, deniz suyundan yararlanma projesidir. Bu projeye göre, hem sokakları sulamak ve hem de yangın çıktığında kullanılmak üzere Sirkeci İskelesi'ne güçlü bir su makinesi konularak Beyazıt'ta bulunan yangın havuzuna daima su verilecek ve bu mesafe üzerinde dört yere deveboyunları (S boru) konulup onlara da hortumlar bağlanacak ve gerektiğinde bu su kullanılacaktır.[14]

Yangın esnasında, halk pek çok sıkıntıyla karşı karşıya kalırdı. Çoğu zaman, yangını söndürmekle görevli yeniçeriler soygun yaparlar; bu hareket halka ıstırap verirdi. Diğer bir sıkıntı, yangın sonrasında inşaat malzemesindeki fahiş fiyat artışı idi. Yangında her şeyini kaybeden insanlar, bu artışlarla daha büyük bir sıkıntı yaşardı. Muktedir hükûmetler, aldıkları tedbirlerle bu sıkıntıları önleyebiliyordu. Mesela 1729 büyük Balat Yangını sonrasında Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa, başta kereste olmak üzere inşaat malzemesinin yangın öncesi fiyatlarını tespit etmiş, malzemenin asla bundan fazla fiyatla satılmaması kayıt altına alınmıştır. Ayrıca, sıkıntının önlenmesi için kereste, tuğla, kiremit gibi malzemenin tespit edilen fiyatla İstanbul'a gönderilmesi hususunda ilgililere gerekli emirler yazıldı. Edirne, Gelibolu, Maydos, Boğazhisar ve Sakız gibi yerlerdeki marangozların İstanbul'a sevki temin edildi. İzmit Körfezi kıyıları, Gelibolu ve Karadeniz kıyılarından Tuna ağzına kadar olan bölgelerden İstanbul'a kereste sevki istendi. Ayrıca yangın felaketinden evlerini kaybedenlerin, evleri yapılıp bitirilinceye kadar başkasına bina yapılmaması belirtildi.[15]

Yangın sonrasında açıkta kalan aileler çadırlara veya geçici yerlere yerleştirilir; ayni ve nakdi yardım yapılır, yemek dağıtılırdı. Yeniçeri Ocağı'nın ilgasından önce Galata'da meydana gelen yangında zarar gören Müslüman ve Hristiyan ahaliye çeşitli yardımlarda bulunularak onların acısı dindirilmiş; yangında Avusturya Sefarethanesi'nden başka elçilerin ve tercümanların elçilik binaları ile evleri yanmıştı. Elçiliklerin tamamına Reisülküttaplık tarafından geçmiş olsun dilekleriyle beraber çiçek ve meyve tabakları gönderilmiş; II. Mahmut da mücevher kutular hediye etmiştir. Tercümanların sıkıntılarının had safhada olduğunu dile getirdikleri sırada, Prusya tercümanı "sadakaya muhtaç" olduğunu ifade etmiştir. Elçilik tercümanlarına da para yardımında bulunulmuştur.[16]

Yangın esnasında devrin hükümdarlarının, bazı istisnai durumlar dışında, yangın mahalline gittikleri ve yangın söndürme çalışmalarını yakından takip ettikleri bilinmektedir. Hükümdar, yangın süresince, yangını rahat izleyebilecek bir mekânda ikamet etmekte ve yangının söndürüldüğüne dair "itfâ kâimesi", yani raporu gelinceye kadar yangın mahallini terk etmemektedir.

Osmanlı Tulumbacıları, Kartpostal, Atatürk Kitaplığı, Krt_440.

Osmanlı Son Dönem İtfaiyecileri, Atatürk Kitaplığı, Krt_12222.

III. Selim'in saltanatı süresince ve IV. Mustafa'nın kısa saltanatı döneminde yangın esnasında, nadir istisnalar dışında, yangın mahalline giderek yakın bir yerde yangın söndürme çalışmalarını yakından izledikleri, yangın söndürüldükten ve "iftâ kâimesi", yani yangının söndürüldüğüne dair rapor geldikten sonra ancak yangın mahallinden ayrıldıkları görülmektedir. Aynı uygulamayı Sultan II. Mahmut devam ettirmiştir.[17]

Yangınların yazıya geçirilmesinde, zaman içinde bir dil oluşmuş; bir yangın terminolojisi gelişmiştir: Binaların, evlerin yandığından bahsedildiğinde; "***birkaç bâb reaya menazili asîb-zede-i nîrân oldu***" veya ***"bir bâb Hane nâr-ı kazaya âşiyane oldu"*** ya da ***"asîb-zede-i nâr; deHan-ı ejderhâ-yı ateşe giriftar"*** gibi yangına ve ateşe has deyimler kullanılmıştır. Bazen de bu kavramların, yan yana geldiğinde manzum bir ifade tarzına büründüğü de görülmektedir: ***"ateş-i kazâ fürûzân, menâzil ü dekâkîn sûzân oldu."*** Alevler, umumiyetle ağzıyla etrafa alev saçan bir ejdere, ***"ejder-i ateş-feşân"***a benzetilmiştir.

KRONOLOJİK OLARAK İSTANBUL'UN BELLİ BAŞLI YANGINLARI

İstanbul yangınları ile ilgili kapsamlı bir çalışma Prof. Mustafa Cezar tarafından yapılmış ve "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii âfetler" ismiyle İstanbul'da 1963 yılında neşredilmiştir. Osmanlı kronikleri taranarak hazırlanan bu çalışma, 15. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başlarına kadar İstanbul'da meydana gelen yangınları ihtiva etmektedir. Doğal olarak müellif, zamanındaki bilinen kaynaklardan istifade etmiş; o zamanlar henüz gün ışığına çıkarılamamış bazı yazma metinler, bu eserin hazırlanmasında kullanılamamıştır. Bu makalenin hazırlanmasında, büyük ölçüde Cezar'ın eserinden yararlanılmış, verilen bilgiler tahkik edilmiş, tamamlayıcı ve açıklayıcı notlar ilave edilmiştir. Elbette Cezar'ın istifade edemediği, bilhassa daha sonra yayımlanmak suretiyle gün ışığına çıkarılmış bazı yazmalardaki yangın bilgileri ve bilhassa 19. asır sonlarına ait basına yansımış yangınlar bu makalemizde yer almıştır. Bu makalede, İstanbul saraylarında çıkan yangınlar ayrı bir başlık altında toplanmıştır.

Osmanlı itfaiye teşkilatının modernizasyonu için Macaristan'dan gelen Szechenyi Paşa ve itfaiye takımı, Kartpostal, Atatürk Kitaplığı, Krt_876

I- SARAY YANGINLARI

Eski Saray Yangınları

Beyazıt'ta İstanbul Üniversitesi merkez yerleşkesinin bulunduğu yerde Eski Saray (Saray-ı atîka) bulunuyordu ve Topkapı Sarayı'nın inşasından önce burası kullanılıyordu. Tarih boyunca Eski Saray pek çok yangına sahne oldu. Bu sarayda çıkan yangınlardan biri, 5 Şubat 1540 gecesi meydana geldi. Kanuni Sultan Süleyman 13 Aralık 1539'da kışı geçirmek üzere Edirne'ye gitmişti. Çıkış sebebi ve can kaybının olup olmadığına dair bir bilginin bulunmadığı bu yangın sonunda saray, içindeki pek çok kıymetli eşya ile beraber tamamen yandı. Kanuni'nin emriyle saray yeniden ve eskisinden daha güzel olarak inşa edildi. Bu yangına kadar, İstanbul'da bir kimsenin ev veya dükkânında yangın çıktığında, bir felakete sebep olduğu veya olabileceğinden dolayı, o mülkün sahibi idam edilmekteydi. Eski saray yangını, bu adeti ortadan kaldırdı. Çünkü saray padişahın evi demekti; padişah idam edilemeyeceğine göre bu adetten vazgeçildi.[18]

Kaydedilen diğer bir yangını 11 Eylül 1687 gecesi meydana gelen Eski Saray'da baltacı ve aşçıların yanarak ölüm tehlikesi geçirdikleri yangındır. Saray içinde epey yer yandı; yangın saray dışına sirayet etmeden söndürüldü. 1648'de Sultan İbrahim'in tahttan indirilmesi üzerine Eski Saray'da yaşamını sürdüren eşi ve II. Ahmet'in annesi Hatice Muazzez Sultan, beş saat süren bu yangın esnasında çok korktuğu için ertesi gün vefat etti. Yangının büyümesine harem ağalarının sebep olduğu bilinmektedir. Zira nezaretlerindeki kadınların kimse tarafından görülmemeleri için harem kapılarını vaktinde açmadıklarından yangına müdahalede gecikilmiştir. Yangın yerine gelen sadaret kaymakamının emriyle ancak kapılar açılmış ve yangına müdahale edilebilmiştir.[19]

Bir diğer yangın, 21 Aralık 1792 Çarşamba gecesi saat yedide sarayın helvahane ve aşçıların ocaklarında çıkmış; padişah derhâl Eski Saray'a giderek Cirit Kasrı'nda yangın söndürme çalışmalarını takip etmiştir. Yangının dışarıya sıçraması önlenmiş, yangında bu ocakların bulunduğu kısım yanmış ve yangın söndürülmüştür.[20]

Bu sarayın, Saray Ağası Dairesi'nin hamamından 29 Safer 1228/2 Mart 1813 günü gecesi saat dört buçuk sularında yangın çıkmış, alevler kısa sürede hamamın odunlarını tutuşturmuş ve yangın büyümüştür. Sekbanbaşı Ağa ve diğer görevliler yangın mahalline gidip padişahı haberdar etmişlerdir. II. Mahmut, başta Darussaade Ağası Mehmet Anber Ağa olmak üzere, Hazinedar Ağa gibi sarayın üst düzey görevlilerine Eski Saray'a gitmelerini emretti. Sarayın kapıları açılmış, kaymakam paşa, kaptanı derya, sekbanbaşı ve defterdar gibi devlet erkânı Saray'a girmişler, yangın söndürme çalışmalarına nezaret etmişlerdir. Padişah yangın mahalline gelmiş, ateş büyük bir koğuşa sirayet ettiği hâlde söndürülememiş, yangın beş saat kadar devam ettikten sonra ancak söndürülebilmiştir. Saray yangınlarına, görevlilerce müdahale edilmekte olup, diğer yangınlar gibi orta tulumbacılarının müdahalesi kural olmadığından, bu yangın da, Eski Saray'da bulunan tulumbalarla saray görevlilerince söndürülmüştür. Sarayda pek çok baltacı görevli oldukları hâlde yangına erken müdahale etmedikleri için Eski Saray ağası padişah tarafından tekdir edilmiştir.[21]

Topkapı Sarayı Yangınları

Kayıtlara geçen ilk yangın 1574 yılında meydana gelmiştir. Yangının hangi gün çıktığına dair bir bilgi verilmemekle beraber, Safer ayında, saray mutfağında kebap pişirilirken yağın alev almasıyla çıktığı ifade edilmektedir. Hicri 982 yılının Safer ayı bahar mevsimine tesadüf etmektedir. Aşağı yukarı, bu yangının nisan-mayıs aylarının bir gününde çıktığını söylemek mümkündür. Yağın alev almasıyla birlikte, ateş süratle bacadaki kurumları tutuşturur, söndürme çabaları netice vermez. Alevler, mutfak çalışanlarının odalarına ulaşır, Kiler ve Helvahane'ye varır. Bu büyük yangın ani olduğu için şaşkınlık meydana getirmiştir.

Bütün vezirler, yeniçeri ağası yangın yerine gelmişler fakat yangının söndürülmesi mümkün olmamış, ancak yangının harem tarafına, sarayın diğer bölümlerine yayılması engellenmiştir. Bir duvar yıkılmış, mutfakta, kiler ve helvahanede bulunan eski hükümdarlar devrinden kalma kıymetli porselenler, kap-kacak; altın-gümüş pek çok kıymetli eşya ile mutfak malzemesi tamamen yanmıştır.

Sultan II. Selim bu esnada Beykoz Bahçesi'nde bulunmaktadır. Kendisine haber verildiğinde derhâl Saray'a gelir, üzüntülü bir hâlde çevresindekilere; "Dedem merhum Sultan Selim, böyle bir yangını Edirne Sarayı'nda yaşamıştı. Kendisi saltanat tahtında fazla kalmamıştı" dediği bilinmektedir. Yangın gündüz meydana gelmesine rağmen, eşya ve yiyeceklerden hiçbir şey kurtarılamamıştır. Akşama yakın bir zamanda yangın söndürülebilmiştir. Söndürme çalışmaları bittikten sonra, Kaptanı Derya Kılıç Ali Paşa,[22] yeniçeri ağası, İstanbul Ağası ve Mimar Sinan burada incelemelerde bulunmuşlardır. Yangın yeri temizlenmiş, Divan Meydanı'ndan iki buçuk zira yer alınarak mutfak mahalline ilave edilmiş, Mimar Sinan yeni bir plan üzere sarayın mutfak kısmını yeniden inşa etmiştir.[23]

Topkapı Sarayı'nda diğer bir yangın 24 Temmuz 1665 gecesi meydana gelmiştir. Bir cariyenin kundaklaması sonucu harem kısmında çıkan yangın, Saray'a büyük zarar vermiştir. Harem dairesinin tamamı, Adl Köşkü, Kubbealtı Binası, dış hazinenin bulunduğu kısım, defterhanelerin üstü, Darussaade Kapısı, Kara Ağalar odaları, Valide Sultan Dairesi ve mutfaklar ekleriyle beraber yandı. Harem halkı Çayır Köşkü'ne oradan da Eski Saray'a nakledilmiştir.[24]

Seferli Hanesi'nde Küçük Yangın

1238 Şaban ayının dördüncü, 21 Ekim 1822 günün gecesinde yatsıdan sonra, Topkapı Sarayı Seferli Odası'nda küçük bir yangın çıktı. Oda mensupları, saz ile beraber Suyolcuzâde Salih Efendi'yi dinleyip eğlenmek üzere toplandıkları sırada, külhanda ocağın kurumu alev aldı. Saçaklara atlayacağı sırada alevleri görenler hemen müdahale ettiler; ateş yatakları sarmadan söndürüldü. Büyük bir tehlikenin atlatıldığı anlaşıldı. Silahtar ağa, yangının söndürülmesinde gayreti edenleri taltif, kusurları görülenleri tekdir etti. Seferli Kethudası Sadık Ağa ve Anahtar Ağası Kâmi Ahmet Efendi gibi sorumluları, kendi adamları içinde azarlayarak herkesin dikkatli olmaları için uyardı.[25]

SULTAN SARAYLARINDA ÇIKAN YANGINLAR

Şah Sultan Sarayı Yangınları

Şah Sultan, III. Mustafa'nın kızı, III. Selim'in ablasıdır. Sarayı, Divanyolu üzerinde bulunuyordu. Bu saray iki yangın geçirmiştir ve her ikisi de sultanın vefatından sonra meydana gelen yangınlardır: İlk yangın, 5 Şevval 1217/ 29 Ocak 1803 Cuma günü, Şah Sultan'ın vefatından bir buçuk ay kadar önce[26] bu sarayın mutfak bölümünden çıkmış, kısa sürede söndürülmüştür. Padişah, geçmiş olsun dileklerini iletmek ve hal-hatırını sormak için sultanı tebdilen ziyarete gitmiştir.[27]

Şah Sultan'ın Divanyolu'ndaki bu sarayı, ikinci bir yangını, 1 Muharrem 1223/28 Şubat 1808 tarihinde geçirmiştir. Saray, cuma gecesi sabaha karşı dış taraftan yanmaya başlamış, bu yangında çok miktarda kıymetli mal ve eşya yanmıştır. [28]

Beyhan Sultan Sarayı Yangını

Beyhan Sultan, III. Mustafa'nın kızlarından olup III. Selim'in bir yaş büyük anne bir ablasıdır. 13 Rebiülevvel 1207/29 Ekim 1792 Pazartesi günü gecesi Beyhan Sultan Sarayı'nın odunluk kısmı tutuşmuş, fakat büyümesine fırsat verilmeden söndürülmüştür. Salı günü padişah Beyhan Sultan'ı sarayında ziyaret etmiştir.[29]

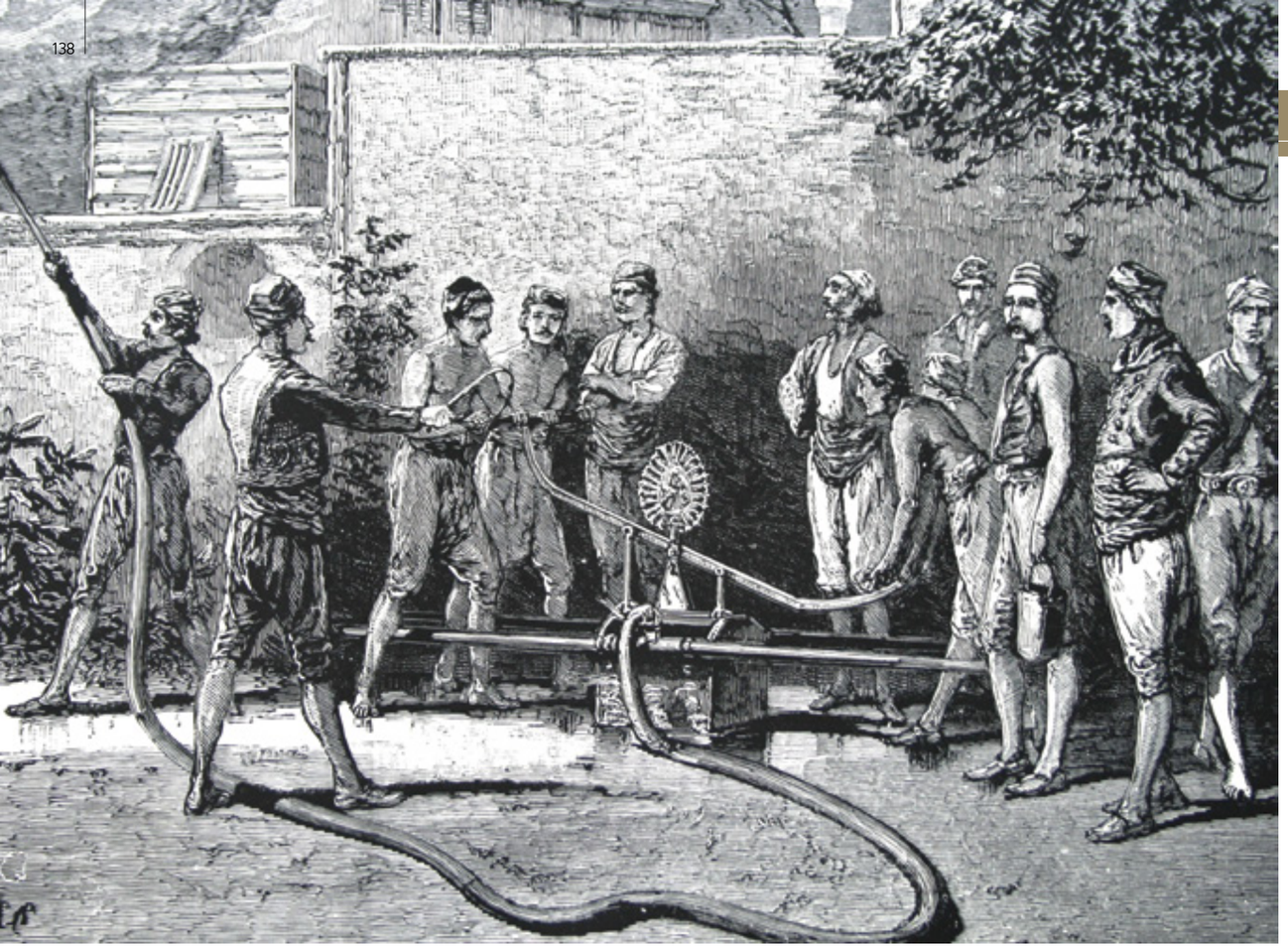

Tulumbacılar, William J.J. Spry, Life on the Bosphorus, London-1895.

II- EMİNÖNÜ YANGINLARI

1489 Yılı Atmeydanı (Sultanahmet Meydanı)Yangını

Kayıtlara geçmiş İstanbul'un en eski yangını, II. Beyazıt devrine ait bir yangındır. Günü ve ayı belli olmayan bu yangın, yıldırım düşmesi sonucunda meydana gelmiştir. 1489 yılının fırtınalı bir gününde düşen yıldırım, Atmeydanı'nda barut ve mühimmat deposu olarak kullanılan Güngörmez Kilisesi'ne isabet etmiş; barutun ateş almasıyla büyük bir patlama olmuş ve büyük ölçüde hasara yol açmıştır.[30]

1515 Yılı Kapalıçarşı Yangını

25 Ağustos 1515 tarihinde sabaha karşı Kapalıçarşı civarında meydana gelen bu yangın, kısa süre içinde yayılarak büyümüş; pek çok dükkân ve mahalleyi yok etmiştir. Yangın, öğleye doğru Gedikpaşa Hamamı'na dayandığı sırada söndürülebilmiştir. Çemberlitaş'ta Tavukpazarı semtinde bulunan Atik Ali Paşa vakıflarına ait dükkânların tamamı bu yangında yanmıştır.

Sadrazam ve Yeniçeri Ağası ile beraber yangın yerine giden Yavuz Sultan Selim'in, yangın alevleri karşısında; " Bu yangın Tâcizâde bîçaresinin âhıdır" diyerek yangından bir hafta kadar önce idam ettirdiği Tâcizâde Cafer Çelebi'nin ölümünden duyduğu pişmanlığı dile getirdiği rivayet edilmektedir.[31]

1539 Zindankapı Yangını

2 Temmuz 1539 Perşembe gecesi, Baba Cafer Zindanı[32] civarında bulunan zift ve katran dükkânlarının birinde çıkan yangın, kısa sürede büyüyerek hapishane olarak kullanılan zindana ulaştı. Zindanın kapısı kilitli olduğundan kimse açmaya teşebbüs etmedi, hayli mahkum yanarak öldü.

Ateş sur içine sirayet etti; Odunkapısı'ndan geçerek demirciler çarşısını ve etrafındaki yerleri tamamen yaktı. Tahtakale civarı, kazancılar çarşısı, sırçacı dükkânları, Gürani Kervansarayı, Katırcılar Hanı, Doğramacılar Çarşısı, Balıkpazarı, Bahçekapı'da Cuhudlar (Yahudi) Kapısı ve çevresi tamamen yandı. Bütün vezirler, Yeniçeri Ağası ve büyün yeniçeriler sabaha kadar yangını söndürmek için çalıştı. Ertesi gün ikindiye kadar yangın bütün şiddetiyle devam etti. Sur dışında, Balıkpazarı'ndan Odun İskelesi'ne kadar, Haliç kıyısında ve sur dibindeki bütün dükkânlar, mahzenler ve Ahi Çelebi Camii tamamen yandıktan sonra yangın son buldu. O sıralarda İstanbul'da şiddetli bir veba salgını hüküm sürmekte olup bu salgında pek çok insan ölmüştür. Yangından iki hafta sonra Sadrazam Ayas Mehmet Paşa da vefat etmiştir.[33]

1554 Yılı Baba Cafer Zindanı Yangını

Baba Cafer Zindanı yakınında çıkan yangınlardan biri de 1554 yılı yangınıdır. Yangının hangi gün çıktığına dair bilgi verilmemektedir. Yılın son ayı içinde çıkan yangın, büyük maddi zararlara yol açmış, pek çok insanın ölümüne neden olmuştur. Yangın, zindan yanındaki bir bakkal dükkânında meydana geldi. Zindanda mahpus olanların pek çoğu yanarak can verdi. Tahtakale ile Odunkapısı arasındaki yerlerin tamamı yandı. 1554 yılının sonları ile 1555 yılı başları arasında, iki ay içinde İstanbul'da on dört yangın meydana gelmiştir.[34]

1588 Yılı Yangını

Yangın 19 Nisan 1588 tarihinde Gedikpaşa semtinde çıkmış; bir gün bir gece devam etmiştir. Yangında Kapalıçarşı'nın etrafı, Yahudi Mahallesi, Bitpazarı tamamen yandı. Yangın sahasındaki pek çok mescit ve vakıf eseri yok oldu. Ateş Gedikpaşa Hamamı'na dayandı. Yeniçeriler, bu yangın sırasında söndürme çalışmalarında gereken gayreti göstermedikleri gibi, fırsattan yararlanarak halkın malını yağmaladılar, çarşıyı talan ettiler. Yangın, pek çok yeri harap etmiş, fırsatçılar mülk edinmişlerdir. Bu yangından hemen sonra Tahtakale yakınında tekrar yangın çıkmış, yeniçeriler yangının etrafını keserek yayılmasını önlemişlerdir. Bu yıl içinde İstanbul'da çıkan diğer bir yangın, Karaman Pazarı'nda Semerciler'i yakmış, akabinde Saraçhane'ye sıçrayarak buraları tahrip etmiştir.[35]

1592 Yılı Ayasofya Civarı Yangını

Nisan ayı sonlarında Ayasofya civarında Üsküplü Mescidi yakınında Kurd Kethüda'nın evinde otlukta yangın çıkmış, bu yangında pek çok evle beraber Mütevelli Hacı Mehmet, Çaşnigir Hasan Ağa, Çaşnigir Mütevelli Ali Ağa, Müteferrika Molla Kasım ve Defter Kâtibi Ahmet Çelebi gibi zatların evleri de yanmış, halk çok zarar görmüştür. Yeniçeriler, bu yangın sırasında büyük gayret göstermiş ve yangını söndürerek büyümesini engellemişlerdir.[36]

1593 Yılı Saraçhane Yangını

Yangın Haziran'ın sekizinci günü salı gecesi Saraçhanebaşı'nda bulunan Ayakkabıcılar çarşısından çıkmıştır. Yangının tahribatı rakamlarla ifade edilmemekle beraber; Saraçhane'nin yarısı, ayakkabıcıların tamamı, semerciler, Büyük Karaman Pazarı, mücellitler, keçeciler ve Atpazarı'nın yandığı kaydedilmiştir. Kapsadığı alan itibarıyla yangının maddi hasar boyutunun büyük olduğu anlaşılmaktadır.[37]

1594 Yılı Ayasofya Civarı Yangını

Yangın, kasım ayı sonlarında Ayasofya yakınındaki çarşıda çıkmış, pek çok vakıf ve emlak, dükkân ve ev yanmış, halk büyük zarar görmüştür. Yeniçeriler ve Acemi oğlanları evleri talan etmişlerdir. Sultan III. Murat'ın, yangının verdiği zarardan dolayı hayli müteessir olduğu ve "Civarımızda böyle bir yangının çıkması bize bir ikazdır" dediği kaydedilmiştir.[38]

1598 Yılı Ayasofya Civarı Yangını

Şevval ayı sonlarında (Mayıs ortaları), Ayasofya civarında Üsküplü Mahallesi'nde müteveffa Acem Molla Kasım'ın kabri yakınında bulunan ve yetimlerine kalan vakıf yerde yapılan mükellef evleri, ahırdaki otluğun tutuşması ile tamamen yanmıştır. Fakat yangın başka yere sirayet etmeden söndürülmüş, ancak ev sahiplerinin bütün eşyaları yanmış, çevrede bulunan komşuları büyük korku yaşamışlardır.[39]

1599 Yılı Saraçhane Yangını

Yangın, 18 Şubat 1599 tarihinde Saraçhane'de çıktı. Yangının sebebi ve kimin evi ya da dükkânında çıktığına dair kayıt bulunmamakla beraber, Saraçhane'nin ortasında bulunan mescit ile pek çok güzide yerin yandığı belirtilmektedir. Yeniçeri Ağası vezirler vaktinde yetişerek yangın, etrafa sıçramadan kısa sürede söndürülmüştür.[40]

1606 Yılı Bahçekapı Yangını

22 Mayıs 1606 gecesi çıkan yangın büyük hasara yol açmıştır. Yangın, Eminönü-Bahçekapı semtinde Yahudi mahallesinde meydana geldi. Burada Yahudi Kapısı'ndan Hoca Hanı'na ve Hocapaşa Hamamı'na kadar olan bütün mahalleler, sokaklar ile çarşılar tamamen yandı. Bu yangının maddi zararı da büyük olmuştur. Bazı kayıtlarda Hocapaşa Camii, medresesi ve hamamının da bu yangında tahrip olduğu ifade edilmektedir.[41]

1645 Yılı Beyazıt Yangını

Yangın, 26 Haziran 1645 gecesi Beyazıt'ta Darphane civarındaki bir dükkândan çıkmıştır. Bu yangında, ateş bir taraftan Beyazıt medreselerine, diğer taraftan Langa ve Yenikapı'ya dayanmış; Kumkapı semtini yakarak Kadırga limanına uzanmıştır. Yahni Kapan Sarayı, Sultan Beyazıt hamamı; Kumkapı'da dört Rum kilisesi ile Ermenilerin Surp Asduadzadzin Kilisesi, bu yangında yanan belli başlı yerlerdendir.[42]

1652 Yılı Yangını

20 Aralık 1652 gecesi Ali Paşa İmareti yakınındaki Esir Hanı'nda meydana geldi. Rüzgârın şiddetiyle ateş, Çarşıkapı semtindeki Tavukpazarı ve Kapalıçarşı etrafına yayıldı. Gürcü Paşa Sarayı, Valide hamamı,[43] Elçi Hanı, Mahmutpaşa Çarşısı ve Mercan Camii etrafı yandı. Yangın, Eskisaray ve Beyazıt Camii duvarlarına dayandı; Mustafa Paşa Türbesi etrafından Valide hamamı ile Şahkulu Medresesi'ne[44] kadar uzanan sahadaki binalar ve Sedefçiler Çarşısı da bu yangında yok oldu. Yangının bir kolu da Gedikpaşa'dan Kadırga limanına kadar uzanmıştır. [45]

1653 Yılı Odunkapısı Yangını

18 Mayıs 1653 tarihinde Haliç kıyısında Odunkapısı

dışında bir evden çıkan yangın, kıyı şeridinde büyük tahribat yaptı. Yemiş İskelesi, Zindankapı, Hasır İskelesi semtlerindeki ev ve dükkânlar ile kârgir arpa ambarları yandı. Bu yangında, Kanlı Fırın (Ahi Çelebi) Camii ile mahkemesi de zarar gören binalar arasında idi.[46]

1683 YILI YANGINLARI

Yangın, bu yılın başlarında Tavşantaşı'nda bir evden çıkmıştır. Yangında pek çok konak yanmış; rüzgârın şiddetiyle de yangın sahası genişlemiştir. Beyazıt Camii'nin minarelerinden birinin külahı tutuşmuştur. Aynı yılın mart ayında Galata'daki Kurşunlu Mahzen'de yangın çıkmış, mahzenin kapıları kapalı olduğundan içeriye kimse girememiş, dolayısıyla yangına müdahale edilememiştir. Mahzende bulunan kalafat malzemesi on beş gün boyunca yanmakta devam etmiş, sonuçta büyük maddi hasar meydana gelmiştir.

5 Nisan'da Haliç'te Odunkapısı'nda çıkan yangın, Ayazma Kapısı'na ilerleyerek oradan surları aşıp hızla yayılmıştır. Süleymaniye'ye kadar uzanan bu yangında binden fazla ev yanmıştır.[47]

1687 Yılı Yangını

8 Ağustos gecesi, Beyazıt'ta Eski Saray'ın kapısı önünde bulunan mescide yakın bir evden çıkan yangında, ateş kısa sürede Haliç'e doğru yayılarak Uzunçarşı ve Kilit Hanı'na kadar olan bölgede beş yüzden fazla ev ve binden fazla dükkânı yaktı.[48] İnciciyan'ın ifadesine göre, bu yıl içinde İstanbul'da yedi defa yangın çıkmıştır.[49]

1691 Yılı Mısır Çarşısı Yangını

Yeni Çarşı ve Valide Çarşısı[50] isimleriyle de bilinen Mısır Çarşısı yangını 24 Ocak 1691 gecesi meydana geldi.[51] Çarşı içinde bulunan bütün dükkânlar, içindeki mallarla beraber yanıp kül oldu. Yangın şiddetlenince içeri girmek imkânsız hâle geldi. Alevler, kapı ve pencerelerden dışarıya taştı. Çarşı, ertesi gün akşama kadar yanıp ateş kendiliğinden söndü. Birkaç gün çarşının içine girilemedi. İçeride bin kese[52] kadar nakit paranın dışında, çarşıdaki Hint, İran, Yemen, Avrupa ve Mısır mallarından altı bin kese değerinde eşya tamamen yandı.[53]

1701 Yılı Kapalıçarşı Yangını

4 Aralık gecesi Kapalıçarşı (Eski Bedesten) civarında çıkan yangın, Kapalıçarşı ve Mısır Çarşısı (Yeni Bedesten) etrafını sardı. Sipah Çarşısı, Kebeciler Hanı, Bitpazarı ve Mercan Çarşısı bölgesindeki dükkânlar yandı.[54]

1703 Yılı Yangını

Ay ve günü belli olmayan bu yangın Alacahamam civarında çıktı. Sultan III. Ahmet, sadrazam ile beraber yangın mahalline geldiyse de yangın söndürülemedi; gece boyunca devam etti. Alacahamam, Haseki hamamı ve Sultan Hamamı etrafındaki ev ve dükkânlar tamamen yandı. Sadece Ketenciler Çarşısı dükkânları, kârgir olduğundan yanmaktan kurtuldu.[55]

1719 Yılı Gedikpaşa Yangını

Yangın 22 Temmuz 1719 (5 Ramazan 1131) gecesi çıkmıştır. Semtin sokaklarının dar, evlerin sık ve ahşap olması yüzünden yangın hızla yayılarak büyüdü.

Küçükpazar harikında yanan binaların listesi, Atatürk Kitaplığı, Nr.5377.

Rouargue Freres'in çizimiyle İstanbul, Joseph Mery, Constantinople et la mer noire, Paris-1855.

Sultan III. Ahmet, Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa ve üst düzey devlet erkânı yangın mahallinde söndürme çalışmalarına nezaret etmelerine rağmen yangının önü alınamadı. Kumkapı'da İbrahim Paşa Camii ile Eski Nişancı Camii ve Kadırga limanı çevresindeki binalar yandı. 1718 yangını ile perişan olan İstanbul için hükûmet, yeni binaların inşa tarzında köklü değişiklikler yapmak teşebbüsünde bulunuyordu. 1719 yangını hükûmeti bu teşebbüs üzerinde sıkı durmaya sevk etti.[56]

1725 YILI HOCAPAŞA YANGINLARI

Yangın, 5 Mart 1725 gecesi Hocapaşa Camii civarında çıktı. Semtin evleri ahşap ve yüksek; sokakları da çok dar olduğundan yangın hızla büyüyebilirdi. Ancak söndürme çalışmaları sürerken başlayan şiddetli bir yağmur, yangının bir felakete dönüşmesini önlemiş oldu.

Semtin bu yıl içindeki ikinci yangını, 27 Temmuz gecesi bir Ermeni hanından çıktı. Yangın, etrafa yayılarak büyük küçük yetmiş-seksen kadar binayı yaktı. Yanan yerler arasında bir han ve Sahaf Süleyman Mescidi de bulunmaktaydı.[57]

1750 YILI YANGINLARI

Küçükpazar Yangını

Yangın, 4 Şubat 1750 gecesi Ayazma Kapısı dâhilinde Küçükpazar semtinde meydana geldi. Havanın rüzgârlı olması kısa zamanda ateşin yayılmasına neden oldu. Küçükpazar yandıktan sonra ateş, Süleymaniye Bimarhanesi'ne (Akıl Hastahanesi) kadar uzandı. Buralardaki ahşap binaları yakıp yok etti. Başka bir kol Vefa Camii'ne doğru ilerleyerek önüne çıkan ev ve dükkânları yaktı. Yangının diğer bir kolu Ağa Kapısı tarafına ilerledi. Çevredeki yapılar yandıktan sonra, alevler Ağa Kapısı'nı sardı; yeniçerilerin yönetim merkezi olan bina kısa sürede yandı. Yangın sonrasında Ağa Kapısı'nın yeniden yapımına hemen başlanarak Bâhir Mehmet Emin Ağa-zade Hüseyin Ağa'nın nezaretinde aynı yıl içinde tamamlandı.[58]

Kapalıçarşı Yangını

27 Nisan 1750 gecesi, Mercan Karakolu civarında çıkan yangın, bir-iki saat içinde söndürüldü. Ancak Bitpazarı'nda başka bir yangın meydana geldi. Buradaki birkaç ahşap konak yandıktan sonra yangın kârgir dükkânlara sirayet etti. Abacılar, yorgancılar ve yağlıkçıların dükkânları yandı. Yangın Parmakkapı ve Okçular'a kadar uzandı. Yangının bu derece büyümesine yeniçerilerin yağmacılığı neden olmuştur. Bu yangın esnasında yeniçeriler; yangını söndürmek için gayret göstermediler, hatta seyirci kaldılar; halkın malını yağmaladılar.[59]

1755 Yılı Hocapaşa Yangını

29 Eylül [60] 1755 gecesi, Demirkapı civarında bir evden çıkan yangın kısa sürede büyüyerek otuz altı saat devam etti. Şiddetli rüzgâr, yapıların ahşap oluşu ve sokakların darlığı yangının şiddetini ve tahribatını artırmıştır. Bahçekapı, Mahmutpaşa, Cağaloğlu, Soğukçeşme civarı, Ayasofya çevresi ve Divanyolu etrafı yangından büyük zarar gördü. Yanan binalar arasında Bahçekapı'da Muhsinzade Sarayı, Babıâli binaları, Sultanahmet'te defterhane ve mehterhane binaları, Mahmutpaşa'da Çuhacılar Hanı bulunmaktaydı. Babıâli binaları yanarken kurtarılan eşya içinde evrakın muhafazasında sıkıntı çekilmiş; binası yapılıncaya kadar Kadırga'da bulunan Sultan III. Ahmet'in kızlarından Esma Sultan Sarayı Babıâli'ye tahsis edilmiştir. Devlet ricalinden ve halktan pek çok kişinin evi yanmıştır. Yangından hemen sonra, Tersane Emini Ebubekir Efendi bina emini olarak tayin edilmiş ve gerekli hazırlıklara başlanmıştır. Rumeli'de Samako, Lofça kadılarına,

Modern kıyafetleriyle Osmanlı itfaiyecileri, Kartpostal, Atatürk Kitaplığı, Krt_2026.

Tatarpazarı naibine ve voyvodasına yazılan Ekim 1755 tarihli fermanda, inşaat için gerekli çivilerin numuneleri gönderilerek bu numunelere göre temini istenmiş; hazır varsa derhâl gönderilmesi, yoksa imal edilerek arabalarla gönderilmesi emredilmiştir.[61] Aynı tarihte Kocaeli Mutasarrıfı'na yazılan ferman ile de, bina emini olarak tayin edilen Ebubekir Efendi'nin o tarafa kereste temini için gönderildiği, gerekli kerestenin temin edilerek gemilerle İstanbul'a nakli talep edilmiştir. Fermanda, özellikle kerestenin, yangın öncesindeki fiyat ile satın alınmasına dikkat edilmesi belirtilmiştir. [62] Babıâli binası 1756 yılı ortalarında tamamlanmıştır. Bu yangın, Babıâli'nin (İstanbul Valiliği'nin bulunduğu yer) ilk yangını olmuştur.[63]

1785 YILI YANGINLARI

Küçükpazar Yangını

Şevval ayının son günü,[64] 4 Eylül 1785, ikindi vaktine yakın (ezani saat 8.30) Küçükpazar kolluğu karşısında sokak içinde bulunan bostan bekçisi Ömer Ağa'nın evinde çıkan yangın, birkaç kola ayrılarak bir tarafı Mehmet Paşa Çeşmesi'ne, bir tarafı Kıble Çeşmesi'ne, bir kolu Ağa Kapısı altına doğru yayılmaya başladı ve akşam ezanına kadar sürdü. Yangında pek çok ev ve konak yandı.

Bu konaklardan biri, o sırada Duhan Gümrüğü Sandık Emini olan Selanikli Memiş Ağa'nın konağı idi. Memiş Ağa bu konağın yapımına iki yıl önce başlamış, özene bezene ahşap oymalar, süsler ve nakışlarla konak inşa edilmiş, döşemeleri tamamlanmıştı. Memiş Ağa,yangından on gün önce bütün eşya ve mallarıyla beraber konağına taşınmış; konağın bazı yerlerinde bulunan ocakların davlumbazlarını mermerden yaptırmıştı. Davlumbazların cilalama işine başlandığı sırada yangın çıkmış, iki yılda bin bir emekle yapılan konak, bir saat içinde, bütün eşya ve erzakıyla yanıp kül olmuştur.

Halk arasında, Memiş Ağa'nın, başına gelen bu felaketin sebebi Medine'de yapılan tamirat esnasında yaptığı yolsuzluklara yorulmuştur. Memiş Ağa, Medine'deki tamir için, Taşçıbaşı Mehmet Ağa'nın yaptığı mükemmel taşları başka tarafa vermiş; yerine daha adi taşları göndermişti. Taşlar yerine henüz ulaşmadan Memiş Ağa'ın bu belaya uğradığı söylenmiştir. Bu yangında evi yananlar arasında Kassam Kâtibi Nazırzade Efendi'nin evi de vardır ki, daha önce bu zatın evi beş defa yanmıştır. [65]

Beyazıt Yangını

Zilkade'nin beşinci Cuma gecesi (9 Eylül 1785) sabaha karşı Beyazıt Parmakkapı'da Tahtahan'da yangın çıktı. Yangın birkaç koldan yayılarak Göncüler Kapısı, okçular, yaycılar, kılıççılar, balmumcular, eskiciler, testereciler çarşıları ile pek çok konağı yaktı. Büyük bir heyecana sebep oldu, çarşı boşaltıldı; büyük küçük pek çok ev yandı. Bu yangından sonra Kasımpaşa'da bir yangın meydana gelmiş; tulumbacılar yangın yerine gitmiş ve Kaptan Paşa'nın nezaretinde kısa sürede söndürülmüştür. Daha sonra Tahtakale'de Tomruk Sokağı'nda ve Kocamustafapaşa ile diğer on beş kadar yerde yangınların çıktığı haberi gelmiş, bu yangınların kundaklama eseri olduğu anlaşılmıştır. [66]

Beyazıt'ta Yangın

Beyazıt'te Okçularbaşı'nda, 5 Zilhicce 1199/9 Ekim 1785 tarihinde gece saat onda çıkan yangın, Okçularbaşı ve etrafını tamamen yakmıştır. [67]

1786 YILI YANGINLARI

Bahçekapı'da Yangın

Cemaziyelahir'in üçüncü (23 Mart 1786) Cuma gecesi, saat beşte Tabutçular Çarşısı'nda Bostancı kahvesinde çıkan yangın birkaç koldan yayılmış; karşılıklı olarak dükkânlar, kırk-elli kadar ev ile Saçlı Hüseyin Efendi Tekkesi yanmıştır.[68] Recep ayının sekizinci Cumartesi gecesi (7 Mayıs 1786) saat üç buçukta, Bahçekapı'da eski Hekimbaşı Hafız Hayrullah Efendi'nin konağında yangın çıktı. Konak, içindeki eşya ile tamamen yandı. Etrafta bulunan beş büyük konak, birkaç ev ve bir bakkal dükkânı da yandı. Yangınzedeler, eşyalarının az bir kısmını kurtarabilmişlerdir. [69]

Eminönü Yangını

Şevval ayının yedinci (3 Ağustos 1786) Salı gecesi saat üç buçukta, Eminönü'nde Rüstempaşa Camii yakınında Nalburlar Çarşısı'nda bir nalbur dükkânının kundaklanması sonunda çıkan yangında yirmiden fazla kâgir dükkân yandı. Dükkânları yanan esnaf, Ağakapısı'nda toplanıp kundakçıların Zindan Kapısı'nda asesbaşı olan kırkıncı bölüğün başeskisi ile adamlarından iki kişi olduklarını bildirdiler. Bunlar derhâl yeniçeri ağası tarafından tutulup kaleye gönderilerek cezaları verildi.[70]

Süleymaniye'de Yangın

Ayın dokuzuncu (5 Ağustos 1786) Perşembe gecesi, saat altıda, Süleymaniye civarında Kirazlı Mescit Mahallesi'nde eski Tersane Emini Mehmet Bey'in vekilharcının evinde yangın çıktı. Bu ev, daha önce meydana gelen büyük yangında da yanmıştı. Ev yeniden gayet güzel bir şekilde inşa edilmiş ve vekilharç içine taşınıp yerleştikten üç gün sonra tekrar yanmıştır. Bitişiğinde bulunan evlerden hiç birisi zarar görmediği gibi tahtaları bile kararmamıştır. [71]

Küçükpazar Yangını

Zilkade'nin yirmi sekizinci (22 Eylül 1786) Perşembe gecesi Küçükpazar semtinde bir çörekçi fırınında talaşın tutuşmasıyla çıkan yangın, büyüyerek etrafa yayılmış; elliden fazla dükkân ve ev yanmıştır. Yanan yerler arasında, evlerden başka bir hamam, bir çörekçi, bir simitçi fırını, bir bakkal ve sair dükkânlar bulunmaktadır. [72]

1788 YILI YANGINLARI

Cağaloğlu'nda Yangın

3 Şaban 1202/9 Mayıs 1788 Cuma namazından sonra, Cağaloğlu'nda Yeni Hamam karşısında yangın çıktı. Yangının tahribatı hakkında net bilgiler bulunmamakla beraber, "medrese yanında Vezir Kethudası Hasan Efendi'nin matbahına varınca muhterik oldu" kaydından bazı yerlerin yandığı; yangının fazla büyümeden söndürüldüğü anlaşılmaktadır.[73]

Safer ayının birinci günü (1 Kasım 1788) Cuma olup, gecesi saat altıda Boğaziçi'nde Arnavutköy'de çıkan yangında pek çok yalı yandı. [74] Ayın yirmi yedinci (27 Kasım 1788) Çarşamba gecesi, Fatih'te Hırkaişerif civarında çıkan yangında üç ev yandı. Tahtakale'de Kutucular Hanı'nda meydana gelen yangında, bir oda yanmış; yangın büyümeden söndürülmüştür.[75] Rebiülevvel'in on dokuzuncu (18 Aralık 1788) Çarşamba gecesi, Eyüp'te Müzevvir Mahallesi'nde yangın çıkmış; birkaç ev yandıktan sonra söndürülmüştür. [76]

Babıâli'de Yangın

1203 Rebiülevveli'nin yirmi dördünde, (23 Aralık 1788) Pazartesi gecesi saat on bir buçukta Paşakapısı içinde kethüda kâtibinin kahve ocağından çıkan yangın, etrafa yayılarak kethüda bey dairesi, kapının ve kethüdanın kalem odaları, reisülküttab dairesi ile ruus kalem odaları; tezkireciler odaları, mektupçu odası, divanhane, arz odası, kapıcılar kethüdası odaları, kürk odası ve başka bazı odaları yakmış; binanın harem tarafı ve hazine tarafı yıkılmış; bu yangında ayrıca reisülküttab kapısı karşısında birkaç ev ile mutfak, birkaç dükkân yanmıştır. Ertesi gün binanın yanan kısımlarının yapımına kethüda bey bina emini olarak tayin edilmiş ve beş kalfa görevlendirilerek işe başlanmıştır. Paşakapısı'nın harem tarafı sağlam kaldığından, işler burada yürütülmüştür.[77] Yangından üç ay sonra, tamir yapım işi tamamlanmış; Recep'in üçüncü (30 Mart 1789) günü Pazartesi, dualarla ve kurbanlar kesilerek bütün memurlar eski yerlerine oturarak işlerine başlamışlardır. [78]

1789 Küçükpazar Yangını

19 Şevval 1203/13 Temmuz 1789 Pazar gecesi, saat dört buçukta Ayazma Kapısı dâhilinde, Kıbleçeşmesi karşısında bulunan ekmek fırınında çıkan yangın büyük

Birinci Daire-i Belediye'nin Tulumba Heyeti.

J. Hoffmann'ın çizimiyle İstanbul, J. Hoffmann-1890, Alman Arkeoloji Ensititüsü, Pl. No: 25.

إستانبول منظرهٔ عمومیهسی

Tous droits réservé.

Imprimerie de Reinhold [illegible], libraire [illegible] Berlin.

CONSTANTINOPLE.

1908 büyük İstanbul yangını sonrasında şehrin durumu, Kartpostal, Atatürk Kitaplığı, Krt_4093.

bir tahribata neden olmuştur: Başta yangının çıktığı fırın olmak üzere, değirmenler, sepetçiler, burgucular ve testerecilerin bulunduğu kısımlar ile pek çok dükkân; yağhaneler, konaklar, evler, bir cami, hanlar, Küçükpazar Çarşısı ve Ağa Kapısı'nın harem kısmına varıncaya kadar pek çok yer yanmıştır. Yangında ayrıca değirmenlerde atlar ve bazı insanlar da yanarak ölmüşlerdir. Sultan III. Selim Ağa Kapısı'na giderek Tekeli Köşk'te yangın söndürme çalışmalarına nezaret etmiş; Ağa Kapısı hapishanesinde borç yüzünden mahpus bulunanların borçlarını tespit ettirmiş; elli beş kese tutarındaki parayı borç sahiplerine ödeyerek borçluları serbest bıraktırmıştır. [79]

1790 YILI YANGINLARI

Uzunçarşı Yangınları

1790 yılının Nisan ayında Uzunçarşı'da iki yangının çıktığı bilinmektedir. Yangınlardan biri, 20 Recep 1204/5 Nisan 1790 tarihinde Uzunçarşı'nın başında çıkmış, yangında pek çok yerlerin yandığı kaydedilmiştir.[80]

Diğer yangın ise 29 Recep 1204/ 14 Nisan 1790 Pazar gecesi saat altı buçukta Uzunçarşı başında İbrahim Paşa Mahallesi'nde meydana geldi. Yangının çıktığı yer, Pertev Paşa evinin bitişiğinde Kâtip Ahmet Efendi adındaki birinin eviydi. Sultan Selim, Divanyolu ile Eski Saray'a gelerek yangın söndürme çalışmalarını burada takip etti. Yangının söndürülmesinde çalışanlara dağıtılmak üzere, Sekbanbaşı, Bostancıbaşı ve İkinci Mirahur Hüseyin Ağa'ya çıkınlarla altın verdi. Yangında sekiz ev yandı; birkaç tanesi de yıkıldı. Güneşin doğuşuyla yangın söndürüldü. Eski Saray'ın ağası Beşir Ağa, haşin tabiatlı ve kötü huylu biri idi. Padişahın maiyetinde bulunanlara bu gece yakışıksız davranışlarda bulunduğu için azledilerek sürgün edildi. Yerine Topkapı Sarayı'ndan Süleyman Ağa tayin edildi.[81]

1791 YILI YANGINLARI

Yağlıkçılar içinde 15 Recep 1205/20 Mart 1791 Pazartesi gecesi, Evliya Camii yakınında bir berber dükkânında yangın çıktı. Yağlıkçılar, Ayakkabıcar, Yorgancılar, Kavukçular, Sipah, Abacılar, Bitpazarı ve Hallaçlar çarşıları Bedestan Kapısı'na kadar pek çok han ile beraber yandı, büyük maddi zarar meydana geldi. [82]

Kapalıçarşı Yangını

Yangın, 16 Recep 1205/21 Mart 1791 Pazartesi gece yarısına doğru Kapalıçarşı'da Kebeciler Hanı bitişiğindeki bir berber dükkânından çıkmıştır. Yangının çıkış sebebine dair bir bilgi verilmemiştir. Yangın, güneş doğmadan önce söndürülmüştür. Bu yangında; Yağlıkçılar, Yorgancılar, Bitpazarı, Örücülerbaşı'ndan Beyazıt kazancılarına kadar pek çok yer yanmıştır. III. Selim, yangın haberiyle hemen Nur-ı Osmaniye Camii'ne gelmiş ve yangın söndürme çalışmalarını burada izlemiştir. Padişah, sabah namazını eda ettikten sonra Saray'a dönmüştür. [83]

Uzunçarşı Yangını

23 Muharrem 1206/ 22 Eylül 1791 günü saat üçte Kantarcılar içinde yangın çıkmış; Uzunçarşı baştanbaşa Yağlıkçılar içine kadar tamamı yanmıştır. [84]

Unkapanı Yangını

29 Rebiülevvel 1206/26 Kasım 1791 Pazar gecesi saat sekizde, Unkapanı yakınında Üsküplü'de Haraççı Camii bitişiğinde yangın çıktı. Sultan III. Selim, yangının çıktığı yer civarında Parmaksız Abdullah Ağa adındaki birinin evine çıkarak yangın söndürme çalışmalarını burada izledi. Bir saat kadar devam eden yangında, birkaç ev ile cami yandı. Yangının söndürüldüğüne dair rapor gelince padişah Saray'a döndü. [85]

1792 YILI YANGINLARI

Beyazıt'ta Yangın

26 Cemaziyelahir 1206/20 Şubat 1792 Pazar gecesi saat yedide Kitapçılar başında doğramacı dükkânında çıkan yangın dört saat kadar sürdü. Hayli uzun süre devam eden bu yangının tahribatı hakkında bilgi verilmemiştir. Padişah, yangın haberi üzerine, o sırada Avusturya'da elçi bulunan Râtıb Efendi'nin evine gelerek burada yangını takip etmiştir.[86]

Fincancılar Yokuşu'nda Yangın

28 Recep 1206/22 Mart 1792 Çarşamba gecesi saat yedide Pertev Paşa Hanı bitişiğinde, orduda bulunan Sadaret Kethüdası Reşit Mustafa Efendi'nin evinde yangın çıkmış; şafak vaktine kadar süren bu yangında, bu ev ile beraber birkaç ev daha yanmıştır. Sultan Selim, yangını Eski Saray'da takip etmiş, yangın söndürülünce, sabah namazını da burada kılarak Saray'a dönmüştür.[87]

Sultanahmet'te Yangın

9 Şaban 1206/2 Nisan 1792 Pazar gecesi saat dörtte Sultanahmet'te Kapıağası Mahallesi'nde çıkan yangında iki ev yandı. Padişah, yangın mahalline giderek Sultan Ahmet Camii'nde söndürme çalışmalarını takip etti. Yangın söndürüldükten sonra padişah hareme döndü.[88]

Mahmutpaşa'da Yangın

Sultan III. Selim, 10 Şaban 1206/3 Nisan 1792 Pazartesi günü saat onda Yalı Köşkü'ne inmiş ve sabah namazını burada kılmıştır. Sonra sandal ile Defterdar'a giderek Şah Sultan Sarayı'nda ata binmiş, Davutpaşa'ya doğru yola çıkmıştı. Yol esnasında güneş doğmuş; saat on ikide Davutpaşa sarayı'na yakın bir yerde olduğu sırada Ağa Karakulağı arkadan yetişmiş, Mahmatpaşa'da Kürkçüler Hanı'nda bir Yahudi'nin odasında yangın çıktığını; yayılmasına fırsat verilmeden kısa sürede söndürüldüğünü padişaha haber vermiştir.[89]

Beyazıt'ta Yangın

26 Şaban 1206/19 Nisan 1792 Çarşamba gecesi Beyazıt'ta Kazancılar'da çıkan yangın hakkında, yangının çıkış yeri, saati, süresi ve tahribatı gibi ayrıntılar verilmemiştir. Padişah, yangın mahalline yakın bulunan eski Rikâb Kethüdası Rasih Efendi'nin konağında söndürme çalışmalarını takip etmiştir.[90]

Eminönü Yangını

23 Ramazan 1206/15 Mayıs 1792 Pazartesi gecesi saat birde Âşır Efendi Konağı yanında bulunan Hoca Hanı'nda yangın çıktı. III. Selim, bu gece teravih namazı için, babasının yaptırdığı Laleli Camii'ne gitmiştir. Namazdan sonra babasının türbesini ziyaret etmiş, Saray'a dönüş yolunda Koska'da iken yangın haberi gelmiş; oradan Kapalıfırın tarafına sapmış ve yangını Şah Sultan Sarayı'ndan izlemek istemiştir. Fakat buradan yangın mahallinin yeterince görülemeyeceği anlaşılınca, Avusturya'da elçi bulunan Râtıb Efendi'nin konağına giderek burada yangını izlemiştir. Yangının, burayı da etkileyebileceği endişesiyle konaktan ayrılarak Çakmakçılar başında Kıbrıs Voyvodası Hacı Ali Ağa'nın konağına gitti. Burada sahur yemeğini yedi; şafak söktükten sonra Beyhan Sultan Sarayı'na uğrayarak sabah namazını kıldı. Saat on birde yangının söndürüldüğü haberi gelince padişah Saray'a döndü. Beş-altı saat süren bu yangında ne kadar yerin yandığı hakkında bilgi verilmemiştir.[91]

Saraçhane'de Yangın

25 Zilkade 1206/15 Temmuz 1792 Pazar gecesi saat üç buçukta Saraçhane başında İbrahim Paşa Hamamı bitişiğinde çıkan yangın birkaç dükkânı yakarak söndürüldü. Padişah, sandal ile Unkapanı iskelesine gelmiş, yangın civarında eski teşrifatçılardan Nuri Efendi'nin konağında söndürme çalışmalarını takip etmiştir.[92]

Unkapanı'nda Yangın

26 Zilkade 1206/16 Temmuz 1792 Pazartesi günü gecesi saat bir buçukta Kurabiyeciler içinde yangın çıkmış; padişah sandal ile Unkapanı iskelesine gelerek yangın yerine yakın Mutfak Emini Mustafa Bey'in konağında yangını izlemek istemiştir. Fakat buradan yangın iyi görülmediği için civarda bulunan maktul Hacı Selim Ağa'nın konağına çıkmıştır. İki evin yandığı yangın, fazla büyümeden söndürülmüştür.[93]

Yeniçeri Kışlası'nda Yangın

28 Zilhicce 1206/17 Ağustos 1792 Cuma günü, yeniçeri kışlalarından Otuzüç Avcıları Kışlası'nda yangın çıkmıştır. Yangının çıkış saati verilmemekle beraber ikindiye doğru çıktığı anlaşılmaktadır. Çünkü padişah, Cuma namazını Tersane'de Kalyoncu Kışlası içindeki camide kılmış, namazdan sonra Silahtar Ağa Kasrı'ndan sandal ile Yalı Köşkü'ne gelmiş; İncili Köşk'te Hazine Kethüdası'nın hazırlattığı yemeği yemiş ve biraz istirahat etmiştir. Daha sonra Okmeydanı'na gitmek üzere yine Silahtar Ağa Kasrı'ndan ata binmiş ve yolda duman görülmüş olduğundan geri dönmüştür. Sandal ile Yenikapı'ya çıkarak Fatih'te Birinci Bölük Kışlası'nda yangını takip etmiştir. Altı-yedi kışla yanmış; gün batımından sonra yangın söndürülebilmiştir.[94]

Odunkapısı Yangını

26 Muharrem 1207/13 Eylül 1792 sabah saat ikide Odunkapısı içinde Kantarcı Osman adlı şahsın evinde çıkan yangın, şiddetli rüzgâr sebebiyle süratle etrafa yayıldı. Yirmi-otuz civarında ev yandı. Padişah, yangın haberi üzerine Ağa Kapısı'na giderek söndürme çalışmalarını burada izledi. Tulumbacıları teşvik ederek ihsanlarda bulundu. Yangın Düğmeciler ve Tahtakale'ye

doğru ilerledi. Ateş, Ağa Kapısı'na yaklaşınca padişah Eski Saray'a nakletti. Burada öğle namazını kıldıktan sonra Mahmutpaşa'da Süleyman Feyzi Paşa Konağı'na giderek söndürme çalışmalarını burada takip etti. Uzunçarşı, Tarakçılar, Mercan ve çevresi tamamen yandı. Yangının bu kolu Kapalıçarşı'ya dayandığı sırada kontrol altına alınabildi. Diğer kolu Kitapçılar başı ve Alaca Hamam taraflarına ilerlemekte idi. Padişah, akşam namazını konakta kıldı ve buradan hareketle Avusturya'da elçi bulunan Râtıb Efendi'nin konağına gitti. Yatsı namazını burada kıldı. Gece saat beşte yangının tamamen söndürüldüğü haberi geldikten sonra padişah Saray'a döndü. 27 Muharrem (14 Eylül) Cuma günü şafak vakti, yangın mahalli içinde Çakmakçılar başında bulunan Bursa Cizyedârı Osman Ağa'nın evinin tekrar tutuşup yanmaya başladığı haberi üzerine padişah at ile Hoca Hanı bitişiğinde bulunan Naili Paşa-zadelerin konağına giderek burada yangını izledi. Osman Ağa'nın evi tamamen yandıktan sonra yangın başka yere sıçramadan sona erdi. Saray erkânı geceden yorgun düştüğü ve yangın mahallinin muhafazası gerektiği için Cuma selamlığı iptal edildi.[95]

28 Muharrem (15 Eylül) Cumartesi günü şafak vaktinde Yeni Hamam bitişiğinde bulunan Şatır Hasan Ağa'nın evinde çıkan yangın, bu evi tamamen yaktıktan sonra başka tarafa sıçramadan söndürüldü. III. Selim, yangın söndürme çalışmalarını yangın mahalline yakın Hasan Efendi adındaki bir şahsın evinde takip etmiş, söndürüldüğüne dair rapor gelince Saray'a dönmüştür.[96]

Unkapanı Yangını

27 Safer 1207/14 Ekim 1792 öğle vakti Unkapanı'nda bir değirmende yangın çıktı. Yangın haberi geldiğinde padişah öğle namazına kalkmak üzeredir. Derhâl yangın yerine hareketle Vefa yakınında Yusuf Agâh Efendi'nin evine çıkmış burada yangını izlemeye başlamıştır. Ancak rüzgâr şiddetli estiğinden ve bu ev rüzgârın etkisi altında bulunduğundan, padişah buradan ayrılarak Ağa Kapısı'na gitmiş, yangını Kethüda dairesinden takip etmiş; sık sık rikap ağalarını göndererek söndürme ekibini gayret etmeleri için uyarmıştır. Yangın saat on birde söndürülmüş; raporu gelince Saray'a dönmüştür. Birkaç saat sürdüğü anlaşılan bu yangının tahribatı hakkında bilgi verilmemektedir.[97]

1793 YILI YANGINLARI

Küçük Ayasofya Civarında ve Beyazıt'te Yangın

27 Cemâziyelevvel 1207/10 Ocak 1793 Perşembe günü, Küçük Ayasofya civarında bir kebapçının evinin yandığı haberi gelmiş; padişah yangın mahalline gitmeden yangının söndürüldüğüne dair rapor gelmiştir. Akşam saat üç buçukta Beyazıt civarında Kerim Beyzade'nin konağında çıkan yangın dört saat kadar sürdü. Bu büyük konakla beraber bitişiğinde bulunan diğer bir konak ta yanmıştır. Padişah, Beyazıt Kolluğu'nda yangın söndürme çalışmalarını takip etmiştir.[98]

Kumkapı'da Yangın

13 Ramazan 1207/24 Nisan 1793 Çarşamba günü gecesi, teravih namazı kılındığı sırada Kumkapı'da İbrahimpaşa Mahallesi'nde yangın çıktığına dair verilen haber üzerine, padişah derhâl yangın mahalline hareketle Çelebi Mehmet Efendi'nin konağına çıkmış, burada yangın söndürme çalışmalarını takip etmiştir. Yangında birkaç ev yanmış ve yangın söndürülmüştür.[99]

1794 YILI YANGINLARI

Beyazıt Yangınları

12 Cemaziyelahir 1208/15 Ocak 1794 Salı günü gecesi saat üçte Beyazıt'ta bir tarakçı dükkânında çıkan yangında, yirmi kadar dükkân yanmıştır. Sultan III. Selim, yangın haberi üzerine derhâl yangın mahalline yakın Beyazıt Kolluğu'na gelerek yangın söndürme çalışmalarını burada izlemiş; söndürüldüğüne dair rapor geldikten sonra Saray'a dönmüştür.[100]

30 Cemaziyelahir 1208/2 Şubat 1794 Cumartesi günü gecesi saat ikide Beyazıt civarında Buğdaycılar Kapısı karşısında bir kebapçı dükkânı üstünde gece saat ikide yangın çıktı. Padişah Yahya Paşa-zade Ali Bey'in konağında yangını izlemeye başlamış, buradan iyi görünmediği için Beyazıt Camii mahfiline çıkarak yangını takip etmiştir. Yirmi kadar ev ve dükkân yanmış ve söndürüldüğüne dair rapor geldikten sonra padişah Saray'a dönmüştür.[101]

21 Eylül 1794 günü, Gedikpaşa semtinde, bir çörekçi dükkânında çıkan yangın, kısa sürede etrafa yayılmıştır. Birkaç ev ve dükkân yandıktan sonra yangın kontrol altına alınarak söndürülmüştür.[102]

1795 YILI YANGINLARI

Eminönü Yangını

20 Zilhicce 1209/8 Temmuz 1795 tarihinde Salı günü gecesi saat ikide Hasır iskelesinde bir tütüncü dükkânında çıkan yangında, ateş kısa sürede etrafa yayıldı. Büyük Gümrük'ten Ayazma Kapısı'na, Kantarcılar'a kadar kalenin iç ve dış tarafı; Balıkpazarı Tahmis önü; Tahtakale ve civarında olan Ayakkabıcılar, Zindankapısı, Kuruyemişçiler, Teknecileriçi, Taşçılar, Zeytinyağcılar, Odunkapısı, Keresteciler ve Tütün Gümrüğü tamamen yandı.

Sultan III. Selim, derhâl Yeni Cami abdest odasına giderek burada yangın söndürme çalışmalarını takip etti. Yangın ilerleyince buradan ayrılarak İrâdı Cedit Defterdarı Reşit Efendi'nin konağına geçti. Ateş bütün hızıyla Yemiş İskelesi ve Odunkapısı taraflarını sardı. Padişah Ağa Kapısı'na çıkarak Tekeli Köşk'te yangını izledi. Rüzgârın şiddetinden yangının önü alınamadı; Ayazma Kapısı'na kadar bütün sahil kesimini ve Suriçi'ne sıçrayarak Uzunçarşı ile Tahtakale etrafını yaktı. Yangın, ertesi gün (9 Temmuz) Çarşamba günü saat iki sıralarında Fincancılar Yokuşu'ndaki Pertev Paşa Hanı'nda son buldu. Bu yangın, İstanbul'un ticaret merkezi ve kileri durumunda olan han, mahzen ve çarşıları yakarak yok etti. Büyük Gümrük'ten Ayazma Kapısı'na, Kantarcılara kadar surun iç ve dış tarafı; Balıkpazarı, Tahmis önü, Tahtakale ve civarında olan Ayakkabıcılar, Zindankapısı; Kuruyemişçiler, Teknecileriçi, Taşçılar, Zeytinyağcılar, Odunkapısı, Keresteciler ve Tütün Gümrüğü tamamen yandı. Yangının söndürüldüğüne dair rapor geldiğinde padişah, Ağa Kapısı'ndan ayrılarak Saray'a döndü.[103]

1798 Yılı Yangını

10 Şaban1212/28 Ocak 1798 tarihinde Ahırkapı civarında Arabacılar Kışlası içinde çıkan yangında, kışlanın tamamı ile etrafında bulunan yerlerin hepsi, Küçük Ayasofya'nın mihrabına varıncaya kadar yandı.[104]

1802 YILI YANGINI

Cebehane Kışlası Yangını

Ayasofya karşısında bulunan Cebehane Kışlası içinde, 12 Şaban 1217/8 Aralık 1802 tarihinde, gece saat altıda yangın çıkmış; kışlanın tamamı, Arslanhane, Nakkaşhane ve hamam ile beraber pek çok yer yanmıştır.[105]

1803 YILI YANGINLARI

Sultanahmet Yangınları

9 Ramazan 1217/3 Ocak 1803 Pazar gecesi sabaha karşı Sultanahmet'te yangın çıkmış, padişah at ile Sultanahmet'e giderek Mehterhane'ye inmiş, iki saat içinde yedi-sekiz ev yanmış, söndürüldüğüne dair rapor geldiğinde sabah namazı vakti de girmiştir. Padişah sabah namazını Sultanahmet Camii'nde kıldıktan sonra Saray'a dönmüştür. Yangının Sultan Ahmet'in neresinde çıktığına dair açık bir ifade bulunmamakta, yalnız "Atmeydanı başında" ifadesiyle iktifa edilmektedir.

15 Ramazan 1217/9 Ocak 1803 Cumartesi gecesi, gece yarısına doğru yine Sultanahmet'te Kemeraltı'nda yangın çıkmış, padişah derhâl Sultanahmet'e hareket ederek cami içinde neticeyi beklemiştir. Bir buçuk saat süren yangında dört ev yanmış, yangın söndürülmüş ve rapor geldikten sonra III. Selim Saray'a dönmüştür.[106]

Irgatpazarı Yangını

Yangın, 9 Şevval 1217/2 Şubat 1803 Salı gecesi gece yarısına yakın, Irgatpazarı'nda İplikçiler Hanı bitişiğinde bir fırında çıktı. Padişah derhâl Esma Sultan Sarayı'na giderek yangının söndürülmesini bekledi; şiddetli rüzgârdan dolayı yangın genişleme istidadı gösterdiğinden, görevlileri sürekli teşvik etti. Han ile birlikte beş-on dükkân yanmış ve sabaha karşı yangın söndürülerek itfâ kaimesi padişaha takdim edilmiştir.[107]

Mahmutpaşa Yangını

Yangın, 28 Şevval 1217/ 21 Şubat 1803 Pazar gecesi gece yarısı Mahmutpaşa, Tarakçılar'da çıktı. Padişah at ile Nur-ı Osmaniye Camii'ne giderek orada yangının söndürülmesini bekledi. İtfâ kaimesi geldiğinde sabah namazı vakti de olmuştur. III. Selim sabah namazını bu camide kıldıktan sonra Saray'a dönmüştür.[108]

Tatbikat yapan Osmanlı itfaiyecileri, Kartpostal, Atatürk Kitaplığı, Krt_2025.

Grelot Guillaume'nin çizimiyle İstanbul panoraması, Grelot Guillaume, Relation nouvelle d'un voyage de Constantinople, Paris 1680.

Cağaloğlu'nda Yangın

20 Zilhicce 1217/13 Nisan 1803 Çarşamba günü gecesi, gece yarısına doğru Cağaloğlu-Çatalçeşme'de Sadaret eski kaymakamı merhum Abdullah Paşa Konağı'ndan yangın çıktı. Padişah derhâl at ile Esma Sultan Sarayı'na gitmiş, yangın söndürme çalışmalarını burada takip etmiştir.[109] Sabaha dek süren yangında, Acıhamam ve Divanyolu etrafında pek çok yer yanmıştır. Güneş doğduktan sonra söndürüldüğüne dair kaime gelmiş, Padişah Saray'a dönerek istirahat etmiştir. Diğer bir kaynakta, yangının çıkış zamanı 7 Zilhicce (31 Mart) gecesi saat yedi olarak verilmiştir.[110]

Kapalıçarşı'da Yangın

Ağustos başlarında, gece saat dörtte Kalpakçılarbaşı'nda yangın çıkmış, Divanyolu'na kadar yerler tamamen yanmıştır.[111]

Cebehane Kışlalarında Yangın

Cebehane Kışlaları Ayasofya civarında Bab-ı Humayun karşısında bulunan Sultan Sarayı'nın yanında, bulunmakta idi. 18 Zilkade 1217/12 Mart 1803 Cumartesi günü gündüz saat ikide kışlada çıkan yangın kışlanın tamamını yakmıştı. Arsası üzerine III. Selim'in emriyle yeniden kışlanın yapımına başlandı.

Temel direkleri dikildi ve bina kısa sürede 22 Rebiülevvel 1217/12 Temmuz 1803 tarihinde tamamlanarak içine girildi. Kışlaların bitişiğinde Arslanhane de bulunmaktaydı. Arslanhane binası Ayasofya'dan önce inşa edilmiş bir bina olup, Padişahın emriyle Fazlı Paşa Sarayı'na nakledilmiş, Arslanhane ile Nakkaşhane arsaları kışlalara ilave edilerek birkaç orta daha açılmıştır. [112]

Ancak dört yıl sonra Cebehane Kışlası, Alemdar Mustafa Paşa olayında meydana gelen Ayasofya yangınında (15 Kasım 1808) ikinci defa yanmıştır.[113] Kışlanın arsası birkaç yıl boş kaldıktan sonra, Sultan II. Mahmut'un emriyle Cebehane Kışlası'nın yeniden yapımı kararlaştırıldı. Köse Kethüda'nın Mühürdarı Ethem Efendi, bina emini tayin edildi. Yedi yüz elli kese akçeye keşfi yapılıp 15 Safer 1228/17 Şubat 1813 tarihinde yapımına başlandı.[114]

İshakpaşa Yangını

Yangın, 17 Cemaziyelahir 1218/4 Ekim 1803 Pazar gecesi saat beşte çıkmıştır. Yangının çıkış sebebi, yanan ev-dükkân sayısı ve ne kadar zaman sonra söndürüldüğüne dair bir kayıt verilmemiştir. Başka bir kaynak İshakpaşa yangının, 16 Cemaziyelahir 1218/ 3 Ekim 1803 Pazartesi günü gecesi saat beşte çıktığını bildirmektedir. III. Selim, at ile Sultanahmet Camii'ne giderek mahfilde yangın söndürme çalışmalarını takip etmiştir. Şiddetli rüzgârın etkisiyle yangın gittikçe yayılmaya başlamış ve sabaha kadar sürmüştür. Sultanahmet'te Kabasakal ve İshakpaşa mahalleleri tamamen yanmıştır. Padişah, ilgilileri teşvik ile seher vakti yangın kontrol altına alınarak söndürülmüş ve kaimesi geldiğinde Saray'a dönmüştür.[115]

Kapalıçarşı Yangını

25 Rebiülahir 1218/ 14 Ağustos 1803 Cumartesi günü gecesi, gece yarısına doğru İskilip Hanı bitişiğinde, Kapalıçarşı ile Çarşıkapı arasında yer alan Yolgeçen Hanı'nda çıkan yangında, daha önce bir yangın geçiren ve yeniden yapılan İplikçiler Hanı ile dört han,

Makasçılar Çarşısı ve hayli dükkânla birlikte pek çok ev yandı. Yangın sabaha karşı yangın söndürülmüştür.[116] III. Selim, yangın haberini alır almaz Beşiktaş'tan sandal ile yangın bölgesine intikal etmiş, önce Silahdarzade Mehmet Bey'in evine misafir olmuş, yangının şiddetle etrafa yayılması üzerine Nur-ı Osmaniye Camii mahfiline gitmiştir. Burada yangının söndürülmesini beklemiş, sabah namazını burada kılmıştır. Yangının söndürüldüğüne dair rapor geldikten sonra Çırağan'a dönmüştür.[117]

Sirkeci Yangını

29 Rebiülahir 1218/ 18 Ağustos 1803 Çarşamba gecesi, gece yarısında, Sirkeci'de Aydınoğlu Tekkesi'nde yangın çıkmıştır. Yangın hızla etrafa yayılmaya başlamış, kısa sürede Paşa Kapısı ve Nallı Mescit[118] taraflarına sarkmıştır. Sultan Selim, Beşiktaş Sarayı'nda bulunduğundan, sandal ile yangın mahalline gelmiş, önce Kazasker Mollacık Arapzade'nin konağına, yangın buraya yaklaşınca da Beyhan Sultan Sarayı'na çıkmıştır. Sabaha kadar yangın devam etmiş, hayli yer yanmıştır.[119] Öğleye doğru yangın söndürülmüş, rapor geldiğinde padişah tekrar sandal ile Beşiktaş'a dönmüştür.

1804 YILI YANGINLARI

Kumkapı Yangını

12 Ramazan 1219/15 Aralık 1804 Cumartesi günü gecesi saat ikide Kumkapı'da çıkan yangın ondan fazla evi yakmıştır. Sultan III. Selim, ikindi namazını kıldığı Fatih Camii'nden dönmüş ve Topkapı Sarayı'nda iftar etmiştir. Yangın haberiyle Tavşantaşı'nda Mustafa Paşa'nın konağına gitmiş burada yangının söndürülmesini beklemiştir. İtfa kaimesi geldikten sonra hareme dönmüştür.[120]

1805 YILI YANGINLARI

Yeniçeri kışlalarından Yeniodalar Kışlası içinde 13 Muharrem 1220/ 13 Nisan 1805 tarihinde çıkan yangında, birkaç yeniçeri kışlası yanmıştır. [121]

Gedikpaşa'da Tatlıkapısı yakınında saat altıda çıkan yangında Bursalı Esirci'nin konağı ile çok miktarda ev yanmıştır. Bu yangının hangi ay ve günde çıktığı kaydedilmediği gibi, gece veya gündüz olduğuna dair bilgi de verilmemiştir.[122]

Kumkapı Yangını

6 Ramazan 1220/28 Kasım 1805 Perşembe günü iftardan sonra padişah hareme çekilmiş iken, Kumkapı-Sarac İshak Mahallesi'nde Muhsine Hatun (İbrahim Paşa) Camii yakınında yangın çıkmıştır. Derhâl at ile yangın mahalline yakın Yahya Paşa-zâde'nin konağına gitmiş, burada yangın söndürme çalışmalarını takip etmiştir. Yangında on kadar ev yanmış, yangın söndürülmüş, saat sekizde yangın kaimesi gelmiş ve padişah hareme dönmüştür.[123]

1806 Yılı Gedikpaşa Yangını

18 Zilkade 1220/ 7 Şubat 1806 Cuma günü gecesi saat ikide Gedikpaşa Akarçeşmesi civarında çıkan yangında bir ev yanmış, yayılmasına meydan verilmeden söndürülmüştür. Yangın haberiyle padişah, Esma Sultan Sarayı'na giderek yangının söndürülmesini beklemiş, kaimesi geldikten sonra Saray'a dönmüştür.[124]

1807 YILI YANGINLARI

Uzunçarşı Yangını

Galata yangınından yedi gün sonra 11 Cemaziyelevvel 1222/ 17 Temmuz 1807 Tahtakale yakınında Uzunçarşı'da çıkan yangında, Uzunçarşı'nın tamamı yandı. Dört gün sonra 15 Cemaziyelevvel 1222/ 21 Temmuz 1807 bu defa Şehzadebaşı civarında Acemoğlu Kışlası karşısında gece saat beşte çıkan yangında pek çok ev yanmış, yangın Laleli Camii'nde son bulmuştur.[125]

3 Recep 1222/6 Eylül 1807'de Süleymaniye'de eski defterdarlardan Sadullah Efendi'nin konağı yandı.

Soğanağa Mahallesi'nde mektep karşısında gece saat sekiz sularında çıkan yangında üç ev yandı. Yangın, 11 Recep 1222/14 Eylül 1807 tarihinde meydana gelmiştir. 9 Zilkade 1221/18 Ocak 1807 tarihinde, eski vezîr kethüdalarından Ahmet Atıf Efendi'nin Kırkçeşme'deki konağı, içinde gece saat yedide çıkan yangında, mal ve eşyasıyla beraber yanmıştır.[126]

Tarihi Yarmada'yı gösterir Osmanlıca harita, Yusuf Çağlar Arşivi.

1808 YILI YANGINI

Cağaloğlu'nda Yangın

13 Muharrem 1223/ 12 Mart 1808 Cuma günü seher vakti saat on birde Cağaloğlu yakınında Çiftesaraylar bitişiğinde yangın çıkmıştır. Bu yangında, Hatice Sultan Sarayı'nın selamlık kısmı ile etrafından on ev yanmış ve on ev de yıkılmıştır. Sultan IV. Mustafa saat on ikiye yakın Halife Yeri'nden at ile yangın yerine gitmiş, Harameyn eski yazıcısı Mehmet Efendi'nin evine misafir olmuş, burada yangının söndürülmesini beklemiştir. Yangın söndürülmüş ve saat iki buçukta kaimesi gelmiş, padişah Saray'a dönmüştür. Demirkapı'ya kadar yol boyunca, tulumbacılara ve yangın söndürme çalışmalarında yer alanlara ihsanlarda bulunmuştur.[127]

Alemdar Vak'ası'nda Meydana Gelen Yangınlar

Yeniçerilerin Sadrazam Alemdar Mustafa Paşa'ya karşı çıkardıkları isyan, literatürde "Alemdar Vakası" olarak geçer. İsyanın amacı, Alemdar'ı sadaretten uzaklaştırmak, hatta ortadan kaldırmaktır. İsyan, 16 Kasım 1808 Salı gecesi (Pazartesiyi Salıya bağlayan gece) başlamıştır. Yeniçerilerin yaptıkları plana göre; uydurma bir yangın haberi yayılacak, Sadrazam yangın mahalline gideceği sırada kendisine suikast yapılacaktır. Nitekim plan uygulamaya konulmuş, "Ayakapı'da[128] yangın var" asılsız haberi yayılmıştır. Fakat yeniçerilerin bu planından saray ve Babıâli haberdar olmuş olacak ki, II. Mahmut yangın yerine gidecekken vazgeçmiş, Alemdar ise hareme çekilmiştir.

Plan tutmayınca yeniçeriler, yetmiş-seksen kişilik bir grupla, gece yarısına doğru Süleymaniye'de Ağa Kapısı'nı basarak Yeniçeri Ağası Mustafa Ağa'yı yatağından kaldırarak kapı önünde katletmişlerdir. Buradan hareketle, bin kişiye yakın bir kalabalıkla Babıâli'yi kuşatarak dört tarafından ateşe vermişlerdir. Böylece hükûmet merkezi yanmaya başlamış, Alemdar'ın imdadına gitmek veya yangını söndürmek niyetiyle Babıâli'ye yaklaşanları da yeniçeriler kurşunla vurarak öldürmüşlerdir. Yeniçeriler, Cebehane kışlalarına sığınan sekban askerlerini kışladan çıkaramadıkları için burayı ateşe verdiler. Yangın, gittikçe şiddetlenmiş; Ayasofya ve Sultanahmet civarları yanmaya başlamıştır.

18 Kasım Perşembe günü, yeniçeriler Tophane'den mavnalarla Üsküdar'a geçerek sekban askerî için yapılmış olan Üsküdar kışlasını da yakmışlardır. Üç gün süren olaylarda, önce Babıâli yakılmış, çevresine zarar vermeden söndürülmüş, ancak hükûmet merkezi tamamen yanmıştır. Daha sonra Cebehane Kışlası'nda çıkarılan yangında, Cebehane ile beraber, bitişiğinde bulunan Sakalar Kışlası; dört taraftan Sultanahmet Meydanı'na doğru etrafta bulunan ev ve dükkânlar yanmıştır.[129]

1809 Yılı Tavukpazarı Yangını

2 Zilkade 1224/ 9 Aralık 1809 tarihinde Tavukpazarı yakınında Çilingirler içinde saat altı sıralarında çıkan yangın, dört buçuk saat sürdü. Tavukpazarı'nın tamamı, Esirpazarı ile Çilingirler çarşısının tamamı Parmakkapı'ya kadar ve Karababa Sokağı yandı.[130]

1812-1813 YILLARI YANGINLARI

Tavukpazarı'nda Yangın

Tavukpazarı yanında Tahtahan'dan, 4 Şaban 1228/ 2 Ağustos 1813 cumartesi gecesi, saat sekizde çıkan yangında Kürkçüler çarşısı ile Hüseyin Ağa Camii karşısındaki evler yandı.[131]

Vefa'da Yangın

Vefa Meydanı bitişiğinde bulunan Külhan karşısındaki Yusuf Âgâh Efendi'nin konağında, 1226/24 Mart 1814'te gece saat yedide çıkan yangın, konakla beraber civarındaki birkaç evi de yaktı. Yangın, Yusuf Agâh Efendi'nin Ordu-yı Humayun'da Vezir Kethüdası olduğu tarihte meydana gelmiştir.[132]

1813 YILI YANGINLARI

Hocapaşa Yangını

Yangın, 18 Mart 1813 tarihinde gece yarısına doğru eski reisülküttaplardan Ârif Efendi'nin Mühürdarı Latif Ağa'nın evinde çıkmıştır. Yangının çıkış nedeni hakkında bir bilgi verilmemiştir. Kısa sürede şiddetlenen yangın evin dört tarafını sarmış, çevrede sekiz-dokuz eve sıçramıştır. Yangın söndürme çalışmalarına başlanmış, yirmi kadar ev yandıktan sonra ancak söndürülebilmiştir.[133]

Irgatpazarı Yangını

Yangın, 28 Eylül 1813 tarihinde sabah namazı vakti, Kürkçüler Çarşısı yakınında bulunan Tahta Han'ın kahve ocağında çıkmıştır. Yangın üç saat kadar sürmüş, çarşının iki tarafında bulunan kürkçü dükkânları ile beraber birkaç ev ve han yanmıştır. Yangın söndürüldükten sonra, yangın mahallinde bulunan Sultan II. Mahmut Beşiktaş Sarayı'na gitmiştir. Irgatpazarı Yangını'ndan beş gün sonra, 3 Ekimde, gece yarısı Eğrikapı'da çıkan yangın birkaç evin yanmasına ve birkaç evin de yıkılmasına neden olmuştur.[134]

1825 YILI YANGINLARI

Fatih ve Beyazıt'ta Yangınlar

1 Ocak 1825 tarihinde Horhor civarında Akarçeşme'de Beylikçi Hadi Efendi'nin evinin harem kısmında öğleden önce çıkan yangın, etrafa yayılmadan söndürülmüştür. Fakat evin tamamı yanmış, Sultan II. Mahmut, evin yeniden inşasını sağlayacak miktarda nakdi yardımda bulunmuştur.[135]

15 Eylül 1825 tarihinde geceleyin, Küçük Karaman semtinde çıkan yangın, rüzgârın şiddetiyle büyüyerek etrafa yayılmış; başta Karaman Hamamı, cadde üzerinde bulunan dükkânların tamamı ile Fatih Camii avlusunda bulunan kolluk, bitişiğindeki dükkânlar ile Şekerci Hanı, ekmekçi ve börekçi fırınları yanmıştır. Beş-altı saat süren yangın, kontrol altına alınarak söndürülebilmiştir. Aynı ayın sonlarında SimkeşHane'de (Beyazıt'ta) yine gece vakti yangın çıkmış, üç-dört saat içinde bazı dükkânlar ile evler yanıp kül olmuştur.[136]

1826 YILI YANGINLARI

Yeniçeri Kışlası Yangını

Yeniçeri kışlalarının Eski Odalar (Şehzadebaşı'nda) olarak bilinen ve Altmış dört cemaat mensuplarının oturdukları kısmında, tamir çalışmalarının yapıldığı bir sırada, sabaha karşı yangın çıkmış; Yeniçeri Ağası Celaleddin Ağa yetişmiş ve yangın fazla büyümeden söndürülmüştür. Yapılan tahkikatta yangının, adı geçen kışlanın odabaşısı bulunan Sepetçiler Kethüdası Mustafa adındaki şahsın talimatıyla ocak muhzırı tarafından çıkarıldığı anlaşılmış, her ikisi birer yere sürgün edilerek İstanbul'dan uzaklaştırılmışlardır. 1826 yılı içinde meydana gelen bu yangının, gün ve ayı belirtilmemekle beraber, ocağın ilgasından önce (15 Haziran 1826) yeniçerilerin son melanetlerinden biri olduğu anlaşılmaktadır.[137]

19 Şubat 1826 Salı gecesi Kaliçeciler Köşkü civarında altı adet, birkaç gün sonra Topkapı yakınında bir adet, ayın 29 Şubat Cuma günü Kantarcılar'da Şerbetçi Sokağı'nda üç adet ev olmak üzere toplam bu ay içinde İstanbul'da on ev yandı. 6 Mart Cumartesi gecesi saat üçte Kazancılarbaşı'nda bulunan müteveffa Kazgancı Hacı Mustafa denilen kişiye ait, çarşı bitişiğindeki harap evde yangın çıkmış, etrafa yayılmadan on dakika içinde söndürülmüştür.[138]

Süleymaniye'de Yangın

22 Şubat 1826 Salı gecesi, saat dört buçukta Süleymaniye Hastanesi önünde bulunan Duhan Gümrüğü Emini, Hidayet Ağa'nın evinin hamam külhanında çıkan yangın, evi tamamen yakmış, etrafa yayılmadan söndürülmüştür. Aynı gece Yeniköy'de de çıkan yangında birkaç ev yanmıştır.[139] 3 Nisan 1826 tarihinde Pazartesi gecesi, Selimiye'de bir ev yandı.[140]

Kumkapı Yangını

28 Nisan 1826 gecesi, Kumkapı dışındaki mescit, teravih namazı kılındıktan sonra kandil fitilinin sebep olduğu yangında, mescit ile beraber etrafta bulunan ekmek fırını ve pek çok dükkân yanmıştır. 30 Nisanda imsak vaktinde Sultanahmet Meydanı başında Firuz Ağa Camii bitişiğindeki helvacı dükkânından çıkan yangında birkaç dükkân yandı. 1 Mayıs gece yatsı vakti, Mimar Camii civarında bulunan Bursa Mutasarrıfı ve Akdeniz Boğazı/Çanakkale Boğazı Muhafızı Hüseyin Paşa'nın konağında çıkan yangın, dışarıya sirayet etmeden konağı tamamen yaktı. Konak boş bulunduğundan, Hüseyin Paşa'ya garazı olanlarca yakıldığı söylentisi etrafa yayıldı.[141]

Hocapaşa Yangını

2 Ağustos 1826 tarihinde Hocapaşa-Elvan Mahallesi'nde çıkan ve İstanbul'un sur içini büyük ölçüde etkisi altına alan yangın, daha sonraları halk arasında "Hocapaşa Büyük Yangını" ismiyle yad edilecektir. Yangın sabah vakti çıktı. Şiddetli rüzgâr olduğundan, ateş kısa sürede birkaç koldan etrafa yayıldı. Yangının bir kolu Bahçekapı'ya, bir kolu Demirkapı, Salkımsöğüt tarafına, diğer bir kolu Babıâli'ye doğru ilerleyerek, Kapalıçarşı içinde Balmumcular'a kadar çarşı içini, Beyazıt çevresini ve Divanyolu boyunca Şimkeşhane'ye[142] kadar her tarafı yaktı. Cağaloğlu-Çifte Saraylar ve Babıâli ile etrafındaki yerler tamamen yandı. Bir kolu da Gedikpaşa çevresini, İbrahimpaşa, Nişancı, Kumkapı ve Yenikapı'dan Musalla'ya kadar yerleri sardı. Yangın otuz altı saat sürdü. Bu yangının mali boyutu hesaba gelmeyecek kadar büyük oldu. Yangının bu derece uzun sürmesi ve tahribatının büyük olması, rüzgârın şiddetinden başka yeniçerilerle tulumbacıların o sıralarda, Vaka-yı Hayriye'den dolayı dağıtılmış olmasından kaynaklandı. Ağa Kapısı, şeyhülislamlığa tahsis edilmişti. Odaları ve mefruşatı henüz düzenlenmiş olduğundan, şeyhülislamlık daha taşınmamıştı. Bu bakımdan burası geçici olarak Babıâli'ye devredildi. Sadrazam bütün büro ve memurlarıyla Ağa Kapısı'na yerleşti. Sadrazam Selim Paşa'nın kardeşi Halil Bey'in bina emini olarak inşasına memur edildiği Babıâli'nin yeniden yapılmasından sonra Ağa Kapısı şeyhülislamlık makamına terk edildi. Bu yangında Mahmutpaşa Mahkemesi'nin bütün sicilleri yanmış olduğundan, adı geçen mahkemeden, her kimin elinde hüccet, ilam gibi hukuki belge var ise ücretsiz olarak kaydettirmeleri için; Galata, Eyüp, Üsküdar ve İstanbul kadılıkları vasıtasıyla halka duyuruda bulunuldu.[143]

1828 YILI YANGINLARI

Ahırkapı'da Yangın

Ahırkapı semtinde Ağa Konağı diye bilinen Darussaade Ağası yeri, 7 Ekim 1828 tarihinde yandı.[144]

1835-1839 YILLARI YANGINLARI

Beyazıt Yangını

5 Cemaziyelevvel 1252/ 18 Ağustos 1836 Çarşamba gecesi Beyazıt'ta Kâğıtçılar Çarşısı'nda çıkan yangın, tülbentçilerden mürekkepçilere sirayet etti. Tuhafiye dükkânları ve kâğıtçılarla Rasihzade ve Hulusi Paşa'nın kardeşi konakları ile beraber o civarda pek çok dükkân ve ev yandı.[145]

Eminönü-Küçük Pazar harik mahallinin dairesi tarafından tanzim olunan haritadır (1890), Atatürk Kitaplığı, Nr:5377-1

Babıâli Yangını

5 Zilkade 1254/ 20 Ocak 1839 Pazar günü seher vakti, Babıâli'nin Dâhiliye Dairesi altında bulunan ahırda çıkan yangın etrafa sirayet etti. Söndürülmesi mümkün olmadı, tamamen yandı. İşlerin yürütülmesi için, Babıâli binasının inşasına kadar maliye dairesinin kullanılmasına karar verildi. Gereken düzenlemenin yapılabilmesi için geçici olarak memurlar, Beyazıt'ta Mürekkepçiler Kapısı karşısında bulunan Dîvân-ı Deâvî Nazırı Necib Efendi'nin konağına nakledildi.

Babıâli binasının yapımına hemen başlandı. II. Mahmut'un tahta çıkışının sonrasında meydana gelen Alemdar Mustafa Paşa olayında bina tamamen yanmıştı. Bina yeniden yapıldı; 2 Ağustos 1826 tarihindeki Hocapaşa büyük yangınında tekrar yandı.

Binanın yapımına, Sultan II. Mahmut'un emriyle Sadrazam Selim Paşa'nın nezaretinde kardeşi Halil Bey Bina Emini tayin olunmuş, gereken malzemenin temini ile ilkbaharda yapımına hemen başlanması emredilmiş; ayrıca padişah beş yüz kese parayı da sadrazama göndermişti. Bu seferki yanması ile Babıâli, 1223/1808'den beri otuz sene zarfında, her on yılda bir defa olmak üzere üç defa yanmış oldu.[146]

1861 YILI YANGINLARI

Hocapaşa ve Cağaloğlu Büyük Yangını

Yangın Hocapaşa'da başlayıp Cağaloğlu, Nuruosmaniye, Gedikpaşa ve Sultanahmet semtlerini tamamen yakmış tarla hâline sokmuştur. İnsanlar evsiz barksız sokaklarda kalmıştır.

Bu yangında zarar görenlere yardım için açılan yardım sandığına halkın her sınıfından insanlar büyük ölçüde nakdi yardım yapmış; Sultan Abdülaziz tarafından iki bin kese, Valide Sultan tarafından yüz elli bin kuruş yardımda bulunulmuş; bu yardımlar, 1865 yılı Ekim ayı sonuna kadar halkın hayırseverlerince verilen paralarca günden güne artmıştır. Yardım paralarının on altı bin iki yüz on dört keseye ki, altmış altı bin liradan fazla bir meblağa ulaştığı bilinmektedir.

Sultan Abdülaziz, bu yangından dolayı zarar gören halk için Sadrazam Fuad Paşa'ya şu uyarılarda bulunur:

Yangında felakete uğrayanların geçici olarak yerleştirilmeleri ile imkânlar dâhilindeki her türlü yardımın yapılması ve iaşelerinin temini gerekir. Yangın belasından kurtulmak için bundan böyle binaların kâgir olarak inşa edilmeli, gereken tedbirler alınmalıdır. Evsiz kalıp iş ve güce iktidarı olmayanları düşündükçe oturduğum yerlerde rahat edemiyeceğimden, gerçekten ihtiyaç sahipleri için evler yapılmalıdır. Saray olarak yaptırılmasına teşebbüs edilen ve fakat terk edilen Çırağan binaları masrafları için tahsis edilen paradan aylık beş yüz kesenin bu iş için ayrılmasına karar verdim. Bu yerlerin yapılması, iskân edilecek fakirlerin ve ihtiyaç sahiplerinin durumlarının tesbiti hususunun, yangınzedeler için kurulan komisyonca görüşülerek ele alınmasını, süratle alınacak kararların arz edilmesini istiyorum.

Hocapaşa Yangını

4 Mayıs 1866 Perşembe günü, sabahleyin saat iki sularında, Hocapaşa Elvan Mahallesi'nde bir evde çıkan yangında, şiddetli rüzgâr sebebiyle ateş derhâl etrafa yayılmış, eski sadrazamlardan Giritli Mustafa Paşa, Mısırlı Kâmil Paşa, Kayserili Ahmet Paşa ve Muhtar Paşa konakları ile birçok büyük küçük ev yanmıştır.

Hükûmet, bu yangından sonra birtakım tedbirler almış, yapıların kâgir olarak yapılması için tuğla, kireç ve taş gibi malzemelerin kolaylıkla sağlanabilmesi hususunda Ticaret Nezareti vasıtasıyla gerekli düzenlemeler yapmıştır. Bab-ı Seraskerî Caddesi, Mercan Çarşısı yeniden düzenlenmiş; Cağaloğlu, Bahçekapı ve Bab-ı âli'ye çıkan yollar ile yangın yerlerindeki diğer bütün yollar yapılmıştır. Bab-ı âli'nin etrafındaki yüksek duvar bu sırada yıkılmış, Çemberlitaş, etrafı açılarak meydana çıkarılmıştır. [147]

7 Şubat 1866 Pazar günü akşamüstü İstanbul Keresteciler'de çıkan yangın halkı heyecanlandırmıştır: Keresteci dükkânları baştan başa kereste ile dolu olduğundan, yangının söndürülmesi zor olmuş, Sultan Abdülaziz, şehzadelerle beraber yangın mahalline giderek söndürme çalışmalarına nezarette bulunmuş, görevlileri teşvik etmiştir.

Söndürme çalışmaları sabaha kadar sürmüş, kırk sekiz dükkân yanmıştır. Denizde bulunan kereste yüklü gemiler, gece tersaneden getirtilen vapurlarla açığa çekilerek yanmaktan kurtarılmıştır. Bu yıl boyunca İstanbul ve Bilâd-ı selâse'nin muhtelif mahallelerinde çıkan yangınlarda, keresteci dükkânlarıyla beraber doksan dokuz ile yüz otuz dükkân yanmıştır.[148]

1867 YILI YANGINLARI

5 Mayıs-30 Ağustos 1867 tarihleri arasında dört ay zarfında İstanbul ve civarında çıkan yangınlarda kırk ev ile yirmi altı dükkân yanmıştır. Bunların dışında Topkapı Sarayı Bab-ı Humayun civarında eski Maliye Hazinesi ile Bab-ı Humayun üzerindeki odalar ve karşısındaki Masraf Dairesi yanmış; Langa Yenikapı'da bir sepetçi dükkânında çıkan yangın, havanın esintili olması dolayısıyla etrafa sıçrayarak elli evin yanmasına sebep olmuştur.[149]

1872-1873 YILLARI I YANGINLARI

1873 yılında birbiri ardına Kule Kapısı'yla Langa Caddesi'nde ve Saraçhane'de meydana gelen yangınlarda pek çok ev ve yerler yanmıştır.[150]

Sadrazam Şirvanizade Rüşdü Paşa Konağı Yangını

Sadrazam Rüşdü Paşa'nın Şehzadebaşı'nda Selim Paşa Yokuşu üzerinde bulunan konağının harem tarafı 29 Ocak 1874 tarihinde kurban bayram gecesi yandı. Valide Sultan tarafından Sadrazam için ev eşyası tedarik edilerek hediye edildi.[151]

1878 YILI YANGINLARI

Aksaray Yangını

27 Temmuz 1878 tarihinde çıkan yangın, yedi-sekiz ahşap binayı yaktı. Yanan binaların altında yirmi kadar dükkân bulunuyordu. Yangın şiddetlenince eski tulumbaların bir işe yaramadığı görüldü. İtfaiye erlerinin kullandığı yeni tulumbalarla yangın söndürüldü. İtfaiye erlerinin yangın söndürmekteki maharetleri; can ve mal kurtarmadaki yararlılıkları, daha önceki tecrübelerden bilindiği gibi bu yangın sırasında da ortaya çıktı. Eski usul tulumbacılığın, tamamıyla itfaiye askerî düzeninde yeniden teşkilatlandırılmasının İstanbul'u yangın belasından kurtaracağı bir kez daha anlaşılmış oldu.[152]

1879 Yılı Unkapanı Yangını

20 Ekim 1879 günü sabah saat on buçukta Unkapanı'nda vapur değirmeninin arka tarafında çıkan yangın, rüzgârın şiddetli olması, bölgenin ahşap ve sık yapılardan meydana gelmesi sebebiyle süratle yayılmış; birkaç kola ayrılarak Küçükpazar ve Zeyrek'e doğru ilerlemiştir. Uzun süren çalışmalardan sonra kontrol altına alınan yangında seksen ev, otuz dükkân ve bir okul binası yanmıştır.[153]

1880 YILI YANGINLARI

Beyazıt Yangını

30 Nisan Cuma gecesi, Beyazıt-Saraç İshak Mahallesi'nde, esnaftan birinin evinden çıkan yangın, etrafa sıçrayarak yirmi iki evi yaktı. Bu yangın sırasında itfaiye erlerinin cesaret ve gayreti, yangının fazla büyümesine meydan vermedi.[154]

Süleymaniye'de Yangın

24 Temmuz 1880 Cumartesi günü Süleymaniye civarında yangın çıktı. Söndürmek için bir itfaiye taburu ile Harbiye Nezareti'nden bir tabur ve çevre karakollarından askerler yetişmiş, fakat suyun azlığı ve rüzgârın şiddetli esmesi çalışmaları zorlaştırmıştır. Yangın gittikçe büyüyünce bir itfaiye taburu daha getirtilmiştir. Başta Harbiye Nazırı, Hassa Müşiri, Şehremini, generallerden Adil, Hacı Reşit ve İbrahim paşalar gibi askerî erkân ve yöneticiler yangın mahallinde bulunuyorlardı. İtfaiyenin, askerlerin ve Şehremaneti görevlilerinin büyük gayreti sonunda yangın söndürüldü. Pek çok ev ve yer ile devletin saraciye deposu yandı.

Yangın esnasında bazı zafiyetler de ortaya çıktı. Yangının çıktığı yerin yanı başında bir evde içi su dolu bir sarnıç bulunmaktaydı. İtfaiyeciler bu suyu kullanmak istediler, fakat ev sahibi buna izin vermedi. Belediyelerin, her semtte birbirine yakın büyük havuzlar inşa etmesi gereği bir daha ortaya çıkmış oldu.[155]

1888 YILI LALELİ YANGINI

28 Şubat gecesi, saat yedi buçukta, Laleli'de Kızıltaş Mahallesi'nde bir tütüncü dükkânında çıkan yangın, etrafa yayılarak on dükkân, iki ev, bir sıbyan mektebi ile jandarma karakolunu yakmıştır. Yangın sırasında, Jandarma Süvari Kumandanı Mehmet Paşa'nın, on iki yaşında Andelip ismindeki cariyesi yanarak ölmüştür.[156]

Belediyenin hizmetinde bulunan araçlardan bazıları, Servet-i Fünûn,16 Ocak 1913.

Dipnotlar

[1]Osman Nuri Ergin, Mecelle-i Umûr-ı Belediyye, c. 2, İstanbul 1995, s. 1077.
[2]a.g.e, s. 1079.
[3]a.g.e, s. 1080.
[4]İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devlet Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları, c. I, Ankara 1984, s. 83.
[5]Ahmaed Cevdet, Tarih-i Cevdet, c. 7, s. 173.
[6]Ahmet Refik, Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı, Haz. Abdullah Uysal, Ankara 1987, s. 91.
[7]a.g.e, s. 92.
[8]Kârgir binalarda, sivri köşeleri dışarıya taşkın vaziyette eğrileme ve çapraz olarak birkaç sıra tuğla ile örülen saçaklara kirpi saçak denilmektedir. Bkz. Celal Esad Arseven, Sanat Ansiklopedisi, c. II, İstanbul 1965, s. 1099.
[9]Mustafa Cezar, a.g.e, s. 21.
[10]Şahnişin: Evlerin sokak veya bahçe üstündeki cephelerinde, dışarıya doğru çıkan, üç tarafı pencereli çıkmalara verilen ad. Kelime anlamı şahların oturmansa layık yer demektir. Bkz. Celal Esad Arseven, a. g. e, c. IV, İstanbul 1975, s. 1860.
[11]Uzunluk ölçüsü birimi olarak parmak, baş parmağın ilk boğumuna eşit uzunluk demektir.
[12]Mustafa Cezar, a.g.e, s. 24-25.
[13]Tercümân-ı Hakikat, 26 Temmuz 1880, sayı 637, s. 2.
[14]Tercümân-ı Hakikat, 24 Haziran 1880, sayı 610, s. 1.
[15]Mustafa Cezar, a.g.e, s. 29-30.
[16]Vak'anivis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi, c. IV, haz. Yücel Demirel, İstanbul 1999, s.780.
[17]Bu üç hükümdarın yangın sırasında yangın mahalline gittiklerine dair bkz. Mehmet Ali Beyhan, Saray Günlüğü, İstanbul 2007.
[18] Mustafa Cezar, a.g.e, s. 7.
[19]Eremya Çelebi Kömürcüyan, İstanbul Tarihi, XVII. Asırda İstanbul (Tercüme ve tahşiye eden Hrand D. Andreasyan,), İstanbul 1952, s. 172; Mustafa Cezar, a.g.e, s. 19.
[20]V. Sema Arıkan, a.g.e, s. 152.
[21]Câbi Tarihi, c. II, s. 949; Kemal Beydilli, a.g.e, s. 121.
[22]İsmail Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, c. 5, İstanbul 1971, s. 182.
[23]Selaniki Tarihi, c. 1, s. 90 ; Eremya Çelebi Kömürcüyan, İstanbul Tarihi, XVII. Asırda İstanbul, İstanbul 1952, s. 122; Mustafa Cezar, a.g.e, s. 9.
[24]Mustafa Cezar, a.g.e, s. 18.
[25]Hafız Hızır İlyas, Vekâyi-i Letâif-i Enderun/ Tarih-i Enderun, İstanbul, s. 260.
[26]Şah Sultan'ın vefat tarihi, 17 Zilkade 1217/ 11 Mart 1803 Cuma günüdür. Bkz. Mehmet Ali Beyhan, Saray Günlüğü, s. 117.
[27]a.g.e, s. 114.
[28]Kemal Beydilli, Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü, İstanbul 20001, s. 178.
[29]V. Sema Arıkan, a.g.e, s. 103.
[30]Mustafa Cezar, a.g.e, s. 4.
[31]Aynı yer.
[32]Zindan, eski Ticaret Odası, günümüzde Ticaret Odası Üniversitesi olarak kullanılan bina ile Karaköy Köprüsü arasında, Haliç kıyısında, Yemiş İskelesi diye anılan yerde bulunmaktadır. Bkz. Abdülkadir Özcan, "Baba Cafer Zindanı", DİA, 4, s. 366-367.
[33]a.g.e, s. 6.
[34]a. g. e, s. 7.
[35]Selaniki Tarihi, c. 1, s. 221; Mustafa Cezar, a.g.e, s. 10.
[36]Selaniki Tarihi, c. 1, s. 269; Mustafa Cezar, aynı yer.
[37]Selaniki Tarihi, c. 1, s. 316.
[38]a.g.e, c. 1, s. 416.
[39]a.g.e, c. 2, s. 743.
[40]a.g.e, c. 2, s.795-796.
[41]Mustafa Cezar, a.g.e, s. 10.
[42]Eremya Çelebi Kömürcüyan, İstanbul Tarihi, XVII. Asırda İstanbul, (Tercüme ve tahşiye eden Hrand D. Andreasyan), İstanbul 1952, s. 89; İnciciyan, a.g.e, s. 68; Mustafa Cezar, a.g.e, s. 12.
[43]Divanyolu üzerinde, Sultan II. Selim'in hanımlarından Nurbânî Sultan tarafından yaptırılmıştır. Bkz. M. Çağatay Uluçay, Padişahların Kadınları ve Kızları, Ankara 1980, s. 40.
[44]Şah Kulu (Sinekli) Medresesi, Parmakkapı'da Divanyolu (Yeniçeriler Caddesi) ile Sinekli Medrese Sokağı'nın kesiştiği köşede bulunuyordu. Bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, sayı, 7-8, İstanbul 1977, s. 378.
[45]Mustafa Cezar, a.g.e, s. 12.
[46]a.g.e, s. 12-13.
[47]Mustafa Cezar, a.g.e, s. 18.
[48]a. g. e, s. 18-19.
[49]İnciciyan, a. g. e, s. 68.
[50]III. Murat'ın karısı ve III. Mehmet'in annesi Safiye Sultan'ın 1597'de temelini attığı, fakat III. Mehmet'in ölümü üzerine yarım kalan, daha sonra 1663 yılında IV. Mehmet'in annesi Hatice Turhan Sultan tarafından tamamlanan Yeni Cami ile birlikte bu çarşı da yaptırılmıştır. Bundan dolayı Mısır Çarşısı; Kapalıçarşı'ya nispetle Yeni Çarşı veya Valide Çarşısı olarak ta anılmaktaydı. Bkz. M. Çağatay Uluçay, a. g. e, s. 59.
[51]İnciciyan ve Kömürcüyan, yangının 1689 yılında meydana geldiğini yazmaktadırlar. Bkz. P.Ğ. İnciciyan, XVIII. Asırda İstanbul (Tercüme ve tahşiye eden Hrand D. Andreasyan), İstanbul 1956, s. 26; Eremya Çelebi Kömürcüyan, İstanbul Tarihi, XVII. Asırda İstanbul, (Tercüme ve tahşiye eden Hrand D. Andreasyan), İstanbul 1952, s. 166.
[52]Para miktarını gösteren birim olarak kese, tarih içinde içerdiği miktar değişmekle beraber, bu dönemde bir kese elli bin akçe (yuvarlak hesapla 416 kuruş) ihtiva etmekte idi.
[53]Mustafa Cezar, a.g.e, s. 20.
[54]Aynı yer.
[55]Mustafa Cezar, a. g.e, s. 22.
[56]a. g. e, s. 24.
[57]a. g.e, s. 27-28.
[58]a.g.e, s. 34.
[59]a.g.e, s. 34-35.
[60]Cezar, tarihî miladiye çevirirken zuhulen Eylül yerine Ekim yazmıştır.
[61]BOA, Cevdet Dâhiliye, no. 2939.
[62]BOA, Cevdet Dâhiliye, no. 13036.
[63]Mustafa Cezar, a.g.e, s. 36.
[64]Kaynakta Şevval ayının son gününün Çarşamba olduğu yazılmıştır. Gün adının sehven Çarşamba yazıldığı anlaşılmaktadır. Çünkü Şevval ayı 29 gün çekmekte ve müellif, Şevval'in 26. gününün Çarşamba olduğunu yazmaktadır. Buna göre son günün Cumartesi olması gerekir. Bkz. a. g. e, s. 92.
[65]Taylesanizâde Hafız Abdullah Efendi Tarihi, İstanbul'un Uzun Dört Yılı (1785-1789), Haz. Feridun M. Emecen, İstanbul 2003, s. 93.
[66] a.g.e, s. 97.
[67]Kemal Beydilli, a. g. e, s. 206.
[68]Aynı yer.
[69]a. g. e, s. 147.
[70]a.g.e, s. 159.
[71]a.g.e, s. 159-160.
[72]a.g.e, 169.
[73]a.g.e, s. 294.
[74]a.g.e, s. 320.
[75]a.g.e, s. 323.
[76]a.g.e, s. 326.
[77]a.g.e, s. 331.
[78]a.g.e, s. 356.
[79]a.g. e, s. 400.
[80]Kemal Beydilli, a. g. e, s. 205.
[81]a.g.e, s. 4.
[82]Kemal Beydilli, a. g. e, s. 205.
[83]III. Selim'in Sırkâtibi Ahmet Efendi Tarafından Tutulan Ruzname, haz. V. Sema Arıkan, Ankara 1993, s. 2.
[84]Beydilli, a. g.e, s. 207.
[85]a.g.e, s. 52.
[86]a.g.e s. 61.
[87]a. g. e, s. 64.
[88]a.g.e, s. 66.
[89]Aynı yer.
[90]Aynı yer.
[91]V. Sema Arıkan, a. g. e, s. 74; Kemal Beydilli, a. g. e, s. 206-207.
[92]a.g.e, s. 83.
[93]Aynı yer.
[94]a.g.e, s.89.
[95]a.g.e, s. 95-96.
[96]a. g.e, s. 96.
[97]a. g. e, s. 101; Beydilli, a. g. e, s. 207.
[98] a.g.e, s. 110.
[99]a.g.e, s. 122-123.
[100]a.g.e, s. 155.
[101]a.g.e, s. 156; Kemal Beydilli, a. g. e, s. 208.
[102]Halil Nuri Bey, Nuri Tarihi (Metin-İnceleme) Haz. Seydi Vakkas Toprak, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2011, s. 130.
[103]Nuri Tarihi, s. 238; Kemal Beydilli, a.g.e, s. 204; V. Sema Arıkan, a. g. e, s. 194-195.
[104]Kemal Beydilli, a. g. e, s. 205.
[105]Kemal Beydilli, a. g. e, s. 193; V. Sema Arıkan, a. g.e, s. 389.
[106]Mehmet Ali Beyhan, Saray Günlüğü, İstanbul 2007, s. 112.
[107]Mehmet Ali Beyhan, a.g.e, s. 74; Kemal Beydilli, a.g.e, s. 194.
[108]Mehmet Ali Beyhan, a. g. e, s. 115-116.
[109]a. g. e, s. 118.
[110]Bkz. Kemal Beydilli, a. g, e, s. 188.
[111]a.g.e, s. 192.
[112]Câbi Tarihi, c. I, s. 49; Kemal Beydilli, a. g. e, s. 192.
[113]Kemal Beydilli, a.g.e, s. 212.
[114]a.g.e, s. 217.
[115]Mehmet Ali Beyhan, a.g.e, s. 130.
[116]Cevdet Tarihi'nde bu yangın hakkında bilgi verilmiş, ancak günü belirtilmemiştir. Ayrıca yangının Parmakkapı karşısındaki bir şerbetçi dükkânında çıktığı, Peştemalcı Hanı, Yolgeçen Hanı, Kerpiç ve Kadı hanları ile otuz kadar dükkânın yandığı kaydedilmiştir. Bkz. c. 7, s. 263.
[117]Mehmet Ali Beyhan, a. g. e, s. 126-127.
[118]Nallı Mescit: İstanbul Vilayet Binası'nın Babıâli Yokuşu üzerindeki girişinde bulunan küçük Cami.
[119]29 Rebiülahir 1218 Çarşamba gecesi, saat altıda Aydınoğlu Tekyesi yakınında bulunan Mîrî Delâl'ı Hafız'ın evinde yangın çıkmış, bir kolu Bab-ı âlî civarına ve bir kolu Hocapaşa Kolluğu'na uzanmış, birçok yer yanmıştır. Bkz. Cevdet Tarihi, aynı yer.
[120]Saray Günlüğü, s. 162.
[121]Kemal Beydilli, a.g.e, s. 185.
[122]a.g.e, s. 186.
[123]a.g.e, s. 184.
[124]a. g. e, s. 189.
[125]a.g.e, s. 182.
[126]a.g.e, s. 184.
[127]Aynı yer.
[128]Cibali ile Küçük Mutafapaşa arasında buluna Gül Camii yakındaki kapı ve semtin adı.
[129]Mehmet Ali Beyhan, a.g.e, s. 249 vd.
[130]Beydilli, a.g.e, s. 126.
[131]Beydilli, a.g.e, s. 132.
[132]a.g.e, s. 139.
[133]Câbi Tarihi, c. II, s. 956.
[134]a.g.e, s.1002.
[135]a.g.e, s. 380.
[136]a.g.e, s. 454.
[137]a.g.e, s. 486.
[138]a.g.e, s. 499.
[139]a.g.e, s. 502.
[140]a.g.e, s. 530.
[141]a.g.e, s. 550-551.
[142]Ordu Caddesi üzerinde bulunan ve günümüzde İstanbul İl Halk Kütüphanesi olarak kullanılan bina.
[143]Vak'anüvis Es'ad Efendi Tarihi, haz. Ziya Yılmazer, İstanbul 2000, s. 777-778; Vak'anüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi, haz. Ahmet Hezarfen, c. 1, İstanbul 1999, s. 122.
[144]Vak'anüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi, c. 2, haz. Yücel Demirel, İstanbul 1999a.g.e, s. 415.
[145]a.g.e, c. 5, s. 885.
[146]a.g.e, c. 5, s. 942-943.
[147]Vak'anüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi, c. X, Ankara 1988, s. 146.
[148]a.g.e, c. XI, Ankara 1989, s. 45-46.
[149]a.g.e, c. XII, s. 55.
[150]a.g.e, c. XIV, s. 48.
[151]a.g.e, c. XIV, s. 62.
[152]Tercümân-ı Hakikat, 27 Temmuz 1878, s. 2.
[153]Tercümân-ı Hakikat, 20 Ekim 1879, 403, s.1.
[154]Tercümân-ı Hakikat, 1 Mayıs 1880, sayı 565, s. 1.

Kadırga'da Sokullu Mehmet Paşa Camii, Foto: Mustafa Cambaz, 2005.

MİMAR SİNAN'IN KİMLİĞİ VE EMİNÖNÜ

Prof. Dr. Suphi SAATÇİ*

**M. S. G. S. Üniversitesi*

İznik ve Bursa'dan sonra, yine başkent olarak seçilen Edirne'de Osmanlı Devleti, kuruluşunu tamamlayıp olgunlaşırken, erken dönem Osmanlı mimari üslubu da gelişerek olgunlaşmıştır. Özellikle çok kubbeli ve içeriden çok ayaklı ulu cami tipleri, mekân örtüsü olarak kubbeyi daha da büyütüp merkezîleştirmeye eğilim göstermeye başlamıştır. Bir kubbeler mimarisi olan Osmanlı mimarları, en çok bu yapı birimini, merkezî konuma getirmeye çalışıyorlardı. Edirne'de Üç Şerefeli Cami'de ortaya çıkan plan şeması, mimarlık tarihîmiz açısından büyük bir adım niteliğinde idi. Tabanı altıgen şemalı olan mekân örtüsü, tek kubbe ile örtülmüştü. Bu ileri adım, İstanbul'un fethi ile büyüyen ve bir cihan kenti olarak önemli bir İmparatorluk düzeyine yükselen Osmanlı'nın mimarlık alanında merkezî kubbeye giden gelişmesi için büyük bir atılım olmuştu.

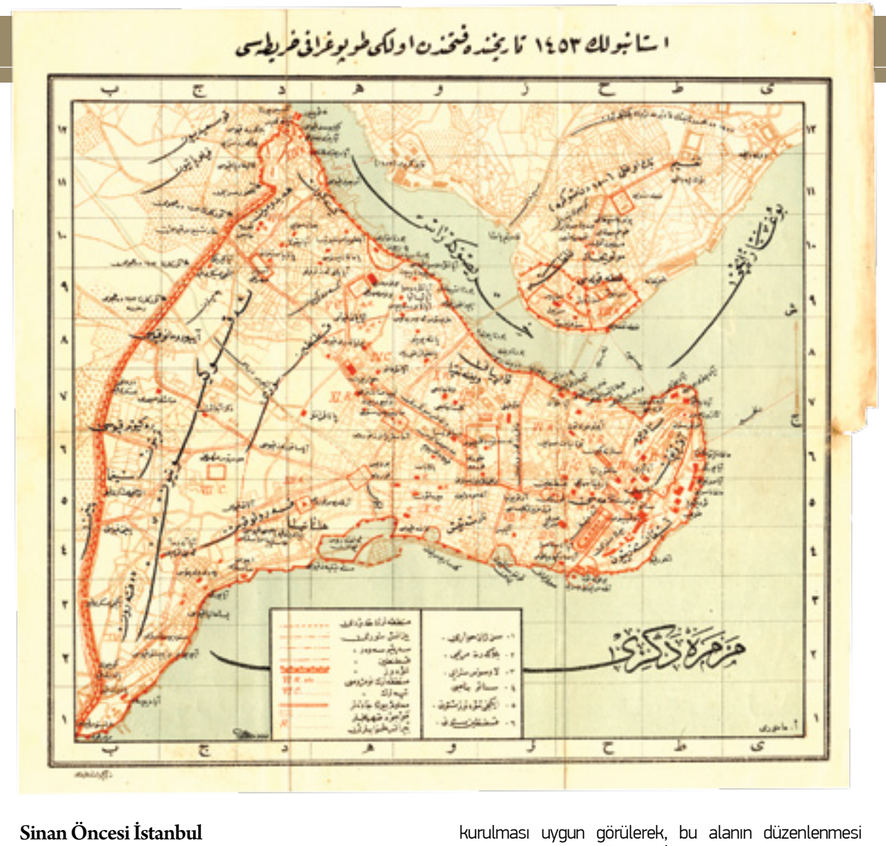

İstanbul'un fetihten önce, 1452 yılındaki topografyasını gösterir harita. Yusuf Çağlar Arşivi.

Sinan Öncesi İstanbul

Dünyanın en ilgi çeken şehri olan İstanbul, Osmanlı yönetimine geçtiği 1453 yılından sonra büyük bayındırlık hareketlerine sahne olmuştur. Bu imar hareketinin en yoğun bölgesi, öncelikle bugünkü Suriçi'nde kalan Fatih ve Eminönü ilçeleridir. Fatih'in İstanbul'da başlattığı imar çalışmaları kendi adına yaptırdığı külliye ile sınırlı kalmamış, değişik türde birçok eser inşa edilmiştir. Tarihî Yarımada, Mahmut Paşa, Firuz Ağa, Murat Paşa camileri ile Beyazıt Külliyesi gibi, irili ufaklı yeni yapılarla donatılmıştır. Böylece yerleşme alanları canlılık kazanmış ve Türklerin elinde İstanbul dokusal açıdan zenginleşmeye başlamıştır.

Orta Çağ'ın kapanarak Yeni Çağ'ın açılması, bütün dünyada büyük değişikliklere yol açarken, Osmanlı toplumunun siyasal, sosyal, kültürel, sanatsal ve ekonomik potansiyelinin açığa çıkmasına da imkân sağlamıştır. O tarihlerde en dinamik dönemini yaşayan Osmanlı toplumu, İstanbul'u ele geçirmenin heyecanı ile büyük bir hareketlilik içine girmiştir.

İstanbul'un yeni başkent ilan edilmesinden sonra Fatih, Bizans İmparatorlarının sarayına yerleşmemiştir. Daha sonra Beyazıt Meydanı'na kendisi için bir saray yapılmasını istemiştir. Saray 1456'da tamamlandığında, İstanbul'a gelerek sarayına taşınmıştır. Aradan üç yıl geçmeden Fatih İstanbul'da ikinci bir saray yapılmasını emretmiş, yeni sarayın eski Bizans akropolünün bulunduğu Zeytinlik'te kurulması uygun görülerek, bu alanın düzenlenmesi işlerine geçilmiştir. Fatih'in İstanbul'da ikinci bir saray yaptırma isteğinin temelinde, kentin Marmara, İstanbul Boğazı ve Haliç'e hâkim burnuna göz alıcı bir yapı oturtarak Osmanlı Devleti'nin gücünü çarpıcı biçimde vurgulama isteğinin yattığı tahmin ediliyor. Çünkü ortaya çıkan görkemli yapı devletin üst yönetimini simgeleyen bir anıt olarak tasarlanmıştı. Bu anıt İstanbul'a büyük bir prestij sağlamıştır.

Asya ile Avrupa'nın kenetlendiği İstanbul'da Türk-İslam kültür birikimi Bizans'tan kalan mirasla bütünleşip evrensel bir mimarlık üslubuna doğru ilk adımlar, Fatih ve Beyazıt camilerinde atılmıştır. Aslında anıtların yanı sıra İstanbul'da Türk kentlerinin fonunu oluşturan sayısız konut mimarisi de gerçekleştirilmiştir. Bunun sonucunda, daha 15. yüzyılın başlarından itibaren İstanbul fiziksel görünüşü ile de tamamen Türk-İslam rengini yansıtmaya başlamıştır. Daha sonra Osmanlı mimarisinin klasik çağının olgunlaşma süreci 16. yüzyılın ortalarına kadar sürmüş, bu yüzyılın üçüncü çeyreğinde Osmanlı mimarisinin en görkemli yapılarını Mimar Sinan gerçekleştirmiştir.

Sinan ve İstanbul

Doğum tarihî kesin olarak bilinmeyen Mimar Sinan'ın 15. yüzyılın başlarında dünyaya gelmiş olabileceği tahmin edilmektedir. Sâî Mustafa Çelebi'nin mezar kitabesine göre ise kesin olan ölüm tarihî 1588 yılına tekabül ediyor. Türk kültür ve sanat tarihinin en büyük simgesi olan Mimar Sinan, böylece ömrünü Osmanlı Devleti'nin zirvede olduğu bir dönem ve ortamda sürdürmüştür. Altın çağ olarak nitelendirilen 16. yüzyılda Sinan, devletin ekonomik gücü yanında, yoğun kültür ve sanat ortamı içinde mimari birikimini sergilemiştir.

Yazma kaynaklara ve diğer yazılı belgelere göre Mimar Sinan 478 dolayında değişik tür ve işlevde yapı inşa etmiştir. Bunların bir kısmı tartışmalı olmakla beraber, elde bulunan veriler bu rakamı doğrulamaktadır. Tartışmanın odak noktasını, coğrafi konum itibarı ile birbirinden çok uzak yerlerde olan bu kadar yapı inşaatının aynı anda gerçekleşmesi, pratik açıdan mümkün görülmemesi oluşturmuştur. Ancak Sinan'ın, her uygulamayı bizzat kendisi yürütmese bile, yapıların tasarımı ve projeleri üzerinde söz sahibi olduğu düşünülürse, bunun da doğruluğu kabul edilebilir. Zira birbirinden coğrafi olarak çok uzakta olsa bile, uygulanmış olan yapıların plan tasarımları, Sinan üslubuna tıpa tıp uymaktadır.

Yaptığı eserlerin çeşidi ve yoğunluğu, Sinan'a Türk ve hatta dünya mimarlık tarihinde önemli bir statü kazandırmıştır. Sinan, cami ve mescitler başta olmak üzere, medrese, türbe, darüşşifa, darulkurra, darülhadis, darüzziyafe, han, kervansaray, sıbyan mektebi, saray, hamam, su kemeri ve çeşme gibi değişik türde eserler vermiştir.

Sinan'ın yaptığı 478 dolayındaki eserin dökümünü çıkarırken, bunlardan 346'sının İstanbul'da bulunduğunu görüyoruz. Başka bir deyişle Sinan eserlerinin % 72'si İstanbul'da inşa edilmiştir. Buna dayanarak mimarlık tarihçilerinin bir kısmının, Sinan'ı bir İstanbul mimarı olarak kabul etmiştir.

Sinan'ı bir İstanbul mimarı olarak kabul etmek için, daha başka gerekçeler de vardır. Özellikle mimarbaşılık görevine atanmasından sonra Sinan, Osmanlı'nın egemen olduğu topraklarda imar işlerinin gözetiminden sorumlu olmuştur. Zira Mimar Sinan'ın yaşadığı dönemde İstanbul, bir dünya başkenti olarak ilgi çeken önemli bir metropol kimliği kazanmıştır. Amerika kıtasının keşfinden önce dünyanın merkezi olan İstanbul, üç kıtayı ve iki denizi kontrol eden evrensel bir gücün odağı olmuştur. Siyasal gücüne paralel olarak Osmanlı toplumu, böylece döneminin zengin uygarlık birikimini sergilemeye başlamıştır.

O tarihte dünyanın en güçlü ekonomisine sahip olan Osmanlı başkenti, yoğun sanat ve kültür hareketleri bakımından büyük bir cazibe merkezi hâline gelmiştir. Bu durumu iyi değerlendiren Sinan, özellikle mimarbaşı olduktan sonra en önemli külliyelerini, en güzel cami ve medreselerini, su mimarisi alanındaki en muhteşem kemerleri ile en güzel hamamlarını İstanbul'da uygulamıştır. Sipariş aldığı eserlerin sahipleri arasında, başta padişahlar olmak üzere kadın sultanlar, veziriazamlar, vezirler gibi devletin en üst düzeyinde yer alanlar bulunmuştur. Ayrıca zengin iş sahipleri ile ikinci derecede bürokratlar da Sinan'a eserler yaptırmıştır. Eser yaptıranların statülerine uygun olarak Sinan da, ortaya koyduğu eserlerin tasarımında, kullandığı malzemelerde, süsleme sanatlarında ve diğer ayrıntılarda hiçbir fedakârlıktan kaçınmamış ve her şeyin kusursuz olması için büyük özen göstermiştir.

Ortaya koyduğu yapı sayısı ve çeşidi bakımından mimarlık

İstanbul Limanı ve Süleymaniye Camii, Kartpostal, Atatürk Kitaplığı, Krt_1386.

Mimar Sinan'ın Süleymaniye'de bulunan kabri, Kartpostal, Atatürk Kitaplığı, Krt_5089

Süleymaniye bölgesi ve Süleymaniye Camii, Kartpostal, Önder Kaya Arşivi.

Rüstem Paşa Camii, Foto: STV Arşivi, 2009.

dünyasında ender görülen büyük bir mesleki performans göstermiştir. Bu yönü ile sadece Türk mimarlık ve sanat tarihinde değil, dünya mimarlık tarihinde bile eşine rastlanmayan bir sanatçı kimliğine sahiptir.

Kubbenin Gelişimi

Başlangıcından beri kubbenin Osmanlı mimarisinde ana eleman olduğu bilinmektedir. Klasik döneme gelinceye kadar kubbenin yapıyı zenginleştirdiği, ancak ona egemen olmadığı görülmektedir. Kademeli üst yapı düzeni çarpıcı bir orta mekân olgusu ile birleştikten sonradır ki Osmanlı mimarisinde köklü bir biçim ve tutum değişikliği ortaya çıkmıştır. Özellikle caminin merkezîleşerek iç mekânın tek kubbe altında toplanması, Osmanlı mimarisinin ana ülküsü hâline gelmiştir. Bunun bir diğer itici gücü, tek yöne doğru yönelen topluluğun bir merkezî kubbenin altında birleştirilme çabası idi. Başka bir deyişle bu abidevi merkezî kubbe, ana boyutu ile bir yandan tevhidi simgelerken, bir boyutu ile de Osmanoğullarının siyasal gücünü vurguluyordu.

Osmanlı mimarisi hakkında birçok yorumcunun birleştiği ana bir nokta vardır ki o da bu mimarinin kubbeler armonisi üzerine oturduğudur. Başka bir deyiş Osmanlı mimarisinin örtü elemanı olarak kullandıkları en yaygın formun kubbe olmasıdır. Gerçekten de Osmanlı'nın mimarlık ve mühendislik kültürünün en ileri düzeye eriştiği elemanın kubbe olduğudur. Cami mekânının tek kubbe altında toplanması, yapının yükselmesi yolunu açtığı gibi, dışarıya bakan duvar yüzeyini de arttırmış, artan duvar yüzeyinin tek düzelikten kurtarılarak hareketlendirilmesi, içine kapanık geleneksel cami yapısında dışa açılma sürecini başlatmıştır. Klasik Osmanlı mimarisinde yaşanan bu devrimle Sinan, cami tasarımında ulaşılması mümkün olmayan bir doruğa çıkabilmiştir.

Şehircilik Çalışmaları

Dünyanın merkezi sayılan İstanbul, Sinan ile birlikte disiplinli kentler arasında ön plana çıkmıştır. Bugünkü Suriçi denilen gerçek İstanbul'da Sinan çok eser vermiştir. Ayrıca Eyüp, Üsküdar, Beyoğlu ve Beşiktaş gibi sur dışında kalan bölgelerde, kente katkı sağlayan pek çok eser uygulamıştır. İstanbul'da büyük külliyeler dönemini başlatan Sinan, birbirinden önemli yapı toplulukları inşa etmiştir. Bu eserler arasında Rüstem Paşa Camisi, Topkapı'da Kara Ahmet Paşa, Edirnekapı ile Üsküdar'daki Mihrimah Külliyeleri, Beşiktaş Sinan Paşa Külliyesi, Fındıklı Molla Çelebi Camisi, Şehzade Külliyesi, Süleymaniye Külliyesi, Kadırga'daki Sokollu Mehmet Paşa ile Azapkapı Sokollu Mehmet Paşa Azapkapı Külliyesi, Toptaşı'nda Atik Valide Külliyesi, Eyüp Zal Mahmut Külliyesi, Haseki Hamamı ve Çemberlitaş'taki Atik Valide Çifte Hamamı gibi ünlü mimarın üslubunu ve yaptığı aşamaları belgeleyen çok önemli anıtlar yer almaktadır.

İbrahim Paşa Sarayı'ndan detay, Foto: Mustafa Cambaz, 2009.

Arazinin eğimine göre başarılı tasarımlar uygulayan Sinan, topografik yapıyı zorlamayarak organik mimari anlayışı içinde hareket etmiştir. Süleymaniye'nin 3. ve 4. medreselerinde arazi eğimini değerlendirmiştir. Ayrıca çok eğimli bir arsa üzerinde tasarlanan Kadırga'daki Sokollu Mehmet Paşa Külliyesi'nin planı, Sinan'ın bu hususta başarısını belgeleyen en çarpıcı örnektir.

Sinan, geniş programlı külliyeleri ile İstanbul'a şehir disiplini kazandırmış, önemli semtlerin gelişmesini doğru biçimde yönlendirmiştir. Özellikle Türk mimarlık tarihinin en büyük külliyesi olan Süleymaniye'nin yerleşme düzeni, Sinan'ın şehircilik çalışmasında gösterdiği başarıyı ortaya koymaktadır. Bu bakımdan Sinan'ın şehircilik anlayışı ile İstanbul'a katkısını anmak yerinde olacaktır.

Günümüzdeki çarpık kentleşme yüzünden tarihî yapıları belirli mesafelerden görme imkânı maalesef kalmamıştır. Halbuki 16. yüzyılda Sinan yapıları ve külliyelerinin birinden bakıldığında, diğerlerini görebilme imkânı vardı. Bu büyük yapıların arasında sadece geleneksel evlerin alçak görünüşleri bir fon oluşturuyordu. Bu yüzden eski yapıların şehirciliğimize sağladıkları katkıyı algılamakta zorluk çekiyoruz.

Sinan ve Eminönü

Mimar Sinan'ın inşa ettiği eserlerin birçoğu kent silüetinde büyük etki yapmıştır. Deniz kıyısında olan külliyelerin bir kısmı bu konuda çarpıcı örnekler sayılır. Azapkapı Sokollu Mehmet Paşa Külliyesi, Eyüp Zal Mahmut Paşa Külliyesi, Üsküdar Mihrimah Sultan ile Şemsi Paşa Külliyeleri, Tophane Kılıç Ali Paşa Külliyesi bunların ilk akla gelenleridir.

Sinan'ın Eminönü'nde bıraktığı eserler, hem nitelik hem de nicelik açısından üstün değer taşıyan yapılardır. Belki de bu bakımdan Eminönü, Sinan yapılarından en büyük pay

Hünernâme'den İstanbul haritası, 1584, Seyyid Lokman;
Hünernâme C.1-1584, TSMK, Nr: 1523

İbrahim Paşa Sarayı, Foto: Mustafa Cambaz, 2009.

Süleymaniye Külliyesi, Foto: Aras Neftçi.

sahibi olan bölge durumundadır. Süleymaniye ve Şehzade gibi Sinan'ın en büyük külliyeleri yanında, Tahtakale'deki Rüstem Paşa Camisi, Kadırga'da yer alan ve yine üstün tasarım anlayışı ile inşa edilen Sokollu Mehmet Paşa Camisi, sekizgen planlı Rüstem Paşa Medresesi, Haseki Hürrem Sultan (Ayasofya) ve Çemberlitaş'ta bulunan Atik Valide çifte hamamları ile İbrahim Paşa Sarayı gibi türlerinin en nadide örnekleri olarak Eminönü'nde yer almaktadırlar.

Eminönü'ndeki Rüstem Paşa Camisi (1561), Sinan'ın İstanbul'da deniz kıyısına inşa ettiği önemli eserlerden biridir. Tahtakale'de, ticaretin yoğun olduğu bir merkezde bulunan cami, Sinan'ın rasyonel yaklaşımı sonucu, hem ticaret, hem de ibadet eylemlerini en sağlıklı biçimde dengelemiştir. Akılcı ve faydacı tasarım yaklaşımı ile büyük usta, ticari işlevli dükkânları zemin katta, camiyi de üst katta yerleştirerek, ibadet mekânını fevkani türde inşa ederek, en akılcı çözümü ortaya koymuştur. En nitelikli İznik çini kaplamaları ile gerçekleştirilen iç dekorasyonu, camiye büyük bir ün kazandırmıştır. İstanbul'un silüetinde de önemli yeri olan bu yapı Eminönü çevresine büyük bir zenginlik kazandırmıştır.

Kadırga'da Sokollu Mehmet Paşa adına inşa edilen külliye, Sinan'ın tasarımları arasında ilgi çekici bir uygulamadır. Kadırga'da, daha önceleri Sokollu adına Sultanahmet'te yaptırılan sarayın yakınındaki Sokollu Külliyesi'dir. Topografyasının zorluğuna rağmen Sinan, külliyeyi arsa üzerine başarılı biçimde yerleştirmiştir. Arsası eğimli yollar arasında kalan bu kompleks, Sinan'ın mimari tasarımları arasında önemli bir aşamayı belgeler. Külliyenin en önemli parçası, altıgen formda inşa edilen camidir. Mekân bütünlüğünü altıgen bir kubbe ile sağlayan Sinan, bu eseri ile çevresine de önemli bir katkı sağlamıştır.

Cami, medrese, tabhane, ahır, mektep, imaret ve türbeden oluşan Şehzade Külliyesi, Sinan klasikleri arasında önemli bir aşamayı belirler. Sinan özellikle, merkezî mekân bütünlüğü üzerindeki araştırmasını, bu yapı ile ortaya koymuştur. Attığı bu adımla, yapının iç ve dış biçimlenişinde ideal şemaya ulaşan bir büyük eser ortaya koymuştur. Şehzade Külliyesi ile İstanbul ilk kez Sinan'ın büyük kubbeli bir eserine kavuşmuş ve merkezî kubbe yaklaşımı ile varmak istediği hedefi netleştirmiştir.

Türk mimarlık tarihimizin en büyük külliyesi olan Süleymaniye, şehircilik çalışması bakımından başarılı bir yerleşim planına sahiptir. Bunun da üstünde Süleymaniye İstanbul'un silüetini ayağa kaldıran ve bütün yönlerden kente damgasını vuran bir simgedir. Güçlü plastiği ile Süleymaniye aynı zamanda dünyanın hâkimi ve âdeta cihan padişahı olan Kanunî Sultan Süleyman'ın profilini canlandıran bir görselliğe sahiptir.

Türkler için Süleymaniye bir cami olmaktan çok kurumlaşmış bir sosyal düşünce, bütün bir tarihî özümseyen bir imgedir. Roma'da San Pietro, Paris'te Notr Dame ve Londra'da Saint Paul gibi, Süleymaniye Külliyesi de kent imgesi ile bütünleşmiştir. İmparatorluğun en simgesel yapısı, peyzaj içindeki konumu ile kentin en güzel silüetinin ögesidir. Süleymaniye'nin eşsiz görselliği ile kent silüetine egemen oluşu Haliç'ten, Boğaz'dan ve Marmara'dan görülebilir.

Tasarımcı mimar kimliği yanında Sinan'ın mühendislik yanı, itiraf etmek gerekir ki, yeterince irdelenmemiştir. 16. yüzyılda İstanbul kentine kazandırdığı Kırkçeşme su tesisi, onun bu alanda ortaya koyduğu en önemli mühendislik projesidir. Birkaç Su Kemeri ile irili ufaklı havuzlar ve isale hatlarından oluşan Kırkçeşme, 16. yüzyılda İstanbul'un su sorununu çözmüştür. Bunların arasında yer alan Mağlova Su Kemeri, hem mühendislik, hem de mimarlık açısından dünyanın eşsiz bir örneğidir. Bu kemerde ortaya konulan plastik anlatım ile sağlam strüktür, Sinan'ı bu alanda yegâne kılan büyük bir başarıdır. Başka bir deyimle, hem estetik, hem de statik açıdan Sinan, Mağlova Su Kemeri ile başarısını kanıtlamıştır.

Sinan yapılarının dökümüne bakıldığında, Kırkçeşme su tesisinden en çok yararlanan eserlerin Eminönü'nde bulunduğu görülecektir. Su yapıları arasında hamam tasarımlarının Osmanlı mimarisinde geniş yer tuttuğunu hatırlamak yararlı olacaktır. Sinan'ın da en nitelikli hamam projeleri Eminönü bölgesinde bulunmaktadır. Sultanahmet'teki Haseki Hürrem Sultan veya diğer adıyla Ayasofya Çifte Hamamı, Süleymaniye Hamamı ve Çemberlitaş'taki Atik Valide Hamamı Eminönü'ndedir.

Hayatı, neredeyse bütün bir yüzyılı dolduran Sinan, ölümüne kadar İstanbul için durmadan tasarımlar üreterek, tekrara düşmeden, birbirinden nitelikli özgün eserler bırakmıştır. İstanbul'daki Sinan yapılarının en değerlileri de Eminönü bölgesindedir. Çünkü İstanbul ile özdeşleşen Sinan'ın asıl işlediği doku, Eminönü alanı içinde kalmıştır.

Kadırga'da Sokullu Mehmet Paşa Camii, Foto: Mustafa Cambaz, 2009.

MİMAR SİNAN'IN EMİNÖNÜ'NDEKİ YAPILARI

	Camiler	
1	Beyazıt	Sultan II Beyazıt Camii
2	Kadırga	Sokullu Mehmet Paşa Camii
3	Süleymaniye	Sultan Süleyman (Süleymaniye) Camii
4	Şehzadebaşı	Şehzade Mehmet Camii
5	Tahtakale	Rüstem Paşa Camii
6	Unkapanı	Süleyman Subaşı (Unkapanı) Camii
7	Yemiş İskelesi	Ahi Çelebi Camii
	Medreseler	
1	Cağaloğlu	Rüstem Paşa Medresesi
2	Çatalçeşme	Mehmet Ağa Medresesi
3	Kadırga	Sokullu Mehmet Paşa Medresesi
4	Laleli	Mehmet Çelebi Medresesi
5	Süleymaniye	Sultan Süleyman (Süleymaniye) Med. (evvel)
6	Süleymaniye	Sultan Süleyman (Süleymaniye) Med. (sani)
7	Süleymaniye	Sultan Süleyman (Süleymaniye) Med. (salis)
8	Süleymaniye	Sultan Süleyman (Süleymaniye) Med. (rabi)
9	Süleymaniye	Süleyman Subaşı Medresesi
10	Şehzadebaşı	Şehzade Mehmet Medresesi
	Saraylar	
1	Atmeydanı	Atmeydanı Sarayı
2	Atmeydanı	Güzel Ahmet Paşa Sarayı
3	Atmeydanı	Makbul İbrahim Paşa Sarayı
4	Atmeydanı	Semiz Ali Paşa Sarayı
5	Atmeydanı	Sinan Paşa (Kapudan) Sarayı
6	Ayasofya	Sokullu Mehmet Paşa Sarayı
7	Beyazıt	Damad Ferhat Paşa Sarayı
8	Beyazıt	Saray-ı Atik
9	Hocapaşa	Sofu Mehmet Paşa Sarayı
10	Kadırga	Rüstem Paşa Sarayı
11	Kadırga	Sokullu Mehmet Paşa Sarayı
12	Süleymaniye	Siyavuş Paşa Sarayı
13	Topkapı Sarayı	Saray-ı Cedid
14	Vefa	Petrev Paşa Sarayı
	Hamamlar	
1	Ayasofya	Haseki Hürrem Sultan (Ayasofya) Hamamı
2	Süleymaniye	Sultan Süleyman (Dökmeciler) Hamamı
3	Topkapı Sarayı	Hünkâr Hamamı
4	Topkapı Sarayı	Valide Sultan Hamamı
5	Topkapı Sarayı	Enderûn Hamamı
6	Çemberlitaş	Nurbanu Valide Sultan (Atik Valide) Hamamı

	Mescitler	
1	Ayasofya	Hersek Bodrumu Mescidi
2	Unkapanı	Tüfenkhane Mescidi
3	Süleymaniye	Süleyman Subaşı Mescidi (Kirazlı Mescid)
	Türbeler	
1	Ayasofya	Sultan II Selim Türbesi
2	Ayasofya	Şehzadeler Türbesi
3	Ayasofya	Valide Sultan Türbesi
4	Süleymaniye	Sultan Süleyman Türbesi
5	Süleymaniye	Haseki Hürrem Sultan Türbesi
6	Şehzadebaşı	Şehzade Mehmet Türbesi
7	Şehzadebaşı	Rüstem Paşa Türbesi
8	Şehzadebaşı	Duhterzâde-i Rüstem Paşa Türbesi
	Tekke	
1	Kadırga	Sokullu Mehmet Paşa Tekkesi
	Darütıbbı	
1	Süleymaniye	Sultan Süleyman Darüttıbbı
	Darülhadisi	
1	Süleymaniye	Sultan Süleyman (Ebu's Suud Efendi) Darülhadisi
	Darülkurrası	
1	Süleymaniye	Sultan Süleyman (Süleymaniye) Darülkurrası
2	Vefa	Husrev Kethüda Darülkurrası
	Mektebler	
1	Süleymaniye	Sultan Süleyman Mektebi
2	Şehzadebaşı	Şehzade Mehmet Mektebi
	Darülşifa	
1	Süleymaniye	Sultan Süleyman Darüşşifası
	İmaretler	
1	Süleymaniye	Sultan Süleyman (Süleymaniye) İmareti
2	Şehzadebaşı	Şehzade Mehmet İmareti (Darüzziyafe)
	Kervansaraylar	
1	Süleymaniye	Sultan Süleyman (Süleymaniye) Kervansarayı
2	Şehzadebaşı	Şehzade Mehmet Kervansarayı
	Köşkler	
1	Topkapı Sarayı	Sultan Beyazıt Köşkü
2	Topkapı Sarayı	Sultan Murat Köşkü
	Mutfak	
1	Topkapı Sarayı	Mutfaklar
	Anbarlar	
1	Topkapı Sarayı	Hatab Anbarı
2	Topkapı Sarayı	Cebehane Anbarı
3	Unkapanı	Un Anbarı

Şehzade Camii, Foto: Suphi Saatçi.

Haliç ve Süleymaniye Camii, Kartpostal, Atatürk Kitaplığı, Krt_4795.

EMİNÖNÜ KENTİÇİ ULAŞIM TARİHİ

Akın KURTOĞLU*

*Ulaşım tarihçisi

Eski Eminönü sınırlarını oluşturan Yenikapı-Kumkapı-Sarayburnu-Sirkeci-Unkapanı Sahil Yolu ile Atatürk Bulvarı arasında kalan bölge, yüzyıllar boyunca her anlamda İstanbul'un kalbi oldu. Üzerine naifçe serpiştirilen selatin camileri, çarşıları, hanları, yükseköğretim kurumları Eminönü'nü kentin çekim merkezi yaptı. Bu kıymeti dolayısıyla kara, deniz ve demir yolu seyahatlerinde hep ilkleri yaşadı. Bir buçuk asrı aşan seyrüsefer geçmişini ve kentiçi ulaşım yelpazesindeki önemini irdeleyebilmek için Eminönü seyahat tarihini ana hatlarıyla meydana çıkarmak gereği hasıl oldu.

1. KARAYOLU ULAŞIMI

1.1. Giriş

19. yüzyılın ikinci yarısına dek kısmen fayton, kupa, landon ve at arabalarıyla, ağırlıklı olarak da yayan gerçekleştirilen kentiçi kara seyahatleri, giderek modernleşen dünyaya ayak uydurma kaygısıyla 1850'lerden itibaren şekil değiştirmeye başladı. İstanbullular, deniz ulaşımının âdeta çehresini değiştirmeye başlayan vapurlara müptela olurken, karada da omnibüs adı verilen toplu taşıma araçlarıyla tanıştılar. 1848'de yayımlanan ilk kent planlaması olan Ebniye (Yapılar) Nizamnamesi kapsamında, caddelerin genişliğinin 4,5 metreden en az 7,6 metreye çıkarılması ve giderek seyrüsefere uygun hâle getirilmesi de omnibüs işletilmesi düşüncesinde etkili oldu. Bu sayede şehir önceye nazaran daha derli toplu yollar bütününe kavuşturulurken, buna paralel olarak kentiçinde çeşitli yönlerde toplu taşıma araçlarının çalışabilmesine de imkân sağlanıyordu. 1883'te yayımlanan yollar ve yapılara dair "Turuk ve Ebniye Nizamnamesi" ile de söz konusu tashihte ileriye yönelik daha somut adımlar atıldı.

Hususi otobüslerden biri Eminönü'nde hareket saatini beklerken.

Eminönü'ndeki istimlak çalışmaları ve Ragıp Gümüşpala Caddesi'nin inşaatı sırasında havadan çekilmiş bir fotoğraf, H.Şahenk-1960, Alman Arkeoloji Enstitüsü, Nr: R32769.

1.2. Omnibüs

Omnibüs, atlar tarafından çekilen, ancak atlı tramvaylardan farklı olarak belirli bir ray güzergâhına bağlı kalmaksızın hareket eden ve toplu taşımacılıktan kullanılan arabalara verilen isimdir.[1] Tramvay Şirketi'yle Şehremaneti arasında 1869'da yapılan sözleşme uyarınca atlı tramvayların ulaşamayacağı yerlere omnibüs hizmeti götürülmesi prensipte kabul edilmiş ve ilk uygulaması Ağustos 1872'de Perşembepazarı-Pangaltı arasında hayata geçirilmişti. Şirket ikinci olarak eski İstanbul bölgesinde de 2 ayrı omnibüs servisi çalıştırmak istediğini beyan ederek "Eminönü-Eyüp" ve "Beyazıt-Fatih" arasında 1872'nin Aralık ayından itibaren hizmete başladı.[2] Omnibüs kelimesi İstanbulluların ağzına yabancı ve biraz da eğreti geldiği için halk bunlara kısa bir süre sonra "dolmuş" adını taktı.

Omnibüsler 1876 yılına kadar çalıştırıldıktan sonra yolların bozukluğu dolayısıyla verimli hizmet götürülemediği ileri sürülerek Şehremaneti'nden bu hususta kapsamlı bir tamirat talebinde bulunuldu. Ancak istek reddedildi. Bunun üzerine omnibüs işleticileri birer-ikişer İstanbul cadde ve sokaklarından çekilmeye başladılar. 1874'ün yaz aylarında kentte hemen hemen çalışan hiç "dolmuş" kalmamıştı. İki yıl sonra, 10 Şubat 1876'da alınan bir kararla da omnibüslerin kentiçindeki çalışma izinleri kaldırıldı.[3]

1.3. Otobüs

1.3.1. Kamu Eliyle Otobüs Taşımacılığı

İstanbul Tramvay İdaresi'nin kentiçi raylı sistem ağı her ne kadar talebedilen tüm cadde ve semtlere ulaşamasa da, yine de Avrupa yakasının yaklaşık üçte biri iyi-kötü tramvay şebekesiyle donatılmıştı. Diğer taraftan kentin birçok noktada %6-7 eğim değerlerini aşan inişli-çıkışlı topografyasında tramvay arabalarını işletememenin sıkıntısı yaşanıyor, birbirlerine kuş uçuşu mesafeler kadar yakın olan merkezî semtlerin de bir diğer alternatifle bağlantısını sağlamanın yolları aranıyordu.

Eminönü sınırları içinde kalan ve tramvay hatlarının ortak kulandığı Sirkeci-Gülhane-Divanyolu-Yeniçeriler aksı, üzerindeki yoğun yükü kaldırabilme yetisinden her geçen gün biraz daha uzaklaşmaktaydı. Zaten kısıtlı olan arz, daracık caddelerin muhtelif kesimlerinde oluşan şişeboynu daralmalar yüzünden sıkışıp zorlaşmakta, buna paralel olarak hizmet kalitesi de giderek düşmekteydi.

Bu amaçla, önceliğin Eminönü ve Beyoğlu'na verilmesi kaydıyla kentiçi ulaşımına yetecek ölçüde kapsamlı bir otobüs filosunun kurulması gündeme geldi. İlk etapta birkaç araçla denenecek olan bu yeni taşıma sisteminin, pratik görüldüğü takdirde ileride kentteki tramvay şebekesinin yerini dahi tamamıyla alabileceği konusu Şehir Meclisi toplantılarında sıklıkla konuşulmaya başlandı. Sonuçta, deneme amacıyla yurtdışından birkaç otobüs satın alınarak, bu araçların özelikle tramvay işletilemeyen güzergâhlarda çalıştırılmasına karar verildi.

4 Yeni "Renault-Scémia" İstanbul'da

Yapılan girişimlerin sonunda 1927 yılında Fransa'dan "Renault-Scémia" marka 4 otobüs satın alındı. Araçlar Mayıs ayının son haftasında gemiyle getirilerek İstanbul Limanı'na indirildiler. 22'şer kişilik oturma yeri bulunan otobüslerde 5'er kişi de ayakta durabilmekteydi. Dingil açıklığı 4,35 metre olan burunlu ve 4 silindirli otobüslerin herbiri 48 beygir gücündeydi. Kabinlerin arka kısımlarıysa koltuk monte edilmeyen sahanlıklar şekilde dizayn edilmiş olup arzu eden yolcular burada açıkta ve ayakta seyahat edebileceklerdi.

Sürpagop atölyelerine götürülen otobüsler burada çalışır hâle getirildikten sonra 1 Haziran 1927 gününden itibaren, bir Fransız şoförün kontrolünde "Sultanahmet-Taksim" arasında deneme seferlerine başladı.[4]

İlk otobüslerimizden biri Sultanhamam'dan gelip Mercan yokuşunu tırmanırken... İstikamet Bakırcılar üzerinden Beyazıt meydanı...

Otobüs Tecrübesi Yapıldı

Arabalar büyük olduklarından birçok kazaya sebebiyet verecekleri zannedilmektedir. Dün Tramvay Şirketi'nin celbettiği otobüslerin tecrübesi yapılmıştır. Bu tecrübeye şehremaneti muavini Şükrü Ali; Müfettiş-i Umumi Tevfik, Şirketler Komiseri Muzaffer, Heyet-i Fenniye Müdürü Fuad ve makine mühendisi Şefik beylerle, Tramvay Şirketi direktörleri iştirak etmişlerdir. Otobüse Şehremaneti'nin önünden binilmiş, Babıâli-Köprü tarikiyle Taksim'e gidilmiş ve yine oradan Köprü tarikiyle Mercan Yokuşu, Beyazıt, Gedikpaşa, Kadırga'dan Emanet'e avdet edilmiştir. Tecrübelerde bir mahzur görülmemiştir.

Dünkü otobüsü idare eden şoför Fransız olup, gayet ustadır. Böyle, diğer otobüsleri işletecek şoför bulunacağı müşkül olduğundan kaza çıkacağı zannedilmektedir. Otobüsler gayet büyük olduğundan manevraları müşküldür. Otobüsün 22 kişilik oturacak yeri vardır. Arka sahanlığında 5 kişi durabilecektir. Fakat otobüsün tramvay vagonlarından daha fazla adam alacağı muhakkaktır. Bu takdirde ise otobüsün yokuş çıkması kazalıdır. Emanet otobüsün bütün sokaklarda tecrübesini yapacaktır. Bugün Eyüp'e kadar gidilecektir. Emanet fiyatlar hakkında ve diğer hususatta bugün kat'i karar verecektir. Tecrübeden sonra şehremini muavini Şükrü Ali Bey, Heyet-i Umumiyye Müdürü Fuad Bey'e mütalasını sormuş, Fuat Bey de şu cevabı vermiştir: "-Eğer ayda 3 kaza ile iktifa ederlerse yine eyi..." (Cumhuriyet Gazetesi; 2 Haziran 1927).

Tecrübeler Sona Erdi ve Otobüslerin ilk Hattı Belirlendi: "Beyazıt-Mercan Sultanhamam-Eminönü Eski Postane"

Yaklaşık 5 aylık bir tecrübe sürüşünden geçirilen Renaultların Suriçi ve Beyoğlu yakasındaki yolcusuz seferleri, 1 Ağustos 1927 günü Galata Köprüsü'nün Eminönü tarafındaki dubalarının değiştirilme çalışmaları dolayısıyla köprüüstündeki araç trafiğinin kesilmesi üzerine kısaltıldı ve 2,5 ay boyunca aralıklarla Eminönü-Beyazıt-Aksaray arasında denendi. Neticede kentiçinde çalıştırılmalarında herhangi bir mahzur olmadığına kanaat getirilerek, nihayet ekim ayında hizmete girmelerine karar verildi. Otobüslerden üçü 21 Ekim 1927 sabahından itibaren 5 kuruşluk bilet ücreti mukabilinde "Beyazıt Meydanı-Bakırcılar-Fuatpaşa-Mercan-Fincancılar-Sultanhamam-Eminönü Eski Postane" arasında işletilmeye başlandı.

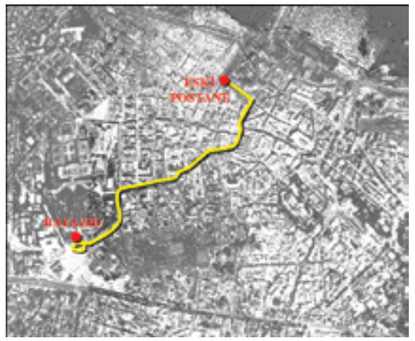

Yaklaşık 5 aylık bir tecrübe sürecinden sonra nihayet ilk otobüslerimiz Renault-Scémiaların, 21 Ekim 1927 Cuma günü sabahından itibaren yukarıdaki haritada görülen hatta, "Beyazıt-Bakırcılar-Fuatpaşa-Mercan-Sultanhamam-Yeni Cami- Eski Postane" arasında servise başlayacakları müjdeleniyor...

Otobüsler Yarın İşlemeye Başlıyor Şimdilik Beyazıt ile Eski Postahane Arasında İşleyecekler

Tramvay Şirketi'nin celbettiği otobüsler, şirketin söylediğine nazaran yarından (21 Teşrinievvel-Ekim 1927) itibaren Beyazıt ile Eminönü arasında işlemeye başlayacaklardır. Otobüsler Beyazıt'tan Bakırcılar, Fuatpaşa Caddesi, Mercan, Fincancılar Yokuşu, Sultanhamam tarikiyle Eski Postahane önüne kadar gideceklerdir. Bu hat için yolculardan 5 kuruş alınacaktır. Köprü tamiratı bittikten sonra otobüslerin karşı cihete işleyecekleri söylenmektedir. Halbuki köprünün bir tarafı tamir edilmekte olduğundan, otobüsler diğer taraftan işleyebilir. Halk, en ziyade bilhassa akşamları Beyoğlu cihetine çıkmak için sıkıntı çekmektedir. Yoksa Beyazıt'la Eminönü arasında fazla kalabalık yoktur. Bunun için otobüslerin İstanbul-Beyoğlu arasında işlemesi çok münasiptir.[5] 1 Kasım 1928 tarihinin evvelindeyiz, henüz daha harf devrimi yapılmamış. Hat tabelaları, üstte eski Türkçe ve altta da Fransızcadan devşirilen kırık bir Latinceyle karma şekilde yazılmış. Takip eden aylarda tabelalarda yeni Türkçe tabir edilen Latince harfli ibareler görülmeye başlanacak...

Beyazıt ile Eminönü'nün bağlantısı aslında Divanyolu-Sultanahmet-Sirkeci üzerinden tramvaylar vasıtasıyla sağlanmaktaydı, fakat yeni hizmete konulan otobüs servisleri, oldukça dolambaçlı ve uzun süren bu yolu kullanmak yerine, İstanbullular için son derece kestirme kabul edilen ve yayan yolculuklarda da sıklıkla tercih edilen Mercan Yokuşu'ndan sahile inerek, müşterilerine yarı yarıya zaman kazandırıyordu. O dönemin önde gelen ticaret merkezlerinden geçmekte olan aks, günün her saati yoğundu. Bu yüzden uzunluğu yalnızca 1050 metre olan ve seyahat süresi de ortalama bir çeyrek süren hattın servisleri halk tarafından günboyu talep gördü. Her onbeş dakikada bir hareket eden Renaultlar, biraz vakitten kazanmak biraz da bu yeni araca olan meraklarını gidermek isteyen ahaliyi "Beyazıt-Eminönü" arasında sabahın sekizinden akşamın altısına kadar taşıdı.

Galata Köprüsü'nün dubalarının değiştirilme işinin tamamlanması üzerine otobüs servisi kasım ayından itibaren Karaköy'e kadar uzatıldı. Ancak bu kez Köprü müruriyesi hususunda bir başka sorun çıktı. Şehremaneti Muhiddin (Üstündağ) Bey 27 Teşrinisani (Kasım) 1927'de yaptığı açıklamada, eskiyen Unkapanı Köprüsü'nün tamiri için gereken paranın temini için Galata Köprüsü geçiş ücretlerinin 1 kuruşluk müruriye ücretine ilaveten, Gazi Köprüsü resmî adıyla 10 paralık (çeyrek kuruşluk) bir zam yapılacağını ilan etti ve karar kısa süre sonra uygulamaya konuldu. Toplam 1700 metrelik bir parkur üzerine çalışan Şirket otobüslerinin bu farkı yolcularından talebetmesinin imkânsızlığı üzerine, zamdan kısa bir süre sonra otobüs servisleri yeniden kısaltılarak eski güzergâhına geri döndü.

Ön kaputunun yan cephelerine Osmanlıca rakamlarla "3" filo numarası boyanan, [3397] plakalı, burunlu Renault-Scémia, Eminönü Yeni Postane'nin önünde Beyazıt seferine çıkmak üzere hareket saatini beklerken... (Dr. Irfan Sumru Arşivi)

Yeni Harflerimiz
"Şimdi Her yerde Herkes Yeni Harflerimizle Meşgul Oluyor...

Yukarıda bir tramvay arabasının yeni tabelası, aşağıda Tütün İnhisarı'nın yeni tabelası.

Yeni harflerimiz memlekette esaslı surette tamim etmiştir. Şimdi her yerde eski tarzda Arap harfleri, mevkiini yeni Türk harflerine vermektedir. Halk yeni harfleri benimsemiş, neşredilen her yerde istimale başlamıştır.

Tramvay şirketi tramvaylardaki tabelaları yeni harflerimizle tebdil ettiği gibi, birçok müessesat da kapılarındaki tabelaları yeni Türk harfleriyle yazmaya başlamışlardır".

1928'in ilk yarısı boyunca Beyazıt-Mercan-Eminönü arasında çalışan otobüslerin servisleri, yol üzerindeki kanalizasyon şebekesinin tamiratı dolayısıyla 10 Temmuz 1928 gününden itibaren bütünüyle durduruldu.

Otobüs ve Tramvay Tabelaları Yeni Harflerle Yazılmaya Başlandı

Derken 1 Kasım 1928'den itibaren 1353 sayılı "Yeni Türk harflerinin kabul ve tatbiki hakkında Kanun" kabul edildi. Bu yasayla o güne kadar kullanılan Osmanlı alfabesinin yerine, Latin alfabesinin Türkçeye uyarlanmış bir biçimi kullanılmaya başlandı. Değişim için 2 ay mühlet verildi. Bu süre zarfında ülkede Arapça tabanlı harflerle yazılı her türlü basılı yayım, işaret ve levhanın yeni harflere dönüşümüne geçildi. Bu değişim, Tramvay Şirketi'nin araçlarındaki hat levhâlârına da yansıdı ve bundan böyle tramvaylar ile otobüslerin tabelaları, önceleri Osmanlıca ve Fransızca'dan evrilmiş bir tabanla yeni Türkçe alt alta, 1929'un 1 Ocak'ından itibarense bütünüyle Latin harfleriyle yazılmaya başlandı.

Otobüsler Köprü Atlamaya Başladılar

Otobüs hizmetindeki kesinti yaklaşık 1 ay kadar devam ettikten sonra 14 Ağustos 1928 gününden itibaren otobüsler yeniden devreye sokuldu ve bu kez son durakları da Eminönü'nden Karaköy'e kadar uzatıldı. Böylece kent tarihinde ilk defa olarak bu otobüsler karşı yakaya, Beyoğlu tarafına da geçmeye başladılar. Hat aynı zamanda ilk kez kıtalandırılarak iki farklı bölgeye ayrıldı. Kıta değişim noktası olarak Eminönü Yeni Cami önü durağı kabul edildi. Bilet ücreti Beyazıt-Eminönü ve Eminönü-Karaköy arasında 5'er kuruş, Beyazıt-Karaköy arasında ise 10 kuruş olacak şekilde belirlendi.

Otobüsler Karaköy'e Kadar İşlemeye Başladılar

Bir yandan kent içinde trafik akışının düzene sokulmasına yönelik çalışmalar devam ederken, diğer yandan da İstanbul yeni bir abideye daha kavuşmak için gün sayıyordu. İki yılı aşkın bir süredir inşaatı devam eden "Taksim Cumhuriyet Abidesi" nihayet tamamlanıyor ve Ağustos 1928'de tören hazırlıklarına geçiliyordu. Parlak bir şekilde açılışı yapılan Taksim Abidesi, halkın yoğun ilgisine mazhar oldu ve İstanbullular bu meraklarını gidermek üzere haftalarca Taksim Meydanı'na taşındılar. Taksim'in imarıyla birlikte Tramvay Şirketi dikkatini bu yöne çevirdi, yeni anıt ve meydandan hareket edecek bir otobüs hattının kurulması üzerinde çalışmalara başladı.

Kısa bir süre sonra "Beyazıt-Eminönü" otobüs hattının bazı servisleri deneme amacıyla Perşembepazarı üzerinden Taksim'e çıkacak şekilde uzatıldı. Beyazıt kalkışlı arabalardan ikisinin hareket saatleri Eminönü'nden geri dönecek, diğer ikisi ise belli saatlerde Taksim'e kadar çıkıp inecek şekilde tadil edildi. Taksim depar servislerine yeterli derecede talep olması durumunda ileride bütün servislerin Beyoğlu yakasına dek uzatılması düşünülmekteydi. Bu arada köprü müruriyesi konusunda şirket idaresi ile şehremaneti nihayet anlaşmaya vardı ve 1929'un Ocak ayından itibaren şirket otobüslerinden köprü geçiş ücreti alınmamasına karar verildi.

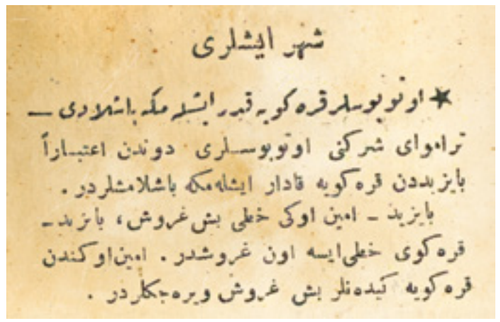
شهر ایشلری

* اوتوبوسلرقره کویه قدر ایشلمکه باشلهدی ـ
ترامواى شرکتی اوتوبوسلری دوندن اعتباراً
بایزیددن قره کویه قادار ایشلهمکه باشلامشلردر .
بایزید ـ امین اوکی خطی بش غروش ، بایزید ـ
قره کوی خطی ایسه اون غروشدر . امین اوکندن
قره کویه کیدنلر بش غروش ویره جکلردر .

Tramvay Şirketi otobüsleri dünden itibaren Beyazıt'tan Karaköy'e kadar işlemeye başlamışlardır. 'Beyazıt-Eminönü' hattı beş kuruş, 'Beyazıt-Karaköy' hattı ise on kuruştur. Eminönü'nden Karaköy'e gidenler beş kuruş vereceklerdir" (15 Ağustos 1928).

07 Ocak 1929	"Beyazıt-Taksim" arasında işleyen otobüs servislerine belediye bir süredir nihayet verdi ve bu otobüslerden alınan 20 kuruş köprü müruriyesi ilgası lehinde Emanet'e müracaat etti. Tramvay şirketinin otobüsleri köprü müruriyesinden istisna olunacaktır. Otobüs yolcuları köprüden geçtikleri zaman tramvaylarda olduğu gibi 1 kuruş müruriye vereceklerdir.
08 Ocak 1929	**Otobüsler köprü resmînden istisna edildi** "Beyazıt-Taksim" arasında işleyen otobüs servislerine, tramvay şirketi bir müddetten beri nihayet vermiş ve bu otobüslerden alınan 20 kuruşluk köprü müruriyesinin ilgası lehinde tekrar Emanet'e eylenen müracaat neticesinde, keyfiyet Cemiyet-i Belediye İdare Encümeni'nce tetkik edilmiş ve "Köprüden geçmek üzere muntazaman servisler yapmak ve tarifelerini Emanet'e tasdik ettirmek üzere teşekkül edecek otobüs şirketlerinin de istifade etmeleri kaydıyla tramvay şirketi otobüslerinin istisnası tensip edilmiştir. Bu karar, Cemiyet-i Belediye Heyet-i Umumiyesi'nce de muvafık görülmüştür. Otobüs yolcuları, köprüden geçtikleri zaman tramvayda olduğu gibi 1 kuruş müruriye vereceklerdir.
17 Ocak 1929	**Otobüsler "Taksim-Beyazıt" arasında işleyecekler** Tramvay şirketi otobüslerinin köprü müruriyesine ait ihtilafı halledildiğinden, otobüslerin hangi hatta tahsis edileceği ve yolculardan ne kadar ücret alınacağı meselesi, Şirketle Emanet arasında halledilmek üzeredir. Otobüslerin, tramvaylardaki izdihamı tahlif için "Taksim-Beyazıt" arasında işlemesi tensip edilmektedir. Bilet ücretine gelince, şirketin teklif ettiği miktar Emanetçe fazla görüldü. Otobüslerin geçecekleri güzergâha göre de muhtelif mıntıka tespit edilecektir.
23 Şubat 1929	**Beyazıt-Taksim otobüsleri** Beyazıt-Taksim arasında otobüs servisi küşâdı takarrur etti. Ancak otobüslerin seyrüseferi için verilen bir senelik müddet dolmuş bulunmaktadır. Emanet, Vilayet'e müracaat ederek yeniden bir sene müddetle müsaade istedi. Gereken müsaade gelir gelmez otobüsler yeniden işletilmeye başlanacaklardır.
19 Mart 1929	Eğer hazırlıklar biterse yarından (20 Mart 1929) itibaren "Taksim-Beyazıt" arasında otobüs seferlerine başlanacaktır.

"Beyazıt-Taksim" Otobüs Hattı Sürekli Hâle Getiriliyor

Müruriye krizinin atlatılmasıyla ve Taksim depar servislerine halkın yoğun ilgi göstermesiyle birlikte şirket arabalarının "Beyazıt-Eminönü-Taksim" arasında sürekli şekilde çalıştırılmaları prensipte kabul edildi. Kararlaştırılan yol şöyleydi: "Beyazıt-Mercan-Sultanhamam-Eminönü Eski Postane-Galata Köprüsü-Karaköy-Perşembepazarı-Azapkapı-Şişhane-Tozkoparan-Tepebaşı-Galatasaray-Taksim".

Hattın Beyoğlu yakasında geçeceği yol, aynı zamanda atlı tramvay şebekesinin iptal edildiği 1912'den beri hiçbir toplu taşıma aracının işlemediği bir akstı. Karaköy-Perşembepazarı-Azapkapı alternatif güzergâhı böylelikle 17 yıldan sonra yeniden aktif şekilde kullanılmaya başlandı. Bu cadde aynı zamanda, tramvay yolu olan Voyvoda (Bankalar) yokuşuna paralel alternatif bir güzergâhın devreye sokulması açısından Karaköy civarındaki trafik akışına da müsbet katkı sağlamaya başladı. Bu sayede Suriçi'nin merkezî semtleri, Beyoğlu ve Taksim mıntıkasıyla daha kestirme şekilde birbirlerine raptoluyordu. Söz konusu servisle ilgili olarak 19 Mart 1929 günü gazetelere detaylı bir ilan verildi ve otobüslerin 20 Mart 1929 Çarşamba sabahından itibaren hizmete gireceği açıklandı.

Buna göre hat kendi içinde 4 kıtaya bölündü. Kıtalar:

- Beyazıt-Eminönü
- Eminönü-Azapkapı
- Azapkapı-Tepebaşı
- Tepebaşı-Taksim

şeklinde belirlendi. Her kıtanın ücreti de şöyleydi:

Kıtalar	Ücret	Gazi K.Resmî	Toplam	
1. kıta	Beyazıt-Eminönü	6 kuruş	¼ kuruş	6,25 kuruş
2. kıta	Eminönü-Azapkapı	10 kuruş	¼ kuruş	10,25 kuruş
3. kıta	Azapkapı-Tepebaşı	14 kuruş	¼ kuruş	14,25 kuruş
4. kıta	Tepebaşı-Taksim	16 kuruş	¼ kuruş	16,25 kuruş

Not: 1/4 kuruş: 10 para

"Karaköy-Beyazıt" arasında çalışan bir Renault-Scémia, Köprü-Eminönü istikametinden geldikten sonra Yeni Cami Hünkâr Kasrı'nın altındaki kemerden geçerken... (Mert SANDALCI Koleksiyonu)

	Beyazıt'a	**Eminönü'ne**	**Azapkapı'ya**	**Tepebaşı'na**	**Taksim'e**
Beyazıt'tan	¾ kuruş	6.25 kuruş	10,25 kuruş	14,25 kuruş	16,25 kuruş
Eminönü'nden	6,25 kuruş	¾ kuruş	6,25 kuruş	10,25 kuruş	14,25 kuruş
Azapkapı'dan	10,25 kuruş	6,25 kuruş	¾ kuruş	6,25 kuruş	10,25 kuruş
Tepebaşı'ndan	14,25 kuruş	10,25 kuruş	6,25 kuruş	¾ kuruş	6,25 kuruş
Taksim'den	16,25 kuruş	14,25 kuruş	10,25 kuruş	6,25 kuruş	¾ kuruş

Kıtalararası bilet fiyatlarını (Gazi Köprüsü resmî dâhil) gösteren tablo. *Not: 3/4 kuruş: 30 para*

Nihayet "Beyazıt-Eminönü-Taksim" otobüs hattı 20 Mart 1929 gününden itibaren çalışmaya başladı. Önceki senelerde olduğu gibi otobüsler artık istenilen her yerde durmak yerine, sarı levhâlârla belirlenen durak yerlerinde yolcu indirip bindireceklerdi. Servise verilen 4 otobüs, on beş dakikada bir her iki uçtan aynı anda hareket etmekteydi.

Ancak bu servis uzun soluklu olamadı ve aynı yılın sonunda iptal edilerek 4 Renault-Scémia otobüs garaja çekildi. Altı ay kadar çalışmayan otobüsler 1931'in Nisan ayının ilk günlerinden itibaren bu kez "Harbiye-Üçyolağzı-Nişantaşı-Teşvikiye-Maçka-Valideçeşme-Akaretler-Beşiktaş" arasında sefere başladılar ve hizmet verdikleri 1941 yılına kadar aynı hatta çalıştırıldılar. Böylece Eminönü bölgesinin 1927'nin yaz aylarında başlayan otobüs serüveni, 2 yıllık bir hizmetten sonra kesintiye uğradı. Bu bölgede toplu taşıma hizmeti 14 yıl boyunca tramvaylar ve az sayıdaki hususi otobüslerle devam ettirildi.

1939 yılında kurulan İETT (İstanbul Elektrik Tramvay Tünel) İdaresi, 1942 yılında kentte yeniden bir otobüs şebekesinin kurulmasına karar verdi. Dış ülkelerdeki üretici firmalarla irtibata geçildi ve 1943'ün ilkbaharında Amerika'dan Gasoille-White marka 9 otobüs ve İsveç Ticaret Odası kanalıyla da 15 kamyon şasisi temin edildi. İki ay zarfında kamyon şasilerinin üzerine Surp Agop atölyelerinde otobüs montajı yapıldıktan sonra, nisan ayından itibaren ilk otobüs hatları kurulmaya başlandı.

3 Nisan 1943'te açılan "Taksim-Beşiktaş" servisini 29 Nisan 1943'te açılan "Sirkeci-Taksim" hattı takip etti. Sirkeci tren garının önünden hareket eden otobüsler, Reşatiye Caddesi-Yalıköşkü-Bahçekapı-Eminönü yoluyla köprüye geldikten sonra karşıya geçerek, Boğazkesen-Galatasaray üzerinden Taksim'e çıkıyorlardı. Söz konusu servis, halkın talebi üzerine bir süre sonra Boğazkesen yolu yerine Ayaspaşa-Dolmabahçe üzerinden gerçekleştirilmeye başlandı.

Birbiri sıra montajı yapılan otobüslerin sayısı arttıkça idare de yeni hatlar açmaya başladı ve bu kez bir kısmı da Eminönü sınırları içinden geçen "Harbiye-Beyazıt" hattını devreye soktu. Bu hat, aynı zamanda kentin ilk ring otobüs servisiydi. 24 Eylül 1943 gününden itibaren kendi içinde iki gruba ayrılan hattın araçlarının bir kısmı saat yönünde, bir kısmıysa saat yönünün aksi istikametinde kentte büyük bir daire çizecek tarzda hizmete alındılar. 4 otobüs "Harbiye-Taksim-Refik Saydam-Azapkapı-Unkapanı Köprüsü-Atatürk Bulvarı-Şehzadebaşı-Beyazıt-Babıâli-Sirkeci-Eminönü-Karaköy-Tophane-Kabataş-Dolmabahçe-Taksim-Elmadağ" yolunu izleyerek Harbiye'ye geri dönerken, diğer 4 otobüs de "Harbiye-Elmadağ-Taksim-Dolmabahçe-Kabataş-Tophane-Karaköy-Eminönü-Sirkeci-Sultanahmet-Beyazıt-Atatürk Bulvarı-Unkapanı Köprüsü-Refik Saydam-İstiklal Caddesi-Taksim-Harbiye" çemberini takip etmekteydi. İstanbul'un bu önemli otobüs ring hat çifti, Saraçhane-Beyazıt-Çemberlitaş-Türbe-Sirkeci-Bahçekapı-Köprü yayı üzerinde Eminönü topraklarından geçiyor ve kentin kuzey yerleşimlerinden Şişli-Beyoğlu'nu ticâri anlamdaki kalbi sayılan Beyazıt-Eminönü bölgesine raptediyordu.

27 Aralık 1943'te "Eminönü-Beşiktaş" arasında 2 otobüsle yeni bir servis daha açıldı. Hattın kalkış alanı, Galata Köprüsü'nün güney rıhtım ayağı idi. "Beşiktaş" tramvay hattının yoğunluğunu hafifletmek amacıyla hizmete alınan ve yaklaşık 1,5 yıl boyunca kesintisiz şekilde hizmet veren "Eminönü-Beşiktaş" otobüs hattı, İETT'nin 1945 yaz tarifesine geçmesi dolayısıyla 28 Nisan 1945 Cuma gününden itibaren iptal edildi.[6]

Beşiktaş - Eminönü otobüsleri kaldırılıyor

E. T. T. işletmeleri umum müdürlüğünden:

Yakında tramvaylarda yaz tarifelerinin tatbiki dolayısile seferler artacağından ileride tekrar bir tayyare edilmek üzere şimdilik Beşiktaş - Eminönü otobüs seferlerinin nisanın 28 nci cuma gününden itibaren ilga edileceği sayın halka ilân olunur. «4802»

"Beşiktaş-Eminönü" otobüs hattının iptali ile ilgili haber.

Suriçi İstanbul'u ortasından ikiye bölen Atatürk Bulvarı'nın bütünüyle hizmete girmesinden sonra Beyazıt-Laleli-Aksaray-Saraçhanebaşı aksından geçecek şekilde otobüs hatları tasarlanmaktaydı. Atatürk Bulvarı'nın "Unkapanı-Saraçhanebaşı" arasındaki öncelikli III. bölümü 26 Şubat 1943'de törenle hizmete girdikten sonra, II. kısım olarak adlandırılan "Saraçhanebaşı-Aksaray" arasının da biran önce tamamlanarak hizmete alınması için çalışmalara hız verildi.

Atatürk Bulvarı'nın bu sene yapılacak olan kaldırım inşası, Saraçhanebaşı'ndan AkSaray'a kadar uzanan kısımdır. Bu kısmın evvelce toprak tesviyesi yapıldı ve bir ay evvel bitti. Yolun inşaatına derhâl başlanarak 2 ay içinde tamamlanacaktır. Bu yol yapıldıktan sonra, Aksaray'dan Taksim'e kadar (Atatürk Köprüsü'nden geçmek üzere) otomobille 10 dakika içinde gitmek mümkün olacaktır.[8]

1944-45 seneleri İstanbul için oldukça zorlu bir dönemdi. İkinci Dünya Savaşı'nın doruk noktasına ulaştığı bu iki yıl zarfında kentte birçok kısıtlama yaşandı. Başta otobüs ve tramvay olmak üzere kentiçi ulaşım araçlarının hizmet süreleri daraltıldı. 7 Ağustos 1944'ten itibaren kentte pasif korunma amaçlı karartmalar başladı. Otobüslerin farları dâhil tüm aydınlatma lambaları İETT bünyesinde hizmet veren tüm otobüs ve tramvay motrisleri ile römorklarının gece son sefer saatleri ciddi anlamda erkene alındı. Ayrıca araçların hat levhâlârının ışıklandırılmasına da geçici bir müddet yasak getirildi. Tramvay tabelaları, alınlık adı verilen ön pencere üzerinden yuvalarından kaldırılarak, motrislerin ön cephelerindeki lambalarının altına, çamurluklara monte edildiler.

Sıkıntılı günlerin atlatılmasından sonra İdare, yeni otobüs alımlarına yöneldi ve halkın yoğun isteği karşısında 1946 senesinin ilk günü, 1 Ocak sabahından itibaren "Eminönü-Cerrahpaşa" arasında yeni bir hat kuruldu. Bu hatta 3 adet İETT otobüsü tahsis edildi.[9] Hat, aynı zamanda Eminönü kalkışlı ve Suriçi'nin batı bölgesine hizmet götüren ilk belediye otobüs hattıydı. Servisler Sirkeci-Sultanahmet-Türbe-Çemberlitaş-Beyazıt-Laleli-Aksaray yoluyla Eminönü sınırları içinden geçtikten sonra Haseki yoluyla Cerrahpaşa'da son bulmaktaydı. Hat kısa bir sonra Kocamustafapaşa meydanına dek uzatıldı.

27 Kasım 1947 sabahından itibaren Suriçi istikametli ikinci otobüs hattı olan "Sirkeci-Edirnekapı" hizmete konuldu. Bu hat da Cerrahpaşa servisleri gibi Sirkeci-Türbe-Çemberlitaş yolunu izleyerek Beyazıt meydanına ulaştıktan sonra, Elektrik İdaresi-Vezneciler-Şehzadebaşı-Saraçhane üzerinden Fatih ve Edirnekapı'ya hizmet vermeye başladı.

Aynı anda birçok semt ve önemli duraktan geçen çember sisteminin yaygınlaştırılması amacıyla, Nişantaşı ring hat çiftine alternatif ikinci bir servis grubunun daha devreye alınması çalışmaları 1948'in başlarında nihayete erdi ve ETT İdaresi, 23 Mart 1948 sabahından itibaren "Şişli-Beyazıt" ringlerini hizmete koydu. Her 5 dakikada bir Şişli Meydanı'ndan hareket edecek olan otobüslerin yarısı; "Şişli-Osmanbey-Rumeli Caddesi-Nişantaşı-Maçka-Bayıldım Yokuşu-Dolmabahçe yoluyla", diğer yarısı da; "Şişli-Harbiye-Taksim-İstiklal Caddesi-Atatürk Bulvarı-Beyazıt" yoluyla gidip, bu noktadan itibaren aksi istikametlerden Şişli'ye dönerek ringlerini tamamlamaya başladılar. Tecrübe mahiyetinde olmak kaydıyla, 21 Nisan 1948 Çarşamba gününden itibaren "Eminönü-Topkapı" otobüs seferlerine başlandı. Böylece, şehir genelinde işleyen otobüs hatlarının sayısı 9'a yükseldi. Söz konusu servislerin 7'si Eminönü sınırları içinden geçerek muhtelif yönlere dağılmaktaydı. Klasik Suriçi'nde Atatürk Bulvarı'nın sağ tarafında kalan 4 kilometrekarelik alanla sınırlanan Eminönü, küçük ölçekli yüzölçümüne karşılık son derece önemli bir dağıtıcı-toplayıcı aksı bünyesinde barındırıyor, Sirkeci sahilinden itibaren AkSaray'a dek uzanan korniş üzerinde tramvay ve otobüs hizmeti bir arada yürütülüyordu. Aynı zamanda tarihî Mese Caddesi'nin omurgası üzerine oturan bu aksta seyrüsefer istikametleri de şu şekildeydi:

Belediye Otobüsleri kurulmaya başlıyor

Her biri fabrikanın hesabına göre 42 yolcu alıyor.

Vatan, 11 Şubat 1943, sayı:786, s.1

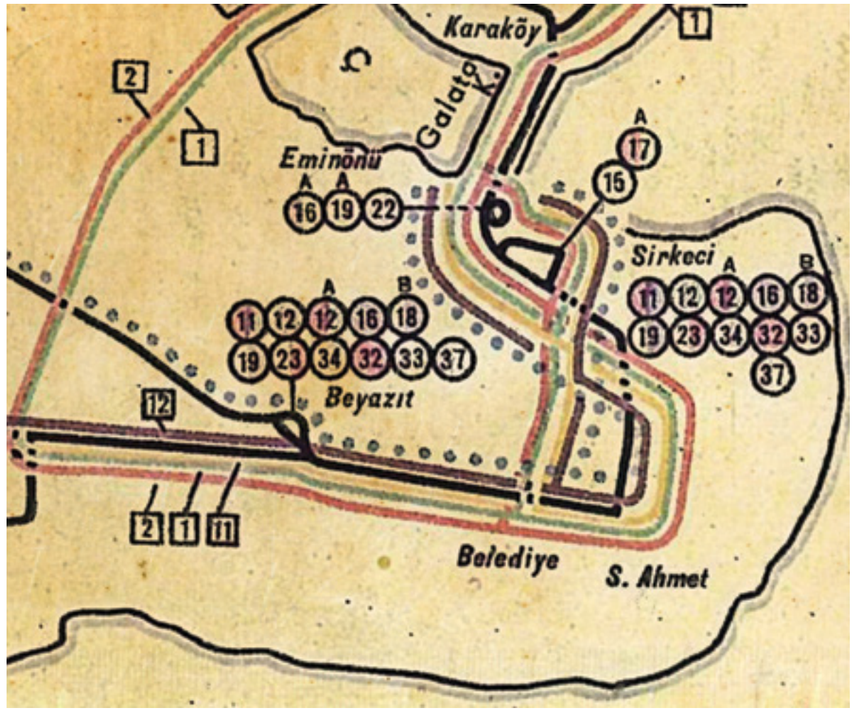

Harita: Sirkeci-Cağaloğlu-Türbe-Çemberlitaş-Beyazıt-Laleli-Aksaray otobüs yolu (İETT İdaresi, 1948 senesi otobüs hatlarını gösterir harita").

Karaköy'den Galata Köprüsü ve Eminönü, Man-1912,
Alman Arkeoloji Enstitüsü, Nr: R27827.

30.III.1912.

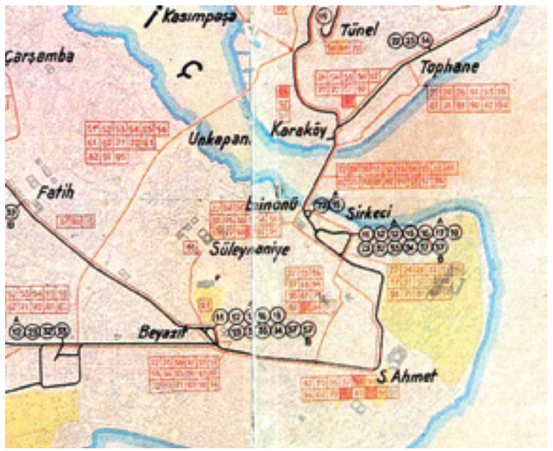

1953 İETT Toplu taşıma Haritası'na göre Eminönü ve çevresindeki otobüs ağı...

Kırklı yılların ikinci yarısında belediyenin 50 otobüs alım programıyla birlikte sayıları artan toplu taşıma araçları, kentin tramvay şebekesine ciddi bir rakip olmaya başladılar. Önceleri sadece renklerle birbirlerinden ayrılan otobüs hatlarına 1948 yılından itibaren birer numara verildi. Ayrıca Eminönü-Sirkeci kalkışlı batı yönlü hatların bazılarının güzergâhı uzatıldı. Böylece otobüs hizmetinde ilk kez sur dışına çıkıldı ve yakın banliyöler de bu servislerden faydalanmaya başladılar. Aynı yıl Eminönü sınırları içinden geçen hatların numaraları şu şekilde belirlenmişti:

1 (A)	Mecidiyeköy-Şişli-Beyazıt (Ring)
1 (B)	Mecidiyeköy-Şişli-Beyazıt (Ring)
2 (A)	Nişantaşı-Beyazıt (Ring)
2 (B)	Nişantaşı-Beyazıt (Ring)
11	Eminönü-Kocamustafapaşa
12	Eminönü-Topkapı-Maltepe
13	Sirkeci-Edirnekapı-Rami

8 Mayıs 1950'de "Kurtuluş-Beyazıt" arasında yeni bir ring otobüs hatti hizmete konuldu. "7A" ve "7B" numaralı hattın otobüsleri de diğer toplu taşıma araçlarıyla birlikte yukarıda gösterilen aksı paylaşmaya başladılar.

1951 yılından itibaren şehir genelindeki otobüs hatları bir kez daha numaralanarak giderek büyüyen ulaşım ağına uzun soluklu bir standart getirildi. 1951-54 yılları arasında Federal Almanya'dan 150 yeni otobüs getirtildi. Bu sayede nisbeten ferahlayan kentiçi ulaşım hizmetinde yeni adımlar atıldı. Kasım 1951'de Eminönü ulaşımına destek olacak tarzda düzenlenen bu yeni hatlar; "Taksim-Beyazıt" ring çifti ile "Dolapdere-Aksaray-Beyazıt-Sirkeci" ve "Cihangir-Taksim-Dolmabahçe-Sirkeci-Beyazıt-Vezneciler-Çarşamba" servisleriydi.

O güne dek Eminönü-Beyazıt-Aksaray anaaksını yalnızca transit olarak kullanan hatlara karşın ilk kez 16 Nisan 1952'de Eminönü semtlerinden birinden, "Süleymaniye"-den hareket eden bir otobüs hattı konuldu. "Süleymaniye-Kasımpaşa" arasında çalışan otobüsler; Unkapanı Köprüsü yolu ile gidip gelmekte olup, bilhassa üniversite öğretim görevleri ve öğrenciler tarafından tercih edilen bir hat hâline geldi.[10] Bu servise bağlı otobüsler; Kasımpaşa-Şişhane-Unkapanı Köprüsü-Unkapanı-Atatürk Bulvarı-Aksaray-Laleli yoluyla Beyazıt Meydanı'na geldikten sonra DarülFünûnun Caddesi-Bozdoğan Kemeri Caddesi-Süleymaniye Caddesi yoluyla Süleymaniye Cami Şifahanesi önündeki son duraklarına varıyorlardı.

10 Ekim 1952'de "Levend-Beyazıt" ring hattı konuldu. Bunu "Sirkeci-Bakırköy-Akıl Hastanesi" hattı takip etti. 1953 yılında Eminönü-Aksaray yolunu takip eden hatların sayısı 18'e yükseldi.

30 Temmuz 1954'te "Yenikapı-Kumkapı-Kadırga" yolunun tamiri tamamlandı. Avrupa'dan satın alınan yeni otobüsler geldikten sonra Yenikapı-Kumkapı-Kadırga-Sultanahmet hattında, şehrin ana merkezleriyle irtibatlı otobüslerin işletileceği açıklandı. 9 Eylül 1957'de "Kadırga-Karaköy" arasında İETT tarafından "88" işaret numarasıyla yeni bir servis açıldı. Bu hatla birlikte Eminönü sınırları dâhilinde ilk defa Hayriye Tüccarı-Türkeli-Çiftegelinler caddelerinden de İETT otobüsleri geçmeye başladı. Hattın kuzey hareket ucu 1978'de Kabataş sahiline kadar ilerletildi.

5 Ekim 1957 gününden itibaren Beyazıt ve çevresindeki imar ve istimlak çalışmaları nedeniyle Süleymaniye otobüs hattı iptal edildi. Hattın Dolapdere'den gelen araçları Vezneciler'den geri dönmeye başladılar. Bu tarihten sonra da bir daha Süleymaniye'ye hiç belediye otobüsü işletilmedi.

1958 yılından itibaren Sultanahmet Atmeydanı güney ucu, bazı İETT otobüslerinin ilk kalkış durağı hâline getirildi. Zaman içinde İçferiköy, Yıldıztabya, Havaalanı, Esenler seferleri Sultanahmet hareket noktasından itibaren kalkış yapmaya başladı.

Aynı dönemde Cağaloğlu'ndan hareket eden otobüs hatları oluşturuldu. Türkiye'nin basın merkezi kabul edilen Babiâli ve çevresindeki gazete matbaalarında çalışan personelin faydalanması amacıyla düşünülen Cağaloğlu otobüs plantonluğundan ilk kez 14 Aralık 1959'da "53" numaralı "Gayrettepe-Cağaloğlu" kalkış yapmaya başladı. Bunu 29 Nisan 1960'da başlatılan "Cağaloğlu-Esentepe" seferleri izledi. Hareket alanına 1966 yılında deneme amaçlı olarak "B" hat numaralı "Cağaloğlu-Basınköy", 1968'de ring olarak hizmet veren "Cağaloğlu-Levend"-Etiler" döngüsüne ait "C1" ve "C2" numaralı servisler ile 1969'da da "97A" hat işaretli "Cağaloğlu-Basın Sitesi" otobüsleri katıldı. 1920'lerden beri sadece halk otobüslerinin hizmet verdiği Unkapanı-Balat-Fener-Eyüp aksında 21 Ekim 1957'den itibaren İETT "Unkapanı-Eyüp" otobüs hattını devreye soktu. Ertesi sene 1958'de de hattın ilk hareket noktası Eminönü Mısırçarşısı'nın önüne kadar uzatıldı. Böylece Eminönü-Yemiş-Küçükpazar-Unkapanı Sahil Yolundan belediye otobüsleri de çalışmaya başladı.

Babiâli-Divanyolu-Çemberlitaş-Çarşıkapı-Beyazıt-Laleli-Aksaray yolunu kullanan transit hatların haricinde, Eminönü'nün diğer semtlerine de otobüs servisleri konulması yerli halk tarafından istenmekteydi. Bu talepler dikkate alınarak 10 Aralık 1959 gününden itibaren Kadırga yolundan ring otobüs hattı geçirilmeye başlandı. Atatürk Bulvarı'nı takip eden "53" numaralı "Mecidiyeköy-Beyazıt" otobüsleri Aksaray'dan sonra: "Yenikapı-Kumkapı-Kadırga" güzergâhını takiben belediye önüne çıkmak suretiyle yollarına devam edecek şekilde düzenlendi.[11]

Menderes döneminde açılan çok şeritli Sahil Yolu, Suriçi ulaşımına toplu taşıma anlamında bir fayda sağlayacak, alternatif olacak şekilde hiç düşünülmedi. Sirkeci'den hareket eden banliyö trenlerinin Cankurtaran, Kumkapı, Yenikapı yoluyla Samatya, Yedikule ve daha ötesine seri ve yoğun bir şekilde yolcu getirip götürmesi, uzun yıllar boyunca Kennedy Caddesi'nin göz ardı edilmesine neden olduysa da 1970'in yaz aylarında, tamamıyla sahil yolunu takip eder şekilde çalıştırılacak olan bir otobüs hattı hizmete konuldu: "Eminönü-Yeşilköy". Bu hattın arabaları Eminönü-Ahırkapı-Cankurtaran-Kumkapı Balıkçı Barınağı-Yenikapı-Davutpaşa-Samatya Sahili-Yedikule-Kazlıçeşme-Zeytinburnu üzerinden Ataköy-Yeşilköy'de dek işleyerek bu bant üzerinde ikamet eden vatandaşları kısa zamanda Merkezi İş Alanı'na taşımaya başladılar.

Böylelikle Eminönü, bir yandan sahillerini çepeçevre donanan otobüs hatlarıyla donanırken, diğer yandan da tam ortasından geçen Divanyolu-Beyazıt-Aksaray aksıyla kentiçi ulaşımında ciddi bir toplayıcı bölge konumuna yükseldi. Söz konusu aksa gereğinden fazla hat yüklenmesi, bir noktadan sonra bölgenin tıkanmasına yol açtı. Bilhassa yetmişli yılların ikinci yarısıyla seksenli yılların tamamında 3300 metrelik bu yol neredeyse çalışamaz hâle geldi. Çift yönlü hareket eden 115 farklı otobüs hattı yüzünden, bilhassa Sirkeci-Ankara Caddesi-Ebusuud Caddesi-Gülhane Parkkapı ile Sultanahmet-Adliye Sarayı-Türbe-Çemberlitaş-Beyazıt arası günün zirve saatlerinde kilitlenmeye başladı. Bu düğümün çözülebilmesi için farklı düşünceler ileri sürüldüyse de hiçbiri hayata geçirilemedi. 1991'de Eminönü'nden hareket ederek Divanyolu-Yeniçeriler Caddesi-Ordu Caddesi yoluyla AkSaray'a inen otobüs hatlarının hepsi Eminönü-İTO-Unkapanı-Saraçhanebaşı-Aksaray aksına çekildiler. Bu mecburi ötelerme kararı, "Aksaray-Çarşıkapı" arasındaki cadde tramvayı inşası nedeniyle alındı.

Transit otobüs hatlarının bu aks üzerinden çekilmesiyle birlikte Eminönü sınırları dâhilinde çalışan İETT otobüs hatlarında ciddi bir düşüş yaşandı. Yalnızca tramvay marifetiyle gerçekleştirilen toplu taşıma hizmetine ek olarak 25 Aralık 1992'den itibaren "Eminönü-Kadırga" ring seferleri konuldu. Hattın güzergâhı; "Eminönü-Sultanahmet-Kadırga-Yenikapı-Unkapanı-Eminönü" olarak belirlendi. Bunu "Eminönü-Cağaloğlu-Sultanahmet" tek istikametli ring hattı izledi. 2 Mayıs 1993'de "84Y" numaralı "Kadırga-Topkapı" servisi hizmete alındı. Bu hat 1999 yılına kadar hizmete devam etti.

7 Ocak 1990 sabahından itibaren Esenler-Aksaray" metrosunun yolcularını hızlı bir şekilde MİA içine aktarabilmek gayesiyle "HT10"numarasıyla "Aksaray-Sultanahmet-Cağaloğlu" İETT besleme hattı açıldı. Bu hat Aksaray'dan kalkışta ücretsiz, ara duraklarda ise indirimli seyahat edilecek şekilde kurgulandı.

10 Temmuz 1992'de cadde tramvayının "Beyazıt-Sultanahmet-Sirkeci" kısmı tamamlanarak açılınca, Beyazıt'dan geri dönmekte olan İETT otobüslerinden 13'ü AkSaray'a dek kısaltıldılar. Aynı gün "HT10" numaralı "Aksaray-Beyazıt-Sultanahmet-Eminönü"tramvay besleme hattı kaldırıldı.

Günümüzde Eminönü sınırları dâhilinde otobüs hizmeti oldukça kısıtlı bir şekilde verilmektedir. Bölgenin güney sahillerinden geçerek Yeşilköy'e devam eden "81" numaralı hat ile Aksaray'dan Ordu Caddesi'ni tırmanarak Beyazıt Meydanı'na ulaşan Çarşıkapı kalkışlı 25 batı banliyö otobüs hattı ile Saraçhane yönünden gelerek Vezneciler'de sonlanan 9 kuzeybatı hattı ve kuzey sahilini transit olarak kullanan 8 hattın dışında, klasik Eminönü alanı içinde semt ve mahalle odaklı herhangi bir otobüs hareket servisi bulunmamaktadır.

1988 yılı, saat 11 suları... Sirkeci İETT transit otobüs durağı ve geride Sirkeci-Harem araba vapuru iskelesi (Akın Kurtoğlu arşivi).

Özel bir durum olarak, Sultanahmet Meydanı'ndan kalkarak İstanbul'un tarihî yerlerini dolaşan "T1" ve "TB1" numaralı Taksim ile "TB2" numaralı Çamlıca-Kısıklı turistik ring hatlarında çalışan iki katlı özel otobüslerle düzenli tarifeler çerçevesinde şehir turları yapılmaktadır.

1.3.2. Hususi Otobüs Taşımacılığı

İstanbul'da ilk özel halk otobüsü işletmesi 1926'da günümüzün minibüsleriyle eşdeğer küçük otobüslerin servise verildiği "Kadıköy-Moda" ve 1927'de çalıştırılmaya başlanan "Üsküdar-Kadıköy" hatlarıyla başladı.[12] Şehrin Rumeli yakasındaysa "Boğaziçi Otobüsleri" olarak anılan bir firma, 1928 ilkbaharından itibaren "Taksim-Büyükdere" arasında ilk organize yolcu taşımacılığını gerçekleştirdi.

Haliç kıyılarını takip eden bir diğer önemli hususi otobüs hattı da "Keresteciler (Eminönü)-Balat" hattıydı. Bu hat da 1926-27 senesinde belli bir orere bağlı kalmaksızın dolmuş usulü çalıştırılırken, zaman içinde Eyüp Sultan Camii önüne kadar uzatıldı. "Keresteciler-Eyüp" adıyla mâruf hat, Haliç Vapur Şirketi'yle amansız bir rekabete girişti. Birbirlerinin yolcularını alır şekilde süregelen çekişmenin galibi Eyüp otobüsleri oldu ve Haliç Şirketi bu rekabete dayanamayarak vapur seferlerini yarı yarıya azaltmak durumunda kaldı. 20 Ocak 1931'den itibaren de "Köprü-Eyüp" ve "Köprü-Sütlüce" arasında doğru (expres) postalar düzenlemeye başladı.

Şehremaneti'nce kentiçi toplu taşımacılığına bir standart getirilmesi amacıyla hazırlanan "Otobüs Talimatnamesi"nin 1931'de yürürlüğe girmesi, otobüs hizmetlerinde gözle görülen bir artışa neden oldu. 19 Haziran 1931 sabahından itibaren "Taksim-Bahçekapı" hususi otobüs servisleri başlatıldı, bu hat "Taksim-Şişhane-Galata-Eminönü-Bahçekapı-Köprü" yoluyla "Galata-Ağahamamı-Firuzağa-Sıraserviler-Taksim" şeklinde hizmet vermekteydi.

16 Kasım 1931'de "Sirkeci-Bakırköy" halk otobüsü seferleri başlatıldı. Bu hat aynı zamanda 1927-28 yılları arasında Tramvay Şirketi'nin çalıştırdığı ilk hattının yolunu kullanıyor, Sirkeci'den hareketle Sultanhamam-Mercan yokuşunu tırmanarak kestirmeden Beyazıt Meydanı'na ulaşıyor, oradan da Aksaray-Samatya-Yedikule yolu üzerinden Kazlıçeşme ve Bakırköy'e varıyordu; bu şekilde Aksaray'dan itibaren Şark Şimendifer Şirketi'ne ait trenlerin yolcularına ortak oluyor, şirketle aralarında ciddi bir rekabet başlıyordu.

Hususi otobüs hatları, 22 Aralık 1931'de "Eminönü-Kocamustafapaşa", "Sirkeci-Bebek" ve "Taksim-Akaretler-Beşiktaş" ile 1932'de "Sirkeci-Rami" servisleriyle kentiçindeki ağını genişletirken, aynı yılın Mayıs ayında Anadolu yakasında bu kez "Kadıköy-Bostancı" hattı İstanbulluların hizmetine giriyordu.

1937'de "Kurtuluş-Beyazıt" ile 1938'de "Şişli-Fatih" ve "Aksaray-Yıldız" halk otobüsü hatları Rumeli yakasına taze kan getiriyor, Tramvay Şirketi'nin motris ve vagonlarının geçmediği caddelerde ciddi anlamda hâkimiyet sağlıyordu.

1939 yılında İETT kanununun çıkarılmasıyla İstanbul'da imtiyaz olarak yabancı şirketlere verilen otobüs, tramvay, tünel işletmeleri Bakanlar Kurulu kararıyla belediyeye bağlı bir işletmeye dönüştürüldü, İkinci Dünya Savaşı yıllarında çeşitli yokluklar sebebiyle sıkıntılar yaşanmış olsa da, harp sonrasında İstanbul'un çeşitli güzergâhlarında özel kişilerce otobüs çalıştırılmasına tekrar başlandı. Savaşın sona ermesiyle birlikte şehiriçi ulaşımında yeniden canlanma gözlendi, bu dönem zarfında da peşpeşe "Kurtuluş-Beşiktaş", "Eminönü-Çarşamba" ve "Sirkeci-Edirnekapı" hatları devreye sokuldu.

1927 senesinde, karlı bir İstanbul sabahında Laleli'den Aksaray'a bakış (İbrahim Hilmi Tanışık Arşivi)

Mayıs 1961'de hizmete giren ve şehrin ilk troleybüs hattı olan "Eminönü-Topkapı" servislerinin açılışı münasebetiyle Kaleiçi'nde düzenlenen törenden (İETT Arşivi).

Halk otobüsleri işletmecileri, ilk kez 1960 yılında İstanbul Belediyesi tarafından ruhsata bağlandı. 1970'lerde 35 hatta 94 hususi otobüs çalıştırılarak, günde ortalama yüzbin yolcu taşındı.

1 Kasım 1975 tarihinde, İstanbul genelinde 20 yeni halk otobüsüne çalışma ruhsatı verildi ve bu otobüslere 5 yeni hat tahsis edildi. 1974'de Haliç Köprüsü'nün hizmete girmesiyle birlikte Çevreyolu'nu daha rantabl bir şekilde kullanmak amacı güdülerek oluşturulan bu 5 hat, maalesef çok fazla soluklu olamadı, hepsi de "Ring Hatlar" olarak çalışmaya başlayan hatların ilk hareket noktaları Vezneciler'di.

1982 yılında İstanbul Belediye Meclisi'nce düzenlenen bir yönetmelikle özel halk otobüsleri yeni bir statüye kavuşturuldu, sayıları ve etkileri gözlenir bir şekilde arttı. Bu yönetmelikle İstanbul'da 110 hat ve güzergâhta 963 otobüslük kapasite oluşturuldu ve gazete ilanı yoluyla işleticilere çağrı yapılarak tahsis yoluna gidildi.

1989-90 arasında "Mavibüsler" turuncu-beyaz renklere boyandılar ve "Turuncubüs" olarak anılmaya başladılar. Önceki dönemlere göre daha verimli bir çalışma imkânı verilen otobüslerle İstanbul halkına daha düzenli ve nisbeten daha iyi hizmet verme imkânına kavuşuldu.

2003 yılında İl Trafik Komisyonu (İTK) ve Ulaşım Koordinasyon Merkezi (UKOME) kararlarıyla ilçe ve belde belediyeleri otobüs işletmelerinin İETT'ye özel halk otobüsü statüsünde devredilmeleriyle, İstanbul sınırları içinde toplu taşıma hizmeti veren özel halk otobüslerinin sayısı 2106 adede ulaştı. Bu otobüslerin hergün 300 kadarı Eminönü ana plantonluk noktasını kullanmaktadır.

1.4. Troleybüs

Tramvayların kentiçi trafiğini engelledikleri gerekçesiyle daha pratik ve modern bir sistem arayışına giren İstanbul Belediyesi, 1 Haziran 1947'de Ankara'da ve 15 Ağustos 1954'de İzmir'de kurulan troleybüs[13] şebekesinin bir benzerinin İstanbul'da da hayata geçirilmesine karar verdi. 1954 yılında troleybüs sisteminin anahatları çizildi. Hazırlanan proje, 2 Ocak 1954'de tasdik edilmek üzere Bayındırlık Vekâleti'ne gönderildi ve 6 Şubat 1954'de Bayındırlık Bakanlığı tarafından tasdik edildi.[14] Şebekenin havai tesisatının yapılması işi 20 Şubat 1954'de "açık eksiltmeye" açıldı. Ve 20 Aralık 1955'de İtalya'ya 200 otobüs ile 100 troleybüs ısmarlandı. Türk-İtalyan Ticaret ve Kredi Anlaşması'ndan faydalanılarak Ansaldo firmasına sipariş edilen 200 otobüs ve 100 troleybüsün toplamı 21 milyon lira tutmaktaydı.[15] Ancak 1,5 milyon lira civarında bir dövize ihtiyaç duyulması ve "Aksaray-Beyazıt" arasındaki yolun henüz ikmal edilmemiş olması nedeniyle troleybüs şebekesinin kurulması işi, Kasım 1957'den itibaren bir süreliğine geri bırakıldı.

1978 yılında Eminönü'ndeki Topkapı ve Edirnekapı troleybüs baş duraklarından bir görünüm (İETT arşivi)

İETT İdaresi'nde dün öğleden sonra Belediye Reisi Kemal Aygün, Umum Müdür Sedat Erkoğlu ve İdare'nin teknik elemanlarıyla görüşen troleybüs heyeti, bugün Topkapı-Beyazıt-Eminönü ve Edirnekapı-Beyazıt-Eminönü hatlarında havai hatların monte edileceği yerleri tespite çalışacaklardır. Bunu müteakip havai hatlar en kısa zamanda çekilerek, imalatı tamamlanan troleybüsler peyderpey getirilerek hizmete konulacaktır. Troleybüs şebekesinin bütün malzemesi şehrimize getirilmiş bulunmaktadır. İETT İdaresi, bu iki hattan sonra, şehrin diğer mühim semtlerine de troleybüs şebekesi inşa etmeye çalışacaktır.[17]

Tramvay sisteminin oldukça eskidiği ve kent içindeki trafik akışının yarım asırlık bu araçlar yüzünden giderek büyük bir çıkmaza sürüklendiği öne sürülerek troleybüslerin bir an evvel hizmete girmelerinin zaruri olduğu kanaati ağır bastı ve aynı yılın aralık ayında Vali ve Belediye Reisi Mümtaz Tarhan tarafından troleybüsler şebekesi için anlaşma imzalandı. Yabancı 2 ayrı firmayla yapılan mukaveleye göre ilk partiyi teşkil eden 100 araba İtalya'dan, ikinci parti 20 troleybüs de Almanya'dan getirtilecekti.[16] 12 Temmuz 1957'de 100 troleybüsün ilk taksidi olan 2 milyon lira İtalyan Ansaldo firmasına ödendi ve troleybüslerin imaline başlandığı haber verildi. 13 Mayıs 1960'da troleybüs şebekesini kuracak olan İtalyan ve Alman firmaları, bir mühendis ve üç teknisyenden müteşekkil bir heyeti İstanbul'a gönderdiler. Heyet derhâl İETT İdaresi ile temasa geçti ve çalışmalara başladı.

4 Mart 1961'de ilk troleybüs direklerinin Eminönü-Topkapı arasındaki güzergâhta dikilmesine başlandı.

İlk Direk: troleybüs şebekesinin ilk direği saat 11:10'da Eminönü'ne dikildi ve bunun ilk harcını da Vali Refik Tulga koydu. İlk hat Eminönü ile Topkapı arasında çalışacak, Mayıs ayı sonunda da tamamlanmış olacaktır.[18]

Troleybüs direklerinin dikilmesine devam olunmaktadır. Bugüne kadar 85 beton ve 31 de demir direk dikildi. Bu demir direkler; "Sirkeci-Eminönü" arasındaki kısma dikildiler. İtalya'dan gelecek olan malzemeler derhâl gümrükten çekilecek ve havai hatlar gerilecektir. İlgililer, haziran ayında troleybüs seferlerinin başlaması için lüzumlu tedbirlerin alındığını söylemektedirler.[19]

8 araçtan oluşan ilk troleybüs partisi 9 Mayıs 1961 günü "Manisa" şilebiyle İzmir'e getirildi ve İstanbul'da çalışacakları ilk güzergâh da tespit edildi: "Eminönü-Arpacılar-4. Vakıfhan-Sirkeci-Divanyolu-Çemberlitaş-Beyazıt-Laleli-Aksaray-Haseki-Fındıkzade-Çapa-Şehremini-Topkapı". 21 Mayıs 1961'de troleybüslerin ilk tecrübe seferi gerçekleştirildi. Vali Refik Tunga, İETT Umum Müdürü Kurmay Albay Orhan İlter, Türk ve İtalyan teknisyenler ilk tecrübe seferine katıldı. Saat 16:00'da Topkapı'dan kalkarak Ak-Saray'a gelen troleybüs, tekrar Kalekapısı'na geri döndü.[20]

Nihayet 27 Mayıs 1961 günü troleybüsler İstanbul'da törenle hizmete girdiler. Topkapı Kaleiçi'nde saat 15:00'te gerçekletirilen törende ilk troleybüsün kurdelası hattın inşaatında çalışan işçiler ve ustabaşılar tarafından kesildi. Araçlar ilk gün ücretsiz çalıştı. "84" numaralı "Topkapı-Eminönü" hattına 5 araba birden tahsis edildi. 29 oturma ve 49 ayakta durma yeri olan troleybüslerin bilet ücretleri de otobüslerle aynı tutularak yolculardan 50'şer kuruş alınmaya başlandı. Tanzim edilen tarifeye göre her bir aracın tam turu 60 dakika olarak belirlendi.[21]

Eminönü transit otobüs durakları ve dolmuş bekleyenler (Rifat Behar arşivi).

Eminönü sınırları içinden geçerek Edirnekapı'ya kadar giden "86" numaralı ikinci troleybüs hattı 29 Ekim 1961 günü hizmete konuldu. 4 Mayıs 1963'de "Levend-Beyazıt-Eminönü-Levend" arasında ring şeklinde çalışan "L1" ve "L2" numaralı çember hatları servise girdi. Bunları 31 Ağustos 1963'de "22C" işaretli "Sirkeci-Eminönü-Bebek", 29 Eylül 1963'de ise "34" numaralı "Fatih-Eminönü-Beşiktaş" ve "30" numaralı "Ortaköy-Eminönü-Aksaray" hatları takip etti. 5 yıl boyunca Aksaray-Laleli-Beyazıt yoluyla Eminönü'ne inen Fatih ve Edirnekapı troleybüslerinin bundan böyle daha kestirme yolla Ordu Caddesi'ne katılmaları için 15 Temmuz 1966'dan itibaren Vezneciler-Büyükreşitpaşa Caddesi-Koska bağlantı şubesi devreye sokuldu ve böylece Fatih'ten gelen araçların Aksaray'ı dolanarak zaman kaybetmelerinin önüne geçildi.

1967 yılına kadar Eminönü'nden hareket eden ya da transit geçen troleybüsler, Yeni Cami-Bahçekapı-Arpacılar-4. Vakıf Han-Hamidiye Caddesi üzerinden Sirkeci Meydanı'na geldikten sonra, buradan Ebusuud Caddesi'ne dönüp Gülhane Parkkapı yoluyla Sultanahmet-Türbe-Çemberlitaş aksını takip ederek Çarşıkapı'ya geliyor, dönüşlerinde ise Türbe- Sultanahmet-Gülhane Parkkapı-Salkımsöğüt-Hocapaşa-Sirkeci Gar-Reşatiye Caddesi yoluyla Eminönü'ne ulaşıyorlardı. Bu yıldan itibaren yeni "Sirkeci-Eminönü" yolunun açılmasıyla birlikte artık gidiş-gelişler Sahil Yolundaki geniş caddeden yapılmaya başlandı. Hamidiye ara yolu ise manevra hattı olarak bir süre daha kullanıldıktan sonra havai telleri sökülerek iptal edildi.

45 kilometrelik şebeke üzerinde çalışan 100 troleybüs toplam 6 ayrı kuvvet merkezinden beslenmekte olup,

bunlardan ikisi Eminönü sınırları içinde, Beyazıt'taydı. 1970 yılında Eminönü sınırları içinden hareket eden ya da transit şekilde geçen troleybüs hatları şu şekildeydi:[22]

22C	Eminönü-Bebek
30	Aksaray-Eminönü-Ortaköy
34	Fatih-Eminönü-Beşiktaş
67 / 67A	Eminönü-Karaköy-Maçka
77 / 77A	Eminönü-Karaköy-Kurtuluş
84	Eminönü-Topkapı
86	Eminönü-Edirnekapı
K1 / K4	Kurtuluş-Beyazıt (Transit Ring)
L1A / L2A	Levend-Beyazıt (Transit Ring)
M1 / M4	Maçka-Beyazıt (Transit Ring)
T1 / T4	Taksim-Beyazıt (Transit Ring)

1961 yılında yolları tıkadıkları gerekçesiyle gözden düşen emektar tramvayların yerine geçen troleybüsler, onbeş yıl kadar sonra benzer bir akıbete uğramaktan kurtulamadılar. 1970'lerin bilhassa ikinci yarısında Türkiye'nin içine düştüğü enerji darboğazıyla birlikte İstanbul'da uygulanmaya başlanan elektrik kesinti programı kentiçi ulaşımda en çok troleybüsleri vurdu. Sık sık kesilen cereyan yüzünden aniden cadde ortasında kalan troleybüsler, trafiğin ciddi anlamda tıkanmasına neden olmaktaydı. 1978-81 yılları arasında toplam 101 araçlık troleybüs filosunun içinden servise verilebilenlerin sayısı bu yüzden 45'e kadar düşmüştü.

Seksenli yılların ilk çeyreğinde enerji temininin nisbeten rahatlamasıyla birlikte servise verilen troleybüs sayısında tekrardan bir yükselme yaşandıysa da, bu kez araçların oldukça eskimeleri ve teknolojik ömürlerini doldurmaları bahane edilerek, 16 Haziran 1984 gününden itibaren İETT İdaresi tarafından şehiriçinde verilen troleybüs hizmeti durduruldu. Çalışabilir durumdaki 92 aracın 75'i İzmir ESHOT İdaresi'ne satıldı. Geri kalanları ise hurdaya ayrıldı. Böylece İstanbul kentiçi ulaşımında 23 sene boyunca hizmet veren elektrikli otobüsler silik fotoğraf karelerinde yerlerini aldılar.

1.5. Dolmuş

Dünya üzerinde ilk defa Türkiye'de uygulanan, bir otomobilin 4-5 yolcu tarafından ortaklaşa kullanımı prensibine göre hizmet veren "dolmuş"larla ilk kez 1932'de tanıştı İstanbullular. Toplam 5 ayrı güzergâhta çalışma izni verilen dolmuş hatlarının 3'ü Eminönü sınırları içinden hareket etmekteydi. Bu hatlar "Beyazıt-Atikali", "Beyazıt-Şehremini" ve "Eminönü-Kocamustafapaşa" idi. Diğer 2 dolmuş hattı ise "Şişli-Karaköy" ve "Taksim-Beşiktaş" olarak belirlenmişti.

1943'te kentteki taksilerin bazılarının dolmuş şeklinde çalışma talepleri kabul gördü ve "Eminönü-Taksim" hattı taksi-dolmuşlara tahsis edildi. Seferlerin Eminönü'nden kalktıktan sonra ileride Taksim yerine Osmanbey'e kadar uzatılacağı açıklandı.[23] Dolmuş olarak kullanılan otomobillerin sayısının artırılması durumunda, tramvaylardaki izdihamın biraz olsun önüne geçilebileceği düşüncesi basında sıkça yer almaya başlayınca, belediye de dolmuşlara çekidüzen getirilmesi yönünde ilk adımları attı ve Yeni Cami'nin arkasındaki yolu bunlara tahsis etti.[24]

"Eminönü-Taksim" arasında çalışan dolmuş-taksi seferlerinin, şehrin diğer bölgelerine de teşmili, Umum Müclisi toplantısında kabul edildi. Bunlardan hariç hususi otobüs sahipleri de şehrin muhtelif hatlarında çalışmak üzere müracaat etmektedirler.[25]

Dolmuş usulünün şehir geneline yaygınlaştırılması için Emniyet 6. Şube Müdürlüğü hangi semtlere, kaçar kuruşa yolcu taşınacağını tespit etmek için Daimî Komisyon'a bir teklif verdi. Teklif görüşülerek karara bağlandı. Tarifeden fazla ücret isteyen dolmuş şoförlerininse cezalandırılacakları not olarak düşüldü. Buna göre Eminönü-Yeni Cami-Sirkeci üçgeni içinden kalkan dolmuş hatlarının ücretleri şu şekilde belirlendi:

- Yeni Cami-Taksim: 40 kuruş
- Yeni Cami-Osmanbey-Pangaltı: 60 kuruş
- Sirkeci-Taksim: 45 kuruş
- Sirkeci-Harbiye-Osmanbey: 60 kuruş
- Eminönü-Fatih: 40 kuruş
- Aksaray-Taksim (Fatih yoluyla): 40 kuruş
- Eminönü-Topkapı: 25 kuruş[26]

1948'in Kasım ayında İstanbul genelinde dolmuş yapan araçların sayısı 400'e ulaştı. Bu otomobillerin yarısından çoğu Eminönü merkezli dolmuş hatlarında çalışmaktaydı. 20 Şubat 1949'dan itibaren dolmuş yapan taksilerin üzerine yazıyla "dolmuş" yazılmasına başlandı. Otomobillerin ön ve arka taraflarına gelen olan bu yazılar, uzaktan da rahatça okunabilecek büyüklükte boyanmaya başladı. Ağustos 1950'de Altıncı Şube tarafından dolmuşların nereden kalktıklarını gösteren "Dolmuş Durak Yeri" levhâlârının takılmasına başlandı. Pilot bölge olarak Eminönü-Sirkeci ve çevresi seçildi.

1 Kasım 1954'te İstanbul'da resmî olarak tanınan 46 dolmuş hattının mevcut olduğu, bu rakamın yakın bir zamanda 186'ya çıkarılacağı açıklandı.[27] İstanbul genelindeki dolmuş hatlarının ring usulüyle çalışmaları kabul edildi. Ön camlarının üzerlerine gidiş-geliş istikametlerini gösteren levhâlârın asılmaları mecburi tutuldu.

1959'da Eminönü'ndeki İETT otobüslerinin, artık Yeni Cami'nin etrafını dolaşmadan direkt olarak Karaköy'e dönmelerini sağlamak için dolmuş duraklarıyla yerleri değiştirildi. 10 Temmuz 1975'te Eminönü'ndeki otobüs ve dolmuş durakları bir kez daha yer değiştirdi. Beyoğlu ve Boğaz bölgesine kalkan İETT otobüslerinin durakları, vapur iskelelerinin bulunduğu sahil bölümüne alındı. Dolmuşların durak yerleri de Eminönü Meydanı'ndaki söz konusu otobüslerin eski durak yerlerine getirildi. Eminönü'nden Sirkeci'ye gelişteki otobüs durağı da, trafik akımını sağlamak amacıyla kaldırıldı.[28]

Bir döneme damgasını vuran "Dolmuşlar"... Kısa ama yolcusu yoğun hatlarda yıllar boyunca İstanbul kentiçi trafiğinin önemli bir kısmını yüklendiler (İETT arşivi).

1966'da İstanbul'da ticari araç plakaları donduruldu. Kentte 15.203 taksi ve 705 adet de sarı bantlı dolmuş bulunduğu açıklandı. Bu sayı çok az gibi görünse de, aslında onbeşbin küsur taksinin yarısından çoğu dolmuş yapmaktaydı. 1970'te dolmuşlar kent genelinde 290 ayrı hatta birden çalışmaktaydılar.

Eminönü sınırları içindeki ana hareket noktaları Eminönü Yeni Cami çaprazı, Rüstempaşa, Sirkeci Garı önü, Cağaloğlu, Çarşıkapı meydanı ve Aksaray'dı. Dolmuşların şehirdeki hâkimiyeti yetmişlerde doruk noktasına ulaştıktan sonra seksenlerden itibaren düşüşe geçti ve sayıları kademeli olarak azalmaya başladı. İlçe sınırlarından geçen hatların çoğu iptal edildi ve dolmuş sayısı 1990'da 590'a kadar geriledi. Günümüzde Eminönü'nden yalnızca Nişantaşı'na sarı dolmuşlar hareket etmektedir.

1.6. Minibüs

İstanbul'da önceleri kaptıkaçtı adıyla çalışmaya başlayan 7 kişilik araçlardan sonra 1950'lerin ikinci yarısında 11 yolcu taşıyabilen ilk minibüslerin işletilmesine geçildi. Belli bir hareket saatine bağlı kalmaksızın hareket eden ve yakın banliyöleri şehir merkeziyle buluşturan özel şahıslara ait bu minibüsler Taşlıtarla, Maltepe, Zeytinburnu, Bakırköy, Alibeyköy gibi semtlerle Topkapı ve Aksaray arasında mekik dokumaya başladılar.

6 Mart 1962 gününden itibaren Suriçi'ne giren minibüslerin ilk hareket durakları Vezneciler'e ve Beyazıt'a uzatıldı.[29] AkSaray'a dek Millet Caddesi yoluyla gelen bu araçlar, Yenikapı girişinden itibaren Ordu Caddesi'ne paralel arka yolu kulanarak Soğanağa'ya kadar inip-çıkmakta, böylece otobüs caddesini işgal etmeden Çarşıkapı, Gedikpaşa, Çemberlitaş ve civarında çalışan büyük bir kesimi evleriyle işyerleri arasında taşımaktaydı.

19 Haziran 1962'de İstanbul Belediyesi, şehirçinde kendilerine verilecek haklar ve belediyece hazırlanacak olan talimatnameye uymak şartıyla, ücretle yolcu taşımak isteyen minibüs (küçük otobüs) sahiplerine, yeniden ruhsat verilmesini kararlaştırdı.[30]

1982 yılına gelindiğinde Soğanağa kalkışlı 8 minibüs hattı bulunmaktaydı. Bunlar Beyazıt'tan hareketle Yenibosna, Zeytinburnu, Bakırköy, Sefaköy, Esenler, Bahçelievler, Küçükçekmece ve Alibeyköy istikametlerine yolcu taşımaktaydı.

Eminönü sınırları dâhilindeki bir diğer minibüs hareket noktası da Vezneciler olup, buradan da Bayrampaşa, Beşyüzevler, Küçükköy ve Gaziosmanpaşa seferleri yapılmaktaydı. Adıgeçen hatlarda toplam 2041 minibüs sabahın erken saatlerinden geceyarısına kadar çalışarak, uzun yıllar boyunca İETT otobüs hatlarının yükünün bir bölümünü omuzladıktan sonra Ekim 1992'de Yenikapı'dan sonra Soğanağa'ya çıkmalarına, 2 Mayıs 1993 sabahından itibaren de Topkapı-Millet Caddesi-Aksaray kanalıyla Suriçi'ne girişlerine yasak getirildi. 11 Eylül 2000'de de Edirnekapı-Fatih-Vezneciler hatları iptal edilerek başdurakları surdışına alındı ve yaklaşık yarım yüzyıl boyunca Eminönü ilçesi topraklarına dek uzanan minibüs hatları tarih oldu.

Bahçekapı troleybüs baş durakları, Alican Küçükcan Arşivi.

1.7. Şehirlerarası Otobüs

İstanbul'u yurdun dört bir yanına bağlayan şehirlerarası otobüslerin ilk görüldüğü yıllar 1920'lerdir. Genellikle kamyon şasileri üzerine imal edilen düşük yolcu kapasiteli bu otobüsler, günümüzde anlamıyla kentte otogar bulunmadığından Sirkeci'de İstasyon Arkası Sokağı'ndan hareket ederlerdi. Yolun sol cephesindeki binaların giriş katlarına açılan yazıhanelerde, otobüslere bilet kesilir, yolcular araçların hareket saatlerini bu sokakta beklerdi.

Kalkış vakti gelen otobüs hareket ettikten sonra Muratiye Caddesi'ne çıkar, Sirkeci-Eminönü-Köprü-Karaköy yoluyla Kabataş'a gelir, burada araba vapuruna alınır ve Üsküdar'da yeniden karaya ayak bastıktan sonra Ankara Asfaltı'na çıkarak, hedeflediği şehre doğru yola koyulurdu. Dönüşler de aynı yoldan yapılırdı. Taşra otobüsleri olarak da anılan bu araçların hareket yeri, bir süre sonra Orhaniye Caddesi'ne alındı.

Ancak şehiriçi trafiğini olumsuz etkiledikleri gerekçesiyle sürekli eleştirilere mâruz kalan otobüs yazıhanelerinin buradan da taşınması hususunda çeşitli projeler geliştiren Belediye, Ekim 1959'da aldığı kararla İstanbul'da iki ayrı otobüs garajı inşa edilmesine karar verdi.

Topkapı kale dışındaki geniş alan 1964'ün yaz aylarında otobüslere tahsis edildi ve Sirkeci-Demirkapı bölgesindeki şehirlerarası otobüs yazıhanelerinin bir kısmı buraya taşındı. Böylece 40 yıl boyunca Türkiye'nin çeşitli şehirlerine otobüslerin hareket ettiği Sirkeci bölgesi nisbeten rahatladı. Rumeli ve Anadolu yakaları arasındaki karayolu irtibatının hâlen denizyoluyla yapıldığı 1966'da ise, "Sirkeci-Harem" arasında çalışmaya başlayan araba vapur hattının ağırlıklı olarak taşra otobüslerine tahsis edileceği bildirildi.

Şehiriçinde Sirkeci ve Laleli'de hizmet veren otobüs yazıhanelerinin tamamıysa, temeli 11 Haziran 1971'de Vali Vefa Poyraz tarafından atılan ve 15 Ağustos 1971'de tamamlanan Topkapı dışındaki terminale taşındılar. Türkiye Otobüsçüler Cemiyeti yöneticileri, uzak yerlerde bulunan yolcuların servis arabalarıyla Topkapı terminaline taşınacağını söylediler. Toplam 3,5 milyon liraya çıkan otobüs terminalinde 19 yazıhaneden başka lokanta, kafeterya ve turistik eşya satan dükkânlar bulunmaktaydı. Günümüzde şehirler arası otobüsler, Esenler-Bayrampaşa ilçesi sınırları arasında kalan Ferhatpaşa'daki Büyük İstanbul Otogarı'ndan hareket etmektedir.

Sirkeci İstasyon Arkası Caddesi bir zamanlar kentin şehirlerarası otobüs terminali vazifesini görmekteydi. Bu işlevini yetmişlerin başında Topkapı otoban inşa edilene kadar devam ettirdi.

23 Ağustos 1971... Beyazıt'dan Koska'ya inen cadde üzerinde öğle trafiği (Rıfat Behar Arşivi).

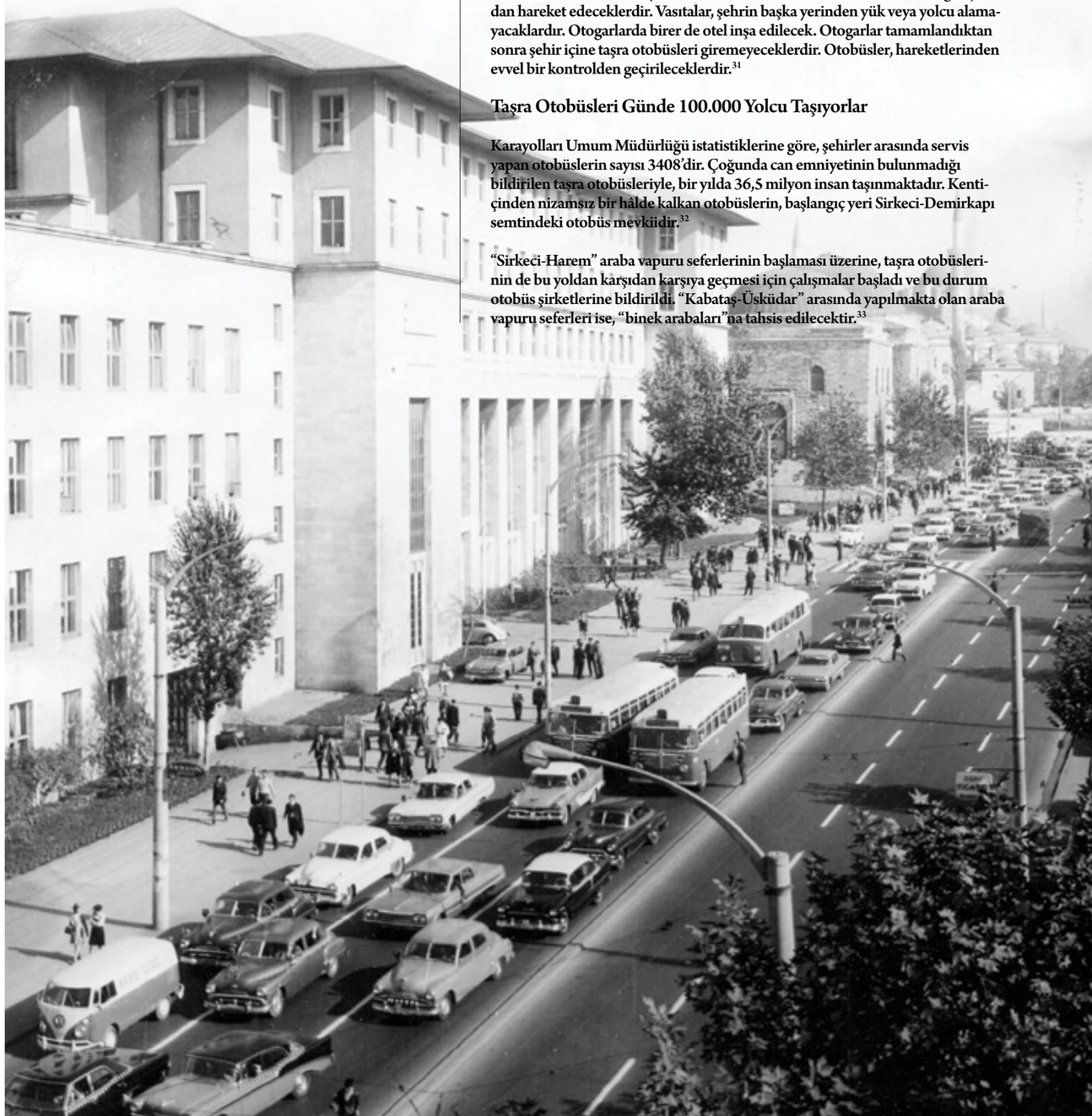

Şehirlerarası otobüsler için istasyon yapılacak

Şehirlerarası otobüs yapan otobüsleri kontrol altında bulundurabilmek için İstanbul'da 2 adet "Otobüs Kalkış İstasyonu" hazırlanacaktır. Bunlardan biri Topkapı'da, diğeri de Kadıköy'de Numune Hastanesi ile Devlet Yolu civarındaki sahada olacaktır. Bu istasyonların tesisinden sonra bütün otobüsler, bu garajlardan hareket edeceklerdir. Vasıtalar, şehrin başka yerinden yük veya yolcu alamayacaklardır. Otogarlarda birer de otel inşa edilecek. Otogarlar tamamlandıktan sonra şehir içine taşra otobüsleri giremeyeceklerdir. Otobüsler, hareketlerinden evvel bir kontrolden geçirileceklerdir.[31]

Taşra Otobüsleri Günde 100.000 Yolcu Taşıyorlar

Karayolları Umum Müdürlüğü istatistiklerine göre, şehirler arasında servis yapan otobüslerin sayısı 3408'dir. Çoğunda can emniyetinin bulunmadığı bildirilen taşra otobüsleriyle, bir yılda 36,5 milyon insan taşınmaktadır. Kenticinden nizamsız bir hâlde kalkan otobüslerin, başlangıç yeri Sirkeci-Demirkapı semtindeki otobüs mevkiidir.[32]

"Sirkeci-Harem" araba vapuru seferlerinin başlaması üzerine, taşra otobüslerinin de bu yoldan karşıdan karşıya geçmesi için çalışmalar başladı ve bu durum otobüs şirketlerine bildirildi. "Kabataş-Üsküdar" arasında yapılmakta olan araba vapuru seferleri ise, "binek arabaları"na tahsis edilecektir.[33]

الکتریقلی ترامواینك کوپریدن کچمك اوزره ایلك دفعه غلطه‌دن حرکتی

16 Kânun-ı Sâni 1329 (2 Rebiülevvel 1332) yani 29 Ocak 1914 tarihli Servet-i Fünûn dergisinin 1182 numaralı sayısının kapağında neşredilen fotoğrafta, Galata Köprüsüü üzerinden ilk tramvayın geçmesi münasebetiyle düzenlenen tören görülmektedir. [34]

2. DEMİR YOLU ULAŞIMI

2.1. Giriş

İstanbul kentiçi ulaşımında demir yolu sistemleri atlı ve elektrikli tramvaylar ile banliyö tren hattı şeklinde iki ana grupta incelenebilir. Geçmişleri 19. yüzyılın son çeyreğine dek uzanan raylı sistem hizmetleri, kentiçi sirkülasyonunda azımsanmayacak görevler üstlendiler. Eski İstanbulluların hatıralarında emsalsiz bir yer edindikleri gibi çoğu edebî eserin de ana temasını teşkil ettiler, kent hafızasının vazgeçilmezlerinden oldular.

2.2. Atlı Tramvay

İstanbul kentiçinde tramvay işletme imtiyazı 1871 yılında Konstantin Krepano Efendi'nin kurduğu "Dersaadet Tramvay Şirketi" adlı şirkete 40 yıl müddetle verildikten sonra şehirde birbiri ardınca atlı tramvay hatları inşa edilmeye başlandı. İlk olarak 31 Temmuz 1871'de Beyoğlu yakasında hizmete açılan "Azapkapısı-Karaköy-Beşiktaş" hattını 14 Kasım 1871'de tamamlanan "Eminönü-Aksaray" Suriçi hattı takip etti. Söz konusu hattın güzergâhı "Eminönü Balıkpazarı Kapısı-Sirkeci-Hamidiye Türbesi-Topkapı Sarayı-Soğukçeşme-Sultanahmet Belediye Bahçesi (Ayasofya)-Atmeydanı-II. Mahmut Türbesi-Çemberlitaş-Beyazıt-Seraskerat-Laleli Camii-Aksaray Yusufpaşa Çeşmesi" olarak belirlendi. Eminönü, Mahmutpaşa, Sultanahmet, Beyazıt ve Aksaray olmak üzere toplam 4 kıtadan oluşan "Eminönü-Aksaray" hattı ilk hizmete alındığı dönemde belli bir durak mantığına bağlı kalmaksızın çalıştırıldıktan sonra, 3730 metrelik parkur üzerinde rastgele indirme-bindirmelerin önüne geçilmesi amacıyla sabit noktalar belirlendi. Tramvay İdaresi'nce ilan edilen duraklar şöyleydi: Eminönü, Sirkeci, Babıâli, Sultanahmet, Sultan Mahmut Türbesi, Beyazıt, Laleli ve Aksaray.

İstanbullular tarafından büyük bir yenilik ve hizmet olarak görülen tramvaylar, oldukça yavaş hareket etmelerine rağmen yine de halk tarafından oldukça tutuldu. İlk işletme yılında 430 at kullanılarak toplam 4,5 milyon yolcu taşınması karşılığında 53.000 liralık bir gelir elde edildi. Arabalar kentin ekonomik kalbi sayılan merkezlerinden geçerek Aksaray'ı Beyazıt-Çemberlitaş-Sultanahmet üzerinden sahille, Eminönü'yle buluşturuyordu. Suriçi'nin doğu-batı eksenli ana akslarından ilkine tramvay getirildikten bir sonra devam ettirilmesine, Aksaray düğümünden itibaren Yedikule ve Topkapı'nın da bu hatta bağlanmasına karar verildi.

14 Ağustos 1872'de "Aksaray-Yedikule" ve 14 Ocak 1873'de de "Aksaray-Topkapı" şube hatları tamamlanarak hizmete alındı. Yedikule kolu Aksaray Yeni Valide Camii önündeki krosman noktasından itibaren sola ayrılarak-Langa-Samatya-Yedikule'de sonlanırken, Topkapı şube hattı da Aksaray Yeni Valide Camii önündeki krosman (ayrım) noktasından itibaren sağa ayrılarak-Çapa-Topkapı'da nihayetleniyordu. Aksaray, Langa, Ağahamam, Çarşı ve Yedikule şeklinde 4 kıtadan oluşan ilk hatta karşılık, ikinci hattın kıtaları da Aksaray, Taşkasap, Çapa, Şehremini ve Topkapı olarak belirlenmişti.

Aksaray'da çatallanarak kabaca sola yatık bir "Y" harfi görünümü arzeden Suriçi şebekesinin arabaları doğu ucunda Yeni Cami önünde, köprünün müruriye kulübeleri yanında sona ermekte ve o yıllarda sadece yayalara ve hafif yük arabalarına hizmet verebilen ahşap köprüden karşıya, Karaköy tarafına atlayamamaktaydı.

Suriçi'nin daha verimli bir ağla örülmesi isteğiyle, çeşitli dönemlerde imza edilen sözleşmelerde yeralan "Karaköy Köprüsü İstanbul Ciheti yanı-Balıkpazarı-Tahmis-Odunkapusu-Ayazmakapısı-Kapan-ı Dakik (Unkapanı)-Cibali-Fener-Balat-Defterdar-Eyüp", "Unkapanı-Vefa Caddesi-'Beyazıt-Fatih' tramvay hattına katılım", "Fatih Camii-Nişanca-Karagümrük-Acıçeşme-Edirnekapı" ve "Aksaray-Silivrikapısı" hatlarının inşaı ise, Tramvay Şirketi'nin çeşitli bahaneler üretmesi sonucu bir türlü hayata geçirilemedi. Bu yüzden Eminönü ve Fatih bölgelerine hizmet veren atlı tramvay hatları 39 yıl boyunca ikiden yukarıya çıkamadı.

"Eminönü-Yedikule" ve "Eminönü-Topkapı" seferleri güneşin doğuşuyla birlikte çalışmaya başlıyor, kışları akşam ezanına kadar, yazlarıysa yatsıya dek devam ediyordu. Hattın rayları parkurun birçok kesiminde tek yönlü olarak döşenmiş olup belli noktalarda krosman (makas) yerleri inşa edilerek, birbirleriyle aksi yönlerde karşılaşan arabaların yola devam edebilmeleri temin edilmişti. Krosman yerleri Beyazıt, Çemberlitaş, Sultanahmet, Sirkeci gibi yolun nisbeten genişlediği kesimlerde bulunmaktaydı.

Suriçi'nin son tramvay hattı ise "Beyazıt-Fatih" arasında 15 Eylül 1910 tarihinden itibaren yolcu taşımaya başlayan "Sultan Beyazıt Meydanı-Vefa-Şehzadebaşı-Fatih Camii" servisleriydi. Atlama noktaları Beyazıt, Vefa ve Fatih olmak üzere toplam 2 kıtadan meydan gelen Fatih şubesi, aynı zamanda tramvay şebekesinin en kısa ömürlü hattı oldu. Şirketin bütün atları 1912 yılında başlayan Balkan Savaşı yüzünden 30.000 altın karşılığında devletçe satın alındı. Böylece 41 yıl boyunca İstanbulluları taşıyan atlı tramvay hizmeti sona erdi.

2.3. Birinci Nesil Elektrikli Tramvay

Atlı tramvay hizmetinin iptal edilmesiyle birlikte büyük bir duraklamaya giren kentiçi toplu taşıma hizmetinin yeniden canlandırılması ve bu kez elektrikle işletilen yeni bir sistemin organize edilmesi hususunda çalışmalar başlatıldı ve öncelikle Rumeli yakasını içeren kapsamlı bir şebeke planı hazırlandı.

İlk kez 16 Ağustos 1913'de Tünel-Pangaltı-Şişli hattına cereyan verildi. Ardından 2 Şubat 1914'de Eminönü-Sirkeci bağlantısına, devamında da 30 Mart 1914'de Eminönü-Beyazıt-Aksaray seksiyonları elektrikle tahrik edilmeye başlandı. Bunlara 20 Şubat 1914'de Beyazıt-Şehzadebaşı kolu, 18 Mayıs 1914'de Şehzadebaşı-Fatih uzantısı, 11 Eylül 1914'de Aksaray-Topkapı ve 17 Ekim 1914'de de Aksaray-Yedikule şubesi ilave edildi. Böylelikle bir sene zarfında İstanbul'un tamamı ve dolayısıyla Eminönü Suriçi bölgesi elektrikli tramvay şebekesiyle donandı.

Karaköy (Galata) Köprüsü üzerinden tramvay geçmesi hadisesi, aslında İstanbul kentiçi ulaşım tarihindeki atlama taşlarından belki de en önemlisidir. Böylelikle Eminönü-Suriçi ve Beyoğlu (Pera) bölgeleri birbirleriyle ilk defa bir ulaşım vasıtası sayesinde bağlanmış oluyordu. Atlı tramvaylar döneminde Pera mıntıkasının hatları Karaköy'de, Suriçi bölgesinin hatları da Eminönü'nde nihayetleniyor ve karşıya atlayamıyorlardı. Elektrikli tramvaylar ve 1912 MAN firması imali, yeni Köprü sayesinde bu sıkıntı bertaraf edildi. Şehir halkı, Rumeli yakasının her iki alt bölgesi arasında rahatlıkla akmaya başladı.

Tramvay İdaresi, köprünün artık aşılabilir oluşunun avantajıyla iki bölge arasında çeşitli hatlar kurguladı. Bunlar "12" numaralı "Harbiye-Fatih", "15" numaralı "Sirkeci-Taksim", "16" numaralı "Beyazıt-Maçka", "17" numaralı "Beyazıt-Taksim", "22" numaralı "Eminönü-Bebek", "23" numaralı "Aksaray-Ortaköy", "34" numaralı "Beşiktaş-Fatih" hatlarıydı. Söz konusu 7 hattın seferleri Şişli ve Beşiktaş şebekelerine bağlı olan tramvay ve motrislerle yapılmaktaydı.

Aksaray şebekesinin hatları da tamamı Eminönü-Sirkeci-Bahçekapı ile Beyazıt meydanından kalkar şekilde düzenlenen 4 hattan oluşmaktaydı: "32"-"Sirkeci-Topkapı", "33"-"Sirkeci-Yedikule", "35"-"Beyazıt-Topkapı" ve "36"-"Beyazıt-Yedikule". Her hattın tabelası farklı renk kombinasyonlarından oluşmakta, böylelikle okuma-yazma bilme oranı düşük halkın tramvayları algılamasına kolaylık getirilmekteydi.

Bahçekapı-Sirkeci ve Beyazıt'dan hareket eden hatlar yine eskiden olduğu gibi atlı tramvayların geçtiği aksı kullanmaktaydı. Zaman içinde Suriçi'ndeki doğu-batı istikametli hat grubu Yedikule, Topkapı ve Fatih (1927-28'den itibaren Edirnekapı) olarak ayrıştırılarak hareket noktaları Bahçekapı olarak belirlendi.

Otuzlu yıllarda Galata Köprü ayağı-Eminönü-Bahçekapı-Sirkeci arasındaki tramvay yolunun takip ettiği güzergâh da şöyleydi:

الکتریقلی ترامواینك استانبولده ایلك دفعه کوپریدن عبوری حرکتی

"Elektirkli tramvayın İstanbul'da ilk defa köprüden müruru merasimi..."

Elektrikli tramvayın köprüden geçmek üzere ilk defa Galata'dan hareketi (Ocak 1914)...

Vatan ve Millet Caddeleriyle Atatürk Bulvarı ve Ordu Caddesi'nin havadan görünümü, 1960'lar, Alman Arkeoloji Enstitüsü, Nr: KB7444.

Sirkeci-Eminönü-Mısırçarşısı arasındaki Tramvay güzergâhı. Gidişler Yalıköşkü'nden, dönüşlerse Hamidiye'den (Dt. Bel. Şehir Rehberi, 1934).

Karaköy-Köprü-Eminönü'nden itibaren Gülhane Parkkapı'ya kadar tramvay istasyonları da aşağıdaki gibi belirlenmişti.

- Karaköy
- Köprüüstü
- Eminönü
- Borsa Hanı
- Sirkeci
- Şahinpaşa
- Salkımsöğüt
- Parkkapı
- Sultanahmet
- Divanyolu
- Şehremaneti
- Çemberlitaş
- Çarşıkapı
- Beyazıt

- Çarşıkapı
- Şehremaneti
- Divanyolu
- Sultanahmet
- Parkkapı
- Salkımsöğüt
- Şahinpaşa
- Sirkeci
- Bahçekapı
- Eminönü
- Köprüüstü
- Karaköy

Dönüş istikametindeki duraklar ise yukarıdaki gibiydi.

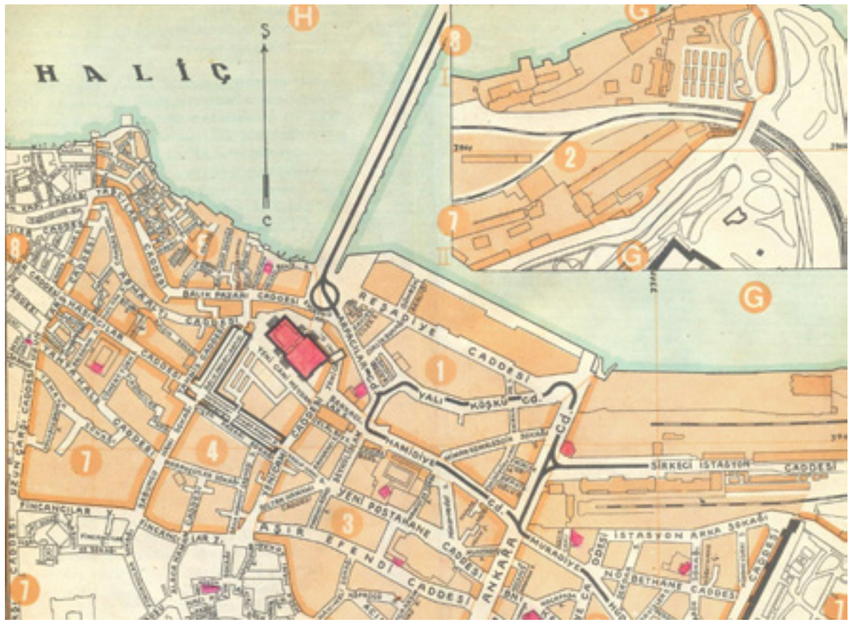

Köprüyü aşarak Eminönü Meydanı'yla buluşan tramvaylar, buradaki göbeği döndükten sonra Yeni Cami önünden hareketlenen Arpacılar yoluna giriyor, 4. Vakıf Han-Hamidiye Caddesi yoluyla Sirkeci Meydanı'na ulaşıyor ve burada karşıya atlayarak Muratiye üzerinden Hocapaşa-Salkımsöğüt yönünde devam ediyorlardı. Geri dönüşler ise Sirkeci Meydanı'ndan itibaren Gar'ın önünden geçilerek Sirkeci arabalı vapur iskelesi hizalarına kadar rıhtıma yaklaşıldıktan sonra sert bir dirsekle güneybatıya yönlenip Yalıköşkü Caddesi üzerinden Arpacılar'a bağlanılarak Yeni Cami'nin önüne ulaşılacak şekilde gerçekleştiriliyordu.[35]

Karaköy ile Eminönü arasında yeralan "Köprüüstü" durağı ise, halkın Galata Köprüsü üzerinde dizili bulunan muhtelif vapur iskelelerine kolaylıkla ulaşabilmelerini sağlamak amacıyla konulmuştu. Bu istasyon sayesinde İstanbulular köprünün merdivenlerinden rahatça inerek, diledikleri vapura binebiliyorlardı.

Sirkeci kalkışlı tramvay hatları için de garın hemen kuzeyindeki İstasyon Caddesi'ne 100 metre kadar girme şube hattı kullanılıyordu. Seyrüseferin bu şekilde ikiye bölünmesinden amaç, Eminönü bölgesinde günün her saatindeki yoğun trafik akışını sekteye uğratmamak ve araçların birbirilerini engellemeden olabildiğince verimli bir şekilde hareketini temin etmekti. Bu gidiş-geliş mantığı bölgede ellili yılların sonuna dek hiç değiştirilmeden uygulandı.

Beyazıt Meydanı'ndan sonra tramvay hattı ikiye ayrılıyor, kuzeybatı kolu Elektrik Şirketi, Vezneciler, Şehzadebaşı, Karakol, Saraçhanebaşı, Fatih, Malta, Altay, Atikali, Karagümrük, Acıçeşme duraklarından geçerek Edirnekapı sondurağına ulaşırken, diğer kol Laleli, Valde Camii yoluyla Aksaray meydanına varıyordu. Aksaray'da bir kez daha ikiye ayrılan hattın güney kolu Yenikapı, Langa, Davutpaşa, Etyemez, Ağahamam, Samatya, Merhaba, İmrahor, Çarşı üzerinden Yedikule'ye, kuzey kolu da Tevekkül Hamamı, Taşkasap, Fındıkzade, Çapa, Postane, Şehremini, Taşmektep, Pazartekke, Çocuk Yuvası duraklarına uğrayarak Topkapı Kaleiçi'ne giriyordu.

1953 yılında Eminönü-Sirkeci-Çarşıkapı-Aksaray yolunu (belli düğümlerdeki katılım ve ayrımlar da dâhil olmak üzere) toplam 14 tramvay hattı kullanırken, 1957'de bu sayı 12'ye geriledi. Aynı yıl Menderes istimlakleriyle doruğa ulaşan düzenleme çalışmaları kapsamında Beyazıt, Aksaray ve çevresinde yoğun yıkımlar ve yol genişletmeleri izlendi. Plan gereği Suriçi'nde tramvay hatları birer-ikişer iptal edilmeye başlandı.

1 Temmuz 1957'de "Aksaray-Beyazıt" yolundaki mozaik parke taşlar söküldü. Bu iş tamamlandıktan sonra rayların kaldırılmasına geçildi ve bir süre sonra bu yol üzerindeki tramvay seferleri tatil edildi.[36] 16 Temmuzda Yedikule hattı iptal oldu ve Fatih yönünde devam edenler hariç tüm tramvaylar Beyazıt'tan geri dönmeye başladılar.

Tramvayların 29 Ocak 1960 sabahından itibaren "Çarşıkapı"dan dönecek şekilde ray tanzimi yapıldı. "Beyazıt-Saraçhane" arasındaki tramvay hattının da iptal edilmesine karar verildi.[37]

"Eminönü-Çarşıkapı" arasındaki tramvay havai hattı da 8 Mayıs 1961 günü söküldü ve böylece tramvaylar Suriçi bölgesinden tamamıyla kaldırılmış oldu. Tramvayların kaldırılması üzerine, "Bahçekapı-Çarşıkapı" arasında otobüs seferleri düzenlenmeye başlandı.[38]

Kentin Avrupa yakasındaki tramvay şebekesine ise son nokta 12 Ağustos 1961 günü konuldu ve eldeki filo layterler vasıtasıyla Kadıköy yakasına aktarıldılar. Eminönü dâhil Rumeli yakası kentiçi kara ulaşımında belediye otobüslerinin hâkimiyeti başladı.

2.4. İkinci Nesil Elektrikli Tramvay (Cadde Tramvayı)

1961'de kaldırılan ilk nesil tramvaylardan sonra Eminönü caddeleri tam 30 yıl boyunca tramvaysız kaldı. Derken 1991'de gazetelerde şu haber yayımlandı:[39]

Ardından 10 Nisan 1991'de törenle temeli atılarak inşaat çalışmaları başlatıldı. Aksaray metro istasyonunun önündeki triyaj alanından başlayarak Aksaray araç üst-geçitlerinin altından geçtikten sonra Ordu Caddesi'ndeki orta refüje oturan ve Laleli rampasını çıkarak Çarşıkapı meydanına ulaşan raylar kısa sürede döşendi. 9 Haziran 1992 günü tecrübe seferi başarıyla neticelendi ve dört gün sonra 13 Haziran 1992'de törenle hizmete girdi.

Hat 10 Temmuz 1992'de Çarşıkapı'dan Sirkeci'ye kadar indirildi. Böylece tramvay sahille buluşturulmuş oldu. Dönemin yönetimi tarafından "Çağdaş Tramvay" olarak isimlendirilen sistemin batı ucu 28 Ekim 1992'de Topkapı'ya dek uzatılarak toplam uzunluğu 6.5 kilometreyi buldu. Doksanlı yılların sonunda da Eminönü meydanına ulaştırıldı. Söz konusu hat günümüzde "T1" numarası altında Kabataş-Karaköy-Eminönü-Aksaray-Topkapı-Zeytinburnu-Bağcılar" şeklinde çalıştırılmaktadır.

2.5. Banliyö Treni

Eminönü topraklarının demir yoluyla tanışması 19. yüzyılın sonlarına kadar geri gitmektedir. 1871'de Yenikapı-Florya, ertesi sene de Sirkeci-Yenikapı ve Florya-Hadımköy arasındaki trenyollarının inşa edilmesiyle birlikte, 1872 yılından itibaren Eminönü'nün güney sahiplerini takip eder bir parkur üzerinden tren geçmeye başladı.[40] Hattın doğu ucu olan Sirkeci Tren Garı'nın inşasına 11 Şubat 1888'de başlandı ve iki sene sonra 3 Kasım 1890'da hizmete girdi.

1896'da ise "Yenikapı" ve "Samatya" istasyonları hizmete alındı. Böylece hat üzerindeki istasyon sayısı 8'e yükseldi. 20. yüzyıla girildiğinde Şark Demiryolları'na ait hattın istasyonları; Sirkeci, Kumkapı, Yenikapı, Samatya, Yedikule, Zeytinburnu, Bakırköy ve Yeşilköy şeklinde olup bunlardan Sirkeci, Kumkapı ve Yenikapı durakları Eminönü sınırları içinde kalmaktaydı.

1931'de günde 18 katarla tren hizmeti verilmekteydi.[41] 1934'te hat üzerindeki toplam istasyon sayısı 10'a yükseldi. Aynı yıl Şark Demiryolları'nın 21.935 km'lik "Sirkeci-Küçükçekmece" tren hattı ile 11 lokomotifi ve 11 furgonu ile 156 vagonu bulunmaktaydı. Şirkete tren işletme imtiyazı 1860'da verilmiş olup, toplam 99 seneydi.[42] 1 Ocak 1937'de Sirkeci-Edirne Demiryolları (Şark Demiryolları) Kumpanyası satın alındı ve trenler bundan böyle devlet eliyle işletilmeye başlandı.

1943'te Sirkeci-Çekmece tren hattının bir kısmının yeraltına alınarak metro hâline getirilmesi düşünüldü:

> Sirkeci-Yedikule" şimendifer hattının yeraltına alınarak Avrupa'daki gibi "Metropolitan" olarak işlemesi düşünülüyor. Ayrıca "Sirkeci-Küçükçekmece" arasında uzanan Riviera benzeri bir sahil yolu inşa edilecektir.[43]

Devlet Demiryolları tarafından yayımlanan 1943 senesi banliyö katarı tarifesinin Küçükçekmece ile ilgili olan kısmı ise şöyleydi:

Devlet Demiryolları 9. İşletme Müdürlüğü; "İstanbul-Kilometre 24" arası 27 Mayıs 1943'ten itibaren tatbik edilecek yeni banliyö katarları tarifesini açıkladı.[44]

Devlet Demiryolları 9 uncu İşletme Müdürlüğünden:

İstanbul - Kilometre 24 arası

27-5-943 den itibaren tatbik edilecek banliyö katarları yeni tarifeleri aşağıdadır.

ilân olunur

Gidiş

Dönüş

Devlet Demiryolları 9. İşletme Müdürlüğü'nden; "İstanbul-Km: 24" arası 27 Mayıs 1943'ten itibaren tatbik edilecek banliyö trenlerinin yeni tarifesi (25 Mayıs 1943, Milliyet, S:8834)

Sirkeci Garı'nda süren elektrifikasyon ve istasyon üstünün örtülme çalışmaları...

Banliyö hattı 1951-52 yılları arasında çift hatta çıkarıldı ve biraz daha uzatılarak "Sirkeci-Soğuksu" şeklinde hizmete vermeye başladı. Kömürlü trenlerle verilen banliyö hizmetinin bundan böyle elektrikle işletilmesi kararı alınarak derhâl gerekli çalışmalar başlatıldı.

Elektrikli Tren Gelecek Yıl İşletmeye Açılıyor
Bu sayede Sirkeci-Soğuksu arasındaki mesafe yarı yarıya azalıyor.

Sirkeci-Soğuksu hattı üzerindeki demir yolu güzergâhının elektrifikasyonu ile ilgili faaliyeti 1955 yılı Haziran ayında sona erecektir. Sirkeci banliyösünde elektrikli tren işletilmesine o tarihten itibaren başlanabileceği dün açıklanmıştır. Elektrikli tren sayesinde, Sirkeci-Soğuksu arasında seyahat müddeti yarı yarıya inmiş olacaktır.

Sirkeci'den itibaren 24. ve 26. kilometrelerde yeni ve modern istasyonlar inşası da bu meyanda kararlaştırılmıştır. Birinci İşletme Müdürü Rüştü Sarp, faaliyeti sık sık teftiş etmektedir (24. km: muhtemelen şimdiki Soğuksu tren istasyonudur, 26. km de muhtemelen Kanarya istasyonudur). [45]

Hattın elektrifikasyon çalışmalarına Eylül 1954'ten itibaren başlandı:

"Sirkeci-Soğuksu" tren hattına Silahtarağa'dan elektrik getirecek olan kablonun döşenmesine başlandı.[46]

14 Eylül 1955 günü "Sirkeci-Küçükçekmece-Halkalı" arasında çalıştırılacak olan 18 elektrikli trenden ilk 15'i İstanbul'a geldi. Trenlerin herbiri 3'er vagonluk setlerden oluşmaktaydı.[47]

Elektrikli tren :

Kasım ayı sonunda elektrikle çalışan 18 adet 3'er vagondan müteşekkil katarlar getirilmiş bulunmaktaydı (54 vagon). Bu katarlar, icabında 9'ar vagonluk üniteler hâlinde de çalışabilecek ve herbiri ayakta seyahat edecekler dâhil 1500 yolcu nakledebileceklerdi. Düzenli seferlere 6 Aralık 1955 sabahından itibaren başlandı.

Sirkeci banliyösünde 79 yıldır işleyen
Buharla müteharrik tren katarları tarihe karıştı
Dünden itibaren seferlere başlayan elektrikli trenler, bir gün içinde tahminen 30.000 kişi taşıdı

Sirkeci Banliyösünde 79 Yıldan Beri İşleyen Buharla Müteharrik Tren Katarları Tarihe Karıştı

Dünden İtibaren Seferler Başlayan Elektrikli Trenler, 1 Gün İçinde Tahminen 30.000 Kişi Taşıdı

1876 yılından beri "Sirkeci-Ayastefanos" arasında işleyen buharla müteharrik lokomotiflerin yerine işleyecek olan elektrikli trenlerin, yapılan birçok tecrübeleri müteakip, son olarak geçen hafta tehir edilen seferlerine nihayet dün başlanarak tahminen 30.000 kişi taşındı.

Dün yapılan seferlerle, kalkış-varış saatlerini gösteren yeni bir tarife tatbik edilmeye başlandı. Buna göre ilk elektrikli tren Halkalı'dan saat 5:450'de, İstanbul'dan ise saat 6:10'da hareket ettirildi. Fakat, İstanbul istikametinden yapılacak olan 49 seferden 10'u ve Halkalı istikametinden yapılacak olan 50 seferden 11'i, bazı köprülerin yenilenmesinden ve makasların iyi olmamasından dolayı tahminen 1.5 ay kadar yapılamayacak ve trenler buralardan geçerken süratlerini keseceklerdir.

Demiryolları İşletmesi, Zeytinburnu'ndaki transformatör merkezinde ehemmiyetli tedbirler alarak, herhangi bir trenin yolda kalmamasını temin etmek için cereyan ayarlaması yapacaktır. Bilet ücretlerinde ise herhangi bir değişiklik yapılmamıştır. Trenlerde "1." ve "2." olmak üzere, 2 farklı mevki uygulanacaktır.[48]

Elektrikli Tren Bu Sabah İşlemeye Başlıyor

"Sirkeci-Halkalı" arasında bu sabahtan itibaren elektrikli tren seferleri işlemeye başlayacaktır. Evvelki gün ve dün yapılan son tecrübe seferleri müsbet netice verdi ve elektrikli trenin devamlı olarak çalışması kararlaştırıldı. [49]

1. İşletme Müdürü Rüştü Sarp: seferlerin banliyö trenlerinin tarifesine göre yapılacağını, bilet ücretlerinde herhangi bir değişiklik yapılmayacağını ve abonman kartlarının da muteber olacağını söyledi.

Yeni banliyö trenleri "Sirkeci-Bakırköy" arasını 28 dakikada katetmektedirler. Daha önceleri buharlı lokomotiflerle çalışan katarlar ise bu yolu 35 dakikada almaktaydılar. Buna göre hatta 7dakikalık bir hızlanma oldu. Elektrikli trenler 9'ar vagonla (3 set) hâlinde çalışmaya başladılar.[50]

Halk elektrikle çalışan bu yeni ve modern tip trenlere aslında pek de alışamamıştı. Yolcuların elektrikli trenlerde ilk ve son katarlara binmediği, ortadaki katarı tercih ettiği görüldü ve bunun üzerine katarların sayısı 2'ye, vagonların sayısı da 9'dan 6'ya indirildi.[51]

30 Temmuz 1956 Pazartesi gününden itibaren banliyö hattında tam gün seferlere geçildi. 6 ay boyunca muntazam bir şekilde ancak sadece sabah ve akşam saatlerinde çalıştırılan elektrikli tren, bu tarihten itibaren 09:00-15:00 saatleri arasında da çalışmaya başladı. Hat boyunca yapılan tamir ve tesfiyeler tamamlandı.

Ağustos 1958'de Sirkeci İstasyonu'nda banliyö yolcularına bir kolaylık olmak üzere, İdare tarafından bir "hareket tablosu" hazırlandı. Banliyö katarlarının hareket saatini, hangi yönden kalkacağını ve uğrayacağı istasyonları gösteren tablonun, tamamen Türk mühendis ve işçilerinin eseri olduğu açıklandı. 5. Yol'a monte edilen büyük tablonun duracağı istasyonlar şu şekilde yazılı: Cankurtaran, Kumkapı, Yenikapı, Samatya, Yedikule, Kazlıçeşme, Zeytinburnu, Yenimahalle, Bakırköy, Yeşilyurt, Yeşilköy, Florya, Menekşe, Küçükçekmece, Soğuksu ve Halkalı.[52]

TCDD İdaresi, Sirkeci banliyö trenlerine olan yoğun talepten dolayı araç sayısının artırılmasını kararlaştırdı.

Söz konusu ilave setler 1962-63 döneminde TCDD İdaresi'ne katıldılar ve Sirkeci banliyösünde hizmet vermeye başladılar.

1965 yılında alınan bir kararla 23 Haziran gününden itibaren "Sirkeci-Halkalı" tren hattına bağlı bulunan "Samatya" istasyonunun adı "Kocamustafapaşa" olarak değiştirildi.[54]

Hizmete girdiği 1955'ten itibaren 57 sene boyunca "Sirkeci-Halkalı" elektrikli banliyö hattının parkurunda herhangi bir uzatma veya güzergâh değişikliği yapılmadı. Hattın 2008'in Aralık ayında başlaması planlanan Marmaray hızlı tren sistemi inşaatı dolayısıyla hizmetine son vereceği açıklandıysa da, sonradan bu tarih iptal edildi. Günümüzde "Sirkeci-Halkalı" banliyö trenleri tarifeli şekilde seferlerine devam etmektedir. Ortalama hareket frekansı 15-20 dakika arasında değişmektedir. Hâlen inşaı devam eden ve Marmara'yı denizin altından tüple katederek hem Avrupa hem de Anadolu yakası banliyö tren hatlarını birbirine bağlayacak olan "Marmaray" sistemi ise 2013-14 döneminde hizmete girecektir.

12 Elektrikli Tren daha Ismarlandı

Mevcut vagonlarda da havalandırma tesisatı yapılacak. Yeni alınacak olan 12 tren dizisinin her birinde 3'er vagon olacaktır.

Ulaştırma Bakanı Şemi Ergin'in yaptığı açıklamaya göre Sirkeci banliyösüne yeniden elektrikli trenler tahsis edilecektir. 1960 Temmuzu'ndan önce gelecekler ve Sirkeci-Halkalı tren hattına takviye edilecekler. Hâlen bu hatta 3'erli vagonlardan oluşan 18 ünite bulunmaktadır. Yeni setlerin de gelmesi ile birlikte her 7-8 dakikada bir tren hareket ettirilecektir. Sirkeci-Halkalı arasında 956 senesinde 18 milyon yolcu taşındığı bu rakamın 1959'da 39 milyona yükseldiği bildirildi.

Trenler ikişer ünitelik iki set hâlinde günde karşılıklı 74 sefer yapılmak suretiyle taşınmış olup, ihtiyacın daha da artması karşısında yeniden 12 elektrikli tren alınmasına karar verildi.

7. İşletme Müdürü tarafından yapılan açıklamaya göre; ayın 15'inden itibaren eldeki diziler Eskişehir Atölyesi'ne gönderilecekler ve burada bunlara havalandırma tertibatı ilave edilecektir. Çalışmalar peyderpey 1960 Haziranı'nda bitirilecektir. Halkalı banliyösünde 1958'de 48.000.000 yolcu taşındı. Yeni gelecek vagonlarda soğuk hava tertibatı mevcut olup, 3 vagonluk bir dizinin istiab haddi; 700 kişidir. [53]

Elektrikli 12 Tren Alınıyor
Sirkeci - Halkalı arasında 1959 da 39 milyon yolcu taşındı

2.6. Konvansiyonel Tren

Orient Ekspres ilk seferine 4 Ekim 1883 günü Paris'te o zamanki adıyla Strasbourg garından başladı. 1883 ile 1977 yılları arasında Paris İstanbul arasında sefer yapan tren, Wagons-Lits Ortaklığı'nın olan Şark Ekspresi ya da Orient-Express özgün ismi ile 1883 yılında Paris'ten ilk seferine başlamış oldu. Şark Ekspresi'nin bu ilk seferine Fransız, Alman, Avusturyalı ile Osmanlı asıllı memur ile diplomatlar da katıldı. Ayrıca katılanlar arasında The Times gazetesi muhabiri ile romancı, seyyah Edmond About da bulunuyordu. Edmond About bu gezi ile ilgili hatıralarını 1884 yılında De Ponteise a Stamboul isimli kitabında yayımladı. The Times muhabiri de II. Abdülhamit ile görüşmek amacıyla bir süre İstanbul'da kaldı.

Şark Ekspresi'nin seferlerinin başlamasından sonra İstanbul'a gelenler kentteki çeşitli otellerde kalıyordu. 1895 yılından sonra ise İstanbul'a gelen yolcular treni işleten Wagons-Lits ortaklığının satın aldığı Pera Palas'ta kalmaya başladılar. 4 yıl süren (1914-1918) I. Dünya Savaşı sırasında Şark Ekspresi seferleri yapılamadı. Tren, harp boyunca istasyonda bekletildi.

1919'da yeniden seferlerine başlayan Şark Ekspresi 1905 yılında açılan Simplon Tüneli'nin ismiyle, "Simplon Orient Express" olarak anılmaya başlandı. Şark Ekspresi'nin yeni sefer güzergâhından I. Dünya Savaşı'nın mağlupları olan Almanya ile Avusturya'nın istasyonları çıkarıldı. Böylece Şark Ekspresi, Paris-Lozan-Milano ile Venedik üzerinden 58 saatte İstanbul'a ulaşmaya başladı. 1929'daki büyük ekonomik bunalım trenin yolcularının azalmasına yol açtı. Şark Ekpresi çeşitli roman ile filmlere konu oldu. Ünlü İngiliz polisiye roman yazarı Agatha Christie "Şark Ekspresinde Cinayet" isimli romanını 1934 yılında yayımladı.[55]

Şark Ekspresi sadece yolcu treni değildi. Tren, çeşitli ticaret eşyalarını karşılıklı olarak İstanbul ile Paris'e taşıyordu. İstanbul'da Fransızca olarak yayımlanan La Patrie gazetesinde yayımlanan haberlere göre, 1925 şapka devriminden sonra binlerce şapka ile kasket Şark Ekspresi'yle İstanbul'a getirilmiştir..

II. Dünya Savaşı (1939-1945) sırasında Şark Ekspresi'nin seferleri tekrar kesintiye uğradı. II. Dünya Savaşı'ndan sonra trenin güzergâhı üzerindeki ülkelerin bir kısmında sosyalist rejimler kuruldu. Soğuk savaş nedeniyle çeşitli kısıtlamalarla karşı karşıya kalan, gittikçe önemini kaybeden Şark Ekspresi son seferini 27 Mayıs 1977 tarihinde gerçekleştirdi. Trenin vagonları Montecarlo'da satıldı. Agatha Christie'nin "Şark Ekspresinde Cinayet" isimli romanınına konu olan trenin iki vagonu bir İngiliz tarafından satın alındı. Vagonlardan bazıları Fas Kraliyet Sarayı Müzesi'nce satın alındı. Society Expeditions isminde bir kuruluşça düzenlenen, simgesel bir anlam taşıyan, Şark Ekspresi'nin 100. yıl seferine dünyanın değişik ülkelerinden gelen 100 kadar ünlü katıldı. Orient Ekspresi günümüzde yılda sadece bir kez eylül aylarında turistik bir gezi niteliğinde seferlerini sürdürmektedir.

Türkiye ile Avrupa ülkeleri arasındaki demir yolu taşımacılığı bağlantıları "İstanbul-Bükreş-İstanbul" arasında her gün karşılıklı çalışan Bosfor Ekspresi ve "İstanbul-Selanik-İstanbul" arasında her gün karşılıklı çalışan Dostluk/Filia Ekspresi ile sağlanmaktadır. Her iki tren Eminönü bölgesinin tarihî tren garı Sirkeci istasyonundan hareket etmektedirler. İstanbul-Sofya ve İstanbul-Belgrad bağlantıları Bosfor Ekspresi'ne bağlanan vagonlarla sağlanmaktadır. 13 Şubat 2011 tarihinden itibaren Dostluk/Filia Ekspresi seferleri ikinci bir bildiriye kadar iptal edilmiştir.

Galata Köprüsü ve Yeni Cami, Kartpostal, Atatürk Kitaplığı, Krt_5244.

1967 senesinde inşa edilen ikiz yaya üstgeçitlerinden Reşatiye tarafında olanı, geride İETT'nin Beyoğlu, Boğaziçi, Şişli istikametlerine hareket eden otobüslerine hizmet veren terminal, hemen ardında "3" ve "4" numaralı vapur iskeleleri... Solda 1912-MAN Köprüsü 1982 senesinin ortaları, öğleden sonra üç sıları.

3. DENİZ YOLU ULAŞIMI

3.1. Giriş

Kentiçi yolcu ve yük taşımacılığının kayık ve mavnalarla yapıldığı ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında İstanbul ilk buharlı vapurla 20 Mayıs 1828'de tanıştı. II. Mahmut zamanında hariçten getirtilen "Swift" adlı gemiye halk tarafından "Buğu Gemisi" ismi verildi. O güne kadar Boğaziçi'nde, iç limanda ve adalar arasında pazar kayıkları marifetiyle gerçekleştirilen taşımacılık hizmeti, "Buğu"yla birlikte artık şehiriçi deniz ulaşımındaki köklü değişimin de ilk sinyallerini vermekteydi. Nitekim bir süre sonra 1837'de, biri İngiliz ve bir de Rus şirketi kapitülasyon avantajından faydalanarak iki gemi getirerek Boğaziçi'nde çalıştırmaya başladı. Bu girişimin üzerine 1843 yılında Hazine-i Hassa İdaresi de Mısır Valisi'nin Abdülmecit'e hediye ettiği "Hümâpervaz" adlı vapurla Boğaz'da yolcu taşımaya başladı.[56]

Önceleri kayıklarla uzun saatler alan Boğaziçi yolculuğu, bu sayede yarı yarıya kısaldı. Boğaziçi halkı bu seferlere yoğun ilgi gösterdi. "Hümâpervaz" aynı zamanda kentin ticari merkezi kabul edilen Eminönü'nün şehrin kuzey yerleşmeleriyle, yani Boğaziçi köyleriyle ciddi anlamda irtibatını sağlayan ilk düzenli toplu taşıma aracıydı.

3.2. Vapur

3.2.1. İç ve Dış Liman Hatları

"Hümâpervaz", her akşam Yeni Köprü'nün İhtisap (Eminönü) tarafından alaturka saatle 11'de hareket ederek Kandilli, Kayalar (Hisar), İstinye, Kanlıca, Kandilli, İstinye ve İstinye'ye kadar gidecek, geceyi İstinye'de geçirdikten sonra ertesi sabah yine alaturka saatle 4'te hareket ederek, aynı iskeleleri takip ederek Eminönü'ne geri dönecekti.[57]

İstanbul'da deniz taşımacılığı hizmetinin daha düzenli bir hâle getirilmesi amacıyla 17 Ocak 1851'de Şirket-i Hayriye kuruldu. İlk imtiyaz süresi 25 yıl olan ve hizmet alanı Boğaziçi kıyılarıyla sınırlandırılan Şirket-i Hayriye için ilk aşamada 6 vapur alınmasına karar verildi. Aralarında rekabet oluşmaması için Hazine-i Hassa İdaresi'nin "Hümâpervaz" ve "Mesir-i Bahri" gemilerinin de "Sirkeci-Adalar", Sirkeci-Pendik" ve "Sirkeci-Ayastefanos (Yeşilköy)" iskeleleri arasında çalıştırılmaları uygun görüldü.

1853'te imaline başlanan 6 vapurdan ilk dördü 1854'te tamamlandı ve İstanbul'a getirildi. Aynı yıl ilk sefer "Eminönü-Üsküdar" iskeleleri arasında gerçekleştirildi. Geri kalan iki vapurun da kısa bir süre sonra hizmete girmesiyle birlikte Üsküdar hattından başka Boğaziçi köylerine de seferler başlatıldı. Ardından da Köprü-Harem-Salacak hattında vapurlar mekik dokumaya başladılar. 1860'ta Eminönü'nden Boğaziçi'ne hergün karşılıklı altışar sefer yapılmaktaydı.[58] Bu arada şirketin imtiyaz süresi 1875 ve 1889 yıllarında olmak üzere 2 defa uzatıldı.

Yirminci yüzyıla girildiğinde Eminönü rıhtımı, Köprü ve Karaköy su iskelesiyle birlikte İstanbul deniz ulaşımının en önemli merkezi konumuna yükselmişti. Seferlerin tamamına yakını Sirkeci-Eminönü-Köprü bandı üzerinden gerçekleştiriliyor, buradaki iskelelerden Üsküdar, Harem, Salacak, Salıpazarı, Boğaziçi'nin Rumeli-Anadolu sahilleri

"3" numaralı vapur iskelesi, birbiri üzerine bağlayan vapurlar içten dışa sırasıyla; "Ortaköy", "Erenköy" ve "Küçüksu"... Boğazın Anadolu sahillerine mutad postalarını gerçekleştirmek üzere hareket saatlerini beklemekteler.

ve tekmil Adalar ile Pendik ve Yeşilköy'e günün hemen her saati vapurlar hareket ediyordu.

Merkez iskele grubunu ihtiva eden Sirkeci-Eminönü Rıhtımı-Köprü bandından başka, Eminönü sınırları dâhilinde kalan iki iskele daha vardı ki, bunlar "Kumkapı" ve "Yenikapı" idi. İlk defa Hazine-i Hassa İdaresi'nin tasarrufunda 1852 yılında hizmete konulan "Eminönü-Ayastefanos (Yeşilköy)" vapur servisleri Marmara'ya sızan düşman denizaltılarının torpillerine hedef olmamaları için 19. yüzyıln son demlerinde kaldırıldılar, ancak 1905 yılında yeniden seferler başlatıldı. Eminönü-Köprüüstü'nden hareket eden vapur, ilk önce Kumkapı'ya, ardından Yenikapı'ya, Samatya ve Makriköy'e (Bakırköy) uğradıktan sonra Yeşilköy iskelesine bağlardı. Bu seferler sayesinde Eminönü'nün güney sahillerine de vapur hizmeti götürülmüş olurdu. Bu hat (ve dolayısıyla "Kumkapı" ve "Yenikapı" vapur iskeleleri) 1914 yılında I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla iptal edildi.

Yirminci yüzyılın ilk yarısında vapur iskeleleri, Galata Köprüsü'nün Boğaz'a bakan sağ cephesi üzerine sıralanmıştı. Köprü'ye raptedilen dubalar üzerine kurulu iskeleler yolcu talebi yüksek hatlara hizmet verirken, Eminönü rıhtımı ile Köprü arasındaki kısım sevâhil-i mütecâvire (yakın sahiller) hatlarına ayrılmıştı.

1930'larda köprüüstündeki iskeleler Eminönü ayağından itibaren sırasıyla Harem-Salacak, Boğaziçi Anadolu ciheti, Boğaziçi Rumeli ciheti, Üsküdar, Adalar-Yalova ve Haydarpaşa-Kadıköy'dü. Ancak sözü edilen bu iskeleler, 1912 yapımı köprünün zaman içinde dengesini bozmaya başladı. Öyle ki, Belediye Fen Heyeti tarafından 1946'da yapılan ölçümlerde köprünün terazisinin bozulması ve doğu cephesine doğru 5-6 derece kadar meyletmesi üzerine, üzerindeki iskelelerden bir kısmının taşınarak bir başka yere nakledilmeleri gündeme geldi.

Belediye Fen Heyeti, "Karaköy Köprüsü"nün durumu üzerinde Reislik makamına bir rapor verdi. Galata ile Eminönü arası 450 metre olan ve 1912 senesinde inşa edilen dubalar üzerine oturtulan köprünün her metre murabbaının (metrekaresinin) mukavemeti 100 ton olarak hesabedilerek inşa edilmiştir. Bu tazyikin 50 tonu, gelen ve giden halkın Köprü üzerinden geçerken bıraktığı sıklet, 13 tonu da nizami surette dolmuş ve tramvay arabalarının ağırlığıdır.

Fen Heyeti'nin son yaptığı tetkiklere göre; Köprü mukavemeti %100'den %66'ya inmiş bulunmaktadır. Bu durum fennen tabii kabul edilmektedir. Köprü'nün ağırlığının dayandığı dubaların mukavemetini artırmak için daha esaslı surette ve yeniden tamir edilmelerine karar verilerek, Karabük Fabrikası'na malzeme sipariş edileceği açıklandı.

Köprü'ye yanaşan vapurların yanaşma usullerinin bugünlerde değiştirilmek istenmesi üzerine, Köprü'nün mukavemet kabiliyeti bu sebepten ötürü yeniden tetkik edilmeye başlanmıştır.[59]

Ancak bu nakil işi için rıhtıma paralel antrepoların yıktırılması ve yolcu sirkülasyonunu kaldıracak ölçüde geniş bir sahil bandının açılması gerekmekteydi. Bu amaçla Denizcilik Bankası'na ait antreponun başka bir yere nakledilerek deponun yıktırılmasına karar verildi. Elde edilen 3600 metrekarelik sahanın deniz kısmına inşa edilecek olan yeni iskelelerle Şehirhatları vapurlarının sıra beklemeden yolcularını tahliye edilebilmesi amaçlanmaktaydı.[60]

Eminönü'ne yeni vapur iskeleleri yapılacak

Denizcilik Bankası belediyeye müracaat ederek, Karaköy rıhtımında olduğu gibi Eminönü rıhtımında da yeni iskeleler vücuda getireceğini bildirdi. Belediye, Denizcilik Bankası'nın bu müracaatını incelemeye başladı. Yeni iskeleler sayesinde izdiham önlendiği gibi, İstanbul cihetine gidecek olan yolcuların Köprü'yü geçmek zahmetinden kurtulmaları da sağlanmış olacaktır.[61]

6 Haziran 1954 geceyarısından itibaren Galata Köprüsü'nün tamiratına başlandı. 4 ay boyunca devam etmesi planlanan tamirat esnasında köprünün sol tarafı, yarısından itibaren 150 metrelik kısımlar hâlinde sökülerek ve döşeme demirlerine kadar yenilendi. Bunu takip eden kısımlar da parçalar hâlinde değiştirildi. Tamirat müddetince köprü, tramvay, kamyon ve kamyonetlere kapatıldı. Tamirat yapılmayan diğer yarısı ise otobüs ve otomobillerin gidiş-geliş istikametinde istifadesine ayrıldı.

23 Kasım 1955'te Galata Köprüsü'nde dubaların eskimesinden mütevellit ehemmiyetli çöküntüler başladığı rapor edildi. Köprünün Eminönü cihetindeki ilk 2 dubası son derece eskimiş ve çürümeye yüz tutmuş bulunduğundan, bu dubaların su aldıkları ve köprü üzerinde, Eminönü tarafındaki tramvay yolları sahile doğru meyletmeye başladı. Dubaların arızasından kaynaklanan bu yamulma üzerine, bu kısımdaki rayların arasında beslemek için yardımcı demirler monte edildi.[62]

Bu arada Eminönü ile Unkapanı arasındaki binaların yıkılmasına süratle devam edilmekte olup Yeni Cami'nin önünde yola doğru çıkıntı yapan tretuvar yıktırılarak yola ilave edildi.[63]

Nihayet 1957'de Denizcilik Bankası tarafından, Köprü trafiğini hafifletmek için Eminönü ile Sirkeci arasında inşa edilmesi kararlaştırılan iskele inşaatına başlanıldı. Ancak iskelenin inşaı için, Eminönü meydanındaki otomobil yağlama ve yıkama mahallinin belediye tarafından kaldırılması gerekmekteydi. Öncelikle banka tarafından antrepolardan birisi orta kısmından açıldı ve açılan kısımlar duvar hâline getirildi. Böylelikle rıhtımın bu kesimi iskele hâlini aldığı zaman, yolcuların giriş ve çıkış kapısı olarak kullanmaları için burayı kullanmaları düşünülmüştü.

Yeni iskele, Köprü'nün Eminönü cihetinden başlamak üzere Sirkeci'ye doğru 65 metre uzayacak ve bu mesafede inşa edilecektir. Böylece Köprü'nün üzerine yolcu boşaltarak trafiği aksatan vapur kalabalığı, yeni iskeleye yanaştırılacak olan vapurlarla Eminönü Meydanı'na çıkarılacak ve trafik de nisbeten düzelmiş olacaktır. İnşaatın bahar aylarına kadar bitirilmesi için ilgililere emir verilmiş bulunulmaktadır.[64]

Şubat 1957'de köprüde bulunan bütün vapur iskeleleri kaldırılması ve trafik sıkışıklığını azaltmak maksadıyla, Galata Köprüsü'ne vapur yanaştırılmaması prensipte kabul edildi. Eminönü'nde inşa edilen yeni vapur iskelesinin 1957'nin Mayıs ayından önce bitirilebilmesi için faaliyet hızlandırıldı. Ancak, bankanın sahilin boydanboya iskelelerle tanzimi talebi belediye tarafından kabul görmedi ve buranın imar durumu gereğince iskelelere elverişli olmadığı açıklanarak gerekli izin verilmedi.

"Eminönü iskelesi"nin inşaatı 20 Nisan 1957'de tamamlandı 25 Nisan 1957 sabahı törenle hizmete açıldı. Yeni iskeleden Üsküdar, Vaniköy ve Harem-Salacak hareket ettirilirken, Köprü/Üsküdar iskelesine ise Anadolu, Adalar ve Yalova vapurları yanaşmaya başladı.

Bu arada 27 Mart 1957 günü 80 kilometre hızla esen şiddetli çaylak fırtınası, köprünün Eminönü cihetindeki "Boğaziçi" iskelesini Köprü'ye bağlayan zinciri kopardı ve iskele sulara gömüldü. Yapılan çalışmalar sonunda iskele tekrardan yerine tutturulduysa da, kullanılamaz hâle geldiği görüldü.[65]

Şehirhatları İşletmesi, 12 Haziran 1957 Çarşamba sabahından itibaren köprü iskeleleriyle Eminönü rıhtımındaki iskelelere numara verdi. Buna göre;

"1" numaralı Eminönü İskelesi: Harem, Salacak ve Kandilli'den Beykoz'a kadar olan Anadolu yakası iskelelerine,
"2" numaralı Eminönü iskelesi: Boğaz'ın Rumeli yakasındaki iskeleleriyle Kavaklar'a,
"3" numaralı iskele: Üsküdar, Kuzguncuk, Beylerbeyi, Çengelköy ve Vaniköy iskelelerine,
"4" numaralı iskele: Adalar-Yalova adi seferleriyle Marmara hattı Anadolu yakası iskeleleri ve İzmit hattına,
"5" numaralı iskele: Adalar-Yalova "Ekspres" seferlerine,
"6" numaralı iskele: Kadıköyü'ne,
"7" numaralı iskele: Haydarpaşa'ya gidecek olan vapurlara tahsis olundu. İskelelerin numaraları, Köprü üzerindeki merdivenlere ve vapurların giriş yerlerine raptedildi..

1958 yılı Eminönü Meydanı'nda yoğun istimlaklere ve yol inşaatlarına sahne oldu. 18 Ocak 1958'de "Sirkeci-Eminönü" Sahil Yolu'nun inşa planı uygulamaya konuldu. Bu amaçla Vali Mümtaz Tarhan gözetiminde Söz konusu kesimdeki depoların yıktırılmasına başlandı. Haziran 1958'de ise "Eminönü-Unkapanı" yolunun beton asfaltlanmasına geçildi.[66] Aralık 1959'da da

Sirkeci'yi Eminönü'ne bağlayacak olan Sahil Yolu'nun inşaı için, Eminönü ile Sirkeci araba vapuru iskelesi arasında bulunan Denizyolları ve Şehirhatları binaları ile yolcu salonu ve gümrük antrepolarına tahliye emirleri gönderilmeye başlandı.

Ancak iskelelerin inşaı bir türlü hayata geçirilemiyordu. Araya giren 27 Mayıs ihtilali, ardından bazı projelerin iptali, bazılarınınsa ciddi anlamda değişkliğe uğraması Eminönü rıhtım iskelelerinin inşa edilmesini geciktirdi. Tadil edilen projeye göre yapılması düşünülen iskele sayısı önce üçe, ardından da dörde çıkarıldı. Köprü üstündeki dubalardan kalkan vapur hatlarının dördünün bu yeni iskelelere nakledilmesi, sadece "5" numaralı "Adalar" iskelesinin eski yerinde bırakılması kararlaştırıldı.

Köprüdeki bazı iskeleler Sirkeci'ye nakledilecek

15 Mart1961'den itibaren Sirkeci ile Eminönü arasındaki rıhtıma şilep ve kabotaj hattı gemileri yanaşamayacak.

Sirkeci'deki araba vapuru iskelesi ile Eminönü arasında kalan rıhtım, Belediye tarafından Şehirhattı İşletmesi'ne devredilecektir. 15 Mart 1961 tarihinden itibaren bu sahaya şilep ve kabotaj hattı yolcu gemileri yanaşamayacaktır. Sirkeci rıhtımının devir kararı üzerine Şehirhattı İşletmesi, ihtiyar Galata Köprüsü üzerindeki bazı iskeleleri Sirkeci rıhtımına nakledecektir. İlk olarak Köprü'deki-"1", "2", "3" ve "4" numaralı vapur iskeleleri kaldırılarak Sirkeci rıhtımına nakledilecek ve Köprü'de sadece "5" numaralı "Adalar" iskelesi bırakılacaktır.

Sirkeci rıhtımına vapurların yanaşabilmeleri için şimdilik geniş dubalar konulacak ve vapurlara biniş-inişler bunların üzerinden yapılacaktır. Rıhtım üzerindeki antrepolardan bazılarının alt katları da muvakkat yolcu salonları hâline getirilecektir.

Yeni iskelelerde yolcu salonları yapılacak

Önümüzdeki günlerde Sirkeci rıhtımına "ponton" şeklinde yeni iskeleler yapılacaktır. Yeni iskeleler, Galata rıhtımındaki iskelenin biraz daha küçüğü ve tek katlısı hâlinde olacaktır. Program gereğince rıhtım üzerine her sene yeni bir iskele yerleştirilecektir. Antrepoların tamamıyla yıkılmasını takiben yıkılacak olan sahaya, sonradan tek katlı yolcu salonları inşa edilecektir. Böylece yolcular vasıtalardan indikten hemen sonra vapura binebileceklerdir.

Yeni seferler ihdas edilecek

Sirkeci rıhtımı, hazırlanan plan gereğince istenilen şekli aldıktan sonra, Kadıköy ile Karaköy ve Sirkeci iskeleleri arasında çift vapur çalıştırılacaktır. Kadıköy'den vapura binen yolcular, istedikleri takdirde Sirkeci, istedikleri takdirde de Karaköy'e çıkabileceklerdir. Şehirhatları İşletmesi önümüzdeki yaz ayları içinde, Galata Köprüsü'nü kara trafiğini azaltmak maksadıyla "Eminönü-Kasımpaşa" arasında da vapur çalıştıracaktır. "Köprü-Bostancı" arasında da vapur işletilmesi için çalışmalara başlandı.

Şilep ve yolcu gemileri nereye yanaşacaklar?

Sirkeci rıhtımının Şehirhatları İşletmesi'ne nakli üzerine, 15 Mart 1961 tarihinden itibaren şilep ve kabotaj hakkı yolcu gemileri artık Salıpazarı ve Tophane rıhtımıyla Haydarpaşa limanına yanaşacaklardır. Haydarpaşa limanına daha ziyade şilepler gönderilecek, yolcu gemileri ise münhasıran Tophane ve Salıpazarı rıhtımlarına yolcu çıkaracaklardır. Kabotaj hakkı gemilerine binişler de aynı yerlerden yapılacaktır. Böylece, şimdiye kadar İstanbul gibi medeni bir şehirde vapura binmek için Sirkeci rıhtımından sandallara binip ondan sonra vapura çıkabilen yolcuların çektiği eziyet de böylece ortadan kalkmış olacaktır.

Haydarpaşa limanı şilepleri alamayacak hâle geldiğinde, bunlardan bazılarının Sirkeci araba vapuru iskelesi ile Sarayburnu arasındaki boşluğa yanaşmalarına müsaade edilecektir.[67]

12 Haziran 1963'te Şehirhattı İşletmesi vapur iskelelerinde değişiklik yaptı. Trafik düzenine göre alınan bu karar gereğince, köprünün "5" numaralı iskelesinden hareket eden Adalar ve Yalova vapurlarının "posta seferleri", köprünün Eminönü ayağındaki Üsküdar iskelesine alındı. "5" numaralı iskeleden bundan böyle sadece Ada ve Yalova vapurlarının "ekspres" vapurları hareket etmeye başladı. Üsküdar vapurları ise Sirkeci rıhtımındaki Denizyolları binasının hemen karşısında bulunan iskeleye alındı. Üsküdar vapurları ile Adalar ve Yalova posta seferleri yapacak olan vapurlar, 17 Haziran 1963 sabahından itibaren yeni yerlerinden hareket etmeye başladılar.

Eminönü rıhtımına inşa edilecek olan iskelelerin ponton tarzında denize dik uzanacak tarzda inşa edilmelerine karar verildi.[68] Nisan 1967'de Sirkeci ile Eminönü arasındaki sahil şeridinde Denizcilik Bankası'na ait binaların yıkımı tamamlandı ve açılan kısmın düzenlenmesine başlandı.

Nihayet Eminönü rıhtımı ve çevresine son şeklini vermek üzere 15 Haziran 1966'da kıyıdaki binaların yıktırılmasına başlandı. Yıkımlar Nisan 1967'de tamamlandı. Sirkeci ile Eminönü arasında Denizcilik Bankası'na ait binaların yıktırılması için Ulaştırma Bakanı Seyfi Öztürk ile Belediye Başkanı Haşim İşcan arasındaki temaslar sonunda anlaşmaya varıldı. Bu saha, Denizcilik Bankası ile Belediye tarafından müştereken düzenlenecektir. Öztürk ile İşcan dün Sirkeci'ye giderek, birlikte temsili olarak ilk kazmayı vurdular.[69]

Şehirhatları vapurlarıyla birlikte deniz ulaşımını üstlenen emektar deniz motorlarından biri yemiş iskelesine yanaşmak üzere.

Gökhan Gül arşivi.

22 Mayıs 1967 günü yeni yapılan "Sirkeci-Eminönü" yolu trafiğe açıldı. Aynı gün Eminönü yönündeki ayağının 65 santim yükseltilmesi sebebiyle 2 gün boyunca trafiğe kapatılan Karaköy Köprüsü de tekrardan hizmete girdi.

Yıkılan Denizcilik Bankası binaları yerine, yeni yapılarak bugün trafiğe açılacak olan "Eminönü-Sirkeci" yolu ile Eminönü meydanını ve buradaki trafiği tanzim için yapılan planın 1. kısmı tamamlandı. "Mısır Çarşısı-Bahçekapı" güzergâhı kapatılarak, "Eminönü-Sirkeci" arasında çift yönlü şekilde trafik akımını sağlayacak olan "Reşatiye Caddesi"nin onarımına da bugün başlanacaktır.

1967'nin Temmuz ayının sonuna kadar Reşatiye Caddesi tamamlanacak ve yeni yolla birlikte "Sirkeci-Eminönü" trafiği artık "çift yönlü" olarak çalışmaya başlayacaktır. Eminönü yönündeki vapur iskelelerinden çıkan ve giden yolcularla Mısır Çarşısı tarafına gitmek isteyen yayalar için Eminönü'nde merdivenli 2 adet yaya üstgeçidi yapılacaktır. Projeleri hazır olan bu geçitleri reklam karşılığı yapmak üzere, birisi Türk Ticaret Bankası olmak üzere 2 banka talip oldu.[70]

12 Eylül 1967'de Eminönü-Sirkeci çevresinde trafik akışı değiştirildi. Yeni trafik düzenine göre Karaköy Köprüsü'nden Sirkeci yönüne gidecek olan araçlar, köprüden sonra sağa dönüş yaparak 50 metre kadar ilerleyip buradaki U dönüşünden bu kez sola döndükten sonra, yeni yoldan Ankara Caddesi'nden Türbe'ye çıkmaya başladılar.

1967'nin son aylarında Eminönü'ndeki 4 vapur iskelesi ve tek katlı bekleme salonları peyderpey hizmete girdiler ve Sirkeci tarafından başlayarak 1'den 4'e kadar numaralandırıldılar.

15 Ekim 1967'de Eminönü'ndeki iki adet yaya üstgeçidinîn inşasına başlandı ve ilki 8 Aralık 1967'de,[71] ikincisi de 31 Aralık 1967'de hizmete girdi (Bu geçitler Eminönü Meydanı'nın düzenlenmesi kapsamında ve yeni Galata Köprüsü'nün inşaatının başlatılması dolayısıyla 26-30 Ağustos 1988 tarihleri arasında sökülerek yerlerinden kaldırıldılar).

Haliç'teki çevre düzenlemesi nedeniyle "1989 yılında Eminönü "4" Numaralı Vapur İskelesi" yıktırıldı. 29 Mayıs 1992'den itibaren Eminönü'ndeki "1" ve "2" numaralı "Kadıköy" ve "Üsküdar" vapur iskelelerinin yerleri değiştirildi. "1" numaralı salon "Üsküdar" iskelesi, "2" numaralı salon ise "Kadıköy" iskelesi oldu.

İkibinli yılların ikinci yarısında Eminönü sıra iskeleleri belli bir program çerçevesinde yıktırılarak eski İstanbul motifleri taşır bir formda yeniden inşa edildiler. Bu kez iskelelere numara yerine isim verildi. Sirkeci'den itibaren bu üç iskelenin adları şöyledir: "Kâtip Çelebi-Kullanılmıyor", "Evliya Çelebi-Kadıköy", "Hezarfen Ahmet Çelebi-Üsküdar", "Boğaziçi İskelesi". İskele önlerindeki derinlikler ise sırasıyla 5,5, 9,5, 7,5 ve 5,5 metredir. Sirkeci iskelesinin derinliği de yine 5,5 metredir.

3.2.2. Haliç Hattı

İstanbullu için Boğaziçi ve Ada vapurları neyse, Haliç vapurları da odur. Her üçü de aşağı-yukarı aynı zaman dilimi içerisinde İstanbul'a hizmet vermeye başladılar ve bugünlere kadar bir şekilde geldiler. Ancak nedense Haliç hattının tek hat üzerinde hizmet vermesi, çalışan vapurlarının çok da albenili olmaması ve Haliç'in Boğaz ve Adalar'a göre nisbeten geri planda kalması Söz konusu bölgenin talihsizliği oldu. Bir asır boyunca günümüze dek hiç kesintisiz olarak hizmet veren bu vapur hattı, günümüzde yeniden önem kazanmaya başladılar.

Haliç bölgesinde deniz ulaşımının bir anonim şirket çatısı altında toplanması 1908'den sonra gerçekleşti ve 1909'da Haliç Vapurları Şirketi kuruldu. İdarenin temin ettiği vapurlarla Köprü-Kâğıthane arasında belli bir tarife çerçevesinde seferler başlatıldı. Köprü'nün Fermeneciler-Karaköy tarafına bakan iç cephesindeki "7" numaralı duba iskeleden hareket eden vapurlar, önce Eminönü'nün ilk iskelesi olan Yemiş'e uğradıktan sonra Unkapanı, Kasımpaşa rotasını takip ederek Haliç'in derinliklerine, Eyüp ve Kâğıthane'ye kadar devam etmekteydi.

Haliç'te çalışan ilk vapurlar, üzerlerine numara verilmiş bugünün motorbotları ebatlarında küçük taşıma araçlarıydılar. Bunlar toplam 17 adet olup, tümü de 1910-1920 yılları arasında Hollanda'da inşa edilmişlerdi ve 61 ile 260 groston arasında değişmekteydiler. Bordalarına 1-17 arası numara konulmuştu, ayrıca kendilerine ait bir isimleri yoktu. Kimisi şanslı olup 63 yıl hizmet verdi ("7" numara), kimisi de sadece 2 yıl hizmet verebildi ("14" numara)... Bazıları, I. Dünya Savaşı sırasında batırıldı, bazısı ise sonradan feribot oldu ("13" numara) ve "Kabataş-77" ismini aldı.

İçine düştüğü iktisadi sorun nedeniyle faaliyetlerini durdurma noktasına gelen Haliç Vapurları Şirketi'nin yönetimi,1935 yılında kamu hizmetinin aksamaması için İstanbul Belediyesi'ne devredildi. 1941 yılında da İdare'nın hukuki varlığına bütünüyle son verildi. Haliç Vapurları Şirketi'nden Devlet Denizyolları İşletmesine 11 vapur ve 13 iskele intikal etti.

1961 yılında "Camialtı-I" ve "Camialtı-II" motorbotları inşa edildi. İlkinde eski Göksu (56) vapurunun, ikincisindeyse eski Bebek (55) vapurunun motorları kullanıldı. "73-Rumelikavağı", "75-Kocataş" ve "76-Sarıyer" vapurları ise bacaları kesilerek köprülerin altlarından geçebilecek seviyeye indirilerek Haliç vapuru olarak kullanıldılar (Bu üçü 1983-84 yıllarına kadar hizmet ettiler).

Ayrıca Denizyolları'nın "56" ve "59" borda numaralı hizmet tekneleri de 1963-1980 yılları arasında Haliç vapurluğuna terfi ettiler. Son olarak da "Cibali" adlı hizmet teknesi 1979-80 yılları arasında Haliç'te çalıştı.

1980'den itibaren eskiye nazaran daha bir derli toplu ve daha bir modern inşa edilen yeni motorbotlar dönemi başladı. Bu birbirinin eşi motorbotlar, 1981'de Haliç Tersanesi'nde, dizel motorlu yolcu teknesi olarak yapıldı. 86 gros tonluktular. Uzunlukları 26,4 metre, genişlikleri 5,3 metre, su kesimler 1,8 metre idi. İki adet her biri 171 beygir gücünde Scania dizel motorları vardı. Çift uskurluydular, saatte 10 mil hız yapıyorlardı. Yukarıda açık güvertesi, aşağıda da iki kapalı küçük salonu vardı. Yazın 261, Kışın 219 yolcu alabiliyorlardı.

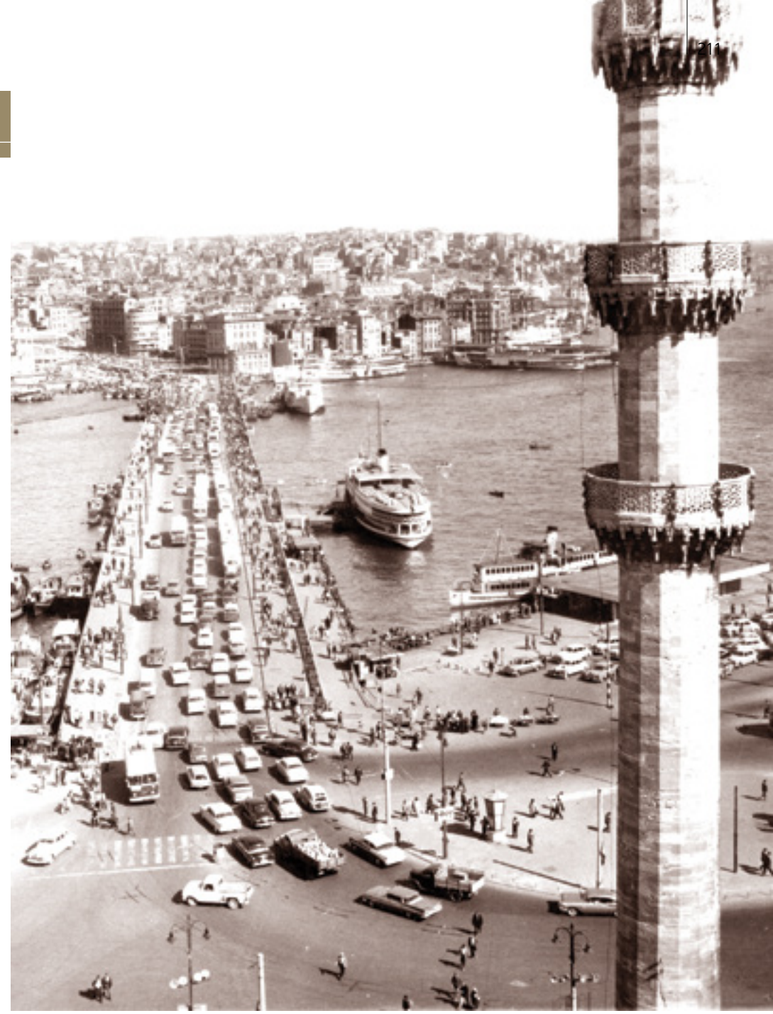

1981'de Haliç-Eyüp iskelesi "Galata Köprüüstü"ndeki "7" numaralı duba iskeleden alınarak Eminönü "Yemiş İskelesi"ne nakledildi. 15 Şubat 1986'dan itibaren Şehirhatları'nın "Eyüp-Eminönü" motorbot hattı "Üsküdar"a dek uzatılarak, "Eyüp-Eminönü-Üsküdar" arasında seferler başlatıldı.

Ağustos 1986'da "Yemiş-Eyüp Sabit İskelesi" yeni Galata Köprüsü şantiyesi içinde kaldığından, biraz daha batısında inşa edilen prefabrik binaya taşındı ve Şehirhatları motorlarının yanaşabilmesi için önüne bir duba bağlandı.

2005 senesinden itibaren motorbotlar emekli edildiler, Haliç hattında Turyol Deniz Motorları Kooperatifi'nden kiralanan teknelerle seferler düzenlendi.

2010 yılında seferler Haliç Tersanesi'nde bu hat için inşa edilen üç yeni panoramik vapurla sağlandı, ŞH-Kasımpaşa, ŞH-Sütlüce ve ŞH-Hasköy isimleri verilen vapurlar ve düzenli seferler sayesinde Haliç Hattında yolcu sayısı bir miktar arttı, ancak Şehirhatları İdaresi 2012 yılı başında yeni motorlarını Üsküdar-Beşiktaş hattında değerlendirme kararı aldığından, bir önceki

1970 senesinde köprübaşı... Geride dolmuş durakları... Köprüüstündeki iskelelerse "5" ve "6" numaralı tekmil Adalar-Yalova normal ve sür'at postalarına hizmet vermekte...

uygulamaya geri dönülerek, Haliç hattında Şehirhatları İşletmesi tarafından kiralanan Turyol motorları tekrardan hizmete başladılar.

3.3. Araba Vapuru

İstanbul sularında düzenli tarifelerle 1851 yılında başlatılan yolcu vapuru hizmeti halktan büyük ilgi görünce Şirket-i Hayriye İdaresi tarafından kentin iki yakası arasında araba ve yük taşımak için özel amaçlı gemilerin de hizmete girmesi üzerinde çalışmalar başlatıldı. Büyükdere-Hünkâr İskelesi (Beykoz)" arasında hizmet vermesi planlanan araba taşıyan vapur hattının ekonomik olamayacağı kanaatine varıldı. Mavnalarla gerçekleştirilen eşya ve hayvan taşımacılığının daha çok Üsküdar, Kabataş ve Sirkeci arasında yoğunlaştığı dikkate alınarak, bu iskeleler arasında özel amaçlı bir geminin çalıştırılmasına karar verildi. Şirket İdare Heyeti Reisi Hüseyin Hâki Bey'in planlarını çizdiği, İngiltere'de inşa ettirilen dünyanın ilk araba vapuru "26" baca numaralı "Suhûlet", 1871'den itibaren "Kabataş-Üsküdar" arasında yolcu, hayvan ve yük nakletmeye başladı. Hemen ardından "27" numaralı "Sahilbend"in de hizmete alınmasıyla birlikte "Sirkeci-Üsküdar" hattı da devreye sokuldu.

3.3.1. Kentiçi Feribot Taşımacılığı

1890 senesinde "Sirkeci-Üsküdar" ve "Kabataş-Üsküdar" hatları birleştirilerek "Sirkeci-Kabataş-Üsküdar" şekline getirildi. O dönemin İstanbulunda iki yaka arasındaki araç ve yük nakliyatını rahatlıkla karşılayan bu iki vapura uzun yıllar boyunca yenileri eklenmedi. 70 yıldan fazla bir süre aynı hat üzerinde ve oldukça vasat denilebilecek sayıdaki seferleri gerçekleştiren Suhûlet-Sahilbend ikilisinin 1914 yılındaki hareket çizelgesi şu şekildeydi:[72]

Şirket-i Hayriye'den:
1914 Temmuz'unun 31. Perşembe gününden itibaren uygulamaya konulan Sirkeci-Kabataş-Üsküdar araba vapuru seferlerinin azimet ve avdet çizelgesi...

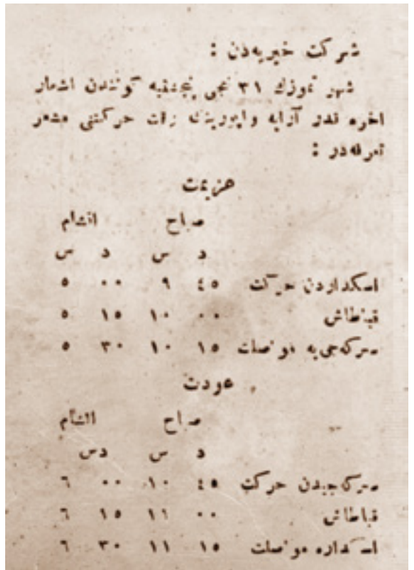

شرکت خیریه‌دن :

شهر تموزك ۳۱ نجی پنجشنبه گونندن اشعار اخره قدر آتیه واپورلرك زمان حرکتی مبشر اعلاندر :

عزیمت

	صباح		اقشام	
	د	س	د	س
اسکدارندن حرکت	٤٥	٩	٠٠	٥
قباطاش	٠٠	١٠	١٥	٥
سرکجیه موصلت	١٥	١٠	٣٠	٥

عودت

	صباح		اقشام	
	د	س	دس	
سرکجیدن حرکت	٤٥	١٠	٠٠	٦
قباطاش	٠٠	١١	١٥	٦
اسکداره موصلت	١٥	١١	٣٠	٦

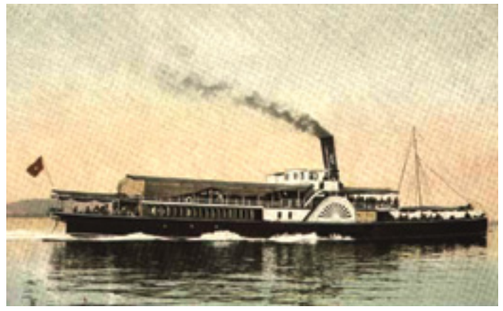

Arabalı vapurlardan biri sabahları 9:45'te Üsküdar'dan hareket ettikten sonra saat 10:00'da Kabataş'a uğruyor ve 10:15'te Sirkeci'ye kapak atıyor, burada yarım saat bekledikten sonra 10:45'te yeniden hareketle önce Kabataş'a, ardından da Üsküdar'a geri geliyordu. Aynı şekilde bir de akşamları saat 17:00'de yine Üsküdar'dan Kabataş uğraklı ikinci bir sefer daha kalkıyor, Sirkeci'den geri dönüşüyse 18:00'de gerçekleştiriliyordu. Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı 1914 senesinde İstanbul'un iki yakası arasında günde karşılıklı sadece ikişer araba vapuru seferinin yapılması enteresan bir ayrıntıdır.

Şehrin iki yakasının yalnızca deniz yolu üzerinden bağlandığı bu yıllarda İdare'nin elinde toplam 3 araba vapuru ve 3 çıkartma gemisinden bozma vapur bulunmaktaydı. Kırklı yıllarda arabalı vapur hattı sadeleştirilerek "Kabataş-Üsküdar" hâline getirildi ve bir süre boyunca Sirkeci arabalı iskelesi devredışı bırakıldı. 29 Eylül 1947 günü, yalnızca kamyonların taşınacağı "Sirkeci-Haydarpaşa" araba vapurları seferleri başlatıldı. Bu hattın seferleri, harp içinde askerî ihtiyaçları karşılamak üzere İngiltere'de yaptırılan ve bir kısmı harpten sonra Denizyolları İdaresi'ne verilen uskurlu araba vapurlarından biri tarafından gerçekleştirilmekteydi.[73]

Tecrübe seferlerinde öğleden evvel 3, öğleden sonra da 3 posta olmak üzere toplam 6 sefer yapılmakta olup. sabah seferleri Haydarpaşa'dan saat 7:30, 9:30 ve 11:30'da, Sirkeci'den de 8:30, 10:30 ve 12:30'daydı. Akşam seferleri ise Haydarpaşa'dan 14:30, 16:30 ve 18:30'da, Sirkeci'dense 15:30, 17:30 ve 19:30'daydı. Her seferde 15 kadar kamyon taşınmakta olup, ücret tarifesi "Kabataş-Üsküdar" seferleriyle aynı tutulmuştu. Çıkartma gemisinden devşirilen bu vapurlar, lodos fırtınaları olduğu vakit de seferlerine devam edebilmekteydiler. "Kabataş-Üsküdar" hattına destek amaçlı bu hat, halk tarafından ok tutuldu ve kısa bir süre sonra sefer sayıolarında artışa gidildi:

"Haydarpaşa-Sirkeci" arasında tecrübe mahiyetinde ihdas edilen araba vapurları, sefer-i daimî şekle ifrağ edildi. Sabah 08:30'dan akşam 19:30'a kadar birer saat sıra ile muntazam surette tatbik edilecektir.[74]
Denizyolları İdaresi, Sirkeci'deki sevkiyat iskelesi mevkiinde büyük bir araba vapuru iskelesi inşa ettirerek, bu iskele ile karşıyaka arasında araba vapuru işletmeyi düşündüğünden 1947'nin Kasım ayında seferlere son verildi. 10 Nisan 1950'den itibaren "Sirkeci-Kadıköy" arasında 07:10-20:45 saatleri içinde düzenli araba vapuru seferleri başlatıldı. 1953 yılında bu hatta hergün 41 sefer tertip edilmekteydi.[75]

Kentiçi otobüs ve vapur hatlarının kalbi sayılan Eminönü (İETT Arşivi).

1955 yılında bir hafta boyunca tamire alınan Sirkeci arabalı iskelesi 22 Ağustos 1955'te yenilenmiş haliyle yeniden hizmete girdi. Giderek artan motorlu taşıt sayısı, gerek Kabataş-Üsküdar gerekse Sirkeci-Kadıköy hatlarının yetersiz kalmasına sebep oluyordu. Sirkeci'deki arabalı bekleme kuyruğu bilhassa akşam saatlerinde Ankara Caddesi-Babıâli-Türbe'ye kadar uzanıyor, şehiriçi seyrüseferi de bu noktalarda sekteye uğratıyordu. Denizcilik Bankası Eylül 1956'da "Harem"de kamyon ve araba nakliyatını sağlayacak olan bir araba vapuru iskelesinin inşasını ele aldı. 1958'de Tophane-Kabataş yolunun istimlakler nedeniyle trafiğe kapanması üzerine Şehirhatları İşletmesi 19 Haziran 1958'den itibaren "Sirkeci-Üsküdar" arasında yeni bir araba vapur hattını hizmete soktu.[76]

14 Temmuz 1959'da "Sirkeci-Kadıköy" hattında 3 araba vapuru birden servise verilmekte, ancak bir türlü yığılmanın önüne geçilememekteydi. Sirkeci'deki araba vapuru kuyruğunun giderek uzaması üzerine kamyonların Sultanahmet'te beklemelerine karar verildi.

Seyrüsefer memurlara bunlara bir sıra numarası verecek, vapurun kalkış vakti geldiği zaman kamyonların Cağaloğlu'ndan Sirkeci'ye inmeleri sağlandı. Hattın günlük kapasitesi 13.200 kamyon taşıyacak şekilde belirlendi.

1966'nın Mayıs ayında Harem iskelesi tamamlandı ve "Sirkeci-Harem" arasında araba vapuru seferleri başlatıldı. Bayındırlık Bakanlığı tarafından Harem'de yaptırılan iskele ve rıhtım, Haydarpaşa Lisesi yanından açılan bir yolla Ankara Asfaltı'na bağlandı. Araçlar bu sayede Harem'den itibaren seri bir şekilde Ankara Asfaltı'na katılabiliyorlardı.

Aralık 1981'de "Eminönü (Sirkeci) Araba Vapuru İskelesi" yıktırıldı ve yeni binanın yapımına başlandı. İnşaat 1 yıl sürdü. Bu süre zarfında, araba vapurlarıyla Eminönü-Harem arasında, geçici olarak yolcu taşındı.

10 Kasım 1988'de "Sirkeci-Harem" hattında 07:00-09:30 ve 16:00-21:00 saatleri arasında arabalı vapur, 09:30-16:00 arasında da yalnızca yolcu taşımacılığı yapılmaya başlandı.

Harem-Salacak arasındaki kazıklı yol inşaatı nedeniyle 1989'da "Sirkeci-Harem" araba vapuru hattında feribotlara araç alınması yasaklanarak sadece "yolcu" taşınmaya başlandı. Yolun hizmete girmesinden sonra seferler yine araç taşıyacak şekilde eski hâline getirildi.

"Sirkeci-Harem" araba vapur hattı Eminönü'nün karşıyakayla bağlantısını sağlayan tek feribot hattı olarak günümüze dek geldi. Bugün itibarıyla söz konusu hatta her 10 dakikada bir düzenli mekik seferleri gerçekleştirilmektedir. Yolculuk ortalama 15 dakika sürmektedir.

3.3.2. Demir yolu Ferisi Tren Nakliyatı

Sirkeci ve Haydarpaşa tren hatlarındaki yolcu ve yük nakliyatı, aralarından İstanbul Boğazı'nın geçmesi dolayısıyla sekteye uğradığı için TCDD İdaresi yirminci yüzyılın ilk yarısı boyunca vagon ve lokomotif nakillerini şatlar vasıtasıyla gerçekleştirmekteydi. Tek defada çok sayıda vagon ve lokomotifin transferi için 1955'de büyük bir demir yolu feribotu inşa edilmesine karar verildi.

Devlet Demiryolları tarafından Denizcilik Bankası Haliç Tersanesi'ne sipariş edilmiş bulunan "Tren Ferisi"nin inşaatı tamamlanmak üzeredir. Bu feribota "Pendik" vapurundan sökülen makineler takılacak ve yakında denize indirilecektir. Feri 72 metre boyunda ve 15 metre eninde inşa edilmektedir. Tekne 3 hat tren veya lokomotifi alabilecek kapasitededir. İnşaatı tamamıyla bittiği zaman "Sirkeci-Haydarpaşa" arasında kullanılacak ve böylelikle birçok yolcu katarı bu feri ile karşıdan karşıya nakledilecektir. Bu şekilde "Semplon Ekspresi"de inkıtasız olarak Bağdat'a kadar uzanmış olacaktır.[77]

Haliç Tersanesi'nde inşa edilen "Demir yolu" tren ferisinin 24 Temmuz 1958'de yapılan seyir tecrübeleri başarıyla neticelendi ve geminin teslim muamelesi yapıldı. 26 Nisan 1959'da da her iki yakadaki demir yolu iskelelerin inşaatı tamamlandı ve kentin iki önemli garı arasında deniz yolu bağlantısı sağlandı. Haydarpaşa ve Sirkeci arasında çalıştırılan "Demir yolu" ferisine, 1966 ve 1982 yıllarında iki kardeş daha geldi ve bunlara da "Demir yolu-II" ve "Demir yolu-III" isimleri verildi.

Eminönü'nde Sirkeci sahilinin Sarayburnu'na doğru olan kesiminde rıhtımda sonlanan demir yolu makasından yüklenen tren katarları, 20 dakikalık bir yolculuktan sonra Haydarpaşa'ya indirilmektedir.

3.4. Deniz Motoru

Eminönü-Köprü-Karaköy bölgesinden hareket eden vapurlarla rekabet eden deniz motoru seferleri Cumhuriyet öncesine dek uzanır. Köprü'nün Yemiş iskelesi tarafındaki ayağından hareket eden deniz motorları Üsküdar, Haydarpaşa ve tekmil Adalar seferlerini uzun yıllar boyunca devam ettirdiler. İstiap haddinî aşar şekilde yolcu aldıkları gerekçesiyle 5 Ekim 1951'de "Eminönü-Kadıköy" deniz motoru seferlerine yasak getirildi, ancak bu yasak kısa süre sonra iptal edildi.

1 Ağustos 1955'ten itibaren motorlara bir standart getirildi. Hareket saatleri ve ücretleri yeniden ayarlandı. Buna göre Eminönü'nden hareket eden deniz motoru hatları 6 ile sınırlandırıldı:

- Köprü-Kadıköy arası: 30 kuruş
- Köprü-Haydarpaşa arası: 30 kuruş
- Köprü-Üsküdar arası: 30 kuruş
- Köprü-Beşiktaş arası: 30 kuruş
- Köprü-Eyüp arası: 30 kuruş
- Köprü-Sütlüce arası: 30 kuruş[78]

1965 yılında İstanbul'daki deniz motoru sayısı; 40-150 kişi taşıma kapasiteli 43 adet ve 40 kişiden daha küçük kapasiteli de 9 adet olmak üzere toplam 52 adetti. Motorlar günde 25.000 yolcu taşımaktaydı.

1994'te Eminönü Yemiş iskelesi-Küçükpazar bandından hareket deniz motoru hatları "Eminönü (Küçükpazar)-Üsküdar", "Eminönü (Küçükpazar)-Kadıköy", "Eminönü (Küçükpazar)-Adalar" ve "Eminönü (Küçükpazar)-Kasımpaşa" olmak üzere 4'tü.

Günümüzde Zindan Han önündeki Yemiş hareket noktasını;
- Eminönü-Üsküdar
- Eminönü-Kadıköy
- Karaköy-Eminönü-Haydarpaşa-Çayırbaşı
- Eminönü-Kadıköy-Tekmil Adalar
- Eminönü-Kadıköy-Çınarcık-Esenköy
- Eminönü-Kadıköy-Armutlu
- Eminönü-Rumelihisarı (Boğaziçi Gezi)

olmak üzere 7 ayrı deniz motoru hattı kullanmaktadır.

3.5. Deniz Otobüsü

Eminönü kalkışlı deniz otobüsü seferleri 26 Ocak 1995'ten itibaren yapılmaya başlandı. Rıhtımdaki yıktırılan "4" numaralı eski Boğaziçi iskelesinin yerine inşa edilen İDO terminalinden "Eminönü-Kadıköy" ve "Eminönü-Bostancı" seferleri gerçekleştirldi. Bu seferlerde "Akşemseddin" ve "Ertuğrul Gazi" adlarındaki 155'er kişilik tek katlı deniz otobüsleri kullanıldı. Aynı hatlarda çalıştırılan Şehirhatları vapurlarına destek olması amacıyla konulan seferler, paralel hatlardaki diğer seferlere göre bir misli daha hızlı seyahati sağlıyordu.

Talebin yetersiz olduğu öne sürülerek zaman içinde sefer sayıları giderek azaltılan seferler Nisan 2004'te tamamıyla iptal edildi ve Eminönü deniz otobüsü iskelesi kaldırıldı. Bir süre sonra aynı yere Şehirhatları'nın Boğaziçi seferlerine evsahipliği yapan tek katlı iskelesi inşa edildi.

3.6. Hızlı Feribot

İstanbul'un deniz ulaşımı, 1987 yılına kadar büyük ölçüde Türkiye Deniz İşletmeleri Şehirhatları İşletmesi tarafından sağlanmaktaydı. Bu tarihte Büyükşehir Belediyesi tarafından İstanbul Ulaşım ve Ticaret AŞ kurularak deniz ulaşımını sağlayan ikinci bir kuruluş ortaya çıktı.

Daha sonra 1988 yılında şirkette unvan değişikliği yapıldı ve işletme İDO - İstanbul Deniz Otobüsleri Sanayi ve Ticaret AŞ adını aldı. İDO'nun kurulmasıyla İstanbul'un deniz ulaşımına ve trafik sorununun çözümüne bir ölçüde katkıda bulunulmak istendi. 1997 yılında 450 yolcu ve 94 araç kapasiteli iki adet hızlı feribot satın alınarak, Yalova-Yenikapı hattı açılmış ve İstanbul'da ilk defa hızlı feribot hizmeti başlatıldı.

1998 yılında 800 yolcu ve 200 araç kapasiteli iki yeni hızlı feribot inşa ettirilerek filodaki hızlı feribot sayısı dört adede yükseltilmiştir, bunu takiben Yenikapı-Bandırma hattında hızlı feribot seferleri uygulanmaya başlandı.

2007 yılında 1200 yolcu, 225 otomobil kapasiteli iki lüks feribot hizmete alındı, ilk feribotun teslimden hemen sonra da Yenikapı-Bursa Güzelyalı hızlı feribot seferleri devreye girdi.

Geçtiğimiz 2010 yılına kadar İstanbul ve civar çevresinde deniz taşımacılığıyla ilgili tüm hizmetler İDO mahlasıyla bilinen "İstanbul Deniz Otobüsleri A.Ş" tarafından koordine ediliyordu. İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin aldığı özelleştirme kararı ve takip eden ihale sonucu İDO 2011 yılı Nisan ayında, 30 yıllık süre için satıldı; "Tepe-Akfen-Souter-Sera" ortak girişim grubu 861 milyon Amerikan doları bedelle ihaleyi kazandı; aynı yıl hızlı feribotlar ile iskeleleri devralarak işletmeciliğe başladı.

İDO hâlen Yenikapı iskelesinden hareket eden deniz otobüsleri ve hızlı feribotlarıyla aşağıdaki hatlarda hizmet vermektedir.

- Bostancı-Kadıköy-Yenikapı-Bakırköy
- Bostancı-Kadıköy -Yenikapı-Bakırköy-Avcılar

Deniz Otobüsü Dış Hatları
- Bostancı-Yenikapı-Armutlu Tatil Köyü-Armutlu
- Bostancı-Yenikapı-Marmara Adası-Avşa Adası
- Bostancı-Yenikapı-Çınarcık-Esenköy

Hızlı Feribot Hatları
- Yenikapı-Bursa-Yenikapı
- Yenikapı-Bandırma-Yenikapı
- Yenikapı-Yalova-Yenikapı

Galata Köprüsü üzerindeki tamir çalışmalarından (İETT arşivi).

Sirkeci Garı'nın önündeki transit otobüs durağı... Yetmişlerin ortaları (İETT Arşivi).

Dipnot

[1]*Prof. Dr. Vahdettin Ergin, İstanbul'un Atlı ve Elektrikli Tramvayları, İTO Yay., İstanbul 2011, s.65.*
[2]*(age.), s.67.*
[3]*(age.), s.71.*
[4]*2 Haziran 1927, Cumhuriyet, s.1.*
[5]*20 Teşrinievvel (Ekim) 1927, Cumhuriyet, s.1.*
[6]*27 Nisan 1944, Akşam, S:9167.*
[7]*27 Nisan 1944, Akşam, S:9166.*
[8]*31 Mayıs 1944, Akşam, S:9201.*
[9]*1 Ocak 1946, Cumhuriyet, S:7676.*
[10]*16 Nisan 1952, Cumhuriyet.*
[11]*9 Ocak 1955, Vakıt, S:18383.*
[12]*Akın Kurtoğlu, Mustafa Noyan, Özel Halk Otobüsleri Tarihinden Yapraklar, Halk Ulaşım Dergisi, İstanbul Ocak-2012, s.12-13.*
[13]*WowTURKEY Ulaşım Forumları, http://wowturkey.com/forum/viewtopic.php?t=30733.*
[14]*7 Şubat 1954, Yeni İstanbul, Sayı.1516, s.2.*
[15]*21 Aralık 1955, Hürriyet, Sayı.2741, s.1.*
[16]*6 Aralık 1957, Milliyet, Sayı:2719, s.2.*
[17]*14 Mayıs 1960, Yeni İstanbul, Sayı:3771, s.2.*
[18]*5 Mart 1961, Hürriyet, s.1.*
[19]*29 Mart 1961, Milliyet, s.2.*
[20]*21 Mayıs 1961, Hürriyet, s.2.*
[21]*29 Mayıs 1961, Hürriyet, s.1.*
[22]*İstanbul Belediyesi Faaliyet Raporu, 1970.*
[23]*13 İkincikânun (Ocak) 1943, Cumhuriyet, Sayı:6611, s.2.*
[24]*4 Kasım 1944, Akşam, Sayı 9356, s.3.*
[25]*23 Şubat 1947, Vakit, Sayı: 10552, s.2.*
[26]*7 Mart 1947, Vakıt, Sayı: 10563, s.1.*
[27]*2 Kasım 1954, İstanbul Postası, Sayı: 2777-2067, s.2.*
[28]*11 Temmuz 1975, Milliyet, s.3.*
[29]*6 Mart 1962, Milliyet, s.1.*
[30]*19 Haziran 1962, Milliyet, s.7.*
[31]*11 Ekim 1959, Miliyet, s.3.*
[32]*2 Aralık 1959, Hürriyet, Sayı: 4165, s.2.*
[33]*14 Mayıs 1966, Milliyet, s.3.*
[34]*Servet-i Fünûn, 16 Kânun-ı Sâni 1329 (2 Rebiülevvel 1332), Sayı: 1182, s.1.*
[35]*İstanbul Şehri Rehberi, İstanbul Belediyesi Matbaacılık ve Neşriyat TAŞ, İstanbul 1934, Pafta:1, Eminönü Kazası.*
[36]*12 Temmuz 1957, Milliyet, Sayı:2572, s.2.*
[37]*30 Ocak 1960, Yeni İstanbul, Sayı: 3668, s.2.*
[38]*9 Mayıs 1961, Milliyet, s.2.*
[39]*6 Nisan 1991, Milliyet, s.12.*
[40]*TCDD, Hat Açılış İstatistikleri, http://www.tcdd.gov.tr/genel/acilistarihleri.htm*
[41]*8 Temmuz 1931, Vakit, S:4846.*
[42]*İstanbul Şehir Rehberi, İstanbul Belediyesi Matbaası, 1934.*
[43]*23 Nisan 1943, Akşam, S:8802.*
[44]*25 Mayıs 1943, Akşam, S:8834.*
[45]*1 Eylül 1954, Milliyet, S:1521.*
[46]*3 Eylül 1954, Yeni İstanbul, S:1722.*
[47]*15 Eylül 1955, Milliyet, S:1913.*
[48]*5 Aralık 1955, Hürriyet, S:2727.*
[49]*6 Aralık 1955, Milliyet, S:1995.*
[50]*6 Aralık 1955, Hürriyet, S:2726.*
[51]*9 Aralık 1955, Hürriyet, S:2729.*
[52]*14 Ağustos 1958, Hürriyet, S:3695.*
[53]*1 Eylül 1959, Milliyet, S:3343.*
[54]*23 Haziran 1965, Resmî Gazete, s.4.*
[55]*Vikipedia, Şark Ekspresi maddesi, http://tr.wikipedia.org/wiki/%C5%9Eark_Ekspresi*
[56]*Eser Tutel, Şirket-i Hayriye, İletişim Yayımları, İstanbul Kasım 1994, s.17.*
[57]*Takvim-i Vekayi, 29 Cemaziyelahir 1267 (1 Mayıs 1851).*
[58]*Eser Tutel, Şirket-i Hayriye, İletişim Yayımları, İstanbul Kasım 1994, s.33.*
[59]*11 Eylül 1946, Akşam, Sayı:10022, s.2.*
[60]*6 Temmuz 1952, Milliyet, s.2.*
[61]*24 Aralık 1952, Milliyet, s.2.*
[62]*28 Kasım 1955, Hürriyet, Sayı:2720, s.2.*
[63]*30 Eylül 1956, Miliyet, Sayı: 2289, s.3.*
[64]*24 Ocak 1957, Milliyet, s.2.*
[65]*27 Mart 1957, Milliyet, s.1.*
[66]*18 Ocak 1958, Cumhuriyet, Sayı:12028, s.2.*
[67]*18 Şubat 1961, Milliyet, s.3.*
[68]*4 Mart 1966, Milliyet, s.1.*
[69]*15 Haziran 1966, Milliyet, s.1.*
[70]*22 Mayıs 1967, Milliyet, s.1.*
[71]*9 Aralık 1967, Milliyet, s.1.*
[72]*İkdam, 12 Ağustos 1914, s.4.*
[73]*25 Eylül 1947, Cumhuriyet, Sayı: 8302, s.2.*
[74]*7 Ekim 1947, Tasvir, Sayı:785, s.3.*
[75]*27 Mayıs 1953, Milliyet, s.2.*
[76]*20 Haziran 1958, Hürriyet, Sayı: 3643, s.2.*
[77]*6 Temmuz 1957, Milliyet, s.2.*
[78]*27 Temmuz 1955, Milliyet, s.4.*

BİR RAMAZAN GELENEĞİ MAHYACILIK VE EMİNÖNÜ MAHYALARI

Fatih GÜLDAL* |

*Tarihçi, Yazar

Sultanahmet Camii, "Aman ya hazreti fahr-i âlem" yazılı mahya, Yusuf Çağlar Arşivi.

Osmanlılar ramazan ayını bir ibadet ve arınma olarak düşünmüşler, bunun yanında yerinde ve İslam ölçülerine uygun bir eğlence kültürü de oluşturmuşlardı. Osmanlı toplumunda Avrupa'daki gibi bir gece hayatından bahsedilmezdi. Ramazan hariç diğer zamanlarda yatsıdan sonra herkes evine çekilir önemli bir işi olmadığı sürece dışarıya çıkmazdı. Şehrin sokaklarının henüz aydınlatılmaya başlanmadığı zamanlarda sokağa fenersiz çıkılmaz, bu hâlde yakalananlar gözaltına alınarak karakola götürülürlerdi. Geçerli mazeret sunamayanlar kendilerini sabaha kadar bir hamam külhanında kazan görevlisi olarak bulabilirlerdi. Ramazanın gelmesiyle İstanbul sokakları şenlenir, fenerlerle yollar aydınlatılır, insanlar iftardan sonra gezintilere, sohbetlere, ev oturmalarına giderlerdi. Ramazana mahsus kahvehaneler oluşturulur, ekstra programlar tertip edilirdi. Devlet daireleri geç açıldığı için insanlar sahura kadar uyumaz herkes kendi meşrebine göre zaman geçirirdi.

Ramazanların en gösterişli eğlenceleri hiç şüphesiz ki ışık oyunlarıydı. Şehrin çeşitli yerleri özel kandillerle aydınlatılır, konak sahibi İstanbullular evlerinin önlerini ışıklandırırdı. Fakat insanların dikkatini en çok celbeden ve büyük bir eğlence kaynağı olan ise bazı Selatin camilerinin minarelerinin arasına iple kandiller asılarak, yazı ve şekillerden oluşturulan mahyalardı.

Mahya, Farsça mâh (ay) isminden Arapça "-iyye" ekiyle oluşturulmuş, Osmanlıca mâhiyye (aylık, aya mahsus) kelimesinin günümüz Türkçesindeki şeklidir. Recep, şaban, ramazan aylarının halk arasında adları verilmeden sadece "üç aylar" olarak anılması gibi mahya da yine adı verilmeden "ramazan ayına mahsus" anlamını kazanmış olsa gerektir. Mahya sözlük anlamı itibarıyla Ramazanlarda iki minare arasına gerilen ipe asılmak suretiyle kandillerle yazılan yazı ve yapılan resimlere verilen addır. Bununla birlikte yine ramazan gecelerinde iç mahya, zemin mahyası, gezdirme mahya, taraklı mahya başta olmak üzere, kaftanlama, kandil/fener uçurtma gibi iç ve dış mekânların aydınlatıldığı farklı tarzlar da mevcuttu.

Ramazan mahyaları ile Yeni Cami, Foto: Halit Ömer Camcı, 2008.

Süleymaniye Camii'nde kubbe malıyası (kaftanlama), Kartpostal, Yusuf Çağlar Arşivi, 1952.

Mahya Geleneği

Mahya ile İstanbul'un tezyin edilerek aydınlatılmasının tam olarak ne zaman başladığı konusunda ihtilaf varsa da 1578 yılında Dersaadet'i ziyaret eden Alman Gezgin Schweigger'in seyahatnamesinde iki minare arasında kandillerle kurulmuş güzel bir mahyayı resmeden bir gravürün bulunması, Osmanlıların ilk mahya tecrübeleri konusunda bilgi veriyor. Aynı şekilde Sultan III. Murat'ın, 1588 yılındaki bir emrinde kandillerde, minarelerin kandillerle donatılması istenmişti. İstanbul'un sosyal ve kültürel hayatı ile ilgili çok kıymetli bilgiler veren Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, "Ramazan Âdetleri" adlı bölümde mahya geleneğini şöyle anlatıyor:

"Ramazanın birinci gecesinden Bayram gecesine kadar minarelerin kandil ile aydınlatılması 1610 yılında I. Ahmet (1603-1617) tarafından adet hâline getirilmiştir. Ramazan geceleri mahya kurmak Süleymaniye, Sultan Ahmet, Valide Sultan ve Üsküdar'da gene Valide Sultan camilerine mahsus iken Üçüncü Ahmet (1703-1730) zamanında Damat İbrahim Paşa'nın tembihi ile Ayasofya, Fatih, Beyazıt, Sultan Selim, Şehzade ve Eyüp camilerinde de mahya kurulmuştur. Bir gece Şehzade Camii'nde kurulan mahyada Zülfikar resmî yapılmış, o zaman Şeyhülislam olan tarihçi Çelebizade bir kıta yazmıştı.

Ramazanlarda bayram gecesine kadar kandil yakılarak bayram gecesi kandil yakılmaması âdet hâline gelmişken, bütün İslam âleminde bu gecelerde şenlikler yapıldığı hâlde İstanbul'da minarelerin karanlık kalması, gene Damat İbrahim Paşa'nın, padişaha bir ferman çıkarttırması ile değiştirilmiş, minarelere geceleri ateşten kaftan giydirilmiştir. Mübarek mevlit gecelerinde de kandil yakılması bu fermandan sonra âdet hâline gelmiştir. Yalnız mevlit geceleri kandil yakılmakla beraber şehirde ev ve dükkânların önlerine kandil asılması ve beşer top atılması Sultan II. Mahmut zamanında başlamıştır."

Mahyalar genellikle iki minareli camilere asılırdı. Bir minaresi olanların kubbe alemiyle mahyalandığı görülse de tercihen iki minareli camiler aranırdı. Bazen minarelerin

Sultan Ahmet Camii, Yusuf Çağlar Arşivi.

Sultanahmet Camii, Foto: Halit Ömer Camcı, 2012.

iki tane olması da yetmez aralarındaki mesafenin de mahya asmaya uygun olması gerekirdi. Mahyacılar minarelerin arasına kandillerle çeşitli yazılar yazarlardı. Ramazanın ilk günleri genellikle "Merhaba", "Hoş geldin" gibi ifadeler varken son geceler "El-Firak" yazılırdı. Ramazan gecelerini ışıl ışıl aydınlatan mahyalarla günün anlam ve önemine binaen yazılar da bulunurdu. Özellikle I. Dünya Savaşı sırasında "Hilal-ı Ahmer'i unutma", "Hubbü'l-vatan mine'l-iman", "Muhacirini unutma", "Yaşasın İstiklaliyet" sık görülen ifadelerdendi. Yazıların yanında şehrin bu estetik aydınlatılmasında resimler ve şekiller de kullanılırdı. Çiçeklerden gül, lale, karanfil; şekillerden iki minareli cami, kuş, çadır, baklava dilimi, köşk, kule, balık, araba, hilal figürleri kullanılırdı.

Eminönü Mahyaları

İstanbul'da iki ve daha fazla minareye sahip camilerin çoğu Eminönü bölgesinde olduğu için ramazan bu bölgede mahyacılık açısından daha hareketli geçerdi. Konumu, mimari yapısı ve vakfiyesinden mütevellit mahya asılmak açısından en uygun cami Süleymaniye Cami'dir. Ramazanda hilalin görülmesiyle ilk kandil yakılan yer de burasıdır. Bunun peşinden Sultanahmet, Yeni Cami ve diğerleri gelirdi. İç mahya olarak nitelendirilen ve caminin içinde ana kubbenin yarıçapı iki noktası arasında genellikle cemaatin bakış yönüne göre kıble istikametine kurulan mahyalar da genellikle Ayasofya, Sultan Ahmet ve Süleymaniye gibi camilerde olurdu. M. Zeki Pakalın'ın Efdalüddin Bey'den aktardığı bilgiye göre mahyacı kaydı vakfiyelerde en erken 1774-75 yılları arasında Ayasofya vakfiyesinde geçer. Yine ilk elektrikli mahyalardan biri Ayasofya'ya kurulmuş lakin daha sonra bu durum geleneklere aykırı bulunarak kaldırılmıştır. Türk edebiyatının önemli isimlerinde Halide Edip Adıvar çocukluk hatıralarını anlattığı Mor Salkımlı Ev'de ilk teravih namazını kılmak için sütbabasının omzunda Süleymaniye Camii'ne gittiğinde gördüğü mahyadan ne kadar etkilendiğini yazar. "Minareden minareye havada uzanan ışıktan yazılar mavi kubbede ne garip ve tabiat üstü bir nur tecellisi idi."

En tanınmış mahyacılar da genellikle Eminönü camilerinin mahyacılarıydı. Süheyl Ünver'e göre bunlardan ilki Süleymaniye mahyacısı Abdüllatif Efendi idi. Bu zat yine Süleymaniye Camii mahyacılarından ve en büyük mahya üstatlarından biri olarak kabul edilen Ahmet Efendi'nin babası idi. Mahyacılık sanatına bazı usuller getiren, bu işi disipline eden kişi de Abdüllatif Efendi'dir. Yine Ünver'in verdiği bilgilerden 1931 yılında mahya kurulan camilerdeki mahya ustalarının adlarını öğrenmekteyiz. Buna göre Eminönü camilerinden Ayasofya'da Ahmet Efendi, Sultan Ahmet'te Ali Efendi, Yeni Cami'de Yorgancı Tevfik Efendi, Süleymaniye'de Ahmet Efendi, Beyazıt Camii'nde Lütfü Efendi, Laleli'de Hikmet Efendi, Şehzade Camii'nde ise Salih Efendi görev yapmaktadır.

Süleymaniye Camii gece görünüşü — Mosque of Suleymaniye

Yusuf Çağlar Arşivi.

Sami Güner'e ait Süleymaniye Camii'nden bir mahya, Yusuf Çağlar Arşivi.

Mahyalar sadece ramazan ayına özgü ifadeler taşımaz, sosyal ve ekonomik mesajlar da verirdi. "Para Biriktir", Sultanahmet Camii, Yusuf Çağlar Arşivi.

Sarayburnu, Ayasofya ve Sultanahmet, Foto: Halit Ömer Camcı, 2011.

EMİNÖNÜ SEMTİNİN KÜLTÜR, SANAT VE EDEBİYAT MEKÂNLARI

Yrd. Doç. Dr. Turgay ANAR*

**İstanbul Medeniyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi*

Şehir, modern insanın kozasıdır. Bu kozanın türlü şekillerde oluşmasını sağlayan unsurların en önemlilerinden biri; kültür, sanat ve edebiyatla hasbi bir şekilde ilgilenen sanatkârların var olmasıdır. Şehrin her türlü çalkantı ve kakofonisinden kurtulmak isteyen sanatkâr, yaratıcı çabasıyla sadece bakmasını bilenlerin görebileceği bir "iç kale" kurmaya çabalar. Şehrin içinde bir "iç kale" kurma çabasının arkasındaki başlıca etken ise sanatkârın kendisi gibi kültür, sanat ve edebiyata ilgi duyanlarla vakit geçirme ihtiyacıdır. Bu yüzden edebiyat ve sanatla nefes almak isteyenler; kültür, sanat ve edebiyat mahfillerini kurmuş, buralara devam etmişlerdir.

Bizim kültürümüzde, genelde bir "üstat önderliğinde" ve "düzenli" olarak yapılan kültür, sanat ve edebiyat eksenli toplantılara mahfil adı verilmektedir[1]. Türkçe sözlükler genel olarak mahfil kelimesini, ***"Konuşup görüşmek için bir araya gelinen yer, toplantı yeri; toplanmış heyet, meclis; oturulacak yer, görüşülecek yer "***[2] şeklinde açıklamaktadır. Öncelikle mahfil kavramını, "sanatçı ve edebiyatçıların buluştuğu" yerlerle ilişkilendirerek kültür, sanat-edebiyat mahfili kavramının çerçevesini çizebiliriz. Bir mahfilin oluşabilmesi için birden fazla sanatçı ve edebiyatçıya ihtiyaç vardır. Sanatçı ve edebiyatçılar, günlük hayat meşgalesinin dışında veya bununla birlikte, edebiyat ve sanatla ilişkilendirilebilecek konu, kavram, eser, şekil, tür vb. üzerinde, bu türden "toplantı yerlerinde" bir araya gelerek görüş ve fikir alışverişinde bulunurlar. Mahfil, aynı zamanda çeşitlilikler arz eden bir "eleştiri" odağıdır. Odağın beklenti, ilgi, düşünce, gözlem, tenkit ve eleştirileri sanat ve edebiyatla yakından ilgilenenleri pek çok alanda geliştirir ve henüz yayımlanmamış bir eserin, edebiyat kamuoyundan geçer not alıp alamayacağına dair "yoklaması" bu tür mekânlarda yapılır.

Mahfillerin kurulmasında, edebiyatçıların mahfillerde bir araya gelmesinde başka bir faktör daha etkilidir: Üstat edebiyatçı veya sanat/kâr hamisi. Mahfilleri kuran, mahfillerde kişiliği ve edebî birikimi yönünden herkese otoritesini kanıtlamış üstatlar, buralardaki iletişim sistemini oluşturan ve sistemin düzenini layıkıyla sağlayan kişilerdir. Üstadın evi de mahfil olarak bilinir. Cumhuriyet sonrasında çeşitli sebeplerle "hami" ve "üstatlık" kavramları büyük oranda anlam değişimine uğrar. Bu yüzden "hami" ve "üstadın" yerini Cumhuriyet'ten sonra "yönetici, toplayıcı, yönlendirici" gibi sıfatlara sahip insanlar alır.

Galata Köprüsü ve Yeni Cami, Kartpostal, Atatürk Kitaplığı, Krt_101.

Edebiyat üzerine sohbetler, mahfilde bulunanlarca ilgiyle takip edilir. Bu yüzden mahfillerdeki bu tür sohbetlere, bir "hasbihal olarak edebiyat eleştirisi" denilebilir. Tenkit, sohbet, tekdir, muhabbet ve adı her ne olursa olsun bu tür edebî bir eylem, mahfilin öz niteliğini ortaya koyar. Mahfile katılanların görüşleri, fikirleri, itiraz ve beğenileri, burada bulunanları olumlu veya olumsuz yönde etkiler. Mahfiller, bu yönüyle "etki alanı" çok geniş edebiyat mekânları hâline gelir, hatta buradaki faaliyetlerin niteliği dikkate alınırsa toplumun kültür-sanat ve edebî "belleği" olarak kabul edilebilirler.

Mahfiller, eski devirlerde konak, köşk, yalı türünden mekânlarda, yirminci yüzyıldan sonra ise sahaf, kahve, kıraathane, çayhane, lokanta, meyhane, bar, bahçe, apartman dairesi, otel gibi kamunun rahatlıkla cevelan ettiği çok çeşitli mekânlarda kurulur. Bu bilgiden yola çıkarak, yazımızın kolayca okunmasını sağlamak amacıyla mahfil ve sanat-edebiyat mekânlarını kendi içinde bölümlere ayırarak düzenlemeyi tercih ettik. "Kültür, sanat-edebiyat mekânlarında", edebiyat ve sanat mahfillerindeki gibi köklü bir gelenek oluşmamıştır, ayrıca buralar genelde sanatçı ve edebiyatçıların çok fazla vakit geçirmedikleri gelip geçici "uğrak mekânları"dır.

Biz, bu tür sanatçı ve edebiyatçıların buluşma, toplanma, sohbet ve uğrak mekânlarını yazının bütünlüğüne dâhil edip onları da mahfil kavramının içine ekleyerek konunun bir bütünlüğe kavuşmasını sağlamaya çalıştık. Ayrıca geçmişten günümüze gelene kadar Eminönü'nde ortaya çıkan kültür, sanat ve edebiyat mekânlarından sadece dikkat çekici olanlarının üzerinde durduk. Şüphesiz bu tür mekânlar, bir semtin kültür, sanat ve edebiyat açısından zenginliğini gösteren sıra dışı ve çarpıcı işaretlerdir.

KAHVE, KIRAATHANE VE ÇAYHANELER

1. Fevziye Kıraathanesi

Fatih'in Şehzadebaşı semtindeki Fevziye Caddesi'nin köşesinde, Şehzadebaşı Sebili'nin karşısında[3] yer alan kıraathaneye edebiyatçıların yanı sıra politikacılar da devam ederdi. Ramazanlarda ise mekânın asıl önemli unsurları müzisyenlerdi.

Kıraathanede sinema gösterimi de yapılırdı. Fevziye, en şaşaalı dönemini 1885–1900 yılları arasında yaşadı[4]. Bahçesinde, özellikle yaz akşamları musiki meşkleri düzenlenirdi. Ahmet Rasim, Fevziye'de karagözcü ve kuklacılar ile meddahların gösterilerinden halkın çok fazla zevk aldığını, dinleyicilerin fasıl adabına uyarak elleri dizlerinin üstünde, hareketsiz ve en ufak bir fısıltı çıkarmadan fasılı dinlediğini anlatır. Burada fasıllar dört saat sürer, Ramazanların dışında ise cuma ve pazar günleri saz takımı sanatlarını icra ederdi[5].

Müdavimleri arasında şu isimler vardı: Ahmet Midhat Efendi, Veled Çelebi, Necip Asım, Ziya Gökalp, Prens Sabahattin[6]; Hüseyin Rahmi Gürpınar, Ahmet Rasim, Mehmet Celal (Deli), Ahmet İhsan Tokgöz[7].

Fevziye Kıraathanesi, Jön Türk hareketine mensup oldukları iddiasıyla ordudan atılan subaylar tarafından siyasi toplantı yapılmak üzere de kullanıldı. Varlığını mütareke yıllarına kadar sürdüren Fevziye Kıraathanesi, bu tarihten sonra yerini Emperyal Sineması'na bıraktı.

2. Kâzım'ın Kıraathanesi

Şehzadebaşı'ndaki Direklerarası'nın önemli kıraathanelerinden biri olan Kâzım Efendi'nin Kıraathanesi, Osman Baba Türbesi'nin bitişiğinde, 87 numarada bulunuyordu[8]. Kıraathanede, devrin özelliği gereği birçok tiyatro kumpanyası da sahne almıştı. 1882 yılında Cudi Efendi'nin "Hayalhane-i Osmanî" isimli tiyatro kumpanyası burada müşterilere gösteri düzenlemişti. 1886 yılında kıraathanenin büyük ve setli bahçesine yeni bir sahne kuruldu, burasını da "Mesire-i Efkâr Tiyatrosu" kiraladı. Bedros Magakyan yönetimindeki tiyatro, Haydar Bey'in Pembe Kız ismindeki müzikli oyununu bu sahnede oynadı.

Kâzım'ın Kıraathanesi'ne Ahmet Midhat, Ahmet Rasim, Şeyh Vasfi[9]; Halit Ziya, Rıza Tevfik, Münci Fikri, Halil Edip, Ali Suat ve Mehmet Rauf[10]; Ahmet İhsan[11]; İbnülemin Mahmut Kemal İnal ve kardeşi[12] devam etti[13].

3. Mahmutpaşa Kahvesi

Mahmutpaşa Camisi'nin avlusunda yer alan kahve, merkezi konumu sayesinde pek çok edebiyatçının uğradığı bir mekândı. Yaz aylarında özellikle öğleden sonraları hareketlenen kahvede, genellikle satranç, dama gibi oyunlar oynanırdı. Kahvedeki sanat-edebiyat sohbetleri herkese açık değildi[14]. Özellikle yazarlar, şairler ve okumuş yazmış kesimden insanlar burada toplanırdı. Kahvenin gedikli birçok müşterisi vardı. Piyer Loti sık sık burada nargilesini fokurdatırdı. Belli başlı müdavimleri arasında Müneccimbaşı Osman Saib Efendi, Mithat Efendi(sonra Paşa), Bekir Sami Paşa, Lütfü Efendi (1853 yılında İstanbul'a yerleştikten sonra), Ethem Pertev Efendi (sonradan Paşa), Ceride-i Havadis gazetesinin yazarları Âli ve Hafız Müşfik Efendi, Bursalı Sakıp, Kâzım Bey (sonra Paşa), Fatin Efendi, Münif Efendi (sonradan Paşa)[15], Ebüzziya Tevfik yer alırdı.

Divan şiirinden örneklerin sunulduğu ve geleneksel bir tenkit mekânizmasının icra edildiği sohbetlerde, üstat kabul edilen kişi, bilgisi, görgüsü ve kültürüne göre dinleyenlere bir şiiri yorumlardı. Üstat, yorumladığı şiirin diğer şiirlerle olan benzerlik ve farklılıkları ortaya serer, kimi zaman da şiirdeki anlaşılması zor bir mazmunu (sembol) anlaşılacak bir seviyede dinleyenlere açıklardı. Ebüzziya Tevfik'e göre, kahve on dokuzuncu yüzyılın sonuna doğru kapandı[16].

4. Hacı Mustafa'nın Çayhanesi

Buradaki sohbetler genelde herkese açıktı, ama herkes bu toplantılarda söz söylemezdi. Kültürü, bilgisi ve saygısıyla diğerlerinden farklı bir konumda kabul edilen üstatların bu tür mekânlarda sözleri asla kesilmez, onların söyleyeceği her söz değerli kabul edilirdi. Mithat Cemal, on sekiz yaşında olmasına rağmen bu mekânın müdavimiydi[17]. Mithat Cemal burada, hayranı olduğu Mehmet Âkif ile buluşurdu. Henüz idadi talebesi olan Mithat Cemal, Âkif'in "Hasta" manzumesine hayrandı ve bu hayranlığı onu bu mekâna getirmişti. Bu toplantıların birinde Mithat Cemal, Mehmet Âkif gibi büyük bir edebiyatçıyla tanışmanın verdiği sevinçle, ondan bir manzume okumasını rica etmişti. Âkif, ricasını önce yerine getirmemiş, bir kere daha rica eden genci kırmadan fakat isteksiz bir sesle manzumesini okumuştu.

Mekânın saygıdeğer simalarından biri olan Âkif'in yanında genelde Babanzade Ahmet Naim olurdu. Burası Darülfünûn müderrislerinden Ahmet Naim ile Umur-ı Baytariye

Eminönü sahilinde kayıkçılar, Kartpostal, Atatürk Kitaplığı; Krt_5275.

Müdür Yardımcısı Âkif'in buluşma yeriydi. Ahmet Naim, her akşam kimse fark etmesin diye Muhiddin-i Arabî'nin veya İmam-ı Müberred'in bir eserinin içine yerleştirdiği Le Temps gazetesini Âkif'e burada okurdu[18]. Âkif, başka bir gün Ahmet Naim'e "Fatih Kürsüsü'nde" isimli ünlü şiirini burada okudu. Masada Mithat Cemal ve Şevket Bey de vardı. Mithat Cemal, şiir bitmeden Âkif'e sataşmaya başladı. ***"Bu ne yanık geçmiş özlemi! Bütün öğrenimini okullarda yap, sonra da kalk medreseye uzak düşmenin acısını duy. Tuhaf!"***[19] sözleriyle Âkif'i eleştirdi. Âkif bu sözlere karşı ağzını hiç açmadı. Arkadaşı ve dostu Ahmet Naim, Mithat Cemal'in eleştirisinde haksız olduğunu delilleriyle ortaya koydu. Mithat Cemal, tartışmada başka bir şey söylemedi. Mesele böylece tatlıya bağlandı. Mehmet Âkif, aradan biraz zaman geçince "Fatih Kürsüsü'nde" isimli manzumesini Mithat Cemal'e ithaf etti. Burayı mesken tutanlardan biri de Neyzen Tevfik'ti. Onu buraya getiren sebep "hocam" dediği Mehmet Âkif ile birlikte vakit geçirmek, onun sohbetinden faydalanmak isteğiydi. Neyzen Tevfik'i çok seven Âkif, onu İbnülemin Mahmut Kemal, Hersekli Arif Hikmet, Halil Edip gibi ünlü kişilerle de tanıştırmıştı. Ayrıca mekânın sahibi Hacı Mustafa da Neyzen'in arkadaşıydı.

5. Hacı Reşit Ağa'nın Kıraathanesi

Şehzadebaşı'ndaki kıraathanelerin arasında biri vardı ki diğerlerinden pek çok yönüyle ayrılırdı. Hacı Reşit Ağa, Ahmet Rasim'in tasviriyle cılız mı cılız, bodur, ela gözlü, esmer ve olağan dışı bir şahsiyetti. Geriye doğru basık duran fesinde her zaman şebboy, menekşe, sümbül veya mevsimine göre yahut da Hacı'nın ruh durumuna uygun bir çiçek takılı olurdu[20]. Harikulade çaylar demleyen ağanın kahvesinin duvarında dükkânının bir nevi kanunu kabul edilen Farsça şu dizeler asılıydı: ***"Çay-ı mâ hoş-güvâr ü şîrin est / Çün lebilal-i yâr renginest"***[21] (Çayımız lezzetli ve tatlıdır. Çünkü sevgilinin lal dudağı rengindedir.) Burada başta Tarih ve Malumat olmak üzere bir sürü gazete de bulunurdu.

Kıraathanenin pek çok müdavimi vardı. Bu müdavimlerin içinde en şöhretli olanı Muallim Naci'ydi. Hak bildiği yoldan yürümeye ve doğruları eğip bükmeden söylemeye azimli bu cevval edebiyatçı, yazılarını kıraathanede ara sıra yazardı. Hoca Hayret Efendi, kıraathanenin bir diğer gediklisiydi. Cenap Şahabettin'in onun için gözlerinin bozukluğu sebebiyle söylediği "Yarasa kadar ışıktan korkar." sözünü hak etmişçesine, aydınlıkta bile gözlerini kırpıştırmadan duramazdı. Hoca Hayret'in bedeni ve giyim kuşamıyla ilgili kusurlarına rağmen, sehl-i mümteni kabul edilebilecek vasıfta sözleri vardı. Bunlardan biri şöyleydi: ***"Kitaba bakarak karşılık vermek, kabak bağlayıp yüzmek gibidir."***[22]
Kıraathanenin bir diğer önemli siması, Robert Kolej'de öğretmenlik yaparken Amerikalıların ondan İslamiyet'i kötüleyen kitapları çevirmesini istemeleri üzerine görevinden ayrılacak kadar dinîne bağlı olan Muallim Feyzi Efendi'ydi[23]. Buranın bir özelliği de, şairlerin kendi şiirlerini hiç çekinmeden mekândakilerin gözlerinin içine baka baka serbestçe okuyabilmeleriydi. Kıraathanenin sahibi olan Hacı Reşit Ağa ise genellikle yazdığı şiirlerinden birini okuyarak bu şiir okuma etkinliğini sonlandırırdı[24].

Ahmet Rasim, kıraathanenin belki de en cin fikirlisi ve Hacı Reşit'e en fazla takılan müdavimiydi. Servet-i Fünûn'a mensup şair ve yazarları millî olmamaları yüzünden eleştirenler, bu edebiyatın mensuplarını eleştirmek için onlara "dekadan" lakabını vermişlerdi. O sıralarda "dekadan" kelimesi ironi, hakaret, iğneleme, aşağılamanın hemen her tonunu barındırıyordu. Ahmet Rasim, işte bu kelimeyi Hacı Reşit Ağa için kullanmıştı. Dekadan kelimesi, muhataplarını yerin dibine geçirmek isteyenlerce kelimenin bütün anlamları zorlanarak "dinsiz, imansız" anlamına da getiriliyordu. Hacı, Ahmet Rasim'in kendisi için böyle nahoş bir sıfat kullanması karşısında beyninden vurulmuş gibi havalara fırlayıp dükkânına bir daha o "zındığı" asla almayacağını hatta onu dava edeceğini bağıra çağıra çevresine ilan etmişti.

Eminönü sahili ve arkada Yeni Cami, Yusuf Çağlar Arşivi.

Ahmet Rasim ise kıraathaneye geldiğinde ona çay vermeyen Hacı'nın gönlünü hemencecik alıvermesini bilmişti. Rasim, Malumat'ta onu yanlışlıkla dekadan saydığını, Hacı'nın halis muhlis Müslüman olduğunu, dinîyle ilgili hiçbir şüphenin olamayacağını beyan etmişti. Hacı'nın hınzır müşterileriyse fırsat bu fırsattır deyip onun hassas noktasına sürekli dokunmaya başlamışlardı. Bunlar laf arasında Hacı'nın dekadanlığını dile getiriyor, dekadan kelimesini olumsuz anlamda kullanarak onun aslında dinîni değiştirdiğine dair imalar ediyorlardı. Hacı Reşit ise özene bezene meşin bir cilt içinde korumaya aldığı Ahmet Rasim'in tekzibini koynundan çıkartıp kendinî alaya alanlara gösterip kahkahalar atıyordu. Ne var ki Hacı Reşit'in bu hareketine birisi öyle bir cevap vermiş, o da yine çileden çıkmıştı: ***"Demek dinîni yenilemişsin."***[25]

Kıraathane, Meşrutiyet'ten sonra ölen Hacı Reşit Ağa'dan Mersin Efendi'ye geçmiş, toplantılar da bir süre daha aynı mekânda devam etmiştir.

6. Sarafim Kıraathanesi

Beyazıt'ta Okçularbaşı'nda Reşit Paşa Türbesi'nin tam karşısındaki 33 numaralı dükkânda, kesin olmamakla birlikte on dokuzuncu yüzyılın başlarında veya ortalarında açılan Sarafim Kıraathanesi, önceleri Uzun Kahve, zamanla Okçularbaşı, nihayet sahibinin adı dolayısıyla Sarafim Kıraathanesi şeklinde isimlendirildi[26].

İlk açıldığı sıralarda kıraathanede müdürler ve görevden alınmış eski devlet memurları toplanırdı. Mekân sonraları edebiyatçıların sürekli uğradıkları, uzun vakitler geçirdikleri bir mahfil oldu. Buranın müdavimleri arasında şu isimler vardı: Namık Kemal, Sadullah Paşa, Hâlet Efendi, Ayetullah Bey, Hersekli Ârif Hikmet, Hasan Subhi, Ebüzziya Tevfik, Âli, Refîk, Yusuf ve Aziz Beyler, Vidinli Tevfik Paşa, Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Ceride-i Askeriye'nin yazarlarından Kolağası Hacı Reşit ve Sait, Kırımlı Doktor Aziz Bey, Maliye ve Maarif Nazırı Yusuf Paşa[27].

Kıraathanede, süreli yayımlarla kitaplar numaralı ve düzenli bulundurulduğundan, müşteriler istediği cildi veya eseri kolayca bulma imkânına sahipti. Önceleri Takvim-i Vekayi ve Ceride-i Havadis gazeteleri bulunan kıraathaneye, zamanla Tercüman-ı Ahval, Tasvir-i Efkâr, Mecmua-i Fünûn, Mir'at gibi gazete ve dergiler de gelmeye başladı. Daha sonra Tuna, Bosna, Fırat, Envâr-ı Şarkiye ve Suriye gibi taşranın süreli yayımları kıraathaneyi dağıtım merkezi olarak belirledi. Bu sayede taşra ile ilgili bilgiler edinmek isteyenler de kıraathanede toplanmaya başladı[28].

Haliç ve Süleymaniye Camii, Kartpostal, Atatürk Kitaplığı, Krt_4848.

Ahmet Rasim; Muharrir, Şair, Edib isimli eserinde, Sarafim Kıraathanesi'nin "okuma fikrinin umumileştirilmesi için" atılmış ilk adım sayılması gerektiğini söyler[29]. O devirlerde, bu tür süreli yayımları incelemek için kütüphaneler olmadığından, Sarafim Kıraathanesi'nde çalışma yapan pek çok insana rastlamak mümkündü. Hatta kapanmasına yakın burayı görme fırsatına sahip olan Süheyl Ünver'in verdiği bilgiye göre, Meşrutiyet yıllarının başında Osman Nuri Ergin yazmak istediği konularla ilgili araştırma yapmak amacıyla buradaki gazete ve dergi nüshâlârını incelemişti[30].

Kıraathanenin ününü işiten Halit Ziya, hayallerinde muhteşem bir edebiyat mahfili olarak süslediği bu yeri görmek istemiş, fakat bir türlü cesaretini toplayıp da kapısından içeri tek başına adım atamamıştır. Halit Ziya, Kırk Yıl isimli eserinde burayı ilk defa nasıl gördüğünü de anlatır[31].

Kıraathane zamanla İstanbul'dan taşraya gönderilen ve taşradan İstanbul'a gelen gazete, dergi ve kitapların dağıtım merkezi oldu. Kültür ve sanatın merkezi olması dolayısıyla bazen taşradan bilgi veya kitap almak amacıyla buraya mektuplar gelirdi. Gelen mektuplara savsaklanmadan detaylı cevaplar yazılır, istenilen kitaplar bulunup taşraya gönderilirdi.

Süheyl Ünver'in 1920'lerde gördüğü manzara içler açısıdır. Sarafim Efendi hayattan göç ettiğinden olmalı gazete, dergi ve kitapların bulunduğu raflar bomboştur.

Kıraathane sadece İstanbul'un okuryazar kesimiyle değil, taşrayla da irtibatlı olduğundan, burada oturmanın kendine has bazı kuralları vardı. Ahmet Rasim, Muharrir, Şair,

İctihad Dergisi'nin çıkarıldığı İctihad Evi, Foto: Fatih Güldal, 2012.

Edib isimli eserinde buranın adabında koltuğa yan oturmak, masaya çat çat vurmak, bana bir kahve getir diye bağırmak, bağıra bağıra konuşmak türünden hareketlerin yeri olmadığını, ayrıca kıraathaneye sarhoş gelenlerin içeri alınmadığını söyler.

Uzuna yakın fakat az tıknazca, güler yüzlü bir insan olan Sarafim Efendi, işlettiği mekânın nezih ve kaliteli olması için çok çaba harcamıştı[32]. Sarafim Kıraathanesi'nde gazete, dergi veya kitap okuyanlar, başka bir mekânda yirmi paraya içilen kahveye burada kırk para öderlerdi[33].

7. Arif'in Kıraathanesi-Setli Kahve

Divanyolu'nda, bugünkü Sağlık Müzesi'nin karşı sırasında yer alan, on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde devrin pek çok ünlü simasının devam ettiği setli bir kıraathaneydi[34]. Burası sahibinin ismi sebebiyle Arif'in Kıraathanesi olarak da bilinirdi. Sultan Abdülaziz döneminde yayılan gazete okuma zevkini tatmin etmek isteyen devlet memurlarından şair ve yazarlara kadar hemen her sosyal statüden insan II. Abdülhamit devrinde buranın müdavimleri arasında yer alırdı[35].

İstanbul Ramazanlarının geleneksel eğlenceleri arasında yer alan Karagöz gösterileri olduğu zamanlarda kıraathaneye sıralar konulur, çocuklar da içeri alınırdı. Onların gürültü ve patırtısını burada çok dinleyen Ahmet Rasim, kıraathaneye "Sübyan Mektebi" adını vermişti[36].

Kıraathanenin ilk zamanlarındaki müdavimleri arasında Namık Kemal, Ebuzziya Tevfik ve Yanyalı Nuri Efendi sayılabilir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında buraya Celal Sahir ve arkadaşları ile İzzet Melih Devrim ve Agâh Sırrı Levend de devam etmişti[37]. Beşir Ayvazoğlu bu kahveye Şinasi, Âli Bey, Lastik Sait Bey, Ahmet Midhat Efendi, Muallim Naci, Şeyh Vasfî ve Mehmet Âkif'in de devam ettiğini yazmaktadır[38].

Salah Birsel, Kahveler Kitabı isimli eserinde Mütareke döneminde Beyaz Rusların suriçi taraflarındaki ilk barı burada açtıklarını ve Rus kadınların da aynı yerde garsonluk yaptıklarını yazar. Bu sebeple kıraathanenin ortamı zamanla değişir. Öyle ki Birsel eserinde, burada tombala gibi oyunlar oynandığından ve karafatma yarışlarının düzenlendiğinden söz eder[39]. Beşir Ayvazoğlu, Divanyolu isimli eserinde kıraathanenin Cumhuriyet'in ilk yıllarında da şöhretini koruduğunu, Adliye Sarayı yapılırken de birçok ünlü bina ile birlikte yıkıldığını belirtir[40].

8. İkbal Kahvesi

Nuruosmaniye Caddesi'nin Vezir Hanı Caddesi ile kesiştiği sol köşede yer alan İkbal Kahvesi, Nuruosmaniye Camii'nin avlu kapısının karşısına denk gelirdi[41]. Açılış tarihini net olarak bilemediğimiz kahve, Birinci Dünya Savaşı'nın ilk yıllarından, kapandığı 1965 yılına kadar pek çok sanatçı, yazar ve gazetecinin buluşma, sohbet etme ve eğlenme mekânı oldu[42].

Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Beş Şehir isimli eserinde anlattığına bakılırsa o yılların genç şair ve yazarları İkbal'e Mütareke yıllarında devam ederdi. Burayı, Yüksek Muallim Mektebi'nin felsefe öğrencileri olan Hasan Âli Yücel ile Hikmet keşfetmişti. Onların keşiflerinin peşine takılan ve edebiyata gönül vermiş gençlerin devam ettiği mekâna gençlerin üstat kabul ettikleri Yahya Kemal'in de gelmesiyle İkbal tam anlamıyla bir edebiyatçı kahvesine döndü. Millî Mücadele'ye açıkça destek veren Dergâh dergisi çevresinde toplanan bu gençler, Mustafa Şekip Tunç, Hasan Âli Yücel, Necmeddin Halil Onan, Ali Mümtaz Arolat, Abdülhak Şinasi Hisar, Mustafa Nihat Özön, Nurullah Ataç, Yunus Kâzım Köni ve Zekâi'ydi. Mükrimin Halil ve Osman Cemal Kaygılı da Yahya Kemal'in İkbal'deki sohbetlerinin müdavimiydi.

İkbal'e buraya çok yakın bir konumda bulunan Düyun-ı Umumiye'de çalışan Ahmet Haşim de ara sıra gelirdi. Birkaç nesil ve birkaç dünyanın farklı insanları İkbal'de buluşur, çeşitli konularda sohbet ederlerdi[43]. İkbal, zamanla popülerliğini yitirse de Orhan Kemal'in İstanbul'a gelişiyle tekrar altın çağına döndü. Orhan Kemal, 1951'den sonra İkbal'i tekrar bir sanat-edebiyat merkezine çevirdi. Burası için ***"İkbal bizim için evimiz kadar, dahası, bir bakıma evimizden çok daha bize yakın oldu."*** cümlesini kullanırdı Orhan Kemal[44]. O, burada hemen her konuda sohbetler yapardı. Onun buradaki varlığı ve mekânı çok fazla benimsemesi, Orhan Kemal'i dinlemek, onunla tanışmak isteyenlerin de ilk uğradıkları yerlerden birisi olmasını sağladı[45].

Masadan masaya laf atmaların, yeni bir dergi çıkarma faaliyetlerinin, sanat ve edebiyat konuları ve yazarlarla ilgili konuşma ve tartışmaların hiç eksik olmadığı İkbal, 1965 yılında kapandı, mekânın müdavimleri de çeşitli kahvelere dağıldı[46].

9. Küllük Kahvesi

Beyazıt Camii'nin türbe kapısının ön tarafındaki alanda, yani caminin caddeye bakan tarafında, meşhur Emin Mahir Efendi Lokantası'nın da bulunduğu bölümde yer alan bir açık hava kahvesiydi. Caminin diğer tarafında Sahaflar Çarşısı ve Çınaraltı Kahvesi yer alırdı.

10. Meserret Kahvesi

Sirkeci'den eskiden basının merkezi olarak bilinen Babıâli'ye çıkarken Ankara Caddesi ile Ebussuut Caddesi'nin bitiştiği köşede, üst katlarında Meserret Oteli bulunan, alt katındaki kıraathanede ise pek çok yazar, gazeteci, şair ve siyasetçiye rastlanabilen mekândı.

Eskiden basın yayım kurumları Babıâli'de bulunduğundan, Meserret Kıraathanesi'ne gazetecilerin çoğu ya iş çıkışı ya öğle aralarında veya belirlenmiş bir zamanda uğrardı. Ayrıca devlet dairelerine yakın olduğu için siyasiler ve devlet memurlarının, ticaret merkezine yakın olduğu için de bir sürü tüccarın tıka basa doldurduğu bir kıraathaneydi.

Halit Ziya Uşaklıgil'in anılarından öğrendiğimize göre buranın 1900'lü yılların başlarında açık olduğu tespit edilebiliyor. Halit Ziya, Kırk Yıl isimli anı kitabında; buranın önce Yıldız Kıraathanesi ismine sahip olduğunu fakat Yıldız Sarayı'nda oturan padişahtan çekinildiğinden isminin sonra Yaldız'a çevrildiğini yazmıştır[47].

Kahveye daha çok gazeteciler gelirdi. Gazeteciler burayı bir nevi haber ajansı gibi kullanırdı[48].

Meserret birkaç derginin resmî olmayan yönetim yeriydi. Yürüyüş dergisini çıkaran Rıfat Ilgaz, Hüsamettin Bozok, A. Kadir, Ömer Faruk Toprak, Lütfü Erişçi burada dergilerinin çıkış hazırlıklarını yapmış, derginin işlerini düzene koymuşlardı. Peyami Safa, Fikret Âdil, Mahmut Yesari, Necip Fazıl, Reşat Nuri, Nizamettin Nazif, Vâlâ Nurettin, Ahmet Kutsi, Kemalettin Şükrü ve Osman Cemal bir vakitler burada yeni bir gazete kurmak amacıyla toplandı. Bunların hemen hepsi bir gazetede köşe sahibiydi. Gazetenin isminin ne olacağıyla ilgili tartışma ve fikir alışverişi uzun sürdü ama ortaya çok da güzel olmayan bir isim çıktı: Penfamoh. Gazeteyi çıkaranlarının baş harflerinden oluşan bu garip isimli gazete, hiçbir zaman piyasaya çıkamadı[49].

Necip Fazıl, Babıâli isimli eserinde burada geçen bir olayı anlatır. Olayın kahramanları Necip Fazıl ve Ahmet Hamdi Tanpınar'dır. DarülFünûn Edebiyat Şubesi'nden yeni mezun olan genç Ahmet Hamdi, Erzurum'a öğretmen olarak gitme hazırlıkları yaparken bir gün burada Necip Fazıl'a rastlar. Erzurum'da bir süre bulunmuş olan Necip Fazıl'a, oranın nasıl bir yer olduğunu sorar. Necip Fazıl, "ne bekliyorsun" diye cevaplar Ahmet Hamdi'nin sorusunu. Hülyalı bir sanatkâr ciddiyetiyle sorar Ahmet Hamdi: ***"Mesela içinden geçerken piyano sesi duyulan bir sokağı yok mu?"*** [50]

Sezai Karakoç, bu kıraathanede otururken, 6 Ocak 1959 tarihinde "Sirkeci İnfilakı" diye anılan olay meydana gelmişti. Meserret Kıraathanesi'nin karşısında bulunan Tan Matbaası'nın birinci katındaki bir sandıkta bulunan 90 kilo dinamit infilak etmiş, Sezai Karakoç bu olaydan hafif sıyrıklarla kurtulmuştu. Bu patlama sırasında, Sezai Karakoç'un dergilerden kesip dosyaya koyduğu şiir yaprakları ortalığa saçılmış, bu yüzden de şiir kitabının piyasaya çıkması bir süre ertelenmişti. Sezai Karakoç'un kendi ifadesine göre, bu olay üzerine yazdığı ***" Ben Kandan Elbise Giydim, Hiç Değiştirsinler İstemezdim"*** adlı şiiri, Sirkeci infilakı, ölüm ve annesinin hatırası arasında çağrışımlarla ilgi kuran bir şiirdi[51].

Meserret Kıraathanesi 1960'lı yılların sonuna doğru eski canlılığını kaybetti. Kıraathane kapatıldıktan sonra mekânın yerinde bir pastane açıldı. 1970'li yılların sonuna doğru otel ve pastane de kapandı.

11. Çınaraltı Kahvesi

İstanbul'da birkaç semtte Çınaraltı Kahvesi vardı. Beyazıt'taki tarihî Sahaflar Çarşısı'nın girişin bölümdeki çınarların altında, Küllük'te işi biten veya daha sakin bir yer arayanlar toplanırdı. Burası, üniversite hocalarına, kitap kurtlarına, öğrenci ve öğretmenlere uzun yıllar hizmet etmişti. Pek çok önemli simanın bir araya geldiği mekânda, 1986 ve 1987 yıllarının yaz aylarında Ali İhsan Yurt Hoca edebiyat ve kitap sohbetleri yapmıştır[52]. Esafil-i Şark'ın önemli simaları da bir zamanlar burada toplanmıştır.

Celaleddin Öktem, Halit Ömer Camcı Arşivi.

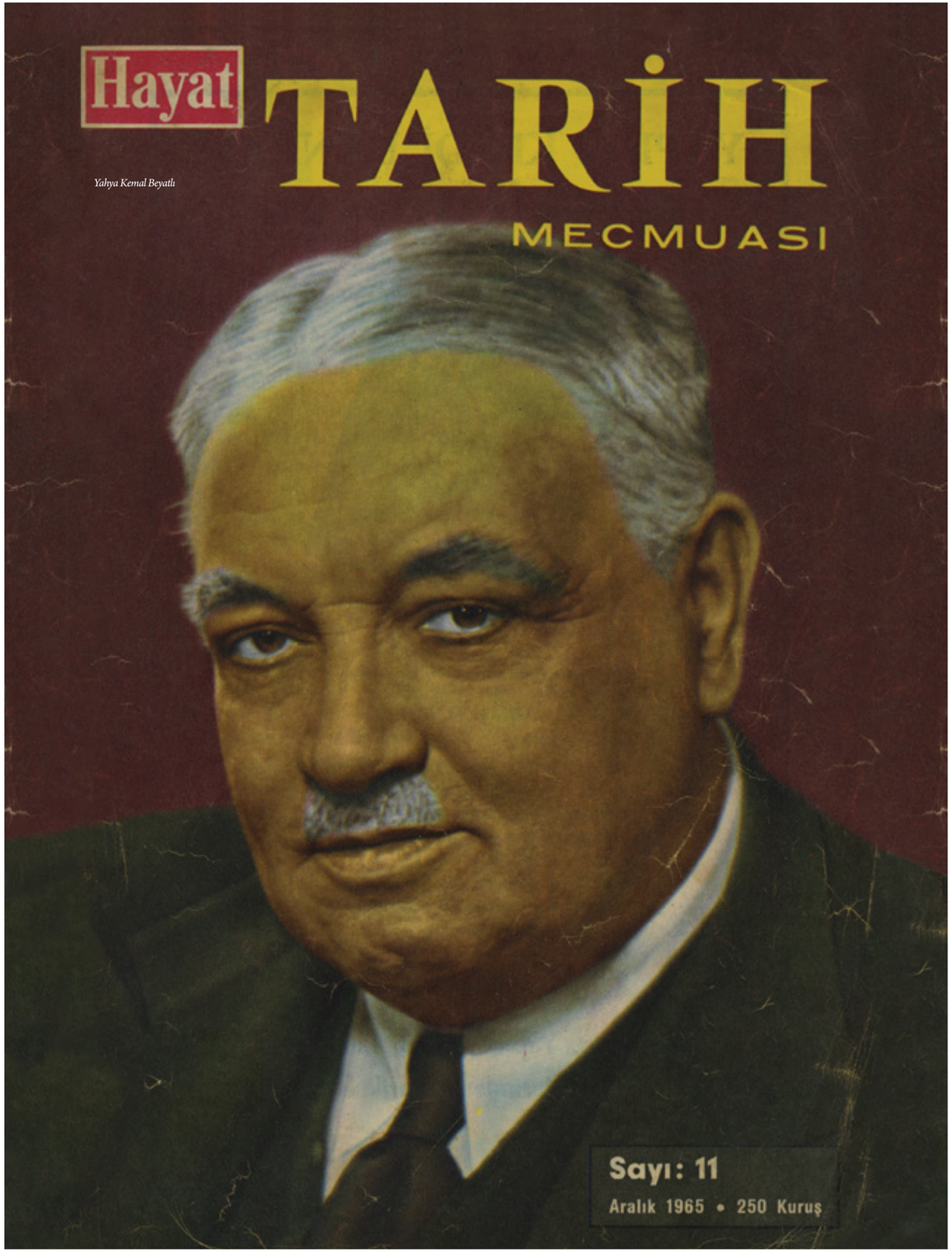

Hakkı Tarık Us-Reşat Nuri Güntekin, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, 7128.

Haliç'ten Eminönü, Kartpostal, Atatürk Kitaplığı, Krt_5273.

12. Marmara Kıraathanesi

Marmara Kıraathanesi, Laleli'den Beyazıt'a çıkan yokuşun düzlüğe ulaştığı konumda, Beyazıt Meydanı'na bakan, eskiden Marmara Sineması'nın bitişiğinde bulunan yerdeydi. Kıraathanenin altında Yümni Pastanesi, üstünde ise Marmara Oteli bulunurdu. Günümüzde burada Özdemir Marmara Çarşısı yer almaktadır. Kıraathanede, 1960'lı yılların başında Küllük ve Acem'in Kahvesi'ne devam etmiş kişiler ile farklı ilgi alanına sahip önemli insanların katılımıyla bir kültür, sanat ve edebiyat mahfili oluştu. Mahfilin en yoğun olduğu gün cumartesiydi.

Kıraathanenin çok fazla müdavimi vardı. Bunlardan birkaçının isimleri şöyleydi: Erol Güngör, Ziya Nur Aksun, Mehmet Genç, Emin Işık, "Agâh olalım" İsmail Bey, Niyazi Özdemir, M. Şevket Eygi, Filozof Cemal, Hilmi Oflaz, Mükrimin Halil Yinanç, Sezai Karakoç, Nuri Karahöyüklü, Teşkilat Refik, Üstün İnanç, Muzaffer Özok, Mahir İz, Ali İhsan Yurt, Osman Yüksel, Sedat Umran, İzzettin Şadan, Mekki Bey. Ara sıra uğrayanlardan bazıları ise İsmet Zeki Eyüpoğlu, Abidin Nesimi, Necip Fazıl Kısakürek ve Necmettin Erbakan'dı.

Beyazıt Meydanı'na bakan ön taraftaki yedi sekiz masa hemen her konunun rahatlıkla konuşulabildiği mahfilin sohbet mekânıydı. Bu masalar kapıdan girince sol tarafta kalırdı. Arka tarafta tavla ve kâğıt oynanan masalar vardı. Her masada sekiz on kişinin oturabildiği biraz büyük olan bu sohbet masalarında ise sadece çay içilir, oyun oynanmazdı. İsteyenin istediği masaya yanaşıp sohbeti dinlemesi mümkündü. Kahvenin demirbaşları diyebileceğimiz üstat kabul edilen kişilerin her birinin ayrı masası vardı. Ve bu masalardaki sohbet konuları da farklıydı[53]. Bazen bir masadan başka bir masaya sorular da sorulurdu. Bir yandaki masa, Muzaffer Ozak Hoca'nındı. Burada genellikle İslami ilimlerle ilgili sohbetler yapılırdı. Onun yanındaki masada ise Ziya Nur Aksun bulunurdu. Ziya Nur'un masasında genellikle tarih sohbetleri yapılırdı. Dr. Abdülkadir Hacıtahir Öztemizoğlu, kıraathaneye sadece cumartesileri gelirdi. Onun geldiği zamanlarda ise bu masada mutlaka edebiyat sohbetleri yapılırdı.

Marmara Kıraathanesi'nin müdavimlerine "Marmaratör" lakabı verilmişti. Bu lakabın ortaya çıkışının iki farklı anlatımı vardır. Birinci anlatıma göre Ahmet Nuri Yüksel, Marmara'daki sohbetlerin gediklilerinden olan Mehmet Çavuşoğlu ve Necip Kunt'a bu "marmaratör" lakabını takar. Bu lakap o kadar tutar ki sonradan kıraathanenin bütün müdavimlerinin adı olur[54]. Üstün İnanç ise, "marmaratör" teriminin ortaya çıkışını biraz farklı anlatır. O zamanlar iki meclis vardır: Senato ve Millet Meclisi. Eski savcılardan biri kendisini tanıtırken, böbürlenerek ***"ben senatörüm"*** demiş, Marmara'nın gediklilerinden Reşat Şen de senatörü dünya yüzeyine indiren bir cevap vermiştir: ***"Ben de marmaratörüm!"*** [55] Bu söz böylece meşhur olmuştur.

Marmaratörler, sadece lafla peynir gemisi yürüten insanlar da değildi. Onlar aynı zamanda aksiyoner insanlardı. Siyasi konulara hiç de yabancı olmayan kıraathane müdavimleri, devlet ve toplum işleriyle de ilgiliydiler. Öyle ki, bir akşam, geç saatlerde, çevredeki masalara yerleşmiş sivil polislere aldırış etmeden, idamını bekleyen Adnan Menderes'i Yenikapı'dan açacakları bir tünelle kurtarmak istediklerini gülerek dillendiren birkaç marmaratör, ertesi gün cümbür cemaat tutuklanıp cezaevine gönderilmiştir.

Marmara Kıraathanesi, müdavimlerinden önemli kişilerin ölümü sebebiyle, 1980'lere doğru eski parlak günlerini kaybetti, mahfil de hemen hemen aynı yıllarda dağıldı.

13. Yavru'nun Çayhanesi

Şehzadebaşı'ndan Vezneciler'e doğru giderken, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa Camii'ni geçtikten sonra, caddenin sol tarafında hâlâ varlığını koruyan küçük dükkânlardan birinde Yavru Mehmet'in Çayhanesi yer alırdı.

Orhan Okay, Bir Başka İstanbul isimli eserinde, buranın nasıl bir mekân olduğunu tasvir eder. Üç metreyi geçmeyen dükkânın cephesinin üçte ikisini vitrin, üçte birini de camlı kapısı kaplardı. Vitrinin üstüne doğru yukarıya zincirle asılmış camdan bir levhada "Yavru'nun Çayhanesi" yazısı asılıydı. Çayhane fazlasıyla küçük olduğundan her gelenin içeride yer bulması kolay değildi[56].

Çayhanenin müdavimleri başta Abdülbaki Gölpınarlı olmak üzere, Münir Nurettin, Sadettin Kaynak, Fuat Köprülü, Sabahattin Batur, Ali Nihat, Neyzen Tevfik, Mükrimin Halil, Şemsettin Yeşil, Reşat Ekrem, Muhittin Erev, Tahir Nadi ve Celaleddin Ökten'di[57]. Bu kişiler burada tarihten musikiye, edebiyattan dinî ilimlere kadar pek çok konu üzerinde sohbetler yapardı. Onların bulunduğu zamanlarda mekân bir edebiyat mahfili hâline dönerdi. Neyzen Tevfik, Mısır yıllarını anlatmaya ara verdiğinde, zaman zaman neyini üflerdi.

ŞAİR, YAZAR VE EDEBİYAT MERAKLILARIN EVLERİ

1. Hersekli Ârif Hikmet'in Evi

Hersekli Ârif Hikmet'in Laleli Çukurçeşme'deki evi şairlerin buluştuğu hemen her anlamda bir edebî mahfildi. Mahfil toplantıları Mayıs-Haziran 1861'den sonra başladı. Encümen-i Şuara ismini alan ve toplantıların bir yıl kadar sürdüğü bu mahfil, devri için pek çok yeniliğe öncülük etmişti[58].

Hersekli Ârif Hikmet, çevresine toplanan şairlerle mahfilde tartışma ve sohbetler yapardı. Şiiri merkezde tutmak şartıyla, düzenlenen hemen her etkinlikte devri için farklı bir edebiyat anlayışının yollarını araştıran, yeniliğe açık olmakla birlikte eskinin bazı unsurlarını da kabul eden encümen şairleri, salı günleri bir araya gelirdi[59].

Mahfilin üstat kabul edilen kişisi, şiirdeki başarısı sebebiyle Leskofçalı Mustafa Galip Bey'di. Mahfile, Nakşibendî Şeyhi Osman Şems Efendi, Emtia Gümrüğü Tahrîrat Kalemi Başkâtip Muavini Mehmet Kemal Bey, Abdülhamîd Ziya Bey, Musa Kâzım Bey, Hoca Salih Naili Efendi, İbrâhim Hâlet Bey, Recaizade Mehmet Celal Bey, Deli Hikmet Bey, Osman Nevres Efendi, Mazlum Paşazade Mehmet Memduh Bey, Mustafa Refik Bey, İbrahim Hakkı Bey ve Salih Faik Bey devam etti[60].

Mahfilde bir araya gelen şairler, yeni yazdıkları şiirleri topluluğun dikkat nazarlarına sunarlardı. Mahfile getirilen şiirlerin eleştirilmesinde topluluğu yönlendirme ve yönetme işini Leskofçalı Galip üstlenmişti[61]. Encümen-i Şuara'nın tek toplanma yeri Hersekli'nin evi değildi. Meyhaneler ve kahvelerin dışında, bazı konaklarda da toplantılar düzenlenirdi. Ama Encümen-i Şuara'nın merkezi Hersekli'nin evi kabul edilirdi.

2. Zeynep Hanım ve Yusuf Kâmil Paşa'nın Konağı

Osmanlı'nın son dönemlerine doğru büyük konaklarda çeşitli konularda sohbetli toplantılar düzenlenir, bu konaklardaki çocuklara da hemen her alanda özel hocalar tarafından farklı dersler verilirdi. Yusuf Kâmil Paşa'nın (1808–1876) konağı, devrin bu tür konaklarının en ünlülerinden biriydi. Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın kızı Zeynep Hanım'la evli olan Yusuf Kâmil Paşa, dillere destan bir zenginliğe sahipti. Zenginliği nispetinde de eli açık bir kişi olan Yusuf Kâmil Paşa'nın konağına, İbrahim Şinasi, Hayri Efendi, İrfan Paşa, Namık Kemal, Recaizade Mahmut Ekrem, Osman Nevres, Leskofçalı Galip, Hersekli Arif Hikmet, Kerküklü Şeyh Rıza, Nihat Bey, Sadullah Paşa ve kardeşi Sait Bey gibi devrin önemli şair, âlim ve siyasetçileri gelirdi[62].

Yusuf Kâmil Paşa'nın konağındaki toplantılar için "Şark encümen-i danişi"[63], "söz ve marifet ekspozisyonu" gibi ifadeler kullanılır[64]. İbnülemin'in verdiği bilgiye göre Namık Kemal, Barika-i Zafer isimli eserinin temize çekilmiş bir nüshasını rahatça görülebilecek bir biçimde cebine koyup paşanın konağına gider. Paşa, Namık Kemal'in cebindekini görüp ona bunun ne olduğunu sorar. Kemal de, geçen gün

Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın kızı Zeynep Hanım, Beyazıt Devlet Kütüphanesi,10848.

sahaflardan aldığı bir yazma dergide bir eserle karşılaştığını, cebindeki kâğıtların bu yazmadan kendi el yazısıyla yazıp getirdiği sayfalar olduğunu söyler. ***"İzin verirseniz bunları okuyayım."*** diyerek söz isteyen Namık Kemal, eserini okumaya başlar. Misafirler okunanları dinlemektedir. Okunan satırlar o kadar beğenilir ki Yusuf Kâmil Paşa kendinî tutamaz, "Kemal Bey, dur, eskiler böyle halt yiyemezler. Bu kitap senindir!" der[65].

3. Celal Sahir'in Evi

Celal Sahir'in Sultanahmet'teki evi, şair ve yazarların toplandıkları bir mekândı. Servet-i Fünûn hareketinin son yıllarına yetişen, daha sonra Fecr-i Âti adı verilen edebiyat topluluğunun başkanlığını yapan Celal Sahir, 1909 yılından itibaren Türk dilini ve edebiyatını sadeleşme yönünde etkileyen "yeni lisan" hareketine katıldı. Türk Ocakları ve Türk Derneği gibi Türkçü kuruluşlara üye oldu, bu derneklerde çalıştı. Hatta Sultanahmet'teki evini Türk Derneği'ne lokal olarak tahsis etti[66].

Halit Fahri Ozansoy'un verdiği bilgilere göre, Celal Sahir 1919 yılının Haziran ayında evinde bir çay ziyafeti verdi. Toplantıya Yusuf Ziya, Nâzım Hikmet, Halit Fahri, Vâlâ Nurettin, Kemalettin Kamu ve Necmettin Halil katıldı. Toplantıya katılanlar çaylarını içtikten sonra, ev sahibi Celal Sahir'in daveti üzerine "şiir ziyafeti" başladı. Önce ev sahibi şiirini okudu, sonra da sırayla herkes en beğendiği veya yeni yazdığı şiirini okudu. Kemalettin Kamu da, yeni yazdığı "Hicret" isimli şiirini bu toplantıda ilk defa okudu[67]. Celal Sahir, evini Türk Derneği'ne lokal olarak tahsis ederek toplantıların resmîyet kazanmasını da istemiş olmasına rağmen evdeki toplantılar çok fazla sürmemiştir.

4. Abdullah Cevdet'in İçtihat Evi

Doktor Abdullah Cevdet, uzun ömürlü İçtihat dergisinin sahibi, Latin harflerinin kabulünü herkesten önce ve fazla isteyen, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması gerektiğini savunan aykırı bir kişidir. Hakkında yüzlerce fıkra anlatılan, cimriliğiyle meşhur bu zatın İçtihat Evi'nin üçüncü katında çarşamba günleri çaylı toplantılar düzenlenir.

Devrin önemli bir edebiyat dergisi olan İçtihat'ta Rıza Tevfik, Süleyman Nazif, Faik Âli, Cenap Şahabettin, Abdülhak Hamit gibi üstatların eserlerini okuyanlar, bir ara Yusuf Ziya imzasına rastlar. İşte bu genç, İçtihat'a yağmur gibi şiir yollamakta, bunlar da dergide kolayca yayımlanmaktadır. Yusuf Ziya, Portreler ve Bizim Yokuş isimli eserlerinde buradaki toplantılarla ilgili detaylı bilgiler verir. Bir gün, Zaman Kitabevi'ne uğrayan Yusuf Ziya, Tevfik Fikret'in üzerinde fırtınalar kopartılan meşhur şiir kitabı Haluk'un Defteri'ni görevliden ister. Orada tesadüfen bulunan Abdullah Cevdet de bu delikanlıyı dikkatli bir şekilde süzer. Oracıkta tanışırlar. Abdullah Cevdet, dergisinde şiirlerine üstatlarla birlikte yer verdiği ismin bu kadar genç birisi olacağını hiç tahmin etmez; ama şaşkınlığı kısa sürer ve ondan ezbere birkaç mısra bile okuyuverir. Ertesi hafta, İçtihat'ın kapısına gelip birkaç kere geri dönen bir gence

Peyami Safa, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, 2291-54.

takılır gözler. Bütün cesaretini toplayıp adımlarını zorlaya zorlaya İçtihat'tan içeri giren Yusuf Ziya, birinci katta Orhaniye Matbaası'nın makine dairesini, ikinci katta bu sefer aynı matbaanın dizgi dairesini görür. Üçüncü katta, Abdullah Cevdet'in dairesinde yapılmaktadır toplantılar. Heyecanlı delikanlıyı sevinçle karşılayan Abdullah Cevdet, onun elini tutar ve kâr-ı kadim tarzda düzenlenmiş salona doğru yürürler.

Yusuf Ziya'yı ağır perdelerin loşlaştırdığı bir salon karşılar. Kaçamak gözlerle içerdekilere bakan delikanlı ilk önce yüzünün her çizgisini güzel ve asil bulduğu Abdülhak Hamit'i görür. Sonra heykel yapılı, çünkü güreşçidir kendisi, plastron boyunbağlı, güleç yüzlü Rıza Tevfik'i; çalı sakallı, ısırgan gülüşlü Süleyman Nazif'i, Kılıçzade Hakkı'yı, Celal Nuri'yi tanır. Şaşkınlığı henüz geçmemiştir. Salona bir bakış fırlatır. Koltuklar, masalar, resimler, aynalar tozludur ama bu toz kir değil, ***"zamanın eşyaya sindirdiği bir havadır."*** Saat beşe doğru bir tepsi dolusu çay ve Cağaloğlu fırınından alınmış, susamsız halka simitler mis gibi kokularını havaya katarak içeri getirilir. Süleyman Nazif, ev sahibinin cimriliğini ayan beyan edecek bir espriyi gülerek patlatıverir: ***"Doktor, misafirlerini bir bardak çayda boğulmaktan bu simitlerle kurtarır!"*** Afallayan genç, toplantı boyunca hemen hiçbir söze karışmaz; sus pus, konuşulanları dinler. Çaylar içildikten sonra, salonun tek susan adamından ev sahibi ve diğerleri bir şiir okumasını isterler. Henüz İçtihat'a göndermediği "Kışın Tekkesi" (Tekye-i Kış) isimli şiirini okumaya başlar: ***"Giyer eşcar bir külâh-ı beyaz / Selviler zikreder mezarlıkta."*** Şair, beyaz külahlar giymiş ağaçların ve mezarlıktaki selvilerin zikrettiğini söylemektedir. Devamında ise ***"Bir kırık neydir inleyen her dal / Dest-i zulmette ay bir eski kudüm!"***[69] mısralarını okur. Şiiri zevkle dinleyen üstatlar, genç şairi tebrik eder. Süleyman Nazif, toplantı bitiminde kapıdan çıkarken ***"Doktor, çayla simidinîz, ilk defa bir lezzet kazandı bugün!"*** iltifatını söyleyiverir. Dışarı çıktığında üstatlardan aldığı minik iltifatlardan bir saray kurmaya çalışan Yusuf Ziya'nın yanında yürüyen Rıza Tevfik, yıldızların üstünde dolaşan genç şairi yeryüzüne indirir: ***"İçerdeki iltifatları unut ve daima çalış!"***[70]

Evdeki toplantılar, Konur Ertop'un verdiği bilgiye göre Abdullah Cevdet'in ölüm yılı olan 1932'ye kadar devam etmiştir.

5. İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın Konağı

Sadrazam Yusuf Kâmil Paşa'nın mühürdarı Mehmet Emin Paşa'nın oğlu olan İbnülemin Mahmut Kemal İnal, babasının aynı konakta düzenlediği toplantılardan da çok faydalandı. Okuma ve yazmaya olan merakı, babasının düzenlediği bu kültür-sanat-edebiyat toplantılarına devam eden kişileri yakından tanıdıkça daha da arttı. Devrin tanınmış âlim, şair, musikişinas ve hattatlarının devam ettiği mahfili, babasından devralıp kardeşiyle birlikte ölünceye kadar devam ettirdi.

Süleyman Nazif Efendi, Halit Ömer Camcı Arşivi.

Süleyman Nazif, burada düzenlenen sohbet ve musiki toplantılarını çok faydalı gördüğünden konağa "Darü'l-Kemal" ismini verdi[71]. Sarı Konak ismi de verilen bu konaktaki toplantılar, Cumhuriyet sonrasında da sürdü.

Mühürdar Mehmet Emin Paşa Konağı'nın özellikleri Turgut Kut'un verdiği bilgilere göre şöyleydi: Sokağın sol başındaki araba kapısının kapalı olduğu konağa, bahçeye açılan diğer kapıdan girilirdi. Daima loş olan birinci katta nelerin olduğu anlaşılmaz, buradan tahta bir sundurmayla üst kata çıkılırdı. Her iki tarafta da odaların bulunduğu bu geniş salonun duvarlarında bir milim yer kalmayacak şekilde güzel hatlar, levhâlâr, fotoğraflar asılıydı. Dolaplarda el yazması ağırlıklı bir sürü kitap diziliydi. Sol taraftaki oda, âdeta bir "panayır yerine" benzerdi. Her yer kâğıt torbaları, dergiler, kesilmiş ve fişlenmiş gazete kesikleri ve takvim yapraklarıyla doluydu. Üstat, kısa bir süre konuşacağı misafirlerini burada ağırlardı. Çalışma odasının yanında büyük bir oda vardı. İşte burası, mahfilin toplandığı yerdi. Küçük bir müzeye benzeyen bu odanın köşesinde çini bir soba vardı. Havı kaçmış kırmızı kadife kaplı mobilyalar, duvar kenarına doğru dizilmiş oturaklar, duvarları süsleyen çeşm-i bülbüller, gülabdanlar, kâseler, maktalar, divitler...[72] Bir eski zaman efendisinin evi de ancak böyle olabilirdi.

İbnülemin, konağına gelenleri, ilmine, statüsüne ve özellikle o kişiden hoşlanıp hoşlanmadığına göre salondaki koltuklara oturturdu. Sevmediği kişilerin yeri genelde çini sobanın arkası olurdu. Mahfil yoldan gelip geçenlere asla açık değildi. Buraya devam edebilmek için mutlaka bir alanda özel bir kabiliyete sahip olmak şarttı.

Turgut Kut'un ***"sanki gülmek için kurulmuş bir topluluk"*** şeklinde andığı mahfilde musiki meşkinin özel bir önemi vardı. Meşk başlar başlamaz herkes susar, başka dünyaların kapıları aralanırdı. Mahfilde üstadın her yerde dillendirmediği anıları, kütüphanelerde arayıp tarasanız da bulmanızın mümkün olmayan en ince detaylar, dedikodular konuşulur, nükteler birbirini takip ederdi.

İbnüelmin'in konağındaki mahfil, onun 24 Mayıs 1957'deki ölümüne kadar, zaman zaman kesintilerle de olsa varlığını devam ettirmiştir. Birinci dizesi Yahya Kemal'e, ikincisi ise Süleyman Nazif'e ait olan şu beyit onun kişiliğini çok güzel açıklamaktadır:

"Hezâr gıpta o devr-i kadîm efendisine
Ne kendi kimseye benzer ne kimse kendisine."[73]

KİTABEVİ VE SÜRELİ YAYINLARIN İDARE YERLERİ

1. Enderun Kitabevi

Beyazıt Meydanı'na bakan eski Beyaz Saray Çarşısı'nda yer alan ve ünü yurt dışına da yayılmış olan Enderun Kitabevi, sanatçı, yazar, ilim adamı, kitap kurtları ve daha pek çok farklı meslekten kişiler ile üniversite öğrencilerinin cu-

Güzel Sanatlar Birliği Edebiyat Şubesi'nin meşhur simaları bir arada (Alay Köşkü, Temmuz 1928), Yusuf Çağlar Arşivi.
1. Sıra (soldan sağa): Ziya Osman (Saba), Cevdet Kudret (Solok), Sabri Esat (Siyavuşgil), Kenan Hulusi (Koray), Yaşar Nabi (Nayır)
2. Sıra: Peyami Safa, Orhan Seyfi (Orhon), Mehmet Rauf, Celal Esat (Arseven), Şaziye Berin (Kurt), Hüseyin Siret (Özsever), Hüseyin Rahmi (Gürpınar), Halid Ziya (Uşaklıgil), Necip Asım (Yazıksız), Suad Derviş (Baraner), Mahmut Sadık, Hüseyin Suad (Yalçın), İzzet Melih (Devrim)
3. Sıra: Bilinmiyor, Kâm(u)ran Şerif (Saru), Faik Ali (Ozansoy), Salih Zeki (Aktay), Selami İzzet (Sedes), Yusuf Ziya (Ortaç), Hüseyin Rıfat (Işıl), Burhan Cahid (Norkaya), İbrahim Necmi (Dilmen), Ethem İzzet (Benice), Reşat Nuri (Darago), Halid Nihad (Boztepe)
4. Sıra: Necip Fazıl (Kısakürek), Ali Haydar Emir (Alpagot), Necmeddin Halil (Onan), Nizameddin Nazif (Tepedelenlioğlu), Ahmet Hidayet (Reel), Halid Fahri (Ozansoy), Florinalı Nâzım (Özgüney), İbrahim Alaaddin (Gövsa), Vedad Nedim (Tör), Hıfzı Tevfik (Gönensay), (Fahri). Celaleddin (Göktulga), Vâlâ Nurettin (Va-Nu)

Saadettin Kaynak, Halit Ömer Camcı Arşivi.

martesi ikindi sonraları bir araya geldikleri bir kültür, sanat ve edebiyat mahfiliydi. Enderun Kitabevi'nin sahibi İsmail Özdoğan, o yıllarda üniversite tahsili yapmak için İstanbul'a gelen öğrencilere veya burada çeşitli işlerde çalışan kitap kurtlarına kapılarını ardına kadar açmıştı.

Endurun'un başta Ali İhsan Yurt olmak üzere, Âmil Çelebioğlu, Fethi Gemuhluoğlu, Rüstem Zaloğlu, Mahir İz, Orhan Şaik Gökyay, Kadir Mısıroğlu, Turgut Kut, Mehmet Şevket Eygi, Âlâ Bey, M. Ertuğrul Düzdağ, Orhan Acuner, Abdullah Öztemiz Hacıtahiroğlu, Osman Turan, Abdülbaki Gölpınarlı, Ziyad Ebuzziya, İsmail Erünsal, Mehmet Niyazi, Mustafa Miyasoğlu, Abdullah Uçman, Süleyman Zeki Bağlan, M. Serhan Tayşi, Mustafa Uzun, Mahmut Kaya gibi önemli müdavimleri vardı. Küçücük dükkân bu sohbetler esnasında bazen otuz kişiyi alırdı[74].

Burada üniversitelerde öğretilmeyen ve belki de öğretilemeyecek pek çok konu üzerinde sohbetler yapılır, her biri alanında üstat olan kişiler tarafından müdavimlere çeşitli bilgiler verilirdi.

Enderun Kitabevi'nin sahibi İsmail Özdoğan'ın oğlu Sinan Özdoğan, gelenekselleşen toplantıları bir aralar sahibi bulundukları matbaaya da taşımıştır. Bu toplantılara bazı eski müdavimler de davet edilmiştir. Günümüzde bazı üniversite hocaları ile birkaç edebiyat meraklısı Sinan Özdoğan'ın matbaasındaki bu toplantıları sürdürmektedir. Enderun Kitabevi, günümüzde Yümni İş Merkezi'nde kültüre ve edebiyata ilgi duyanları beklemektedir.

2. Servet-İ Fünûn Dergisi İdare Yeri

Ahmet İhsan Tokgöz, Türk Edebiyatı'nda çok fazla etkili olan Servet-i Fünûn dergisini uzun süre çıkardı. İlk çıktığı zaman bir bilim ve fen dergisi olan Servet-i Fünûn, Tevfik Fikret'in yönetimine geçmesiyle yayım dünyasında bir edebiyat dergisi olarak şöhret kazandı[75]. Tevfik Fikret, derginin idarehanesinde devrin yenilikçi şair ve yazarlarının çoğunu "Çarşamba" günleri bir araya getirdi. Servet-i Fünûn hareketini başlangıcından itibaren destekleyen, hatta onları bir üstat olarak yönlendiren kişi Recaizade Mahmut Ekrem'di. Onun telkin, teklif ve cesaretlendirmesiyle bu hareket çok fazla etkili oldu. 1896–1901 yıllarında Servet-i Fünûn hareketini oluşturan gençlerin buluşma mekânı olan bu yer, Mehmet Rauf'un verdiği bilgiye göre Sirkeci'deki postanenin sırasındaki Şekerci Rifat'ın dükkânının ikinci katındaydı[76].

Mehmet Rauf anılarında, Tevfik Fikret'in her gün sabahtan akşama kadar derginin idare yerinde bulunduğunu, buraya gelenleri onun izzet ve ikramla ağırladığını anlatır. Buranın müdavimleri Mehmet Rauf, Halit Ziya, Ali Ekrem, Ahmet Hikmet, Süleyman Nesip, Hüseyin Siret, İsmail Safa, Hüseyin Cahit, Ahmet Şuayip, Faik Âli ve Celal Sahir'di.

Servet-i Fünûn hareketinden sonra Türk edebiyatında bir beyanname ile varlığını açıklayan ilk edebiyat topluluğu olan Fecr-i Ati mensubu şair ve yazarlar da aynı idare yerinde bir araya geldiler. Oktay Akbal anılarında, buradaki çalışma ortamından bahseder ve idare yerinin yazarlar ile şairler tarafından nasıl doldurulduğunu anlatır. Ahmet İhsan Tokgöz'ün ölümü sebebiyle dergi bir süre daha yayım faaliyetini devam ettirdi, fakat dergi eskisi gibi çok satmadığından kapanmak zorunda kaldı. İdare yerindeki toplantılar da sona erdi[77].

3. Varlık Dergisi İdare Yeri

15 Temmuz 1933'te Yaşar Nabi Nayır tarafından yayımlanmaya başlanan, aylık sanat ve edebiyat dergisi Varlık, ülkemizde yayımını aksatmadan en uzun süre devam ettiren edebiyat dergilerinden biridir. ***"Memlekette bir tek hakiki sanat mecmuası yok. İnkılabın, her sahada, yokluktan varlıklar yaratmak işine girişmiş olduğu bir devirde acısı hissedilen bu boşluğu doldurmak, duyulan bir ihtiyaca cevap vermek gayesiyledir ki Varlık çıkıyor."*** cümleleriyle Ankara'da yayım hayatına başlayan Varlık, 1946 yılında İstanbul'a taşınmıştır[78].

Varlık dergisinin idare yerine uğrayan ve edebiyata ilgi duyan gençler, Yaşar Nabi Nayır tarafından karşılanırdı. Hemen herkese açık olan kapıdan içeri girenler burada ciddiyetle ağırlanırdı. Yaşar Nabi Nayır, mesafeli tavrı ile bazen buraya gelenleri hayal kırıklıklarına uğratsa da her zaman muhatabı olan genç şair ve yazarlara saygı ve ciddiyetle yaklaşmış, onlara edebiyatın aynı zamanda ciddi bir iş olduğunu göstermiştir. Hâlen Enver Ercan'ın yönetiminde yayımını sürdüren Varlık dergisi, günümüzde edebiyat dergiciliğini başarıyla sürdürmektedir.

4. Yeditepe Dergisi İdare Yeri

Türk Edebiyatı'ndaki edebiyat dergilerinin ömürleri çok uzun olmaz genelde. Yeditepe dergisi ise 1950'den 1984'e kadar yayımını sürdürmüş, uzun ömürlü dergilerden biridir. Otuz dört yıl gibi uzun bir zaman faaliyetine devam eden, aynı zamanda Yeditepe Yayımları'nın ve şiir ödülünün de kurucusu olan Hüsamettin Bozok'un çevresinde geniş bir dost ve yazar-sanatçı halkası oluşmuştur. Bu tür bir halkanın oluşmasında onun kişisel özelliklerinin de çok fazla etkisi vardır.

Yeditepe dergisinin idarehanesi hem derginin yazarlarının hem okurların hem de sanat-edebiyat camiasından insanların uğradığı bir kültür-sanat-edebiyat mekânıydı. Dergide şiir, hikâye, deneme türünden edebî verimlerle birlikte resim, tiyatro, sinema gibi sanat kollarından eserler, incelemeler ve eleştirilerin de görülmesi, Yeditepe'yi bir nevi sanat ve edebiyata ilgi duyanların merkezi yaptı. Dergi, Hüsamettin Bozok'un ifadesine göre ***"yazarlarımıza, ozanlarımıza, sanatçılarımıza kendi sınırlı olanakları içinde özgür bir kürsü"*** oldu.

1950'li yıllarda burada bir araya gelenler, kendilerince bir "yeni edebiyat" kurma çalışması yaptılar. Son çıkan kitapları, dergilerde yer alan hikâye ve şiirleri okuyup bunlar üzerine eleştiri ve beğenilerini birbirlerine aktardılar. Bu sohbetlerde geleneği temsil eden şair ve yazarlar ile onların eserleri sürekli eleştirilirdi. Eleştirilere en fazla hedef olan kişi de Yahya Kemal Beyatlı'ydı. Bir aralar iş o kadar çığırından çıktı ki Metin Eloğlu, Yahya Kemal'in "Çubuklu Gazeli"ni "Haykırı" ismiyle yeniden Türkçeleştirdi. Hatta Metin Eloğlu ve Nevzat Üstün, Yahya Kemal hayattayken, onu edebiyat tarihine gömmek için bir "Yahya Kemal'i Koruma Derneği" kurmayı bile düşündüler[79].

5. Papirüs Dergisi İdare Yeri

Cağaloğlu'nda, Nuruosmaniye Caddesi'nin sol köşesindeki Atasaray Hanı'nın en üst katındaki Papirüs dergisinin idare yeri, şairlerin, edebiyatçıların sık sık uğradıkları bir kültür-sanat-edebiyat mekânıydı[80]. Türk Edebiyatı'nın önemli romanları, bunların diğer romanlarla benzerlik ve farklılıkları değerlendirilir, sohbetlerde bu tür eserlerin varsa kusurları ortaya çıkarılırdı.

Edebiyata, şiire ve dergiciliğe gönlünü vermiş olan Cemal Süreya, işi dolayısıyla Paris'e gittiğinde, biriktirdiği para ile Chevrolet marka bir araba satın aldı. Yurda dönünce bu arabayı sattı.

Eline geçen parayla ya kendine bir ev alacak ya da edebiyata aşkla bağlı bir şairin hiç düşünmeden yapacağı gibi bir edebiyat dergisi çıkaracaktı. O, ikincisinde karar kıldı ve Papirüs dergisini çıkardı[81]. Dergi ilk yıllarda biraz bocalamışsa da sonradan uzun yıllar yayımına devam etti. Papirüs, edebiyat dergiciliğine bir seviye getirdi.

Muzaffer Buyrukçu, derginin gönüllü çalışanlarındandı. Aynı zamanda Cemal Süreya'nın yakın arkadaşlarından biriydi. Onun Dillerinde Dünya isimli eserinde, buradaki sohbetlerle ilgili çok fazla ayrıntı bulunur[82]. Papirüs dergisinin kapanmasıyla buradaki toplantılar da sona ermiştir.

6. Türk Edebiyatı Vakfı / Türk Edebiyatı Dergisi İdare Yeri

1972'de Ahmet Kabaklı tarafından çıkarılmaya başlanan ve günümüze kadar da yayım faaliyetini aksatmadan devam ettiren Türk Edebiyatı dergisinin desteklenmesi, dergi etrafında bir kültür-sanat çevresi oluşturulabilmesi amacıyla hizmete geçen vakıfta, kurulduğu yıldan günümüze kadar birçok etkinlik, kültür sanat programı ve çeşitli kurslar düzenlendi.

Türk Edebiyatı Vakfı Çarşamba Sohbetleri, 1978 yılından beri devam ediyor. Yaz aylarının dışında her hafta çarşamba günleri birçok önemli şair, yazar, araştırmacı, akademisyenin sohbetleri ilgiyle takip ediliyor. Bu toplantıların ilki Celal Bayar tarafından yapıldı. Necip Fazıl, Prof. Dr. Mehmet Kaplan, Prof. Dr. Tahsin Banguoğlu gibi isimler de bu toplantılarda yer aldı. Çarşamba sohbetleri günümüzde de devam ediyor. Bu toplantılar o kadar ilgi gördü ki çarşamba sohbetlerinden bazıları kitap hâline getirildi.

Mehmet Akif Ersoy, M.Ruyan Soydan Arşivi.

Münif Fehim'in çizimi ile Sahhaflar Çarşısı ve İbnül Emin Mahmut Kemal İnal, Yusuf Çağlar Arşivi.

LOKANTALAR

1. Kebapçı Kâmil

Kalpakçılarbaşı'ndan geçilerek, Kapalıçarşı'nın Nuruosmaniye Camisi'ne açılan kapısından çıkınca sol tarafa doğru inen sokağın başında, sol taraftaki dört dükkânı bir zamanlar Kebapçı Kâmil işletirdi[83]. Temizliği ve titizliği sayesinde ünlenen Kâmil'in dükkânında pek çok şair ve yazar yemeklerini yerken çeşitli konularda da sohbetler ederdi.

Ali Kemal, Rıza Tevfik, Babanzade Ahmet Naim, Yusuf Akçura, Fuad Şemsi, Midhat Cemal, Mehmet Âkif[84] gibi isimlerin devam ettiği mahfilde, Midhat Cemal'in verdiği bilgilere göre edebiyat bahisleri de konuşulurdu[85].

Mehmet Âkif, bir aralar hükûmetten muntazam aylık alamadığından öğle yemeklerinin parasını Kâmil'e borçlanmak zorunda kalmıştı[86]. Kebapçı Kâmil'in bir nevi sanatkâr hamiliği kabul edilebilecek bu davranışı Âkif'i çok fazla mütehassis ettiğinden o, birkaç gün içinde ansızın vefat eden Kâmil için SebilürReşat dergisinde bir yazı yayımlamıştı[87]. Bu yazının 1918 yılında yayımlandığı düşünülürse, buradaki toplantıların da tarihî aşağı yukarı ortaya çıkar. Kâmil vefat edince, dükkân kapanmış, mahfil toplantıları da son ermiştir.

2. Ştaynburg

Babıâli'den Sirkeci'ye doğru inerken sol tarafta yer alan bir lokantaydı[88]. İstanbul Lokantası olarak da bilinen mekânın[89] ne zaman kurulduğu ile ilgili net bir bilgi yok-

Yaşar Nabi Nayır, Halit Ömer Camcı Arşivi.

Hüseyin Rahmi Gürpınar, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, 2301-54.

tur. Necip Fazıl Kısakürek'ın Babıâli isimli anı kitabındaki bir yazıdan öğrendiğimize göre, mekân 1920'lerde açıktı. Gazetelerden çıkan yazarlar ile edebiyat meraklılarının bir araya gelerek günün olaylarını, önemli sanat-edebiyat konularını tartıştıkları lokantada birçok önemli simayı görmek mümkündü. Fıkra yazarlarının birçoğu burayı mesken tutmuştu.

3. Sirkeci Gar Lokantası

Tarihî bir yapı olan Sirkeci Tren Garı, ayrılıkların ve kavuşmaların mekânı olarak bilinirse de, 1950'li ve 1960'lı yılların sanatçı ve edebiyatçıları için burasının farklı bir anlamı vardı. Babıâli'nin henüz İkitelli taraflarına taşınmadığı 1950'li yıllarda, gazete çalışanları ile köşe yazarları ve devrin sanat-edebiyat ilgilileri bu tarihî mekândaki Sirkeci Gar Lokantası'na öğle tatilleri ve iş çıkışlarında uğramayı ihmal etmezdi. Ayrıca özel toplantılar yapılacaksa veya birkaç yazar-şair toplanıp sohbet edip yemek yemek isterlerse de bu lokanta tercih edilirdi. Babıâli çalışanları ve yayımevi sahipleriyle çevredeki esnaf da Gar Lokantası'na gelirdi.

1950'li ve 1960'lı yıllarda Selahattin Hilav, Fethi Naci, Edip Cansever, Oğuz Atay, Muzaffer Buyrukçu, Hilmi Yavuz, Refik Durbaş, Oktay Akbal, Cengiz Tuncer, Aydın Emeç, Rauf Mutluay, Halit Çapın, Safa Önal, Atilla Tokatlı, Ahmet Celal gibi ünlü kişiler bu lokantaya uğrardı[90]. Bir zamanların ünlü Meydan Larousse Ansiklopedisi'nde çalışan yazarlar, iş çıkışı buraya uğramadan evlerine gitmezdi[91].

Sirkeci Gar Lokantası günümüzde Orient Express/Gar Lokantası ismiyle müşterilerini ağırlamaya devam etmektedir.

KULÜP, DERNEK VE MEDRESE

1. Encümen-İ Ülfet

Çemberlitaş'taki Asım Paşa Konağı'nda, Mısırlı Prens Mustafa Fazıl Paşa'nın önderliğinde, sosyal amaçlar ön planda tutularak kurulan ilk kulüptü[92]. Eskiden Evkâf Nezareti olarak kullanılan mekân, Mustafa Fazıl Paşa tarafından onarılıp sosyal-kültürel ve edebî sohbetlerin yapıldığı bir mekâna çevrildi. Mekân, 1870'te açıldı. Abdurrahman Şeref'in verdiği bilgiye göre bu kulübe genelde memur sınıfı üye olarak kabul edilirdi[93].

Encümen kelimesi o devirlerde çok revaçtaydı. Kurucular, mekân açıldığı sıralarda kulüp gibi yabancı bir kelimenin kullanılmasını uygun görmediklerinden "encümen-i ülfet" ismini tercih etmişlerdi. Buraya üye olmadan girmek mümkün değildi. Encümen-i Ülfet bir seneden fazla açık kalabildi, burası encümende kumar oynatıldığı şikâyetleri üzerine Mahmut Nedim Paşa'nın sadareti zamanında kapatıldı[94].

2. Bilgi Yurdu Derneği

Yusuf Ziya Ortaç, İçtihat Evi'nin ikinci katında, Orhaniye Matbaası'nın karşısında yer alan Bilgi Yurdu Derneği'ne Ziya Gökalp'ın davet etmesi sebebiyle ilk defa Rıza Tevfik ile gider. Ortaç, Bilgi Yurdu Derneği'nde derneğin yöneticisi olan Ziya Gökalp tarafından her "cuma", özellikle "sade Türkçe", "aruz ve hece vezinleri" üzerinde konuşmaların yapıldığını belirtmektedir. Ortaç, Ziya Gökalp ile burada ilk karşılaştığında onun kendisini izlediğini hissettiren şeyler söylediğini hatırlamaktadır[95]. Bu konuşma sırasında mekâna Ali Canip, Ömer Seyfettin, Celal Sahir, Orhan Seyfi ve Enis Behiç'in girdiğini, bu isimlerle burada tanıştığını aynı yazıda dile getirmektedir.

Recaizade Mahmut Ekrem, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, 10047.

3. Çorlulu Ali Paşa Medresesi

1980 darbesinden sonra Haydar Ergülen'in ifadesine göre "kendisini ötekinde tanımak isteyen "[96] bazı şair ve yazarlar, 1983- 1984 yıllarından başlayarak Çorlulu Ali Paşa Medresesi'nde bir araya gelip şiirin merkezde olduğu edebî konularda sohbetler yapar[97].

Haydar Ergülen, mahfile devam eden genç şair ve yazarların Üç Çiçek ve Şiir Atı dergilerini çıkardığını, bu süreli yayımlarda onların kendi sanat görüşlerini ortaya koyduğunu dile getirmektedir. Poetik anlamda sert tartışmaların da yapıldığı mahfilde, aynı kesimden gelen insanlar, yaşanan askerî darbenin insanlar üzerindeki ezici etkisinden kurtulmak için birbirleriyle konuşmaya başlar[98]. Çorlulu Ali Paşa Medresesi, 1990'lı yılların ortalarına kadar mahfil kimliğini korumuştur.

4. Kızlarağası Medresesi

Mimar Sinan'ın küçük ama güzel bir yapısı olan Kızlarağası Medresesi, Sultanahmet'te Hoca Rüstem Sokak'tadır. Mekân, hemen yanı başındaki Divanyolu'nun gürültü ve patırtısından uzakta, âdeta kuytu bir sokak arasında kalır. Merkezi konumu sebebiyle 1990'ların sonu ve 2000'lerin başlarında burayı şenlendiren pek çok edebiyatçı ve sanatçı vardı. Ama burası, öyle gösterişi seven, kulis faaliyetlerinin en güzeli göz önünde olmaktır Medresenin restore edilmesiyle, mekânın işlevsel kullanımı da arttı. Şimdilerde Türkiye Yazarlar Birliği mekânı çok iyi değerlendirmektedir. Medrese İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş.'nin düzenlediği kültür-sanat-edebiyat toplantılarına da ev sahipliği yapmaktadır.

Beşir Ayvazoğlu, Foto: Halit Ömer Camcı.

Kızlarağası Medresesi, Foto: Halit Ömer Camcı, 2010.

SON YERİNE

Bir semtin kültür, sanat ve edebiyat mekânlarının çokluğu ve çeşitliliği, o yerin edebiyat, sanat ve kültür alanındaki önemini ortaya çıkarır. Mekânları var eden, mekânları değerli hâle getiren insanlar, bu türden mekânlardaki çeşitli faaliyetleri sayesinde geleceğe kalıcı eserler bırakabilmişler, buradaki sohbetler sayesinde ilgilendikleri çeşitli konularda bilgi sahibi olabilmişlerdir. Bu tür yerlerdeki kültür, sanat ve edebiyata dair iletişim, müdavimlerin dünyalarını da şüphesiz zenginleştirmiştir. Eminönü, basın yayım sektörünün kalbi olarak nitelenebilecek Babıâli'nin de varlığı ve yukarıda sıraladığımız kültür, sanat ve edebiyat mekânları sayesinde, İstanbul'un önemli bir kültür, sanat ve edebiyat semti olmuştur.

DİPNOTLAR

[1] *Mahfil kavramı ve İstanbul'un edebiyat mahfilleri için bkz.: Turgay Anar, Yeni Türk Edebiyatında Edebiyat Mahfilleri, Yeni Türk Edebiyatı Anabilim Dalı Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2011, 461 s.*
[2] *Ayverdi-Topaloğlu, Kubbelatı Lugatı, İstanbul, Kubbealtı Neşriyatı, 2007, s.694.*
[3] *Reşat Mimaroğlu, "Fevziye Kıraathanesi", İstanbul Ansiklopedisi, C. X, s. 5727.*
[4] *"Fevziye Kıraathanesi", DBİA, C.III, 1994, s.307.*
[5] *Salâh Birsel, Kahveler Kitabı, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayımları, 1983, s.156–157.*
[6] *Birsel, (age.), s.156–157.*
[7] *"Fevziye Kıraathanesi", DBİA, C.III, s.307.*
[8] *Birsel, (age.), s.150.*
[9] *Birsel, a.y.*
[10] *Halid Ziya Uşaklıgil, Kırk Yıl, (Yay. Haz. Dr. Nur Özmel Akın), İstanbul, Özgür Yayımları, 2008, s.526-527.*
[11] *Rahim Tarım (Haz.), Mehmet Rauf'un Anıları, İstanbul, Özgür Yayımları, 2001, s.42.*
[12] *Hüseyin Vassaf, Bir Eski Zaman Efendisi İbnülemin Mahmut Kemal İnal: Kemalü'l Kemal, (Haz. Fatih M. Şeker- İsmail Kara), İstanbul, Dergâh Yayımları, 2009, s.166.*
[13] *Birsel, (age.), s.150.*
[14] *Héléne D. Grégoıre, François Georgeon, (Ed.) Doğu'da Kahve ve Kahvehaneler, (Çev. Meltem Atik-Esra Özdoğan), İstanbul, Yapı Kredi Yayımları, 1999, s.73.*
[15] *Halûk Y. Şahsuvaroğlu, "Her Biri Birer Klüp Olan Eski Kahvehaneler", Cumhuriyet, 1 Haziran 1956, s.2.*
[16] *Birsel, a.y.*
[17] *Birsel, (age.), s.136.*
[18] *Mithat Cemal Kuntay, Mehmet Akif, 7. bsk., İstanbul, Timaş Yayımları, 2010, s.130.*
[19] *Kuntay, (age.), s.133.*
[20] *Birsel, (age.),, s.122.*
[21] *Birsel, (age.), s.126.*
[22] *Birsel, (age.), s.115.*
[23] *Birsel, (age.),, s.117.*
[24] *Ahmet Rasim, Matbûat Hatırlarından: Muharrir, Şair, Edib, (Haz. Kâzım Yetiş), İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, 1980, s.166.*
[25] *Birsel, (age.), s.123-124.*
[26] *Ebuzziya Tevfik, "KahveHanler", Mecmua-i Ebuzziya, y. 31, No: 130,* [28] *Muharrem 1330, s.47.*
[27] *Ebuzziya Tevfik, a.g.m., s.47.*
[28] *Ebuzziya Tevfik, a.g.m., s.47.*
[29] *Ahmet Rasim, (age.), s.169.*
[30] *A. Süheyl Ünver, "Yayım Hayatımızda Önemli Yeri Olan Sarafim Kıraathanesi", Belleten, C. XLIII, No: 170, Nisan 1979, s.481.*
[31] *Uşaklıgil, Kırk Yıl, s.264.*
[32] *Birsel, (age.), s.260.*
[33] *Birsel, (age.), s.260.*
[34] *Birsel, (age.),s. 265.*
[35] *Ahmet Hamdi Tanpınar, Beş Şehir, Ankara, Millî Eğitim Bakanlığı Yayımları, 2001, s.205.*
[36] *Birsel, (age.), s.265.*
[37] *"Arif'in Kıraathanesi", DBİA, C.I, s.305.*
[38] *Beşir Ayvazoğlu, Divanyolu: Bir Caddenin Hikâyesi, İstanbul, Ötüken Yayımları, 2003, s.92.*
[39] *Birsel, (age.), s.267.*
[40] *Ayvazoğlu, (age.), s.94.*
[41] *Koz, "İkbal Kıraathanesi", DBİA, C.IV, s.144.*
[42] *Birsel, (age.), s.329.*
[43] *Tanpınar, Beş Şehir, s.211- 212.*
[44] *Nurer Uğurlu, Orhan Kemal'in İkbal Kahvesi, 2.bsk., İstanbul, Örgün Yayımevi, 2002, s.15.*
[45] *Birsel, (age.), s.337.*
[46] *Orhan Kemal, "İkbal Öldü", Yön, y.4, No:141, 10 Aralık 1965, s.14.*
[47] *Uşaklıgil, (age.), s.262.*
[48] *Birsel, (age.), s.347.*
[49] *Fikret Âdil, Intermezzo/Asmalımescit 74, İstanbul, İletişim Yayımları, 2000, s.153.*
[50] *Necip Fazıl, Babıâli, İstanbul, Büyük Doğu Yayımları, 1999, s.45.*
[51] *Sezai Karakoç, "Hâtıralar LXXXI", Diriliş, y.30, No:74, 15 Aralık 1989, s.9.*
[52] *Dursun Gürlek, Ayaklı Kütüphaneler, (İçinde) (Abdullah Uçman, "Ali İhsan Yurd Hoca'yı Hatırlamak"), İstanbul, Kubbealtı Neşriyâtı, 2003, s.374.*
[53] *Emin Işık ile 05. 05. 2009 tarihinde yapılan görüşme.*
[54] *Prof. Dr. Ahmet Nuri Yüksel, "Ziya Nur Aksun Hakkında Birkaç Söz", Bilge Tarihçi Ziya Nur Aksun(İçinde), İstanbul, Marifet Yayımları, 2004, s. 32.*
[55] *11. 04. 2009 tarihinde Cağaloğlu Kaynak Yayımları'nda yapılan Marmaratörler toplantısındaki ses kaydı.*
[56] *M. Orhan Okay, Bir Başka İstanbul, 2. bsk., Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 2007, s.212-213.*
[57] *Birsel, (age.), s.142–143.; Okay, (age.), s.214.*
[58] *M. Kayahan Özgül, Hersekli Arif Hikmet, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayımları, 1987, s.13.*
[59] *Özgül, (age.), s.23.*
[60] *Özgül, Türk Edebiyat Tarihi, C.III, s.86.*
[61] *"Encümen-i Şuara", TDİA, C.XI, s.180.*
[62] *Konur Ertop, "Geçmişteki Edebiyatçılarımızın Özel Dünyasını Pek Az Tanıyoruz", Hürriyet Gösteri, No: 4, Mart 1981, s.28.*
[63] *İnal, SATŞ, C.III, s.1119.*
[64] *Ertop, a.g.m., s.27.*
[65] *İnal, SATŞ, C.III, s.1121.*
[66] *M. Orhan Okay, "Celal Sâhir", TDİA, C. VII, s.245.*
[67] *Halit Fahri Ozansoy, Edebiyatçılar Çevremde, Ankara, Sümerbank Kültür Yayımları, 1970, s.71.*
[68] *Ortaç, Bizim Yokuş, s.19.*
[69] *Ortaç, (age.), s.19.*
[70] *Ortaç, (age.), s.20.*
[71] *Orhan Okay, Silik Fotoğraflar, İstanbul, Ötüken Yayımları, 2001, s. 158.*
[72] *Turgut Kut, "İbn'ül Emin Mahmut Bey'in Pazartesi Toplantıları", Hürriyet Gösteri, y.1, No: 5, Nisan 1981, s.20- 21.*
[73] *Okay, (age.), s.159.*
[74] *Uçman, (age.), s.64.; Ayvazoğlu, Dersaadet'in Kalbi Beyazıt, s.35.; M. Serhan Tayşi, Ali Emîri'nin İzinde, İstanbul, Timaş Yayımları, 2009, s.379-403.*
[75] *Kübra Andı, "Servet-i Fünûn Mecmuası", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, C.IV, No:7, 2006, s.535.*
[76] *Tarım, (age.), s.75- 76.*
[77] *Oktay Akbal, Anı Değil Yaşam, İstanbul, Evrim Sanat Galerisi Yayımları, 1985, s.31.*
[78] *http://www.varlik.com.tr/varlikNeIcinCikiyor.aspx*
[79] *Yıldırım Keskin, "Müthiş Yıllar", Varlık, No:1122, Mart 2001, s.19.*
[80] *Doğan Hızlan, "Chevrolet'sini Sattı Papirüs'ü Çıkardı",(Çevrimiçi) http: //hurarsiv. hurriyet. com.tr/goster/haber. aspx?id=138200&yazarid=4.*
[81] *Hızlan, a.y.*
[82] *Buyrukçu, (age.),, s.14.*
[83] *Mehmet Akif, "Merhum Kâmil", Mehmet Âkif'in Makaleleri: Sırat-ı Mustakim ve SebilürReşat Dergilerinde Çıkan (içinde), s.193.*
[84] *Beşir Ayvazoğlu, 1924: Bir Fotoğrafın Uzun Hikâyesi, İstanbul, Kapı Yayımları, 2010, s.248- 249.*
[85] *Kuntay,(age.),s.110–111.*
[86] *Kuntay, (age.), s.112.*
[87] *Mehmet Âkif'in bu yazısı, Yard. Doç. Dr. Abdulkerim Abdulkadiroğlu- Nuran Abdulkadiroğlu tarafından hazırlanan eserdeki bilgiye göre SebilürReşat dergisinin 374. sayısında yayımlanmıştır. Bkz.: Mehmet Akif, "Merhum Kâmil", Mehmet Âkif'in Makaleleri: Sırat-ı Mustakim ve SebilürReşat Dergilerinde Çıkan (İçinde), s. 193.*
[88] *Necip Fazıl, (age.), s.14.*
[89] *Kemal Sülker, Anılara Yolculuk, İstanbul, Yazko, 1983, s.95.*
[90] *Buyrukçu, Dillerinde Dünya, s.54–55.; Refik Durbaş, Rakı ile Edebiyat Muhabbeti, İstanbul, Heyamola Yayımları, 2007, s.44.; Rıfat Ilgaz, Yokuş Yukarı, İstanbul, Çınar Yayımları, 1987, s.77,154.*
[91] *Durbaş, (age.), s.31.*
[92] *Yüksel Çelik, "Eminönü'nde İlk Kulüp",(Haz. İlber Ortaylı, Vahdettin Ergin, Erhan Afyoncu), Payitaht-ı Zemin Eminönü: Bir Dünya Başkenti I, (içinde), İstanbul, Eminönü Belediyesi Yayımları, 2008, s.370.*
[93] *Mehmet Demiryürek (Derleyen ve Haz.), Son Vakanüvis Abdurrahman Şeref Efendi'yle Osmanlı Tarih Sohbetleri, İstanbul, Akademik Kitaplar, 2009, s.212.*
[94] *Necdet Sakaoğlu, "Encümen-i Ülfet", DBİA, C.III, s.172.*
[95] *Ortaç, Bizim Yokuş, s.23.*
[96] *Haydar Ergülen ile 13. 04. 2011 tarihinde yapılan görüşme.*
[97] *Haydar Ergülen ile 13. 04. 2011 tarihinde yapılan görüşme.*
[98] *Haydar Ergülen ile 13. 04. 2011 tarihinde yapılan görüşme.*

Çinili Köşk, Foto: Yrd.Doç Dr. Ali Rıza Özcan, 2011.

EMİNÖNÜ KİTABELERİ

Yard. Doç. Dr. A. Rıza ÖZCAN*

**M. S. G. S. Üniversitesi*

İstanbul'un en eski yerleşim merkezi olan ve tarihî surlarla çevrili yarımadanın Eminönü olarak adlandırılan bölümü, Atatürk Bulvarı'nın böldüğü Yenikapı-Saraybumu-Unkapanı üçgeni içerisinde yer alan kısımdır. Bu bölgede bulunan kitabelerin sayısı oldukça fazladır. Bunda bölgenin en eski yerleşim alanlarından biri olmasının yanında bu bölgedeki tarihî eserlerin fazlalığı da önemli rol oynar.

Kitabeler; yazıldıkları dönemin dilini, sanatını yansıtan, tarihine ışık tutan vazgeçilmez vesikalardır. Bu açıdan İstanbul, tarihî eserlerini süsleyen kitabeleriyle dünya üzerindeki en eski ve zengin şehirlerden biridir.

Kültür ve sanat tarihimizin önemli unsurlarından han, hamam, çeşme, sebil, medrese, cami gibi eserlerin büyük bir kısmı belki tamamına yakını vakıf eserlerdir. Bunun yanında saray, kule, Su Kemeri, mezar taşı ve sivil mimariye ait eserler üzerindeki kitabeler; dili, süslemesi ve sanatlı yazılarıyla milletimizin dünyaya bakışının ve idrakinin tezahürleridir. Kitabeler üzerinden hat, tezyinat, edebiyat ve halk kültürünün tarihî seyrini gözlemlemek mümkündür. Bu açıdan bakıldığında kitabeler eşsiz bilgi kaynaklarıdır.

Bu çalışmada; fetih sonrası Eminönü bölgesindeki yapı, inşa, tamir kitabeleri ile mezar taşı kitabeleri incelenirken, kitabeler estetik, tarih, dil, yazı ve yapı türü açısından değerlendirilmiş, en güzel ve kayda değer olanlar seçilmiştir.

Topkapı Sarayı Bab-ı Hümayun'u üzerine Hattat Ali Sûfî'nin yazdığı müsenna ayetler ile kitabe, celî sülüs yazının şaheser örneğidir ve 19. asra yani Hattat Mustafa Rakım'a gelinceye kadar celî sülüs yazı böyle güzel yazılamamıştır.

Çinili Köşk'ün kitabesi, çini üzerine Arapça ve Farsça yazılmış müstesna örneklerden ve Osmanlı'nın İstanbul'a düştüğü en eski kayıtlardan biri olarak dikkati çeker. Çini üzerine yazılmış kitabe örneği olarak da Sultan II. Selim Türbesi kitabesi, Topkapı Sarayı Bağdat Köşkü ve Hırka-i Saadet dairesi üzerindeki yazılar verilebilir. Farsça yazılmış kitabeye örnek de Şeyh Vefa Türbesi üzerindeki kitabedir.

Selatin camii ve türbe hazireleri mezar taşı kitabeleri açısından önemli mekânlardır. Özellikle Süleymaniye, Beyazıt, Şehzade Mehmet Camii hazireleriyle Sultan II. Mahmut ve I. Abdülhamit Türbesi hazireleri güzel örneklerin bulunduğu yerlerdir.

İstanbul'da oldukça az örneklerini gördüğümüz kûfî yazılı kitabelere örnek olarak Beyazıt Camii minare kaidesi üzerinde yer alan İhlas Suresi ile "elhamdülillah" ibaresi, Arkeoloji Müzeleri ve Büyük Postane kitabesi gösterilebilir.

Kapalıçarşı'nın Nuruosmaniye ve Beyazıt çıkış kapıları üzerindeki hadis ve tamir kitabeleriyle, Eminönü Yeni Cami Sebili üzerinde bulunan tamir kitabeleri Hattat Sami Efendi'ye aittir ve günümüz hattatları özellikle Yeni Cami Sebili kitabesini kendilerine hoca kabul ederler.

Eminönü bölgesinde bulunan ve hat tarihinde sanat kıymeti açısından en güzel Besmele'nin Bakkal Arif Efendi'nin yazısı için Hattat Necmeddin Okyay'ın "eğer yer olup da Besmele'nin oku bir karış daha uzun olaydı dünyanın en güzel oklu Besmele'si olurdu" dediği Besmele, Şehzade Mehmet Camii'nin Vefa kapısı üzerine yazdığı besmeledir.

Harf inkılabından sonra kazınmış kitabe örneklerini Darphane Binası, Şehzade Mehmet Camii önündeki Ayşe Sultan Çeşmesi ve Cevri Kalfa Medresesi üzerinde görmek mümkündür. İstanbul Üniversitesi, merkez giriş kapısı üzerindeki Sultan Abdülaziz tuğrası ise mermerle kapatılmıştır.

Çinili Köşk, Foto: Yrd. Doç Dr. Ali Rıza Özcan, 2011.

Çinili Köşk kapı detayı.

Çinili Köşk Kitabesi

Fatih Sultan Mehmet tarafından H.877/M.1472 yılında inşa ettirilen yapının mimarı bilinmemektedir. Köşk, Topkapı Sarayı'nın bir parçası olarak inşa ettirilmiştir. Fatih devri tarihçilerinden Tursun Bey yapıyı, "sırçadan yapılmış bir yer" olarak adlandırır. Köşkün ön cephesinin ortasında bulunan çinilerle kaplı büyük bir eyvan içinde açılan giriş kapısının hemen üstünde yer alan kitabe celî sülüs yazıyla ve iki farklı kalem kalınlığıyla yazılmıştır. Sağ duvardan başlayan kitabe, giriş cephesi üzerinden devam ederek sol cephede son bulur. Mozaik tekniği kullanılarak uygulanan yazıların zemininde helezonlar üzerindeki gonca ve penç motifleri, dönemin süsleme anlayışı örneklerindendir. Kitabe, Farsça –aradaki bir mısra Arapça'dır- kaleme alınmış; metin mensur ve manzum olarak düzenlenmiş ve üst üste yazılmıştır. Kitabe ayrıca dönemin hat sanatı hakkında bilgi vermesi yanında İstanbul'da hattın çini üzerine mozaik olarak uygulamasının en eski ve güzel örneği olarak dikkati çekmektedir.

"Bünyân-ı mu'allâ-yı pâye-i in kasr-ı felek kadr ki zi fart-ı uluv dest der kemer-i cevzâ zened ve hadîd-i sâhateş ber-evc-i ferk-i ferkadan ve sakf-i keyvân-i 'alâ şeref bahşed mânend-i kubbe-i zümridin zi âsumân-i zerrîn-i gûnâgûn ve nukûş-i bukelemûn nüzhet-câ-ı huld-berrîn kerded be-ferri izzi devlet-i hâkânî ve yümn-i himem-i sâye-i Yezdânî ve be-hükm-i inne'l-mebâni tahki himmete'l-bâni ve şeref itmâm yâft der evâhir-i mâh-i rebiü'l-âhir der târih-i sene seb'a ve seb'în ve semâni mi´e"

Kitabenin tercümesi şöyledir:

"Felek kadar yüksek olan bu kasrın yapısı öyle kurulmuştur ki, fazla yücelikten elini Cevza'nın kemerine takmıştır. Onun sahasının en alçak yeri ferkadan burcunun tepesine ve Zühal'in sakfına şeref verir. Zümrüt gibi kubbesi parlak gökler gibi yıldızdan kitabeleriyle ziynet bulmuştur. Firuze gibi olan zemini de çeşit çeşit çiçeklerle ve bukelamun nakışlarıyla ebedî olan cennet bağlarını andırır. Hakanlık devlet ve izzetinin kuvvetiyle ve Allah'ın yüksek himmeti ve yümn ü bereketiyle bu bina 877 yılı Rebiü'l-ahırı'nın sonlarında tamamlanma şerefine mazhar oldu ki, yapılar daima yapanın himmetini hikâye eder."

Farsça kitabenin okunuşu aşağıdaki gibidir:

"Ey deret pişgâh-ı huld-i naîm /Haramet geşte muhterem çü harîm
Ez letâfet-i hevâ-yi bük'a-i tû /Kade yuhyi'l-ızâme ve hiye ramîm
Ez kerâmet-i pişgâheş kıble-i erBab-ı mülk / Vez saâdet-i âsitâneş kıblegâh-i ehl-i dîn
Matla-i hurşîd-i rif'at maşrik-i subh-i murâd / Nûr-i çeşm-i âsumân ü ziynet-i rûy-i zemîn"

Türkçe karşılığı ise:

"Senin kapın, içi nimetlerle dolu olan cennetin önüdür. Senin haremin, Kâbe gibi muhterem olmuştur. Senin kurulduğun yerin letafeti havasından, çürümüş kemiklere âdeta can gelir. Bu kasrın önü, kerametinden dolayı erbabı hükümdarların kıblesi, eşiğinin kutlu oluşundan din ehlinin kıblegâhı, yücelik güneşinin doğduğu ve murat sahibinin parladığı yer, göğün göz nuru ve yeryüzünün ziynetidir." şeklindedir. Bu Farsça şiirin dördüncü mısraı Arapçadır.

Bab-ı Hümayun Kitabesi

Topkapı Sarayı Hümayun Kapısı üzerinde bulunan Fatih devrinin meşhur hattatı Ali Sûfî'ye ait yazılar, harfleri ve istifinin güzelliği bakımından Osmanlı hat tarihinin en görkemli yazıları arasında gösterilir. Buradaki yazılar 19. asra kadar celî sülüs yazının en güzel örnekleri olarak kalmıştır. Zafer takını andıran bu kapının üst kısmına Besmele ve Hicr Suresi'nin 45-48. ayetleri müsennâ (aynalı/simetrik) olarak yazılmıştır.

Bu yazının altında dikdörtgen bir formun içine yine celî sülüs yazıyla ve kabartma olarak yazılan dört satırlık inşa kitabesi, kalenin Fatih tarafından 883/1478 yılında inşa ettirildiğini göstermektedir. Kitabenin okunuşu şöyledir:

"Hâzihi kal'atun mübarekatün üssise bünyânühâ 'alâ te'yîdin minallahi ve rıdvânin en russısa erkânuhâ bi-teşyîdin minhü bi'l-emn-i ve'l-âmân; bi-emr-i Sultânü'l-berreyn ve hâkānü'l-bahreyn ve zıllullahi fi's-sakaleyn 'avnullahi beyne'l-hâfikayn kahramânü'l-mâi ve't-tıyn Fatih-i kal'ati; Kostantiniyyeti ebû'l-feth Sultân Muhammed Han bin Sultân Murâd Han bin Sultân Muhammed Han halledallahu teâlâ; sultânehü ve a'lâ-ali farkü'l-fırkadeyn mekânehu fî târîhi şehr-i Ramazânü'l-mübarek sene selâse ve semânin ve semâne mi'e."

Bu mübarek kale, Allahu Teâla'nın yardım ve izni üzerine, emniyeti kuvvetlendirmek Muratı ile karanın sultanı, denizin hakanı, insanlar ve cinler üzerinde Allah'ın gölgesi, doğu ve batıda Allah'ın yardımına kavuşan, su ve karanın kahramanı, İstanbul kalesini ele geçiren Ebu'l-feth Birinci Mehmet'in oğlu İkinci Murat'ın oğlu, Fatih Sultan Mehmet Han emriyle yapıldı. Allah bu hükümdarın saltanatını ebedi eylesin. Onu kutup yıldızından yüce kılsın. Hicri 883 yılı mübarek ramazan ayında yapıldı.

Kapının sol tarafında celî sülüs yazıyla Ali Sûfî'nin imzası yer alır. Kitabenin altında yer alan tuğra, Sultan II. Mahmut'a aittir ve Mustafa Rakım tarafından 1230/1814 yılında çekilmiştir. Sağ üst boşluğunda Sultan II. Mahmut'un mahlâsı olan "Adli" ibaresi yazılıdır.

Hümayun Kapısı'nın tam arkasında aynı ayetin yazıldığı kitabe ise yaklaşık dört yüz yıl sonra Hattat Abdülfettah Efendi tarafından Ali Sûfî'nin istifi esas alınarak dönemin yazı anlayışına göre yazılmıştır.

Bab-ı Hümayun Kapısı kitabesi, Foto: Ali Rıza Özcan, 2011.

Şeyh Ebu'l-Vefa Türbesi Kitabesi, Foto: Ali Rıza Özcan, 2012.

Şeyh Ebu'l-Vefa Türbesi Kitabesi

Türbesinin giriş kapısının üzerinde bulunan kitabesi Farsçadır. Döneminin celî sülüs yazı anlayışıyla yan yana iki ve alt alta iki satır şeklindeki kitabenin okunuşu şöyledir:

"İn şem'i firûz herem-i Kâ'be-i esrâr
Begozeşt ez ân pelke gozer kerd keh o meh
Hâhî ke bedânî sefer-i Şeyh Vefâ râ
Der yâb zi târîh ilâ rahmet-i rabbih
Sene 896 / 1491"

"Sırlar Kâbe'sinin harimini parlatan o çerağ
Küçük ve büyüğün geçtiği köprüden geçti
Şeyh Vefa'nın ölüm tarihini "İlâ rahmet-i rabbih'de bul."

Koyu yeşil zemin üzerine kabartma olarak yazılan yazının harfleri altın varaklıdır. Kitabe İstanbul'da bulunan çok az sayıdaki Farsça kitabeden biridir.

Süleymaniye Camii Kitabesi

Süleymaniye Camii'nin inşa kitabesi, İstanbul'daki seLatin camilerinin ilki olan Fatih Camii'nin inşa kitabesi gibi üç bölümden meydana gelir. Benzer düzenleme Sinan sonrasında Sultanahmet Camii kitabesinde de kullanılmıştır. İnşa kitabesi, cümle kapısının sağ, sol ve üstünde yer alan yazılardan meydana gelmektedir. Kitabe metni, sağ ve sol yandaki kitabelerde dikey, kapı üstü kitabesinde ise yatay dikdörtgen içine yazılmıştır. Mermer zemin üzerine kabartma olarak celî sülüs yazı çeşidiyle yazılan yazının zemini koyu renk lacivertle boyanmıştır. Yazılar altın varaklıdır.

Süleymaniye Camii inşa kitabesinin metni, devrin şeyhülislamı Ebussuud Efendi'ye aittir.
Caminin ana giriş kapısının sağ tarafında altı satır hâlindeki celî sülüs yazıda:

"Tekarrebe ilâ rabbi'l-azameti ve'l-ceberûti ve hallâkı âlemi'l-mülki
ve'l-melekûti abdühu'l-muktediru bi'l-kudreti'r-rabbâniyyeti ve halifetühü'l-azîzu
bi'l-izzeti's-sübHaniyyeti el-kâimu bi-emri'l-kitâbi'l-meknûni ve icrâi
ahkâmihi fî eknâfi'r-râbi'i'l-meskûni Fatihu bilâdi'l-meşârikı
ve'l-megâribi va'llâhu bi-nasrihi'l-azîzi hatedühû el-gâlibu maliku memaliki'l-âlem
zıllıllahi alâ kâffeti'l-ümemi sultânu selâtîni'l-arabı ve'l-acem"

Kitabenin anlamı şu şekildedir:

Rabbani güçle kuvvet sahibi olup, ilahi üstünlükle onun yüce halifesi olan, ilahi korumayla muhafaza edilen kitabın (Kur'an'ın) emrini yerine getirerek yeryüzünün dört bir tarafında yaşayan insanlar üzerinde o kitabın hükümlerini uygulayan, Allah'ın üstün yardımıyla doğuda ve Batı'da ülkeler fetheden kul, büyüklük ve yücelik sahibine, görünen ve görünmeyen (maddi ve manevi) bütün varlığın yaratıcısına yaklaştı. Allah, dünya hükümdarlarının hükümdarı, Arap ve Acem şahlarının şahı, güçlü iktidar sahibi bu kulun hâkimiyetini bütün milletlerin üzerine yaysın.

Orta kısımda yer alan kitabede ise, Osman Gazi'den Kanunî'ye Osmanlı padişahlarının isimlerinin bir silsile içinde yazıldıkları görülür. İki satır olarak tertip edilen kitabe metninde dikey harfler o kadar ustalıkla dizilmiştir ki, Osmanlı padişahları sanki bir merasim yürüyüşündedir. Kompozisyonda harekelere ve tezyini işaretlere yer kalmamıştır. Bu kitabe, sağ ve soldaki kitabelerden çok daha etkileyicidir. Burada isimler arasında "bin es-Sultân" ifadelerinin tekrarının rolü büyüktür. Bu kitabe celî sülüs yazının 16. asırdaki seviyesini gösteren örneklerin en güzellerinden biridir. Kitabenin okunuşu ve anlamı şöyledir:

"Nâşirü'l-kavânîne's-sultâniyye âşirü'l-havâkînü'l-Osmaniyye es-sultân ibnü's-sultân es-Sultân Süleymân Han bin es-Sultân Selim bin es-Sultân Bâyezîd bin es-Sultân Mehmet bin es-Sultân Murâd bin es-Sultân Mehmet bin es-Sultân Bâyezîd bin es-Sultân Murâd bin es-Sultân Orhan bin es-Sultân Osman"

Saltanat kanunlarının yayıcısı, Osmanlı hakanlarının onuncusu sultan oğlu sultan Sultan Süleyman Han oğlu Sultan Selim oğlu Sultan Beyazıt oğlu Sultan Mehmet oğlu Sultan Murat oğlu Sultan Mehmet oğlu Sultan Beyazıt oğlu Sultan Murat oğlu Sultan Orhan oğlu Sultan Osman Cami'nin ana giriş kapısının sağ tarafındaki celî sülüs yazının ölçülerinde ve simetrik bir düzenlemeyle yazılan soldaki kitabede de satır sayısı altıdır. Kitabenin son satırı diğer satırlarına nazaran daha geniş tutulmuştur. Son satırda 16. asrın önemli hattatı hattat Karahisari ekolünün en önemli temsilcisi Hasan Çelebi'nin imzasını görüyoruz. Camide Hasan Çelebi'nin imzası sadece burada karşımıza çıkmaktadır. İmza için ayrılmış bir bölüm tercih etmeyen Hasan Çelebi, tarih satırının hemen altına harflerin birbirine karışmasına aldırmadan imzasını koymuştur. İmza kaleminin genişliği yazı kalemine yakın bir kalınlıkta olduğundan metnin bir parçası olarak algılanmaktadır.

"Lâ-zâlet silsiletü saltanatihi ilâ intihâi müteselsileti silsileti'd-devrân ve ervâhu eslâfihî mütenezziheten fî ravzati'r-riyâzati enşe'e hâze'l-Cami'a'r-refi'a'l-bünyâne'l-bedâyi'a'l-meyyâle'ş-şâhikıyyete'l-abkara mennen li'n-nâsi fî ibâdeti'l-meliki'l-ma'budi mine'l-âkifîne ve'l-kâimîne ve'r-râki'i's-sücûdi ve kâneti'l-bidâyetü fî evâhiri cumâdi'l-ûlâ li-sene seb'a ve hamsîn ve tis'amie ve'n-nihâyetü fî evâhiri zi'l-hicceti'l-harâmı es-sene erba'a ve sittîn ve tis'a mi'e Ketebehu Hasan b. Ahmet el-Karahisarî"

"Onun iktidarı, dünya son bulana kadar devam edecek; atalarının ruhu en güzel cennetlerde gezip dolaşacaktır. O kul, bu binası yüksek, benzersiz ve üstün deha eseri muhteşem camiyi, ilahların ilahına kulluk etmeleri için, orada ibadet amacıyla kalan, kıyama duran, rükû eden ve secdeye varan insanlar için inşa edip bağışlamıştır. Caminin yapımına bin beş yüz elli yılı, mayıs ayının sonlarında başlanmış, bin beş yüz elli yedi yılı eylül ayının sonlarında tamamlanmıştır. Ahmet el-Karahisarî'nin oğlu Hasan yazdı."

Süleymaniye Camii, Foto: Ali Rıza Özcan, 2011.

Süleymaniye Camii Kitabesi, Foto: Ali Rıza Özcan, 2011.

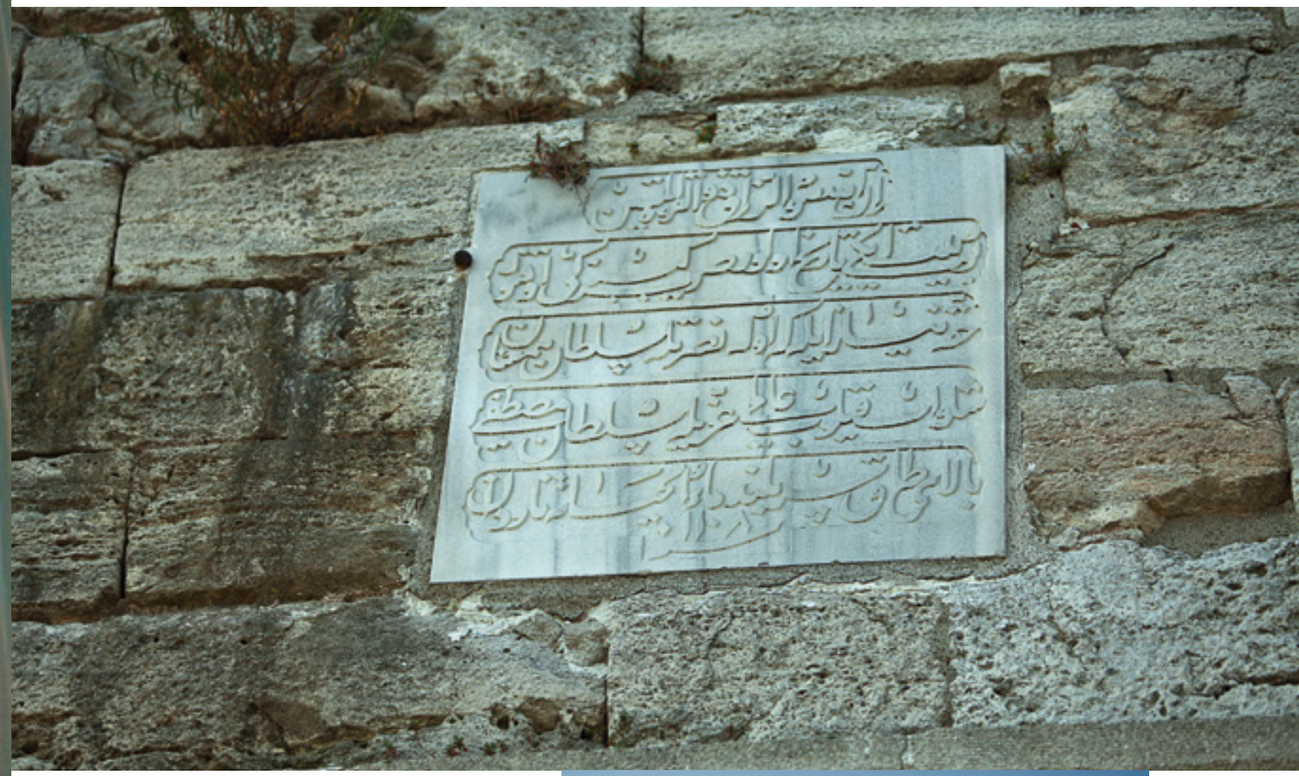

Bozdoğan Kemeri Kitabesi

Bozdoğan Su Kemeri'nin Sultan II. Mustafa devrinde geçirdiği onarımla ilgili kitabe günümüzde kemerin üzerinde hâlâ mevcuttur. Adı geçen kitabe, kemerin doğu bölümünde bugün Reşat Nuri Tiyatrosu'nun bulunduğu tarafa yakın, kuzey cephesinin 45. payesinin üstüne yerleştirilmiştir.

Güzel olmayan celî ta'lîk bir yazıyla mermere kabartma olarak yazılan yazının metni şöyledir:

İnnallahe hüve'r-rezzâku zü'l-kuvveti'l-metîn
Bu beyt iki târih olur su gibi Zeki okunur
Hakk'a niyâz eyle ki ola nusretle sultân hem-inân
Şâd-âb(?) kılub âlemi izzile Sultân Mustafa
Bâlâ-yı tâk-ı ser-Bülent-i mâü'l-hayâta nâvdân
1108/1696

Aşağıdan görülmesi oldukça zor olan kitabenin zemini ve harfleri mermer rengindedir.

Bozdoğan Kemeri, on beş asırdır şehrin su ihtiyacının karşılanmasında su şebekesinin en önemli parçalarından biri olması yanında silüetiyle de şehrin önemli çizgilerinden birini oluşturmaktadır.

Çorlulu Ali Paşa Medresesi Kitabesi, Foto: Ali Rıza Özcan, 2011.

Çorlulu Ali Paşa Medresesi Kitabesi

Medrese girişinin üstündeki manzum kitabe Dürrî adlı şaire aittir. Kitabe metninde Dürrî, Hz. Ali'ye ait, "Men allemeni harfen kad sayyaranî abden/Bana bir harf öğretenin kölesi olurum" sözünü kitabenin yapılış tarihini veren manzum tarih satırında dile getirerek, medrese yani eğitim ve öğretimin yapıldığı bir yapı için düşürülebilecek en güzel tarihlereden birini düşürmüştür.

"Düstûr-i kerem-perver sadr-ı nısfet-güster
Serdâr-ı zafer- yâver ya'ni ki Ali Paşa
Ol âsaf-ı deryâ-dil hayrâta olub mâil
Koydu bu ciHan içre nice eser-i vâlâ
Bu buk'a-i zîbâyı bünyâda kılub himmet
İhlâsla sa'y etdi yapdırdı güzel hakkā
Hengâm-ı hitâmında bir kâmil-i rûşen-dil
Târîhi içün görmüş bir vâkı'a-i garrâ
İbn-i amm-i peygamber ya'ni Ali Haydar
Etmiş ola rü'yada bu kavli ana inhâ
Kim gāyete yetdikde bu medrese-i âli
Târîhini etsünler bu mısra'ı ile inşâ
Zirâ adedi anın bu sâle muvâfıkdır
Vâki'de güzel düşdü yekpâre vü müstesnâ
Gûyâ ki kerâmetdir Dürrî ana bu târîh
Men allemeni harfen kad sayyaranî abden"
1120/1708

Medresenin inşa kitabesi dört bölüm hâlinde ve dörder satırdan oluşmaktadır. Celî ta'lîk hatla mermere hâkkedilen kitabenin zemini yeşil, harfleri altın varaklıdır. Yazı bölümleri arasında yaprak ve çiçek motifleri yer almaktadır.

Server Dede Mezar Taşı

Sultanahmet semtinde, günümüzde Tapu-Kadastro Müdürlüğü tarafından kullanılan ve eskiden Defter-i Hâkânî binası olan yapının içindeki mezar ve mezarda yatan Server Dede'nin hikâyesi oldukça ilginçtir.

Binanın ikinci katında koridorun sol tarafında bulunan mezar, bilinen mezarlardan biraz daha uzundur. Baş ve ayak şahideleri de farklı bir görünüm arzeder. Ayak taşı üzerinde kitabe ve süsleme bulunmayan mezarın şahideleri birbirinin aynıdır.

Server Dede, Sultan I. Mahmut Devri'nde "Defter-i Hâkânî" yani "Tapu ve Kadastro Dairesi" nde "Defter Emîni" olarak çalışan bir görevliydi. Görevine o kadar sadıktı ki bir gün arazilerle ilgili bir ihtilâf üzerine dönemin padişahı I. Mahmut tarafından kendisinden istenen kayıt defterlerini vermemiş, gerekçe olarak "Fatih Sultan Mehmet Hazretleri'nin kanunnamesine göre, DefterHane'den gece vakti defter çıkarılmasının men edildiğini göstermiş ve "Sultanımız af buyursunlar, defterleri çıkartamam" diyerek isteği reddetmişti. Bu cevapla gazaba gelen Sultan, Server Dede'nin idamını ferman buyurmuştu. Sabah olduğunda huzura kabul edilen sadrazam, Server Dede'nin haklılığından bahsedince Sultan I. Mahmut pişman olmuş ve yeni bir fermanla idam kararının uygulanmamasını emretmişti. Ancak iş işten geçmiş ve Server Dede çoktan idam edilmişti.

Görevi uğruna canını veren bu sadık memura yaptığına çok üzülen Sultan I. Mahmut, defter emininin defterHanenin bahçesine gömülmesini emretti. Bugün üzerinde metal bir şebeke ve üzerinde çitlembik ağacı bulunan mezarın hazin hikâyesi böyledir.

Mezar kitabesi dışında mermer üzerine iki satır hâlinde celî ta'lîk yazıyla yazılan ibare mezara ait duvarın ortasına asılmıştır. Yeşil renge boyanmış kitabede, "Ser verüb sır vermeyen Server Dede rûhuna ihlâs ile el-Fatiha" yazılıdır.

Baş taşı kitabesinin serpuşu sarık şeklindedir. Mezarın baş taşı üzerinde iki bölüm hâlinde toplam dört satırlık kitabe yer alır. Celî sülüs hatla ve girift şekilde dönemin yazı anlayışıyla yazılan kitabenin tarih kısmı ikinci satırın altında orta kısımda bulunur. Mezar taşlarının süslemesi daire ve dikdörtgen deliklerden oluşmaktadır. Baş taşının okunuşu şöyledir:

"Dâvâsında yok güzâfı ser verüb sır vermemiş
Kadr-dânân bu ki her dem okur İhlâs Fatiha
20 Ra (Rebiülevvel) sene 1180 (M. 26 Ağustos 1766)

Sırrı için serini terk edenin şâhididir
Anın için menzili Defter-i Hâkânî'dir

Server Dede Mezar Taşı Kitabesi, Foto: Ali Rıza Özcan, 2012.

I. Abdülhamit Medresesi Kitabesi, Foto: Ali Rıza Özcan, 2011.

I. Abdülhamit Medresesi Kitabesi

Günümüzde İstanbul Ticaret Borsası olarak kullanılan binanın üstünde yer alan kitabe yapıldığı 1194/1780 yılını göstermektedir. Kitabenin okunuşu şöyledir:

Padişah-i âl-i Osmân sâye-i Rabbi'l-Mecîd
Hazret-i Abdülhamîd Han sâhib-i re'y-i sedîd
Matla'-ı dîvân-ı şevketdir fürûğ-ı devleti
Ferd-i zâtı gûyiyâ şehnâmede beytü'l-kasîd

Medrese mekteb imâret hem kütübHane sebîl
Yapdırub aldı duâ-yı hayr-ı ahrâr u abîd
Medrese sûretde ammâ hey'et-i matbû'ası
Muhtasar mecmû'a-ı nâdîdedir gayet müfîd

Bârekallah bir mu'allâ medrese yapdırdı kim
Vâz'-ı erkânı mü'esses tâk-ı vâlâsı meşîd
Mesken ü me'kel-i kütüb âmâdedir özr etmEyüp
Tâlibân-ı tahsîl-i ilme eylesün sa'i mezîd

Hasbetenlillah edüb ilm-i Şerife i'tibâr
Enbiyâ vârislerine etdi ikrâm-ı ekîd
Binde bir ancak düşer Tevfik ana târîh-i tâm
Ehl-i ilme medrese yapdırdı şeh Abdülhamîd

Kitabe dört bölüm hâlinde ve dörder satırdan oluşmaktadır. Celi ta'lîk kitabede imza yoktur. Kaynaklarda Mehmet Es'ad Yesârî Efendi tarafından yazıldığı bilgisi mevcuttur. Yazı zemini nefti yeşil renge boyanmış, kabartma harfleri altın varaklıdır.

Bugün Ticaret Borsası olarak kullanılan medresenin kapısı ve üzerindeki kitabe, Foto: Ali Rıza Özcan, 2011.

Cevri Kalfa Çeşmesi Kitabesi

Sultanahmet'te Divanyolu Caddesi üzerinde yer alan Cevri Kalfa Çeşmesi, Sultan II. Mahmut tarafından hazinedarbaşı Cevri Kalfa için yaptırılmıştır. Şehzade Mahmut'u öldürmeye gelenlerin elinden üzerlerine kül atarak kurtaran Cevri Kalfa'yı Sultan II. Mahmut padişah olduktan sonra unutmamış, vefatında annesi Nakşıdil Sultan Türbesi'ne defnetmiştir. Cevri Kalfa Sıbyan Mektebi ve Çeşmesi de bu vefanın tezahürlerindendir. 28 Mayıs 1927 tarih ve 1057 sayılı "Türkiye Cumhuriyeti dâhilinde bulunan bilcümle mabani-i resmîyye ve Millîyye üzerindeki tuğra ve methiyelerin kaldırılması hakkındaki kanun"dan yani resmî daire ve kamu yapıları üzerinde bulunan Osmanlı padişah tuğralarının ve yapı kitabelerinin kaldırılması kanunundan zarar gören çeşme kitabesi, Cevri Kalfa Mektebi müdürünün "Artık bunlar bize lazım değil" diyerek kitabeyi kazıtmaya başlamasıyla yok edilecekken, hezarfen Necmeddin Okyay ve Muallim Cevdet Bey'in hadiseye şahit olup Müzeler Müdürü Halil Ethem Bey'i haberdar etmeleriyle kazıtma durdurulur. Ancak kitabenin baştan üç satırının kazınmasına maalesef engel olunamamıştır. Bu üç satırın yanında hem mektebin hem de çeşmenin üzerinde yer alan Sultan II. Mahmut'a ait tuğralar da kazınmıştır. Cevri Kalfa Sıbyan Mektebi'nin caddeye bakan yüzünde yer alan çeşme, Batı tarzı süsleme akımı olan ampir üslubundadır. Cevri Kalfa Çeşme kitabesinin metni kazınmış Sultan II. Mahmut tuğrasının sağ ve solunda yer alır. Manzum kitabe, sağ ve sol tarafta iki bölüm ve dört satır olmak üzere on altı satırdan meydana gelir. Kitabe metni Keçecizade İzzet Molla'ya aittir. Hattat imzası bulunmayan kitabelerin hattatının devrin en meşhur ta'lîk hattatı Yesarizade Mustafa İzzet Efendi olduğu kayıtlarda mevcuttur.

Kitabenin metni şöyledir:

"
.....
.....
Mânend-i âb-ı bârân-ı cûdun idince rîzân
Nehrin lûtf u ihsân her sûda buldu maksem
.....
.....
Ez cümle bendegânı bezeylEyüp ciHanı
Her biri bi-müdânî yapdırdı hayr-ı a'zam
.....
.....
Divanyolu'nda cârî görse bu çeşme-sârı
Gülşende cûybârı ister mi görmek âdem
Gel bundan eyle iz'ân cân vermek oldu âsân
Mevtâya etdi ihsân zîra ki şâh-ı âlem
Târîhi ile İzzet atşânı kıldı da'vet
Merhume ustanın iç rûhiçün âb-ı zemzem"
1235/1819

Kazınan kısımlar Keçecizade İzzet Molla'nın divanında şu şekilde belirtilmiştir:

Deryây-ı şân-ı şevket Mahmut Han-ı ekrem
Cûy-i adâletinden mülk oldu hemçü gülşen
Merhume Usta hatta etmişdi azm-i ukbâ
Mecrâ-yı âb-ı re'fet şâhenşeh-i mükerrem
Dünyâyı gül gibi şen-i sükkânın etdi hurrem
Kevserle nâsı irvâ eyler yine demâdem

Cevri Kalfa Çeşmesi Kitabesi, Foto: Ali Rıza Özcan, 2011.

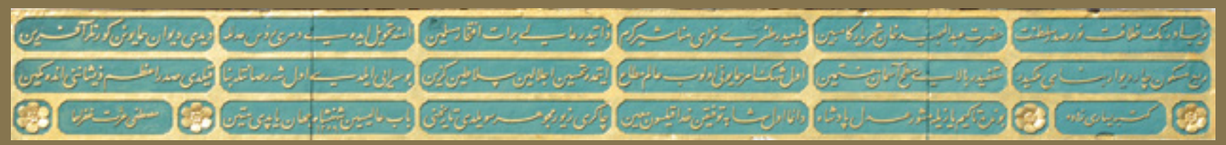

İstanbul Valiliği ve Kitabesi, Foto: Ali Rıza Özcan, 2011.

Valilik kapısının üstünde yer alan Osmanlıca Türkiye Cumhuriyeti yazısı.

İstanbul Valiliği Kitabesi

Bab-ı Âli; "Yüksek Kapı", "Yüce Kapı" anlamlarını taşır. Osmanlı Devleti'nin sadaret makamı, yönetim merkezi olan ve günümüzde İstanbul Valiliği olarak kullanılan yapı, 1756 yılında Sultan III. Osman tarafından yaptırılmıştır.

Ankara Caddesi üzerindeki vilayet binasının giriş cephesi üzerindeki altı bölüm ve üç satırdan oluşan celî ta'lîk kitabe, Yesarizade Mustafa İzzet Efendi tarafından yazılmıştır. 1259/1843 tarihinde yazılan manzum kitabenin şairi Ziver'dir.

Mermere hakkedilen, nefti yeşil zemin üzerine altın varaklı ve kitabenin metni şöyledir:

Zîb-i evreng-i hilâfet Nur-ı sadr-ı saltanat
Hazret-i Abdülmecîd Han şehriyâr-ı kâm-bin
Tab'ıdır tuğrâ-yı garrâ-yı menâşîr-i kerem
Zâtıdır âlî berât iftihâr-ı müslimîn
Emne tahvîl edeli dehri ru'ûs-ı adlile
Dedi dîvân-ı Hümayunun görenler âferîn

Rub' meskûn çâr dıvâr binâ-yı mülküdür
Sakfıdır bâlâ-yı sath-ı âsumân-ı heftmîn
Ol şehin emr-i Hümayunu olub âlem mutâ'
Etmede tahsîn iclâlin seLatin-i güzîn

Bu sarâyı eyledi ol şeh resânetle binâ
Kıldı sadr-ı a'zam-ı zî-şânını anda mekîn

Bunda tâ kim yazıla menşur-ı adl-i padişah
Dâimâ ol şâha tevfîkin Hüdâ kılsun mu'în
Çâkeri Zîver mücevher söyledi târihini
Bab-ı Âlîsin şehinşâh-ı ciHan yapdı metîn

Hattat imzası "Ketebehu Yesarizade Mustafa İzzet gufirelehuma" şeklindedir ve ikiye ayrılarak, kitabenin son satırının baş ve sonuna konulmuştur.

Seraskerlik Kapısı Kitabesi

İlk defa 1865'te Harbiye Nezareti Binası'nın nizamiye kapısı olarak yaptırılan ve günümüzde, İstanbul Üniversitesi'nin Beyazıt meydanına bakan ana giriş kapısıdır.

Üç açıklıklı bir giriş takı şeklinde tasarlanmış ve sütun gruplarına oturtulmuş üç kemerden oluşan abidevi kapının ortadaki kemeri daha geniş ve daha yüksektir.

Kapının üzerinde en üst bölümde oval formun üzerinde latin harfleriyle "T.C." ibaresi yazılıdır. Bu ibarenin hemen altında yine Latin harfleriyle majiskül harflerle "İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ" ibaresi yazılıdır. Bunun da altında üç bölümden oluşan başka bir yazı bölümü vardır.

Seraskerlik Kapısı, Encümen Arşivi, 1933.

Burada en sağda "İnna fetahnaleke fethan mübîn" ibaresi, ortada "Daire-i Umûr-ı Askerîyye" ve en solda ise "Ve yensurakea'l-lahü nasran azîz" ifadeleri okunmaktadır.

Celî sülüs yazının şaheser örneklerinden biri kabul edilen bu yazılar, hattat Şefik Bey tarafından yazılmıştır. İmzası, en soldaki yazının alt kısmında Hicri 1282/1865 tarihiyle beraber, istifli olarak "Ketebehu Mehmet Şefik" şeklindedir.

Kapı üzerindeki yazılar Harf Devrimi'nden sonra ilgili yasa gereğince kapatılmış daha sonra en üstte bulunan Sultan Abdülaziz tuğrası kapalı kalmak suretiyle diğer bölümleri açılmıştır. Günümüzde kapı üzerindeki nefis yazılar, nefti zemin ve altın varaklı harfleriyle yerli yabancı hemen herkesin dikkatini çekmektedir.

Seraskerlik Kapısı ve Kitabesi, Foto: Ali Rıza Özcan, 2007.

Alman Çeşmesi kubbe içi görüntüsü, Foto: Ali Rıza Özcan, 2011.

Alman Çeşmesi kitabesinden bir detay, Foto: Ali Rıza Özcan, 2011.

Alman Çeşmesi Kitabesi

Koyu yeşil renkte kolonların taşıdığı görkemli bir kubbe ile örtülü çeşmenin tunç kitabesinde Almanca, "Alman Kaiser'i Wilhelm II 1898 yılı sonbaharında Osmanlıların hükümdarı haşmetlü Abdülhamit II nezdinde ziyaretinin şükran hatırası olarak bu çeşmeyi yaptırdı" yazmaktadır.

Çeşmenin sütunları arasında iç kısımda bulunan Türkçe kitabede ise, Osmanlı Seraskerlik Dairesi'nden Ahmet Muhtar Paşa'nın beyitleri celî sülüs yazıyla Hacı Nuri Korman tarafından yazılmıştır. Kitabenin okunuşu şu şekildedir:

Hazret-i Abdülhamîd Han'ın muhibb-i hâlisi
Zîver-i iklil-i haşmet Kayser-i âli-tebâr
Ya'ni Alman İmparator'u hükümdâr-ı güzîn
Hazret-i Wilhelm-i sânî kâmurân-ı rûzigâr
Pâdişah-ı Âl-i Osman'ı ziyaret kasd idüb
Makdemiyle eyledi İstanbul'u pirâyedâr
Bu mülâkat-ı muhabbet perveri tezkâr içün
Eyledi bu çeşmesâr-ı saha piray-i karar
Su be su câri olan âb-ı safâ teşkîl eder
Âb-ı sâfi-i musâfâta misâl-i âb-dâr
Vakfegir hayret eyler çeşmi ehl-i dikkati
Tarz-ı inşasındaki hüsn-i bedi-i zernigâr
Rükn-i akvâ-yı hayât oldukça âb-ı cân-fezâ
Pâyîdâr olsun bu te'sis-i muhabbet- üstüvâr
Bibedel tarihî câridir lisân-ı lûleden
"Oldu bu çeşme mülâkata ne dilcâ yâdigâr"
İzzet 1316/1898

Kitabenin altında "İzzet" imzası bulunmaktadır. İmzanın da ilginç bir hikâyesi vardır:

Çeşmenin yapımıyla ilgili hazırlıklar sürerken, ismi oturduğu semtle birlikte anılan "Beşiktaşlı" Hacı Nuri Korman'ın kapısı, Galatasaray Mektebi Sultanisi yazı hocası Mehmet İzzet Efendi tarafından çalınır. İzzet Efendi, Nuri Bey'e padişah tarafından kendisine yazı siparişi verildiğini ve siparişi kabul etmek zorunda kaldığını ancak yazacak durumda olmadığını söyler. Siparişin yaptırılmakta olan Alman Çeşmesi'nin yazıları olduğunu söyleyerek Nuri Efendi'den yazıları yazmasını ister. Nuri Bey, gece yarısı gelen bu teklif karşısında İzzet Efendi'yi sakinleştirir sonra da işi kabul eder. Ancak İzzet Efendi durumun yalnız ikisinin arasında kalmasını ve başka hiç kimseye tek söz etmemesini ister.

Hacı Nuri Bey, kubbe kasnağına kavisli şekilde yazdığı yazıların imza ketebesini söz verdiği şekilde sadece "İzzet" imzası ve 1316 yılıyla tamamlar. Kendisine ait herhangi bir işaret veya ifade kullanmaz. Yazıları bitirdikten sonra kalıplarını Mehmet İzzet Efendi'ye götürüp teslim eder. Kitabe ve tuğralar, mozaik şekline getirilmek üzere Almanya'ya gönderilir.

Sekizgen planlı çeşmenin; her parçasının iç kısmına ikişer satır gelecek şekilde Prusya mavisi renkli zemin üzerine, altın renginde yazılan yazılar arasında Batı tarzı süslemeler yer almaktadır. Kubbe içinin zemini altın rengindedir. Kubbe göbeğinde Avrupai tarzda onaltıgen bir yıldız süsleme mevcuttur. Yıldızın etrafında 8 adet Batı tarzı süslemeli dairevi formların içine; II. Abdülhamit'in tuğrası ile, II. Wilhelm'in remzi olan ve üst kısmında taç bulunan "W" harfi işlenmiş olup, "W"nin altında "II" rakamı

Alman Çeşmesi Kitabesinde bulunan "İzzet" imzası.

okunmaktadır. Dört adet tuğra ile II. Wilhelm'in inisiyali dönüşümlü olarak kullanılmıştır.

Çeşmenin açılışının II. Abdülhamit'in 25. cülus yıldönümü olan 1 Eylül 1900'de açılışı yapılması planlanan çeşme inşası bu tarihe yetiştirilemeyince, açılış İmparator II. Wilhelm'in doğum günü olan 27 Ocak 1901'de yapılmıştır.

Yeni Cami Sebili Kitabesi

Eminönü Bahçekapı'sında Yeni Cami'nin arkasında bulunan sebil, ilk olarak 1074/1663 yılında Sultan IV. Mehmet'in annesi Hatice Turhan Sultan tarafından yaptırılmıştır. İlk yapıldığında çini üzerine yazılan kitabe geçirdiği bir yangın üzerine okunamaz hâle gelmiştir. Bugün sebilin üzerinde bulunan kitabeyi Hattat Sami Efendi 1907'de yazmış ve kitabeye sebilin ilk yapılış yılı olan 1074 yılı konulmuştur.

Altı beyitten oluşan kitabe, celî sülüs hatla her satırda dört mısra şeklinde alt alta üç satır şeklinde sıralanmıştır. Satırları birbirinden ayıran çerçevelerin sağ ve sol tarafları dendan adı verilen çizgilerle birbirine bağlanmıştır.

Yeni Cami Sebili Kitabesi'nin Sami Efendi'den sonra gelen hattatlar için ayrı bir yeri vardır. Sami Efendi'nin yazmış olduğu yazının kalıbı, önce talebesi Kâmil Efendi'ye daha sonra onun vefatıyla talebelerinden Hezarfen Necmeddin Okyay eliyle sülüs çalışan hattatlara verilmiştir. Son dönem celî sülüs hattatlarından Tuğrakeş İsmail Hakkı Altunbezer, Ömer Vasfi Efendi, Neyzen Emin Yazıcı, Macid Ayral, Halim Özyazıcı ve Hamid Aytaç adı geçen kalıplardan çok istifade etmişlerdir. Günümüz celî sülüs hattatları tarafından hoca olarak kabul edilen kitabenin kalıpları elden ele dolaşmaktadır. Son yıllarda yapılan restorasyonla celî sülüs hat şaheseri olan kitabenin zemini nefti renge boyanmış, harfleri ise altın varakla kaplanmıştır.

Ümm-i pür cûd-i Muhammed Han kim
Zâtıdır âlemde zü'l-kadr-i celîl
Fî-sebîlillah bünyâd eyledi
Râh-ı Hak'da böyle bir âlî sebîl
Teşnegân için Cinân'dan muttasıl
Akdı ol mîzâba âb-ı selsebîl
Kimseye olmaz müyesser dünyada
Böyle çeşme böyle bir hayr-ı cemîl
Sa'yı meşkûr oluben Hak Hazreti
Vire ukbâda ucûrât-ı cezîl
Anın itmâmın görüb târîh için
Dadi hâtif kâne hayren fî sebîl
1074/1663

Kapalıçarşı Nuruosmaniye Kapısı Kitabesi

Sultan II. Abdülhamit 1894 depreminde zarar gören çarşıyı tamir ettirmiş sonra da Kapalıçarşı'nın Nuruosmaniye girişinin sivri kemerli kapısının üstüne mermer bir tamir kitabesi konulmuştur. Yazıyı dönemin en meşhur hattatı Sami Efendi 1896'da nefis bir celî talik yazıyla iki satır hâlinde yazmıştı:

"Ziynet efzây-ı makām-ı mu'allâ-yı hilâfet-i İslamiyye ve erîke pîrâ-yı saltanat-ı seniyye-i Osmâniyye es-Sultân ibnü's-Sultân el-Gāzi Abdülhamîd Han-ı Sânî hazretlerinin cümle-i meâsır-ı ümrân güsterî-i Hümayunlarından olmak üzere işbu çarşu-yı kebîr bin üç yüz on dört sene-i hicriyyesi Rebiü'l-evvelinde müceddeden ta'mîr olunmuştur."

Ancak mevcut yazı daha sonra kazınmış, 26 Kasım 1954'te geçirdiği yangından sonra da çarşı yeniden imar

Hatice Turhan Sultan/Yeni Cami Sebili kitabesi, Foto: Ali Rıza Özcan, 2008.

Kapalıçarşı Nuruosmaniye Kapısı ve kitabesi, Foto: Ali Rıza Özcan, 2008.

edilirken kadirşinaslık örneği olmak üzere eski kitabe yeniden bir hattata sipariş edilmişti. Ancak yazının sipariş edildiği hattat kötü bir talik yazı ve imla hatalarıyla dolu bir kitabe hazırlamıştı. Başta Necmeddin Okyay, Ref'i Cevad Ulunay ve Ekrem Hakkı Ayverdi olmak üzere sanat ve kültür erbabınca kitabedeki çok ciddi imla hataları hemen farkedilmiş ve hatalı kitabe kaldırtılmıştı. Dönemin günlük gazetelerinden birinde makaleler yazan Ref'i Cevat Ulunay kitabenin macerasını köşesine taşımış, hadisenin gidişatı hakkında yazılar kaleme almıştı.

Daha sonra Sami Efendi'nin Necmeddin Okyay'da bulunan kitabesinin orijinal kalıbı taşçı Yusuf Usta tarafından mermere hakkedilerek 1960'lı yılların başında Nuruosmaniye kapısındaki yerine konulmuştu. Günümüzde zemini koyu lacivert, harfleri altın varaklı bu kitabe, üst tarafında bulunan Osmanlı armasıyla beraber kapıda ihtişamlı ve azametli bir şekilde durmaktadır.

Kapalıçarşı Nuruosmaniye Kapısı ve kapı üzerindeki arma, Encümen Arşivi, 1945.

W. H. Bartlett'in çizimiyle Büyük Yeni Han, Julia Pardoe, The Beauties of the Bosphorus, London-1838.

EMİNÖNÜ HANLARI

Sinan CECO*

**Tarihçi, Yazar*

Bir liman kenti ve başkent olma özelliğini elinde barındıran İstanbul, bu yönüyle 20. yüzyılın başlarına kadar dünya ticaretinin önemli merkezlerinden kabul edilmekteydi. Böylesine önemli bir ticari organizasyonun merkezinde ise hanlar bulunmaktaydı.

Han kelimesi, Farsça "hane" (ev) kelimesinden gelmektedir. Arapça literatürde ise "han" kelimesi ilk kez, 1213 yılında "Han al-Akaba"nın yapılmasıyla görülmüştür.
Hanlar, yapısal ve işlevsel olarak birbirinden farklı iki tür için kullanılmıştır. Bunlar "Menzil Hanları" (Kervansaraylar) ve "Şehir Hanları"dır. Kervansaraylar, uzun yolculuklarda birer konaklama istasyonu durumundayken şehir hanları, malların depolandığı, satıldığı, takas edildiği, tacirlerin konakladığı ve düzenli olarak ticaret ile imalatın yapıldığı yerlerdi. İstanbul hanları, bu hanlar içerisinde ikinci grup hanlara girmektedir. Ticaret özelliğinin yanı sıra ikamet amacıyla kullanılan hanlar, bu yönüyle günümüz otellerine benzer bir işleve de sahipti. Birçok handa çeşitli malların ana dağıtımının da yapıldığı düşünüldüğünde, İstanbul hanlarının ithâlât-ihracat merkezi, ambar, alışveriş merkezi ve otel işlevini gören ticari kompleksler olduğunu söylemek yanlış olmaz. Bu hanlar, ekseriyetle bünyesinde bulunduğu vakfa gelir getirmesi amacıyla kurulmuştu ve bu nedenle burada konaklamak, kervansarayların aksine ücrete tabi idi. Ancak İstanbul'da bulunan hanların tamamı konaklama hizmeti vermiyordu. Bu nedenle söz konusu hanlara "ticaret hanı" denilmiştir. Konaklama hizmeti veren hanların çoğunda konaklayanların hayvanlarına ev sahipliği yapması bakımından ahırlar bulunuyordu. Ahırı bulunmayan ve konaklama amacı taşıyan hanlar ise, şehre çalışmak için gelmiş bekârlara hizmet vermekteydi ki, sözlü kültürümüzde yer alan "Bekâr odası" tabiri de buradan gelmektedir. Kaynaklar incelendiğinde bekâr odalarının oldukça yaygın olduğu ortaya çıkmaktadır ki, 1882 yılındaki verilere göre bekâr odalarında ikamet edenlerin, İstanbul'un genel nüfusuna oranı %2'ydi.

Bu makalemizde Eminönü bölgesinde yer alan hanları yapısal ve işlevsel olarak inceleyeceğiz. İstanbul hanlarının en özgün ve en önemli örneklerinin görülebildiği Eminönü, günümüzde de ticari yoğunluğunu sürdürmektedir. 15. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar uzanan bir zaman dilimi içerisinden seçtiğimiz hanların birçoğunun yapısal olarak fazlasıyla yıprandığı görülecektir.

Abud Efendi Han kitabesi, Foto: Sinan Ceco-2012.

Abud Efendi Han'ın girişinden bir görünüm, Foto: Sinan Ceco-2012.

ABUD EFENDİ HAN

Eminönü'nde, Marpuççular Caddesi, 15 numarada bulunan Büyük Abud Efendi Han, 1887 yılında, Sultan II. Abdülhamit devrinin önemli tüccarlarından Abud Efendi tarafından inşa ettirilmiştir. Mimarı bilinmeyen han, 1987 yılında el değiştirmiş ve oda oda satılmıştır.

Zeminle birlikte dört katlı olan Büyük Abud Efendi Han'ın bir bodrum katı ve çatı katı da bulunmaktadır. Planı dik açılardan oluşmayan Büyük Abud Efendi Han'ın ortasında dikdörtgen bir avlu bulunmaktadır ve han, 335 metrekarelik bir alana inşa edilmiştir.

Hanın Marpuççular Caddesi'ne bakan tek cephesi oldukça hareketlidir. Dönemin üslup anlayışının bir uzantısı olarak seçmeci bir süsleme tarzı göze batmaktadır. Sarı renk sıvalı olan bu cephede çok sayıda pencere bulunmaktadır. Handaki dükkânların, sokağa bakanları hariç, tümü bir kapı ve iki pencereyle avluya açılmaktadır.

1889-1890 arasındaki ticaret yıllıklarındaki kayıtlara göre ise Büyük Abud Efendi Han'da yedi komisyoncu, bir halıcı, bir kağıt tüccarı, bir simsar, bir banker-tüccar (bu banker on odayı işgal etmektedir) ve bir çay tüccarı faaliyet yürütmüştür. Hanın sahibi olan Abud Efendi'nin de iki odayı büro amaçlı kullanmıştır. Han ile ilgili kayıtlardan, handaki tüccarların çoğunun gayrimüslim olduğu anlaşılmaktadır. O yıllarda ağırlıklı olarak tuhafiyecilerin faaliyet gösterdiği handa günümüzde; tuhafiyeciler, bijütericiler, elektronik eşya tamircileri ve hırdavatçılar faaliyet göstermektedir. Hanın üst katları ise tamamen depo olarak kullanılmaktadır.

Seçmeci mimarlık anlayışının bir ürünü olarak değerlendirebileceğimiz Büyük Abud Efendi Han, üzeri cam çatılı avlusu ve avlu boşluğunun etrafını çevreleyen galerileriyle 19. yüzyıl hanı özelliği göstermektedir. Büyük Abud Efendi Han, özgün hâlini iyi derecede koruması bakımından da son derece önemlidir.

Abud Efendi Han'ın içinden bir görünüm, Foto: Sinan Ceco-2012.

Ağa Hanı'nın Kapalıçarşı'dan girişi, Foto: Sinan Ceco-2012.

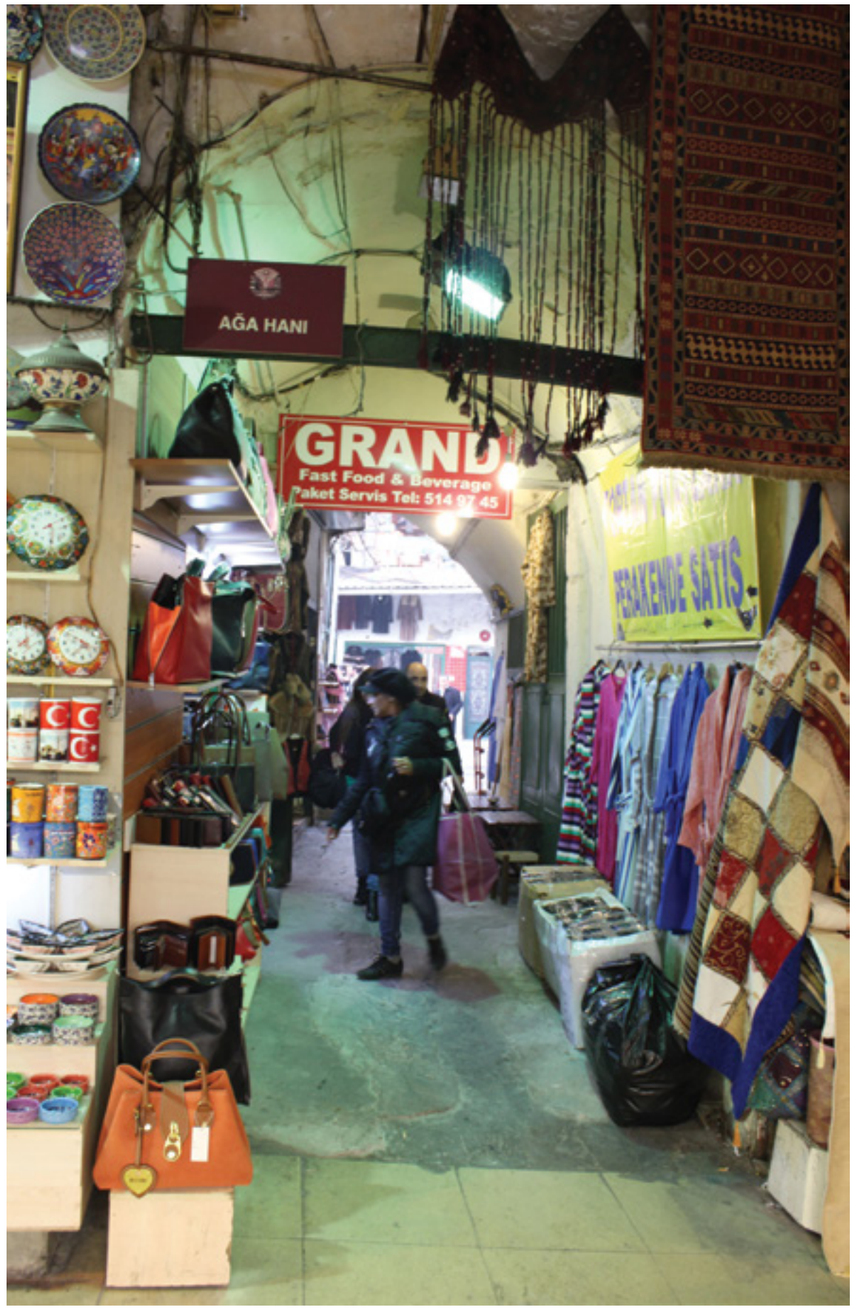

AĞA HANI

İstanbul'un Beyazıt semtinde, Kapalıçarşı'nın batı yönünde, Yorgancılar Caddesi'nin Yağlıkçılar Sokağı'na yakın bir noktada inşa edilmiştir. Hanın kitabesinin günümüze ulaşamamasından dolayı, binanın yaptıranı ve mimarına dair bilgiler bulunmamaktadır. Fakat isminin "Ağa Hanı" olarak anılması, bu hanın, saraydaki kapıağalarından biri tarafından yaptırılma ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Hanın kitabesinin bulunmayışı, yapının tarihlendirilmesi konusunda da başlıca engellerdendir. Ancak yapının Kapalıçarşı'nın batı istikametinde inşa edilmesi ve civarındaki diğer hanlarla plan ve süsleme açısından benzerliklerin görülmesi bu hanın, civarındaki diğer hanlar ile aynı dönemlerde, yani 18. yüzyılın ortalarında inşa edilmiş olabileceği tezini güçlendirmektedir.

Ağa Hanı, Osmanlı mimarisindeki, han inşa tekniğinin bir uzantısı olarak taş ve tuğla malzeme ile imal edilmiştir. Kesme taşlar ile tuğlaların kullanıldığı yapıda, kesme taşların mükemmeliyeti dikkat çekmektedir. İstanbul hanlarının genel özelliklerinden olan bitişik nizamda inşa edilmiş olan bu han, birçok Osmanlı hanında olduğu gibi, yol ve arsa durumuna göre tasarlanmıştır. Buna göre yapının bir kenarı 19 m, bir kenarı ise 16 m olan alana iki katlı olarak inşa edilmiştir.

Ağa Hanı'nın avlusundan bir görünüm, Foto: Sinan Ceco-2012.

Ali Paşa Hanı'nın girişinden ve avlusundan görünümler, Foto: Sinan Ceco-2012.

ALİ PAŞA HANI (Kapalıçarşı)

Kapalıçarşı'nın hanlar bölgesi olarak isimlendirilen kesiminde, Çadırcılar Caddesi ile Yorgancılar Caddesi'nin kesiştiği köşede inşa edilen Ali Paşa Hanı'nın kuzeyinde Camili Han, güneyinde Bodrum Hanı bulunmaktadır.

Hanın bir kitabesinin olmaması, yapının kim tarafından ne zaman ve kime yaptırıldığı sorularını yanıtsız bırakmaktadır. Ancak yapı, inşa tekniği ve malzeme açısından değerlendirildiğinde 18. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Klasik bir yapı şekli olan kesme taş ve sıralı tuğlalar ile inşa edilmiş olan yapı, diğer hanlarda da görülen, yol ve arsa durumuna uygun bir biçimde inşa edilmiştir ancak yapı buna rağmen diğer hanlara nazaran daha düzgün bir plan içermektedir. Yapının planı, güneyinde bulunan Bodrum Hanı'nın bitişik olan cephesi hariç düzgün bir dikdörtgen form göstermektedir. Hanın tek avlusunun da bu düzgünlük çerçevesinde inşası tasarlanmıştır ve burası 17x27 metrelik bir alana sahiptir.

Girişi Yorgancılar Caddesi'nde bulunan Ali Paşa Hanı'nın Yorgancılar Caddesi ile Çadırcılar Caddesi'ne bakan cephelerinde serbest biçimde dükkânlar bulunmaktadır. İki katlı revaklar ve revakların gerisinde gelişen mekânlarla oluşan yapının en önemli özelliği ise, üst kattaki giriş yönü ve kuzeyde yer alan orta mekânların revaklarının, avluya birer eyvan düzeniyle açılmasıdır.

Zemin katı depo ve üst katları da ikamet ile çeşitli ticarethanelere ayrılan bu hana ait esnaf defterleri kayıtları incelendiğinde, 19. yüzyılın başlarında handa 18 çuhacı, 9 terzi, 2 oturakçı,1 kapamacı, 1 fıçıcı esnafının bulunduğu anlaşılmaktadır.

Avlu cephelerinde de taş ve tuğlanın kullanıldığı düşünülen yapı, bozulmuş bir plan ve dokuyla günümüze kadar ulaşabilmiştir. Yanı başında bulunan Bodrum Hanı ile birleşen cephesiyle bir çeşit "çift han" görünümü arz eden yapı hanlar bölgesindeki işlevselliğini sürdürmektedir.

Ali Paşa Hanı'nın girişi, Foto: Sinan Ceco-2012.

ALİ PAŞA HANI (Küçükpazar)

Eminönü'nün Küçükpazar semtinde, Unkapanı Caddesi ile Kıble Çeşme Caddesi arasına inşa edilen hanın kitabesi mevcut olmadığından, yapım yılı, yaptıranı ve mimarı hakkında kesin bilgilere ulaşılamamaktadır. Ancak yapısal özellikleri göz önüne alındığında Ali Paşa ismiyle anılan bu hanın 18. yüzyıla ait olduğu anlaşılmaktadır. Eski Eserleri Koruma Encümeni Arşivi'ndeki bazı kayıtlardan da bu yapının 18. yüzyılda Çorlulu Ali Paşa tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır.

Ali Paşa Hanı, İstanbul hanlarının geleneksel yapı biçimine uygun olarak kesme taş ve tuğladan inşa edilmiştir. Bugün Atatürk Bulvarı olarak bilinen yolun doğusunda, kuzey-güney uzantılı olarak inşa edilen bu han, inşa edildiği dönemdeki mevcut yolun ve arsanın konumuna uyum sağlayacak şekilde tasarlanmıştır. Bu nedenle nizami bir geometrik plana sahip olmayan hanın 15x17 metrelik avlusu da nizami değildir.

Dış cephesinden her odanın iki adet pencereye sahip olduğu görülebilen Ali Paşa Hanı da iki katlı ve tek avluludur. Yakın zamanda gördüğü onarım sayesinde diğer hanlara nazaran daha iyi durumda olan Ali Paşa Hanı'nın avlusu revaklıdır ve giriş cephesinde sivri kemerli bir kapıyla başlayan beşik tonozlu geçidi, özgün hâlini son derece iyi bir biçimde muhafaza etmiştir. Bu geçidin açıldığı avlunun solunda her iki katı birbirine bağlayan merdiven bulunmaktadır. İki katlı olan hanın katları revaklarla çevrilmiştir. Revak kemerleri tuğladan imal edilen hanın zemin katındaki kemerler sivri, üst kattakiler ise yuvarlak formda tasarlanmıştır. Ön ve arka cephelerinde dükkânların, zemin katında ise depoların bulunduğu handa, 1821 yılındaki esnaf defterlerine göre, 1 tütüncü ve 18 çuhacı esnafı bulunmaktaydı.

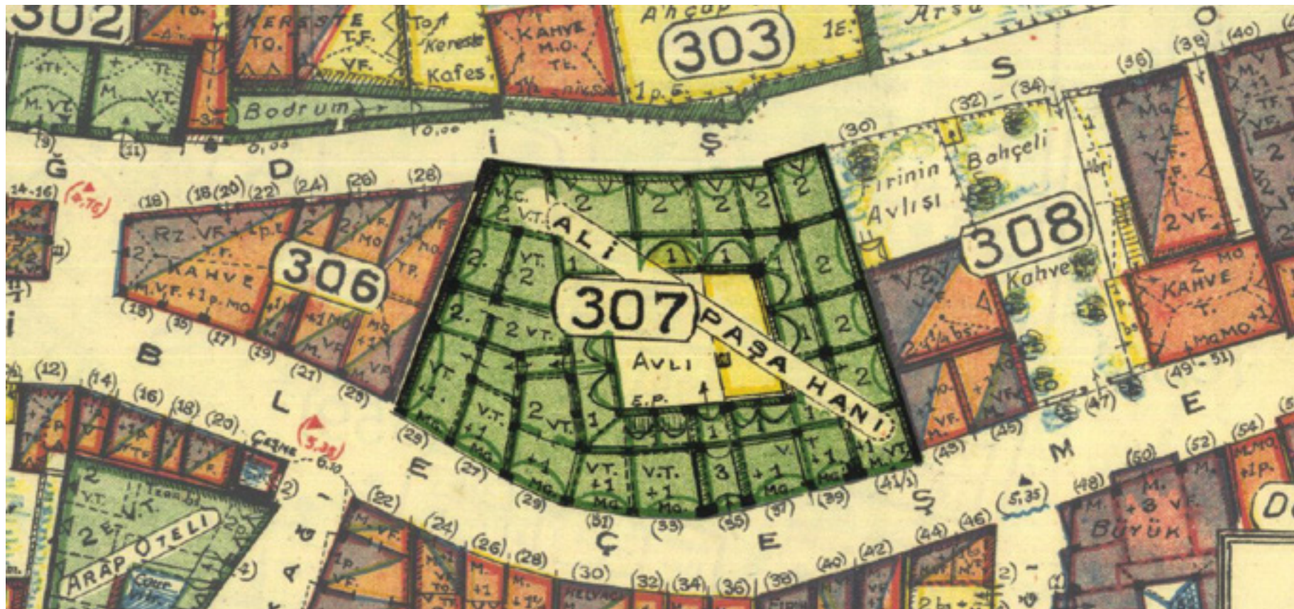

Pervititch Haritaları'nda Ali Paşa Hanı, 1943, Atatürk Kitaplığı Arşivi, Nr: 912.563.

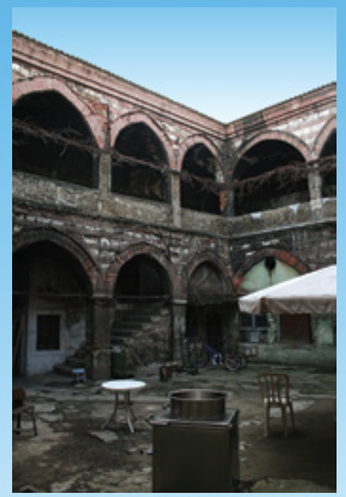

Ali Paşa Hanı'nın kuzey cephesinden ve avlusundan görünümler, Foto: Sinan Ceco-2012.

Ali Paşa Hanı'nın Tığcılar Sokak'tan girişi, Foto: Sinan Ceco-2012.

Ali Paşa Hanı'nın günümüze özgün biçiminde ulaşan tek unsuru olan tonozlu girişi, Foto: Sinan Ceco-2012.

ALİ PAŞA HANI (Tığcılar Sokak)

İstanbul'un Beyazıt semtinde, Kapalıçarşı'nın hanlar bölgesinde yer alan yapı, Tığcılar Sokak'ta yer alan beş büyük handan biridir. Bitişik nizamda inşa edilmiş olan bu hanın kuzeyinde Mercan Çukur Han, güneyinde ise Yaldız Han bulunmaktadır.

Ali Paşa Hanı olarak anılan birçok handan biri olan yapının kitabesi bulunmadığından, eserin yaptıranı, mimarı ve inşa yılı gibi bilgilere ulaşılamamaktadır. Ancak yapının inşa tekniği ve süsleme gibi detaylarından bir tarihlendirme yapıldığında bu hanın, etrafındaki diğer hanlar gibi 18. yüzyılda inşa edildiği sonucuna varılmaktadır. Han, inşa tekniği açısından geleneksel tarzda, taş ve tuğla olarak inşa edilmiştir. Ancak yapı, günümüzde özgün hâlini kaybetmiş bir vaziyettedir. Doğu cephesinin tamamen sonraki dönemde yeniden inşa edilmesiyle günümüze ulaşabilen yapı, plan açısından da, çoğu handa görüldüğü üzere, arsanın ve yolun yapısına uyum sağlayacak şekilde tasarlanmıştır. Yapının avlusu da bu çevre-mekân ilişkisi doğrultusunda tasarlanarak simetri niteliğinden uzaklaştırılmıştır. Avlulu ve iki katlı olarak, düzgün olmayan bir plan anlayışıyla inşa edilmiş olan hanın dış cephesi dükkânlıdır ancak bu dükkânların da kemer formları zaman içerisinde değiştirilerek özgün vaziyetini yitirmiştir. Hanın zemin katındaki mekânlarında avluya açılan birer kapı bulunurken buna ilaveten daha sonraki yıllarda birer de pencere eklenmiştir.

Zemin katları depo ve dükkânlar için, üst katları ise ikamet amaçlı inşa edilen bu handa, 1821 yılındaki esnaf defterlerine göre 1 adet babuşçu (bir çeşit terlikçi) ve 1 adet şerbetçi esnafı bulunurken, 15 adet de "muhtelif" esnaf kaydı bulunmaktadır.

Ali Paşa Hanı günümüze, ismi de dâhil olmak üzere birçok unsurunu kaybetmiş olarak ulaşmıştır. Giriş cephesi ve bu cepheyi avluya bağlayan tonozlu geçit dışında hanın özgün vaziyetini yansıtan neredeyse hiç unsur kalmamıştır.

Astarcı Han'ın avlusundan bir görünüm, 1940'lar, Encümen Arşivi.

ASTARCI HAN

Kapalıçarşı'nın kuzey istikametinde, Yağlıkçılar Caddesi boyunca uzanan han grubundan Cebeci Han'a bitişik olan Astarcı Hanı'nın kitabesi bulunmadığından yapım yılı, mimarı ve yaptıranına dair bilgiler bulunmamaktadır. Ancak çevre hanlarla olan üslup ve inşa tarzı benzerliğinden ötürü Astarcı Hanı, 18. yüzyıla tarihlenmektedir.

İstanbul hanlarının geleneksel yapı malzemesi olan kesme taş ve tuğla malzemenin bu handa da kullanıldığına şahit olduğumuz Astarcı Hanı, özgün hâlini büyük ölçüde yitirmiştir. Birçok İstanbul hanında olduğu gibi revak kemerlerinin ve iç avluya ait revak kemerlerindeki sütun başlıklarının taş olduğunu gösteren birkaç örnek kalabilmiştir. Zemin katlarının depolara ayrıldığı hanın, üst katları ise ticarethane ve ikamet amacıyla kullanılmıştır. Planı genel itibarıyla yamuk bir geometrik formdan oluşsa da 22x18 metrelik avlusu düzgün bir dörtgen çizmektedir. İki katlı ve tek avlulu hanlar grubuna giren bu hanın, Yağlıkçılar Caddesi'ne bakan cephesi ise sıralı dükkânlıdır.

1821 yılındaki esnaf defterlerine göre ise bu handa 5 tülbentçi, 1 penbeci, 1 bohçacı, 1 tüccar, 3 sarraf, 9 poliçeci, 1 terzi, 2 çulcu, 1 tuhafcı esnafı kayıtlıyken 1 de muhtelif olarak kayıtlı esnaf bulunmaktadır. Şark Ticaret Yıllıkları'na göre de 1885 ile 1921 yılları arasında bu handa, 14 komisyoncu, 10 manifaturacı, 2 sarraf, 1 simsar, 1 sırmacı, 2 basmacı, 1 tülbentçi, 1 tüccar, 1 boyacı ve 1 züccaciyeci esnafı bulunmuştur.

1894 depreminde üst katı tamamen yıkılan Astarcı Hanı'nın alt katı ise kısmen yıkılmıştır ve bu kısmen yıkılan bölümlerden arta kalan yapı elemanları sayesinde hanın, özgün hâline dair fikir yürütülebilmektedir.

Astarcı Han'ın avlusundan bir görünüm, Foto: Sinan Ceco-2012.

Astarcı Han'ın Kapalıçarşı'dan girişi, Foto: Sinan Ceco-2012.

Balcı Han'ın girişinden bir detay, Foto: Sinan Ceco-2012.

BALCI HAN

Balcı Han, Eminönü-Sultanhamam'da, Vasıf Çınar Caddesi'nde yer almaktadır. Hanın gerçek adı 20. yüzyıl başlarına ait sigorta haritalarında "Teraki Han" (ya da Terakki Han) olarak geçmektedir. Binanın üzerinde herhangi bir kitabe bulunmadığından, yapının tam olarak ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. Ancak hanın üslup özellikleri dikkate alındığında, bunun bir 19. yüzyıl sonu yapısı olduğu anlaşılmaktadır.

Zemin kat ile birlikte beş kat olan hanın düzgün dikdörtgen biçiminde bir planı bulunmaktadır. Yapının uzun kenarlarından biri Vasıf Çınar Caddesi'ne bakar ki bu, yapının tek cephesidir ve giriş de bu cepheden sağlanmaktadır.

Hanın sakinlerine ait en erken tarihli kayıtlar ise 1913 yılındaki ticaret yıllıklarıdır. Buna göre handa o yıllarda Mehmet Balcı isminde bir tüccar ile kardeşlerinin mefruşat mağazaları bulunmaktaydı. Yüksek ihtimalle, Balcı Kardeşlerin bu hanın mülkiyetini de almasıyla hanın ismi de değişmiştir. 2000'li yılların başlarına kadar mefruşat sektörünün ağırlıklı olarak hizmet verdiği hanın üçüncü katında bir muhasebe bürosu, gömlekçiler ve tekstilciler faaliyet göstermekteydi. Yakın zamanda han el değiştirmiş ve o zamandan itibaren hanın içinde hiçbir işletme kalmamıştır. Handaki odaların bazıları depo olarak kullanılırken, sadece sokağa açılan dükkânlarda mefruşatçılar faaliyet göstermektedir.

Balcı Han'ın cephesinden bir görünüm, Foto: Sinan Ceco-2012.

Balcı Han'ın dış genel görünümü, Foto: Sinan Ceco-2012.

Pervititch Haritaları'nda Balkapanı Hanı'nın,
1940, Atatürk Kitaplığı Arşivi, Nr: 912.563.

BALKAPANI HANI

Eminönü, Hasırcılar Caddesi'nde bulunan hanın, kitabesi mevcut olmadığından, yaptıranı, yapım yılı ve mimarı hakkında bir bilgi bulunmamaktadır.

İstanbul'un en eski hanlarından biri olan Balkapanı Hanı, yapısal olarak incelendiğinde bu yapının, Bizans devrinden kalma bir yapının temelleri üzerine kurulduğu anlaşılmaktadır. Bodrumun üst katları incelendiğinde ise bu yapı tarzının ise 16. yüzyıla ait olduğu anlaşılmaktadır. Fakat temeli Bizans devrine ait kalıntılara sahip, üst katları 16. yüzyılda inşa edilmiş hanın bazı bölümlerinde ise sonraki yüzyıllara ait yapı izleri bulunmaktadır. Bu da hanın sonraki dönemlerde bazı eklentiler veya değişikliklere tabi tutulduğunu göstermektedir.

Dört tarafından sokaklarla çevrili bir ada üzerine konumlanan hanın planı, sadece Tahtakale'ye bakan cephesinden dolayı bir yamuk çizer. Bunun dışında 87x52 metrelik alan üzerinde olabildiğince düzgün konumlandırılmıştır. Zeminin üzerine inşa edilen iki kata ilaveten daha sonra bir kat daha eklenen hanın ortasında ise 32x42 metre büyüklüğünde revaklı bir avlu bulunmaktadır.

İstanbul'un limanlar bölgesine yakın bir yere konumlanmış olan bu hanın en önemli özelliği ise isminden de anlaşılacağı üzere, temel gıda maddelerinden olan balın depolanmasını sağlamaktı. Nitekim "kapan" kelimesi, bazı gıda maddelerinin depolandığı ve toptan olarak satıldığı yerlere verilen isimdi. Buna göre İstanbul'da unların depolanıp satıldığı Unkapanı, yağların depolanıp satıldığı Yağkapanı ve balların depolanıp satıldığı Balkapanı bulunmaktaydı.

Bal, özellikle şekerin bulunmadığı durumlarda şeker yerine kullanıldığından İstanbul'da bol miktarda bal bulundurulmuştur. Ancak her ne kadar ismi Balkapanı olsa da bu handa balın dışında da gıda maddeleri depolanmıştır. Şark Ticaret Yıllıkları'na göre 1880 ile 1921 yılları arasında bu handa bal ticareti yapanların dışında tereyağı, deri ve kösele, nal, çorap, tahin, musluk, kumaş, sabun gibi ticaret mallarını satan işletmeler de bulunmuştur. Hanın bir diğer özelliği ve Bizans devrinden kalan bir yapı olarak işlevini yitirmediğinin kanıtı ise, bu hanın Fatih Sultan Mehmet tarafından, İstanbul'un fethinden sonra, gelirlerinin Ayasofya'ya bağlanmasıdır.

Balkapanı Hanı'nın revaklarından avlu görünümü, Metin Erksan,
İstanbul Hanları, İÜ Sanat Tarihi Bölümü Lisans Tezi, 1956.

Bodrum Han'ın avlusundan bir görünüm, Foto: Sinan Ceco-2012.

BODRUM HAN

İstanbul'un Beyazıt semtinde Kapalıçarşı'nın batısındaki Fesçiler, Bitpazarı Sokağı ve Çadırcılar Caddesi köşesinde yer almaktadır. Yapının kitabesi bulunmadığından, binanın mimarı, yaptıranı ve yapım yılına dair bilgiler bulunamamaktadır. Ancak inşa tekniği ve üslup açısından bir değerlendirme yapıldığında, Bodrum Hanı'nın 18. yüzyıla ait hanlardan olduğu anlaşılmaktadır.

İki katlı ve tek avlulu hanlar grubunda olan bu hanın alt katında dükkânlar üst katlarında ise odalar bulunmaktadır. Halk arasında burasının bir Bizans yapısı olduğu ve fetihten evvel manastır olarak kullanıldığına dair rivayetler bulunmaktadır. Zemin ve bodrum katlarındaki Bizans yapı ögelerine dair izler de bu iddiayı kanıtlar niteliktedir.

Üst katlarında ise klasik İstanbul han mimarisinin gözlendiği Bodrum Hanı, yol ve arsa düzenine uyum sağlanması açısından muntazam bir geometrik formdan uzak olarak inşa edilmiştir. Cephesi kırık hatlara sahip olan hanın tek avlusu da birçok noktadan yamuklar çizer. Özellikle zemin katı özgün hâlinden oldukça uzaklaşmış olan han, işlevsel bakımdan özelliğini korumuştur. Bodrum Hanı 1894 yılındaki depremden de hasar görmüş ve kabaca onarımdan geçirilmiştir.

Reşat Ekrem Koçu'nun İstanbul Ansiklopedisi'nde, Hakkı Göktürk'ün aktardığı bir bilgiye göre 1940 yılında, iki genç, bu hanın 53 numarasında bulunan tesviyecinin zeminden bir mahzenin varlığını fark etmişler ve yerin 150 metre kadar altına girmişler, ancak ışığın yetersiz oluşu nedeniyle daha öteye gidememişlerdir. Bahsedilen mahzenin girişi bugün tamamen kapatılmış durumdadır.

1821 yılındaki esnaf defterlerine göre bu handa 29 çuhacı, 8 terzi, 2 kapamacı, 3 ipekçi, 1 ütücü, 1 hazırcı esnafı bulunmaktadır. 1961 yılındaki verilere göre de bu handa 20 kunduracı, 11 hazır elbiseci-terzi, 5 terzi, 3 marangoz, 2 camcı-aynacı, 1 mobilyacı, 2 karyolacı,1 tesviyeci, 1 demirci, 2 aşçı, 2 de kahveci bulunmaktadır.

BURMALI HAN

Eminönü'nün Rüstempaşa Mahallesi'nde Hasırcılar Caddesi ile Kızılhan Sokağı'nın köşesinde yer alan han, Kanuni Sultan Süleyman'ın kızı Mihrimah ile evlenerek damat olan Sadrazam Rüstem Paşa tarafından yaptırılmıştır. Kitabesi olmayan yapı mimari özellikleri bakımından 16. yüzyılın ortalarına tarihlenmektedir.

İki katlı, revaklı tek avlulu hanlar grubuna giren Burmalı Han'ın planı ise "U" şeklindedir ve iki sokaktan da cephesi vardır. Cephesi taş, tuğla malzemeyle örgülü ve sıvalıdır. Klasik Osmanlı mimari üslubunda inşa edilmiş olan Burmalı Han, zaman içerisinde yapılan bazı onarımlarla görsel niteliğini büyük ölçüde kaybetmiştir.

Yapının dışında, caddeye bakan kesitte, sıralı dükkânları bulunmaktadır. Üst katındaki revak sisteminin gerisinde ise bir sıra mekân inşa edilmiştir ve bu mekânlar birer kapı ve pencere ile revak altına açılırken, bir diğer pencere ile de dışarıya açılmaktadır. Zemin kattaki revaklar ile mekânların beşik tonoz ile örtüldüğü yapının üst katında ise yalnızca revaklar beşik tonozlu olup, mekânlar kubbelidir.

Zaman içerisinde geçirdiği onarımlar neticesinde özgün niteliğini yitirmiş olan han, Rüstem Paşa Külliyesi ile organik bir bağa sahip olması bakımından önemini korumaktadır. 1842-1843 tarihine ait nüfus defterlerindeki Müslüman bekârlara ait bilgilerden yola çıkarak bu handa 79 hamal ve 10 manavın bulunduğunu söylemek mümkündür.

Pervititch Haritaları'nda Burmalı Han, 1942, Atatürk Kitaplığı Arşivi, Nr: 912.563.

Burmalı Han'ın avlusundan bir görünüm, Metin Erksan, İstanbul Hanları, İÜ Sanat Tarihi Bölümü Lisans Tezi, 1956.

Burmalı Han'ın günümüzdeki durumu, Foto: Sinan Ceco-2012.

Pervititch Haritaları'nda Büyük Çorapçı Han, 1941, Atatürk Kitaplığı Arşivi, Nr: 912.563.

BÜYÜK ÇORAPÇI HAN

Mahmutpaşa yokuşu ile Fincancılar Yokuşu'nun kesiştiği bölgede inşa edilmiş olan hanın Kanuni Sultan Süleyman devrinin kaptanıderyası Piyale Paşa tarafından yaptırıldığı tahmin edilmektedir. Mimari üslup bakımından 16. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen yapı, iki katlı ve tek avlulu hanlar grubunda yer almaktadır.

Bulunduğu alanın fiziksel şartlarına uygun olacak şekilde tasarlanan ve 47x75 metrelik bir alana yayılan Büyük Çorapçı Han, inşa edildiği dönemin mevcut yapılanmasına da uygun düşecek bir biçimde üç kenarı düz olarak planlanmıştır. Tüm bu nedenlerden dolayı sadece üç cephesi düz olup diğer cepheleri muntazam olmayan han, yine bu plana uygun bir yamuk çizecek bir biçimde avluya sahiptir. Alt katları depo, üst katları ise ticaret ve ikamet maksatlı tasarlanan hanın pencere sistemi de bu doğrultuda tasarlanmış ve buna göre yalnızca üst katlara dışarıyla temas sağlayacak pencereler eklenmiştir. Yapı malzemesi olarak da diğer geleneksel İstanbul hanlarında görüldüğü üzere taş ve tuğla kullanılmıştır. İç bölümün duvarlarında da moloz taş malzeme kullanılmışken, revak kemerlerinde ise geleneksel biçimde tuğla kullanılmıştır.

Girişi Mahmutpaşa tarafından olan hanın tek avlusuna beşik tonozlu bir geçitten ulaşılır. Zemini üst kata bağlayan merdivenler ise bu geçidin sağına ve soluna konumlandırılmıştır. Bunun dışında avlusunda da beşik tonozlu bir bodrumu bulunan hanın avlusu özgün hâlini büyük ölçüde yitirmiş, avluya zaman içerisinde başka binalar eklenmiştir. Büyük Çorapçı Han'ın en önemli özelliği ise, içerisinde ibadethane bulunduran hanlardan biri oluşudur. Bu ibadethaneler, özellikle 19. yüzyılda ortaya çıkmış bazı olaylar veya şikayetler üzerine kayıt altına alındığı için tespit edilebilmiştir. Bu bağlamda 1854 yılında handa çıkan bir yangın ile ilgili tutulan kayıtlardan anlaşıldığına Büyük Çorapçı Han'ın bünyesinde bir sinagog bulunmaktadır. Buradan, 19. yüzyılda Musevi tüccarların yoğun bir biçimde bu handa faaliyet gösterdiği sonucunu çıkarmak mümkündür. Hatta bu Musevilerden bazılarının çeşitli şikayetlerde bulunduğu da arşiv belgelerinden tespit edilmektedir. Söz konusu şikayetler üzerine bir dönem Büyük Çorapçı Han'a kadınların da girmesi yasaklanmıştır.

Büyük Çorapçı Han'ın girişi, Foto: Sinan Ceco-2012.

1821 yılında düzenlenmiş esnaf defterlerine göre Büyük Çorapçı Han'da 1 şişeci, 1 tütüncü, 2 çorapçı, 1 eczacı, 2 tüccar, 2 hurdacı, 1 mineci, 1 sade yağcı, 1 tülbentçi esnafı faaliyet gösterirken 7 esnaf da muhtelif olarak kayıtlıdır.

Şark Ticaret Yıllıkları'na göre ise 1885-1921 yılları arasında Büyük Çorapçı Han'da 57 manifaturacı, 7 eczacı, 1 tütüncü, 3 tüccar, 2 ipekçi, 2 terzi, 3 lokanta, 2 simsar, 2 valizci, 1 fırçacı, 1 kitapçı faaliyet göstermektedir. Bu yıllar arasında hanın odabaşılığını ise Mıgırdıç Hosepyan isimli bir kişi yapmaktadır.

Büyük Çukur Han'ın girişinden bir görünüm, Foto: Sinan Ceco-2012.

BÜYÜK ÇUKUR HAN

Eminönü'nde Rüstem Paşa Mahkeme Sokağı ile Kızılhan Sokak'ın köşesinde inşa edilen han, 1556-1568 yılları arasında Kanuni Sultan Süleyman'ın damadı, Sadrazam Rüstem Paşa tarafından, Mimar Sinan'a yaptırılmıştır.

Yol ve arsa durumuna uyum sağlaması bakımından düzgün bir dikdörtgen plana sahip olmayan Rüstem Paşa Hanı, tek avlulu ve iki katlıdır. Zemin katın depolara üst katlarının ise ticaret işlerine ayrıldığı hanın, bir de bodrumu vardır. Bu nedenle han, dıştan iki katlı avludan üç katlı görünmektedir. 32.5x28.5 metrelik bir alana inşa edilen hanın avlusu ise 11x8 metredir. Avlu ve katlara girişler birbirinden ayrıdır. Böylece iki ayrı cephede iki girişi bulunan yapıda, katlara girişi sağlayan ana giriş kapısı Mahkeme Sokağı'ndadır.

Rüstem Paşa Hanı, yer yer özgün dokusunu kaybetmiş olsa da, özgün yapısına dair fikir verebilecek kadar korunmuştur. Rüstem Paşa Camii'nin de içinde bulunduğu Rüstem Paşa Külliyesi'nin bir parçası olarak inşa edilen han, tek avlulu ve iki katlı hanlar grubuna girmektedir.

Büyük Çukur Han'ın dış genel görünümü, Foto: Sinan Ceco-2012.

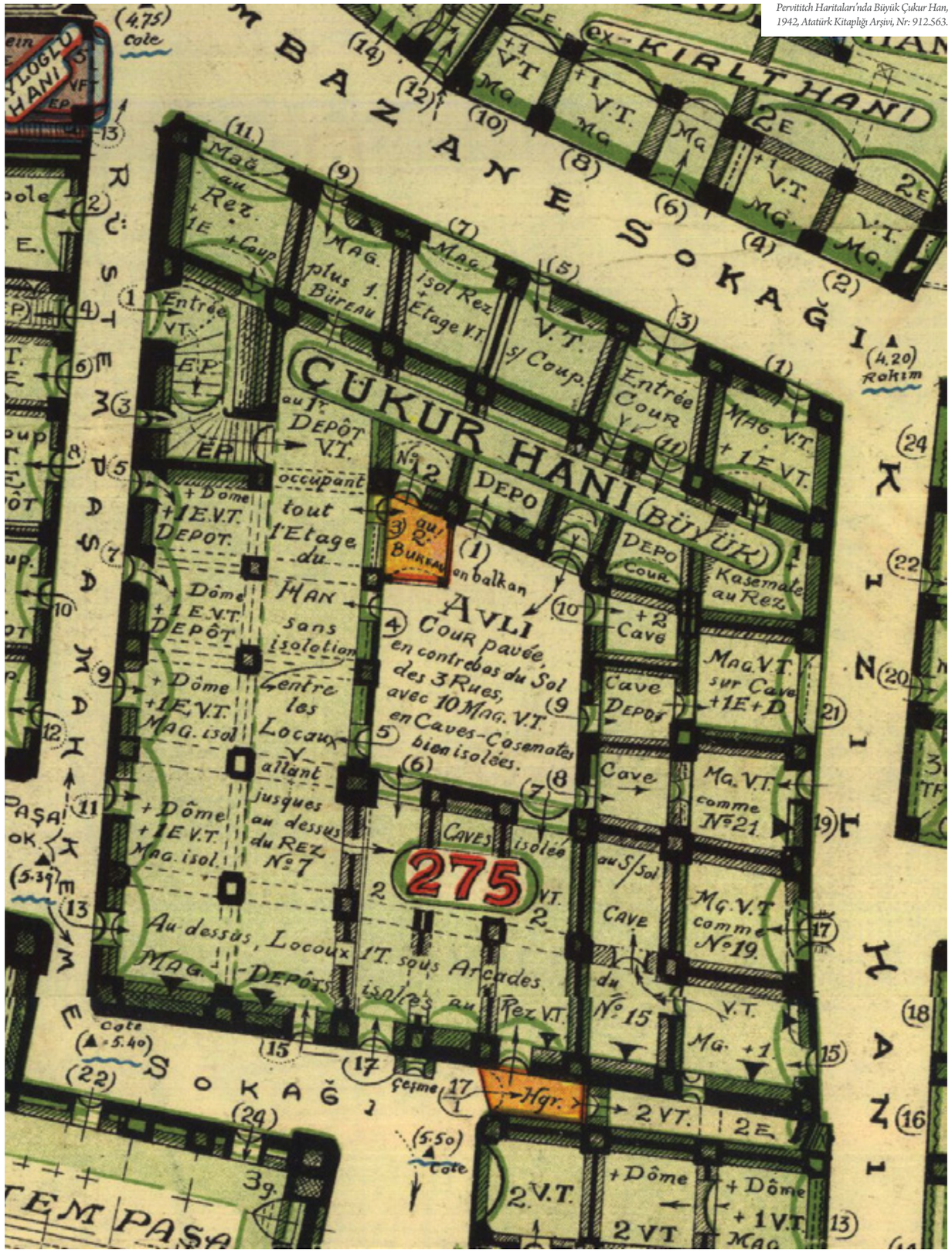

Pervititch Haritaları'nda Büyük Çukur Han, 1942, Atatürk Kitaplığı Arşivi, Nr: 912.563.

BÜYÜK TİCARET HANI

Eminönü Mercan'da, Çakmakçılar Yokuşu ile Tarakçılar Caddesi'nin kesiştiği noktada yer alan Büyük Ticaret Hanı, 994 metrekarelik bir alan üzerine oturmaktadır. Ana cephesi Tarakçılar Caddesi üzerinde olan hanın Tığcılar Sokak üzerinde bir diğer girişi de bulunmaktadır.

Hanın kitabesindeki rakamların aşınmış olması nedeniyle 1255 veya 1299 yılları okunmaktadır. Yeni rakamlarla da 1883 yılı yazılmıştır. Rumi takvime göre 1299 yılı da 1883 yılına denk gelmektedir. Fakat 1840 yılına ait bazı belgelerde bu hanın isminin geçmesi, hanın 1840 (Rumî 1255) yılında inşa edildiğini ve diğer tarihin de onarım kitabesine ait olduğunu göstermektedir. Tarakçılar Caddesi'ne bakan cephesi üç katlı olan Büyük Ticaret Hanı, Tarakçılar Caddesi ile Tığcılar Sokağı arasındaki kot farkında dolayı, Tığcılar Sokağı cephesinden iki katlı görünür. Tığcılar Sokak tarafındaki mağazalar bu nedenle bodrum katına da sahiptir. Hanın bu cephesinde toplam sekiz dükkân bulunmaktadır.

Büyük Ticaret Hanı'nın inşa edildiği dönemde, bu handa daha çok manifaturacılar ve çeşitli malların ticaretini yapan tüccarlar faaliyet göstermiştir. Bunların yanında bir fes, bir de çarşaf imalatçısı da faaliyet sürdürmüştür. Handa faaliyet gösterenler arasında ise hiç Müslüman bulunmamaktaydı; iki Musevi'nin dışında tüm han sakinleri Ermeni asıllıydı. 20. yüzyıla kadar bu esnaf yelpazesi varlığını sürdürürken bu dönemden sonra han sakinlerinin ve sektörlerinin değiştiği gözlemlenmektedir. 1950'li yıllara gelindiğinde ise handa ağırlıklı olarak dokumacıların ve aynacıların faaliyet gösterdiği görülmektedir. Günümüzde ise handa başta şapka, şal ve atkı olmak üzere hazır giyim sektörü faaliyet göstermektedir. Hanın üst katları ise depo olarak kullanılmaktadır. Büyük Ticaret Hanı, 19. yüzyıl Osmanlı hanları içerisinde en dikkat çekici örneklerden birisidir. Bu han, 19. yüzyılda inşa edilmiş diğer hanların aksine genel olarak Osmanlı yapı tarzının izlerini sürdürmüştür. Bu nedenle de hanın civarında bulunan Büyük Valide Han, Büyük Yeni Han, Küçük Yeni Han gibi klasik Osmanlı hanlarıyla uyum içerisindedir. Aynı zamanda Büyük Ticaret Hanı, klasik Osmanlı hanlarına mekânsal yenilikler de kazandırmıştır. Mekân organizasyonu bakımından Avrupa pasajlarını andıran handaki her mağaza üç katıyla kendi içinde bir bütünlük arz ederken, birçok mağazanın bir araya gelmesiyle oluşan bir geçit izlenimi uyandırmaktadır. Bir geçidin etrafına yerleştirilmiş birçok mağaza kompleksi görüntüsü veren Büyük Ticaret Hanı, bu yönüyle de dikkat çekmektedir.

Pervititch Haritaları'nda Büyük Ticaret Hanı, 1941, Atatürk Kitaplığı Arşivi, Nr: 912.563.

BÜYÜK VALİDE HANI

Ana cephesi Sultanhamam'dan Beyazıt'a çıkan Çakmakçılar Yokuşun'da bulunan han 17. yüzyılda, Sultan IV. Murat'ın annesi Mahpeyker Kösem Valide Sultan tarafından, vakıflarına gelir sağlaması için yaptırılmıştır.

Büyük Valide Hanı, 17. yüzyılın ünlü seyyahı Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde ise şu şekilde yer bulmuştur: "Bu hanın yerinde evvelce Cerrah Mehmet Paşa'nın sarayı vardı, zaman ile yıkılmış olduğundan Kösem Valide altlı üstlü üç yüz hücreli büyük bir bina ettirmiştir ki İstanbul'da Mahmut Paşa Hanı ile bundan büyük han yoktur. Bir tarafında dört köşeli bir cihannüma kulesi vardır ki göklere kadar uzanır. Develiği ve bin adet at ve katır alır ahırı vardır. Ortasında da bir camii şerif vardır."

18. yüzyılda "Hadikatü'l Cevami" isimli kitabı kaleme alan Ayvansarayî de Kösem Sultan'ın yaptırdığı Çinili Cami'yi anlatırken, bu hanın, camiye gelir getirmesi maksadıyla inşa edildiğini ifade etmektedir.

İlk önce Sultan I. Ahmet'in hasekisi olan daha sonra oğulları IV. Murat ve I. İbrahim'in saltanatları sırasında valide sultanlık yapan Kösem Sultan, daha sonra torunu IV. Mehmet'in iktidarı sırasında da "Valide-i Muazzama" olarak bu konumunu korumuştur. Uzun yıllar devlet idaresinde bu kadar etkin rol oynayan Kösem Sultan'ın muazzam bir servete eriştiği ise herkesçe malumdur. Bir isyanda katledilen Kösem Sultan'ın, yıllardır kazandığı servetine ait nakitlerin önemli bir kısmı da bu handaki bazı odalarda bulunmuştur. 17. yüzyılın tarihçisi Naima bu hadiseyi şöyle nakletmektedir: "Mercan çarşısında bina ettiği han ki Valide Hanı dedikleri muazzam handır; o handa yirmi sandık filorin (Venedik altını) bulundu…"

Tarihimizde son derece önemli olaylara ev sahipliği yapmış bu han, yol ve arsa durumuna uydurulmasından dolayı muntazam bir plana sahip değildir. Fakat hanın planı 17. yüzyıla kadar İstanbul hanlarında görülmemiş bir şekilde üç avluya sahiptir. Bu bağlamda Yeni Valide Hanı, dönemine göre, mekân ve plan anlayışı yönünden birçok yeniliği bünyesinde barındırmaktadır. İlk defa bu handa ortaya konulan üç avlu fikri, ahırlar kısmının ikamet kısmından ayrı bir avluda ele alınması ve bu iki birimin birbirinden ayrılması, İstanbul hanlarının gelişimi açısından önemli bir aşamadır.

Hanın genel planı ise, ana girişten ulaşılan ilk avlu üçgen biçimindedir ve diğerlerine nazaran oldukça küçüktür. Bunu takip eden ikinci avlu ise kareye yakın bir plandadır ve 63x66 metre ölçülerindedir. Bu avlunun ortasında da bir mescit bulunmaktadır. Avlunun köşesinden dar bir dehlizle ulaşılabilen üçüncü avlu ise dikdörtgen biçimindedir ve bodrumunda arazinin eğiminden faydalanılarak inşa edilmiş bir ahır bulunmaktadır.

Büyük Valide Hanı, 153'ü birinci ve ikinci avluda, 37'si üçüncü avluda bulunmak üzere 210 odaya sahiptir. 1821 yılında düzenlenen esnaf defterlerine göre de bu handa 31 sarraf, 4 dellal, 19 tüccar,1 cameşüycu, 18 terzi, 1 basmacı, 1 kalpakçı, 1 tütüncü, 1 berber, 1 çatıcı, 5 çanakçı, 7 çuhacı, 1 mübayacı, faaliyet gösterirken 32 esnaf da muhtelif olarak kayıtlıdır. Şark Ticaret Yıllıkları'na göre ise 1868-1909 yılları arasında tüccarlar, manifaturacılar, kitabevleri, kağıtçılar, mücellitler, sarraflar, komisyoncular, bankerler nu handa faaliyet göstermiştir.

3

4

5

1

2

1- Büyük Valide Hanı'nın küçük avlusundan bir görünüm, Metin Erksan, İstanbul Hanları, İÜ Sanat Tarihi Bölümü Lisans Tezi, 1956.
2- Büyük Valide Hanı'nın girişi, Foto: Sinan Ceco-2012.
3- Büyük Valide Hanı'ndan kubbe detayları, 1940'lar, Encümen Arşivi.
4- Büyük Valide Hanı'ndan revak detayı, 1940'lar, Encümen Arşivi.
5- Büyük Valide Hanı'nın büyük avlusunun girişi, Foto: Sinan Ceco-2012.

Pervititch Haritaları'nda Büyük Valide Hanı, 1941, Atatürk Kitaplığı Arşivi, Nr: 912.563.

Büyük Yeni Han'ın revak detayları, 1940'lar, Encümen Arşivi.

Büyük Yeni Han'ın çatısından bir detay, 1940'lar, Encümen Arşivi.

Pervititch Haritaları'nda Büyük Yeni Han, 1941, Atatürk Kitaplığı Arşivi, Nr: 912.563.

BÜYÜK YENİ HAN

Çakmakçılar Yokuşu'nda, Çarkçılar Sokağı ile Sandalyeciler Sokağı arasında bulunan hanın, kitabesi yoktur. Ancak çeşitli arşiv vesikalarından hanın 1764 yılında Sultan III. Mustafa tarafından, kurduğu vakıflara gelir getirmesi maksadıyla inşa edildiği anlaşılmaktadır.

İstanbul hanlarının geleneksel yapı tekniği ve malzemesinin gözlemlendiği han taş ve tuğla malzemeden inşa edilmiştir. Zemin katı yalnızca kesme taştan inşa edilen hanın üst katlarında ise taş ve tuğla kullanılmıştır. Yapı, cephe tasarımındaki taş işçiliğinin mükemmelliği ile de diğer hanlardan ayrılmaktadır.

Yol ve arsa durumuna uyum sağlamak adına muntazam bir plana sahip olmayan Büyük Yeni Han, uzun bir dikdörtgen plana sahip olmasına rağmen dış cephesi, yolun kıvrımlarına uygun bir biçimde inşa edilmiştir. Hanın en büyük özelliği ise o döneme kadar kullanılmamış bir tarzda üçüncü kata sahip olmasıdır. Bu nedenle Büyük Yeni Han, üç katlı ve üç avlulu bir han olarak, dönemine bir yenilik getirmiştir. Bunun yanında eğimli bir araziye inşa edilmiş olmasının doğurduğu bir sonuç da, yapının ana girişinin karşısına denk gelen Tarakçılar Sokağı, yapının üçüncü katına denk gelir ve o döneme kadar görülmeyen bir biçimde bu sokakta da bir giriş bulunmaktadır. Fakat yapının ana girişi Çakmakçılar Yokuşu'ndadır ve Sandalyeciler Sokağı'na kadar dış cephesi dükkânlıdır. Hanın birinci avlusu 42 metre, ikincisi ise 25 metre uzunluğundadır. Hanın abidevi kapısı ise son derece özeldir; ceviz ağacı üzerinde dövme demir ile kaplanarak imal edilen bu çift kanatlı kapının ağırlığının ise 20 ton civarında olduğu tahmin edilmektedir. Hanın bir diğer yapısal özelliği ise Sandalyeciler Sokağı'nın köşesinde, en yukarıya yerleştirilmiş olan kuş evidir. Bu kuş evinin üzerinde de bir kitabe bulunmaktadır ve kitabede "Maşallah, sene fî 1177" yazmaktadır. Han 1894 depremi ve 1955-56 istimlakleri sırasında da yapısal hasara uğramıştır.

Büyük Yeni Han'ın tarihimiz açısından bir önemi de ülkemizdeki ilk bankacılık faaliyetlerinden birinin bu handa gerçekleşmesidir. 1863 yılında Ziraat Bankası'nın temelini atarak, bir çeşit tarım kooperatifi kuran (Memleket Sandığı) Mithat Paşa, Rusçuk'ta görev yaptığı sırada bunun yanı sıra, Rusçuk halkının tasarruflarını toplamak ve saklamak üzere "Emniyet Sandığı"nı kurmuştur. Bu oluşumun merkezi 1868 yılında İstanbul'a taşınmış ve faaliyetlerini, Büyük Yeni Han'da kiralanan birkaç odada, "İstanbul Emniyet Sandığı" adı altında yürütmüştür. Tasarrufların güvence altına alındığı bu kurumun Büyük Yeni Han'da faaliyet göstermesi, kısa zamanda bölgedeki sarrafların, bu hana taşınmasına neden olmuştur.

Hanın birinci katında 57, ikinci katında 58, üçüncü katında da yine 58 oda olmak üzere toplan 173 oda bulunmaktadır.

Buna ilaveten hanın dış kısmında da odalar bulunmaktadır ve böylece handaki oda sayısı 233'e yükselmektedir.1821 yılı esnaf defterlerine göre bu handa, 43 sarraf, 1 boyacı, 1 tüccar bulunurken 22 esnaf da muhtelif olarak kayıtlıdır. Mithat Paşa tarafından kurulan Emniyet Sandığı'nın bu hana taşınmasından sonraki yıllara ait Şark Ticaret Yıllığı'na göre ise 1868-1914 yılları arasında bu handa 23 banker, 27 manifaturacı, 45 komisyoncu, 19 banker, 48 tüccar ve muhtelif sayılarda avukat, sarraf, matbaacı, antikacı, lokantacı, halıcı, mimar ve terzi faaliyet göstermiştir.

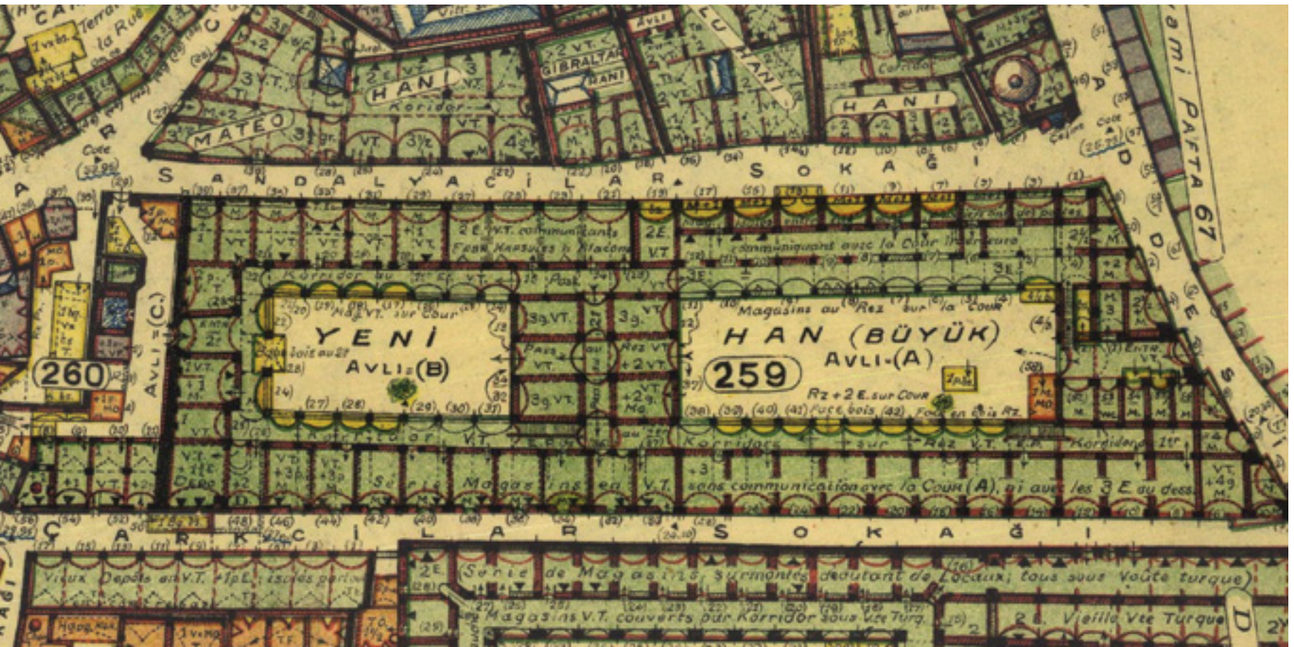

Büyük Yeni Han'ın avlusundan bir görünüm, Foto: Sinan Ceco-2012.

Büyük Yıldız Han'ın dış görünümü, 1940'lar, Encümen Arşivi.

Büyük Yıldız Han'ın revaklarından bir detay, Metin Erksan, İstanbul Hanları, İÜ Sanat Tarihi Bölümü Lisans Tezi, 1956.

Büyük Yıldız Han'ın revaklarından bir görünüm, Foto: Sinan Ceco-2012.

BÜYÜK YILDIZ HANI

Mahmutpaşa Yokuşu'nda, Sultanodaları ve Yeşildirek sokakları arasında inşa edilmiştir. Kitabesinden 1817 yılında inşa edildiği anlaşılan Yıldız Hanı'nın mimari ve yaptıranı bilinmemektedir.

Yıldız Hanı'nın planı da, yine yol ve arsa durumlarına uyma sebebiyle düzgün değildir. Ancak plan dikdörtgen bir avlu etrafında düzenlenmiştir. Üç katlı ve tek avlulu olan hanın zemin katı depolara, üst katları ise ticaret ve ikamete ayrılmıştır. Cepheler zemin katta dükkânlıdır. Ancak bu dükkânlar bugün tamamen değişmiş olduğundan orijinal halleri hakkında bir fikir edinmek mümkün değildir. Üst katlar ise eski hallerini muhafaza etmiştir. Önemli bir 18. yüzyıl hususiyeti olan, cephelerde çıkmaların kullanılması Yıldız Han'da değişik bir şekilde tatbik edilmiş, çıkma kırıklıkları her katta taş konsollarla taşma yerine, bütün cephe yüksekliği plana aksettirilmiş zeminden itibaren yükselmiştir. Cephe, böylece düşey hatlar hâkimiyetinde kalmış ve oldukça hareketlendirilmiştir. Zemin katın dükkânları arasına yerleşmiş olan giriş, çıkıntısız sade bir açıklık teşkil eder. Üst kat odalarının cephede iki penceresi vardır.

İstanbul hanlarının klasik inşa tarzı ve üslubunda inşa edilip, taş ve tuğla malzemenin kullanıldığı han, özgün vaziyetini oldukça iyi biçimde muhafaza etmiştir.

Pervititch Haritaları'nda Büyük Yıldız Han, 1941, Atatürk Kitaplığı Arşivi, Nr: 912.563.

150
CAFERİYE HANI
CAFE
Avlı
Mur plein
Arsa
plein
Ocak
Cour du Hamam
MERCAN HAMAMI
Hangar Sechoir
Hang. 1 To. Houille
148
149
KUSAKÇI HANI
Avlı
Rencontre bas de ce Mur.
Çeşme
Arsa
Avlı
Avlı
Avlı
Cour
Avlı
Avlı
Avlı

Cebeci Han'dan bir görünüm, 1940'lar, Encümen Arşivi.

Cebeci Han'ın avlusundan bir görünüm, Foto: Sinan Ceco-2012.

Cebeci Han'ın avlusundan bir görünüm, 1940'lar, Encümen Arşivi.

CEBECİ HAN

Kapalıçarşı'nın kuzeyinde, Yağlıkçılar Caddesi'nde yer alan Cebeci Han'ın kitabesi bulunmadığından yapım yılı ve yaptıranına dair bilgiler bulunamamaktadır. Ancak etrafındaki diğer hanlarla mukayese yapıldığında hanın bir 18. yüzyıl eseri olduğu anlaşılmaktadır.

Cebeci Han, bitişik nizamda inşa edildiğinden tek cepheli gibi görünür. Bu cephe, geleneksel İstanbul hanlarında görüldüğü gibi taş ve tuğla malzeme ile inşa edilmiştir. Gelişmiş bir taş ve tuğla işçiliğinin gözlemlendiği hanın iç bölümlerinde ise moloz taşlar kullanılmıştır.

Plan özelliği bakımından, zeminin üzerine inşa edilen bir kattan oluşur ve bitişik olarak inşa edildiği diğer hanların aksine düzgün bir dikdörtgen çizmektedir. İki avluya sahip olan hanın ilk avlusu, ikinci avlusuna göre daha küçüktür ve ilk avlu, 17,5x37 metre iken, ikinci avlu 37x37 metrelik bir alana sahiptir. Her iki avlunun da etrafı revaklarla çevrilidir. Tuğladan inşa edilen bu revaklar zemin katta sivri kemerli üst katlarda ise yuvarlak kemerlidir.

Cephesi dükkânlı olan han, zaman içerisinde yapılan gelişigüzel tadilatlarla özgünlüğünü kaybetmiştir. Birçok noktada yıkılmalar ve değişikliklerin meydana geldiği handa, hasar görmeyen veya değişmeyen bölümler incelendiğinde hanın örtü sisteminin, zeminde beşik tonoz, üst katta ise mekânlarda beşik tonoz, revaklarda kubbelerden oluştuğu anlaşılmaktadır. Ayrıca 1894 depreminden önce hanın büyük avlusunda bir namazgâh ve bir de havuzun olduğu bilinmektedir.

Cebeci Han'ın Kapalıçarşı'dan girişi, Foto: Sinan Ceco-2012.

ÇUHACI HANI

Nurusosmaniye Camii civarında bulunan bu han, Mahmutpaşa Yokuşu, Kılıççılar ve Çuhacı Hanı sokaklarının arasında kalan adada, 1713-1730 yılları arasında Nevşehirli Damat İbrahim Paşa tarafından inşa ettirilmiştir.

Kitabesi bulunmayan ve mimarı da bilinmeyen bu yapı ilk zamanlarında "Çuhacılar Hanı" olarak anılmıştır. Çuhacılar esnafının çoğunlukta bulunduğu han zamanla kuyumcu ustalarının atölyelerinin sayısı artmıştır. Yol ve arsa durumuna uyum sağlayan ve bu nedenle düzgün bir dış forma sahip olmayan Çuhacı Han, bu özelliğine karşın 21x28,5 metrelik düzgün dikdörtgen bir avluya sahiptir. Bir ticaret hanı olmasına karşın zemin katı depo olamayıp, ikamet için ayrılan han, cephe özellikleri bakımından da klasik İstanbul hanları görüntüsünde, taş ve tuğla malzeme ile inşa edilmiştir. Hanın sokak kapısı da demir kanatlıdır ve sokaktan hana, han avlusuna üstü tonoz kemerli bir geçit ile girilir, ikinci kata çıkan taş merdiven, bu geçidin avlu tarafı başındadır. Rivayet edildiğine göre iç avlunun ortasında eskiden büyük bir havuz bulunuyormuş, sonra iptal edilmiş ve yerine de kâgir bir oda yapılarak hana eklenmiştir.

Çuhacı esnafı için inşa edilen hanın ikamet durumundaki değişiklik ise 1821 yılına ait esnaf defterlerine şu şekilde yansımıştır: 7 sarraf, 81 kuyumcu, 1 şabcı, 1 sandalcı, 1 kürkçü, 2 şalcı, 1 çubukçu, 13 terzi, 1 ütücü, 1 tüccar, 3 pembeci, 1 Avrupa tüccarı. Bu bilgilere bakıldığında 18. yüzyılda ağırlıklı olarak çuhacıların bulunduğu handa, kuyumcuların zaman içerisinde bu hana yöneldikleri sonucu çıkmaktadır. Şark Ticareti Yıllıkları'ndaki verilere göre de Çuhacı Hanı'nda 1885-1909 yılları arasında 192 işletmenin mücevherat ve kuyumculuk sektöründe faaliyet gösterdiği sonucu çıkmaktadır. Bu nedenle, Çuhacı Hanı, zaman zaman Kuyumcu Hanı olarak da anılmıştır.

1894 depreminde hasar gören Çuhacı Hanı, orijinal hâlini büyük ölçüde muhafaza edebilmiş, iki katlı ve tek avlulu 18. yüzyıl hanları arasındadır.

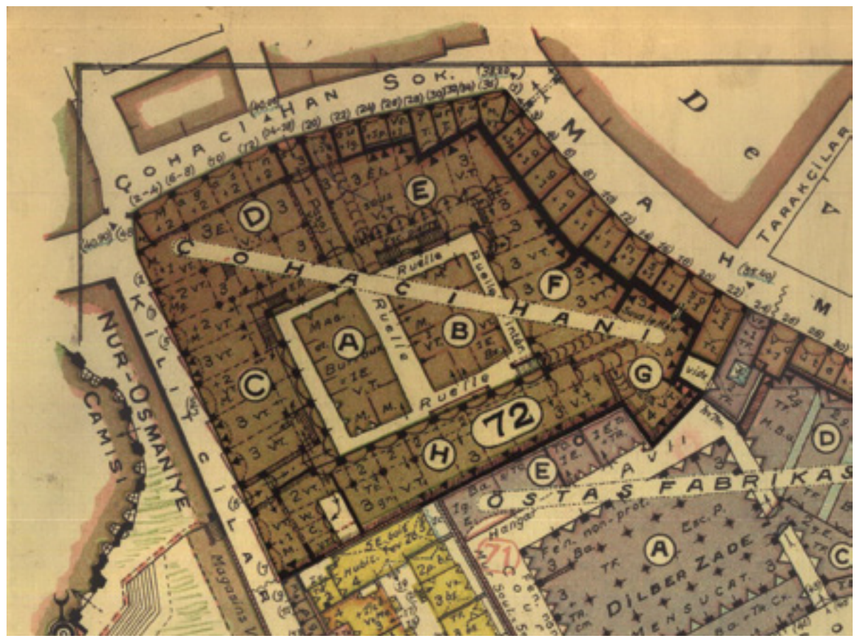

Pervititch Haritaları'nda Çuhacı Hanı, 1941, Atatürk Kitaplığı Arşivi, Nr: 912.563.

Çuhacı Hanı'nın Nuruosmaniye Camii minaresinden görünümü, Metin Erksan, İstanbul Hanları, İÜ Sanat Tarihi Bölümü Lisans Tezi, 1956.

Çuhacı Hanı'nın revaklarından bir görünüm, 1940'lar, Encümen Arşivi.

Çuhacı Hanı'nın Nuruosmaniye Camii'nin minarelerinden görünümü, 1940'lar, Encümen Arşivi.

Pervititch Haritaları'nda Fesçibaşı Han, 1941, Atatürk Kitaplığı Arşivi, Nr: 912.563.

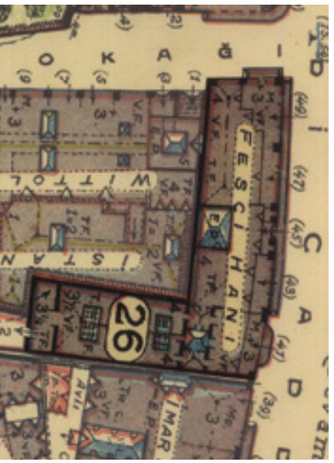

FESÇİBAŞI EL-KATİP HAN

Eminönü'nde Aşir Efendi Caddesi ile Hanımeli Sokağı'nın köşesinde yer alan hanın girişi, Aşir Efendi Caddesi'nde bulunmaktadır.

Giriş cephesindeki tarihe göre han, 1904 yılında inşa ettirilmiştir. Hanı yaptıran kişi ise Osmanlı sarayının fesçibaşı Ali El-Katip'tir. Mimarı bilinmeyen han, aynı zamanda Fes ticaretiyle uğraşan Ali El-Katip'in ailesiyle beraber ikamet ettiği bir mekândır.

İnce uzun bir plana sahip olan han, yol ve arsa durumundan ötürü kırık hatlara sahiptir ve 595 metrekarelik bir alana inşa edilmiştir. Zemin ile beraber üç katlı olan Fesçibaşı Han'ın bir çatı katı ve bir de bodrum katı ulunmaktadır. Zemin katı dört mağazalıdır. Avlusu bulunmayan handaki bütün odalarının kapıları koridora, pencereleri ise dışarı açılmaktadır. Açık renk sıvayla kaplı olan cephesi eklektik, yani seçmeci bir üslupla süslenmiştir. Girişteki kemerin sol yanında eski, sağ yanında ise yeni rakamlarla, hanın inşa yılı olan 1904 yılı işlenmiştir. Tarihin üst kısmında ise "Fesdji Bachi Elkiatib Han" yazarken onun yanında ise Osmanlıcası yazılıdır.

Fesçibaşı El-Kâtip Han'ın kitabesi, Foto: Sinan Ceco-2012.

Fesçibaşı El-Katip Han'ın ilk yıllarına dair esnaf bilgilerine ise 1913 ticaret yıllığından ulaşmaktayız. Buna göre handa dört komisyoncu, bir manifaturacı ve Wiener Bank Verein'in İstanbul şubesi bulunuyordu. Handa faaliyet gösteren komisyoncular dan birisi de hanı yaptıran Ali El-Katip'in oğlu Salim El-Katip'ti. Handa daha sonra triko ve çorap üreticileri ile kutu imalatçıları faaliyet göstermiştir. Günümüzde ise mağazalardan biri banka şubesi olarak kullanılırken, diğerleri kumaş ticaretine yönelik hizmet vermektedir. Diğer odalar ise kumaş depoları olarak kullanılmaktadır.

Seçmeci üsluptaki cephesiyle Aşir Efendi Caddesi'nin en dikkat çekici yapısı olma özelliğini taşıyan Fesçibaşı El-Katip Han, özgün vaziyetini koruması bakımından da önem arz etmektedir.

Fesçibaşı El-Kâtip Han'ın dış genel görünümü, Foto: Fatih Güldal-2012.

HASAN PAŞA HANI

"Süpürgeci Hanı" olarak da anılan Hasan Paşa Hanı, Beyazıt semtindeki Ordu Caddesi üzerinde, Haznedar ve Yakupağa sokaklarının oluşturduğu ada üzerindedir.

Kitabesi bulunmayan hanın, Eski Eserleri Koruma Derneği ve Vakıflar arşivinde bulunan kayıtlarından, 1740 yılında Seyyid Hasan Paşa tarafından Mimar Mustafa Çelebi'ye yaptırıldığı anlaşılmaktadır.

Çemberlitaş'taki Elçi Hanı gibi yalnızca ikamet amaçlı inşa edilen bu han, plan özellikleri bakımından İstanbul hanlarının birçoğunda görülen yol ve arsa durumuna uyma çabası nedeniyle muntazam bir forma sahip değildir. Ancak 16,5x23,5 metrelik avlusu düzgün dikdörtgen bir avlu, bu plan anlayışının dışındadır. Eser iki katlı olarak yapılmıştır ve İstanbul Hanları'nın az sayıda olan misafir hanı tipinden olduğu için zemin katı da ikamete tahsis edilmiştir. Zemin kat ikamete ayrılmakla beraber dış cepheye açılan pencerelere sahip değildir. Bugün büyük bir kısmı yıkılmış olan eserin Yakup Ağa ve Haznedar sokakları olarak sadece iki cephesi ayakta kalarak orijinal kısımları pek azdır. Haznedar sokağı köşesinde bulunan bazı kısımların ve esas giriş cephesinin zemin katının kesme taş sıralar arasında tuğla hatılların kullanıldığı görülmektedir.

Haznedar ve Yakup Ağa sokakları cephesinde plan kırıklıklarını düzeltmek gayesiyle üst katta çıkmalar görülür. İstanbul hanlarının geleneksel yapı malzemesi olan taş ve tuğla bu handa da kullanılmıştır.

1840 yılındaki bir tamir vesikasından anlaşıldığına göre bu han Fatih Sultan Mehmet Vakıfları'na bağlanmıştır. 1821 yılındaki esnaf defterlerine göre bu handa 13 sarraf, 1 kürkçü, terzi, 1 tütüncü, 12 eskici, 2 tülbentçi, 1 ipekçi, 1 saatçi, 1 küreci esnafı bulunmaktadır.

Pervititch Haritaları'nda Hasan Paşa Hanı (Süpürgeci Han), 1923, Atatürk Kitaplığı Arşivi, Nr: 912.563.

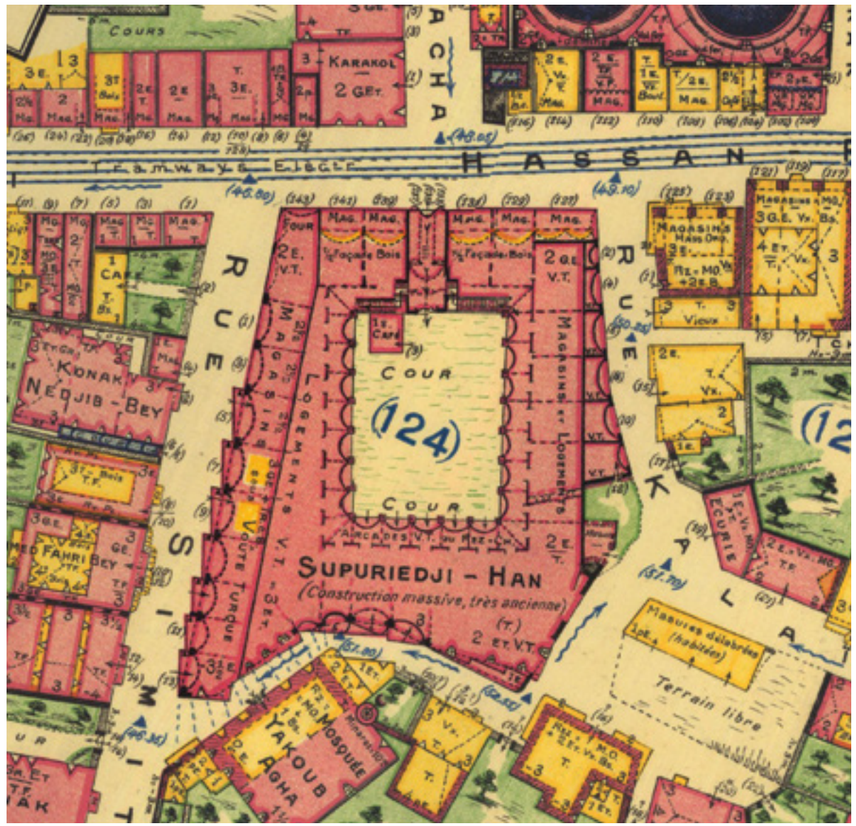

Hasan Paşa Hanı'nın dış görünümü, Metin Erksan, İstanbul Hanları, İÜ Sanat Tarihi Bölümü Lisans Tezi, 1956.

Hasan Paşa Hanı'nın giriş, 1940'lar, Encümen Arşivi.

KALCILAR HANI

Mahmutpaşa Yokuşu ile Tarakçılar Sokağı'nın köşesinde yer alan Kalcılar Hanı'nın kitabesi bulunmadığından, kim tarafından ne zaman inşa edildiği tam olarak bilinmemektedir. Ancak yapı tekniği ve üslup açısından bir değerlendirme yapıldığında bu hanın, civar hanlar gibi bir 18. yüzyıl yapısı olduğu anlaşılmaktadır.

İstanbul hanlarının klasik yapı malzemesi olan taş ve tuğlanın beraber kullanıldığı bu hanın iç bölümlerinde ise yapı malzemesi olarak moloz taşlar dikkat çekmektedir. Yol ve arsa durumuna uyum sağlamak adına plandan taviz verilen bu han ve avlusu yamuk bir geometrik formda tasarlanmıştır. Taştan yuvarlak kemerli bir kapı açıklığı ile girilen yapının giriş mekânı çapraz tonoz örtülüdür. Yapı bulunduğu yerin topografyasına uydurulduğundan doğu kanadı üç katlı olarak inşa edilmiştir. Düzensiz bir avlu şemasına sahip olan yapıda, revaklardaki kemerler zemin katta ve üst katta tuğla derz dokulu yuvarlak şekillidir. Üç katlı kanatta ise üçüncü katta revak kemerleri farklı olarak, sivri kemer şeklindedir. Revakların taşıyıcı sistemini örme taştan kare kesitli payeler oluşturur. Her mekân revak altına birer kapı ve birer pencere ile açılır. Her iki kat revakları ile zemin kattaki mekânlar beşik tonozla, üst kattaki mekânlar ise kubbelerle örtülmüştür.

Yapının bitişik nizamda inşa edilmiş oluşu, hanın tek cephe ile dışarıya açılmasına neden olmuştur. Tek girişi Tarakçılar Sokağı'ndan bulunan Kalcılar Hanı'nın bu cephesi günümüze kadar çeşitli değişikliklere uğrayarak ulaşmıştır. Taş ve tuğla işçiliğinin nitelikli bir şekilde uygulandığı bu cephedeki tek açıklık, yuvarlak bir kemere sahip olan kapıya aittir. Kalcılar Hanı, bir bölümünde üçüncü kat görülse de, İstanbul'un tek avlulu ve iki katlı hanları arasında yer almaktadır.

Gelişi güzel onarımlarla günümüze kadar ulaşabilmiş yapı, kubbelerinin çimento ile onarılması gibi kötü uygulamalara maruz kalmış ve bu nedenle, yer yer özgün yapısından ödün vererek ayakta kalabilmiştir.

Kalcılar Hanı'ndan revak detayı, Foto: Sinan Ceco-2012.

Kaşıkçı Han'dan revak detayı, Foto: Sinan Ceco-2012.

KAŞIKÇI HAN

Mahmutpaşa Yokuşu ile Tarakçılar Sokağı'nın köşesinde bulunan han aynı zamanda Kalcılar Hanı ile de komşudur. Kitabesi olmayan hanın kim tarafından ne zaman yaptırıldığı da tam olarak bilinmemektedir. Ancak yapısal olarak yapılan incelemelerde komşu hanlar gibi bir 18. yüzyıl hanı olduğu anlaşılmaktadır.

Yol ve arsa durumuna uyum sağlamak adına bu hanın planında da simetriden taviz verilmiş ve han, düzgün olmayan bir geometrik formda tasarlanmıştır. Tek avlulu ve iki katlı hanlar grubunda yer alan Kaşıkçı Han'ın avlusu revaklıdır. Zemin katın revaklarının yuvarlak kemerli olmasına karşın üst kat kemerleri sivridir. Her iki katta da mekânlar zaman içinde değişmiştir. Zemin katta bir tek kapı orijinaldir. Zemin kat mekânları revak altına birer kapı ve birer pencere ile açılmaktadır. Yapıda mekânlarda yer alan ocaklardan hiç biri günümüze ulaşmamıştır. Kapının bağlandığı tonozlu geçit sonunda revaklarda üst kata çıkan merdivenler bulunur.

Dış cephesinde taş ve tuğla malzemenin kullanıldığı hanın iç bölümlerinde ise ağırlıklı olarak moloz taş kullanılmıştır.

Günümüzde birçok açıdan değişmiş olmasına rağmen, Kaşıkçı Han'ın bazı kısımları yapının özgün duruma dair fikir verebilmektedir.

Kaşıkçı Han'ın dış görünümü, Foto: Sinan Ceco-2012.

Kayseri Han'ın dış cephe detayı, Foto: Sinan Ceco-2012.

Kayseri Han'ın dış genel görünümü, Foto: Sinan Ceco-2012.

KAYSERİ HAN

Eminönü'nde Mimar Kemalettin Caddesi 8 numarada yer alan Kayseri Han, binanın üzerindeki ibareden anlaşıldığına göre 1895 yılında inşa edilmiştir. Hanın Ermeni asıllı bir Osmanlı vatandaşı tarafından yine bir Ermeni asıllı mimara yaptırıldığı rivayet edilmektedir. Kayseri Han'ın düzgün dörtgen bir planı bulunmaktadır ve han, bodrum ve çatı katı hariç dört katlıdır. Zemin kattaki mağazalarla birlikte 27 odası bulunan hanın cam çatı ile örtülü bir de avlusu bulunmaktadır. Hanın Mimar Kemalettin Caddesi'ne bakan cephesi simetrik ve oldukça da süslüdür. Cephe süslemelerinde birden fazla üslup benimsendiğinden bu han için eklektik yani seçmeci bir anlayışın ürünüdür, denilebilir.

Cam çatılı avlusu, hareketli cephesi, sokağa ve hanın içine açılan dükkânlarıyla tipik bir 19. yüzyıl hanı olan Kayseri Han'ın esnaflarına ilişkin en erken tarihli belgeler 1913 yılı ticaret yıllıklarıdır. Buna göre handa dokuz komisyoncu, bir manifaturacı, iki deri tüccarı, bir döviz bürosu, bir tahıl simsarı, bir ceviz ağacı kerestesi tüccarı ve bir sigorta şirketi acentesi faaliyet yürütmüştür. Günümüzden on yıl öncesine kadar bu esnaf profilini sürdüren handa günümüzde, bir kurye şirketi, bisiklet tüccarları, gözlük camı imalatçıları ve kimyevi madde tüccarı yapanlar faaliyet göstermektedir. Dört odası da depo olarak kullanılan hanın dört odası da boş durmaktadır.

KIZIL HAN (Papazoğlu Han)

Eminönü'nde, Rüstem Paşa Camii'nin yanında, Kızılhan Sokağı'nda bulunan binanın kitabesi bulunmadığı için tam olarak kim tarafından ne zaman inşa edildiği bilinmemektedir. Ancak yapı tekniğinden hanın 16. yüzyılın ilk yarısına ait olduğunu söylemek mümkündür.

Yapının ana girişi Kızılhan Sokağı'nda yer almaktadır. Bu girişteki beşik tonozlu geçit hanın kare planlı avlusuna açılmaktadır. Muntazam bir kare plana sahip olan han bu plana uygun biçimde tasarlanan avlusu ise dörder kemerli revaklara sahiptir. Zemin kattaki revaklara açılan odalar birer kapılı ve pencerelidir. Zaman içerisinde bazı değişimlere uğrasa da yapının zemin katındaki örtü sisteminin tonoz olduğu anlaşılmaktadır. Yapının üst katlarına ise revaklı bölümlerde yer alan iki adet taş merdiven ile ulaşılır. Bu kattaki revaklar ise tonozla örtülü iken odalar kubbe ile örtülmüştür.

Dış cephesinde taş ve tuğla malzemenin kullanıldığı hanın, zemin katı sıralı dükkânlara sahiptir. 20. yüzyılın başlarında girişilen imar faaliyetleriyle Eminönü Meydanı açılınca, meydana bakan bir yapı olarak ortaya çıkan Kızıl Han, bu nedenle diğer hanlara nazaran biraz daha göz önüne gelmiştir.

Pervititch Haritaları'nda Kızıl Han (Papazoğlu Han), 1942, Atatürk Kitaplığı Arşivi, Nr: 912.563.

S.313-üst: Kızıl Han'ın dış genel görünümü, Foto: Sinan Ceco-2012.

Pervititch Haritaları'nda Kilit Han, 1941, Atatürk Kitaplığı Arşivi, Nr: 912.563.

KİLİT HAN

Eminönü'nde, Uzunçarşı Caddesi'nde bulunan hanın ne zaman ve kim tarafından inşa edildiği, yapının kitabesiz oluşu ve hiçbir kaynakta yer bulmadığı için bilinememektedir. Ancak Kilit Han'ın yapısal durumuna dair bir inceleme yapıldığında bu binanın, İstanbul'da uygulanan Osmanlı han mimarisinin dışında bazı izler taşıdığı görülmektedir. Hanın zemin katının masif tuğladan, alçak tonozlu bir şekilde inşa edilmiş oluşu, bu binanın Doğu Roma İmparatorluğu devrinden kalma bir yapı olduğunu göstermektedir. Bu devre ait olan kalıntıların üzerine inşa edilen diğer kısımlar ise Osmanlı'nın İstanbul hanlarında uyguladığı klasik tarz gözlenmektedir. Ayrıca hanın civarındaki hanlarla olan üslup benzerliği, binanın Türk devrine ait olan kısımlarının 18. yüzyıla ait olduğu kanısını uyandırmaktadır.

30x34x17 metrelik yamuk şekilli ve revaklı bir avluya sahip olan Kilit Han, dikdörtgen planlı ve iki katlı hanlar grubunda yer almaktadır. İstanbul ticaret hanlarının tipik özelliklerinde olduğu gibi bu hanın da zemin katı depo olarak kullanılmıştır. Hanın üst katları ise, tüccarların aynı zamanda ikamet edebilecekleri bürolar şeklinde tasarlanmıştır.

Bitişik nizamda inşa edilen bu hanın, dışarıdan görülebilen tek cephesi vardır ve bu cephesi de İstanbul hanlarında sıkça görülen kesme taş ve tuğla malzeme ile inşa edilmiştir. Bu cephesi yuvarlak taş kemerli bir geçide sahiptir ve avluya açılan bu geçidin her iki tarafında dükkânlar bulunmaktadır. Fakat bu dükkânlar özgün hâllerini kaybetmişlerdir. Tonozlu bir geçitle avluya çıkılabilen hanın diğer katlarına avludaki merdivenlerle ulaşılır.

Asli işlevini günümüzde de sürdürebilen yapılar arasında yer alan Kilit Han, özgün hâlini büyük ölçüde kaybetmiştir. 1821-27 yılları arasında düzenlenen bir esnaf defterine göre ise bu handa: 12 tülbentçi, 1 sarraf, 1 bezci, 1 dülger, 2 terzi, 1 tütüncü ve 5 de muhtelif tüccar ikamet etmekteydi.

Kilit Han'ın avlusundan bir görünüm, Foto: Sinan Ceco-2012.

1

2

3

KUMRULU HAN

Eminönü'nde Sandalyeciler Sokağı'nda bulunan Kumrulu Han'ın sağında Küçük Yeni Han, karşısında ise Büyük Yeni Han bulunmaktadır.

Kitabesi bulunmayan hanın tam olarak ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı da tam olarak bilinmez. Ancak çevresindeki hanlarla olan üslup benzerlikleri bu hanın bir 18. yüzyıl yapısı olduğunu göstermektedir.

Tek avlulu ve iki katlı hanlar grubunda yer alan Kumrulu Han, bitişik nizamda inşa edilmiştir. Yapının görülebilen tek cephesi yuvarlak taş kemerli bir girişi içermektedir. Girişin sağında ve solunda sonradan inşa edilen iki dükkân bulunmaktadır. Girişten tonozlu bir geçitle revaklı bir avluya ulaşılır. Yapının örtü sistemi ise büyük ölçüde değişmiş ve beton kullanılmıştır.

Dikdörtgen bir plana sahip olan Kumrulu Han, maalesef özgün hâlinden büyük ölçüde uzaklaşmıştır ve giriş cephesinin dışında hanın ilk hâline dair fikir yürütülebilecek hiçbir noktası bulunmamaktadır. 1821 yılındaki esnaf defterlerine göre ise bu handa 3 tüccar, 2 tellal ve 6 da muhtelif esnaf ikamet etmiştir.

1- Pervititch Haritaları'nda Kumrulu Han, 1941, Atatürk Kitaplığı Arşivi, Nr: 912.563.
2- Kumrulu Han'ın girişi, Foto: Sinan Ceco-2012.
3- Kumrulu Han'ın girişi, 1940'lar, Encümen Arşivi.

Kurukahveci Han'ın kitabesi, Foto: Sinan Ceco-2012.

KURUKAHVECİ HAN

Eminönü'nde, Mısır Çarşısı'nın hemen arkasında, Tahmis Sokağı'nda bulunan Kurukahveci Han, 1912 yılında inşa edilmiştir. Eminönü Belediyesi İmar Arşivi kayıtlarına göre bu tarihte, İhsan Kurukahveci tarafından inşa ettirilen bu han, bitişik nizamda inşa edilmiştir ve arka cephesi de Fındıkçılar Sokağı'na bakmaktadır.

Yapının Tahmis Sokağı'na bakan ana kapısının üzerinde mermer bir alınlık bulunmaktadır ve burada "Kourou Kahvedji Han - 1912" yazılıdır. Kitabenin sağ tarafında ise aynı yazı Osmanlı harfleri ile de yazılmıştır.

Yol ve arsa durumundan ötürü kırık hatlı bir cepheye sahip olan han, zeminde 409,5 metrekarelik bir alana sahiptir ve 42 adet odası vardır. Zeminle birlikte dört katlı, avlulu bir bina olan Kurukahveci Han'ın ayrıca bir de bodrum katı vardır. Kırık hatlı ve oldukça dar olan giriş cephesin ardında ince uzun ve dikdörtgene yakın planlı bir han uzanır. Planın yapısından ötürü hanın avlusu da ince uzun ve dikdörtgen biçimlidir. Avlunun üzeri de ışığı geçiren bir çatı ile örtülüdür.

Kurukahveci Han'ın girişinde on adet dükkân bulunmaktadır. Ancak bu dükkânların birisi merdiven boşluğunun kapatılmasıyla elde edilmiştir. Girişin sağında ve solundaki dükkânların kapıları sokağa açılmaktadır. Hatta bu dükkânlardan birisi, hanı yaptıran kişi de olan İhsan Kurukahveci'nin kurduğu işletmedir ve günümüzde de "İhsan Kurukahvecioğlu Halefleri" ismiyle varlığını sürdürmektedir.

Kurukahveci Han'da 1913 yılında 7 komisyoncu, 1 tuhafiyeci, 1 kürk ve deri tüccarı, 3 avukat, 2 ithâlât ve ihracatçı, 1 kağıtçı, 1 çaycı, 1 de cam eşya tüccarı faaliyet göstermekteydi. Yakın zamanlara kadar da kahve, çay, zücaciye, kalay ithâlâtçısı, elektronik eşya ticareti yapanlar, avukatlar ve gümrük komisyoncuları bu handa faaliyet gösterenlerin çoğunluğunu oluşturmaktaydı. Günümüzde ise zemin ve birinci kat kırtasiyeci ve zücaciyecilerin faaliyet alanını oluştururken diğer katlar depo olarak hizmet vermektedir.

20. yüzyılın başına ait bir yapı olarak Kurukahveci Han, özgün hâlini iyi derecede korumuş bir han olarak dikkat çekmektedir.

Pervititch Haritaları'nda Kurukahveci Han, 1940, Atatürk Kitaplığı Arşivi, Nr: 912.563.

Kurukahveci Han'ın dış genel görünümü, Foto: Sinan Ceco-2012.

KUVELOĞLU HAN

Eminönü Küçük Pazar'da, Kıble Çeşme Caddesi, Tesviyeci Sokağı ve Murat Efendi Sokağı'nın kesiştiği adada yer alan Kuveloğlu Han'ın yaptıranı ve mimarı bilinmemektedir. Binanın üzerindeki yazıttan anlaşıldığına göre 1310 (1888) yılında inşa ettirilen hanın tek girişi Tesviyeci Sokağı'ndadır.

Bodrum kat hariç dört katlı ve avlulu bir han olan Kuveloğlu Han'ın avlusu kareye yakın bir planlı ve üzeri cam çatı ile örtülüdür. Zemin kat dükkânlarından Tesviyeci Sokağı'nda bulunan dükkânlar hariç hiçbir dükkân hanın içine açılmaz. Cepheleri son derece hareketli olan hanın süslemesinde seçmeci bir anlayış hâkimdir.

On yıl öncesine kadar ağırlıklı olarak kemer üretimi yapılan atölyeler ile konfeksiyonların faaliyet gösterdiği handaki odalar günümüzde tamamen depo olarak kullanılmaktadır. Oldukça bakımsız olmasına rağmen özgün yapısını iyi korumuş olan Kuveloğlu Han, süslü ve Batı etkisindeki cepheleriyle bir 19. yüzyıl hanı görünümü taşısa da geniş avlusuyla klasik Osmanlı hanlarını çağrıştırmaktadır.

Kuveloğlu Han'ın dış genel görünümü, Foto: Sinan Ceco-2012.

1

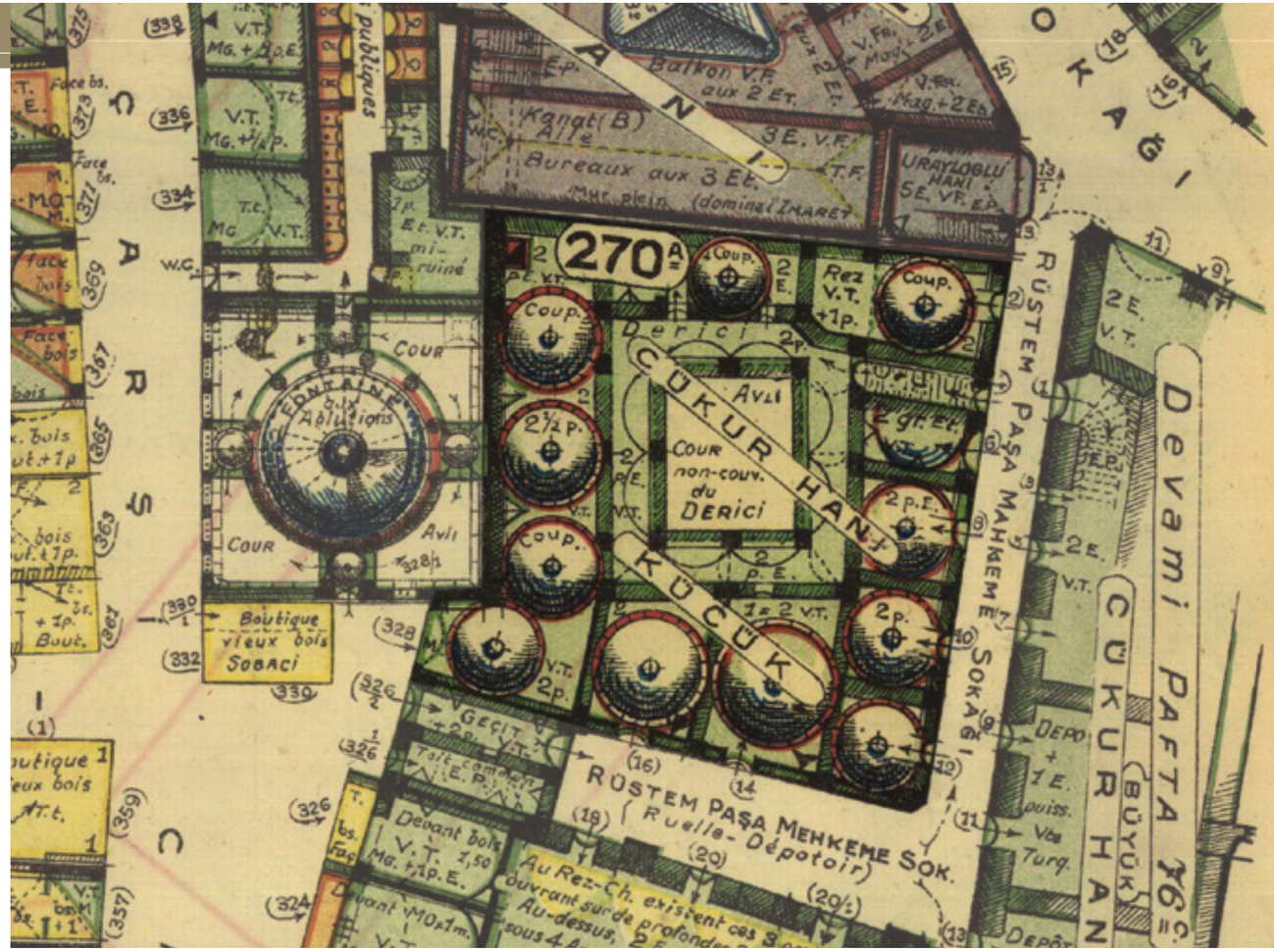

2

1- Pervititch Haritaları'nda Küçük Çukur Han, 1942, Atatürk Kitaplığı Arşivi, Nr: 912.563.
2- Küçük Çukur Han'ın dış genel görünümü, Foto: Sinan Ceco-2012.
3- Küçük Çukur Han'ın dış cephesinden bir görünüm, Metin Erksan, İstanbul Hanları, İÜ Sanat Tarihi Bölümü Lisans Tezi, 1956.

KÜÇÜK ÇUKURHAN

Eminönü'nde Rüstem Paşa Mahkemesi Sokak'ta bulunan Küçük Çukur Han, Kanuni Sultan Süleyman'ın damadı Sadrazam Rüstem Paşa tarafından 1556-58 yılları arasında Mimar Sinan'a inşa ettirilmiştir.

İstanbul hanlarının birçoğunda görülebilen, yol ve arsa durumuna bağlı olarak ortaya konulan bina tasarımı bu han için de geçerlidir. Bu nedenle muntazam bir plana sahip olmayan Küçük Çukur Han'ın 6x8 metrelik avlusu da muntazam bir plana sahip değildir. Avluya beşik tonozlu bir geçitle ulaşılır ve hanın avlusu oldukça iyi bir biçimde korunmuştur. Tek avlulu iki katlı hanlar grubuna giren Küçük Çukur Han'ın her iki katında da revaklar bulunmaktadır. Osmanlı hanlarının klasik yapı malzemesi olan taş ve tuğlanın beraberce kullanılarak inşa edildiği bu hanın iç mekânlarında ise moloz taşlar kullanılmıştır.

Küçük Çukur Han, İstanbul'un en erken tarihli hanlarından biri olmasına karşın son derece iyi bir şekilde korunması ve işlevini yitirmemesiyle dikkat çekmektedir.

3

Küçük Yeni Han'ın dış görünümü, Foto: Sinan Ceco-2012.

KÜÇÜK YENİ HAN

Eminönü, Çakmakçılar Yokuşu'na açılan Sandalyeciler Sokağı'nda inşa edilen Küçük Yeni Han'ın kitabesi bulunmadığından mimarı, yaptıranı ve yapım yılı tam olarak bilinmemektedir. Ancak bu hanın civarındaki hanlar ile olan benzerlikleri bunun bir 18. yüzyıl yapısı olduğunu göstermektedir. Bu han özellikle Büyük Yeni Han ile yapısal açıdan benzerlikler taşımaktadır.

Küçük Yeni Han, 27x35 metrelik bir alana, yol ve arsa durumu dikkate alınarak inşa edilmiştir ve üç katlıdır. 7x10 metrelik avlusuna ise Sandalyeciler Sokağı'na açılan kapı ve tonozlu geçitten ulaşılır. Üç katlı olan hanın avlusunu, üç katlı revak sistemi dolaşmaktadır. Revaklar yuvarlak kemerlidir ve revaklı bölüme açılan mekânlar, zemin kat dışında, bir pencere ve kapıya sahiptir. Dış cephesi muntazam kesilmiş kesme taşlar ile tuğla karışımıyla örülmüştür ki bu yönüyle Büyük Yeni Han ile benzerlik gösterir. İç mekânlarda ise moloz taş malzeme tercih edilmiştir. Yapının zemin katı depolara ayrılırken, üst katları ise ikamet amaçlı kullanılmıştır. Zemin katın dış cephelerinde ise sıralı dükkânlar bulunmaktadır. Yapı, kötü onarımlardan geçirildiğinden özgün hâlinden ödün vermiştir. Özellikle örtü sisteminde daha sonra yapılan değişiklikler, yapıda hangi örtü sisteminin kullanıldığını güçleştirmektedir. Ancak bazı bölümlerden anlaşıldığında göre yapının tamamında beşik tonozlu örtü sistemi kullanılmıştır.

Günümüze kadar aslına uygun olmayan malzemelerle onarılarak gelmiş olan Küçük Yeni Han, özgün mimarisinden çok şey kaybetmiştir.

Üç katlı ve tek avlulu hanlar grubuna giren bu handa ikamet etmiş esnaflarla ilgili olarak da 1821 yılında hazırlanan esnaf defterlerine bakıldığında, bu handa, 6 sarraf, 8 tülbentçi, 3 çuhacı, 1 tellal, 1 tönbekici, 1 basmacı, 1 camcı, 1 tütüncü, 1 attar, 1 ipekçi, 1 yazıcının bulunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca 11 esnafın da muhtelif olarak kaydedildiği bu defterde 4 de tüccar bulunmaktadır.

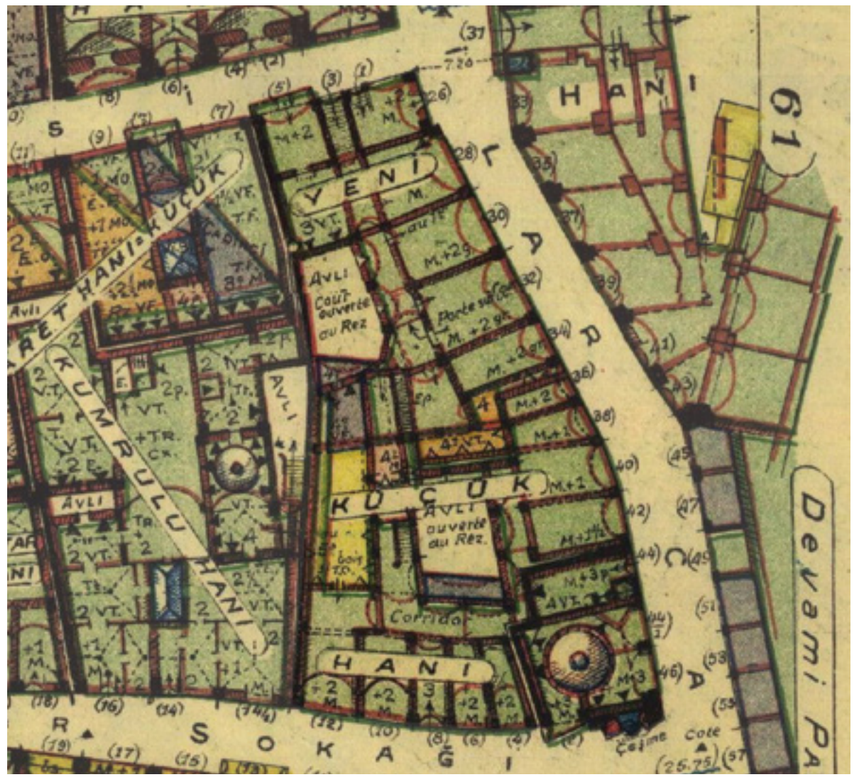

Pervititch Haritaları'nda Küçük Yeni Han, 1941, Atatürk Kitaplığı Arşivi, Nr: 912.563.

1

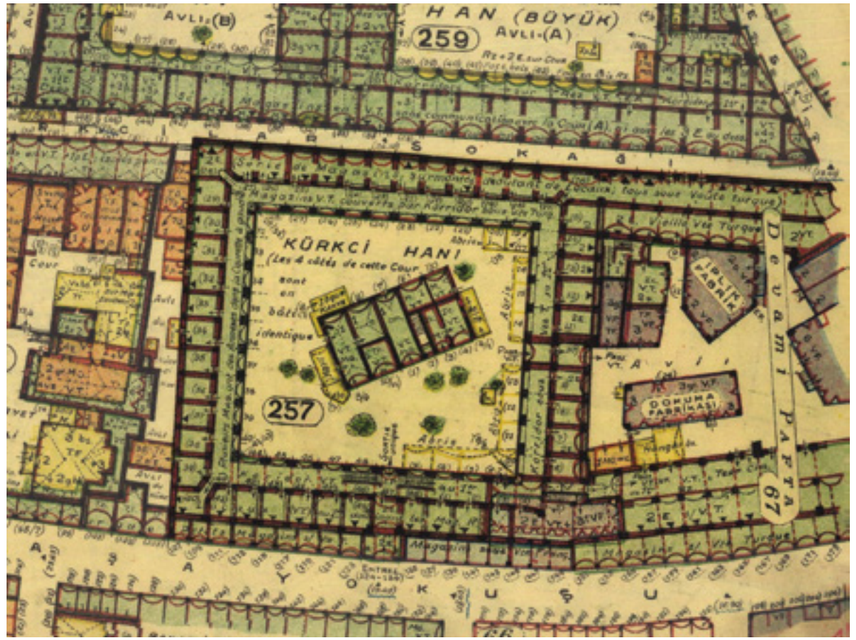

2

3

KÜRKÇÜ HANI

Eminönü'nde, Mahmutpaşa Yokuşu, Çakmakçılar Yokuşu ve Çarkçılar Sokağı arasında kalan ada üzerine inşa edilen Kürkçü Hanı, İstanbul'un fethinden sonra inşa edilen ilk yapılardan olup, Fatih Sultan Mehmet devri hanlarından günümüze ulaşabilmiş tek handır.

15. yüzyılda Fatih Sultan Mehmet 'in sadrazamlarından Mahmut Paşa tarafından Mahmut Paşa Vakfı'na gelir sağlaması için inşa ettirilen bu hanın mimarı da, büyük ihtimalle, dönemin mimar başı Sinan-ı Atik'tir. Yol ve arsa durumuna bağlı kalınarak inşa edilen han, İstanbul hanlarının ilk örneklerinden olduğundan, büyük ölçüde Bursa hanları tarzında inşa edilmiştir. Her ne kadar yol ve arsa durumu gözetilse de nispeten muntazam bir dikdörtgen planın uygulandığı bu hanın 41x45 metrelik büyük avlusu muntazam dikdörtgen bir plana sahiptir. Bu avluda, Fatih'in silahtarı, Hacı Küçük Ahmet Ağa tarafından yaptırılmış bir de mescit bulunmaktadır. Hanın ikinci avlusu ise daha küçük ve yamuk planlıdır. Avlulara bakan bütün katlarda da sivri kemerli revaklar bulunmaktadır. Üst katlara ise avluda bulunan merdivenlerden ulaşılır.

İki katlı ve iki avlulu hanın alt katında 48 dükkân, üst katlarında ise 49 oda bulunmaktadır. Odaların revaklara açılan birer kapı ve penceresi bulunmaktadır. Ayrıca hanın bir de bodrumu bulunmaktadır. Bu bodrum büyük ihtimalle hayvanların barınmaları için kullanılmıştı ve buraya inen bir rampa olmalıydı. Günümüzde ise bu kata, giriş bölümündeki iki merdivenle ulaşılır.

Cephesinde muntazam kesilmiş kesme taşların tuğla malzeme ile beraberce kullanıldığı Kürkçü Hanı'nda kullanılan örtü sistemi ise, Türk han mimarisinin örtü sisteminde görülen tarz ve tekniğin İstanbul hanlarında da devam ettiğinin kanıtıdır. Böylece, tuğla ile inşa edilen tonoz ve kubbelerin İstanbul hanlarında da devam etmiştir.

Kürkçü esnafı için inşa ettirilmiş olan bu handa günümüzde az sayıda kürkçü kalmışsa da, 1821 yılı esnaf kayıtlarına göre bu handa 82 kürkçü ikamet etmekteydi. Yine bu esnaf defterlerine göre Kürkçü Hanı'nda ikamet etmiş olan esnaflar şöyledir: 24 muhtelif, 2 tütüncü, 4 terzi, 1 kalpakçı, 8 berber, 1 kahveci, 1 çorapçı, 2 şişeci, 1 kurşun dökmeci, 1 imameci, 4 hallaç, 11 babuşcu, 1 eczacı, 7 hurdeci, 5 çubukçu, 1 tenekeci, 1 basmacı, 1 zarfçı, 1 cezmeci, 1 bardakçı, 3 attar, 1 külünkçü, 2 boncukçu.

Fatih devrinden günümüze kalan tek han olma özelliğini taşıyan Kürkçü Hanı, 1854 yılında geçirdiği yangın sonrası kısmen tahrip olmuşsa özgün hâlinden izler taşıyarak, oldukça iyi bir şekilde muhafaza edilmiş bir şekilde günümüze gelmiştir.

1- Pervititch Haritaları'nda Kürkçü Hanı, 1941, Atatürk Kitaplığı Arşivi, Nr: 912.563.
2- Kürkçü Han'ın avlusundan bir görünüm, Foto: Sinan Ceco-2012.
3- Kürkçü Han'ın avlusundan bir görünüm, Metin Erksan, İstanbul Hanları, İÜ Sanat Tarihi Bölümü Lisans Tezi, 1956.

1

2

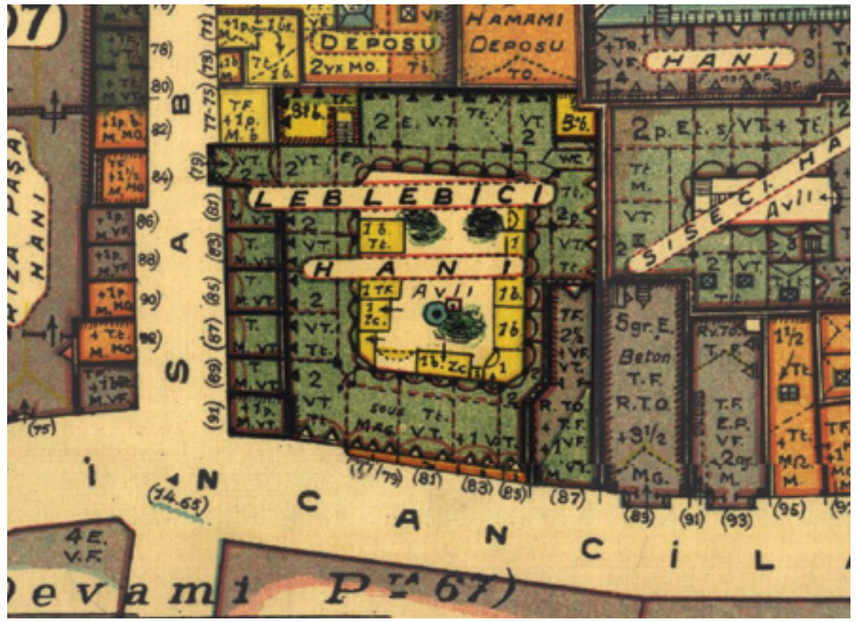

LEBLEBİCİ HANI

Tahtakale'de, Sabuncuhanı Sokağı ile Fincancılar Yokuşu'nun kesiştiği köşede bulunan Leblebici Hanı'n kitabesi bulunmamaktadır. Ancak Eski Eserleri Koruma Derneği'nin arşiv kayıtlarına göre han, Kanuni Sultan Süleyman'ın hasekisi, Hürrem Sultan'ın vakfı için inşa edilmiştir.

Bir 16. yüzyıl eseri olarak Hürrem Sultan'ın vakıflarına gelir getirmesi maksadıyla inşa ettirilen bu han, büyük ihtimalle dönemin mimarbaşı, Mimar Sinan'ın eseridir.

32x36 metrelik bir alan üzerine iki katlı ve tek avlulu biçimde inşa edilen han, 13x17 metrelik bir avluya sahiptir. Girişten beşik tonozlu bir geçitle ulaşılan bu avlu revaklıdır. Yapının üst katlarına revak altındaki merdivenlerden ulaşılır ancak bu merdivenler, özgün yapısını kaybetmiştir.

Günümüzde harap hâlde bulunan ve ilavelerle oldukça değişmiş olan hanın planı ise çok fazla değişikliğe uğramamıştır. Zemin katın depolar için ayrıldığı hanın üst katları ise ikamet amaçlı kullanılmıştır. Zemin kat mekânları ile revak sisteminde beşik tonoz olan örtü sistemi üst kattaki mekân ve revaklarda çapraz tonozdur. Hanın ana cephesi Sabuncu Hanı Sokağı'na açılmakta ve çok değişmiş bulunmaktadır. Muntazam kesme taş ve tuğla derz hatıllı cephe dokusu taştan yuvarlak kemerli kapı ile kesilmiştir.

Günümüze birçok değişikliklerle ulaşmış olan bu handa, 1821 yılı esnaf kayıtlarına göre, 1 muhtelif, 1, tüccar, 1 çubukçu, 2 sarrafı ikamet etmiştir.

3

1- Leblebici Han'ın girişi, Foto: Sinan Ceco-2012.
2- Pervititch Haritaları'nda Leblebici Han, 1941, Atatürk Kitaplığı Arşivi, Nr: 912.S63.
3- Leblebici Han'dan revak detayı, Foto: Sinan Ceco-2012.

LİMAN HANI

Sirkeci'de Yalıköşkü Caddesi'nde bulunan han, I. Ulusal Mimarlık Dönemi'nin önemli isimlerinden Vedat Tek tarafından 1915 yılında inşa edilmiştir.

Liman Hanı, dönemin üslup özelliklerini taşıyan Yalıköşkü Caddesi cephesi, iki yanında da lacivert ve turkuvaz renkli çiniler ile bezeli mukarnaslı başlıklara sahiptir. Beş katlı olarak inşa edilen bu hanın, sivri kemerli zemin katı, iki katlı dükkânlardan oluşmaktadır. Binanın cephesi, zemin kat kemerleri üstünde ve diğer kat pencereleri çevresinde lacivert-turkuvaz renkli çiniler ile bezelidir.

20. yüzyılda Eminönü bölgesinde inşa edilen en önemli binalar arasında yer alan bu hanın, günümüzdeki işlevi hususunda farklı görüşler bulunmaktadır. Bir süredir boş vaziyette bekleyen bu han, İstanbul halkına hizmet edeceği günü beklemektedir.

Liman Hanı'nın cephesinden bir görünüm, Foto: Sinan Ceco-2012.

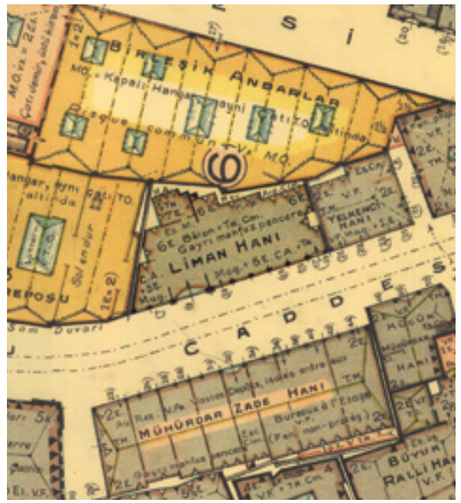

Pervititch Haritaları'nda Liman Hanı, 1941, Atatürk Kitaplığı Arşivi, Nr: 912.563.

SABUNCU HAN

Eminönü'nde Sabuncu Hanı Sokağı'nda yer alan hanın kitabesi bulunmadığından mimarı, yaptıranı ve yapım yılı tam olarak bilinmemektedir. Ancak yapı, 19. yüzyıl han mimarisinden izler taşımaktadır.

Harap bir hâlde günümüze kadar ulaşan Sabuncu Han, iki blok hâlinde inşa edilmiştir. Birinci blok 29x26 metrelik, ikinci blok ise 28x30,5 metrelik bir alana oturmaktadır. Yol ve arsa durumuna uyum sağlaması nedeniyle muntazam bir plana sahip olmayan han, iki avlulu ve iki katlıdır. Zemin katlar, diğer hanlarda olduğu gibi depo olarak kullanılırken, üst katlar ticaret maksatlı ikamete ayrılmıştır. Sabuncu Han, İstanbul'daki birçok han gibi bitişik nizamda inşa edilmiştir. Bu nedenle hanın tek dış cephesini, giriş cephesi oluşturmaktadır. Günümüzde son derece harap olan bu cephe, taş ve tuğla malzemeden inşa edilmiştir. İki kat olarak inşa edilen yapıda tonozlu giriş koridorunun solundaki merdivenler birinci blokun birinci katına, ara geçişin sağındaki merdivenler de ikinci blokun ikinci katına açılır. İlave yapılarla özgün durumunu kaybeden birinci avluya nazaran ikinci avlu daha özgün kalabilmiştir. Birinci avluyu çeviren revak sıralarından zemin kat revakları tamamen değişmiştir. Ancak üst kat revakları tuğla-derz doku ve yuvarlak biçimli kemerleriyle tanınmaktadır. İkinci blokun avlu revakları ise tuğla-derz dokulu ancak sivri kemer biçimli olup sonradan bir koridora dönüştürülmüştür. Her iki revak sisteminde de taşıyıcı unsurlar kare kesitli taş örme payelerdir.

Günümüzde çok fazla değişikliğe uğrayıp, özgün mimarisinden uzaklaşmış olsa da Sabuncu Han, asli işlevini koruyan iki avlulu ve iki katlı hanlar grubunda yer almaktadır.

Sabuncu Han'ın girişi, Foto: Sinan Ceco-2012.

Pervititch Haritaları'nda Sabuncu Han, 1941, Atatürk Kitaplığı Arşivi, Nr: 912.563.

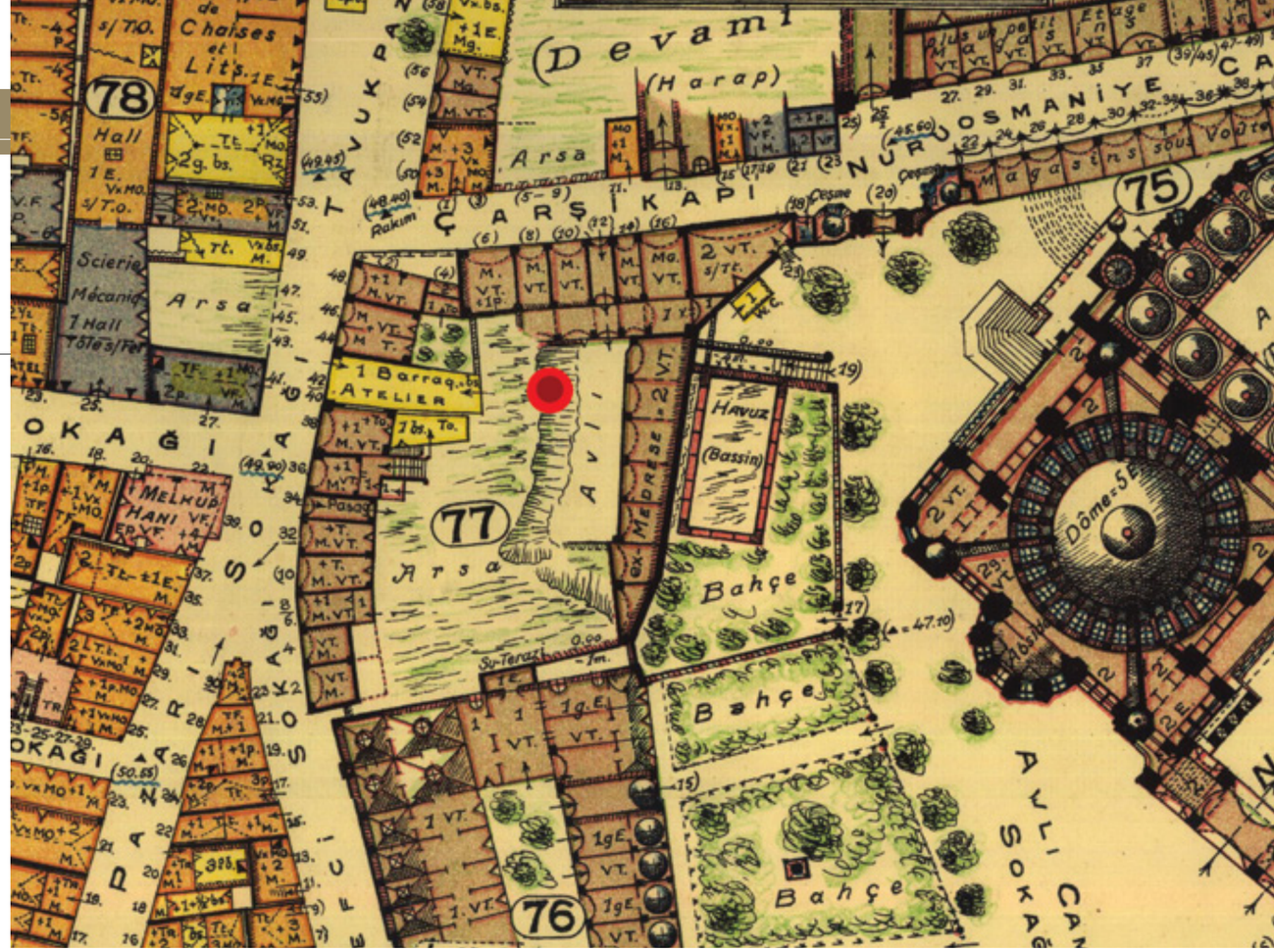

Pervititch Haritaları'nda Sofcu Han'ın konumu, 1942, Atatürk Kitaplığı Arşivi, Nr: 912.563.

SOFCU HANI

Kapalıçarşı'nın yakınında, Nuruosmaniye Caddesi'yle Tavukpazarı Sokağı'nın arasında kalan kesimde yer almaktadır. Yapının kitabesi bulunmadığından ve hiçbir eserde bu han ile ilgili kayıt bulunmadığından, hanın ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı tam olarak bilinmemektedir. Ancak civar hanlar ile olan üslup ve malzeme benzerliği Sofcu Hanı'nı 18. yüzyıl hanları arasına sokmaktadır.

İnce keçi kılından şal şeklinde dokunan bir çeşit kumaş olan sofu üreten esnaflardan dolayı "sofcu" ismini alan han, iki katlı ve tek avlulu hanlar grubunda yer almaktadır. Zemin katı depolara, üst katları ise ticaret ve ikamet için ayrılan han özgün vaziyetini büyük ölçüde kaybetmiştir. İstanbul'daki birçok handa görüldüğü gibi, yol ve arsa durumuna uyum sağlama gayesi, bu hanın da muntazam bir plana sahip olmasına engel olmuştur. Bitişik nizamda inşa edilen hanın cephesinde ise taş ve tuğla malzeme kullanılmıştır.

Sofcular tarafından yoğun bir şekilde kullanıldığı anlaşılan han, günümüzde bu esnafa hizmet vermese de, Kapalıçarşı'nın ticaret potansiyeline cevap veren atölyeleri barındırmaktadır ve özgün mimarisini büyük ölçüde yitirmiştir.

Sofcu Han'ın avlusundan bir görünüm. Foto: Sinan Ceco-2012.

Pervititch Haritaları'nda Taş Han, 1936, Atatürk Kitaplığı Arşivi, Nr: 912.563.

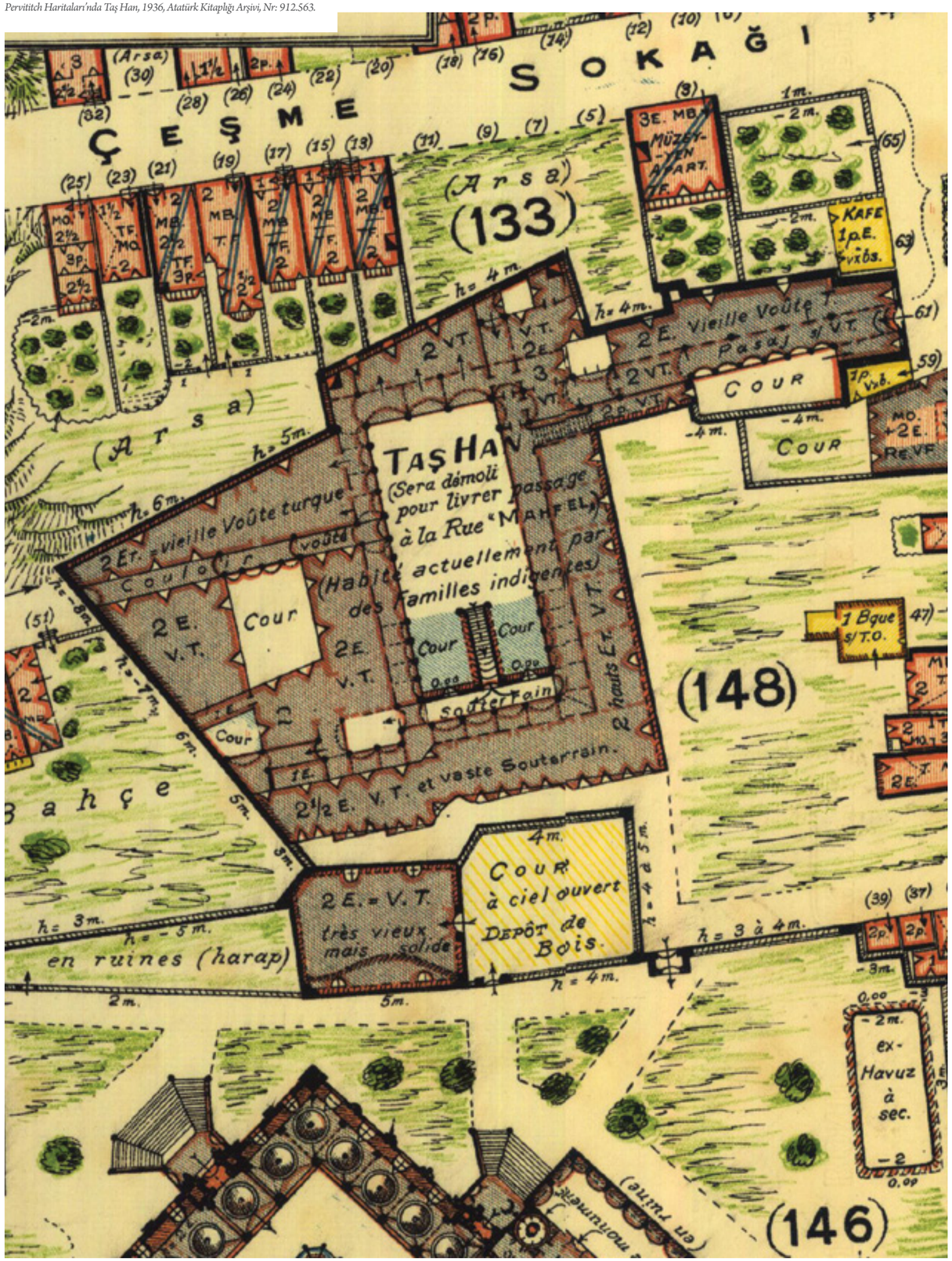

TAŞ HAN

Laleli'de Fethi Bey Caddesi'nde bulunan Taş Han'ın kitabesi bulunmamaktadır. Ancak hanın 1763 yılınsa Sultan III. Mustafa tarafından yaptırılan Laleli Camii'nin vakfına ait olduğu bilinmektedir. Hatta ulufe almaya gelen sipahilerin burada konaklamasından ötürü hanın isminin "Sipahiler Hanı" olduğu da vakfiyesinde yer almaktadır.

Taş Han, İstanbul hanlarının yol ve arsa durumlarına uyma güçlüklerine uğrayarak, üç avlulu bir plan şemasıyla kırık hatlı bir plana sahip olmuştur. Buna rağmen esas avlu 24x14 metrelik muazzam bir dikdörtgen şeklini muhafaza etmiştir. Giriş, hiçbir İstanbul Han'ında rastlanmayan bir şekilde esas avluya uzun bir bina koluyla bağlanmışlardır. Geçidi içine alan bu kısım, başlı başına bir bölüm teşkil etmekte ve üzerinde dar hacimlerle oluşan mekânlar yer almaktadır. İki katlı olarak inşa edilmiş bu eser, İstanbul'un üç avlulu iki hanından biridir. Esas avlu, diğerlerinden büyük ve bodrumludur. Bodrum ahırlara tahsis edilmiştir. Ancak bodrumun esas avluda bulunması karakteristiktir. Bir 17.yüzyıl eseri olan ve Taş Han'dan yaklaşık bir asır önce inşa edilmiş Valide Han'ında ahırlar için kullanılan bodrumun, tamamen ikamet bölümlerinden ayrılarak üçüncü bir avluya yerleştirilmesi gibi görülmesine rağmen Taş Han'da bunun tatbik edilemeyişi, Taş Han'ın askerî bir yapı olmasından kaynaklanmaktadır. Zira sipahilerin barındırılması gayesiyle yaptırılan eserde atların, askerlerin kolayca bakımlarını yapabilecekleri bir yerde bulundurulması icap etmektedir. Fethi Bey Caddesi'nde bulunan giriş cephesi, sadece kesme taştan yapılmıştır. Girişten avluya kadar uzanan geçit ise çapraz tonozludur. Avludaki bütün katlar revaklıdır. Alt katları depolara ayrılan Taş Han'ın üst katları ise ticaret ve ikamete ayrılmıştır. Günümüzde bazı bölümleri harap olan hanın, karakteristik mimari özelliklerini barındıran bazı bölümleri de bulunmaktadır.

Taş Han'ın giriş cephesinden bir görünüm, Metin Erksan, İstanbul Hanları, İÜ Sanat Tarihi Bölümü Lisans Tezi, 1956.

Taş Han'ın muhtelif açılardan görünümleri, 1930'lar, Encümen Arşivi.

VAKIF HAN – 1 (Birinci Vakıf Han)

Eminönü'nün Sultanhamam semtinde yer alan han, Şeyhülislam Hayri Efendi ve Vakıf Han caddelerinin kesiştiği köşede bulunmaktadır. Mimar Kemaleddin Bey tarafından 1911 yılında tasarlanmış; 1918'de de boş, harap, yıkık vakıf arsalarının değerlendirilmesi için aynı mimar tarafından inşa edilmiştir.

İki caddenin kesiştiği noktada yapı yüzeyi yuvarlatılmış olup; köşenin önemi vurgulanmıştır. Ayrıca buradan zemin kattaki ticari mekâna üç kemerli bir kapı açılmıştır. Bu zemin kat; günümüzde bir banka şubesi olarak kullanılmaktadır. Üst katlarda ise her biri onardan 50 adet büro odası bulunmaktadır.

Yapının planı girişin bulunduğu köşenin haricinde karedir. Özenli bir işçilikle düzenlenmiş olan hanın cepheleri ikinci ve beşinci kat düzeylerinden geçen sürekli taş kuşaklarla üçe bölünmüş, her bölüm kendi içinde bir bütün olarak ele alınmıştır. Yapının her katında ayrı pencere düzenleri dikkat çekmektedir. Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi'nin en belirgin özelliklerden olan lacivert ve turkuvaz çiniler üst kat pencere kemerlerinin köşelerine yerleştirilmiştir.

Avlusuz hanların sayılı örneklerinden biri olan yapı, üst kattaki odalardan dolayı "Büro Hanı" olarak adlandırabilmektedir. Günümüzde işlevsel özelliğini koruyan han; Tarihî Yarımada'nın geleneksel mimarisine uyum sağlayarak Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi'nin İlk Çağdaş hanı olarak dikkat çekmektedir.

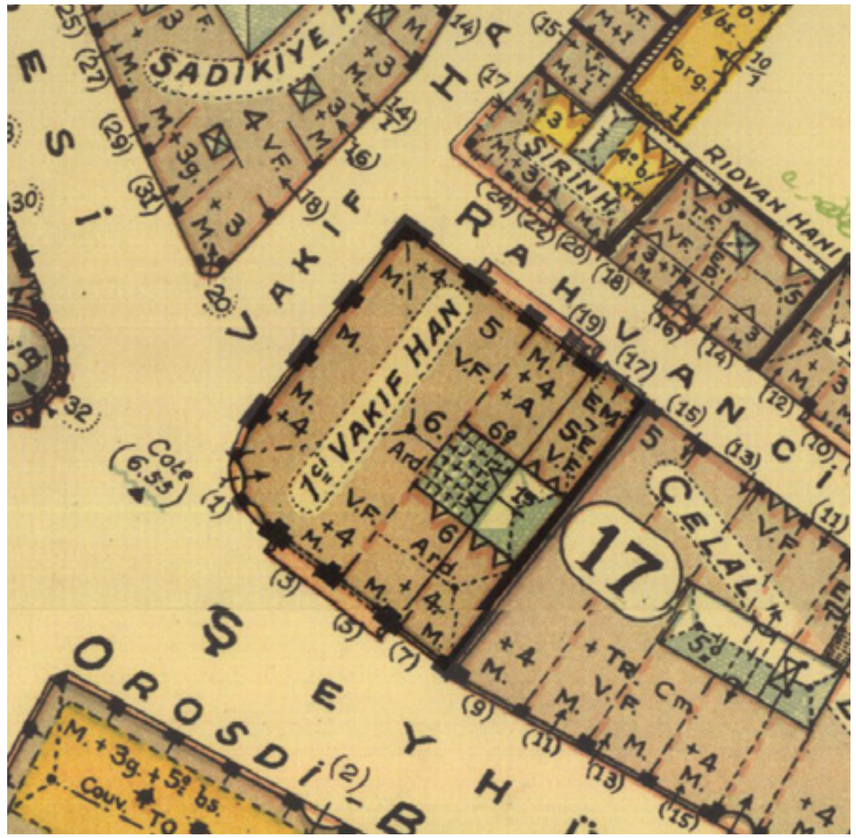

Pervititch Haritaları'nda 1.Vakıf Han, 1940, Atatürk Kitaplığı Arşivi, Nr: 912.563.

1.Vakıf Han, Foto: Sinan Ceco-2012.

S.332: 2.Vakıf Han, Foto: Sinan Ceco-2012.

VAKIF HAN - 2 (İkinci Vakıf Han)

İstanbul'un en yoğun iş merkezlerinden biri olan Sultanhamam'da Saka Çeşmesi Sokağı'nda bulunan han; 1912-1914 yılları arasında Mimar Kemaleddin tarafından inşa edilmiştir.

Konumundaki aksaklıklar sebebiyle en az tanınan hanın bulunduğu bölge; eskiden sandık imalatçılarının bulunduğu bir yer olması nedeniyle "Sandıkçılar" olarak anılır. Sokak ise; han yıktırılmadan önce arsada bulunan Saka Çeşmesi ve buna bağlı olarak su deposunun adını yaşatmak amacıyla "Saka Çeşmesi Sokağı" adını almıştır.

Bodrum hariç beş katlı olan yapının üstü kiremit kaplı, kırma ahşap çatıyla örtülmüştür. Yapının zemin katında asma katla beraber yedi adet dükkân; üst katlarında sekiz adet bürodan toplamda 24 adet kiralık büro bulunur. Ön cephede bulunan ortalanan girişin vurgulanması amacıyla; üstüne gelen bürolar dışarıya taşırılmıştır fakat hanın konumu nedeniyle ofis ve dükkânların çoğu yandaki çıkmaza açılmaktadır.

1. ve 3. kat döşemeleri düzeyinden geçen sürekli taş kuşaklarla cephe üçe ayrılmıştır ve her cephe kendi içinde bir bütün olarak düzenlenmiştir. Yapının dışarıdan görülen duvarları düzgün kesme taşla kaplanmış; diğer duvarları ise moloz taş ile örülmüştür. Girişin üzerinde sivri kemer kullanılmıştır.

En üst katta ise ikiz pencereler yer alır ve kemer köşeleri turkuvaz ve lacivert renkli çinilerle süslenmiş; üstlerine Türk üçgeni motifli silmeler yapılmıştır. Demir payandalarla desteklenmiş geniş saçaklı cephe bitirilmiştir. Günümüzde İstanbul'un gelişen sanayisinde önemli bir yere sahip olan ve bulunduğu bölgeye de asansör, kalorifer sistemi, volta döşeme ile katkı sağlayan İkinci Vakıf Hanı; özgünlüğünü korumaktadır.

2.Vakıf Han'dan bir detay, Foto: Sinan Ceco-2012.

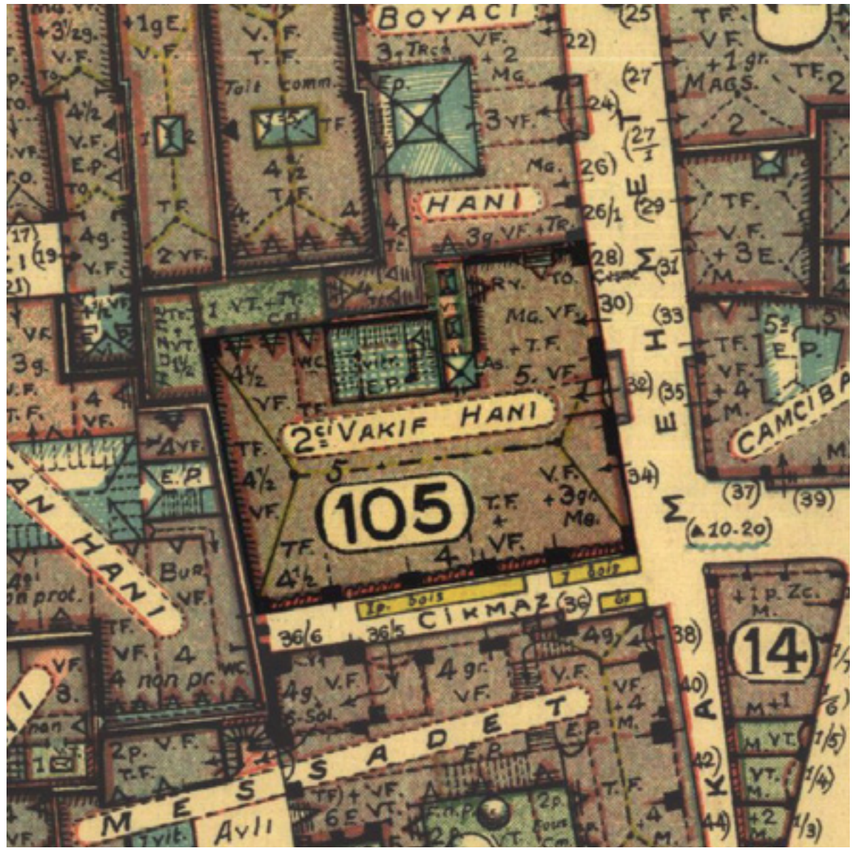

Pervititch Haritaları'nda 2.Vakıf Han, 1940, Atatürk Kitaplığı Arşivi, Nr: 912.563.

Pervititch Haritaları'nda 4.Vakıf Han, 1940, Atatürk Kitaplığı Arşivi, Nr: 912.563.

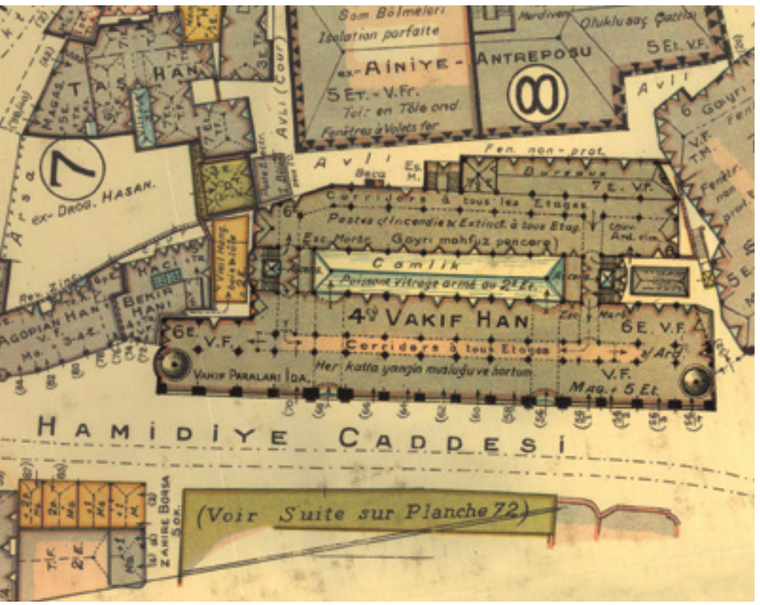

VAKIF HAN - 4 (Dördüncü Vakıf Han)

Mimar Kemaleddin Bey'in başyapıtı olan 4. Vakıf Han; Bahçekapı'da Mimar Kemaleddin ve Hamidiye caddelerinin kesiştiği köşede bulunmaktadır. Yapımına 1912'de başlanmış ancak tamamlanamamış olan yapı, savaş sırasında Fransız askerlerince "Caserne Victor" adıyla karargâh olarak kullanılmış, bu nedenle han ancak 1926 yılında tamamlanabilmiştir. Bodrumla birlikte yedi kat olan yapı, çelik iskelet sisteminde ele alınmıştır. Ön ve yan yüzleri kesme taş, bölme duvarları ve arka yüz tuğla örülüdür. Zemin katta ikişer katlı 24, diğer katlarda ise 37'şerden 148 kiralık büro bulunmaktadır. Simetrik olarak zemin kata yerleştirilen iki giriş, "U" biçimli bir pasajın iki ucuna açılırken; pasajın dirseklerinde yer alan merdiven ve asansörler üst katlara bağlantı sağlamaktadır. Hanın arka cephesi yalın olarak bırakılmasına karşın ön cephe görkemli bir biçimde düzenlenmiştir. Her cephe diliminin ara kat pencereleri sepetkulplu kemerlerle; ikinci, üçüncü ve dördüncü kat pencereleriyse de sivri kemerlerle geçilmiştir. Üst iki katta üçlü pencereler kullanılmıştır. Boyutları, özenli tasarım ve işçiliğiyle dikkat çeken ön cephe Birinci Ulusal Mimarlık üslubuna uygun olarak bezenmiştir. Günümüzde işlevsel özelliğini koruyan 4. Vakıf Han; Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından restore ettirilerek turizme kazandırılmıştır ve beş yıldızlı otel olarak hizmet vermektedir.

4.Vakıf Han'ın yerine inşa edildiği Sultan I. Abdülhamit Kütüphanesi, D'Ohsson, Tableau General de L'Empire Othoman, Tome Premier, Paris 1787.

4.Vakıf Han, Foto: Sinan Ceco-2012.

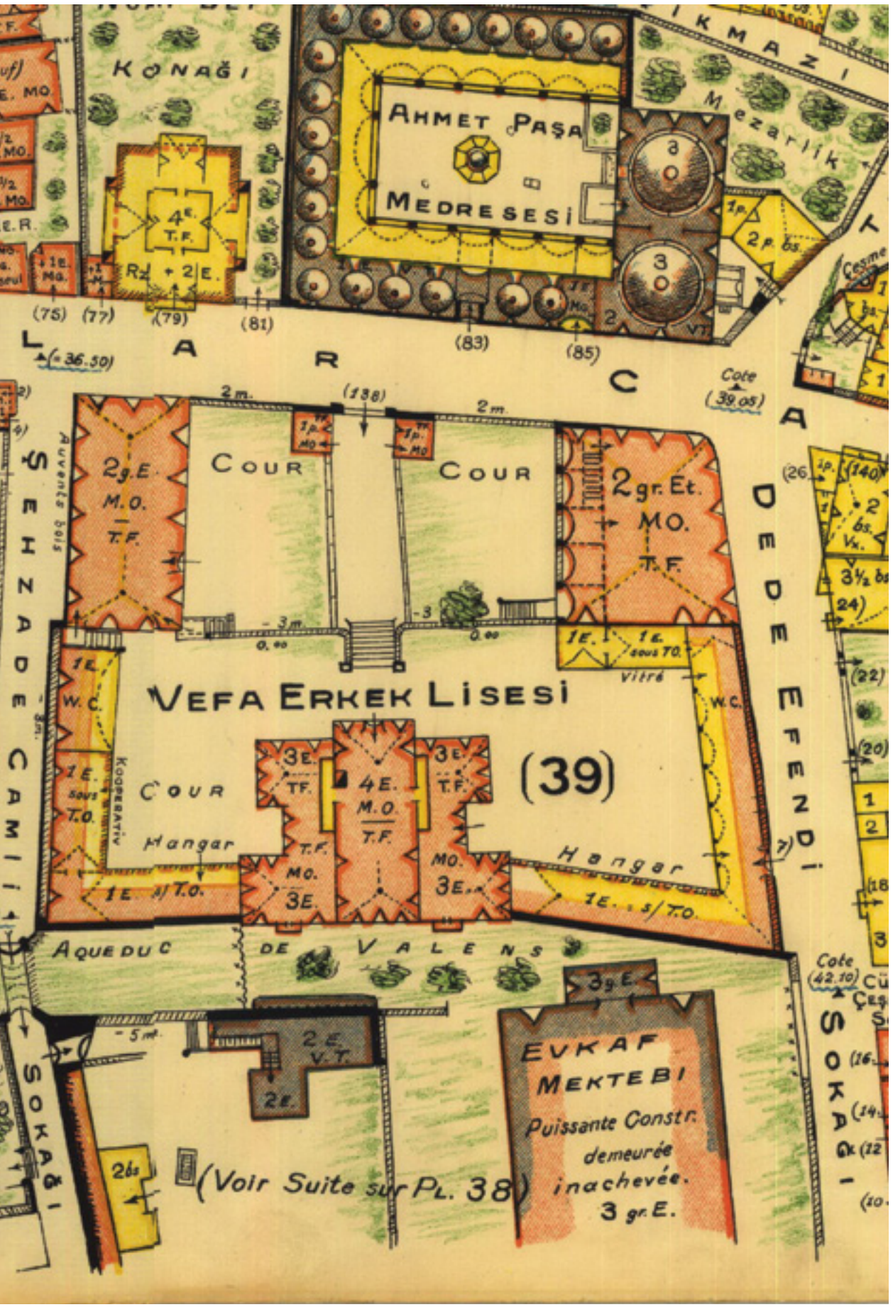

Pervititch Haritaları'nda 5.Vakıf Han, 1942, Atatürk Kitaplığı Arşivi, Nr: 912.563.

VAKIF HAN - 5
(Beşinci Vakıf Han)

1911 yılının mimarlık ilkelerine göre tasarlanmış olan Beşinci Vakıf Han; Şehzadebaşı'ndan Vefa'ya inen Dede Efendi Caddesi üzerindeki Vefa Lisesi bahçesinde bulunur. Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi'nin önemli isimlerinden Mimar Kemaleddin Bey tarafından tasarlanmıştır.

Beşinci Vakıf Han; zaman içinde değişikliklere uğramıştır. Yapı, ilk planlandığında zemin katta yer alan büyük toplantı salonu üçe bölünmüş; burada bir kantin ve iki yatakhane oluşturulmuştu. Arka bahçeden ayrı bir servis girişi bulunan zemin katın büyük bir yemek salonuyla, mutfak, çamaşırlık ve ısı merkezi bulunmaktaydı.

Hanın, Dede Efendi Caddesi'ne bakan ön yüzü kesme taşla, diğer duvarları tuğlayla yapılmıştır. Kiremit kaplı, ahşap, kırma bir çatıyla örtülen yapı; sonradan betonarme çatıyla örtülmüştür.

Binanın tüm cepheleri, diğer vakıf hanlarında olduğu gibi, simetrik bir biçimde düzenlenmişlerdir. Cephelerin ön ve yan yüzleri, zemin ve birinci kat döşemeleri düzeyinden geçen birinci kat döşemelerinden geçen sürekli taş kuşaklarla, yatay üç kuşağa bölünmüştür. Fakat arka yüzeyde böyle bir düzenleme görülmemektedir. Ön cephede birinci ve ikinci kat pencereleri yüzeyden girintili düşey panolar hâlinde düzenlenmiştir. Cephenin bezenmesi için çıkmalar ve köşe sütunçeleri altında taş konsollar, kemer köşelerinde dairesel taş çıkıntılar bırakılarak hazırlık yapılmış fakat inşaatın tamamlanamaması sebebiyle bunların yontulması gerçekleştirilememiştir.

Beşinci Vakıf Han; günümüzde Vefa Lisesi binası olarak kullanılmaktadır.

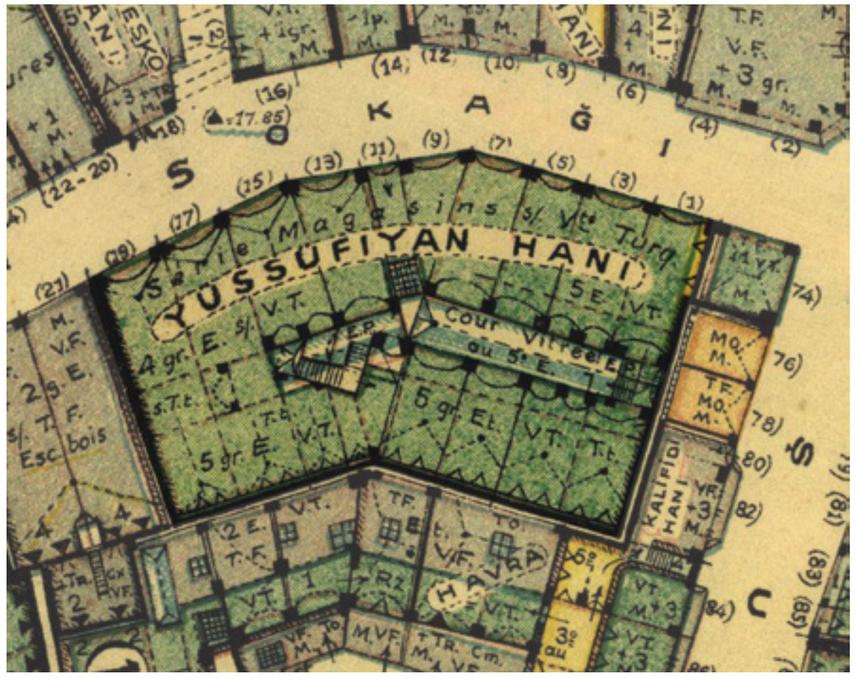

Pervititch Haritaları'nda Yusufyan Han, 1941, Atatürk Kitaplığı Arşivi, Nr: 912.563.

YUSUFYAN HAN

Eminönü Mercan'daki Fincancılar Sokak'ta bulunan Yusufyan Han, 19. yüzyılda Yusufyan Efendi isimli, Ermeni asıllı bir tüccar tarafından yaptırılmıştır. Tam olarak inşa tarihi bilinmeyen hanın 1868 yılına ait ticaret yıllıklarında adının geçiyor oluşu, Yusufyan Han'ın 1868 yılından önce inşa edildiğini göstermektedir.

Yusufyan Efendi ölürken, bu hanın yarısını oğullarına, diğer yarısını da Kalfayan Yetim Hastanesi Vakfı'na bağışlamıştır. Günümüzde dahi hanın yarı sahibi Kalfayan Yetim Hastanesi Vakfı'dır. Bodrum kat hariç dört katlı olan Yusufyan Han'ın ortasında da, üzeri cam çatı ile örtülü bir avlusu bulunmaktadır. 1954 yılında ise bu hana bir ilave kat eklenmiştir. Eğimli bir arazi üzerine inşa edilen Yusufyan Han, yol ve arsa durumuna uyum sağlanması adına dar, uzun ve dik açılardan oluşan, simetrik olmayan, kırık hatlı bir plana sahiptir. Hanın Fincancılar Sokağı'nda bakan cephesi oldukça uzundur ve kot farkı nedeniyle sokağın farklı noktalarından hanın kat sayısı farklılık göstermektedir. Yolun biçimine uyum sağlanması adına düzgün bir plandan feragat edilen Yusufyan Han, bir biriyle geniş açı oluşturan üç yüzlü bir cepheden oluşmaktadır. Üç yüzlü olan bu cephe son derece sade bir biçimde ele alınmış ve sadece gri renk sıva ile kaplanmıştır.

810 metrekarelik bir alan üzerine oturan Yusufyan Han'ın ana girişi Fincancılar Sokağı'nda bulunmaktadır ve bu kapıdan girildiğinde, beşik tonozlu bir geçitle avluya ulaşılır. Ayrıca geçit üzerinde bodruma ulaşan merdivenler de bulunmaktadır. Dar ve uzun plana sahip olan avluya açılan bazı dükkânlar bulunmaktadır. Üst katları ise revaklıdır ancak revaklara açılan odaların cepheleri özgün hâllerini kaybetmişlerdir.

Yusufyan Han'ın adının geçtiği en erken tarihli belgeler olan 1868 yılı ticaret yıllıklarına göre handa daha çok deri tüccarları faaliyet göstermiştir. 1889-1890 ise, zemin katta, kumaş ticareti yapan bir mağaza, bir manifaturacı, bir halıcı, iki komisyoncu, iki tüccar ve Yusuf Yusufyan'ın yönetim bürosu bulunmaktaydı. Diğer katlarda ise beş tüccar ve bir matbaacı bulunmaktaydı. Kayıtlardaki 13 tüccarın sade ikisi Müslüman, diğerleri ise Ermeni asıllı Osmanlı vatandaşlarıydı. 1940'lı yıllardan itibaren, daha çok tekstil işiyle uğraşanların ve manifaturacıların faaliyet gösterdiği handa, günümüzde ise daha çok perde dikimi yapan atölyeler bulunmaktadır. Toplam 85 odası bulunan hanın 24'ü ise boştur. Yusufyan Han'ın en önemli özelliği ise kısmen, klasik Osmanlı hanlarına ait özellikleri barındırmasının yanında, inşa edildiği dönemde yaygın biçimde görülen Avrupai inşa tekniklerinin de görülebilmesidir.

Yusufyan Han'ın cephe görünümü, Foto: Sinan Ceco-2012.

Zincirli Han, Foto: Sinan Ceco-2012.

ZİNCİRLİ HAN

Kapalıçarşı'nın kuzeyinde Tığcılar Sokağı'nda yer alan Zincirli Han, İmameli Han ile Kalcılar Han'a komşudur. Kitabesi bulunmadığı için kim tarafından ne zaman inşa edildiği tam olarak bilinmemektedir. Fakat Zincirli Han'ın civar hanlar ile olan üslup benzerliği, yapının 18. yüzyıla ait olduğunu göstermektedir. İki katlı ve tek avlulu bir ticaret hanı olan Zincirli Han'ın avlusuna geçiş, girişten uzanan beşik tonoz ile sağlanmaktadır. Zemin kat, değişikliğe çok uğramış ve yenilenmiştir. Ancak revak kemerlerinin tuğladan her iki katta da yuvarlak olduğu görülür. Kemerleri taşıyan payeler ise, taş ve kare kesitlidir. Her iki katta da revaklara açılan odaların ve mekânların bir kapısı ve penceresi vardır. Kapı ve pencereler yuvarlak taş kemerlidir. Odalarda ocak izleri kaybolmuştur. Örtü sistemi iki katta da aynı olup; çapraz tonoz tarzındadır.

Hanın zemin katı depolara, üst katları ise ticaret ve ikamete ayrılmıştır. Zincirli Han, birçok açıdan değişmesine rağmen özgün vaziyetine dair fikir verebilmektedir. Hanın uğradığı bu değişikliklerden belki de en önemlisi, 1828 yılında geçirdiği yangındır. 1821 yılı esnaf defterlerine göre bu handa; 6 sarraf, 4 kakmacı, 21 kuyumcu, 20 terzi, 1 babuşçu, 1 zarfçı, 1 hallaç, 1 sazende, 1 berber, 1 incici esnafı kayıtlıdır. Bunun yanında 5 esnaf da muhtelif olarak kaydedilmiştir. Ayrıca 1838 yılına ait nüfus defterlerine göre de Zincirli Han'da, tamamı Ermeni üç rençber ve üç de hamal ikamet etmektedir.

Zincirli Han, Metin Erksan, İstanbul Hanları, İÜ Sanat Tarihi Bölümü Lisans Tezi, 1956.

İSTANBUL HANLARINDAKİ EKONOMİK MESAFE

Dr. Bünyamin DEMİR*

*İktisat Tarihçisi

Ticaret, tarihin en önemli çalışma alanlarındandır. Geniş, girift ve birçok alanı ilgilendirdiği için de üzerinde farklı alanlarda birçok çalışma yapılmıştır. Mikro düzeyde mübadele, makro düzeyde de farklı coğrafyalarda üretilen mamullerin pazara sunulması olarak yorumlayabileceğimiz bu kavrama olan bilimsel ilgi, en temelde hitap ettiği bilgi hinterlandının geniş olmasından kaynaklanmaktadır.

Bizim çalışmamızın konusu olan hanların kökeni ticaret yolları üzerinde kurulan kervansaraylara dayanmaktadır. Temelde burada kurulan ilişki ileride şehir hanlarındaki ticaret faaliyetleri ile güçlendirmektedir. Bu bağlamda temel oluşturması açısından ticaret yollarının önemi büyüktür.

Ticaret yollarının önemi zenginliğin aktığı ana damarlar olmasındandır. Dolayısıyla bu yollar için başta güvenlik olmak üzere temel öncelikler vardır. Tüccarların rahatça dinlenebilecekleri mekânların bulunması, bu mekânların güvenliğinin, temizliğinin sağlanması gibi bir dizi ihtiyaç, bu yol üzerinde yeni tarzda yapıların inşa edilmesine vesile olmuştur. Barınma, beslenme, korunma, sığınma, konaklama gibi bir dizi ihtiyacı karşılayan bu yapılar sadece ticaret yolları üzerinde değil yerleşim merkezlerinde de inşa edilmiştir. Şehirlerde inşa olunanlar han olarak isimlendirilmiştir[1]. Şehirlerarası yollar üzerinde bulunan yapılara nazaran güvenlik ve koruma özellikleri zayıflamış olan hanlar, kendi içlerinde şehrin durumuna, inşa olunan arsa ve faaliyet konusuna göre çeşitlilik arz etmektedirler.

İstanbul'un fethi ile birlikte Fatih Sultan Mehmet İstanbul'da yoğun bir imar faaliyetine başlamıştır. 1453-1481 yılları arasında İstanbul'da 300 büyük yapı inşa edilmiştir[2]. Bu imar faaliyeti sırasında gerek Sultan Fatih tarafından, gerekse devlet ricalinden önemli şahısların yaptırdıkları hanlar vardır. Fatih Sultan Mehmet devrinde Ayverdi'nin çalışmasına göre on sekiz adet han bulunmaktadır. Bu çalışma 1542 yılında yayımlanan Vakıflar Tahrir Defteri'ne dayandığından bu defterde kayıtlı olmayan hanların olup olmadığı hakkında yeterince bilgiye sahip değiliz. Ancak bu tahrir defterinden sonra yazılmış olan 1600 yılında yayımlanan Vakıflar Tahrir Defteri ile mezkur defter arasında uyuşmazlıklar vardır[3]. Bu yüzden elimizdeki bilgilerin kesinliği ileride yapılacak çalışmalara bağlıdır.

İstanbul hanları şehir tipi hanlardandır. Ancak İstanbul'daki hanlar gerek ihtiyaçtan gerekse arsa probleminden dolayı klasik hanlardan farklı özellikler göstermektedir. İmar olunan yerin durumu, klasik han tipi olan kare yahut dikdörtgen yapı şeklinin korunamamasına neden olmuştur. Bir anlamda hanlar arsaların şeklini almıştır diyebiliriz. Bunun da temel sebebi olarak arsa maliyetleri ve İstanbul'daki ticaret merkezinin fiziki koşullarını sıralayabiliriz. İstanbul hanlarının dış yapı şeklilerinde gösterdikleri farklılıkların yanı sıra iç yapılarında ve işleyişlerinde de farklılıklar gözlenmektedir.

Mahmutpaşa'da Çuhacı Han, Encümen Arşivi, 1937.

İstanbul hanlarının bir kısmı ahırlıdır ancak bu ahırlar bodrum katta bulunur ve bunlara bir rampa ile inilir. Bunlara örnek; üç avlulu olan Valide Hanı ve Laleli'deki Çukur Çeşme Hanı'dır. Bir diğer han grubu, bir ya da iki avlusu olan hanlardır. Bu hanlarda ahırlar mevcut değildir. Buna mukabil hanların alt katlarında depolar varken üst katlarında ikamet için ayrılmış odalar bulunmaktadır. Bu tip hanlara örnek olarak; Kürkçü Han, Vezir Han, Çuhacı Han sayılabilir. Sadece yolcu ağırlamak için kullanılan hanlardır. Bu hanlara örnek olarak İstanbul Çemberlitaş'taki Elçi Hanı gösterilebilir[4].

Hanların ticari özelliklerinin yanında üretim fonksiyonları da vardır. Üretimin gerçekleştirildiği bu hanlar Bekâr Hanı (Bekâr Odaları) olarak isimlendirilmektedir. Yolgeçen Odaları, Mercan Odaları, Cebehane Odaları, Hilalci Odaları bunlara örnek olarak sayılabilir. Bunlar ağırlıklı olarak Mahmutpaşa ile Unkapanı arasında mevkilenmişlerdi. Bu tip hanların ilk örneği olarak Simkeşhane sayılabilir[5].

Evliya Çelebi'ye göre 17. yüzyılda İstanbul'da bulunan kervansaraylar şunlardır: Fatih Sultan Mehmet Han Kervansarayı, Beyazıt Han Kervansarayı, Yavuz Sultan Selim Han Kervansarayı, Süleyman Han Kervansarayı, Ahmet Han Kervansarayı, Ayasofya yakınında Kapıcılar Kervansarayı (karşı karşıya iki büyük han), Atmeydanı yakınında Koca Mehmet Paşa Kervansarayı, Kurşunlu Han Kervansarayı, Baklalı Han Kervansarayı, Vefa Hanı Kervansarayı (sahibi Pertev Paşa, Mimar Sinan yapısı), Atpazarı Hanı Kervansarayı, Melek Ahmet Paşa Sarayı yanında Sinan Paşa Kervansarayı (Mimar Sinan yapısı), Bitpazarı[6] yanında Atik Ali Paşa Kervansarayı.[7]

Beyazıt'ta Astara Han, Encümen Arşivi, 1945.

Bunların dışında 1600 yılında yayımlanan İstanbul Vakıfları Tahrir defterinde yukarıda zikredilmeyen 4 farklı kervansaray tespit edilmiştir ki bunlar, Mahmutpaşa'da Kervansaray, Ahi Turmış Mahallesi'nde Kervansaray, Yahudi Mahallesi'nde Molla Gürani Vakfiyesi Kervansaray, Tahtakale'de Murat Paşa Vakfı'ndan Kervansaray (Katır Hanı)'dır[8]. Bunların haricinde tespit edilmiş kervansaraylar vardır ki bunlar: Saman Viran Kervansarayı, Bodrum Kervansarayı, İskender Paşa Kervansarayı'dır[9].

İstanbul Hanlarında Gündelik Hayat

İstanbul hanlarını incelerken hanların ekonomik yönünün yanında birçok alanda hizmet verdiğini, birçok fonksiyonu yerine getirdiğini gördük. Hanlardaki ekonomik faaliyetlerin yanında gerçekleşen sosyal, siyasal hatta uluslararası ilişkiler diye niteleyebileceğimiz irili ufaklı birçok olayla karşılaştık. Bu bilgiler bize özellikle 19. yüzyılda hanların temel fonksiyonlarının yanında farklı alanlarla olan ilişkilerini tanıma, irdeleme fırsatı verecektir. Hanlarda bulunan sinagoglardan, hanlarda kurulan kalpazan kumpanyasına kadar birçok alanda çeşitli bilgiler ile hanlar farklı yönlerden irdelenmiş olacaktır.

Hanların mülkiyeti noktasında belge ve fetvalarda farklı bilgiler mevcuttur. Fetvalarda hanların odalarının kiralanmasının yanında satılmasının da bir mahzuru olmadığı kayıtlıdır. Bazı örneklerde hanın tamamının satıldığı durumlar vardır. Asmaaltı'ndaki Şekerci Han'ın Zenob adında bir şahsa satışı ve teslim işlemlerinin gerçekleştirilmesi ile ilgili bir belge bu hanların mülkiyeti ile ilgili aydınlatıcı bilgi sunmaktadır[10].

Bir başka belgede ise Dâhiliye Nezareti Evrak Müdürü Ali Haydar Bey'in Süleyman Paşa Hanı'ndaki hissesinin gayrimüslime satılmamak şartıyla ferağı ile ilgili bir kayıt bulunmaktadır[11].

Han odalarının kiralanması, hanın bir kısmının veya tamamının satılması durumları ile karşılaşmamızın yanında münferit olsa bile handaki hissenin gayrimüslime satılmaması şartının getirildiği durumlar da vardır.

Hanlarda ticari faaliyetler ile ilgili karşılaştığımız iki belge ise muhteviyat yönünden birbiri ile ilgili değildir. Ancak ticari yönleri bakımından burada zikredilmeleri uygun olacaktır.

Alışveriş için gelen kadınların Çorapçı Han'a girişlerinin yasaklanması ile ilgili bir belgeyi incelediğimizde, bu yasağın neden konulduğu ile ilgili bir kayıt bulunmazken, ticareti etkilendiğinden bu yasağın kaldırılması ile ilgili başvuru yapan bir Yahudi tüccarın bu handa bulunduğu görülmektedir[12].

Bir başka belgede Kürkçü Han'da ticaret ile meşgul olan Krikor'a her sene olduğu gibi bu yıl da Kayseri'de imal edilen malları almak ve ticaret yapmak için mürur tezkeresi verilmesi hakkındadır[13]. Handa bulunan tüccarın mürur tezkeresi alma zorunluluğu ticaret emtiasının Osmanlı'da izin alınmadan nakledilememesi ve mübadele edilememesi açısından önemlidir.

Valide Hanı'ndaki camide bulunan İranlıların tahliye edilmesi ve bu cami içinde bulunan kahvehanenin İslam şeriatına uymadığı gerekçesiyle kaldırılmasının[14] yanında yine Valide Hanı'nda, İran Sefarethanesi imamı kisvesi altında yasak olmasına karşın İranlılar ile Osmanlı kadınları arasında nikah kıyan Sait Efendi hakkında tahkikat yapılması gibi bilgilerin, hanlarda ne tür yapılar bulunduğu ve ne tür işlemlerin gerçekleştirildiği bilgisi açısından önemli olduğundan değinilmesi gereklidir.

Bir tek defter veya belgede toplanması mümkün olmayan bu dağınık bilgi topluluğu ancak farklı ve özgün bir çalışmanın konusu olabilir.

Hanlarda Temizlik Meselesi

Hanların sorunsuz işleyişinin sağlanması İstanbul ticareti açısından önemli bir noktadır. Hanların temizliği ortaya çıkabilecek olan hastalıkların, hatta salgınların önlenmesi, Osmanlı'nın önemsediği, üzerinde durduğu bir konudur. Sağlığın korunması ve temizliğe riayet edilmesi konusu ile ilgili birçok belgede bir çok konu işlenmiştir. Bariz örnek teşkil etmesi açısından bunlardan bir kaçını burada zikredeceğiz.

Fatih At Pazarı'nda bulunan hanlarda temizliğe riayet edilmediği belirtilerek, bu hanlarda temizlik ve bakım yapılması gerektiği hakkında bir belge bulunmaktadır[15]. Bir başka belgede ise Kapalıçarşı'daki Yüncü Hanı ile Bitpazarı'ndaki Yolgeçen Han'ında temizliğe gereken özenin gösterilmesi ve buralarda bölge sağlığına zarar veren konuların giderilmesinden bahseder[16]. Bu çerçevede hanların gerek kendi içlerindeki temizliklerinin gerekse çevrede sebep oldukları kirliliğin giderilmesi hususunun önemli olduğu ve bu konuların hassasiyetle takip edildiğini görmekteyiz.

Hanların sağlık yönünden iç tehditlerden korunmasının yanında dış tehditlere karşı da korunması gerektiği aşikârdır. Yurt dışından gelen ziyaretçi ve misafirlerin getirebilecekleri hastalıklar şehirde hızla yayılıp gerek kentin ticari hayatını gerek sosyal düzenini bozacak bir duruma dönüşebilir. Bunu önlemek için bazı tedbirlerin alındığını belgelerdeki şu ifadeler ile anlıyoruz:

"Şeyh Davut hanında bir kolera vukaatı daha zuhur etmesinden dolayı gelecek Rus hüccacın dersaadete duhulüne müsaade olunmayıp Sinop tahaffuzhanesinde karantinalarını ifa ettikten sonra oradan vapurlara bindirilerek memleketlerine gönderilmeleri."[17]

Yine başka bir belgede:

"Tahta Kale'de Kebapçı Han'ında ölen bir şahsın ölüm sebebi olarak kolera hastalığından şüphelenildiğinden Haliç, Sirkeci ve Haydarpaşa İstasyonları'na gelen yolculara tıbbi muayene yapılması. Kafile ile gelen Rus hacılarının Sinop'ta sağlık kontrollerinin yapılması."[18]

Çuhacı Han, Encümen Arşivi, 1937.

Böylece Rusya'dan gelen hacıların İstanbul'da Şeyh Davut Hanı'nda kaldıklarını öğrenmekteyiz. Yukarıda da bahsettiğimiz hassasiyetlerden dolayı tıbbi muayenenin sıkılaştırılması, hatta Rusların ziyaretlerine izin verilmemesi onların Sinop şehrine götürülüp oradan da ülkelerine geri yollanması Osmanlı'nın, başkentin sağlık düzenine verdiği önemi göstermektedir.

Hanlarda temizliğe bu denli riayet edilmesi gerek İslami-temizlik anlayışından gerekse o dönem tıbbi imkânların salgın hastalıklara karşı mücadelede yeterli olmamasından kaynaklanmaktadır.

Hanların temizliğinden kimin sorumlu olduğu ile ilgili bir fetvada hanlarda biriken hayvan gübresinin temizlenmesi işinin hancıya değil kiracıya ait olduğu görülmektedir[19].

Hanlarda Denetim

Hanların korunmasının öneminden yukarıda bahsetmiştik. Bu saikle hanlarda meydana gelen bazı durum ve hadiseler karşısında devletin gösterdiği refleksi irdelemek de yararlı olacaktır. Yeni Han'da faaliyet gösteren bir kalpazan kumpanyasının yakalanmasının[20] hanların devlet tarafından denetim ve gözetim altında tutulduğunun, şehir

Çuhaca Han, Encümen Arşivi, 1945.

sağlığı açısından olduğu gibi şehir ekonomisi açısından da denetlendiğinin ve gayrimeşru herhangi bir faaliyete izin verilmediğinin göstergesidir.

Bu denetim ve koruma anlayışı gerçekleşen faaliyetleri tespit etmenin yanında tehlike oluşturabilecek durumların önlenmesi için de birçok adımın atıldığını Osmanlı belgelerinde görebiliyoruz.

Çakmakçılar yokuşunda bulunan Valide Hanı'nda Kerimof'a ait bir matbaada basımı yasak olan bazı kitapların basıldığı ve bunun sonucunda matbaanın daha kolay denetlenebilmesi için hanın dışına çıkarılması ile ilgili bir belge bulunmaktadır[21]. Bir başka belgede Rus vatandaşı olan Kerimof'un Valide Hanı'ndaki matbaasının denetimini kolaylaştırmak için diğer matbaaların yanına nakledilmesinden bahseder[22].

Hanlarda bulunan ekonomik faaliyetlerden biri de matbaa açılmasıdır. Bu konu ile ilgili gerek matbaa açılması ve gerek matbaaların nakledilmesi hususunda birçok belge bulunmaktadır. Yukarıdaki bahsedilen belge hanlarda bulunan matbaa ve kitap basım faaliyetleri açısından önemlidir. Denetimin kolaylaştırılması için matbaacı esnafının bir araya toplanılması gayreti göze çarpmaktadır.

Yirmi yıl boyunca Kürkçü Han'da abacılık yapmış olan Haralambi Liçef'in ülkesine ailesini ziyaret etmek için gidip de İstanbul'a dönüşünde hal ve tavırlarından şüphelenilerek memleketine gönderilmesi ve bu şahıs hakkında Bulgaristan Kapı Kethüdalığı'na bilgi verilmesi ile ilgili bir belge bulunmaktadır.[23] Bu da hanların nasıl bir denetime tabi oldukları ve içerisindeki esnafın süreç içerisindeki faaliyet ve davranışlarının dikkate alındığını göstermektedir.

Yeşildirek'te Cafer Ağa Hanı'nda Amerikalı Doktor Tomas'ın muayenehane açtığı ve kendisine bunun dışında bir amaçla faaliyet yaptırılmaması ile ilgili bir belge bulunmaktadır[24].

Bu bilgiler ışığında hanların Osmanlı denetiminden nasıl etkilendiğini görmek mümkündür. Hanlarda gayrimeşru faaliyetleri yapmanın ötesinde bu tür teşebbüslerde bulunulma ihtimali bile gerekli tedbirlerin alınmasına sebebiyet vermektedir.

Bu tedbirlerin alınması temelde hanların temizliği bahsi gibi hanları birincil derecede koruma amacından ziyade ikincil olarak bu hanları ilgilendirmektedir. Bizim incelediğimiz belgelerde, dolaylı olarak hanların korunması ve denetim altında tutulması, hanların ekonomik faaliyetleri açısından etkilenmelerini önlemek için değil, daha ziyade genel güvenlik tedbirleri ve konulan yasakların uygulanmasına yöneliktir. İleride yapılacak çalışmalar ile hanların ticari yönden etkilenmemesi için alınan tedbirlerin açığa çıkarılacağını umuyoruz.

Hanlar İle İlgili Fetvalar

Hanlar ile ilgili fetvaların incelenmesi başka bir tezin konusudur. Bizim burada vereceğimiz birkaç örnek hanların işleyişi ve süregiden ticari ilişkiler açısından bilgi vermek amaçlıdır. Tek başına bir tez konusu olabilecek bu konuda ileride yapılacak çalışmalar hanların ticari ve ekonomik yönleri hakkında önemli bilgileri gün yüzüne çıkaracaktır.

İstanbul'a gelen seyyahların notlarında da görüldüğü üzere hanlardaki odalar için kira bedellerinin yanında bir de "miftahbaha" adı altında kapı açma parası talep edildiği bilinmektedir. Hanın odalarının anahtarı hancıda bulunmakta ve odayı kiralayan kişiye teslim sırasında bu bedel talep edilmektedir. Ancak şikâyet edilmesi ile bu bedel iade edilmekte ve hancının böyle bir bedeli talep etme hakkının bulunmadığı kendisine bildirilmektedir[25].

Hanlarda kaybolan eşyaların sorumluğu ve handan kaçan kölelerin tazmini bazı durumlarda hancıdan talep edilmektedir. Bu konudaki fetvalarda; kaybolan eşyaların ve handan kaçan hayvanların hancıdan talep edilemeyeceği, bu sorumluluğun eşyanın ve hayvanların sahibinde olduğu ile ilgili hüküm verilmiştir[26]. Burada işletilen bir sigorta mekânizması hakkında bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Hanların temizliği ile ilgili bir fetvada ise handa biriken hayvan gübresinin temizliğinin hancının sorumluluğunda olmadığı, kiracının yerine getirmesi gereken bir iş olduğu fetvası vardır[27]. Bu fetvanın ne kadar uygulandığı konusu irdelenmelidir. Zira hana gelen her hayvanın gübresinin sahibi tarafından temizlenmesi pek mümkün gözükmemektedir.

Hanların mülkiyeti ile ilgili bir fetvada ise han odalarının müstakil olarak kiralanmasının yanında satılabileceği fetvaları da görülmektedir[28]. Hanlarda oda mülkiyetlerinin bu şekilde el değiştirebileceği bilgisinin yanında Şekerci Han örneğinde olduğu gibi tamamen satıldığı durumlar da vardır.

İstanbul Hanlarında Ekonomik Mesafe

İstanbul hanlarının ekonomik yönü ile ilgili elimizdeki mevcut bilgilerin yanı sıra hanların kendisine ait malumatlarla hanların ekonomik mesafelerini tespit etmek suretiyle ekonomiye katkılarını inceleyebiliriz. Bu noktada araştırmanın metodu, haritalardan elde edilecek "ekonomik mesafe"nin sosyal ve iktisadi anlamlarını incelemek olacaktır. Araştırmaya dâhil olan hanları limana ulaştıran yolun uzunluğunun aynı yolun genişliğine bölünmesinin "ekonomik mesafe"yi ifade ettiğini kabul ediyoruz. Hanın uzaklığı bu değerle ölçülecektir. Bu uzaklık ile hanın mimari büyüklüğü, faaliyet alanı, yapım tarihi arasında matematiksel ilişki aranarak yerleşimin mimarisi ile ekonomisi arasındaki ilişki Tarihî Yarımada hanları örneği üzerinde aranacaktır.

Hanlar kavramı geniş bir gelişim ve bilgi hinterlandından beslenmektedir. Hanlar gerek fonksiyon gerekse bulundukları konum itibarı ile farklılıklar arz etmektedir. Mimarı yapıları, dönemin ekonomi durumu, ticaret yollarının pozisyonu, yaşanan yüzyıldaki siyasi gelişmeler, doğal afetler gibi birçok olgu hanların oluşum ve gelişimini etkileyen faktörler olarak kabaca sıralanabilir. Bizim çalışmamızda ise Tarihî Yarımada özelinde hanların limana olan mesafeleri ile hanların büyüklükleri ve yapıldıkları yüzyıl arasında bir ilişkinin varlığı aranacaktır.

Bu ilişkiyi ararken bazı sınırlandırmalar getirmek zorundayız. Örneğin, İstanbul hanlarını incelerken hanların yoğunlaştığı eski Eminönü bugünkü Fatih ilçesi içerisinde Kapalıçarşı ile Haliç arasında kalan vadiyi inceleyeceğiz. Bu kabulle yola çıkmamız bu bölgenin dışında İstanbul'da han olmayışından değil de mukayese edebilme kolaylığı sebebiyledir. Örneğin hanlar bölgesinin dışında bugünkü Laleli, Saraçhane, Süleymaniye, Galata, gibi bölgelerde hanların varlıkları bilinmektedir. Ancak ilgili bölgeler gerek han sayısının az olması itibarıyla gerekse liman ile irtibatı sebebiyle bu çalışmanın dışında tutulmuştur.

Bu makalede; kabaca konumları izah edecek Nuruosmaniye Camii ile Beyazıt Camii arasından başlayan ve Haliç'e inen vadi üzerindeki hanların incelenmesi olacaktır. Bu bölge Osmanlı zamanında ticaret bölgesi olarak bilinmektedir. Bu bölge; üst tarafta Divanyolu ile liman arasında kuzey güney yönünde, batıda eski saray ile doğuda Mahmut Paşa Camii arasında kalmaktadır. Limana inildikçe bu aks doğu-batı yönünde genişlemektedir.

Bu bölgenin arazi yapısı incelendiğinde iki tepe arasında kalan bu alanın yapılaşma için fiziki açıdan uygun olduğu görülmektedir. Gerek Eski Saray-Süleymaniye bölgesindeki arazi meylinin keskin yükselişi gerekse Daye Hatun–Rüstem Paşa Medresesi aksındaki yükseliş yerleşimi etkilemiştir. Ayasofya ile Rüstem Paşa Medresesi arasında kalan bölge de fiziki koşullar açısından değerlendirildiğinde hanların yerleşimine uygundur ancak bu bölgede bu yönde bir gelişme gözlenmemektedir. Aynı şekilde limandan başlayıp Divanyolu'na doğru uzanan aksta hanların dağılımı gözlenirken şehrin ana ulaşım aksının güneyinde hanların yer almadığını görüyoruz.

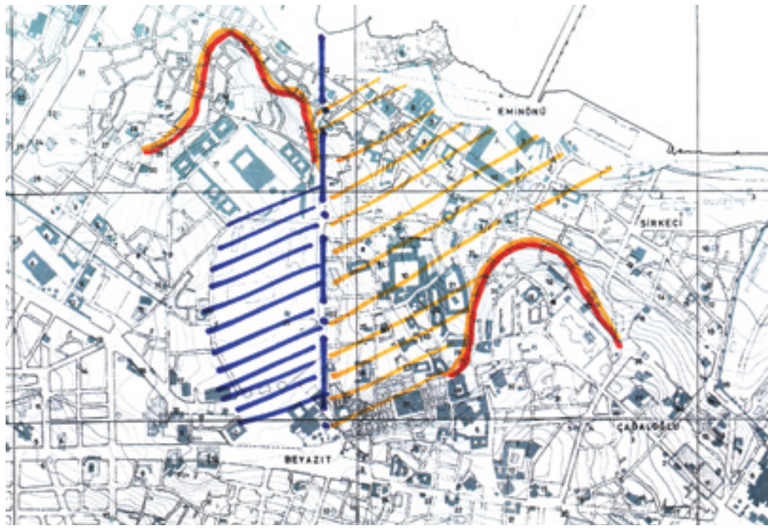

Şekil 1. Turuncu ile taralı kısım incelediğimiz bölgeyi göstermektedir. Harita: Wolfgang Müler, Yorum: Bünyamin DEMİR

Şekil 2. Tarihî Yarımadadaki yükseltilerin yerleşime etkisi Harita: Wolfgang Müler, Yorum: Bünyamin DEMİR

Bizans döneminde doğu-batı yönündeki Mese ile şehir çok belirgin bir hat ile ikiye ayrılmıştır. Bu aksın Hipodromdan başlayıp Constantin Forumu'nu geçerek Thedosius Forumu'na uzanmakta ve orada ikiye ayrılmaktadır. Birinci aks Havariyun Kilisesi'ne doğru yönelirken diğer aks güneye Likos Deresi üzerinden Forum Bovis geçerek Forum Arkadius'ya ulaşır. Mese etrafındaki revaklar ve dükkânların varlığı bilinmektedir. Ancak Osmanlı'da Mese, aynı yatırımı alamamıştır. Fatih devrinde Kapalıçarşı'nın imar edilmesi ile ticaret bu bölgede yoğunlaşmıştır. Osmanlı'nın bu ticari tercihin sebebi farklı bir araştırma konusudur. Bu tespit, hanların yerleşimi açısından önemli olduğu için bu kadarı ile yetineceğiz. Yukarıda hanların yerleşimini izah ederken Divanyolu'nun ötesinde hanların bulunmadığını belirtmiştik. Muhtemeldir ki hanların Divanyolu'nun ötesine, şehrin güneyine inmemesinin temel sebeplerinden biri Divanyolu'nun ticari öneminin Osmanlı'da devam etmeyişidir, diyebiliriz. Amaç Divanyolu'na değil, Kapalıçarşıya ulaşmaktır. Bu durumda sorulması gereken bir soru da Kapalıçarşı'ya güneyden ulaşan aksın neden değer kazanmadığı ve bu bölgeye neden hanların inşa edilmediğidir. Bunun en temel nedeni ticari liman olarak Haliç'in kullanılmasıdır. Güneyde Marmara kıyısında bulunan limanların tercih edilmeyişi bu bölgede hanların imar edilmemesinin nedenidir diyebiliriz. Bu limanların neden, kullanılmadığı konusunda birçok değerlendirme vardır. Haliç'in bir doğal liman ve korunaklı bir bölgede olması Marmara'ya bakan limanların bu denli korunaklı olmaması bu tercihte etkendir. Şehrin Marmara'ya bakan kıyılarında antik çağdan beri yapıla gelen dalgakıranların varlığını biliyoruz. Bu dalgakıranlar limanların korunması için inşa edilmiş olmalıdır. Bu anlayış Bizans döneminde de devam etmiş şehrin güneyindeki limanların korunması için yatırım yapılmıştır. Bunun yanında Likos Deresi'nin getirdiği alüvyonların bu bölgede limanı etkilemesi, bu limanlara devamlı yatırım ihtiyacını doğurması, Haliç'in liman olarak daha uygun bir bölge olduğunu göstermektedir.

Haliç'in ticari liman olarak İstanbul'un ilk çağlarından beri kullanıldığını biliyoruz. Osmanlı da bu geleneği değiştirmemiş, Tarihî Yarımada'nın kuzeyinde yer alan bu korunaklı bölgeyi birinci derece ticaret limanı olarak kullanmıştır. Bu bölgede Bizans'tan kalan bazı yapılar (Balkapanı Hanı gibi) Bizans döneminde de ticari tercihin bu bölgede olduğunu göstermektedir.

Fetih ile birlikte kentin bir çok yerinde imar faaliyetleri başlamıştır. O dönemde Çarşıyı Kebir diye isimlendirilen ve şehrin en büyük çarşısı olan bugünkü Kapalıçarşı inşa edilmiştir. Bu bölgede Fatih tarafından imar edilen Cevahir Bedesteni bugün hâlâ ayakta durmaktadır. Cevahir Bedesteni ve Bodrum Kervansarayı arasında kurulan bu çarşı zamanla gelişmiş ve genişlemiştir.

Çalışmamızda belirttiğimiz; büyüklük, hanların limana olan mesafesi, hanların bulundukları yolların genişliği gibi bilgilerin ölçülüp tespit edilmesi gerekmektedir. Bu bilgilerin tespiti için mevcut bilgilerin değerlendirilmesi gerekecektir. Bu çalışma; Osmanlı dönemi İstanbul'unu kapsadığı için çalışmanın başlangıcını İstanbul'un fethiyle başlatıyoruz. Böylece tarihlendirme aralığımız 15 YY ile 19. YY arasında olacaktır. Bu yıllar arasında yapılan hanların ölçümlenmesinden önce tespitlerinin yapılması gerekir. Bu konu ile ilgili yapılmış bazı çalışmalar vardır. İstanbul hanları ile ilgili en kapsamlı çalışma Ceyhan Güran'ın "Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimari" çalışmasıdır. İlgili çalışma bu konu ile ilgili kapsamlı bilgiler içermektedir. Hanların kitabeleri olmadığı için hanların mimari üslup ve yapı şekillerine dayanarak hanların hangi yüzyılda yapılmış olduğunu belirlemektedir. Bu eserin dışında 1956 yılında Metin Erksan'ın yapmış olduğu yüksek lisans tez çalışması klasik Osmanlı hanlarından 16 tanesi hakkında bilgiler sunmaktadır. Güran çalışmasında bu tezden bahsetmektedir. Erksan'ın çalışmasında da hanların tam tarihleri verilmemekte Güran'ın tespit yöntemi kullanılmaktadır. Bu iki çalışmanın dışında Ekrem Hakkı Ayverdi'nin "Fatih Devri İstanbul" kitabında o dönem İstanbul hanlarından bahsetmektedir. Fatih Sultan Mehmet devrinde Ayverdi'nin çalışmasına göre on sekiz adet han bulunmaktadır. Bu çalışma 1542 yılında yayımlanan Vakıflar Tahrir Defteri'ne dayandığından bu defterde kayıtlı olmayan hanların olup olmadığı hakkında yeterince bilgiye sahip değiliz. Bu tahrir defterinden sonra yazılmış olan 1600 tarihli Vakıflar Tahrir Defteri ile mezkûr defter arasında uyuşmazlıklar vardır. Bu iki defter arasındaki uyuşmazlıklar, hanlar konusundaki tespitleri de yanılmalar olabileceği ihtimalini doğurmaktadır. Nitekim 1600 yılında yayımlanan defterde öncekinde olmayan hanların bulunduğunu biliyoruz. 1600 yılında yayımlanan İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'nde eskisinde zikredilmeyen 4 farklı kervansaray tespit edilmiştir ki bunlar: Mahmutpaşa'da Kervansaray, Ahi Turmış Mahallesi'nde Kervansaray, Yahudi Mahallesi'nde Molla Gürani vakfiyesi Kervansaray, Tahtakale'de Murat Paşa Vakfı'ndan Kervansaray'dır. Güran'ın han listelerine baktığımızda Ayverdi'nin çalışmasının temel alındığı görülmektedir. Ancak Ayverdi Vakıflar Tahrir Defterini ve Fatih Vakfiyesi'ni temel almaktadır. Fatih devrinde bu kaynaklarda bulunmayan hanların imar edilmediğini söylemek elimizdeki bilgiler ile mümkün değildir. 1506 depreminde yıkılmış olabilecek hanların olabileceği ihtimali gibi faktörleri hanların sayısı noktasında kesin çizgiler çizmemizi engellemektedir. Yine İ. Aydın Yüksel'in II. Beyazıt-Yavuz Sultan Selim devri kitabı bize o dönemde 9 adet hanın varlığından bahsetmektedir. Ancak bunlar da Güran'ın listesinde yoktur. Bu çalışmaların dışında İstanbul hanları ile ilgili birçok kaynak vardır. Evliya Çelebi'ye göre 17. yüzyılda İstanbul'da bulunan kervansaraylar şunlardır; Fatih Sultan Mehmet Han Kervansarayı, Beyazıt Han Kervansarayı, Yavuz Sultan Selim Han Kervansarayı, Süleyman Han Kervansarayı, Ahmet Han Kervansarayı, Ayasofya yakınında Kapıcılar Kervansarayı (karşı karşıya iki büyük han), Atmeydanı yakınında Koca Mehmet Paşa Kervansarayı, Kurşunlu Han Kervansarayı, Baklalı Han Kervansarayı, Vefa Hanı Kervansarayı (sahibi Pertev Paşa, Mimar Sinan yapısı), Atpazarı Hanı Kervansarayı, Melek Ahmet Paşa Sarayı yanında Sinan Paşa Kervansarayı (Mimar Sinan yapısı), Bitpazarı yanında Atik Ali Paşa Kervansarayı gibi. Yüksek lisans çalışmamızda Pervititch haritalarında yaptığımız han sayımında ise hanların sayısı 249 olarak görülmektedir.

Şekil 3. Fatih devrinde Tarihi Yarımada hanları Harita: Ali Saim Ülgen, Yorum: Bünyamin Demir.

Hanların büyüklüklerinin ölçümü imar planlarında işli olan hanların ölçülmesi ile başlamıştır. Mevcut imar planlarında bulunan ve aynı zamanda 15 ila 19. yüzyıl hanlarından olan hanların sayısı 39'dur. Bunun dışında imar planlarında işlenmiş hanlar vardır ancak bu hanların yapım tarihî bilgileri elimizde yoktur. Bunun dışında mimar Ali Saim Ülgen'in Fatih Devri İstanbul Haritası ve indeks çalışması vardır. Bu harita üzerinden ölçümleyebildiğimiz han sayısı 5'tir. Böylelikle çalışmamıza dâhil olan hanların sayısı 44'e ulaşmaktadır. Kaynaklarda zikredilen diğer hanların yerlerinin ve büyüklüklerinin tespiti yapıldığında bu çalışmanın genişletilmesi mümkündür. Ancak bugünkü veriler ile değerlendirmeye tabi tutulabilecek hanların sayısı 44'tür.

Şekil 4. 16-19. yüzyılda yapılmış hanların haritalarda olanları farklı renkte işaretlenmiştir. Harita: Ekrem Hakkı Ayverdi, Yorum: Bünyamin Demir.

Yukarıda da belirtildiği üzere hanların büyüklüklerini ölçerken güncel imar planları kullanılmıştır. İmar planlarında Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun da desteği ile hanların yerleri ve büyüklükleri işlenmiş hâldedir. Hanların işgal ettiği arazinin metrekaresini ve limana olan mesafesini bu haritalar üzerinden tespit etmek mümkündür. Hanların önündeki yolun genişliği konusunda farklı haritalardan mukayeseli hareket etme ihtiyacı doğmuştur. Haritalarda hanlar, tarihî eser olduğu için farklı bir tarama ile işaretlenmiştir, ancak sokak genişlikleri hakkında böyle bir tasnif yoktur. Bu sebeple Charles Edouard Goad'un İstanbul Sigorta Haritaları'ndan faydalanılmıştır. Bu haritalarda sokak genişlikleri "feet" cinsinden aralıklarla verilmiştir. Bu mesafeler metreye çevrilmiştir. Ancak her hanın önündeki yolun genişliği farklılıklar göstermektedir. Bazı noktalarda daralmalar yaşanırken bazı yerlerde sokağın genel gidişatının dışında bir genişleme gözlenmektedir. Bu sebeple hanların önündeki yolun genişliğini hesaplarken o yolun limana kadar olan mesafe genişliklerinin aritmetik ortalamaları alınarak o yol için bir ortalama değer bulunmuştur.

Hanların limana olan mesafelerinin tespitinde kullandığımız yöntem oluşan ticaret yolları üzerinden bir ölçümün sonucu ortaya çıkmıştır. Liman ile Kapalıçarşı arasında hanların yerleştiği bölgede oluşmuş iki ana ticaret yolu mevcuttur; bunlardan birincisi Rüstem Paşa Camii ve Çukur Han'ın yanından başlayıp Kapalıçarşı'nın içine yönelen Uzunçarşı Caddesi'dir. Bu cadde, Bizans döneminde de

Mahmutpaşa'da Kumrulu Han, Encümen Arşivi, 1930'lar.

Kumrulu Han, Encümen Arşivi, 1930'lar.

vardır ve Divanyolu'na ulaşır, oradan da Kadırga Limanı'na iner. Ancak Osmanlı'da bu yolun Kapalıçarşı'ya ulaşmak için kullanıldığı, yolun Kapalıçarşıya geldiğinde daralmasından anlaşılmaktadır. Amaç Divanyolu'na ulaşmak olsaydı yol, limandan geldiği şekliyle büyük bir daralmaya maruz kalmadan devam ederdi. Diğer ana ticaret yolu; liman bölgesinde bulunan Bahçekapı bugünkü Hidayet Camii'nden başlayıp Sultanhamam ve Mahmut Paşa yokuşu ile Kapalıçarşı'nın içine dönmektedir. Çemberlitaş'tan Vezir Hanı ve eskiden orda bulunan Elçi Hanı'nda Mahmut Paşa yokuşuna inen yol Mahmut Paşa yokuşuna gelmeden iyice daralmaktadır. Bu da yine Bahçekapı'dan gelen yolun Divanyolu'na değil Kapalıçarşı'nın içine gittiğini göstermektedir. Bu iki ana aksın yanında yine kuzey güney yönünde bugünkü Mısır Çarşısı'ndan başlayıp Kapalıçarşı'ya doğru Çakmakçılar Yokuşu'na kadar çıkan yoldur. Bu yolun varlığı Ali Saim Ülgen'in Fatih Devri Haritası'nda bulunmakta ve Balıkpazarı'na çıkmaktadır. Mısır Çarşısı'nın mimari şekli bu tezi doğrulamaktadır. Kuzey güney yönünde bu aksı doğrulayan çarşı, doğu batı yönünde bu aksı Mahmut Paşa Yokuşu aksına bağlamaktadır.

Kuzey-güney yönünde ilerleyen bu ana ticaret akslarının dışında aynı zamanda bu iki aksı birbirine bağlayan bir aks daha vardır. Yine Bahçekapı'dan başlayıp Fatih Devri Haritası'nda da işli olduğu haliyle Sultan hamam üzerinden Bey Kervansarayı'na oradan Mercan Yokuşu üzerinden Eski Saray'a uzanan Çakmakçılar Yokuşu aksıdır. 15. yüzyılı gösteren Ülgen haritasında göremediğimiz, ancak daha sonra oluştuğunu tahmin ettiğimiz Süleymaniye bölgesini, bu ticaret akslarına bağlayan bir yolun varlığı, 19. yüzyılı gösteren Ayverdi haritalarında görülmektedir.

Bu yolların tespiti, hanların limana olan mesafelerini tespit açısından önemlidir. Zira bu yolların konumları ve en kısa yoldan limana olan mesafe arazi kotları dikkate alınmadan hesaplandığında, yahut kuş uçuşu mesafeler hesaplandığında daha farklı sonuçlar elde etmek mümkündür. Ancak gerek ana yolun dışına çıkılmasının arazideki eğim sebebiyle değişmesi, gerekse oluşmuş doğal işleyişe muhalif olması sebebiyle değerlendirilmesi düşünülmemiştir. Söz konusu yollar tarihte olduğu gibi günümüzde de kullanım açısından aynı önemi korumaktadır.

Şekil 6: Hanlar ve yolların birlikte işlendiği pafta. Harita:Ekrem Hakkı Ayverdi, Yorum: Bünyamin Demir

Şekil 5. Ana Ticaret Yolları. Harita: Ekrem Hakkı Ayverdi, Yorum: Bünyamin Demir.

Ölçümleme yapılırken yukarıda izah ettiğimiz yöntemler ile hanların büyüklükleri, limana olan mesafeleri ve hanların önündeki yolların genişliği hesaplanmıştır.

Makalenin başlangıcında da belirttiğimiz üzere hanların büyüklükleri, önlerindeki yolun genişliği ve hanların yapıldığı yüzyıl bilgileri arasındaki ilişki aranmıştır[29] . Elde edilen verilerin arasında lineer regresyon analizi yapılmıştır. Bu analizler neticesinde çıkan sonuçlar sıralanmıştır. Ekonomik mesafe, hanların limana olan mesafesinin limana inen yolun genişliğine oranı ile elde edilir. Bu, bizim çalışmanın başında yaptığımız bir kabuldür. Ekonomik mesafe tabiri literatürde farklı şekillerde daha önce kullanılmıştır. Bizim kullandığımız tabir ise limana olan mesafenin yol genişliği parametresi ile oluşturulmuş hâlidir ve bizim bu çalışma için kullandığımız bir tanımdır.

Hanlar arasındaki ayrımı yapabilmek için limana olan mesafe kadar limana inen yolun genişliği de önemlidir. Yolun genişliği ne kadar fazla ise transfer o kadar rahat sirküle olacaktır. Bunun yanında aynı mesafede bulunan ancak yol genişliği farklı olan iki hanın arasında ayrımın yapılmasında etkin bir faktör olarak yol genişliği ekonomik mesafeye dâhil edilmiştir.

Bu ilişkiye göre, "Yol Genişliği"ni sabit değer olarak kabul ettiğimiz için "Zaman" ilerledikçe "Hanların Büyüklüğü" küçülürken "Ekonomik Mesafesi" artmıştır.

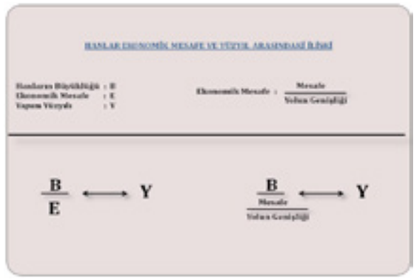

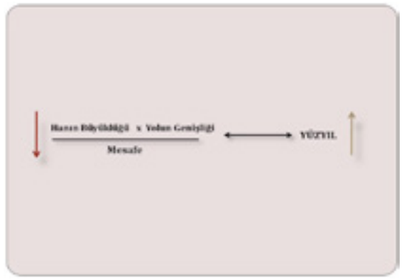

Hanların bu vadiye yerleşme sebepleri nelerdir? Rüstem Paşa Medresesi Vezir Han aksının oluşturduğu tepe ile Ayasofya arasında kalan vadi de bu anlamda hanların yerleşimine uygun olmasına karşın bu anlamda bir yerleşim gerçekleşmemiştir. Bunun nedenleri irdelenecek olursa temel neden Kapalıçarşı'ya ulaşmak için aşılması gerek bir tepenin varlığı olarak yorumlanabilir. "Kapalıçarşı bugünkü Sultanahmet bölgesine kurulmuş olsaydı hanlar yine bu bölgeye mi yerleşirdi, yoksa bu bölge en uygun bölge olduğu için Kapalıçarşı buraya inşa edildi?" sorusu bir başka irdelenmesi gereken konudur. Bizans döneminde de Kapalıçarşı'yı oluşturan bölgeye doğu-batı yönünde iki forum yapılması bu bölgenin ticari olarak uygun bir yer olduğundan olmalıdır. Yani bir anlamda bu bölgeden bütün ekonomik unsurlar ile en uygun irtibat kurabileceği için Kapalıçarşı oraya kuruldu diyebiliriz. Bir anlamda hem Kapalıçarşı'nın hem de hanların bu bölgede oluşumunu liman ve arazi faktörü etkiledi diyebiliriz.

Zaman geçtikçe hanlar küçülmüş limana olan mesafeleri ise uzamıştır. Hanların büyüklüğü ile ekonomik mesafesi arasında bir ilişkinin direkt olarak çıkmaması hanların yapıldıkları dönemlerde bu mesafe ayrımının dikkate alınmadığını göstermektedir. Kürkçü Han, Büyük Valide Hanı örneklerinde de olduğu gibi büyük hanların orta bölgelerde bulunduğunu görebiliriz. Hanlara gelen malların yalnızca limandan gelmediği, şehre gelen kervanlar yoluyla da geldiği hanların bu dağılımını desteklemektedir. Hanların büyüklerinde özellikle bodrum katların ahır olarak kullanılması bu yerleşimi destekleyen bir diğer faktördür. Bu bağlamda hanlara limandan tek yönlü mal akışı olmadığı, üst yoldan da hanlara mal sevkiyatının yapıldığını söyleyebiliriz.

Dipnotlar

[1]Osmanlı İstanbul'unun ilk devirlerinde bazı hanlara kervansaray ismi verildiği görülmektedir. Bunlara örnek olarak Bodrum Kervansarayı gösterilebilir.

[2] Doğan Kuban, İstanbul Bir Kent Tarihi, Zeynep Rona (çev.), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayımları, 2000, s.213.

[3] Bkz. Mehmet Canatar, İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul, 2004.

[4] Erksan, s.25.

[5] Gönül Cantay, "Hanlar", İstanbul Ansiklopedisi, C.3, İstanbul, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, 1994, s.548.

[6] Bitpazarı'nın hudutları kesin olarak bilinmemektedir Bkz. İ.Aydın Yüksel, II.Beyazıt Yavuz Selim Devri, 2. Basım, İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti, 2006, s.175.

[7] Evliya Çelebi, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı (çev.), İstanbul, Yapı Kredi Kültür Merkezi, 2003, s.281473.

[8] Mehmet Canatar, İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri, İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti, 2004, s.81,167,245,483.

[9] Ekrem Hakkı Ayverdi, Fatih Devri, İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti, 1989, Cilt.4, s.579.

[10] Bknz. B.O.A. A.}MKT.NZD. 374/8 18/R/1278 .

[11] Bknz. B.O.A. DH.MKT. 582/33 19/C/1320.

[12] Bknz. B.O.A. DH.MKT. 1977/37 29/Z/1309.

[13] Bknz. B.O.A. DH.RMIK.M.. 76/40 9/C/1317.

[14] Bknz. B.O.A. HR.MKT. 353/46 12/R/1277.

[15] Bknz. B.O.A. DH.MKT. 159/49 19/R/1311.

[16] Bknz. B.O.A. DH.MKT. 140/12 16/Ra/1311.

[17] Bknz. B.O.A. İ.HUS. 160/1321 1-024 11/L/1325.

[18] Bknz. B.O.A. ZB. 23/16 09/Tn/1323.

[19] Tahsin Özcan, Fetvalar Işığında Osmanlı Esnafı, Kitabevi, İstanbul,2003, s.429.

[20] Bknz. B.O.A. DH.MKT. 1411/107 17/B/1304.

[21] Bknz. B.O.A. DH.MKT. 2558/103 08/Ş/1319.

[22] Bknz. B.O.A. DH.MKT. 581/39 17/C/1320.

[23] Bknz. B.O.A. DH.MKT. 999/51 15/M/1323.

[24] Bknz. B.O.A. ZB. 381/32 12/Nİ/1323.

[25] Özcan, s.428.

[26] age, s.429.

[27] age, s.429.

[28] age, s.430.

[29] Bu ilişki aranırken SPSS 15.0 programından faydalanılmıştır.

EMİNÖNÜ'NDEKİ TARİKAT YAPILARI[1]

Prof. Dr. M. Baha TANMAN*

**İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü.*

İstanbul, tasavvufi hayatın en yoğun biçimde yaşanmış olduğu İslam metropollerinin başında gelir. Osmanlı İstanbul'unda, sayıları üç yüzü aşan tarikat yapıları, gayrimüslim mahalleleri ve yoğun zanaat/ticaret semtleri dışında kentin her yerine ve yakın çevresine dağılmıştı. Osmanlı döneminde "nefs-i İstanbul" ya da kısaca "İstanbul", günümüzde ise "Tarihî Yarımada" olarak adlandırılan kesim, kuşkusuz Osmanlı payitahtındaki tasavvufi hayatın merkezini oluşturmakta, tarikat yapılarının en önemli kesimi de burada bulunmaktaydı. Tarihî Yarımada'nın batı kesimini oluşturan ve 2008'de, doğu kesimini işgal eden Fatih ilçesine katılan sabık Eminönü ilçesinde de 57 civarında[2] tarikat yapısının varlığı tespit edilmektedir.

Eminönü ilçesinde sur dışı yerleşimi söz konusu olmadığı için tarikat yapılarının tamamı mahallelerin içinde yer almaktaydı. Önemli bir kesimi aynı zamanda mescit veya cami olarak kullanılan bu tarikat yapılarının büyük çoğunluğu Bayramilik, Celvetilik, Gülşenilik, Halvetilik, Kadirilik, Nakşibendilik, Rifa'ilik, Sa'dilik, Zeynilik gibi, bir yandan orta sınıf arasında çok yaygın olan, diğer taraftan ulema zümresiyle ve Osmanlı yönetimiyle olumlu ilişkiler kuran müteşerri/ortodoks tarikatlara bağlıydı. Bu nedenle Eminönü'nde, Sultanahmet'teki Yusuf bin İlyas Kalenderhanesi, Bektaşiliğe ya da Kalenderiliğe bağlı olması kuvvetle muhtemel Saraçhanebaşı'ndaki Seyyid Üryan bin Seyyid Mehmet Zaviyesi ile başlangıçta Bektaşiliğe bağlı olması düşünülebilen Mahmutpaşa'daki Baba Alişah bin Zengi Zaviyesi dışında, genellikle kentin kalabalığından ve "ham ervâhın"[3] dedikodusundan uzakta olmayı tercih ettikleri için iskân alanlarının dışında, "asude" mevkileri tercih

Mısırlı İbrahim Tekkesi (Sultanahmet), Caspard Fossati, Ayasofia Constantinople, Londra 1852

Bursa Tekkesi - Arpacılar Mescidi (Bahçekapı), M. Baha Tanman Arşivi.

Akbıyık Mescit-Tekkesi (Ahırkapı), M. Baha Tanman Arşivi

eden Kalenderilere ve Bektaşilere ait tesise rastlanmaz. Her ne kadar Osmanlı hanedanı ve üst tabakasıyla yakın ilişki içinde olsalar da, aynı sebepten Mevleviler de tesislerini şehrin periferisinde kurmayı tercih etmişlerdir.[4] Nitekim fetihten hemen sonra Mevlevilere tahsis edilen ve ancak yarım yüzyıl kadar faaliyet gösteren Kalenderhane'den başka kentin bu kesiminde Mevlevihane de bulunmamaktadır. Öte yandan Eminönü'nde, esasen İstanbul'da çok yaygın olmayan Bedevi ve Şazeli tarikatlarına bağlı tekke de teşhis edilememektedir.

Eminönü'nde tarikat yapılarının dağılımını kentin iskân özellikleri biçimlendirmiştir. Örneğin Kapalıçarşı'dan Haliç kıyısına uzanan ve büyük ölçüde hanlarla kaplı olan kesimde tarikat yapısı yoktur. Ayrıca Ermeni mahallelerinin yer aldığı Kumkapı semtinde bu tür tesislerin sayıca sınırlı olduğu dikkat çeker.

Önce Selçuklularda gözlenen, daha sonra Osmanlılarca sürdürülen "şenlendirme" politikası, daha açık bir ifadeyle, Hristiyanlara ait dinî kuruluşları, fethi müteakip tarikat ehlinin denetimine vermek ya da ortadan kalkmış olanların yerine tekke ve zaviyeler tesis etmek suretiyle yörenin kutsallık merkezlerini İslami bir kisve içinde yaşatma geleneği de Eminönü'ndeki kimi tarikat yapılarının konumunu belirlemiş gibi görünüyor. Küçük Ayasofya Tekkesi ile Vezneciler'deki Kalenderhane bunlardan iki örnek olarak verilebilir.

İstanbul'un başka kesimlerinde olduğu gibi, Eminönü'ndeki tarikat yapılarının en eskileri kentin fethiyle (1453) bağlantılı olanlardır ve fethe katılan, Osmanlı dönemindeki tabirle "ni'mel-ceyş" zümresinden olan tarikat şeyhleri tarafından veya onların adına tesis edilmişlerdir.

Bunlardan Bahçekapı'da, Hobyar Mahallesi'nde, Arpacılar Caddesi üzeride, Yeni Cami'nin yakınında yer alan Bursa Tekkesi[5], yapının bulunduğu mevkide İstanbul'un kuşatmasına katılan, Kadiri tarikatının piri Seyyid Abdülkadir Geylani'nin (ö.1166) neslinden ve tarikatından olan Şeyh Mehmet Geylani ile kardeşi Şeyh Ali Geylani tarafından fetihten az sonra bir mescit-zaviye olarak tesis edilmiştir. "Şeyh Mehmet Geylani Mescidi" ve 1850'lere kadar etrafını saran arpacı dükkânlarından dolayı "Arpacılar Mescidi" olarak da anılan bu mescit-tekkenin 18. yüzyılın son çeyreğinde faal olduğu tespit edilmekte, II. Mahmut tarafından 1830'da yeniden inşa ettirildikten sonra sırf mescit işlevini sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Yapı hâlen cami olarak kullanılmaktadır.

Kuruluşu fetihle bağlantılı olan diğer bir tesis Baba Cafer Tekkesi'dir.[6] İstanbul'un dinî folklorunda önemli bir yeri olan, zamanında beş adet türbedarı olduğu bilinen Baba Cafer Türbesi, Eminönü'nde aynı adı taşıyan burç içinde yer almakta ve 9. yüzyılın başında Bizans'ta şehit edildiği rivayet edilen Abbasi elçisi Seyyid Cafer'e atfedilmekte, burcun yanında yer alan ve giderek bu çevreye adını vermiş olan Zindan Kapısı'nın Seyyid Cafer'in türbesinden dolayı "Bab-ı Cafer" olarak da anıldığı bilinmektedir. Fetihten sonra yeniçerilerin, Bektaşi geleneği doğrultusunda bu kelimeyi "Baba Cafer" şekline sokmuş olmaları muhtemeldir. İstanbul Vakıflar Başmüdürlüğü nezdindeki "Esâmi-i Tekâyâ Defteri"nde, Baba Cafer adına tescilli, yeri belirtilmeyen tekke, söz konusu türbenin bünyesinde tesis edilmiş, İstanbul'da ve başka yerlerde benzerlerine rastlanan, bir türbedar-şeyhin nezaret ettiği "türbe-zaviye" türünden bir tesis olmalıdır. Nitekim zemin kattaki türbeyle türbedar odasının yanındaki merdivenle ulaşılan üst kattaki zindana bitişik küçük bir mescit bulunmaktadır. Birçok başka türbede de gözlenen şifalı su kültü bu türbenin içindeki kuyuda da karşımıza çıkar. Bağlı olduğu tarikat bilinmemektedir. II. Mahmut tarafından, daha sonra 1881'de onarım geçiren türbe 1889-1890'da bitişiğindeki Zindan Hanı ile beraber tamir edilmiştir.

Ahırkapı'da, Sultan Ahmet Mahallesi'nde, adını taşıyan iki arterin (Akbıyık Caddesi ile Akbıyık Camii Sokağı) kavşağında yer alan Akbıyık Mescidi'nin banisi, Hacı Bayram-ı Veli'nin halifelerinden, II. Murat ve II. Mehmet (Fatih) dönemlerinin ileri gelen sufilerinden "Şems-i Hüda" mahlaslı şiirleri bulunan Akbıyık Dede'dir. Vakfiye tarihi 1460 olan bu mescit-tekkeye Osmanlı döneminde, Tarihî Yarımada'daki cami ve mescitler içinde kıbleye en yakın olduğu için "imamü'l-mesâcid" (mescitlerin imamı) veya "evvel-i Kıble" denilmekteydi. Söz konusu mescitle birlikte ya da az sonra tesis edilen Akbıyık Tekkesi'nin[7] mescidi ayin mekânı olarak kullandığı anlaşılmaktadır. Şadırvan avlusunun çevresinde yer aldıkları tahmin edilen ve tekkeler kapatıldıktan (1925) sonra bakımsız kalan birimler tarihe karışmıştır. 17. yüzyıl ortasında Veziriazam Köprülü Fazıl Mustafa Paşa (ö.1691) tarafından yeniden inşa ettirilen, 19. yüzyıl sonunda son kez yenilenen mescit-tevhidhane hâlen cami olarak kullanılmaktadır. Başlangıçta Bayramiliğe bağlı olması gereken tekke, 17. yüzyıldaki ihyadan sonra Halvetiliğe, 18. yüzyılda bir süre bu tarikatın Mısri koluna, aynı yüzyılın son çeyreğinde bu tarikatın Cerrahi koluna, son ihyasında da Kadiriliğe intikal etmiştir.

Bunların yanı sıra Bizans dönemine ait Theotokos Kyriotissa Kilisesi de II. Mehmet (Fatih) tarafından fethi müteakip Mevlevilere tahsis edilmiştir. II. Mehmet'in vakfiyesinde yapının "Kalenderhane"[8] olarak anılması daha çok seyyah Mevlevi dervişlerinin konaklaması için düşünüldüğüne işaret ettiği gibi, 15. yüzyılın ikinci yarısında Mevlevilik içinde, "Sultan Divani" olarak anılan Divane Mehmet Çelebi (ö.1544'ten sonra) ile mensuplarında yoğunlaşan Kalenderi eğilimlerini de çağrıştırır. 15. yüzyıl sonunda Galata Mevlevihanesi'nin tesis edilmesini müteakip Mevlevi zaviyesi işlevini yitirerek sırf cami olarak hizmet verdiği anlaşılan yapı günümüzde de bu şekilde kullanılmaktadır.

Kumkapı'da, Nişancı Mehmet Paşa (bugünkü Nişanca) Mahallesi'nde, Türkeli Caddesi ile Nişancı Mehmet Paşa Sokağı arasında bulunan Nişancı Mehmet Paşa Zaviyesi[9], yakınındaki hamamla beraber 1475-76'da, II. Mehmet döneminin son veziriazamı olan ve yapıya adını veren şahıs tarafından yaptırılmıştır. Söz konusu tesisin bünyesinde zaviye işlevinin olduğu 1546 tarihde yayımlanan İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri'ndeki kayıttan anlaşılmakta, ancak 18. yüzyıl ortasından itibaren kaleme alınan hiçbir tekke listesinde adı geçmemekte, hizmet ettiği tarikat da tespit edilememektedir. Bilinmeyen bir tarihten sonra zaviye işlevini yitirdiği anlaşılan yapı 19. yüzyıl sonunda tamamen yenilenmiştir.

Kalenderhane Camii/Tekkesi'nden iç detay, Encümen Arşivi

Pervititch Haritası'ndan Saraç İshak Mescit-Tekkesi'nin Vaziyet Planı (Gedikpaşa).

Eminönü'ndeki tarikat yapıları içinde, İstanbul'un tasavvufi hayatında önemli yeri olan Şeyh Vefa Tekkesi,[10] Zeyni tarikatının önde gelen şeyhlerinden "Şeyh Vefa" lakaplı Muslihiddin Mustafa Efendi (ö.1490) adına II. Mehmet tarafından 1476-77'de tesis edilen, oğlu II. Beyazıt tarafından tamamlanan külliye içinde yer almaktaydı. İstanbul'da Zeyni tarikatının asitanesi[11] olan söz konusu tekke, 18. yüzyıl ortasına tarihlenen ***Dergehname***'den sonra İstanbul tekkelerine ilişkin hiçbir kaynakta zikredilmez. Bulunduğu semte adını vermiş olan külliyenin çekirdeğini oluşturan cami-tevhidhane binası 1757-58'de tamir edilmiş, 1894 depreminde harap olmuş, 1912'de "mail-i inhidam" olduğu gerekçesiyle yeniden inşa edilmek üzere yıktırılmış, ancak I. Dünya Savaşı'nın araya girmesiyle bu niyet gerçekleştirilememiştir. Medrese ve derviş hücrelerinin bir yangından sonra I. Abdülhamit tarafından 1785-86'da tamir ettirildiği bilinmektedir. Özgün biçimine sadık kalınarak ihya edilen cami-tevhidhane 1990'larda ibadete açılmıştır. Bu yapının kıble yönünde yer alan Şeyh Vefa Türbesi de ziyarete açıktır. Tekke birimleri dâhil olmak üzere, külliyenin diğer yapılarından ise geriye bazı duvar izleri kalmıştır.

İstanbul'da tasavvufi hayatın zenginleştiği ve gündelik hayata egemen olmaya başladığı II. Beyazıt döneminde (1481-1512), Eminönü'nde de birçok tekkenin kurulduğu gözlenir. Söz konusu padişahın saltanat yıllarında İstanbul, daha sonra İstanbul'da tasavvufi hayatının merkezinde yer alacak iki tarikatla tanışır: Halvetilik ve Nakşibendilik.

Örneğin bu dönemde vakfiyesi 1488 yılında olan Saraç İshak Tekkesi[12] Saraç İshak Veli (ö.1487) tarafından Nakşibendiliğe bağlı bir mescit-tekke olarak Gedikpaşa'da faaliyete geçirilmiştir. 19. yüzyılın ortasında Şeyh Hafız Mehmet Derviş tarafından Rifa'i tarikatından tekrar me-

Aydınoğlu Tekkesi'nin Tevhidhane cephesi (Sirkeci-Gülhane), Encümen Arşivi.

şihat konularak ihya edilen tekke 20. yüzyılda müteaddit onarımlar geçirmiş olup hâlen cami olarak kullanılmaktadır.

Orta Asya kökenli olan, ancak asıl gelişimini Azerbaycan ve Anadolu topraklarında gerçekleştiren Halvetilik, II. Beyazıt döneminde, bizzat padişahın ve çevresindeki bazı devlet adamlarının desteğiyle İstanbul'da temsil edilmeye başlar.[13] Nitekim Çemberlitaş'ta, "Atik" veya "Hadım" lakaplı Veziriazam Ali Paşa'nın (ö.1511) yaptırdığı külliyenin bünyesinde yer alan Atik Ali Paşa Zaviyesi[14] İstanbul'da Halvetiliğin ilk faaliyet merkezlerindendir. Söz konusu tesis 1496 yılındaki vakfiyede "hankah" olarak, 1889-90 tarihli ***Mecmua-i Tekâyâ***'da ise "Kasım Çelebi Tekkesi" olarak anılmakta ve bu ikinci kaynakta Atik Ali Paşa Camii'nin "derûnunda" bulunduğu belirtilmektedir. Bu ifadeden ayinlerin camide icra edildiği, başka bir deyişle caminin aynı zamanda tevhidhane olarak kullanıldığı anlaşılıyor. Zaviyenin derviş hücreleri büyük ihtimalle külliyenin medresesiyle camii arasında, imaretin yanında bulunmaktaydı. Söz konusu birimler, imaretle beraber 1871'de Divanyolu'nun genişletilmesi sırasında ortadan kaldırılmıştır.

II. Beyazıt döneminde faaliyete geçen diğer bir Halveti merkezi ise, Sirkeci ile Gülhane arasında, eskiden "Salkımsöğüt" olarak anılan kesimde, Hocapaşa Mahallesi'nde, 15. yüzyıl sonunda veya 16. yüzyıl başında, "Saçlı Emir" lakaplı İstanbul Kadısı Tebrizli Abdullah oğlu Muhyiddin Mehmet Efendi tarafından kurulan Aydınoğlu Tekkesi'dir.[15] 1683-84'te, tesise adını verecek olan Aydınoğlu (Aydınzade) Şeyh Mehmet Efendi tarafından eklerle donatılan tekkede, Şeyh Ünsi Hasan Efendi'nin (ö.1724) vefatını müteakip kabri üzerine türbe yapılmış, 1894 depreminde harap olan tekke Kadiri şeyhlerinden Mehmet Bedreddin İzzi Efendi (ö.1920) tarafından eskisinden daha geniş programlı olarak ihya edilmiştir. 1925'ten sonra harap olmaya terk edilen tekke 1960'larda kavşağında bulunduğu Alemdar ve Hüdavendigâr caddelerinin genişletilmesi sırasında yıktırılmıştır. Günümüzde Aydınoğlu Tekkesi'nden arta kalanlar Ünsi Hasan Efendi Türbesi, hazire, şadırvan ve yıktırıldıktan sonra geriye çekilerek yeniden inşa edilmiş olan pencereli çevre duvarıdır. Faaliyete geçişinden 1664-65'e kadar Halvetiliğe, 1664-1683-84 arasında Kadiriliğe, 1683-84'ten 1742-43'e kadar Halvetiliğin önce Karabaşi sonra da Şabani kollarına, 1742-43'ten 1894'e kadar aynı tarikatın Ramazani ve Cerrahi kollarına, 1894'ten itibaren Kadiriliğin Üveysi ve Enveri kollarına bağlanan tekke kaynaklarda "Aydın Dede, Aydınzade, İzzi Efendi, Saçlı Emir, Ünsi Hasan Efendi" gibi farklı adlarla da zikredilir.

II. Beyazıt'in "bendegânından" Kapıağası Hüseyin Ağa tarafından 1502-1505 arasında, Bizans dönemine ait Aziz Sergios ve Bakkhos Kilisesi'nin dönüştürülmesi ve eklerle donatılması suretiyle tesis edilen Küçük Ayasofya Tekkesi'nde[16] posta geçen şeyhlerin tam bir dökümüne ulaşılamamıştır. Mamafih 16. yüzyılın ortalarında ileri gelen Halveti şeyhlerinden Nureddinzade Mustafa Muslihiddin Efendi'nin (ö.1573) tekkenin postuna geçmesi, ayrıca Halvetiliğin 16. yüzyıl başlarındaki nüfuzlu konumu göz önünde tutularak bu tarikata bağlı olarak faaliyete geçtiği tahmin edilebilir. Tekkenin meşihatı 1584'ten 19. yüzyıl oralarına kadar Celvetilere, bundan sonra tekrar Halvetilere intikal ermiş ve bu tarikatın Şabani koluna bağlı İbrahimi (Kuşadavi) şubesine hizmet etmiştir. Günümüzde kiliseden dönme olan cami-tevhidhane cami, şadırvan avlusunu kuşatan derviş hücreleri de sanat atölyeleri olarak kullanılmaktadır. Bu yapıların yanı sıra baninin türbesiyle bunu kuşatan hazire dışında kalan birimler (mutfak, kiler vs.) ortadan kalkmıştır.

II. Beyazıt döneminde Osmanlı payitahtında bir yandan Halvetilik ve Nakşibendilik gibi müteşerri/ortodoks tarikatlar kök salarken, diğer taraftan Bektaşilik, "pir-i sani" Balım Sultan (ö.1516) tarafından devlet denetiminde ve

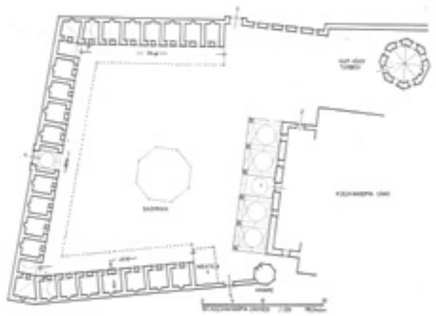

Küçük Ayasofya Tekkesi'nin Vaziyet Planı, "İ. Aydın Yüksel"

Pervititch Haritası'nda Baba Ali Şah Zengi Zaviyesi'nin Vaziyet Planı (Mahmutpaşa)

Yeniçeri Ocağı ile bağlantısı güçlendirilerek yeniden teşkilatlandırılmakta, bu arada -Kalenderilik başta olmak üzere- birtakım gayrimüteşerri/heterodoks zümreleri bünyesinde "eritmeye" başlamaktaydı. Söz konusu dönemde İstanbul'da bu zümrelere ait birtakım tesislerin kurulmuş olması bu bağlamda dikkat çekicidir.

Mahmut Paşa Külliyesi yakınında, Mengene Sokağı'nda yer alan ve "Mengene, Şah Ali Baba, Şah Ali Zengi Baba, Şeyh Şerafeddin Tekkesi" gibi farklı adlarla da anılan, vakıf kaydı 1486 tarihli olan Baba Alişah bin Zengi Zaviyesi'nin[17] başlangıçta hangi tarikata hizmet ettiği meçhuldür. Ancak Bektaşiliğe bağlı olması ihtimal dâhilindedir. 1825 yılındaki yangında ortadan kalkmış, 1854'te tekkenin arsasını satın alan Bab-ı Seraskerî kâtiplerinden ve Sa'di tarikatından Şeyh Şerafeddin Efendi bugünkü tekkeyi inşa ettirmiştir. Cumhuriyet döneminde işlevsiz kalan yapı harap durumdadır.

Şehzadebaşı'nda, bugünkü Kemal Paşa Mahallesi'nin sınırları içinde, Onsekiz Sekbanlar Sokağı üzerinde yer alan Seyyid Üryan bin Seyyid Mehmet Zaviyesi,[18] vakfiyesi 1491'de düzenlenmiş olduğuna göre bu tarihten az önce tesis edilmiş olmalıdır. Zaviyeye adını veren şahıs hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak "Üryan" terimi yarı çıplak gezen Kalenderi dervişlerini, "Seyyid" terimi de Hz. Muhammed soyuna mensubiyeti, en azından bağlılığı çağrıştırır. Ayrıca Kalenderiliğin, Yeniçeri Ocağı ile bağlantılı Bektaşiliğin bünyesine katıldığı II. Beyazıt döneminde inşa edilmiş olan bu zaviyenin, "Eski Odalar" adındaki Yeniçeri Kışlası'na yakınında olması anlamlıdır. II. Mahmut tarafından Vaka-i Hayriye'de (1826) -Vezneciler'deki Acemi Oğlanlar (Acemoğlu) Hamamı dışında- bütün maddi izleri yok edilen Eski Odalar ile "manevi bağı" olan bir zaviye olduğu düşünülebilir. 18. yüzyıl ortasından itibaren tekke listelerinde adı geçmeyen, Vaka-i Hayriye'de kapatılan veya yıktırılan Bektaşi tekkeleri arasında da zikredilmeyen zaviyeden arta kalan türbe çok katlı çağdaş binalar arasına sıkışmış hâldedir. Sultanahmet'te, Yerebatan Sarnıcı yakınında, Üsküplü (bugünkü Alemdar) Mahallesi'nde yer aldığı, vakfiyesinin 1501-02'de düzenlendiği tespit edilen ve seyyah Kalenderi dervişlerinin konaklaması için inşa edildiği anlaşılan Yusuf bin İlyas Kalenderhanesi'nin[19] bütün izleri ortadan kalkmıştır.

Esasen kısa süren I. Selim'in (Yavuz) saltanatında (1512-1520), İstanbul'un diğer kesimlerinde olduğu gibi, Eminönü'nde de tarikat faaliyetlerinde belirli bir durgunluk gözlenir. Bu yıllarda herhangi bir tekkenin inşa edilmediği anlaşılıyor. Buna karşılık I. Süleyman (Kanuni) döneminden (1520-1566) itibaren belirli bir canlanma söz konusudur.

Koska'da, Balabanağa Mahallesi'nde de Kanuni Vakfı'nın "mülhakatından" olan, Nakşibendiliğe bağlı Hekim Çelebi Tekkesi'nin[20] tam olarak hangi yılda faaliyete geçtiği bilinmiyor. Başlangıçta bu tarikatın hafi (gizli) zikri benimseyen Hacegân koluna, 18. yüzyılda Ahrari koluna, daha sonra da Murati koluna bağlanan ve İstanbul Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi'nin arsasında yer aldığı bilinen tekkeden günümüze herhangi bir iz ulaşmamıştır.

Vezneciler–Süleymaniye sınırındaki Helvai Tekkesi[21] 16. yüzyılın ikinci çeyreğinde Bayrami-Melami büyüklerinden "Helvai Baba/Dede" lakaplı Şeyh Yakup Efendi (ö.1588-89) tarafından faaliyete geçirilmiş, 17. yüzyıl ortalarında Bayramiliğin Himmeti koluna, 18. yüzyılın üçüncü çeyreğinde kısa bir süre Halvetiliğin Cerrahi koluna bağlanan tekke, Prens Mustafa Fazıl Paşa (ö.1875) tarafından yeniden inşa ettirilerek Rifa'iliğe intikal etmiş, kapatıldıktan

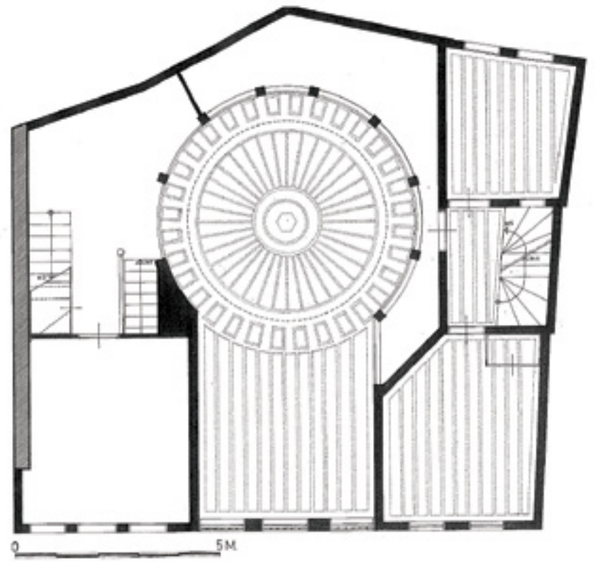

Helvai Tekkesi'nin 1. Kat Planı (Vezneciler), M. Baha Tanman Arşivi.

Sinan Erdebili Tekkesi (Sultanahmet), M. Baha Tanman Arşivi

Pervititch Haritası'nda Abdüsselam Tekkesi'nin Vaziyet Planı (Laleli)

Pervititch Haritası'nda İbrahim Paşa Mescit-Tekkesi'nin (Kumkapı) Vaziyet Planı

sonra harap düşmüş, günümüze ancak muhdes bir çatı altındaki türbe kısmı ulaşabilmiştir.

Ayasofya'nın batı yönünde, Cankurtaran Mahallesi'nde, Caferiye Sokağı'nda bulunan Sinan Erdebili Tekkesi[22] Halvetiliğin Cemali koluna bağlı Hızır oğlu Şeyh Yusuf Sinaneddin Erdebili (ö.1544) tarafından 1527-28'de tesis edilmiş, vakfiyesi 1534'te düzenlenmiş, az sonra aynı tarikatın Sünbüli koluna intikal etmiştir. I. Ulusal mimarlık üslubunu ve -her ne kadar kimin tarafından tasarlandığı belgelenmemiş olsa da- Mimar Kemaleddin Bey'in (ö.1927) çizgilerini yansıtan, hâlen bir vakıf tarafından kullanılan son yapısı 1908'de başlayan II. Meşrutiyet dönemine ait olmalıdır.

İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri'ndeki kayıtta Daye Hatun Mescidi (bugünkü Hocapaşa) Mahallesi'nde yer aldığı anlaşılan, vakfiye tarihi 1531 olan Piri Çelebiyü'l-Bakkal Zaviyesi'nde[23] "sulehâ ve fukarânın süknâsı" için on adet "hücerâtın" bulunduğu belirtilmiştir. Bağlı olduğu tarikatın tespit edilemediği bu tesis de tamamen ortadan kalkmıştır.

Kumkapı'da, Muhsine Hatun Mahallesi'nde, Çifte Gelinler Caddesi'nde yer alan İbrahim Paşa Tekkesi[24] (Res.*) Veziriazam Makbul İbrahim Paşa tarafından (ö.1536) eşi Muhsine Hatun'un isteği üzerine 1532-33'te mescit-tekke olarak yaptırılmıştır. I. Süleyman (Kanuni) tarafından Kahire'den İstanbul'a davet edilen Gülşeni tarikatının piri Şeyh İbrahim Gülşeni'nin (ö.1534) halifesi Şeyh Hasan Zarifi Efendi'nin (ö.1569) ilk postnişin olduğu bu tekke Gülşeniliğin İstanbul'daki en eski faaliyet merkezidir. 19. yüzyıl başlarında Nakşibendiliğe, aynı yüzyılın ilk yarısından sonra ise Halvetiliğin Sünbüli koluna bağlanan bu mescit-tekke hâlen cami olarak kullanılmaktadır. İbadet dışındaki işlevlerin gerektirdiği tekke birimleri ise tarihe karışmıştır.

Koska (Laleli)'da, Mimar Kemalettin Mahallesi'nde, Börekçi Ali Sokağı ile Ağa Çeşmesi Sokağı'nın kavşağında, vakfiyesinin düzenlendiği 1542'den az önce Papasoğlu Mustafa Paşa (ö.1552-53) tarafından tesis edilen külliyenin bünyesindeki zaviye, 18. yüzyılın başında Sa'di tarikatını ilk kez İstanbul'da temsil edenlerden ve bu tarikatın Selami kolunu kuran Şeyh Abdüsselam Şeybani'nin (ö.1751-52) burada postnişin olması dolayısıyla "Abdüsselam Tekkesi"[25] olarak ün yapmıştır. Başlangıçta Celvetiliğe bağlı olan, 18. yüzyılın ilk çeyreğinde Sa'diliğin Selami koluna bağlanan ve söz konusu tarikatın İstanbul'daki asitanesi olan tekkenin meşihatı daha sonra Sa'diliğin Vefai koluna geçmiş, 1909 yangınında harap olan tekke, külliyenin diğer birimleriyle beraber 1940'ta Vakıflar tarafından yıktırılarak enkazı satılmış, yerine Koca Ragıp Paşa İlköğretim Okulu inşa edilmiştir.

Kumkapı'da Nişanca Mahallesi'nde I. Süleyman (Kanuni) dönemi ricalinden Lala Hüseyin Paşa tarafından 16. yüzyılın ilk yarısında bir mescit-tekke olarak tesis edilen ve 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren tekke listelerinde zikredilmeyen Havuzlu Uşşaki Tekkesi'nin[26] daha sonra sırf mescit olarak hizmet verdiği tahmin edilebilir. Yıkıldıktan sonra 1974'te yeniden inşa edilmiştir.

Şehzadebaşı'nda, Osmanlı döneminde farklı adlarla tanımlanan semtte (Kemalpaşa, Mehmet Ağa Yokuşu, Ağa Yokuşu, Kırkdört Kapısı, Ekşi Karadut), Kemalpaşa Mahallesi'nde, Şirvanizade Sokağı ile Yeşil Tulumba Sokağı'nın kavşağındaki Kemal Paşa Mescidi'nin yanında yer alan Altuncuzade Tekkesi[27] 16. yüzyıl ortasında ünlü Halveti şeyhlerinden "Sarhoş" lakaplı Bali Efendi (ö.1572-73) tarafından tesis edilmiştir. Kaynaklarda "Altıncıoğlu, Altuni, Altunizade, Altuncu, Hacı Mestan Efendi, Hacı Müştak, Kudsizade, Müştakzade, Sarhoş Bali Efendi" gibi farklı adlarla zikredilen tekke 1826-1834 arasında Halvetiliğin Şabani koluna mensup Şeyh Hacı Müştak Efendi tarafından yeniden inşa ettirilmiş, 1902'de de yakında türbesi bulunan Hasan Fehmi Paşa'nın eşi Zeynep Feride Hanım tarafından son kez ihya edilmiş, Cumhuriyet döneminde ise harap düşmüştür.

Altuncuzade Tekkesi (Şehzadebaşı), 1930'lar, Suna ve İnan Kıraç Vakfı Fotoğraf Koleksiyon

Cağaloğlu'nda, hâlen İran Başkonsolosluğu ve İstanbul Erkek Lisesi tarafından işgal edilen, 16. yüzyılda semte adını veren Cağalazadelere ait Çifte Saraylar'ın yer alığı alanda Hâce Kasım tarafından 1557-58 civarında yaptırılan ve ***Hadika***'da "Tekke Mescidi" olarak anılan mescidin vakfiyesi, baninin vefatını müteakip, hocası olduğu Veziriazam Rüstem Paşa tarafından düzenlenmiş, ayrıca Paşa, mescidi minberle donatarak camiye tahvil etmiş, karşısına da bir medrese ile bir zaviye inşa ettirmiştir. Söz konusu zaviye tekke listelerinde, bulunduğu semtin adıyla (Cağaloğlu Tekkesi[28]) ya da bağlı olduğu tarikatın adıyla (Kadiri/Kadiriler Tekkesi) zikredilmektedir. 1784'te Kadiri, 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Rifa'i, daha sonra tekrar Kadiri tarikatına bağlı olarak gösterilen tekkenin 1840'tan önce ortadan kalktığı ve bir daha ihya edilmediği anlaşılmaktadır.

Kadırga'da, Küçük Ayasofya Mahallesi'nde, Şehit Mehmet Paşa ve Suterazisi sokaklarının arasında, II. Selim'in damadı ve dönemin ünlü veziriazamı tarafından yaptırılan külliyenin bünyesinde 1573-74'ten az sonra faaliyete geçen Sokollu Mehmet Paşa Tekkesi[29], Mimar Sinan'ın İstanbul'da tasarladığı iki tarikat yapısından birisidir.[30] Kuruluşunda Halvetiliğe bağlı olan tekke daha sonra söz konusu tarikatla Celvetilik arasında birçok kez el değiştirmiş, Cumhuriyet döneminde uzun müddet işlevsiz kaldıktan sonra 1980'lerde oldukça kötü bir tadilat geçirerek Kur'an kursu olarak kullanılmaya başlamıştır.

Osmanlı döneminde "Langa-i Kebir" ya da "Langa Yenikapısı" olarak anılan semtte, Kâtip Kasım Mahallesi'nde II. Mehmet döneminde Çakır Ağa tarafından mescit olarak tesis edilen, vakfiyesi de 1479'da tescil edilen mescide ilk olarak Sinan Çavuş adındaki hayır sahibi 1586-87'de meşihat koyarak tekke işlevi kazandırmıştır. Tekke listelerinde daha çok "Mercimek Tekkesi"[31], olarak anılan bu tesise 18. yüzyılın son çeyreğinde veya 19. yüzyıl başında, Rifa'i tarikatından Şeyh Mehmet Sadık Efendi'nin (ö.1821) tekrar meşihat koyduğu anlaşılmaktadır. Yakınında yer alan mescitten ötürü "Alaca Mescit Tekkesi", ayrıca "Rifa'i, Sinan Çavuş, Şeyh Sadık, Şeyh Sadık Efendi" adlarıyla da anılan yapı başta hangi tarikata bağlı olduğu tespit edilemese de, M. Sadık Efendi tarafından ihyasını müteakip 1887'ye kadar Rifa'i, bu tarihten sonra da Nakşibendi tarikatına hizmet ettiği, 1918'deki Aksaray yangınında ortadan kalktığı bilinmektedir.

17. yüzyıldan itibaren çok sayıda kola ve şubeye ayrılarak İstanbul'da iyice kök salan tarikatlar, sayısını arttırdıkları tekkelerle mahalle dokusunda ve gündelik hayattaki izlerini derinleştirirler. Tekkelerin kapatıldığı 1925'e kadar uzayan bu süreçte Eminönü ilçesindeki tekke sayısında da önemli bir artış gözlenir. Kurulan yeni tekkelerin yanı sıra, cami, mescit, türbe, konut gibi, başka işlevler için inşa edilmiş birtakım yapılara, Osmanlı kaynaklarında "vaz'-ı meşihat" (şeyhlik konulması) olarak geçen yöntemle tekke işlevi kazandırılmıştır.

Sokullu Mehmet Paşa Tekkesi'nin Tevhidhane Girişi (Kadırga), Encümen Arşivi

Sultanahmet'te, Cankurataran Mahallesi'nde, Soğukçeşme Sokağı'nda, Ayasofya İmareti'nin karşısında, Topkapı Sarayı'nı kuşatan sur-u sultaniye sırtını dayanış olarak yer alan ve sarayda kapıağası olarak görev yapan banisinin adını taşıyan Malatyalı İsmail Ağa Tekkesi[32] (Tekkenin görüntüsü için Bk. sayfa 242.*) 1625-26'da kurulmuştur. "Mudanyalızade, Naziki, Şeyh Naziki, İsmail Ağa, İsmail Efendi" Kapuağası Malatyalı İsmail Ağa" gibi farklı adlarla da anılan tekke önce Celveti, daha sonra Nakşibendi ve Halveti-Şabani tarikatlarına bağlanmış, Cumhuriyet döneminde tevhidhane ve selamlık bölümleri tarihe karışan tekkenin harem bölümü 1986'da TTOK tarafından onarılarak "Ayasofya Konakları" otel kompleksine dâhil edilmiştir.

Nuruosmaniye'de, Mahmut Paşa Mahallesi'nde, 17. yüzyılın son çeyreğinde Halveti şeyhlerinden "Zakir Ahmet Efendi (ö.1711-12) tarafından tesis edilen Çâlâk Tekkesi[33], banisine ait "Çâlâk" lakabının yanlış telaffuz edilmesinden ötürü "Çaylak, Çaylak Baba, Çaylakzade" gibi garip adlarla da kaynaklara geçmiştir. Çeşitli tarikatlar (Bayrami-Himmeti, Halveti-Ramazani, Gülşeni) arasında el değiştirdikten sonra 1841'den itibaren Halvetiliğin Cerrahi koluna bağlanan tekke kapatıldıktan sonra harap düşerek ortadan kalkmıştır. Celveti şeyhlerinden Niksarlı Osman Keşfi Efendi (ö.1715) tarafından Vezneciler'de Kalenderhane Mahallesi'nde 17. yüzyılın son çeyreğinde (1682 ile 1689-90 arasında) faaliyete geçirilen tekke banisinin adıyla (Keşfi Osman Efendi Tekkesi[34]) tanındığı gibi "Kemter Baba, Keşfi Dede, Keşfi Efendi, Keşfi Osman, Keşfi Osman Efendi, Kutbü'l-Arifîn Şeyh Osman Keşfi-i Celveti, Celveti, Osman Efendi" olarak da kayıtlara geçmiştir. 1781-

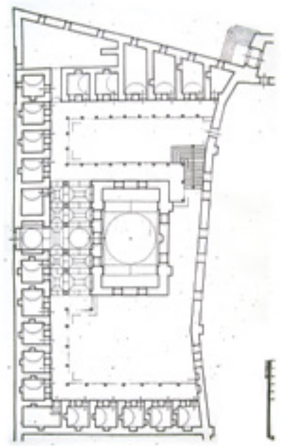

Sokullu Mehmet Paşa Tekkesi'nin Tevhidhane kat planı (Kadırga), M. Baha Tanman Arşivi

Keşfi Osman Efendi Tekkesi Mihrap Cehpesi (Vezneciler), M. Baha Tanman Arşivi.

1834 arasında yeniden inşa ettirilen ve Halveti-Cerrahi olan tekke 1902-03'teki son ihyasını müteakip Kadiriliğin Üveysi ve Eşrefi kollarına bağlanmıştır. Hallacı Mansur Sokağı'nda, İ.Ü. Zooloji Enstitüsü'nün karşısında yer alan tekke hâlen mesken olarak kullanılmaktadır.

Kadırga'da, Küçük Ayasofya Mahallesi'nde, Şehit Mehmet Paşa Yokuşu'nda, Sokollu Mehmet Paşa Külliyesi'nin karşısında yer alan ve "Özbekler, Buhari" gibi adlarla da anılan Buhara Tekkesi[35] 1692-93'te İstanbul defterdarı İsmail Bey tarafından kurulmuştur. Nakşibendiliğin anavatanı olan Orta Asya'dan İstanbul'a gelen, söz konusu tarikata mensup Özbek dervişlerinin barınması için kurulan özel işlevli tesislerdendir. 1887-88'de II. Abdülhamit, 1900'de de Buhara Hanlığı'na bağlı Hisar vilayetinin valisi Astankul bi Gül Kuşbigi tarafından yenilenen tekke Osmanlı yönetimiyle Orta Asya'daki hanlıklar arasında siyasi/diplomatik ve kültürel ilişkilerde önemli bir rol oynamıştır. Tekkeler kapatıldıktan (1925) sonra Türkistan Gençler Birliği, Türkistanlılar Kültür ve Sosyal Yardım Derneği ve Türkistanlılar Talebe Yurdu gibi birtakım kuruluşları bünyesinde barındırarak özgün işlevini sürdüren tekkenin harem bölümünde de son postnişin Şeyh Abdurrahman Efendi (ö.1953) ailesiyle ikamet etmiştir. 20. yüzyılın ortalarından itibaren harap düşen ve yangınlar geçiren tekke, 2006-2008 yıllarında İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından restore edilip bir tasarım merkezi olarak kullanıma açılmıştır.

Eski kaynaklarda "Irgat Pazarı, Esir Pazarı, Makasçılar"

Özbekler Tekkesi (Kadırga), M. Baha Tanman Arşivi.

Yıldız Dede Tekkesi Planı (Bahçekapı-Sirkeci), M. Baha Tanman Arşivi.

gibi farklı adlarla tarif edilen, günümüzde ise "Çarşıkapı" olarak tanınan semtte, Molla Fenari Mahallesi'nde, Osmanlı döneminde Tarihî Yarımada'nın başlıca tören caddesi olan Divanyolu (günümüzde Yeniçeriler Caddesi) üzerinde, bu caddenin Bileyiciler Sokağı ile yaptığı kavşakta yer alan Çorlulu Ali Paşa Tekkesi[36]1707-1709 arasında inşa ettirilmiştir. Külliye, aynı zamanda cami olarak kullanılan tevhidhanenin, şadırvan avlusunu kuşatan derviş hücrelerinin yanı sıra, bağımsız bir avlu çevresinde toplanan medrese (darülhadis) ve kütüphane birimleriyle hazireyi ve meşruta binalarını içerir. Banisi II. Mustafa'nın damadı ve III. Ahmet'in sadrazamlardan olan Çorlulu Ali Paşa'dır (ö.1711). Tekkenin hangi tarikata bağlı olduğu tespit edilememiştir. 19. yüzyılın başından itibaren İstanbul tekke listelerinde adına rastlanmayan tesisin bu dönemden sonra asli işlevini yitirerek külliyenin medresesine ilhak edildiği düşünülebilir. 1960-1963 arasında onarım geçiren yapılardan cami-tevhidhane cami olarak kullanımını sürdürmekte, tekke hücreleri turistik eşya dükkânı olarak kullanılmaktadır.

Bahçekapı'da, Hobyar Mahallesi'nde, Şeyhülislam Hayri Efendi Caddesi'nde yer alan Yıldız Dede Tekkesi'ne[37] adını veren zat İstanbul'un fethinde bulunan velilerdendir. Asıl adı Necmeddin Dede olan fakat "Yıldız Dede" veya "Yıldız Baba" lakaplarıyla tanınan bu zata fetihten sonra tekkenin bitişiğindeki Yıldız Hamamı'nın yerinde bulunan bir kilise "şükrâne" olarak temlik edilmiş, o da kilisenin yerine II. Mehmet vakfına ilhak olunan ve kendi ismiyle anılan hamamı inşa ettirmiş, vefatından sonra da hamamın külhanına defnedilmiştir. Tekke ise, I. Mahmut tarafından cülusundan (1730) hemen sonra, hamamın o zamanki sahibi Kemankeş Mehmet Ağa'nın izniyle Yıldız Dede'nin kabri yanında ikamet eden Halvetiliğin Ramazani kolundan Sinoplu Şeyh Seyyid Mustafa Dede'nin (ö.752-53) ricası üzerine inşa ettirilmiştir. "Necmeddin Dede, Yıldız, Yıldız Baba, Pazar" gibi adlarla da kayıtlara geçen tekke 1775-76'da I. Abdülhamit tarafından ihya edilmiş, 19. yüzyılın dördüncü çeyreğinde de son haliyle yeniden inşa ettirilmiştir. Halvetiliğin Ramazani koluna bağlı olarak faaliyete geçen tekke kuruluşundan az sonra aynı tarikatın Cerrahi koluna geçmiştir. Cumhuriyet döneminde tevhidhane-türbe bölümünün çatısı çökmüş, harem ve selamlık bölümleri ise mesken olarak kullanılmıştır.

18. yüzyılın ilk yarısında sarayın nüfuzlu Darüssaade ağalarından, "Büyük" lakabıyla tanınan Hacı Beşir Ağa'nın Alemdar Mahallesi'nde, Babiâli'nin karşısında 1745'te inşa ettirdiği külliyenin bünyesinde yer alan Hacı Beşir Ağa Tekkesi[38] özgün mimarisiyle günümüze gelebilen nadir tarikat yapılarındandır. Başından beri Nakşibendiliğe bağlı olan tekke "Beşir Ağa, Darüssaade Ağası, Darüssaade Ağası Hacı Beşir Ağa, El-Hac Beşir Ağa, Kızlarağası" gibi değişik şekillerde kayıtlara geçmiştir.

Eminönü Meydanı'nda Galata Köprüsü'nün yanında III. Mustafa döneminde (1757-1774) bir kadın tarafından inşa ettirilen Balıkpazarı Tekkesi'nin[39] 18. yüzyılın ortasından itibaren hiçbir tekke listesinde zikredilmemesi işlevi hakkında kuşku uyandırmaktadır. Hangi tarikata bağlı olduğu da bilinemeyen tekke 1936'da Eminönü Meydanı genişletilirken yıktırılmıştır.

Vezneciler'de, Kalenderhane Mahallesi'nde, Deruni Mehmet Efendi ve Hallacı Mansur sokaklarının kavşağında yer alan Derûni Mehmet Efendi Tekkesi[40] 18. yüzyılın son çeyreğinde faaliyete geçmiştir. Nakşibendi şeyhlerinden Derûni Mehmet Efendi'nin (ö.1811) kurmuş olduğu tekke kapatılmasını müteakip harap düşmüş, daha sonra yıktırılarak yerine İÜ Zooloji Enstitüsü inşa edilmiştir. "Derûni, Şeyh Mehmet Efendi" olarak da anılan tekkeden geriye kalan tek iz, baninin yeri değiştirilmiş ve kâgir olarak yenden inşa edilmiş olan türbesidir.

Sultanahmet'te, Atmeydanı'nda yer alan Düğümlü Baba Tekkesi[41] II. Mahmut'un arabacıbaşısı olan Arif Baba tarafından 1820'de, İbrahim Paşa Sarayı'nın o tarihte elbise ambarı olarak kullanılan tonozlu altyapısında tesis edilmiştir. Banisinden ötürü "Arabacıbaşı Tekkesi" olarak da anılan tesis, dönemin ünlü meczuplarından "Düğümlü Baba" lakaplı Amasralı Seyyid el-Hac Mustafa Efendi'nin (ö.1866) burada ikamet etmesi ve vefatından buraya defnedilmesi nedeniyle onun adıyla şöhret bulmuş ve İstanbul'da meczupların toplandıkları bir merkez hâline gelmiştir. Devlet ricalinden, Düğümlü Baba'ya bağlı olan ve ***Kemalname-i Düğümlü Baba*** başlıklı bir menakıbname kaleme alan İsmail Kemal Sadık Paşa tekkeyi tamir ettirmiş, İbrahim Paşa Sarayı'nın Türk ve İslam Eserleri Müzesi olmak üzere onarım görmesi sırasında, muhdes olduğu gerekçesiyle, kentin mistik folklorunda önemli yeri olan tekkenin bütün izleri ortadan kaldırılmıştır.

Çemberlitaş semtinin, Osmanlı döneminde "Sandıkçılar" veya "Sedefçiler" olarak anılan kesiminde, Mimar Hayrettin Mahallesi'nde, Kara Baba Sokağı'nda yer alan Kara Baba Tekkesi[42] "Kara Baba" lakaplı Rifa'i şeyhi Mehmet Hilmi Efendi tarafından 19. yüzyıl ortalarında kurulmuş, bir yangın geçirdikten sonra 1869-70'de yeniden inşa edilmiş, 1899-1900'de tekrar yenilenmiştir. Tekkelerin kapatılmasından sonra bir miktar tadil edilerek mesken olarak kullanılan yapı hâlen bu işlevini sürdürmektedir.

Sirkeci'de, kendi adını taşıyan sokakta yer alan ve Nakşibendiliğe bağlı olan Safveti Paşa Tekkesi[43] Tanzimat dönemi devlet ricalinden Safveti Paşa tarafından 19. yüzyıl ortasında inşa ettirilmiş, Cumhuriyet döneminde 1933'te ilkokul, daha sonra Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne bağlı depo olarak kullanılmıştır. Hayli tadilat görmüş olan kâgir yapı sağlam durumdadır.

İstanbul'da, tekkelerin son döneminde Nakşibendiliğin Halidi koluna bağlı merkezlerin en önemlisi olan Gümüşhaneli Tekkesi[44], III. Ahmet'in kızı ve Veziriazam Nevşehirli İbrahim Paşa'nın (ö.1730) eşi olan Fatma Sultan'ın (ö.1733) yaptırdığı, II. Mahmut'un 1827-28 yılında yeniden

Deruni Mehmet Efendi Tekkesi (Vezneciler), Necdet İşli Arşivi.

Gümüşhaneli Tekkesi-Fatma Sultan Camii (Cağaloğlu), Encümen Arşivi.

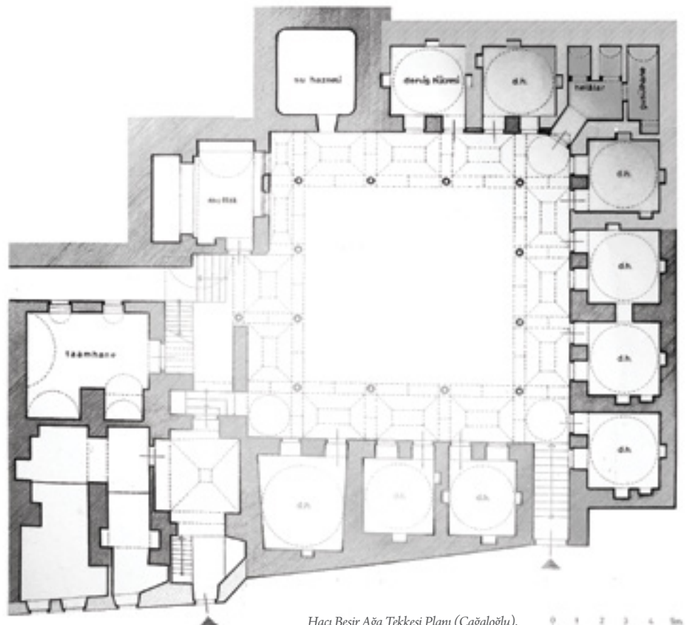

Hacı Beşir Ağa Tekkesi Planı (Cağaloğlu), M. Baha Tanman Arşivi.

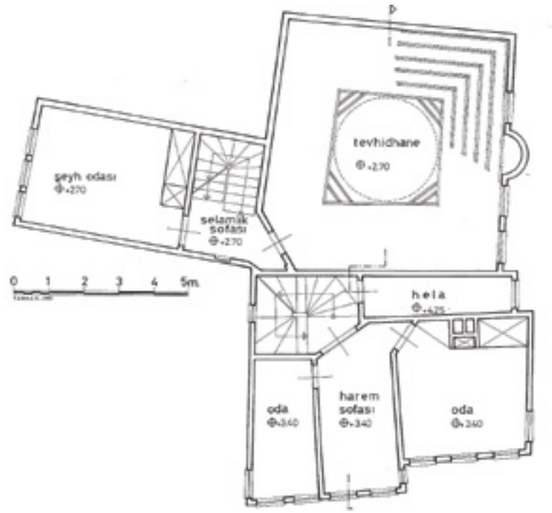

Kaygusuz Tekkesi 1. Kat Planı (Sultanahmet), M. Baha Tanman Arşivi.

inşa ettirdiği camiye, geçen yüzyılın ileri gelen din bilginlerinden ve Nakşibendi-Halidi şeyhlerinden Ahmet Ziyaeddin Gümüşhanevi (ö.1893) tarafından 1859'da meşihat konulması suretiyle tesis edilmiştir. 1925'te tekkelerin kapatılmasını müteakip kadro harici camiler arasına katılmış, harem ve selamlık bölümleri bir müddet İstanbul valiliğinin yatakhanesi, cami-tevhidhanenin bir kısmı da elbise deposu olarak kullanılmıştır. 1950'lerde Türkiye Anıtlar Derneği tarafından ihya edilecek camiler listesine alınmış olmasına rağmen 1956-1957 yıllarında, "imar" adı altında İstanbul'u kasıp kavuran eski eser kıyımı sırasında, Babıâli Caddesi'nin genişletilmesi gerekçesiyle yıktırılmış, daha sonra 1974'te tekkenin arsası Defterdarlık tarafından Vakıflar'dan satın alınarak otopark ve yeşil alan olarak düzenlenmiştir.

Sultanahmet'te, Alemdar Mahallesi'nde, İncili Çavuş Sokağı ile aynı adı taşıyan çıkmazın kavşağında yer alan Kaygusuz Tekkesi[45] 1863-64'te Kadiri tarikatından "Kaygusuz Baba" lakaplı Akkavukzade Şeyh İbrahim Efendi (ö.1872) tarafından kurulmuştur. "Kaygusuz Baba, Şeyh Kaygusuz" olarak da anılan tekkenin tevhidhane bölümü cumhuriyet döneminde çökmüştür. Harap durumda olan diğer birimler mesken olarak kullanılmaktadır.

Tekke listelerinde yeri "Ayasofya-i Kebir'de, Soğukçeşme'de" şeklinde tarif edilen, bugünkü Alemdar Mahallesi'nde, Zeyneb Sultan Camii'nin yakınında olduğu bilinen Şeyh Hulusi Efendi Tekkesi[46] Rifa'i şeyhlerinden Mustafa Hulusi Efendi tarafından tesis edilmiş, vakfiyesi 1863-64'te tescil edilmiştir. Başlangıçta Rifa'i tarikatına bağlı olan tekke az sonra (1885'ten önce) Kadiri tarikatına bağlanmış ve Cumhuriyet döneminde ortadan kalkmıştır.

Sultanahmet'te, "Kabasakal" veya "Arasta" olarak anılan mevkide, Cankurtaran Mahallesi'nde, Kabasakal Caddesi üzerinde yer alan Seyyah Aziz Tekkesi[47] 1868-69'da Sultan Abdülaziz tarafından tesis edilmiştir. Sultan Ahmet Külliyesi'nin arastası ile karşı karşıya olmasından dolayı "Arasta Tekkesi" olarak da anılan, ayrıca "Seyyah Şeyh, Şeyh Aziz Efendi" adlarıyla da tanınan tekke Rifa'iliğe bağlıdır. Altyapısı bu mevkide yer alan eski vezir saraylarından arta kalan yüksek çevre duvarı ve kitabesi çalınmış cümle kapısı dışında kalan bütün tekke birimleri ortadan kalkmış, avluda bulunan kabirler de başka bir yere taşınmıştır.

Abdurrahman Şami Tekkesi'nde Türbenin Dua Penceresi (Sultanahmet), Encümen Arşivi.

Esâmi-i Tekâyâ Defteri'nde "Mısırlı İbrahim Tekkesi"[48] olarak kayıtlı tekke Ayasofya ile Haseki hamamı arasında, günümüzde ortadan kalkmış olan yapı adasında yer almaktaydı. Hacce Fatma Hanım tarafından 1869-70'de vakfedilen ve Kadiriliğe bağlı olan tekkenin yegâne görüntüsü G. Fossati'nin Ayasofya'yı güneydoğudan tasvir eden gravüründe karşımıza çıkar.

Abdurrahman Şami Tekkesi[49] Sultanahmet'te, Cankurtaran Mahallesi'nde, Kabasakal Caddesi ile Tevkifhane Sokağı'nın kavşağında, TTOK'ye ait Yeşil Ev Oteli'nin bitişiğinde yer alır. Tekkeye adını veren Abdurrahman Şami'nin, Arapların 668-669 yılında İstanbul'u kuşatmaları sırasında şehit düşen sahabelerden olduğu ve Ebû Eyüp el-Ensari'nin sancaktarlığını yaptığı rivayet edilir. İstanbul'daki diğer sahabe kabir ve türbeleri gibi, fetihten sonra ihdas edilmiş olması muhtemel bu makamın, uzun süre mütevazı bir ziyaretgâh olarak kaldıktan sonra I. Abdülhamit tarafından ihya ve kendi vakfına tescil ettirildiği anlaşılmaktadır. Tekkenin kurulması ise Rifa'i tarikatına mensup türbedar Şeyh Mehmet Raşid Efendi'nin (ö.1878-79) 1873-74'te türbeye meşihat koydurması suretiyle olmuştur. Otel olan Şehremaneti Muhasebecisi Reşat Efendi Konağı'nın Serkurena Osman Bey tarafından, tekkenin selamlığı olarak kullanılmak üzere tamir ettirildiği ve 1885'te açılış töreninin icra edildiği bilinmektedir. "Sancaktar, Sancaktar Baba" olarak da anılan tekke kapatıldıktan sonra bakımsızlıktan harap olmuş, 1985'te TTOK tarafından Vakıflar'dan kiralanmış ve onarılmış, tevhidhane ile türbe özgün biçimleriyle korunarak küçük bir müzeye dönüştürülmüş, harem ve selamlık bölümleri ise Yeşil Ev Oteli'nin kullanımına tahsis edilmiştir.

Mısırlı İbrahim Tekkesi (Sultanahmet), Caspard Fossati, Ayasofia Constantinople, Londra 1852.

1891-92 yılındaki vakıf kaydında "Langa'da, Cellat Çeşmesi'nde, Tokmaklı Dede Türbesi'nin avlusunda" yer aldığı ve Rifa'i tarikatından Şeyh Mahmut Ekrem Efendi tarafından tesis edildiği belirtilen, Şeyh Ahmet Muhyiddin Efendi'nin 20. yüzyıl başına ait ***Tomar-ı Tekâyâ***'sında "Hamidiyye Tekkesi"[50] olarak anılan tekke bu bölgedeki yangınlarda -büyük ihtimalle 1918'deki Aksaray yangınında- ortadan kalkmış olmalıdır. Baba Cafer Tekkesi gibi, bu tesisin de "Tokmaklı Dede" lakaplı ve muhtemelen "mecâzib-i ilahiyeden" olan bir velinin türbesi yanında tesis edilmiş "türbe-zaviyelerden" birisi olduğu kesindir.

Yalnızca Şeyh Ahmet Muhyiddin Efendi'nin 20. yüzyıl başına ait ***Tomar-ı Tekâyâ***'sında, "Kumkapı'da Musalla Mescidi Zaviyesi"[51] şeklinde adı geçen ve ortadan kalkmış bulunan tesisin 19. yüzyıl sonlarında faaliyete geçtiği söylenebilir.

Bunlardan başka, Tarihî Yarımada'daki vakıfların dökümünü içeren ***İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri***'nde, sabık Eminönü ilçesi sınırları içinde yer alan, ancak tamamen ortadan kalkmış bulunan ve tam olarak ne yerleri ne de kuruluş tarihleri tespit edilebilen bazı tarikat yapılarının adları verilmektedir. Bunlardan bazılarının İstanbul'un fetih (1453) ile vakıf kayıt tarihleri arasında, bazılarının da fetih ile adı geçen kaynağın tarihi (1453-1546) arasında tesis edilmiş oldukları söylenebilir. Çoğunun hangi tarikata hizmet etmiş olduğu da meçhuldür.

Bu yapılardan, Unkapanı'nda, Hızır Bey (bugünkü Hacıkadın) Mahallesi'nde, Voynuk Şüca Mescidi'nin yanında yer aldığı bilinen ve 1453-1504 arasına tarihlenen Güreşçiler Tekkesi[52] spor tarihimiz açısından çok önemli bir kuruluştur. "Tekke-i Güreşçiyân" ve "Câviye-i Keştîkirân" olarak da anılan bu tekke ne yazık ki hiçbir iz bırakmadan tarihe karışmıştır.

İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri'nden varlığı tespit edilebilen, hiçbir izi günümüze ulaşmayan ve inşa tarihi bilinemeyen diğer tarikat yapıları şunlardır: Sultanahmet'te, Uzun Şüca Mescidi (bugünkü Binbirdirek veya Emin Sinan) Mahallesi'nde Baba Iraki Zaviyesi[53] (1453-1507 arası); aynı mahallede Ulaş Baba Zaviyesi[54] (1453-1507 arası); Saraçhanebaşı'nda, Kemalpaşa Mahallesi'nde Derviş Hüseyin Zaviyesi[55] (1453-1509 arası); aynı mahallede "matbah" (aşevi) ile donatılmış Derviş Hasan bin İshak Fakih Zaviyesi[56] (1453-1546 arası); Vezneciler'de, Balabanağa Mahallesi'nde, Kalenderhane yakınında Beğiş Bacı Zaviyesi[57] (1453-1546 arası); aynı mahallede Müsliman Dede Zaviyesi[58] (1453-1546 arası); Ayasofya civarında, İshak Paşa Mescidi (bugünkü Cankurtaran) Mahallesi'nde derviş hücreleri olan Hazret-i Şeyh Emir Hasan Hankahı[59] (1453-1546 arası); Eminönü'nde, Mısır Çarşısı'nın arkasında, Çelebioğlu Mescidi (bugünkü Çelebioğlu Alaettin) Mahallesi'nde Seydi Divane Zaviyesi[60] (1453-1546 arası). Diğer taraftan, sabık Eminönü İlçesi sınırları içinde kaldığı bilinen, kuruluş tarihi tespit edilemeyen, ancak daha geç bir döneme ait olması muhtemel, bütünüyle tarihe karışmış bulunan bir grup tarikat yapısı daha vardır: Cankurtaran Mahallesi'nde, Ayasofya'nın ile Bab-ı Hümayun'un karşısında bulunan ve yerine 1846'da yapımına başlanan Darülfünûn (sonradan Adliye Nezareti) binasının inşa edildiği Cebehane-i Amire'ye bitişik olan ve 1784'te faal olduğu anlaşılan Ağa Şeyh Tekkesi[61] (diğer adları: Nakşibendi Ağa Şeyh, Tazıcıbaşı, Yazıcıbaşı); Langa'da keza 1784'te faal olduğu tespit edilen Muid Hasan Efendi Zaviyesi[62]; Aksaray'da Sekbanbaşı İbrahim Bey (bugünkü Kırkçeşme) Mahallesi'nde Babanzade Mustafa Çelebi Tekkesi[63]; Süleymaniye'de bulunduğu ve beş adet postnişini olduğu bilinen Hilalci Hanı Tekkesi.[64]

Gümüşhaneli Tekkesi'nin İç Görünümü (Cağaloğlu), Encümen Arşivi.

Sonuçta,1453'ten tekkelerin kapatıldığı 1925'e kadar, Eminönü ilçesinin bugünkü sınırları içinde varlığı tespit edilebilen 57 tarikat yapısından 26 tanesi bütünüyle veya bazı birimleriyle günümüze ulaşabilmiş, 31 tanesi ise tamamen ortadan kalkmış olup içlerinden bir kısmının yerini bile tespit etmek mümkün olamamaktadır. İstanbul'un diğer kesimlerinde olduğu gibi, Eminönü'nde de en büyük tarihî eser kaybı tarikat yapılarında gözlenir. Bu kaybın sebepleri arasında, çoğunluğu ahşap olan yapıların önemli bir kısmının yangınlarda yok olması sayılabilir. Ayrıca, 1925'te tekkelerin kapatılmasından sonra söz konusu yapıların çoğunlukla işlevsiz kalması ve kaderlerine terk edilmesi de bu yok oluşu hızlandırmıştır.

Günümüze ulaşabilen örneklerden 8 tanesi cami olarak kullanılmaktadır: Bursa, Akbıyık, Şeyh Vefa, Küçük Aya-

Malatyalı İsmail Ağa Tekkesi (Sultanahmet), Caspard Fossati, Ayasofia Constantinople, Londra 1852.

sofya, İbrahim Paşa, Saraç İshak, Çorlulu Ali Paşa tekkeleri ile Kalenderhane. Esasen bu örneklerin hepsi başından beri çift işlevli (mescit-tekke veya cami-tekke niteliğinde) kuruluşlardır. Buhara ve Sinan Erdebili tekkeleri kültür faaliyetlerine hizmet etmekte, turizm işlevinin yoğunlaştığı Sultanahmet'te yer alan Abdurrahman Şami ve Malatyalı İsmail Ağa tekkeleri otel olarak kullanılmakta, Sokollu Mehmet Paşa Tekkesi Kur'an kursu, Kara Baba Tekkesi konut, Safveti Paşa Tekkesi Vakıflar'a bağlı depo, Çorlulu Ali Paşa Tekkesi'nin mescit-tevhidhanesi cami, hücreleriyle avlusu ise dükkân ve kahvehane olarak kullanılmaktadır. Baba Ali Şah bin Zengi Zaviyesi ile Helvai, Altuncuzade, Yıldız Dede ve Kaygusuz tekkeleri ise işlevsiz kalmış ve yok olmaya yüz tutmuştur. Seyyid Üryan bin Seyyid Mehmet Zaviyesi ile Aydınoğlu ve Derûni tekkelerinden geriye türbe ve hazire, Seyyah Aziz Tekkesi'nden ise çevre duvarıyla cümle kapısı kalabilmiştir.

Eminönü'ndeki bu tesislerin çoğu kuruluşlarını izleyen zaman zarfında tarikatlar arasında el değiştirmiştir. Bu nedenle tarikatlar arasındaki dağılımı kesin olarak tespit etmek imkânsızdır. Ancak 19. yüzyıl sonlarında faal olan yaklaşık 33 tekkeden 9'u Halvetiliğe, 8'i Nakşibendiliğe, 8'i Rifa'iliğe, 4'ü Kadiriliğe, 2'si Celvetiliğe, 2'si de Sa'diliğe bağlıydı.

Eminönü'ndeki tarikat yapıları, bağlı oldukları tarikat içindeki statülerine ve toplumsal işlevlerine göre şu şekilde sınıflandırılabilir:

Şeyh Vefa Tekkesi gibi, belirli bir tarikatın veya tarikat kolunun merkezi (asitane) statüsünde olan, geniş kapsamlı tarikat yapıları; bunlara bağımlı olarak faaliyet gösteren, büyük çoğunluğu mahalle dokusu içinde "erimiş" olan, zaviye statüsündeki küçük kapsamlı tesisler; spor merkezi niteliğindeki Güreşçiler Tekkesi veya misafirhane ağırlıklı Buhara Tekkesi gibi, özel işlevleri olan tarikat yapıları. Ayrıca söz konusu yapılar, içerdikleri birimlerin dağılımı ve bunların arasındaki ilişkilere, daha açık bir deyişle, yerleşim düzenine göre de sınıflandırılabilir. Örneğin Şeyh Vefa, Küçük Ayasofya, Sokollu Mehmet Paşa, Çorlulu Ali Paşa, Hacı Beşir Ağa tekkeleri, yerleşim düzenleri bakımından açık avlulu Osmanlı medreselerine ve bunların bir türevi olan ortak avlulu cami-medrese manzumelerine benzeyen gruba girerler. Söz konusu beş örneğin de, padişah, veziriazam, kapıağası, darüssaade ağası gibi Osmanlı yönetici sınıfına ve Saray'a mensup kişiler olması dikkati çeker. Yerleşim düzenleri şu şekilde özetlenebilir. Namaz ve tarikat ayini işlevlerine tahsis edilen mescit/cami-tevhidhane birimine açılan ve genellikle şadırvanla donatılan avlunun çevresinde dervişlerin barındığı hücreleri sıralanmakta, selamlık birimleriyle mutfak-kiler kesimi de bazen bunlara eşlik etmekte, şeyh ailesinin ikametgâhı olan harem bölümü söz konusu kesimlerden soyutlanmaktadır.

Bu gruba giren yapıların bazılarında diğerlerinden farklı düzenler dikkati çeker. Örneğin Şeyh Vefa Tekkesi'nde şadırvan avlusunu çevreleyen hücrelerin bir kısmı tekkeye, bir kısma da medreseye ait olup cami namaz saatleri dışında hem tevhidhane hem de dershane olarak kullanılmaktaydı. Söz konusu düzen daha sonra Kasımpaşa'daki Piyale Paşa Külliyesi'nde (1573 civarı) de tekrar edilecektir.

Diğer taraftan Sokollu Mehmet Paşa Tekkesi'nde, arazi verileri hesaba katılarak çok değişik ve kullanışlı bir çözüm üretilmiştir: Arsanın kuzey kesimini işgal eden cami-medrese ikilisinden soyutlanan tekkenin tevhidhanesi mihrap eksenine, bunun doğu ve batı yönlerine de derviş hücrelerinin kuşattığı birer avlu yerleştirilmiş, çukurda kalan batı yönündeki avlu iki kat yüksekliğinde tasarlanarak zemin katta derviş hücrelerinin altına mutfak, kiler ve taamhane (yemekhane) birimleri, tevhidhanenin altında da küçük bir hamam kondurulmuştur.

İkinci bir grup oluşturan, cami tekke veya mescit tekke olarak tasarlanmış, çift işlevli kuruluşlarda, aynı zamanda çevre halkının ibadet ihtiyacını karşılayan ayin mekânı, bazen de buna bitişik olan türbe diğer tekke birimlerinden tamamen soyutlanarak şadırvan avlusunun kıble yönüne yerleştirilmiş, harem dışında kalan bölümler, avlunun diğer yönlerine serpiştirilmiştir. Dağınık yerleşimli küçük külliyeler oluşturan bu kuruluşların büyük çoğunluğunda harem bölümü avlunun çevresinden soyutlanmış, genellikle bağımsız bir bahçeye (harem bahçesi) sahip olan bu bölüm ayrı bir girişle donatılmıştır. Çoğu zaman ibadet-ayin binalarının batı, doğu ve güney yönleri hazirelere ve türbelere tahsis edilmektedir. Tekkelerin kapatılmasından sonra mescit/cami-tevhidhane bölümleri yalnızca cami olarak işlevini sürdürmüş, türbeler ziyaretgâh olarak varlığını korumuş, ancak tekke hayatının son bulmasıyla işlevini yitiren diğer bölümler tarihe karışmıştır.

Bursa, Akbıyık, Kalenderhane, İbrahim Paşa, Saraç İshak tekkeleri bu gruba örnek olarak verilebilir. Söz konusu yapılar içinde Bursa Tekkesi, zemin katta türbenin, bunun üzerinde de mescit-tevhidhane biriminin yer almasıyla diğerlerinden ayrılır. Yapıda gözlenen bu sıra dışı tasarım kısmen arsanın darlığıyla açıklanabileceği gibi, Osmanlı öncesi Anadolu Türk mimarisindeki kümbetlerine uzanan bir geleneğe de bağlanabilir. İstanbul'da benzer bir uygulama Üsküdar Mevlevihanesi'nde de karşımıza çıkmaktadır. İstanbul'un bütününde olduğu gibi, Eminönü'nde de en fazla örnekle temsil edilen üçüncü bir gruba, ibadete ve ziyarete ilişkin bölümler (tevhidhane/semahane/meydan, türbe), gündelik hayatın cereyan ettiği bölümlerin (derviş hücreleri, selamlık, harem, mutfak, taamhane vs.) tamamı veya bir kısmıyla aynı kitlenin içine, fonksiyon şemasının gerektirdiği biçimde yerleştirilmiştir. Tasarımları, cephe düzenleri ve ayrıntıları bakımından, bulundukları bölgenin ve inşa edildikleri dönemin sivil mimarisiyle büyük yakınlık gösteren bu yapılar -birkaç istisnai örnek dışında- "ev-tekkeler" olarak adlandırılabilir. Ahşabın İstanbul sivil mimarlığındaki egemenliği bu yapılarda da devam eder. Bu tür tarikat yapılarının önemli bir kısmı 19. yüzyılda tesis edilmiş, daha eski tarihli olanlar da, ahşabın neme ve yangına dayanıksızlığı yüzünden aynı yüzyılda yeniden inşa edilmiştir. Buna rağmen, tarikat yapılarındaki eğitim-ibadet-barınma birlikteliğini en çarpıcı biçimde tasarıma yansıtan bu örnekler, tarihteki ilk tarikat yapılarının "şeyh evlerinden" kaynaklandığı düşünülecek olursa, kadim bir geleneği sürdüren örnekler olmaktadır.

Söz konusu gruba giren örnekler Baba Alişah bin Zengi Zaviyesi ile Aydınoğlu, Helvai, Sinan Erdebili, Altuncuzade, Malatyalı İsmail Ağa, Keşfi Dede, Buhara, Yıldız Dede, Kara Baba, Kaygusuz ve Abdurrahman Şami tekkeleridir. Bunlar arasında Buhara ve Yıldız Dede tekkelerinde gözlenen girift ve ilginç tasarım şemaları ayrıca kayda değerdir.

Helvai Dede Tekkesi (Vezneciler), M. Baha Tanman Arşivi.

Kısaltmalar

Âsitâne: *Âsitâne-i Aliyyede ve Bilâd-ı Selâsede Kâin El'an Mevcud ve Muhterik Olmuş Tekkelerin İsim ve Şöhretleri ve Mukabele-i Şerife Günleri Beyân Olunur, İstanbul, 1256/1840.*

Ayverdi III: *E. Hakkı Ayverdi, Osmanlı Mi'mârîsinde Fatih Devri, III, İstanbul, 1973.*

Ayverdi IV : *E. Hakkı Ayverdi, Osmanlı Mi'mârîsinde Fatih Devri, IV, İstanbul, 1974.*

Bayrı : *M. Halit Bayrı, İstanbul Folkloru, İstanbul, 1972.*

Çetin:*Atilla Çetin, "İstanbul'da Tekke, Zâviye ve Hankahlar Hakkında Hakkında 1199(1784) Tarihli Önemli Bir Vesika", Vakıflar Dergisi, XIII(1981), 583-590.*

Dâhiliye: *Bab-ı Alî, Nezâret-i Umûr-u Dâhiliye, Sicil Nüfus İdare-i Umûmiyesi, Dersaadet ve bilâd-ı selâsede nüfus-u millîsine mahsus istatistik cedvelidir, R.1301/1885-86.65*

DBİSTA:*Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, yay. Kültür Bakanlığı – Tarih Vakfı.*

Dergehname: *Müminzade Ahmet Hasîb Efendi, Dergehname, 1750 civ., Süleymaniye Ktp, Esat Efendi Böl., no.3465, Müstakimzade Mecmuası içinde, v. 65b-68a; Atatürk Kitaplığı, O. Ergin yazmaları, no.561, Mecmua içinde, s. 208-210, 213, 217; Atatürk Kitaplığı, Belediye yazmaları, no.0.43, Mecmua içinde, 200-208.*

Dergehname-Kut: *Günay Kut – Turgut Kut, "İstanbul Tekkelerine Ait Bir Kaynak: Dergeh-nâme", Varia Turcica, IX, Türkische Miszellen-Robert Anhegger Armağanı, İstanbul 1987, 213-236.*

Eminönü: *Mehmet Doğru – Yüksel Kanar – Süleyman Mollaibrahimoğlu – M. Ali Arslan – Kemal Kızgın, Eminönü Camileri, İstanbul, 1987.*

Ergin: *Hâlâ Âsitâne-i Aliyyede ve Civârında Vâki Olan Dergâh ve Zevâyâ ve Mahall-i Zikrullah İstanbul tekkeleri listesi, Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin yazmaları, no.1825, yaklaşık 1220.*

Evliya: *Evliya Çelebi Seyahatnamesi (Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu – Dizini) 1. Kitap : İstanbul, haz. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul, 1996.*

Hadika: *Hüseyin Ayvansarayi, Hadikatü'l-Cevâmi, I-II, İstanbul, 1281/1865.*

Hankahname: *Beşiktaş Cemiyet-i İlmiye üyelerinden Melekpaşazade Kadri Beyefendi, Hankâhname (İstanbul tekkeleri listesi), Süleymaniye Kütüphanesi, N. Arlasez böl., no.36, 1833-1846 arası.*

Hipodrom: *M. Baha Tanman - A. Vefa Çobanoğlu, "Atmeydanı ve Çevresinde Osmanlı Mimarisi – Otoman Architecture in Atmeydanı and its Environs", Hipodrom / Atmeydanı İstanbul'un Tarih Sahnesi – Hipodrome / Atmeydanı – A Stage for Istanbul's History, yay. Pera Müzesi, İstanbul, 2010, II, 32-70.*

İhsaiyat: *1328 Senesi İstanbul Beldesi İhsaiyat Mecmuası, İstanbul, R.1329/1913-14.*

İSTA: *İstanbul Ansiklopedisi, yay. R. Ekrem Koçu.*

Kılıç: *Kılıç, "Yedi Tepeli Şehrin Tekkeleri ve Muhyiddîn Efendi'nin 'Tomâr-ı Tekâyâ'sı", İstanbul Armağanı 3 – Gündelik Hayatın Renkleri, yay. İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul, 1997, 259-274.*

Maliye: *Maliye Nezâreti, İstanbul tekkeleri taamiye ve tahsisat defteri, R.1325-26/1910.*

Muslu: *Ramazan Muslu, Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (18. Yüzyıl), İstanbul, 2003.*

Müller-Wiener: *Wolfgang Müller-Wiener, İstanbul'un Tarihsel Topografyası, çev. Ülker Sayın, yay. YKY, İstanbul, 2001*

Münib: *Bandırmalızade es-Seyyid Ahmet Münib Üsküdarî, Mecmuâ-i Tekâyâ, İstanbul, 1307/1889-90.*

Okan: *Aysel Okan, İstanbul Evliyaları, İstanbul, 1964.*

Osman Bey: *Hacı İsmail Beyzade Osman Bey, Mecmuâ-i Cevâmi II, İstanbul, 1304/1886-87.*

Öz: *Tahsin Öz, İstanbul Camileri, I-II, yay. Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1997.*

Saliha Sultan: *Sultan II. Mahmut'un Kızı Saliha Sultan ile Tophane-i Amire Müşiri Halil Rif'at Paşa'nın İzdivacı Merâsimindeki Davetlilerin Kaydına Mahsus Defterde İsimleri Geçen Şeyh Efendiler, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, İbnülemin M. Kemal İnal yazmaları, no.2802, 21 Zilhicce 1249 (1 Mayıs 1834), v.19b.*

Saliha Sultan-Aynur: *Hatice Aynur, "Saliha Sultan'ın Düğün Töreni ve Şenlikleri", Tarih ve Toplum, 11/61(Ocak 1989), 30-39.*

Sefine: *Hüseyin Vassaf Efendi, Sefine-i Evliyâ-yı Ebrâr V, 1342/1923-24, Süleymaniye Kütüphanesi, yazma bağışlar, no.2309.*

Tabibzâde: *Tabibzâde Derviş Mehmet Şükri bin, İsmâil, İstanbul Hankâhları Meşâyihi, (yay. Haz. Turgut Kut), Harvard, 1995.*

Tahrîr: *Ö. Lütfi Barkan – E. Hakkı Ayverdi, İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri 953(1546) Tarihli, İstanbul, 1970.*

Tanman 1987: *M. Baha Tanman, "Relations entre les semahane et les türbe dans les tekke d'Istanbul", Ars Turcica - Akten des VI. Internationaler Kongresses für Türkische Kunst, München, 1987.*

Tanman 1992: *M. Baha Tanman, "Settings for the Veneration of Saints", The Dervish Lodge - Architecture, Art and Sufism in Ottoman Turkey, Berkeley-Los Angeles-Oxford, 1992, 130-171.*

Tanman 2002: *M. Baha Tanman, "Osmanlı Mimarisinde Tarikat Yapıları/ Tekkeler", Türkler, Ankara, 2002, XII, 149-161.*

Tanman 2003: *M. Baha Tanman, "Osmanlı Mimarisinde Tarikat Yapıları / Tekkeler", Osmanlı Uygarlığı, haz. Halil İnalcık – Günsel Renda, Kültür Bakanlığı, İstanbul, 2003, I, 289-307.*

Tanman 2005a: *M. Baha Tanman, "Un champ inexploré de l'architecture domestique ottomane: Les harems et les selamlıks des tekkes", Actes des VI et VIIe Congrès sur le Corpus d'Archéologie Ottomane sur. Selsebils, Minarets, Mausolées et Souks a l'Époque Ottomane, Tunis, 2005, 51-71.*

Tanman 2005b: *M. Baha Tanman, "Osmanlı Mimarisinde Tarikat Yapıları / Tekkeler", Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler, yay. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara, 2005, s306-363.*

Tanman 2010: *"İstanbul'da Klasik Dönem Osmanlı Mimarisi", Kültürler Başkenti İstanbul, ed. F. Başar, yay. İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti - Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul, 2010, 156-179.*

TDVİA: *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, yay. Türkiye Diyanet Vakfı.*

Topkapı: *İstanbul'da Sur Dâhilinde ve Haricinde Muhtelif Tarikatlara Ait Tekkelerin ve Yine Eyüp, Kasımpaşa, Sütlüce, Galata ve Boğaziçi'ndeki ve Üsküdar Havâlisindeki Tekâyânın İsimleri, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, no.E.1772,3333, 1805-1826 arası.*

Vakıflar: *Esâmi-i Tekâyâ Defteri (E. Hakkı Ayverdi'nin istinsah etmiş olduğu nüsha), İstanbul Vakıflar Başmüdürlüğü Arşivi, R.1341/1925.*

Yılmaz: *H. Kâmil Yılmaz, Aziz Mahmûd Hüdâyî ve Celvetiyye Tarîkatı, İstanbul, 1982,*

Yola: *Şenay Yola, Schjejch Nureddin Mehmet Cerrahî und sein Orden (1721-1925), Berlin, 1982.*

Yücer 2003: *H. Mahmut Yücer, Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl), İstanbul, 2003.*

Yücer 2010: *H. Mahmut Yücer, Şeyh Sa'deddîn Cebavî ve Sa'dîlik, İstanbul, 2010.*

Yüksel: *İ. Aydın Yüksel, Osmanlı Mimârîsinde II. Bâyezid-Yavuz Selim Devri, V, İstanbul, 1983.*

Zâkir: *Zâkir Şükrî Efendi, Die Istanbuler Derwisch-Konvente und ihre Scheiche (Mecmua-i Tekâyâ), yay. M. Serhan Tayşi - Klaus Kreiser, Freiburg, 1980.*

Zühdü Bey: *İstanbul tekkeleri listesi, Süleymaniye Kütüphanesi, Zühdü Bey böl., no.489, 1823 civarı.*

Dipnotlar

[1] Bu yazıda, Eminönü bölgesi sınırları içinde, Fatih döneminden 1925'e kadar tekkelerin gelişimine ve kent dokusu içindeki dağılımına, başka bir deyişle, ilçenin tarihî topografyasındaki yerlerine ağırlık verilmiş, söz konusu yapıların tek tek mimari özelliklerinden söz edilmemiştir. Bu konuda ayrıntılı bilgi edinmek için dipnotlarındaki kaynaklara, özellikle müellifin Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi'nde yayımlamış olduğu maddelere başvurulabilir. Metinde bütünüyle ya da bazı birimleriyle günümüze ulaşabilen tekkeler düz ve bolt karakterle, tamamen ortadan kalkmış olanlar ise italik ve bolt karakterle yazılmıştır.

[2] Henüz İstanbul'daki tekkelerin tam bir envanteri yapılmamış olduğu için, bizim şimdilik tespit ettiğimiz bu sayıya ihtiyatla yaklaşmak daha doğru olacaktır.

[3] Bu terim, Sûfîler arasında, tasavvufun inceliklerinden haberdar olmayan kişileri ifade etmekteydi (Abdülbaki Gölpınarlı, Tasavvuf'tan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri, İstanbul, 1977, 151; Süleyman Uludağ, Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, İstanbul, 2001, 157).

[4] Zamanla çevresi yoğun şekilde iskân edilmiş olan Galata, Yenikapı, Kasımpaşa ve Beşiktaş/Bahariye Mevlevihaneleri tesis edildikleri dönemde şehrin çevresinde, mesire niteliğini haiz kesimlerde yer almaktaydı (M. Baha Tanman, "İstanbul'da Mevleviliğin Fiziksel Ortamı –The Physical Setting of the Mevlevî Order in İstanbul", Saltanatın Dervişleri Dervişlerin Saltanatı–The Dervishes of Sovereignty The Sovereignty of Dervishes, yay. İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2007, 76-113).

[5] Çetin, 584; Hadika, I, 240; Osman Bey, I, 118-199, no.172; Vakıflar, no.211; Mehmet Ziya, İstanbul ve Boğaziçi, İstanbul, 1928, I, 326-327; İSTA, II, 1052-1053; Ayverdi III, 501; Eminönü, 18-19; Tanman 1987, 315; Tanman 1992, 148; M. Baha Tanman, "Bursa Tekkesi Mescidi", DBİSTA, II, 340-341; Öz, I, 3.

[6] Evliya, I, 32; Hüseyin Ayvansarayi, Mecmua-i Tevârih, yay. F. Çetin Derin Vahit Çabuk, İstanbul, 1985, 408-410; Vakıflar, no.110; İSTA, IV, 1733-1737; Okan, 181-185; Bayrı, 154-156; Ara Altun, "Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi-Bir Deneme", Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan, İstanbul, 1981-1982, 429; Oktay Aslanapa, Osmanlı Devri Mimarisi, İstanbul, 1986, 254; A. Özcan, "Baba Câfer Zindanı", TDVİA, IV, 366-367; Semavi Eyice, "Dünüyle, Bugünüyle, Çevresiyle Zindan Kapısı", İstanbul, 3(Ekim 1992), 129-138; M. Sabri Koz, "Baba Cafer", DBİSTA, I, 515; M. Baha Tanman, "Baba Cafer Türbesi ve Tekkesi", DBİSTA, I, 515-516.

[7] Tahrîr, 10, n.66, 390, no.2296; Çetin, 584; Ergin, no.52; Zühdü Bey, v.5b; Topkapı, no.6; Hankahname, v.7a, no.160; Saliha Sultan, v.17a; Saliha Sultan-Aynur, 34, no.14; Âsitâne, 13; Hadika, I, 44; Dâhiliye, 50; Osman Bey, I, 8-9, no. 7 ve 33; Münib, 11; Maliye, A-7; İhsaiyat, 20; Vakıflar, no.5; Zâkir, 38; Tabibzade, 37-38; Ayverdi III, 313-314; Yılmaz, 285-286; Eminönü, 16; M. Baha Tanman, "Akbıyık Mescidi ve Tekkesi", TDVİA, II, 222-223; a.y., "Akbıyık Mescidi ve Tekkesi", DBİSTA, I, 154-155; Öz, I, 21; Muslu, 94-95.

[8] Hadika, I, 166; Ayverdi III, 428; Eminönü, 98-100; Doğan Kuban, "Kalenderhane Camii", DBİSTA, IV, 396-398; Öz, I, 79-80; Müller-Wiener, 153-158; Tanman 2010, 168.

[9] Tahrîr, 137, no.765, Ayverdi III, 476-477; Eminönü, 151-152.

[10] Tahrîr, 159, no.906; Evliya, I, 125, 151; Dergehname, beyit 55; Dergehname-Kut, 235, no.95; Hadika, I, 130-131; Osman Bey, I, 64-65, no.264; Okan, 88-96; Nezihe Araz, Anadolu Evliyaları, İstanbul, 1972, 284-291; Yüksel, 294; Oktay Aslanapa, Osmanlı Devri Mimarisi, İstanbul, 1986, 105-106; Eminönü, 204-206; M. Baha Tanman, "Şeyh Vefa Külliyesi", DBİSTA, VII, 173-176; Öz, I, 143; Tanman 2002, 154; Tanman 2003, 294, 295, 296; Tanman 2005b, 317-318; Aziz Doğanay, "Şeyh Vefâ Külliyesi", TDVİA, XXXIX(2010), 72-74.

[11] Bir tarikatın/tarikat kolunun merkezi olan ve çoğu zaman pirin/piri-i saninin türbesini de içeren geniş programlı tekkeler Osmanlı döneminde "asitane" olarak anılmaktaydı (M. Baha Tanman, "Asitâne", TDVİA, III (1991), ---

[12] Tahrîr, 122-123, no.684; Hadika, I, 124; Dâhiliye, 50; Osman Bey, I, 48-49, no.67; Münib, 8; İhsaiyat, 20; Sefine, V, 270; Yüksel, 287; Eminönü, 166; Yücer 2003, 406, 409-410.

[13] Tahsin Yazıcı, "Fetih'ten Sonra İstanbul'da İlk Halveti Şeyhleri: Çelebi Muhammed Cemaleddin, Sünbül Sinan ve Merkez Efendi", İstanbul Enstitüsü Dergisi, II(1956), 87-113; M. Baha Tanman, "Halvetîlik", DBİSTA, 3(1994), 533-535.

[14] Tahrîr, 67-72, no.395; Dergehname, beyit 74(?); Dergehname-Kut, 230, no.4(?); Hadika, I, 149-152; Münib, 5; Yüksel, 174; İ. Aydın Yüksel, "Atik Ali Paşa Külliyesi", DBİSTA, I, 403-406); Müller-Wiener, 371-373.

[15] Dergehname, beyit 51; Dergehname-Kut, 230, no.9; Çetin, 584; Ergin, no.56; Topkapı, no.9; Hankahname, v.1b, no.8; Saliha Sultan, v.19b; Saliha Sultan-Aynur, 34, no.24; Âsitâne, 4; Hadika, I, 30-31; Dâhiliye, 50; Osman Bey, I, 12-13, no.21; Münib, 3; Maliye, A-13; İhsaiyat, 22; Vakıflar, no.30; Zâkir, 10-11; Tabibzade, 14; M. B. Kâhyaoğlu, "Aydınoğlu Dergâhı ve Mescidi", İSTA, III, 1520-1526; Eminönü, 30-31; M. Baha Tanman, "Aydınoğlu Tekkesi", TDVİA, I, 238-239; A.y., "Aydınoğlu Tekkesi", DBİSTA, I, 482-484; Kılıç, 269, no. 33; Muslu, 179-180, 184-185.

[16] Tahrîr, 16, no.116; Evliya, I, 57; Çetin, 584; Ergin, no.50; Zühdü Bey, v.6a; Topkapı, no.7; Hankahname, v.1b; Saliha Sultan, v.15a; Saliha Sultan-Aynur, 36, no.117; Âsitâne, 4; Hadika, I, 188; Osman Bey, I, 14-15, no.22 ve no. 69; Münib, 5; Vakıflar, no.119; Semavi Eyice, "Kapu Ağası Hüseyin Ağa'nın Vakıfları", Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, IX (1978), 170-185; Yüksel, 258-269, 273-281, 294; Yılmaz, 280-281; Eminönü, 121-124; M. Baha Tanman, "Küçük Ayasofya Tekkesi", DBİSTA, V, 149-150; Müller-Wiener, 172-183; Kılıç, 272, no.146; Tanman 2002, 154; Muslu, 232, 237, 280, 282, 285; Yücer 2003, 538; Tanman 2003, 295-296; Tanman 2005b, 317-318; Tanman 2010, 168.

[17] Tahrîr, 45, no.272; Maliye, A-11; M. Baha Tanman, "Baba Ali Şah Tekkesi", DBİSTA, I, 514-515; Yücer 2010, 194; Kılıç, 273, no.248.

[18] Tahrîr, 150, no.843.

[19] Tahrîr, 28, no.180.

[20] Dergehname, beyit 104; Dergehname-Kut, 232, no.34; Hadika, I, 89-90; Osman Bey, 34-35, no.51; Vakıflar, no.145; Zâkir, 64-65; Tabibzade, 62-63; Eminönü, 80; Kılıç, 269, no.15; Öz, I, 69.

[21] Çetin, 585; Zühdü Bey, v.2b; Hankahname, v.7a, no.170; Saliha Sultan, v.22b; Saliha Sultan-Aynur, 36, no.87; Âsitâne, 13; Dâhiliye, 50; Osman Bey, I, 58-59, no.87; Maliye, H-8; İhsaiyat, 20; Vakıflar, no.139;

Zâkir, 48; Tabibzade, 48; M. Baha Tanman, "İstanbul, Süleymaniye'de Helvaî Tekkesi", Sanat Tarihi Yıllığı, VIII(1979), 173-201; Yola, 92-93; Tanman 1987, 317; Tanman 1992, 156, 159; M. Baha Tanman, "Helvaî Tekkesi/Mimari", DBİSTA, IV, 51; Kılıç, 272, no.144; Tanman 2002, 159; Muslu, 525; Yücer 2003, 351, 578-579; Tanman 2003, 305; Tanman 2005a, 56; Tanman 2005b, 327.

[22] Tahrîr, 2-3, no.12; Evliya, I, 131; Dergehname, beyit 40; Dergehname-Kut, 231, no.24; Çetin, 584; Ergin, no.58; Topkapı, no.2; Zühdü Bey, v.4b; Hankahname, v.2b, no.32; Saliha Sultan, v.15b; Saliha Sultan-Aynur, 35, no.62; Âsitâne, 3; Hadika, I, 8; Dâhiliye, 50; Osman Bey, I, 52-53, no.74; Münib, 3; Maliye, E-9; İhsaiyat, 21; Vakıflar, no.66; Zâkir, 58; Tabibzade, 57; H. Göktürk, "Erdebil Tekkesi", İSTA, IX, 5142; Yılmaz, 288; Eminönü, 65-66; M. Baha Tanman, "Sinan Erdebili Tekkesi", DBİSTA, VI, 567-568; Kılıç, 274, no.249; Öz, I, 52; Muslu, 169-170; Hipodrom, 39.

[23] Tahrîr, 34, no.226.

[24] Tahrîr, 121, no.679; Çetin, 584; Ergin, no.49; Topkapı, no.13; Zühdü Bey, v.7a; Hankahname, v6a, no.133; Saliha Sultan, v.16a; Saliha Sultan-Aynur, 36, no.93; Âsitâne, 12; Hadika, I, 28-29; Dâhiliye, 50; Osman Bey, I, 2-3, no.1; Münib, 10; İhsaiyat, 21; Vakıflar, no.32, Sefine, V, 273; Eminönü, 145; M. Baha Tanman, "Muhsine Hatun Mescidi ve Tekkesi", DBİSTA, V, 495; Öz, I, 76; Kılıç, 270, no.93.

[25] Tahrîr, 136-137, no.764; Çetin, 584; Ergin, no.55; Topkapı, no.14; Zühdü Bey, v.3a; Hankahname, v.5b, no.116; Saliha Sultan, v.21a; Saliha Sultan-Aynur, 34, no.5; Âsitâne, 9; Hadika, I, 58; Dâhiliye, 50; Osman Bey, I, 70-71, no.113; Münib, 10; Maliye, A-3; İhsaiyat, 21; Sefine, V, 270; Zâkir, 48-49; Tabibzade, 48; İSTA, I, 167; Eminönü, 11; M. Baha Tanman, "Abdüsselâm Tekkesi", TDVİA, I, 302-303; A.y., "Abdüsselam Tekkesi", DBİSTA, I, 55-57; Muslu, 222, 529, 534, 537, 539-541, 543, 569, 621-622 ; Yücer 2003, 551-552, 562 ; Yücer 2010, 156-164.

[26] Hadika, I, 94 ; Çetin, 584; Topkapı, no.89; Eminönü, 80-81; Öz, I, 69.

[27] Evliya, I, 155; Çetin, 585; Topkapı, no.16; Hankahname, v.5a, no.111; Saliha Sultan, v.19b; Saliha Sultan-Aynur, 34, no.18; Âsitâne, 9; Hadika, I, 180; Dâhiliye, 50; Osman Bey, I, 8-9, no.10; Münib, 9; İhsaiyat, 22; M. Baha Tanman, "Altuncuzade Tekkesi", TDVİA, II, 544-545; A.y., "Altuncuzade Tekkesi", DBİSTA, I, 228-229; Kılıç, 271, no.119; Yücer 2003, 161-162, 664.

[28] Çetin, 584; Zühdü Bey, v.8a; Topkapı, no.12; Hankahname, v.5a, no.102; Âsitâne, 11; Hadika, I, 70; Osman Bey, 22-23, no.115; Eminönü, 197.

[29] Dergehname, beyit 33; Dergehname-Kut, 233, no.46; Çetin 584; Ergin, no.51; Topkapı, no.4; Zühdü Bey, v.5a; Hankahname, v.7b, no.180; Saliha Sultan, v.19b; Saliha Sultan-Aynur, 36, no. 125; Âsitâne, 16; Hadika, I, 193-195; Dâhiliye, 50; Osman Bey, I, 66-67, no.107; Münib, 15; İhsaiyat, 22; Vakıflar, no.252; Zâkir, 9; Tabibzade, 12-13, no. 12; Yılmaz, 281-283; Eminönü, 175-179; Godfrey Goodwin, A History of Ottoman Architecture, London, 1987, 271-276; M. Baha Tanman, "Sinan'ın Mimârîsi / Tekkeler", Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri, İstanbul, 1988, 311-332; Kılıç, 269, no.4; M. Baha Tanman, "Sokollu Mehmet Paşa Külliyesi", TDVİA, XXXVII, 360-363; Müller-Wiener, 461-463; Tanman 2002, 154, 155; Muslu, 176, 431-432, 438-439; Yücer 2003, 160-161; Tanman 2003, 295, 296, 297; Tanman 2005a, 54; Tanman 2005b, 317, 319, 320; Gülru Necipoğlu, The Age of Sinan – Architectural Culture in the Ottoman Empire, London, 2005, 33-44; Hipodrom, 43, 45; Tanman 2010, 168.

[30] Diğeri de Üsküdar'da Atik Valide Külliyesi'ndeki tekkedir.

[31] Topkapı, no.15; Hankahname, v.2a, no.21; Saliha Sultan, v.22b; Saliha Sultan-Aynur, 39, no.39; Âsitâne, 4; Hadika, I, 206; Dâhiliye, 50; Osman Bey, I, 98-99, no.397 ve no. 151; Münib, 5; İhsaiyat, 20; Vakıflar, no.166; Zâkir; 67; Tabibzade, 65; Eminönü, 16-17; M. Baha Tanman, "Mercimek Tekkesi", DBİSTA, V, 394; Kılıç, 272, no.151; Öz, I, 102; Muslu, 530.

[32] Evliya, I, 131; Dergehname, beyit 80(?); Dergehname-Kut, 23, no.48(?); Çetin, 584 ; Topkapı, no.1 ; Hankahname, v.7b, no.181 ; Saliha Sultan, v.15a ; Saliha Sultan-Aynur, 36, no.97; Âsitâne, 16 ; Dâhiliye, 50 ; Osman Bey, I, 98-99, no.150 ; Münib, 15 ; İhsaiyat, 22 ; Vakıflar, no.27; Yılmaz, 293 (Üsküdar'da Kapıağası Mehmet Ağa'nın yaptırdığı tekke ile karıştırılmıştır); Kılıç, 273, no.211; Muslu, 468-469, 571 ; Hipodrom, 51.

[33] Dergehname, beyit 97; Dergehname-Kut, 231, no.97; Çetin, 584; Ergin, no.70; Zühdü Bey, v.6a; Topkapı, no.11; Hankahname, v.1b, no.5; Saliha Sultan, v.16b; Saliha Sultan-Aynur, 35, no.47 (adı yanlışlıkla "Çıplak " olarak okunmuştur); Âsitâne, 5; Dâhiliye, 50; Osman Bey, I, 26-27, no.40; Münib, 13; Maliye, Ç-3; İhsaiyat, 22; Vakıflar, 115; Sefine, V, 274; Zâkir; 50; Yola, 79-80; Tabibzade, 50; Kılıç, 271, no.100; Muslu, 70; Yücer 2003, 190, 194, 739.

[34] Dergehname, beyit 115; Dergehname-Kut, 233, no.115; Saliha Sultan, v.18a; Saliha Sultan-Aynur, 37, no.140; Âsitâne, 13; Osman Bey, 12; Münib, 12; Maliye, K-22; Vakıflar; no.217; Sefine, V, 272; Zâkir; 69; Tabibzade, 67; Kılıç, 270, no.68; Tanman 2002, 159; Yücer 2003, 361; Tanman 2003, 305; Tanman 2005a, 55; Tanman 2005b, 327.

[35] Çetin, 584; Topkapı, no.5; Hankahname, v.2b, no.34; Saliha Sultan, v.14a; Saliha Sultan-Aynur, 37, no. 143; Âsitâne, 4; Mehmet Tevfik, Yadigâr-ı Macaristan-ı Asr-ı Abdülhamit Han, İstanbul, 1294(1877), 17-18; Dâhiliye, 50; Osman Bey, I, 12-13, no.17, 14-15, no.-; Münib, 3; İhsaiyat, 19; Vakıflar; no.59(?); O. Nuri Ergin, Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi, İstanbul, 1939, 26-36; "Buhârâ Tekkesi ve Mescidi", İSTA, V, 3099; "Buhârâ Tekkesi Cinayeti", İSTA, V, 3099-3102; G. M. Smith, "The Özbek Tekkes of Istanbul", Der Islam, 57/1(1980), 137-139; Mehmet Saray, Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasında Siyasi Münasebetler (1715-1875), İstanbul, 1984, 84-88, 133-134; Eminönü, 45-46; Öz, I, 114; Thierry Zarcone, "Histoire et croyances des derviches turkestanais et indiens à Istanbul", Anatolia Moderna – Yeni Anadolu, II (1991), 150-153; A. Özcan, "Özbekler Tekkesi Postnişini", Tarih ve Toplum, 100 (Nisan 1992), 12-16; Thierry Zarcone - M. B. Tanman, "Buhara Tekkesi", DBİSTA, II, 325-327; Ekrem Işın, "Nakşibendîlik", DBİSTA, VI, 35; M. Alper, "Buhara Özbekler Tekkesi", Arkitekt – Yaşama Sanatı, 4 (1995), 38-43; Muslu, 232, 290-291, 298-299; Yücer 2003, 246, 291-293; A. Hoffmann, "Politik und Architektur im Umbruch–spätosmaniche Tekken in Istanbul", Architectura, München-Berlin, 34(2004), 96-119(99-105); Tanman 2005a, 57; M. Baha Tanman, "Özbekler Tekkesi", TDVİA, XXXIV,121-123; Hipodrom, 50-51.

[36] Çetin, 584; Hadika, I, 75-76; Osman Bey, I, 28-29, no.144; Vakıflar; no.207; H. Kınaylı, "Çorlulu Ali Paşa Camii, Medresesi, Kütüphanesi", İSTA, VIII, 4105-4108; Eminönü, 56-57; M. Baha Tanman, "Çorlulu Ali Paşa Külliyesi", TDVİA, VIII, 371-373; A.y., "Çorlulu Ali Paşa Külliyesi", DBİSTA, II, 527-529; Tanman 2002, 154; Tanman 2003, 295, 296; Tanman 2005b, 317-319; Tanman 2010, 168.

[37] Dergehname, beyit 114; Dergehname-Kut, 236, no.106; Çetin, 584; Ergin, no.57; Zühdü Bey, v.5a; Topkapı, no.10; Hankahname, v.4a, no.69; Saliha Sultan, v.18b; Saliha Sultan-Aynur, 39, no.209; Âsitâne, 7; Hadika, I, 225-226; Dâhiliye, 50; Osman Bey, I, 114-115, no.167; Münib, 12; İhsaiyat, 20; Sefine, V, 274; Bayrı, 157-158; Zâkir; 67; Tabibzade, 65; Yola, 94; M. Baha Tanman, "Yıldız Dede Tekkesi", DBİSTA, VII, 516-517; Kılıç, 270, no.48; Yücer 2003, 191.

[38] Çetin, 584; Ergin, no.54; Topkapı, no.8; Hankahname, v.2a, no.15; Saliha Sultan, v.14a; Saliha Sultan-Aynur, 35, no.49; Âsitâne, 3; Hadika, I, 48-50; Dâhiliye, 50; Osman Bey, I, 30-31, no.46; Münib, 13; İhsaiyat, 19; Vakıflar; no.92; Eminönü, 76; M. Baha Tanman, "Hacı Beşir Ağa Külliyesi", DBİSTA, III, 469-473; Tanman 2002, 154, 155; Yücer 2003, 589-590; Tanman 2003, 295, 297; Tanman 2005a, 54;Tanman 2005b, 317, 319, 320-321.

[39] Hadika, I, 240; İSTA, IV, 2027.

[40] Hankahname, v.8a; Saliha Sultan, v.14a; Saliha Sultan-Aynur, 35, no.51; Âsitâne, 16; Dâhiliye, 50; Osman Bey, I, 42-43, no.58; Münib, 14; Maliye, D-2; İhsaiyat, 19; Vakıflar; no.258; "Derûnî Mehmet Efendi Sokağı", İSTA, VIII, 4515-4516; M. Baha Tanman, "Derunî Mehmet Efendi Tekkesi", DBİSTA, III, 37-38; Kılıç, 270, no.78; Tanman 2002, 159; Yücer 2003, 248, 263, Tanman 2003, 305; Tanman 2005a, 55; Tanman 2005b, 327.

[41] Dâhiliye, 50; Osman Bey, 72-73, no.114; Münib, 8; İhsaiyat, 20; Vakıflar; no.161; Sefine, V, 270; H. Kınaylı, "Düğümlü Baba Tekkesi", İSTA, IX, 4806; M. Baha Tanman, "Düğümlü Baba Tekkesi", DBİSTA, III, 107-108; Kılıç, 272, no.163; Hipodrom, 54.

[42] Dâhiliye, 50; Osman Bey, I, 80-81, no.128; Münib, 11; Maliye, K-10; İhsaiyat, 20; Vakıflar; no.243; Sefine, V, 270; M. Baha Tanman, "Kara Baba Tekkesi", DBİSTA, IV, 437-438; Yücer 2003, 394-395, 508.

[43] Dâhiliye, 50; Münib, 14; Vakıflar; no.192; Eminönü, 164; Kılıç, 270, no.56; Öz, I, 118; Yücer 2003, 405-407.

[44] Vakıflar; no.77; Zâkir; 29; Tabibzade, 30; Hadika, I, 156; İSTA, X, 5580; Eminönü, 69; Semavi Eyice, "İstanbul'un Kaybolan Eski Eserlerinden: Fatma Sultan Camii ve Gümüşhaneli Dergâhı", Prof. Dr. F. Sabri Ülgener'e Armağan, İstanbul, 1987, 475-511; Thierry Zarcone, "Remarques sur le rôle sociopolitique et la filiation historique des Şeyhs Nakşbendî dans la Turquie contemporaine", Naqšbandis, İstanbul–Paris, 1990, 416-420; M. Baha Tanman, "Gümüşhanevi Tekkesi", DBİSTA, III, 448-449; A.y., "Gümüşhanevî Tekkesi", TDVİA, XIV, 277-278; Kılıç, 273, no.225; Öz, I, 59; M. Baha Tanman, "Gümüşhanevî Tekkesi'nin Tarihi ve Mimari Özellikleri", İlim ve Sanat, 48 (Mayıs-Temmuz 1998), 115-123; Yücer 2003, 326-327; M. Baha Tanman, "Le Tekke de GümüşHanevî à Istanbul: histoire et caractéristiques architecturales d'un tekke Nakşibendî-Halidî", Journal of the History of Sufism – Journal d'Histoire du Soufisme, V, The Naqshbandiyya-Khâlidiyya Sufi Order – L'Ordre Soufi Naqshbandiyya-Khâlidiyya, Paris, 2008, 87-106.

[45] Dâhiliye, 50; Münib, 8; İhsaiyat, 19; Vakıflar; no.36; Sefine, V, 272; Zâkir; 38; Tabibzade, 38; M. Baha Tanman, "Kaygusuz Tekkesi", DBİSTA, IV, 500; Kılıç, 271, no.105Tanman 2002, 159; Yücer 2003, 363-364, 627; Tanman 2003, 305; Tanman 2005a, 56; Tanman 2005b, 327; Hipodrom, 61.

[46] Dâhiliye, 50; Münib, 12; İhsaiyat; Vakıflar; no.159 ve no.290; Kılıç, 272, no.181;

[47] Dâhiliye, 50; Osman BeyI, 62-63, no.96; Münib, 8; İhsaiyat, 20; Vakıflar; no.235; Sefine, V, 270; M. Baha Tanman, "Aziz Efendi Tekkesi", DBİSTA, I, 504-505; Kılıç, 274, no.239; Yücer 2003, 394; Hipodrom, 61.

[48] Münib,5; Vakıflar, no.34.

[49] Dâhiliye, 50; Osman Bey, I, 52-53, no.76 ve no.128; Münib, 4; İhsaiyat, 20; Vakıflar; no.271; A. Süheyl Ünver, İstanbul'da Sahabe Kabirleri, İstanbul, 1953, 12; Ayverdi IV, 756 ; M. Baha Tanman, "Abdurrahman Şamî Tekkesi", TDVİA, I, 174; A.y., "Abdurrahman Şamî Tekkesi", DBİSTA, I, 18-19; A. Süheyl Ünver, İstanbul'un Mutlu Askerleri ve Şehit Olanlar, İstanbul, 1976, 100; Kılıç, 272, no.188; Tanman 2002, 159; Yücer 2003, 394; Tanman 2003, 305; Tanman 2005b, 327; Hipodrom, 61-62.

[50] Vakıflar; no.302; Kılıç, 273, no.221; Sefine, V, 269(?).

[51] Kılıç, 273, no.196

[52] Tahrîr, 47-48, no.287, 146, no.821, 176, no.1002; Tanman 2005b, 313.

[53] Tahrîr, 19-20, no.132, 21, no.142.

[54] Tahrîr, 19-20, no.132, 21, no.142.

[55] Tahrîr, 150-151, no.852.

[56] Tahrîr, 151, no.856.

[57] Tahrîr, 155, no.884.

[58] Tahrîr, 153, no.870.

[59] Tahrîr, 6, no.35.

[60] Tahrîr, 107, no.604.

[61] Çetin, 584; Ergin, no.53; Topkapı, no.3; Hankahname, v.8a, no.69; Âsitâne, 16.

[62] Çetin, 584.

[63] Vakıflar, no.288.

[64] Kılıç, 273, no.223.

[65] Söz konusu döküm iki kez yayımlanmıştır: Necdet İşli – Thierry Zarcone, "La population des couvents de derviches d'Istanbul à la fin du XIXe siècle", Anatolia Moderna-Yeni Anadolu, II (1991), 209-220; C. Telci, "İstanbul Tekkeleri Hakkında 1885 Tarihli Bir İstatistik", 3 Mayıs 1944–50. Yıl Türkçülük Armağanı, İzmir, 1994, 197-208.

ESKİ KARTPOSTALLARDA OSMANLI PADİŞAH TÜRBELERİ

Önder KAYA*

**Tarihçi, Yazar*

İstanbul içinde barındırdığı camiler, hamamlar, kemerli su yolları, medreseler, son derece zarif mezar taşları ile âdeta bir açıkhava müzesidir. Kente tarihî ve mimari açıdan bu ihtişamı sağlayan en önemli yapılar arasında Osmanlı padişah türbeleri de önemli bir yer tutar. Osmanlı padişahlarının ilk altısı malum olduğu üzere Bursa'da yatmaktadır. Bunlardan I. Murat'ın iç organları Kosova sahrasına gömüldüğünden Bursa'da ayrıca bir türbesi bulunmaktadır. Geri kalan 30 Osmanlı padişahından 29'u İstanbul'da metfundur. Son padişah Mehmet Vahideddin'in mezarı ise Şam'da atası Kanuni Sultan Süleyman tarafından inşa ettirilen Tekke Süleyman camii haziresindedir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında yeni Türk devletinin modernizasyonu aşamasında alınan tedbirlerden biri olarak 1925'de türbeler kapatılmıştır. Zaman içinde bakımının yapılmaması, envanterlerinin kontrol edilmemesi gibi nedenlerle bu türbelere vakfedilen maddi ve manevi değeri yüksek pek çok eşya çalınmış, satılmış ya da yurt dışına kaçırılmıştır. Türbelerin kapatılmasından önce ve sonrasında çekilen bazı fotoğraflar ile bastırılan kartpostallar bu yapıların tarihsel süreçteki görünümlerini anlamamız açısından son derece önemlidir. Bu yazıda Eminönü bölgesi sınırları içinde kalan Osmanlı padişah türbelerini kendi koleksiyonumda yer alan kartpostal ve fotokartlardan hareketle tanıtmaya çalışacağım.

Kanuni Sultan Süleyman Türbesi, Kartpostal, Önder Kaya Arşivi.

Süleymaniye Camii ve Sultan Süleyman Türbesi, Önder Kaya Arşivi.

II. Beyazıt Türbesi

II. Beyazıt, Kapıkullarının da desteğini alan oğlu Şehzade Selim tarafından 1512'de tahtı terk etmeye zorlanmış ve sonrasında da kalan ömrünü geçirmesi için Dimetoka'ya uğurlanmıştı. Ancak sultan, Çorlu yakınlarında fenalaşarak hayatını kaybetmiş ve cenazesi de İstanbul'a getirilmiştir. Fatih Camii'nde kılınan cenaze namazı sonrasında da kendi adını taşıyan caminin kıble tarafına gömülmüştür. Öldüğünde türbesinin olmadığını oğlu Selim'in babasının mezarı üzerine bir türbe inşa ettirmesinden anlıyoruz. II. Beyazıt'ın türbesine de tıpkı babası Fatih ve oğlu Yavuz Selim gibi başka bir defin yapılmamıştır. Zaman içinde onarım da gören türbe yakın zamanda restore edilerek ziyarete açılmıştır. Bugün hem meydandan hem de Sahaflar Çarşısı içinden girilip ziyaret edilebilmektedir. Yine türbenin yer aldığı hazirede Tanzimat fermanının mimarı olarak da bilinen Sadrazam Mustafa Reşit Paşa da gömülüdür. Beyazıt Camii ve çevresi hakkında birçok kartpostal olmasına rağmen ne yazık ki doğrudan türbe ile ilgili bir kartpostala ulaşamadık.

Kanuni Sultan Süleyman Türbesi

Kanuni Sultan Süleyman bilindiği üzere 1566 yılında Zigetvar seferi esnasında ölmüş ve iç organları çıkarılıp vücudu tahnit edildikten 82 gün sonra bedeni, kendi adı ile yaptırttığı abidevi caminin kıble tarafına getirilerek defnedilmiştir. Öldüğü sırada türbesi hazır değildi. Türbe Mimar Sinan'ın gözetiminde 1568'de tamamlanacaktır. Kanuni'nin, türbedeki yalnızlığı sadece 10 yıl sürecektir. Biricik kızı Mihrimah Sultan ilginçtir ki Şehzade Camii haziresindeki türbesinde yatan eşi Sadrazam Rüstem Paşa yerine babasının yanı başını ebedî istirahati için seçecektir. İki asır kadar sonra Kanuni'nin adaşı II. Süleyman, türbeyi hem kendisi hem de annesi Dilaşûb ve eşi Rabia Sultan için tercih edecektir.

Kardeşi II. Ahmet de burada gömülüdür. Dolayısıyla iki asır kadar sonra türbenin üç Osmanlı padişahını ağırladığı görülür. Burada Süleymaniye haziresinin cami girişinin ön cephesinden çekilen ve hazirenin genel görünümü yansıtan bir kartpostalla birlikte, muhtemelen bugünkü İstanbul Üniversitesi Siyasal Bigiler Fakültesinin arka kısmından çekilen ve cami ile birlikte türbeyi de yansıtan bir görseli yayımlıyoruz.

II. Selim Türbesi

II. Selim türbesi Ayasofya içinde ilk inşa olunan padişah türbesidir. Yapı, Ayasofya'daki sultan türbeleri içinde Topkapı Sarayı'na en yakını olup, ileriki yıllarda hemen bitişiğine III. Murat ve III. Mehmet adına iki türbe daha inşa olunacaktır. Bundan önce İstanbul'da hüküm süren dört Osmanlı padişahı kendi adlarına inşa ettirdikleri ya da evlatları tarafından inşa olunan camilerin avlusundaki türbelerine gömülmüşlerdir. Ancak II. Selim'in inşa ettirdiği selatin camisi, bilindiği üzere İstanbul'da olmayıp Edirne'dedir. Bu nedenle sultan II. Selim'in cenazesi için muhtemelen İstanbul'da herhangi bir padişaha hasredilmeyen en büyük ibadetgâh olan Ayasofya münasip görülmüştür. II. Selim 1574 yılının son günlerinde öldükten sonra kendisi için tahsis edilen alana gömülmüş, ancak türbesinin yapımı oğlu III. Murat zamanında gerçekleşmiştir. Mimar Sinan yapısı olan sekizgen türbede toplam 44 sanduka mevcuttur. Sultanın sandukası cesameti ve ihtişamı ile diğerlerinden ayrılır.

Sandukasının sağında ulu şehzadesi Murat'ı doğuran ve tarihî romanlara da konu olan hanımı Nurbanu sultan yatar. Solundaysa kızları Gevher Mülk Sultanla, Sokollu Mehmet paşanın eşi olan Esmahan sultanın sandukaları bulunmaktadır. Ayak ucunda yer alan sandukalar ise diğer kızları ile bir kısmı III. Murat'ın tahta çıkması nedeniyle boğdurulan şehzadelerinin mezarlarıdır. Ayrıca türbede III. Mehmet'in küçük yaşta ölen şehzadeleri de gömülüdür. Yayımladığımız kartpostalda Ayasofya'nın kıble tarafında yer alan üç büyük türbeyi görmek mümkündür. Topkapı sarayına en yakın olan II. Selim, ortadaki III. Murat ve diğer uçtaki de III. Mehmet'e ait türbelerdir.

III. Murat Türbesi

Babası II. Selim gibi saltanatı müddetince İstanbul'da kalan III. Murat da kendi adını taşıyan camisini İstanbul'da değil Manisa'da yaptırmıştı. O da öldükten sonra gömüleceği mekân olarak Ayasofya'yı seçmişti. 1595'de öldüğünde türbesi yapılmamıştı. Bu nedenle babası II. Selim'in türbesinin yamacına gömüldü. Bazı kaynaklar, ilk önce babasının türbesine gömüldüğünü ancak sonradan inşaatı biten kendi türbesine nakledildiğini söylerler. Mimar Sinan türbe inşası öncesinde ölmüş olduğundan yapı, onun öğrencisi Mimar Davut Ağa tarafından sultanın ölümünden yaklaşık 4 yıl sonra tamamlanmıştır. İçinde 54 sanduka barındıran türbe, Ayasofya türbeleri içinde en kalabalık olanıdır. Bunun temel nedenlerinden biri, sultanın Osmanlı padişahları içinde en çok çocuk sahibi olan kişi olmasıdır. Nitekim III. Mehmet tahta çıktığında Fatih kanunnamesi mucibince 19 erkek kardeşini boğdurmuştur. Talihsiz şehzadeler babalarının ayak ucuna gömülmüşlerdir. Türbede, sultanın sağında torunu I. Ahmet'in oğlu şehzade Kasım gömülüdür. Kendisi IV. Murat tarafından taht için tehdit unsuru teşkil ettiği gerekçesiyle idam ettirilmiş, böylelikle Osmanlı hanedanında padişah dışında tek erkek olarak şehzade İbrahim kalmıştır. Solunda ise tıpkı kayınvalidesi Nurbanu Sultan gibi romanlara konu olan eşi Safiye Sultan yatar. Oğlu III. Mehmet zamanında İstanbul'da çıkan veba salgını sırasında hayatını kaybeden kızları da burada gömülüdür. Türbe bilhassa çinileri ile meşhurdur. Ancak bu çinilerin bir kısmı, tıpkı II. Selim türbesindeki bazı çiniler gibi Osmanlıların son zamanlarında yurt dışına kaçırılmıştır. Türbenin içini gösteren kartpostalda bu çiniler gayet açık biçimde seçilebilmektedir.

III. Mehmet Türbesi

Ayasofya'dan Topkapı Sarayı'na geçiş yolundaki dönemeçte yer alan sebilin hemen yanındaki türbe III. Mehmet'e ait olan ve burada inşa olunan son türbedir. Belki de bu konumundan yani dönemeçte bulunmasından dolayı söz konusu yapının İstanbul'un ilk şehremini Cemil (Topuzlu) Paşa tarafından yıktırılmasının gündeme geldiği söylenir. Mimarı Dalgıç Ahmet Ağa olan yapı, III. Mehmet'in oğlu I. Ahmet tarafından inşa ettirilmiştir. 9 yıl saltanat süren III. Mehmet 1603'de ölmüş ve babası III. Murat'ın türbesinin hemen yanına defnolunmuştur. Kendi türbesi ise oğlu I. Ahmet'in emriyle 5 yıl içinde tamamlanmıştır. Türbede I. Ahmet'in annesi Handan Sultan'ın yanısıra III. Mehmet'in şehzadeleri, kızları ve bir de kız kardeşi gömülüdür. Toplam sanduka sayısı 14'tür. Türbe II. Selim ve III. Murat türbelerine göre hem daha mütevazı hem de içinde barındırdığı sanduka açısından daha tenhadır.

Ayasofya'da Sultan I. Mustafa ve İbrahim Türbeleri

Ayasofya Camii'nde bulunan türbelerin içinde en ilginç olanı belki de Sultan I. Mustafa ve İbrahim'in gömülü olduğu mekândır. Burası Bizans döneminde yetişkinlerin ve çocukların vaftiz edildikleri bir mekândı. Hatta eski kroniklerde bu yapının içinde Hz. İsa'nın Şeria nehrinde, Vaftizci Yahya tarafından gerçekleştirilen vaftiz töreninin resmedildiği belirtilir. Şehir, Osmanlılar tarafından fethedilince söz konusu vaftizhane Ayasofya'nın aydınlatılması için gerekli yağların depo edildiği bir Yağhane durumuna geldi. 1639 yılına kadar da bu şekilde kullanıldı. Ayasofya vaftizhanesi, bu tarihte I. Mustafa'nın ölmesiyle ilginç bir gelişmeye sahne oldu. I. Mustafa, 1617 yılında I. Ahmet'in ölümü ile tahta çıkmış, ancak cinnet alametleri gösterdiği için kısa bir süre sonra tahttan indirilerek yerine yeğeni II. Osman nam-ı diğer Genç Osman geçirilmişti. Onun dört yıl süren saltanatı sonrasında Yedikule'de kapıkullarınca boğularak öldürülmesiyle yeniden tahta çıkan I. Mustafa'nın bu seferki padişahlığı bir yıldan fazla sürdüyse de 1623'de yeniden tahttan indirildi. Ölüm tarihi olan 1639 yılına kadar da gözetim altında tutuldu.

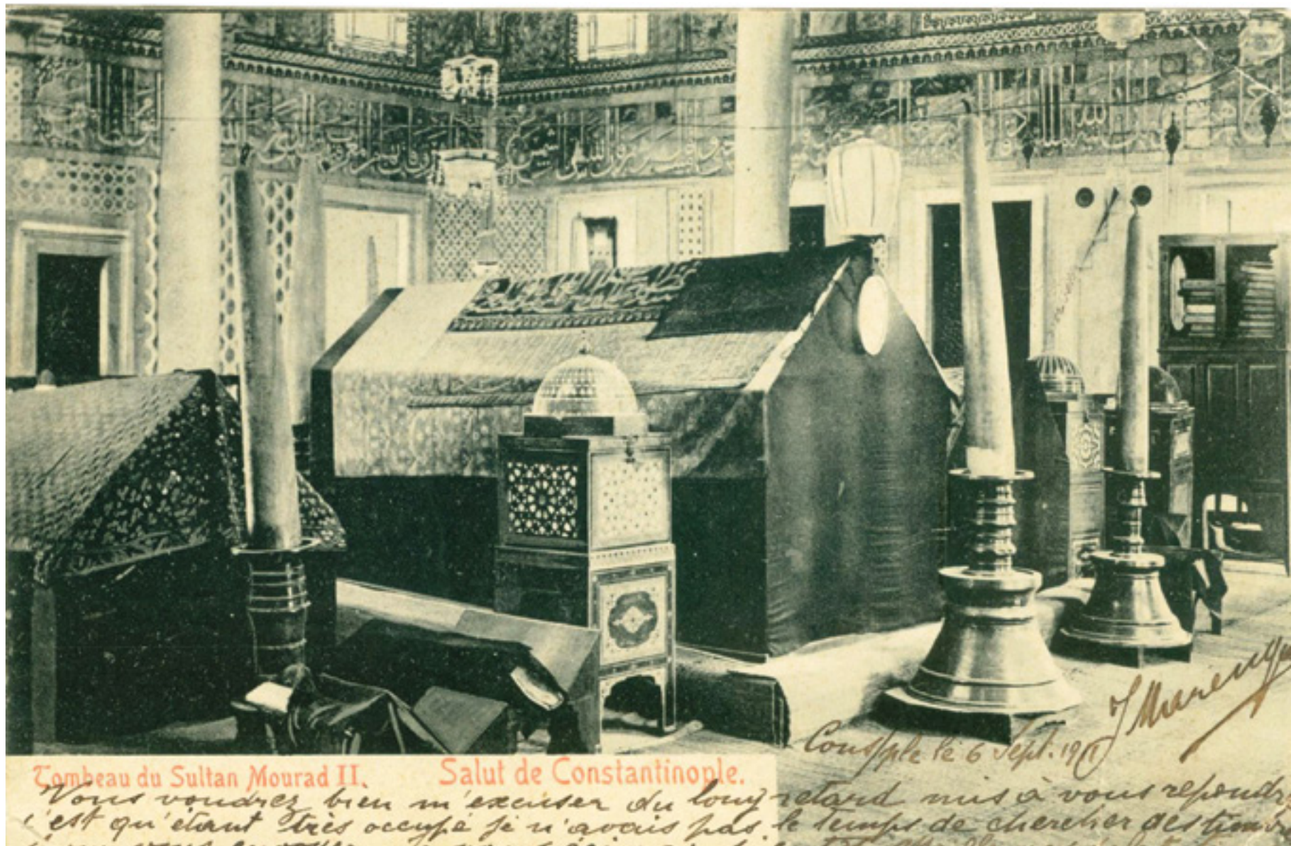

Sultan III. Murat Türbesi, Kartpostal, Önder Kaya Arşivi.

Sultan II. Selim Türbesi, Kartpostal, Önder Kaya Arşivi.

I. Mustafa'nın bu tarihte ölmesiyle nereye gömüleceği sorunu baş gösterdi. I. Ahmet'e kadar ilk 14 padişahı kendilerine ait türbelerde metfundu. Ancak I. Ahmet'in oğlu II. Osman öldüğünde onun adına yeni bir türbe yapılmayarak babası I. Ahmet'in Sultanahmet Camii önündeki türbesine defnedilmiş, böylelikle de bir gelenek bozulmuştu. Gerek tahta geçen bir oğlu olmadığı ve gerekse de saltanat devrinin cinnet hâlinden dolayı tam bir terör devresi olması nedeniyle çevresinde saygın bir etki de yaratamadığı için Mustafa'nın naaşının nereye gömüleceği mesele oldu.

Devrin en önemli görgü tanıklarından Evliya Çelebi "tüm sultan türbelerinin dolu olması nedeniyle" naaşın 17 saat kadar bekletildiğini ifade eder. Osmanlı padişah türbeleri üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan Hakkı Önkal ise bu tespitin bahaneden başka bir şey olmadığını, zira Ayasofya'da III. Murat türbesinde yaklaşık 50 sanduka bulunduğunu, Mustafa'nın babası III. Mehmet'in türbesinin ise neredeyse III. Murat'ın türbe odası büyüklüğünde olup sadece 14 sanduka içerdiğini vurgular. Şu hâlde I. Mustafa'nın babasının yanı başına gömülmemesi için hiçbir neden yoktur. Kaldı ki kardeşi I. Ahmet'in türbesine de ilerleyen yıllarda IV. Murat ve Kösem Sultan gibi şahısların gömülecek olması da bu iddiayı çürütür niteliktedir. Şu hâlde I. Mustafa eski padişah türbelerine gömülememiş olmayıp gömülmek istenmemiştir. Bunda da muhtemelen daha önce belirttiğimiz iki nedenin yani padişahın mecnunluğu ile ona türbe inşa ettirecek bir oğlunun olmayışının etkin olduğu ileri sürülebilir.

I. Mustafa'nın gömülü olduğu bu türbeye yaklaşık 10 yıl sonra bir Osmanlı padişahı daha gömülür. Mustafa'nın yeğeni I. İbrahim 1649 yılında önce tahttan indirilir ve 10 gün kadar sonra da Cellat Kara Ali tarafından boğulur. Sıkıntılı geçen şehzadelik döneminde birtakım sinir buhranları geçiren I. İbrahim, tahta çıkdıktan sonra da Osmanlı hanedanının tek erkeği olduğu için tez elden çocuk sahibi olmasını temin için bir sefahat ortamına sürüklenmiştir.

Buna ilaveten yaşanan doğal afetler ve alınan yenilgiler, devlet işleriyle hak ettiği gibi ilgilenmeyen padişaha mal edilerek tahttan indirilmiş ve yerine çocuk yaştaki oğlu IV. Mehmet tahta çıkarılmıştır. İşte Sultan İbrahim de idam edildikten sonra kendisi gibi pek makbul sayılmayan I. Mustafa'nın yanı başına defnedilmiştir. Türbede iki padişah dışında I. Ahmet, IV. Murat, Sultan İbrahim, IV. Mehmet ve II. Ahmet'in şehzade ve kızları gömülüdür. Yapının ne yazık ki herhangi bir kartpostalına rastlayamadık.

Ayasofya'da, Sultan II. Selim, III. Murat, III. Mehmet Türbeleri, Kartpostal, Önder Kaya Arşivi.

Sultanahmet Türbesi

Bizans'ın Hipodrom Meydanı üzerine inşa olunan Sultan Ahmet Camisi, hemen önünde yer alan türbede duraklama devrinin en önemli üç simasını barındırır. Sedefçi Mehmet Ağa'nın eseri olan bu türbede, caminin banisi I. Ahmet ile çocukları II. Osman nam-ı diğer Genç Osman ve 4. Murat yatarlar. I. Ahmet, 27 yaşında ciğerlerinde çıkan ve muhtemelen tüberküloz olduğu tahmin edilen bir hastalıktan dolayı genç yaşta ölecektir. Kendisinden sonra tahta kardeşi I. Mustafa çıkmışsa da akıl sağlığı ile ilgili yaşadığı problemlerden dolayı tahttan indirilerek yerine II. Osman geçecektir. Osman'ın akıbeti ise ortadan kaldırmaya çalıştığı Yeniçeri ocağının elinde son vermek olacaktır. Osman, hayattayken babasının mezarı üzerine gayet gösterişli bir türbe inşa ettirmişti. Türbede dönemin en nadide çinileri kullanılmış, sedef işçiliğine yer verilmiş ve bol ışık alması için de tavandan tabana üç sıra pencere yaptırılmıştır. Genç sultan aynı zamanda kendi mezarını da inşa ettirdiğinin farkında mıdır bilinmez ama o da boğulduktan sonra babasının yamacına defnedilecektir. Tahta geçen ve Bağdat ile Revan fatihi olarak bilinen kardeşi 4. Murat da henüz 30'larını sürdüğü çok genç bir yaşta ölünce yine babasının türbesine gömülecektir. Hemen belirtelim ki türbede Sultan Osman ve Murat'ın boğdurdukları kardeşleri de gömülüdür. Murat ve İbrahim'in anneleri olan Kösem Valide Sultan'da İbrahim'in oğlu Sultan Mehmet'e tahakküm etmeye kalkınca gelini Hatice Turhan Sultan'la giriştiği nüfuz mücadelesinde canından olacak ve kocasının yanı başındaki yerini alacaktır.

Yazımızda türbenin içten çekilmiş fotoğrafından yapılan kartpostalı yayımlıyoruz. Dıştan çekilen bir başka fotoğrafta kartpostalda Hipodrom Meydanı'nı ve Sultanahmet caminin ihtişamını görmek mümkündür. Bunun dışında bugün park olarak kullanılan alanın da Osmanlı'nın son dönemlerine evlerle meskûn olduğu görülüyor. Türbe içinden çekilen fotoğrafta ise türbenin zengin çini işlemeleri seçilebiliyor.

Yenicami Arkasında Hatice Turhan Sultan Türbesi

Turhan Valide Sultan Osmanlı tarihindeki en güçlü kadınlardan biridir. Kayınvalidesi Kösem Sultan'la saray içinde giriştiği nüfuz mücadelesini kazanmış, oğlu 4. Mehmet'in saltanatının en kritik devresinde de Köprülü Mehmet Paşa'yı sadarete getirerek devleti bü-

yük bir bunalım eşiğinden kurtarmıştır. Hayatta iken avucunda tuttuğu bu iktidar gücü, ölümünden sonra âdeta türbesine de yansımıştır. Zira türbe bir valide-nin adı ile anılmasına rağmen içinde Osmanlı padişahı bulunduran tek türbe konumundadır. Üstelik bu türbe bünyesinde barındırdığı 5 padişahla da diğer pek çok hanedan türbesinden ayrılır.

Hatice Turhan Sultan tarafından inşası başlatılan Yenicami külliyesi 1663 veya bir rivayete göre de 1665'de Mimar Mustafa Ağa nezaretinde tamamlanmıştır. Camiye ilave olarak Turhan Sultan çarşı, sebil, türbe ve çeşme de inşa ettirerek Eminönü'nün en muhteşem külliyesine imza atmıştır. Zamanla yapıya farklı padişahlar tarafından eklemeler de yapılacaktır.

Turhan Valide 1683'de ölünce bu türbeye gömülür. Onu, 5 yıl sonra ölen oğlu IV. Mehmet takip edecektir. Sonrasında Lale devrinin meşhur padişahı III. Ahmet, döneminde Karlofça Anlaşması imza edilen II. Mustafa da buraya defnedilir. Ama herhâlde türbenin en ilginç konukları I. Mahmut ile III. Osman olsa gerek. I. Mahmut sağlığında Nuruosmaniye Camii'nin yapımını başlatmış ancak bitimini göremeden ölmüştür. Caminin arkasında yer alan türbede gömülmeyi arzulayan padişahın bu isteğinin hilafına kardeşi III. Osman, ağabeyini Turhan valide türbesine defnettirir. Muhtemelen Nuruosmaniye'deki türbeye kendisi gömülmeyi tasarlıyordu. En azından kendi sağlığında iken vefat eden annesi Şehsuvar sultanı buraya defnettirmişti. Ancak kendisinden sonra tahta çıkan III. Mustafa da talihin garip bir cilvesi olarak III. Osman'ı buraya değil, ağabeyi I. Mahmut'a uygun gördüğü Turhan valide türbesine gömdürecektir.

Turhan Valide türbesine ek bir bina olarak inşa olunan Cedid Havatin türbesinde ise Jön Türklerin büyük umutlarla tahta çıkardıkları ancak kısa bir süre sonra sinir buhranları geçirdiği için hal etmek zorunda kaldıkları V. Murat yatmaktadır. Türbelerin bulunduğu alanı doğrudan gösteren bir kartpostala erişememekle beraber Yeni Cami'nin arka kısmını gösteren bir kartpostalı burada yayımlıyoruz. Görseldeki en çekici husus türbenin bulunduğu yere tesadüf eden alandaki sık ağaçlıklı doku.

Laleli'de III. Mustafa Türbesi

Osmanlı padişahları içinde III. Mustafa en talihsiz olanlardan biri olarak bilinir. Zira kendi adına inşa ettirdiği üç önemli cami de başka isimlerle meşhur olmuştur. Onun emriyle inşa olunan Kadıköy'deki cami, sahilde olması nedeniyle "İskele", Üsküdar'a hâkim bir mevkide inşa ettirdiği cami, "Ayazma" ve son olarak Aksaray civarında yaptırttığı cami de bölgede yaşayan bir velinin adı olan "Laleli" Camii diye anılmıştır. Nitekim kendisi de bu son abidevi külliyenin ön cephesine

Yenicamii ve ağaçlıklarla kaplı olan bölümde Hatice Turhan Sultan Türbesi, Kartpostal, Önder Kaya Arşivi.

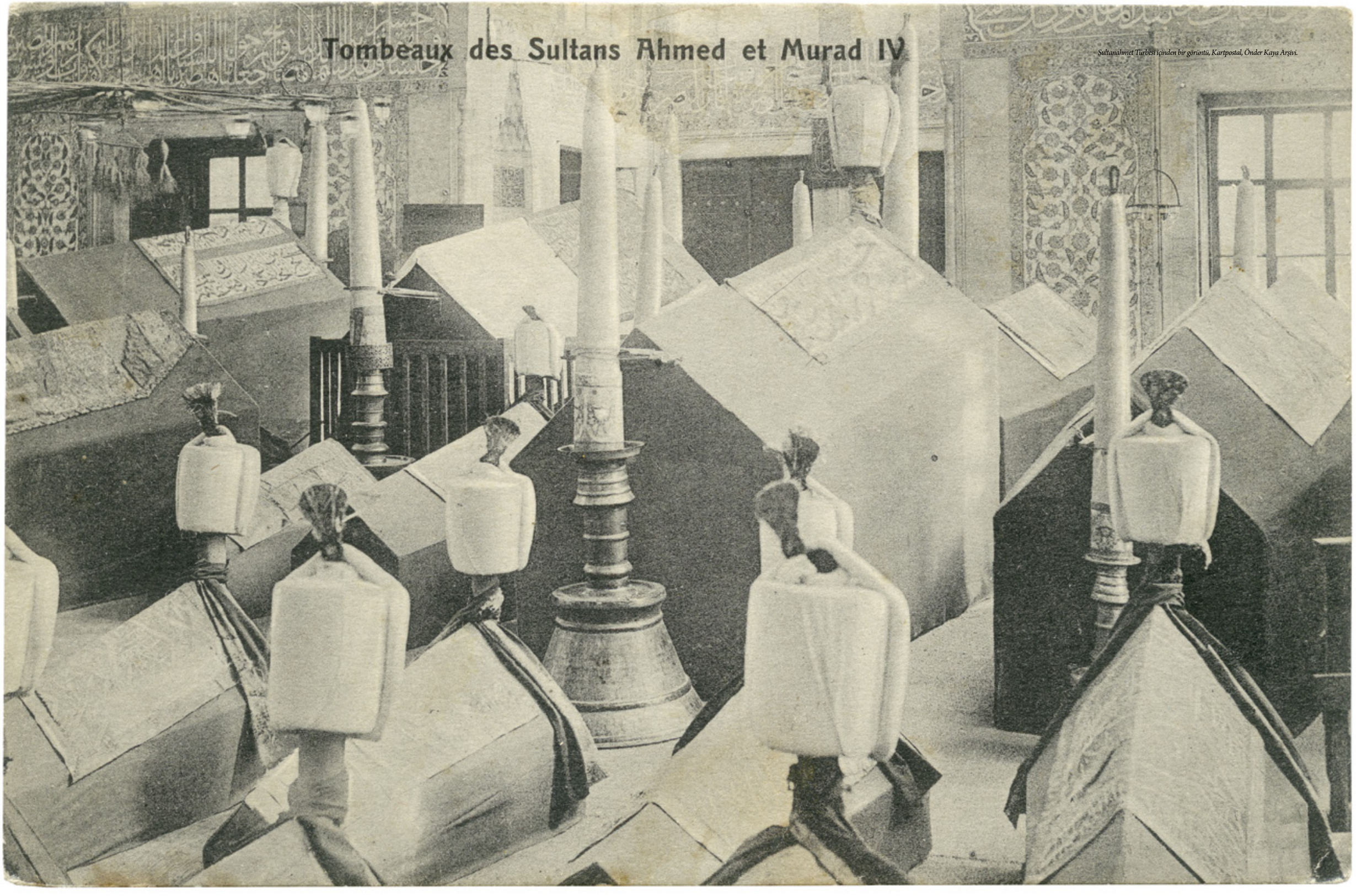

Sultanahmet Türbesi içinden bir görüntü, Kartpostal, Önder Kaya Arşivi.

Osmanlı tarihinin en güzide mimarlarından Mehmet Tahir Ağa'ya inşa ettirdiği türbesinde oğlu III. Selim'le birlikte uyumaktadır. Türbede sultanın, Mehmet adındaki bir şehzadesinin yanında beş de kızı yatmaktadır. Türbe yakın zaman önce restore edilmiştir. Türbe, içinde barındırdığı 16. yüzyıldan kalma nadir İznik çinileri ile de tanınıyor. Söz konusu çiniler Üsküdar sarayından alınarak bu türbeye nakledilmişlerdi. Mercan kırmızısı rengindeki bu çinilerin renk tonu hâlen tutturulabilmiş değil, yani türbe İznik çini ustaları ile birlikte sır olup giden bir formülü içinde barındırıyor. Türbede tıpkı I. Abdülhamit türbesinde olduğu gibi bir de kadem-i şerif yani Hz. Muhammed'in kutsal ayak izi bulunur. Türbenin kartpostalına ulaşamamakla birlikte sayfalarımızda Laleli Camii'nin bir görünümünü yayımlıyoruz. Ne yazık ki bu kartpostalda türbenin yer aldığı duvar gözükmemekte ancak cami duvarına bitişik ve muhtemelen camiye gelir getirmesi için inşa olunan vakıf dükkânları seçilebilmektedir.

Sultan I. Abdülhamit ve Hamidiye Türbesi

Sultan I. Abdülhamit, bugün Bahçekapı'da kendisi tarafından inşa olunan 4. Vakıf Hanı'nın tam karşısına düşen türbesinde yatmaktadır. Sultan, 1789'da devam etmekte olan Osmanlı-Rus savaşı sırasında kendisine okunan bir haberin etkisi ile fenalaşmış ve kısa bir süre sonra da beyin kanaması veya felçten dolayı hayatını kaybetmiştir. Kaynaklarda anlatığına göre ölümüne sebep olan hadise Rusların Özi Kalesi'ne girmesi ve buradaki Müslüman ahaliyi katletmesidir. Sultan'ın 7 Nisan 1789 Salı günü ölmesinin hemen akabinde şehzade Selim'e biat edilmiş ve cenazesi de aynı zamanda yeğeni olan III. Selim'in emriyle vasiyeti üzerine türbesine defnedilmiştir. III. Selim amcasının vasiyetini yerine getirirken, Kabakçı Mustafa isyanı sonrasında tahtından olduğu vakit yerine geçen kuzeni IV. Mustafa, Alemdar Mustafa Paşanın Rusçuk'tan harekete geçerek kendisini hal etmek üzere İstanbul önlerine gelmesi üzerine III. Selim'i boğdurtacak ve talihsiz sultan az önce bahsettiğimiz babası III. Mustafa'nın Laleli'deki türbesine gömülecektir. Buna rağmen IV. Mustafa iktidarını koruyamayarak tahtı II. Mahmut'a devretmek zorunda kalacaktır. 1808'in sonlarına doğru "Alemdar Vakası" sonrasında isyancı yeniçerilerin Saray'a yürümesi üzerine de III. Selim'in akıbetine uğrayarak padişah II. Mahmut tarafından boğdurulacaktır. O da kuzeni gibi babasının yanına gömülecektir.

Türbe bugün de "kadem-i şerif" yani Hz. Muhammed'in ayak izi örneklerinden birini barındırdığı için sıklıkla ziyaret edilmektedir. Yazımızda türbenin muhtemelen son 50 yılda çekilmiş bir fotoğrafını kullandık. Bu fotoğrafta türbe önünden geçen tramvay da ayrıca dikkat çekici.

Sultan III. Mustafa Türbesinin de yanında bulunduğu Laleli Camii, Kartpostal, Önder Kaya Arşivi.

Divanyolu ve II. Mahmut Türbesi

İstanbulluların tramvay yolu üzerinde kalması nedeniyle en çok gördükleri hanedan türbesi II. Mahmut'a ait olandır. Esasen söz konusu türbe aynı zamanda son dönem Osmanlı tarihinin en önemli simalarını da içinde barındırır. Gerek bu nedenle gerekse de 19. ve 20 yy politikasında etkin simaları barındırdığından türbenin çok değişik kartpostalları basılmıştır. Türbenin temelleri II. Mahmut'un 28 Haziran 1839'da ölümüyle atılır. Tahta geçen sultan Abdülmecit, babasının cenazesini Divanyolunda bulunan Esma Sultan Sarayı'nın bahçesine defnettirmiştir.

Ebniye-i hassa müdürü bulunan Abdülhalim Efendi de bu mezarın üzerine bir türbe inşası ile görevlendirilmiştir. Bir yıldan biraz daha uzun süren bir süreç sonrasında türbe 12 Ekim 1840'da bitirilmiştir. Türbede ilerleyen yıllarda tartışmalı ölümü ile tanınan sultan Abdülaziz ve uzun süre Selanik'te sürgün yaşadıktan sonra Balkan savaşlarının akabinde İstanbul'a getirilerek kendisine Beylerbeyi Sarayı tahsis edilen ve burada zatürreden ölen II. Abdülhamit de yatmaktadır. Türbenin içinde ayrıca söz konusu padişahların eşleri, şehzadeleri ve kızlarından da bazıları gömülüdür.

Türbenin dışı da en az içi kadar ilgi çekicidir. 19., 20. yy Türk siyasi, idari, edebî, fikri hayatının pek çok önemli siması burada gömülüdür. Avluda gömülü olan bazı önemli şahıslar arasında kemikleri Serez'den buraya nakledilen Şeyh Bedreddin, Türk Millîyetçiliğinin babası olarak kabul edilen Ziya Gökalp, İttihat Terakki'nin önde gelen yöneticilerinden olup İtalya'da suiakasta maruz kalan Sait Halim Paşa, değerli gazetecimiz Agâh Efendi ve kıymetli münevver Muallim Naci gibi şahıslar son uykularına çekilmişlerdir.

Sultan III. Mustafa Türbesi, Kartpostal, Önder Kaya Arşivi.

BİBLİYOGRAFYA

Ayvansarayî Hüseyin Efendi; Hadîkatü'l Cevami (Hazırlayan: Ahmet Nezih Galitekin), İstanbul 2001.
Ali Sami Boyar; "Ayasofya türbelerinden Üçüncü Mehmet Türbesi", Rövü: Rewiev Dergisi, no: 24, 25 Eylül 1943, s. 2-4.
Semavi Eyice; "Ayasofya Vaftizhanesi (Sultan I. Mustafa ve Sultan İbrahim'in türbesi olan yapı), VIII. Atatürk Konferansı, Ankara 1983, s. 139-162.
Semavi Eyice; "İstanbul'da Sultan II. Beyazıt Külliyesi", Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi, cilt 3, sayı: 8, İstanbul 1990, s. 11-25.
İbrahim Hakkı Konyalı; "Sultan Ahmet, Sultan Ahmet Türbesi ve Kıymetli Sorguçları", Önasya, IV. Cilt, sayı: 47, 1969, s. 11-12.
Hakkı Önkal; Osmanlı Hanedan Türbeleri, Ankara 1992
Hakkı Önkal; "Türbeleriyle de Dışlanan Üç Osmanlı Sultanı", Geçmişten Günümüze Mezarlık kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu, İstanbul 1999, s. 83-87.
Perihan Sarıöz; Bir Zamanlar İstanbul, İstanbul 1996
Bedi N. Şehsuvaroğlu; "Osmanlı Padişahlarını akıbetleri ve ölüm sebepleri hakkında tıp tarihi bakımından bir inceleme", V. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1956, s. 392-410.

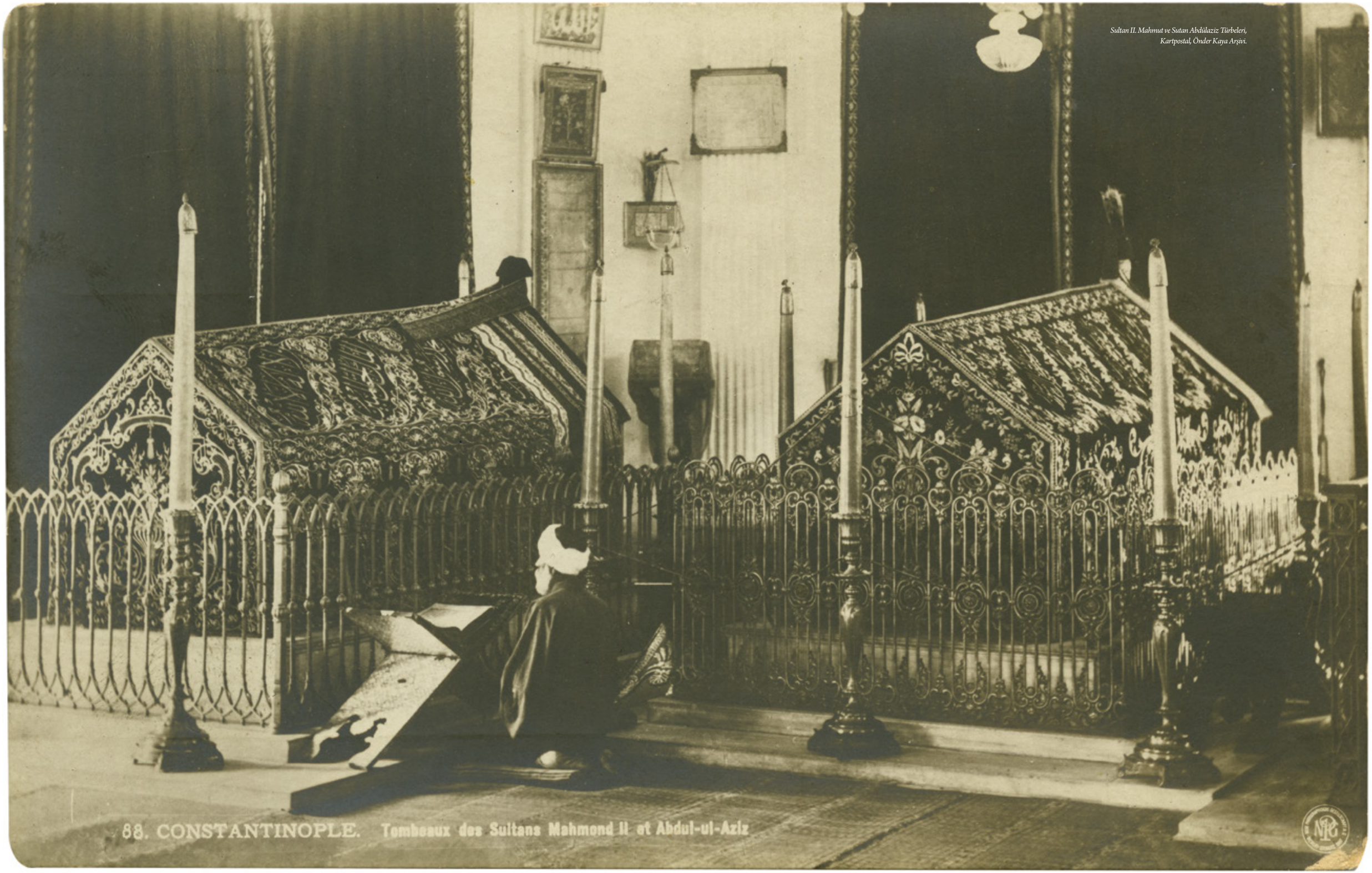

Sultan II. Mahmut ve Sutan Abdülaziz Türbeleri, Kartpostal, Önder Kaya Arşivi.

Sultan I. Abdülhamit Türbesi, Fotoğraf, Önder Kaya Arşivi.

SİNEMADA EMİNÖNÜ

Semra KIR*

**Tarihçi, Yazar*

Güzelliği ve konumu itibarıyla kurulduğundan beri cazibesini yitirmeyen İstanbul, sinema tarihi boyunca yerli ve yabancı birçok filme kimi zaman konu kimi zaman da dekor olmuştur. Bu filmlerde Eminönü ve özellikle Tarihî Yarımada, abidevi eserleri ve muhteşem görselliğiyle izleyenleri büyülemiştir. Topkapı Sarayı, Sultanahmet Meydanı, Ayasofya ve Sultanahmet Camileri ve Kapalıçarşı filmlerde öne çıkan mekânlardır. İstanbul'un Tarihî Yarımadası'nda çekilen filmlerden örnekler sunacağımız bu yazıda filmlerde dikkat çeken mekânları göz önünde bulundurarak Eminönü'nün ana ya da yardımcı mekân olarak kullanıldığı filmlerden örnekler vereceğiz.

"Kanun Namına" filminden bir kare.

"Kanun Namına" (1952)

Ömer Lütfi Akad'ın 1952 yılında çektiği ve başrolünde Ayhan Işık'ın oynadığı Kanun Namına, çekildiği dönemde oldukça ses getirmiş ve dış mekân çekimleri ile dikkatleri üzerinde toplamayı başarmıştır.

Otomobil tamircisi olan Nâzım (Ayhan Işık), uzun süredir sevdiği Ayten (Gülistan Güzey)'le evlenir. Ancak Ayten'in kız kardeşi Nezahat (Neşe Yulaç) Nâzım'a; ilaç karaborsacılığı yapan aile dostu Halil (Muzaffer Tema) ise Ayten'e âşıktır. Ablasının evliliğini bitirmek isteyen Nezahat, Halil'le bir plan yapar. Plana uygun olarak Halil'in evindeki partilerde Perihan (Pola Morelli)'la tanıştırılan Nâzım sonunda eşini aldatır.

Olup bitenleri fark eden Ayten ise her şeye rağmen yuvasını kurtarmak için çabalar. Halil'in gerçek amacını anladıktan sonra onunla iş birliği yapan Perihan'ı öldüren Nâzım, kendinî takip eden polisten kaçarak tamirhanesine saklanır... Filmde, Eminönü bölgesi özellikle polisin Nâzım'ı kovalaması sahnelerinde karşımıza çıkmaktadır. 1950'lerin İstanbul'unda Beyazıt Meydanı, Süleymaniye, Kapalıçarşı, Nuruosmaniye Camii ve Sirkeci başlıca mekânlardır. Henüz renkli filmlerin yapılmadığı o yılların Eminönü ilçesi şimdiki kalabalığından oldukça uzak, tenha ve trafikle henüz tanışmamış bir küçük semt intibaı verir.

"Kanun Namına" adlı filmin Beyazıt Meydanı'nda çekilen bir sahnesi.

"Yangın Var" filminin afişi, Beyazıt Devlet Kütüphanesi.

"Yangın Var: Eski İstanbul Kabadayıları" (1960)

1960 yılında çekilen ve başrolünü Ayhan Işık'ın oynadığı yine bir Lütfi Akad filmi olan Yangın Var'da Murat Reis (Ayhan Işık) yangından yangına koşan Kadırgalı tulumbacıların reisidir.

Mevlânâkapılı tulumbacı takımı ile Kadırgalı tulumbacıların kıyasıya rekabet ettiği filmde, bir gün Hilmi Paşa'nın konağında yangın çıkar. Yangını söndürmek için konağa giden Murat Reis paşanın kızına âşık olur.

Paşanın oğlu bu esnada konağa gelen tulumbacılara özenerek tulumbacı olmaya karar verir. Ancak aile şerefini düşünen paşa, Murat'tan oğlunu korumasını ister. Müjgan ise Murat'a aşkını itiraf eden bir mektup göndermesine rağmen Murat, paşaya verdiği sözü tutarak sevdiği kıza karşılık vermez.

Çıkan dedikodulara inan ağabey ise Murat'ın evine sığınan kardeşinin ölümüne sebep olur. Murat ise Nihat'ın olaydan zarar görmemesi için onu evden çıkarıp aşkına kavuşmak için evi ateşe verir...

Eski İstanbul ve ilk itfaiye bölüğümüz olan tulumbacıları beyaz perdeye yansıtan filmde Beyazıt Kulesi, eski işlevindeki gibi yangın kulesi olarak karşımıza çıkar. Filmin çekildiği dış mekânların başında, Sultan III. Ahmet Çeşmesi, Sultanahmet Meydanı, İstanbul'un günümüz itfaiyecilerine de sorun çıkartan dar sokakları ve her daim yanmaya meyyal ahşap evleri gelmektedir.

“Avare Mustafa” (1961)

Memduh Ün’ün 1961 yılı yapımlı ve başrolünü yine Ayhan Işık’ın oynadığı Avare Mustafa ise demir yolu kenarındaki bir mahallede yaşayan işsiz bir gencin hikâyesini anlatır. Yan komşularının kızı Aynur (Fatma Girik)’la birbirlerini seven Mustafa parasızlık yüzünden evliliği düşünememektedir. Ancak Mustafa’nın hayatı mahalleye zengin bir müteahhidin gelmesiyle değişir. İş adamının kızı Mustafa’ya âşık olur. Fakirlikten kurtulmak için fırsat kollayan aile, Mustafa’nın Hülya ile evlenmesini çok ister. Hayalleri ve ailesi için bu evliliği yapmak mecburiyetinde kalan Mustafa çok geçmeden hatasını anlar...

Tarihî Yarımada’nın henüz apartmanlarla katledilmemiş hâlini gördüğümüz filmde, deniz kenarında Sirkeci banliyösünün sesine aldırış etmeden yaşayan mahalleliyi ve sokaklarda top oynayan çocukları görürüz. Semt insanlarının apartmanda yaşamanın ayrıcalık olduğunu düşünmeleri Tarihî Yarımada’nın henüz betona teslim edilmediğinin de en bariz örneği sayılabilir.

“Avare Mustafa” filminin afişi, Beyazıt Devlet Kütüphanesi.

“Otobüs Yolcuları” filminin afişi, Beyazıt Devlet Kütüphanesi.

“Otobüs Yolcuları” (1961)

1961 yapımı bir Ertem Göreç filmi olan Otobüs Yolcuları; ailesini kaybeden Kemal (Ayhan Işık)’in askerliğini bitirdikten sonra İstanbul’a gelerek otobüs şoförlüğü yapmaya başlayıp otobüsün devamlı yolcularından Nevin (Türkan Şoray)’e duyduğu aşkla birlikte yapı sektörünün ve yaşanan yolsuzluklara karşı halkın mücadelesinin hikâyesidir. Üniversite öğrencisi olan Nevin, Kemal’in oturduğu mahalledeki kooperatifi yapan işadamı Mahmut (Atıf Kaptan)’un kızıdır. Mahmut Bey’in türlü yolsuzluklarla halkı dolandırdığı anlaşılınca, Kemal mahalleliyi savunmak adına sevdiği kızın babasına karşı mücadeleye başlar. Nevin’se önce babasının yanında yer alırken gerçekleri anlayınca tavrını değiştirir.

Beyazıt Meydanı, İstanbul Üniversitesi’nin ana kapısı filmin başlıca mekânlarındandır. Bugün olmayan İETT’nin 101 numaralı Yeşiltepe-Beyazıt hattında şoförlük yapan Kemal’in kullandığı otobüsün yolda ilerlediği sahnelerde Unkapanı ve Bozdoğan Kemeri dikkatli seyircilerin gözünden kaçmaz. Gecekonduları, inşaatları, kalabalık caddeleri ve tüm telaşının yanı sıra Kemal’in Nevin’le buluştuğu sahnede Galata, Sarayburnu, Haliç, Süleymaniye ve Boğaz’ı siyah beyaz bir kartpostala bakarcasına seyrederiz.

"Külhan Aşkı" filminin afişi, Beyazıt Devlet Kütüphanesi.

"Külhan Aşkı" filminden kareler.

"Külhan Aşkı" (1962)

Osman F. Seden'in yönettiği 1962 yapımı Külhan Aşkı'nda, Aksaray-Beyazıt arasında arkadaşı ile dolmuş şoförlüğü yapan Orhan (Orhan Günşıray), arabasına binen Hacer (Evrim Fer)'den etkilenir. Hacer, zengin bir evin tek kızı olmasına rağmen Orhan'a kendinî hizmetçi kız olarak tanıtır. Orhan'ın Hacer'e duyduğu ilgi zamanla derin bir sevgiye dönüşür. Ne var ki, Hacer'in babası onu başka biriyle evlendirmek niyetindedir. Bu sırada Hacer'in amcası Hulusi Bey (Hulusi Kentmen) ile yolları kesişen Orhan'ın Hacer hakkındaki gerçekleri bilmemesi durumu zorlaştıracaktır...

Orhan, Aksaray-Beyazıt ve Çarşıkapı- Sirkeci hattında dolmuş şoförlüğü yapsa da filmde söz konusu güzergâhı değil sadece dolmuşları görürüz. Sirkeci Garı, Alman Çeşmesi, ve Yeni Cami filmden Eminönü'ne dair dikkat çeken mekânların başında gelir. Özellikle henüz asfaltlanmayan çamurlu yollar, tenha sokaklar ve ahşap evler Eminönü'nün zaman içerinde geçirdiği değişimi gösteren detaylardandır.

"James Bond: Rusya'dan Sevgilerle" filminden kareler.

"James Bond: Rusya'dan Sevgilerle" (1963)

Gösterime giren son Bond filmi Skyfall'dan önce serinin ikinci filmi olan, Terence Young imzalı 'From Russia With Love'ın büyük bir kısmı da İstanbul'da geçmişti. 1963 yılında çekilen filmde Bond'u canlandıran Sean Connery, Sovyet istihbarat ordusunda görevli bir onbaşıya yardım etmek için İstanbul'a gelir...

Büyük bir kısmı İstanbul'da geçen filmin özellikle dış mekân çekimleri yarım asır önceki İstanbul'a ait büyüleyici karelerle doludur. Bu hâliyle bir vesika hüviyetinde olan film, özellikle renkli olması dolayısıyla izleyenler için bir kat daha çekicidir. Başta Tarihî Yarımada olmak üzere, Yerebatan Sarnıcı, Sultanahmet Meydanı, Ayasofya, Sirkeci Garı, Topkapı Sarayı, Kapalıçarşı, Nuruosmaniye Camii, Sultanahmet Camii ve meydandaki Firuz Ağa Camii kullanılan dış mekânlardandır. İstanbul'un en eski camilerinden olan Firuz Ağa Camii ile Sultanahmet Camii arasındaki alan o dönemde neredeyse bomboştur ve bugün var olan park henüz yapılmamıştır. Sinema filmlerinde pek karşılaşmadığımız Yerebatan ve Binbirdirek sarnıçlarının filmde kullanılması dikkatlerden kaçmamaktadır. Özellikle kovalamaca sahnelerinde kahramanlar, bir tarihî mekânın dehlizinden girip başka bir tarihî mekândan çıkarlar. James Bond'un Yerebatan Sarnıcı'ndan çıkarttığı periskop ile Beyoğlu'ndaki SSCB Konsolosluğu'nu dinlediği sahne ise çoğumuzun tebessümle hatırladığı sahnelerden biridir.

"Topkapı" filminden kareler.

"Topkapı" filminin afişi, Beyazıt Devlet Kütüphanesi.

"Topkapı" (1964)

Jules Dassin tarafından 1964'te çekilen, başrollerini, Melina Mercouri, Peter Ustinov, MaxiMillîan Schell, Robert Morley, Akim Tamiroff'un paylaştığı ve gösterime girdiği dönemde hasılat rekorları kıran Topkapi, farklı ülkelerden bir araya gelerek oluşan soygun çetesinin, Topkapı Sarayı'nın hazine dairesindeki meşhur zümrütlü hançeri çalma planını uygulamalarını konu alır. Yunanistan'da turist rehberliği ve satıcılık yapan üçkağıtçı Arthur Simpson (Peter Ustinov), çetenin iki üyesiyle tanışarak çeteye ait otomobilin Türkiye'ye götürülmesi teklifini kabul eder. Sınırdan geçiş esnasında büyük soygundan haberi olmayan Simpson'un kullandığı arabada çıkan bomba ve silahlar Türk polisinde suikast şüphesi yaratır. Çeteyi takip için iş birliğine zorlanan Simpson, Türk polisine bilgi sızdırmaya çalışırken kendinî soygunun tam ortasında bulur...

Topkapi, İstanbul'un unutulan masalsı güzelliğinin yansıtıldığı karelerle başlar. Filmin dış mekân sahneleri tarihî yapıların yanında Sarayburnu, Cankurtaran ve Boğaz'da çekilmiştir. Topkapı Sarayı kubbeleri, dış mekân çekimlerinde yoğun olarak kullanılsa da "hazine dairesi" film için dekor olarak inşa edilmiştir. Filmde Sarayburnu'nda gördüğümüz lunapark ise Topkapı Sarayı'nın arkasındaki boş arazi kiralanarak yapılmıştır.

"Topkapı" filminin afişi, Beyazıt Devlet Kütüphanesi.

"Hırsız" (1965)

Zafer Davutoğlu'nun 1965 yılı yapımı filminde ise, geçimini kahve köşelerinde kumar oynayarak sağlayan Osman (Sadri Alışık) tövbekâr bir kasa hırsızıdır. İzmir'deki eski karısı Güner (Fatma Girik)'den kızı Selma (Fatma Girik)'yı ona getireceğini yazan bir telgraf alır. Ne var ki Osman, yıllarca eski karısına ve kızına çok varlıklı olduğu yalanını söylemiştir. Durumu öğrenen arkadaşları Osman için para toplayıp ona kıyafet, araba ve Hilton'da bir daire ayarlar. Eski karısı ve kızını havaalanında karşılayan Osman, onları otele yerleştirir ve kızıyla İstanbul'u gezer. Bu sırada kızının eğitimi için paraya ihtiyaçları olduğunu öğrenince kendisine teklif edilen işi kabul ederek yıllar sonra yeni bir soygun yapar...

Osman'ın İzmir'den İstanbul'a ilk geldiğinde Sultanahmet Camii'nin silüeti önünde sigara içtiği sahne filmin en etkileyici anlarından biridir. Osman'ın kızı Selma'yla birlikte şehri gezdikleri sahnelerde, Sarayburnu 50 yıl önceki güzelliğiyle karşımıza çıkar. Eminönü de İstanbul'un diğer semtleri gibi henüz kalabalıklaşmamış ve trafikle tanışmamıştır.

"Hırsız" filminden kareler.

"Hırsız" filminin afişi, Beyazıt Devlet Kütüphanesi.

“Ah Güzel İstanbul” (1966)

Atıf Yılmaz’ın 1966 yapımlı, başrol oyuncusu Sadri Alışık’ın unutulmaz filmlerinden biri olan Ah Güzel İstanbul’da sadece Eminönü’nü değil tüm İstanbul’un 60 yıl önceki hâlini görme fırsatını buluruz. İzleyiciye şehir turu yaptırılarak başlayan filmde, köklü bir İstanbullu ailenin çocuğu olan Haşmet (Sadri Alışık), ailesinden kalan serveti kaybedince oturduğu yalıyı satıp yalının bahçesindeki barakada yaşamaya başlar. Fotoğrafçılık yaparak geçimini sağlayan Haşmet, Sultanahmet’te artist olmak için köyünden kaçan Ayşe (Ayla Algan) ile tanışır. Katılacağı yarışma için fotoğraf çektirecek kızın saf ve korumasız hâline acıyan Haşmet, ona kendisini bekleyen tehlikeleri anlatmaya çalışır. Ayşe’ye gecekondusunu açan Haşmet genç kıza karşı yakınlık duysa da genç kızın aklında hâlâ şarkıcı olma hayalleri vardır...

Haşmet, Sultanahmet’e geldiğinde fotoğraf perdesini açarken: “Bu da İstanbul hatırası... Gerçekte kaldı mı bilmem ama benim gönlümde hâlâ bir güzel İstanbul yatar” diyerek şehrin değişmesinden duyduğu rahatsızlığını dile getirirken ne olursa olsun gönlündeki İstanbul’un kimse tarafından bozulamayacağını söyler. Oysa, filmde Haşmet’in beğenmediği İstanbul bile çoğumuza yabancıdır. Bugün Sultanahmet Meydanı, filmdeki görüntüsünden oldukça uzak, turist ve İstanbul halkının en uğrak mekânları olarak kalabalık ve cıvıl cıvıldır. Bu film İtalya’da Gümüş Palmiye Ödülü’ne layık görülmüştür.

“Ah Güzel İstanbul” filminden kareler.

"Bizanslı Zorba" (1967)

Başrollerini Kartal Tibet, Tanju Gürsu, Esen Püsküllü'nün paylaştığı 1967 yapımlı film, yönetmen Suat Yalaz'ın yazıp çizdiği 1960'lı yıllarda çıkmaya başlayan ve büyük ilgiyle takip edilen Karaoğlan çizgi roman serilerinden birinin aynı adla sinemaya aktarılmış şeklidir. Siyah-beyaz çekilen bu filmde az sayıda kullanılan tarihî mekânlardan biri Türk filmlerinde pek rastlamadığımız Arkeoloji Müzesi'nin girişidir. Ressam ve Arkeolog Osman Hamdi Bey tarafından 1891 de Müze-i Hümayun ismi ile mimar Vallaury'ye yaptırılan abidevi bina, filmde kralın sarayı olarak kullanılmıştır. Filmin bir diğer tarihî mekânı Ayasofya'dır. Mermer sütunlarının, avizelerinin, içerisindeki su küplerinin ve hünkâr mahfelinin ayrıntıları ile gösterildiği bölüm, Karaoğlan'ın İmparator Manuel'i öldürdüğü yer olarak karşımıza çıkar.

Filmde sahne olarak kullanılan Arkeoloji Müzesi.

"Bizanslı Zorba" filminin afişi, Beyazıt Devlet Kütüphanesi.

"Kilink İstanbul'da" filminin afişi, Beyazıt Devlet Kütüphanesi.

"Kilink İstanbul'da" (1967)

1967 yapımlı Yılmaz Atadeniz imzalı filmde, mumyalanmış vücuduna enjekte edilen şırıngayla yıllardır bir tabutun içinde uyuyan Kilink (Yıldırım Gencer) hayata döner. Profesör Hulusi (Muammer Gözalan)'nin bulduğu ultraviole ışınlar saçan silahın gizli formülünün peşine düşen Kilink, üzerinden çıkarmadığı ve tüm vücudunu saran iskelet desenli kostümüyle, laboratuarında çalışan Hulusi'yi öldürüp kasadaki her şeyi çalar. Kilink, formülün hepsini elde edemediğini öğrenince İstanbul'da kalmaya karar verir. Bundan sonra aksakallı bir dedenin yardımıyla uçan adama dönen Orhan ile Kilink arasında kıyasıya bir mücadele başlar...

Filmde Eminönü'ne dair tarihî yapıların başında Profesör Cemil'in çalıştığı yer gelir. Mekân, Süleymaniye İmarethanesi'ndeki eski Evkaf-ı İslamiye Müzesi'dir. 1914'te kurulan müze 1965-1983 yıllarında İbrahim Paşa Sarayı'nın onarılarak Türk İslam Eserleri Müzesi hâline getirilmesiyle buraya taşınmıştır. Bugün söz konusu imarethanede ünlü lokanta işletmesi "Darüzziyafe" hizmet vermektedir. Kilink'in müzeden çıktıktan sonraki kaçış sahnelerinde Süleymaniye Meydan Çeşmesi ile oldukça tenha Süleymaniye sokaklarını görürüz.

"İstanbul Tatili" filminden bir kare.

"İstanbul Tatili" (1968)

Türker İnanoğlu'nun 1968'deki filminde ise şipşakçılık yapan Ali (Kartal Tibet) bir gazeteye foto muhabiri olarak girmenin peşindedir. Arkadaşı Yılmaz (Yılmaz Köksal)'la İstanbul sokaklarında gün geçiren ikili için işler pek iç açıcı değildir. O günlerde İstanbul'a Katras sultanının gelmesi Ali'nin kaderini değiştirecektir. Sultanın kızı Prenses Nilgün (Filiz Akın) protokolden ve korumalardan sıkılmıştır. Bir sabah konakladığı saraydan kaçan Nilgün tek başına İstanbul'da dolaşmaya başlar. Beklediği fırsatın ayağına geldiğini düşünen Ali prensesin fotoğraflarını satarak meşhur olmayı planlar. Ancak Saray'a yeniden dönmek istemeyen Nilgün Ali'ye âşık olur ve onunla İstanbul'u dolaşır. Ayrılma vakti geldiğinde, Nilgün'e veda etmek zorunda kalan Ali fotoğrafları satmaktan vazgeçer. Oysa Nilgün'ün Ali'den ayrılmaya hiç niyeti yoktur...

1953 yapımı "Roma Tatili" filminin Türk versiyonu olan "İstanbul Tatili"nde Eminönü'ndeki birçok turistik mekânın kırk yıl önceki hallerini, Ümmü Gülsüm'ün şarkısı ve Türk filmlerinin unutulmaz melodisi Şehnaz Longa eşliğinde izleriz. Ayasofya, III. Ahmet Çeşmesi, Sultan Ahmet Camii, Dolmabahçe Sarayı, Dolmabahçe Saat Kulesi, Cankurtaran, Boğaz, Salacak, Unkapanı filmdeki başlıca mekânlardır.

"İstanbul Tatili" filminin afişi, Beyazıt Devlet Kütüphanesi.

"Şark Ekspresi'nde Cinayet" filminin afişi, Millî Kütüphane.

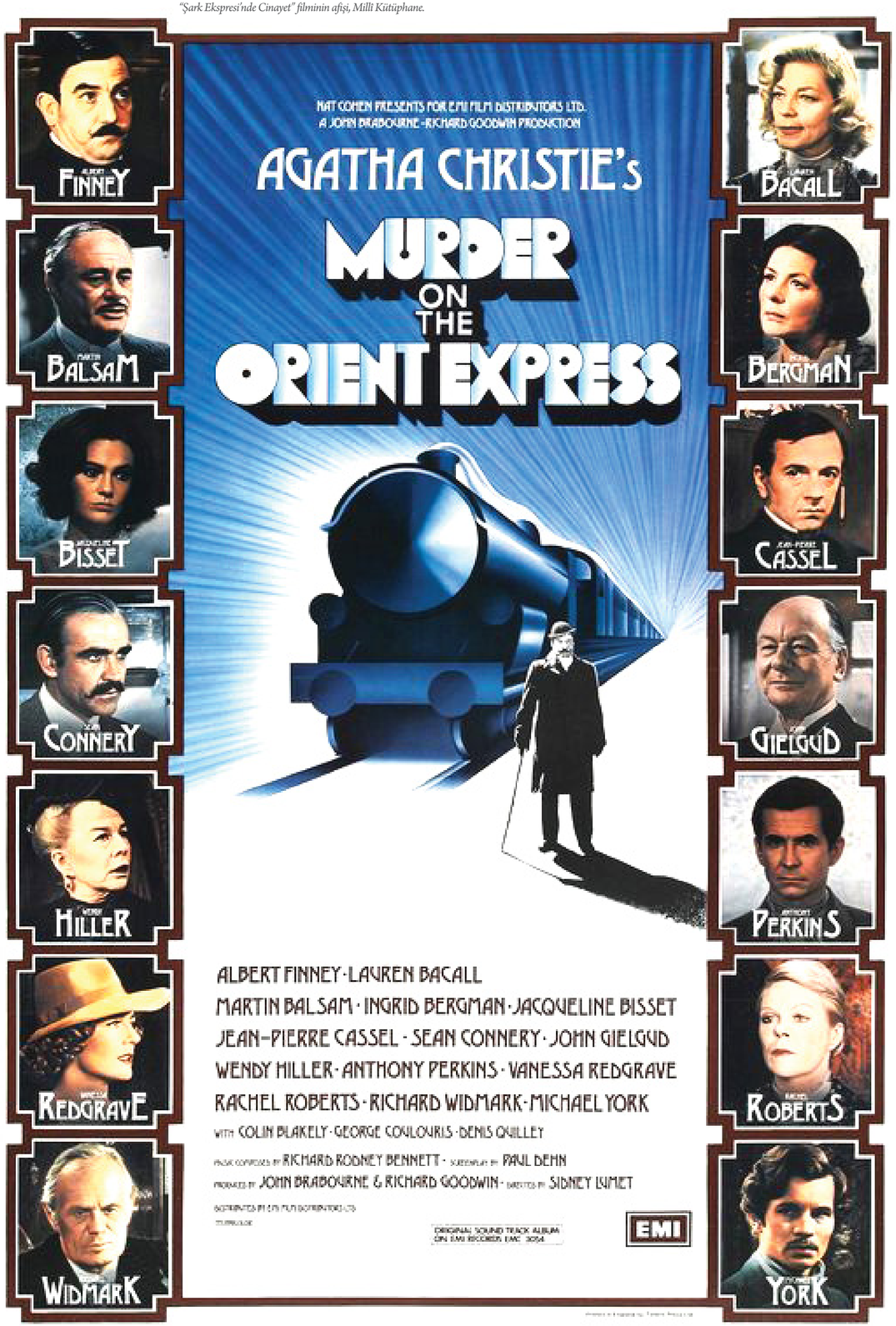

"Şark Ekspresi'nde Cinayet" filminden kareler

"Şark Ekspresi'nde Cinayet" (1974)

Sidney Lumet imzalı 1974 yapımlı Agâhta Christie'nin aynı adlı romanından uyarlanan ve Albert Finney, Lauren Bacall, Martin Balsam, İngrid Bergman, Jacqueline Bisset, Jean-Pierre Cassel, Sean Connery gibi başarılı oyuncuların yer aldığı filmde, İstanbul-Paris seferini yapan Şark Ekspresi'ndeki yolcularından Amerikalı milyoner ölü bulunur. Trende bulunan Belçikalı ünlü dedektif Hercule Poirot (Albert Finney) ise trenin kara saplanıp durması üzerine yetkililere aktarılmadan cinayeti çözmeye çalışacaktır...

1930'lu yılların anlatıldığı filmde karakteristik mekân ünlü Şark Ekspresi'dir. Anadolu yakasından gelen yolcuların bir kısmının vapurla karşıya geçtikleri sırada Boğaz ve Üsküdar'ı görürüz. Klasik doğu ülkesi imajı çizilmeye çalışılan filmde Türkler ve Türk kültürü olabildiğince eleştirilmiştir. Sirkeci garındaki görüntüler söz konusu olumsuz imajı perçinleyen karelerle doludur maalesef. Her biri hırpani kıyafetlere bürünerek garda satıcılık yapmaya çalışan insanların Türk, mekânın da Türkiye olduğunu söylemek arka plandaki Atatürk portresini görmesek neredeyse imkânsızdır. Gara gelen ünlü Şark Ekspresi'nin hareketiyle İstanbul sahnelerinin de sona erdiği filmdeki son mekân Sirkeci Garı'dır.

"At" filminin afişi, Beyazıt Devlet Kütüphanesi.

"At" (1981)

Ali Özgentürk'ün 1981 yılında çektiği, Genco Erkal'ın muhteşem oyunculuk performansıyla izleyenleri büyüleyen Türk sinemasının en derin ve sarsıcı filmlerinden olan "At" bir trajedinîn hikâyesidir. Karısı ve oğluyla köyde tek göz bir evde yaşayan Hüseyin (Genco Erkal) hem çok yoksul hem de cahildir. Tek isteği oğlu Ferhat (Harun Yeşilyurt)'a söz verdiği atı almak ve onu okutabilmektir. Hüseyin, karısını köyde bırakıp evini ipotek ettirir ve oğluyla İstanbul'a gelir. İstanbul'da bir tanıdığının yanına gelen Hüseyin işportacılık yapmaya başlar. Kendi gibi insanlarla bir handa yaşamak zorunda kalan Hüseyin tavsiye üzerine oğlunu parasız yatılı bir okula yazdırmak ister. Ne var ki Ferhat yetim olmadığı için okula alınmaz. Her şeyden vazgeçip sadece oğlunu okutmaya odaklanan Hüseyin bu uğurda hayatını bile vermeye hazırdır...

Göç olgusuna sadece maddi beklenti ve hayaller penceresinden bakmayarak çok daha duygusal daha derin bir anlam kazandıran film oyunculuk performansları ile gözlerimizi doldurmaktadır. Özellikle işportacıların günlük hayatına dair izlenimler edineceğimiz filmin karakteristik mekânı Süleymaniye'dir. Süleymaniye'de metruk bir handa konaklayan Hüseyin ve oğlunu işportacılık yaparken İstanbul sokaklarında görürüz. Süleymaniye'nin eski dar sokaklarında ekmek peşinde koşan işportacıların zorlu çalışma koşullarına şahit olduğumuz filmde Eminönü, Vefa ve Süleymaniye gibi kalabalığına aşina olduğumuz başlıca mekânlardır.

"At" filminin afişi, Beyazıt Devlet Kütüphanesi.

"Teyzem" (1986)

Halit Refiğ'in 1986 yapımlı filminde Ankara'da yaşayan Umur (Ferit Ferman) anne ve babasıyla İstanbul'a gelerek dedesinin evine yerleşir. Teyzesi Üftade (Müjde Ar)'yi ilk kez gören Umur onunla yakınlaşmaya başlar. Erhan (Yaşar Alptekin)'a âşık olan Üftade, üvey babasının evinden ve bu hayatın sıkıcılığından kendisini onun kurtaracağına inanır. Erhan'dan ayrılıp komşularının oğlu Basri (Uğur Yücel) ile evlenen Üftade'nin bir kızı olur. Bir süre sonra kocasından boşanan Üftade kızıyla birlikte üvey babasının evine geri döner. Erhan'ı unutamayan Üftade'nin akıl sağlığı zamanla bozulur...

Kentleşme-insan psikolojisi ilişkisinin vurgulandığı filmde Üftade'nin ve ailesinin yaşadığı evin bir müteahhide kat karşılığı verilmesi dönemin İstanbul'unun kentsel dönüşümünü Üftade ve Umur'un Eminönü-Kavaklar hattında yaptığı gezilerde Boğaz tüm güzelliğiyle görünürken İstanbul Arkeoloji Müzesi ve Kapalıçarşı gibi mekânlar ikilinin Eminönü'nde gezdiği tarihî yerlerdir...

"Sis" filminin afişi, Milli Kütüphane.

"Sis" (1988)

1988 yılında Zülfü Livaneli'nin yönettiği filmde, babası ve annesiyle aynı evde yaşayan iki çocuklu Ali Fırat (Rutkay Aziz) hâkimlikten istifa etmiştir. Üniversiteye giden çocuklarına okula yakın olsun diye ayrı ev tutan babanın iki oğlu Erol (Uğur Polat) ve Murat (Fikret Kuşkan) farklı siyasi görüşlere sahiptir. Bir akşam eve gelen Erol babasına Murat'ın öldürüldüğü haberini verir. Bundan sonra kendinî beklenmedik olayların içinde bulan Ali Fırat, bir yandan oğlunun ölümüne üzülürken diğer yandan oğlunun katili olarak suçlanan Erol'u korumak ve saklamak zorunda kalacaktır. Oğlunun suçsuzluğuna inanmak isteyen Ali Fırat diğer yandan da ona karşı kuşku duymaktadır...

Dönemin siyasi atmosferini büyük bir ciddiyet ve gerçekçilikle sinemaya aktaran Zülfü Livaneli, çekimler için filmin adı gibi sisli bir İstanbul tercih etmiştir. Kış mevsiminin İstanbul'una bir de dönemin dramatik siyasi tablosu eklenince film daha da kasvetli hâle gelir. Erol'un saklandığı eski han Eminönü'ndedir ve bazen Erol pencerelerden dışarı bakarak huzur ve sakinliği arar. Bu sahnelerde İstanbul'un karmaşasını değil görkemli mabet Süleymaniye Camii'ni ve Galata Kulesi'ni görürüz. Filmin sonunda Sultanahmet'e açılan bir kapıdan çıkan baba ve oğulun ardından caminin günbatımındaki silüetini ve kubbelerin ardından sis dolu İstanbul'u izleriz.

"Laleli'de Bir Azize" (1998)

Kudret Sabancı'nın 1998 yapımlı filminde Aziz (Güven Kıraç), Makor (Işdar Gökseven) ve Doktor (Cengiz Küçükayvaz) isminde Laleli'de kadın pazarlayan üç kafadarın hikâyesini anlatır. Laleli esnaflarından birinin özel bir kadın için bir milyar lira vadetmesi üzerine patronlarını aradan çıkararak voliyi vurmayı hedefleyen üçlü, buldukları kadını tüm aksiliklere rağmen müşterinin istediği niteliklere sokmayı başarırlar. Ancak kadını müşteriye götürürlerken yolda dört denizcinin saldırısına uğrayıp, kadını da aldıkları avansı da kaptırınca iş ilişkilerinin olduğu mafya gruplarıyla başları derde girer...

Filmin ana mekânı adından da anlaşılacağı gibi Laleli'dir. Gece çekimlerinin ağırlıklı olduğu filmde, dış mekân sahnelerinde arka planlarda arabalar, gece kulüpleri ve seyyar satıcılar dikkati çekmektedir. Sokaklarda genellikle erkeklerin dolaştığı Laleli'de sadece hayat kadınları görünmektedir. Eskiden ailelerin ikamet ettiği semt, ticaretin artması ve otellerin yaygınlaşmaya başlamasıyla uluslararası pazar hâline gelmiştir. Bu şekilde değişen Laleli, Türkçeden çok Rusçanın konuşulduğu, Türk lirasından ziyade piyasada ABD dolarının dolaştığı, sokaklarında Rumen, Rus kadınlarını görebileceğimiz nevi şahsına münhasır bir semt olmuştur. Bir zamanların bavul ve tekstil ticaretinin merkezi olan semt, ihtişamlı dönemlerini kaybetse de aynı dokunun varlığı bugün hamalların taşıdığı yük arabalarına çarpmadan yürümeye çalışırken hissedilmektedir.

"Laleli'de Bir Azize" filminin afişi, Milli Kütüphane.

"Altın Yumruk İstanbul'da" filminin afişi, Millî Kütüphane.

"Altın Yumruk İstanbul'da" filminden kareler. Görüntülerde Aya İrini, Büyük Postane görülmekte.

"Altın Yumruk İstanbulda" (2001)

2001 yılı Tedyy Chan imzalı filmde Hong Kong'da bir mağazada egzersiz aletleri satan Bei (Jackie Chan), bir soyguna engel olur. Bei, cesareti nedeniyle medyadan ilgi görürken özel dedektiflik yapan Liu'nun da dikkatini çeker. Çünkü Liu'ya göre Bei, çok zengin bir işadamının yıllar önce kaybettiği oğludur. Gerçek ailesiyle tanışabilmek için Kore'ye giden Bei, babasının aslında casus olduğunu öğrenir. Ancak babası artık çok yaşlanmıştır ve Bei onu bulduğunda ölüm döşeğindedir. Yaşlı babası ölmeden önce, hem cesaretini ölçmek, hem de biraz para kazanmasını sağlamak için onu gizli bir projenin ortasına yerleştirmiştir. Kendinî bir kedi-fare oyunun içinde bulan Bei'nin yolu Türkiye'ye düşer...

Kız arkadaşıyla Eminönü'nün tarihî mekânlarında buluşan Bei'yi Aya İrini ve Yerebatan Sarnıcı'nda görürüz. Başı beladan kurtulmayan kahramanımızı sürekli kavga ederken ya da peştamallı vaziyette kâh kubbelerin arasında kâh Kapalıçarşı'da kaçarken seyrederiz.

“Uzak” (2002)

Usta yönetmen Nuri Bilge Ceylan’ın 2002 yılında çektiği filmde Yusuf (Mehmet Emin Toprak) yaşadığı kasabadan ayrılarak bir gemide iş bulma ümidiyle İstanbul’a gelir. Amacı, hem dünyanın farklı yerlerini görmek hem de iyi para kazanmaktır. Geçici bir süre için, İstanbul’da fotoğrafçılık yapan akrabası Mahmut (Muzaffer Özdemir)’un evine yerleşen Yusuf, iş bulma süreci uzayınca Mahmut için yük olmaya başlar...

İstanbul’a göç eden vasıfsız insan gücünün şehirdeki macerasını anlatan “Uzak”ın iç mekân çekimleri bir apartman dairesinde yapılırken dış mekân çekimlerinde İstanbul’un farklı semtleri kullanılmıştır. Mahmut’un yalnızken oturup sigara içtiği Fındıklı Parkı, Sirkeci’deki iş başvurularından sonra turladığı Sultanahmet Meydanı soğuk İstanbul kışında yalnızlığın ve çaresizliğin ustaca resmedildiği yerler arasındadır.

“Uzak” filminin afişi, Milli Kütüphane.

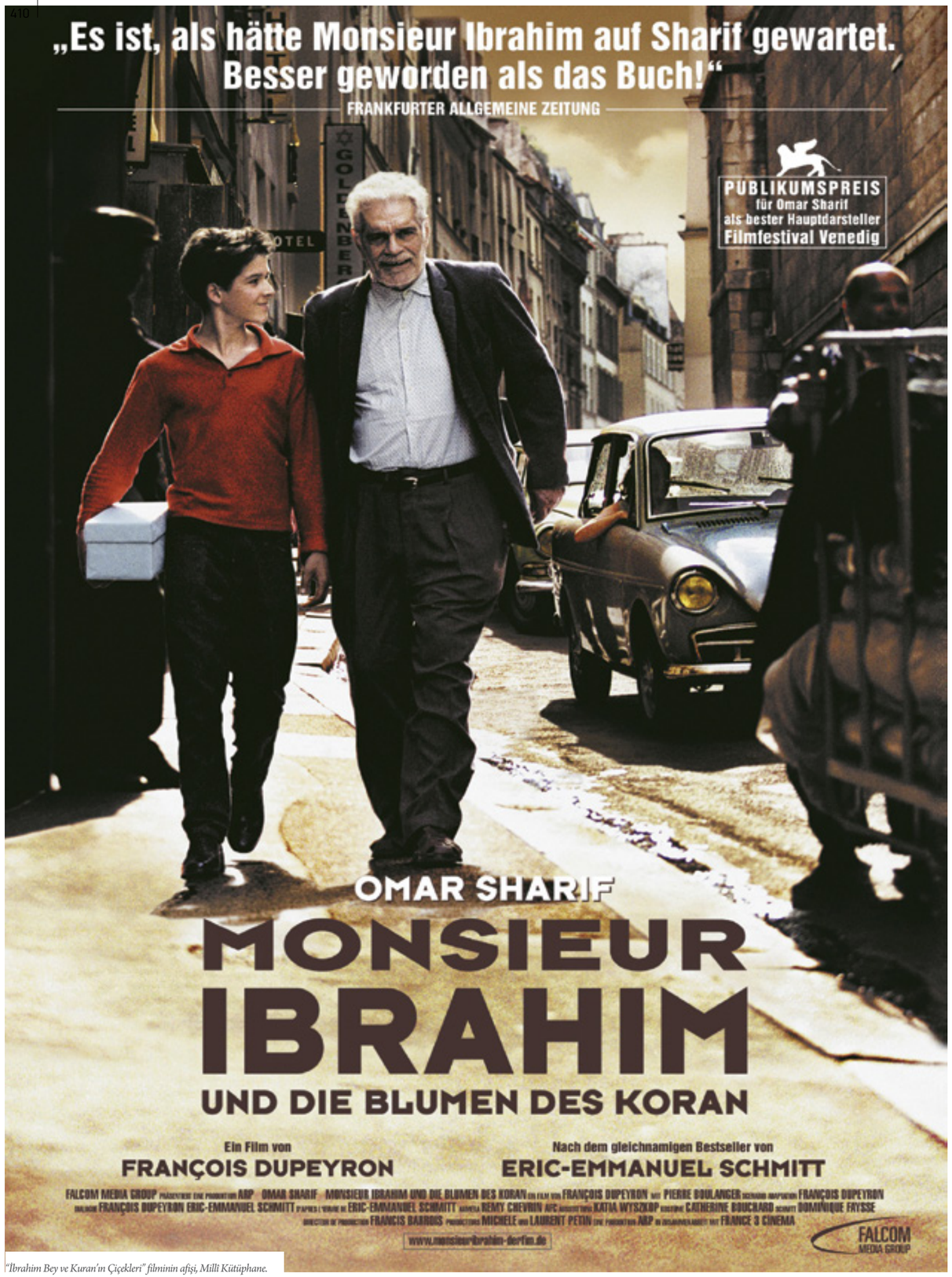

“İbrahim Bey ve Kuran’ın Çiçekleri” filminin afişi, Milli Kütüphane.

Filmin başrol oyuncusu Ömer Şerif.

“İbrahim Bey ve Kuran’ın Çiçekleri” (2003)

François Dupeyron imzalı 2003 yapımlı filmde annesi ve kardeşinin evden ayrılmasıyla Paris’in kenar mahallelerinden birinde babasıyla yaşamak zorunda kalan ergenlik çağındaki Yahudi Moses (Pierre Boulanger), genelevlerle dolu “Mavi Sokak”ta vakit geçirmektedir. Sokaktaki Arap lakaplı Türk bakkalı İbrahim Demirci (Ömer Şerif)’nin yanına sık sık uğrayan Momo ile İbrahim Bey zamanla iki sıkı arkadaş olur. İşten çıkarıldığı akşam Momo’ya para bırakarak evden ayrılan babası bir depresyon sonucu intihar edince yalnız kalan Momo’yu İbrahim Bey evlat edinîr. Bir gün İbrahim Bey, dükkânını kapatıp spor araba alır ve birlikte İbrahim Bey’in doğduğu Türkiye’ye yolculuğa çıkarlar...

“İbrahim Bey ve Kuran’ın Çiçekleri”nde İstanbul, filmin sonlarına doğru karşımıza çıkar. Filmde İstanbul’a dair gördüğümüz ilk kareler İbrahim Bey ve Momo’nun vapurla karşıya geçtikleri sahnedir ki film çok yakın bir tarihte çekilmesine rağmen bu sahnelerde İstanbul’un 1960’lardaki havasını hissederiz. Grup vakti karşı yakaya geçen iki arkadaş güneş ışıklarının oynaştığı Boğaz sularından Sarayburnu’nu, Galata Köprüsü’nün ve Eminönü’nün kalabalığını seyreder. Eminönü’nde balık ekmek ve turşu yiyen çift bir süre şehirde kalarak gezinti yapar. İslamiyet’i ve tasavvufu anlattığı Momo’ya bu kavramların en iyi hissedileceği yerleri göstermek isteyen İbrahim Bey, Momo’ya Ayasofya Müzesi, Sultanahmet Camii gibi Eminönü’ndeki dinî yapıları gezdirir.

Filmden çeşitli kareler.

"Üç Maymun" filminden İstanbul manzaralı kareler.

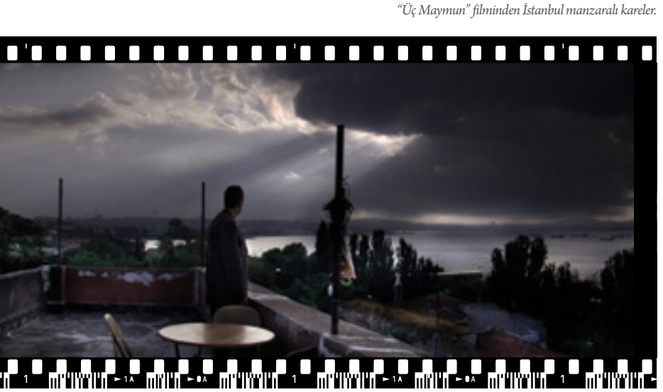

"Üç Maymun" (2008)

2008 yılında Nuri Bilge Ceylan tarafından çekilen Türk sinemasının en çok ödül alan filmlerinden olan eserde, yaklaşan genel seçimlerde muhalefet partisinden adaylığını koyan Servet (Ercan Kesal), ölümle sonuçlanan bir trafik kazasına sebep olunca sorumluluğu üstlenmesi için şoförü Eyüp (Yavuz Bingöl)'e teklifte bulunur. Buna göre Eyüp hapisteyken maaşını yatırmaya devam edecek çıktığında da kendisine toplu para verecektir. Eyüp teklifi kabul eder ve hapishaneye girer. Eyüp'ün karısı Hacer (Hatice Aslan) bir gün oğlu İsmail (Ahmet Rıfat Şungar)'in almak istediği araba için Servet'ten borç para ister. Hacer ve Servet arasında bu şekilde başlayan yakınlık zamanla yasak ilişkiye dönüşür. İlişkiden haberdar olan İsmail annesini suçlar. Eyüp'ün hapisten çıkınca olanları anlaması uzun sürmeyecektir. Ailenin namusunu temizlemek için Servet'i öldüren İsmail'in hapse girmesini istemeyen Eyüp ise bu sefer mahalledeki kahvede çalışan gence, dokuz ay önce Servet'in kendisine yaptığı teklifi yapacaktır...

Nuri Bilge Ceylan "Üç Maymun"da genellikle gri ve siyah renkler tercih edilmiştir. Filmin ana mekânı İstanbul'un en eski semtlerinden biri olan Samatya'dır. Gelir seviyesi nispeten düşük bir mahallede yaşayan ailenin evi sahile yakın, tren istasyonun hemen arkasındadır. Hacer ve İsmail denizi gören bu evde genellikle camın önündeki masaya oturup oldukça sisli ve kasvetli görünen adaları izleyerek düşünceye dalarlar.

Kalabalığı, trafiği, keşmekeşi ile İstanbul'un en hareketli yerlerinden biri olan Eminönü Meydanı da filmde, hiç olmadığı kadar sakindir. Hacer'in deniz kenarında tek başına durup sessizce düşündüğü sahne, Eminönü'nü andırmayacak kadar insandan, gürültüden ve trafikten yalıtılmış gibidir.

"Üç Maymun" filminin afişi, Milli Kütüphane.

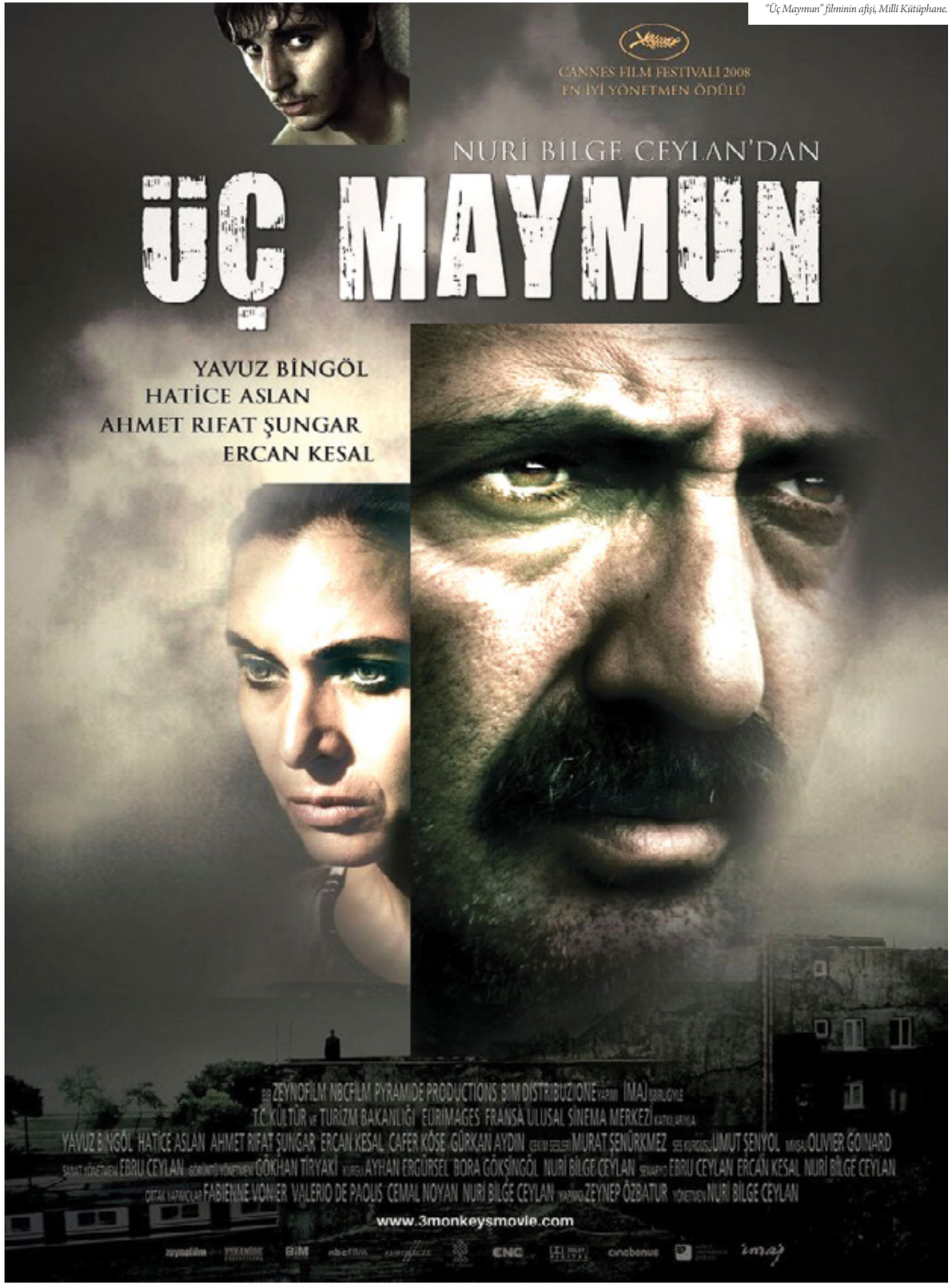

"Skyfall-007" filminin afişi.

"Skyfall - 007" (2012)

Sam Mendes yönetmenliğinde çekilen, 2012'nin merakla beklenen yapımı olan son Bond filminde, MI6 kurumunun uğradığı saldırı ve sonrasında James Bond kuruma kendini yeniden ispatlamak zorundadır...

İstanbul'daki çekimleri için üç hafta ayrılan ve çekimler esnasında ilgili kurumların yoğun iş birliği hâlinde desteklediği filmde İstanbul sahneleri filmin ilk on dakikasında görülür. Eminönü ve çevresinde özel bir platform hazırlanan filmde Kapalıçarşı ve içindeki Türk bayrakları görünmese mekânın İstanbul olduğunu anlamak oldukça zor olacaktır. Zira dar sokaklarda işportacılar, fondaki arabesk müzik, etrafa yayılan toz ve gürültüler modern Eminönü ya da İstanbul'dan ziyade bir üçüncü dünya ülkesinden manzaraları andırmaktadır. Bununla birlikte Mısır Çarşısı önü, Yeni Cami Meydanı, Büyük Postane, Bankalar Caddesi, Sultanhamam ve Kapalıçarşı filmdeki İstanbul sahnelerindeki mekânlardır.

Filmin baş rol oyuncusu Daniel Craig'in Eminönü'nde çekilen aksiyon sahneleri.

EMİNÖNÜ'NDE KAYBOLAN BAZI TARİHİ ESERLER

Fatih GÜLDAL*

**Tarihçi, Yazar*

Eminönü İstanbul'un tarihî eser anlamında en yoğun bölgesidir. Osmanlı Devleti'nin idari yapıları başta olmak üzere, selatin camileri, külliyeler, çeşmeler ve diğer bir çok tarihî bina payitahtın merkezi Eminönü'ndedir. Neredeyse adım başı rastgeldiğiniz ve şehre Osmanlı'nın vurduğu mühür olarak değerlendirebileceğimiz bu eserler vakıf anlayışının bir ürünüdür. Bununla birlikte insanların bir hadis-i şerifte belirtildiği üzere ölümden sonra amel defterlerinin kapanmaması adına inşa ettirdikleri ve birtakım akarlar bağışlayarak toplum hizmetine sundukları eserlerin tamamı günümüze kadar ayakta duramamışlardır. Şehirde meydana gelen ve bazılarının kıyamet-i suğra (küçük kıyamet) olarak da adlandırıldığı depremler, ahşabın kullanılan binaların vazgeçilmez malzemesi olarak görülmesi neticesinde yangınların verdiği büyük zararlar bu eserlerin tahrip olmasına neden olmuştur. Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi bu hayır kurumlarının, ömür boyu ayakta durabilmesi adına banileri tarafından vakfedilen gelirler vasıtasıyla âdeta bir sigorta gibi, tadilat görmeleri ya da yeniden inşaları mümkün olabilmiştir. Fakat meydana gelen bu doğal afetlerin yarattığı tahribatın daha fazlasını insanlar gerçekleştirmiş ve Osmanlıların meydana getirdiği bu güzel eserlerin bir kısmı yok olmaktan kurtarılamamıştır.

Ayasofya Medresesi, 1936, Encümen Arşivi.

Aslında tarihî eserlerin tahribatı 19. yüzyılın sonlarına kadar götürülebilir. Osmanlı toplumunda meydana gelen modernleşme çabaları ve bunun doğurduğu sosyal hareketlilik, değişen dünyaya ayak uydurmak adına meydana gelen yeni ihtiyaçlar şehrin mimari dokusuna zarar vermeye başlamıştır. Ancak bu dönemde yıkılanın yerine vakıf malının kutsal kabul edilmesinden dolayı yenisini inşa etmek, bir zaruret olduğu için tarihî eserlerin yok edilmesi genel bir uygulama olarak görülmemiştir. Fakat Osmanlı Devleti'nin yıkılmasıyla birlikte yeni kurulan Cumhuriyet'in yaşadığı zihniyet değişikliği eskinin köhnemiş ve terakkiye engel olduğu düşüncesini getirmiştir. Ayrıca tarihî eserlerin ortan kaldırılması, modern şehirlerin kurulabilmesi için gerekli görülmüştür. Bu teknik nedenlerin yanı sıra bazı düşünsel farklılıklarının getirdiği neticeler de dikkat çekicidir. 1935 yılında çıkarılan bir kanunla, beş yüz metre içerisinde tarihî değeri büyük de olsa birden fazla cami olmayacak şeklinde bir uygulamanın hangi teknik gerekçelerle ortaya çıkarıldığı merak konusudur. Yine İstanbul'un yöneticiliğini yapan belediye başkanları ve valilerin aymazlıkları yurt dışından getirilen bazı şehir planlamacılarının uygulamaları yüzlerce yıldır ayakta duran tarihî eserlerimizin tek tek ortadan kaldırılmasına neden olmuştur. Dama tahtası şeklinde planlanan şehir bu uygulama çerçevesinde büyük bir yıkıma uğramıştır. Özellikle 1950'li yıllarda geniş caddeler ve büyük bulvarlar açma merakı başta Mimar Sinan eseri olma üzere birçok tarihî yapıyı ortadan kaldırmıştır. İşin ilginç yanı bu caddeler açılırken yola tesadüf edeceği düşünülen ve bu nedenle yıkılan eserlerin birçoğunun yolla hiç alakası olamayacak konumda olmalarıdır. Bununla birlikte yıktırılan bu eserlerin yerlerine alışveriş merkezleri vesaire binalar da yapılmaktan geri durulmamıştır. İstanbul'un ilk belediye başkanı olan Hızır Çelebi'nin mezarı dahi bu yağmadan nasibini almış mezarın bulunduğu hazirenin yanındaki cami herhâlde tekrar yapılmasın diye arsası üzerine İMÇ blokları inşa edilmiştir. Başta Atatürk Bulvarı olmak üzere, Aksaray meydanı, Vatan ve Millet caddeleri yaptırılırken birçok tarihî eser yola tesadüf etmemesine rağmen yıktırılmıştır. Yahya Kemal merhumun "kör kazma" olarak nitelendirdiği bu yağmadan yüzlerce tarihî eser nasiplenmiş yıllardır insanların hizmetine sunulan yapıların bazıları ortadan kaldırılmıştır.

Aşağıda Eminönü bölgesinde yok olmuş bazı tarihî yapılarla ilgili kısa bilgiler verilmiştir. Bunlar kayıp eserlerden yapılmış kısa bir seçkidir. (Ayrıntılı bir çalışma için bk. Fatih Güldal, İstanbul'un Kaybolan 100 Eseri, İstanbul 2009) zira Eminönü bölgesinde kaybolan eserlerin sayısı yüzlerle ifade edilir.

Sekbanbaşı İbrahim Ağa Mescidi

Şehzadebaşı'ndan Unkapanı'na doğru inerken Gazanfer Ağa Medresesi'nin biraz aşağısında bulunuyordu. Harap bir kiliseden camiye çevrilen bu eserin vakıfı

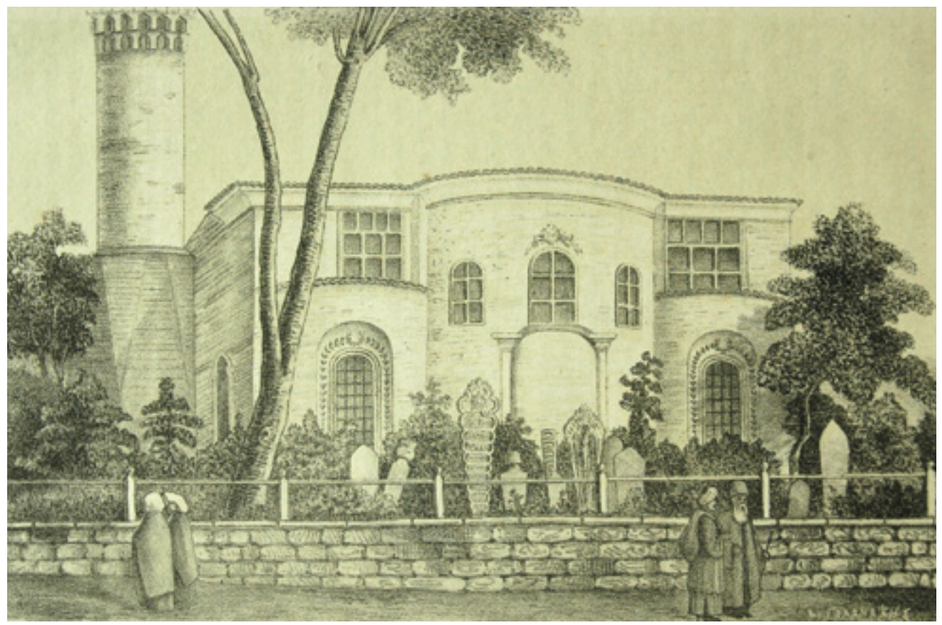

Sekbanbaşı İbrahim Ağa Mescidi, Çizim: Galanakis, A.G. Paspatis, Byzantinai Meletai, 1877.

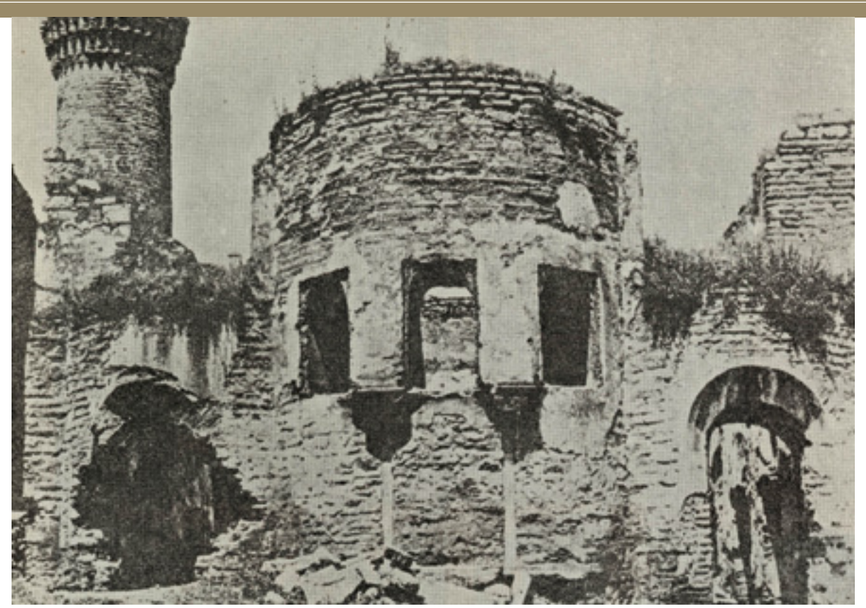

Sekbanbaşı İbrahim Ağa Mescidi, İstanbul'un Topografyası, W.Müller-Wiener, s. 197.

İbrahim Ağa, 1496–97 yılında şehit olmuş ve mihrap önüne defnedilmiştir Tamamen tuğladan yapılmış kilisenin İmparator VIII. Mihael Paleologos'un kız kardeşi Maria veya rahibelik adı ile Marta'nın yaptırdığı Kira Marta Kadınlar Manastırı olabileceği iddia edilse de bu iddia daha sonraları çürütülmüştür. İ.Hakkı Konyalı farklı olarak yapının tarihi ve kıymeti haiz olan Bizans dönemi Libyis/Libis manastırı olduğunu söyler.

Hadika'da minberinin, 18. yüzyılda, Edirne müderrisi olan Gürcü Hüseyin Efendi tarafından koydurulduğu yazılıdır. Yıkılmadan az önce Semavi Eyice tarafından incelenen caminin içten genişliği 7,60 metre, apsisler hariç 7 metre idi.

Eserin camiye çevrilmeden önce tamamen harabe hâlinde olduğu üst yapısına ait hiçbir unsurunun bulunmamasından anlaşılmaktadır. Ekrem Hakkı Ayverdi'nin ifadesiyle Osmanlıların kilisenin sağır duvarlarına tahammüllerinin olmadığını, mihrabın sağına ve soluna, ayrıca yan taraflarına olmak üzere döşemeye yakın büyük pencereler açmış olmalarından anlayabiliriz. Minaresi, caminin sağ tarafında, kısa ama kalın bir gövdeyle tuğladan yapılmıştır.

Üçgen şeklinde ufak yassı tuğla dizileri ile oluşturulan şerefe çıkmaları da göz önüne alındığında, minarenin tipik bir 15. yüzyıl eseri olduğu anlaşılmaktadır. Şerefe korkuluğunun ve şerefeden külaha kadar olan petek kısmının sonradan yenilendiği açıktır. Mescide ayrılmış vakıflar yine caminin yakınlarında, Vefa taraflarında ve Azaplar Hamamı yakınlarındaki 41 odalık misafirhaneden gelen 5 bin 148 akçedir. Bu para günde bir cüz okuyacak imama 6, müezzine 3, mütevelliye 3 akçe ayrılarak dağıtılmış idi.

Mescidin banisi olan İbrahim Ağa'nın mezar taşı kaybolmakla birlikte, daha sonra yapılan ve Türk İslam Eserleri Müzesi'nde bulunan kabir taşındaki tarihler doğru değildir.

Mescit 19. yüzyıl İstanbul yangınlarında yanmıştır. Kapı üzerindeki Sultan Mahmut tuğrasının altında bulunan 14 mısralık manzum kitabeden anlaşıldığına göre; 1838 yılında Sultan Mahmut'un ikballerinden, Sultan Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Sultan tarafından tamir ve ihya edilmiştir. Bu tamirden sonra dışının sıvanıp badana edildiği, pencere üstlerine nakışlar yapıldığı, Galanakis adlı Rum'un yaptığı bir gravürden anlaşılmaktadır. Bu gravürde mescidin önündeki hazire de oldukça güzel bir şekilde resmedilmiştir. 1908 yılında bir kez daha yanan mescit bir daha yapılmamıştır.

1943 yılında Atatürk Bulvarı yapılırken yola tesadüf etmemesine rağmen yıktırılmıştır. Aynı hizada bulunan Gazanfer Ağa Medresesi'nin yıkılmamış olması bu görüşümüzü desteklemektedir. 1953 yılında yol düzenlenirken son kalıntıları yine Semavi Eyice tarafından incelenmiştir.

Yapı, İ.Hakkı Konyalı tarafından 1942 yılında dört duvar hâlindeyken incelenmiş ve Atatürk Bulvarı'nı bir inci gibi süsleyeceği için şüphesiz tamir edileceğini bir temenni olarak yazmıştır. Bugün nerede olduğu bilinmeyen ancak Encümen Arşivi'nde fotoğrafı bulunan Pertevniyal Sultan'a ait kitabe Konyalı tarafından okunmuş olup tarih mısraı şöyledir:

"Hulus-ı kalble Satih dedi tarihin
Bu camii kıldı ihya sani-i ikbal-i şahane 1254"

Hoca Teberrük/Yahya Güzel Mescidi, Encümen Arşivi, 1941.

Hoca Teberrük (Yahya Güzel) Mescidi

Mescit, Unkapanı'ndan, Bozdoğan Kemeri'ne doğru çıkarken, sol tarafta ve bulvar sahasının dışında bulunuyordu. Cami, 1941–42 yılında Atatürk Bulvarı açılırken ortadan kaldırılmış yerine Manifaturacılar Çarşısı yapılmıştır.

Hadikatü'l- Cevami'de eseri yaptıranın, mescidin yanına bir de medrese inşa ettirdiği, kendisinin de bu medrese içine gömüldüğü yazar. İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'nde bulunan 881 (1476)'de vakfiyeden binanın inşa tarihini tespit etmek mümkündür. Hace Teberrük denilen İbrahim Hulusi Efendi'nin banisi olduğu camiye bir çok akar bağışlanmış, kızı Zeynep Hatun da üç ev ile bir dükkân vakfetmiştir. Yine vakıf kayıtlarından anlaşıldığına göre Galata dışında bulunan Gül Baba Zaviyesi'ni de Hoca Teberrük yaptırmış, sonraları Galatasaray Lisesi olacak bu zaviyeye iki bağ ile çeşme ve toprak vakfetmiştir.

Mescit, Unkapanı Yangını'nda harap olup daha sonra yeniçeri ocağında Bağdat Ağası olan Osman Ağa tarafından, 1717/18 yılında yeniden inşa edilmiştir. Caminin ikinci banisi olan Ağa, bir yıl sonra vefat etmiş ve mescidin yanına gömülmüştür. Binanın minberini Damad Nevşehirli İbrahim Paşa'nın eşi Ayşe Sultan koydurmuştur. Camiyi yeniden ihya eden Osman Ağa'nın mezar taşını, İ. H. Konyalı 1940 yılında, bulvarın açılma aşamasında, toprak yığınları arasında bulmuş ve okumuştur:

"Sabıkan Bağdat Ağası sahibü'l-hayr merhum mirpiyade el-hac Osman Ağa ruhu için elfatiha fi sene 1131"

Mescit üzerinde bulunan kitabeden binanın 1785/86 yıllarında bir kez daha yenilendiği görülmektedir. Bu kitabe de 1940'lı yıllara kadar mevcutken daha sonra kaybolmuş, 1961 yılında iş hanları yapılırken toprak içerisinden çıkarılmış ve bölgede araştırma yapmak üzere görevlendirilmiş olan Prof. Dr. Semavi Eyice tarafından okunarak kaydedilmiştir. Bu kitabeye göre eseri tekrar imar eden kişi, Yeniçeri Ağası Sivaslı Mehmet Ağa'dır.

Hadika'da eserin ilk banisinin adı yazmamakla birlikte 1942'de yayımlanan İstanbul Eski Eserler Koruma Encümeni kayıtlarında caminin banisinin adı ve 1899 ile 1904 yıllarında tamir edildiği kaydı bulunmaktadır.

1908 yılında meşhur Vefa Yangını'nda yanan cami bir daha tamir edilemeden uzun bir süre, Atatürk Bulvarı açılana kadar, harap bir hâlde beklemiş, sonra da yıkılmıştır.

Cami, mühendishane öğrencilerinin hazırladığı haritada 195 numarada ve XIX. yüzyılın sonlarına ait olup E. Hakkı Ayverdi tarafından neşredilen Osmanlıca haritada Hacı Teberrük Camii olarak gösterilmektedir. Bina, 1913–14 yılında yapılan Alman Mavileri'nde, Yahya Güzel Camii olarak, adını verdiği sokağın kenarında bulunuyordu.

1943 yılında Semavi Eyice tarafından yapılan incelemede mescidin kıble istikametinde, uzun bir dikdörtgen biçiminde olduğu tespiti yapılmış, çatısının ise ahşap sakıflı ve kiremitli olduğu görülmüştür.

Revani Çelebi (Koğacılar) Mescidi

Mescidin banisi olan ve Revani Çelebi adıyla maruf Edirneli İlyas Şüca, XVI. yüzyıl Türk Edebiyatı'nın ilginç isimlerinden biridir. Yazdığı İşaretnamesinde matla'ı şöyledir:

"Kimin kim cam ile hoş âlemi var
Süleymandır ki elde hatemi var"

Sultan Beyazıt zamanında surre eminliği yapmış, alayla birlikte gönderilen paraların bir kısmını zimmetine geçirdiği iddiasıyla görevinden azledilmiştir. Bunun üzerine, daha sonra Yavuz Sultan Selim olacak olan ve o zaman Trabzon'da sancakbeyi olarak bulunan Şehzade Selim'e sığınmıştır. Sultan Selim Osmanlı tahtına oturduğunda kendisine gereken iltifatı göstererek ihsanlarda bulunur. Bu çerçevede İlyas Şüca'ya matbah eminliği ve Ayasofya vakfı mütevelliliği bahşedilir. Bu dönemde yaptırdığı caminin yanından geçen Sultan Selim eserin kime ait olduğunu sorduğunda Revanî cevabını alınca "Hoş Ayasofyasun, yılda bir mescit doğurursun" diyerek Revani'nin iyi bir maaş kazandığını biraz da ironik bir şekilde ima etmiştir.

Evliya Çelebi, caminin kendisinden değil de haziresine gömülen önemli şahıslardan bahseder. Süleymaniye Camii imamı Sinanüddin Yusuf el-Hati, memuriyetlerinin hepsini imtihanla kazanan Arabzade Abdurrauf, yine büyük şeyhlerden Müeyyedzade Hacı Efendi'nin torunu Mehmet Ma'rufzâde, Evliya'nın andığı isimlerdir.

Cami, 1934 yılı belediye kayıtlarına göre Molla Hüsrev Mahallesi'nin sınırları içinde Revani Çelebi ve Koğacılar sokaklarının ortasında idi. Şu anda Cemal Yener Tosyalı Caddesi'nde olup yerinde İBB'nin Sağlık Müdürlüğü bulunmaktadır.

Camiler haritasında 220 numarada gösterilen eser 1875'e doğru yapılan Osmanlıca haritada da açıkça seçilmektedir. Alman Mavileri'nde "Revali Çelebi" olarak geçen caminin vakfiyesinden, 1520'li yıllarda yapıldığı, yanına da ilim tahsil edenler için odalar inşa edildiği anlaşılmaktadır. İlerleyen yıllarda caminin ve müştemilatının çeşitli yangınlarda harap olduğu kaynaklarda geçmektedir. Özellikle bölgede bütün tarihî yapılara zarar veren 1908 Vefa Yangını'nda zarar gördüğü bilinmektedir. Eser her şeye rağmen, mimari hüviyetini muhafaza ederek, harap da olsa ayakta kalmayı başarabilmişti. 1523/24 yılında ölen Çelebi'nin mezarı cami henüz yıkılmamışken yol çalışmaları nedeniyle ortadan kaldırılmıştı. Bir İstanbul sevdalısı olan İhtifalci Ziya Bey, Çelebi ile birlikte birçok mezarın, etrafa dağılmış kemiklerini toplayarak nasıl olsa cami ilerde ihya edilir düşüncesiyle mescidin yanına taşımış, bu sırada şair Beharî tarafından manzum olarak yazılan, Revani'nin kabir taşını okumayı da ihmal etmemiştir.

"CiHanı ser-be-ser tutmuşdu nâmı / Emir-i nazm ya'ni kim Re'vanî
Ecel câmını çün kim nûş kıldı / Şu denlü kim düşüb mest oldu ânı
İşidib Rûh-u Kudsî dedi tarîh / Cânandan yana can atdı Revânî" 930 (1523/24)

Bu kadar önemli hususiyetleri olan cami, 1942–43 yıllarında Atatürk Bulvarı yapılırken gereksiz bir şekilde diğer birçok eser gibi ortadan kaldırılmıştır. Tuğladan örülen gövdede beyaz taş şeritleri olan cami dikdörtgen planlıydı ve evvelce üstü ahşap bir çatı ile örtülü, sakıflı bir yapıya sahipti. İki sıra hâlindeki pencereleri sayesinde aydınlanan cami, çok gösterişli bir yapı olmasa da 16. yüzyıl mimarisinin örneklerinden biri olması nedeniyle önemliydi.

Revani Çelebi Camii'nin yanmış hali.

Mühendishane-i Berr-i Hümayun öğrencileri tarafından 1847-48 yılında yapılmış ve suriçindeki camileri gösteren harita.

Fatma Sultan Camii yıkılmadan önce, 1930'lar, İ.Hakkı Konyalı Arşivi.

Papasoğlu Mescidi, Semavi Eyice Arşivi.

Papasoğlu Mescidi

Unkapanı Semti'nde, Atatürk Köprüsü'nün bitimindeki meydanda, Haraççı Kara Mehmet Camii karşısında bulunmaktaydı.

Ayvansarayi, mescidin banisinin Mustafa Paşa olduğunu, minberinin ise Kazasker Mahmut Efendi tarafından koydurulduğunu yazmaktadır. Ayıca Mustafa Paşa'nın başka camiler ve medreseler de yaptırdığını, mezarının da Eyüp'te damadı meşhur şeyhülislam Hoca Sadeddin Efendi zaviyesinde olduğunu belirtmektedir. Yine Hadika'da, mescidin üzerinde bulunan üç satır hâlindeki güzel bir talik yazı ile bir kabartma çerçeve içinde yazılmış kitabe de aynen mevcuttur.

Bârekallah bu mabed-i pâki
Kılup itmâm bâni-i Ekrem
Şeyhzâde Efendi hazretleri kim
Yani ol mahz-i cûd ayn-ı himem
Hâtemü'l-enbiyâya bahş idicek
Oldı târihi "mescid-i hâtem"

Buna göre Papasoğlu Mescidi, 1735/36 yıllarında adı verilmeyerek sadece Şehzade Efendi olarak kaydedilen Papasoğlu Mustafa Paşa tarafından ihya edilmiştir. Hadika'da yapım tarihi yanlış kaydedilmiş olup İ. Hakkı Konyalı bu yanlışı düzeltmiştir. Ayvansarayi'de Mustafa paşa hakkında da kısmi bir malumat bulunmaktadır. Buna göre paşanın Beyazıt'ta Simkeşhane yakınında bir medresesi ve mescidi bulunduğu mezarının da damadı olduğu Hoca Saadeddin Efendi'nin Eyüp'teki zaviyesinde olduğu ifade edilmiştir. Vefat yılı H. 960 (1552/53)'tır. Mescit 1264 (1848) yılında Mühendishane öğrencileri tarafından çizilen, gerçekten de çok önemli bir boşluğu dolduran, İstanbul Camileri haritasında Papaszade Camii olarak işaretlenmiştir. 1913-14'de çizilen Alman Mavileri'nde de aynı adla anılmış, Hoca Yakup Efendi Sokağı'nın kenarına çizilmiştir. 1941 yılına kadar ayakta duran bu caminin Pervititch sigorta haritalarında adı verilmeksizin harap bir eser olarak işaretlenmiş olması onun yıkılmadan çok önce de tamire muhtaç olduğunu gösterir. Cami yıkıldıktan hemen sonra bölgeyle ilgili 1942 yılında bir dizi yazı yayımlayan İ. Hakkı Konyalı'nın tespitlerine göre, kesme taş ve tuğla ile yapılan caminin kıble tarafında dört, sağında iki, solunda ise beş penceresi vardı. Minaresi solda olan caminin yine solunda han ve dükkânlar vardı. İhmalden dolayı çatısı çöken binanın durumu gayet kötüydü. Semavi Eyice, konuyla ilgili makalesinde, cephenin yukarı kısmında iki dizili kirpi saçak uzandığını, üstünün de alaturka kiremit ile örtülü olduğunu söyler. Yine Eyice, mescidin mimari tarzındaki bazı farklılıkların küçük ve mütevazı olan bu eserin görünüşünü değişik kıldığını, eseri monotonluktan kurtardığını belirtir.

Nevi şahsına münhasır bu eser 1941 yılında Atatürk bulvarının yapımı sırasında yıktırılmıştır.

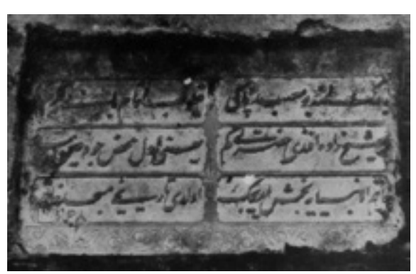

Papasoğlu Mescidi kitabesi, Semavi Eyice Arşivi.

Voynuk Şücaeddin Mescidi

Unkapanı'nda, Atlama Taşı'nda, eski Vefa Yokuşu üzerinde Şeb-Sefa Camii'nin pek yakınında idi.

Eserle ilgili fazla bilgi bulunmamaktadır. Hadika'da caminin fevkani bir yapı, banisinin de Şücaüddin İbrahim Efendi olduğu yazılıdır. Ayvansarayi'ye göre Şücaüddin İbrahim Efendi'nin kabri mihrabının önündeki haziredir.

Voynuk lakabı, Osmanlı ordusunda süvarilerin hayvanlarına bakanlara verilirdi. Caminin, 1956 yılında sebepsiz yere yıkımından önce çekilmiş bir fotoğrafından hareket eden Ekrem Hakkı Ayverdi, mescidin fevkani olmadığını söylemektedir. Bu bilgi ışığında caminin ilk hâlinin muhafaza edilemediğini sonradan tekrar yapıldığını anlıyoruz.

Tahsin Öz, duvarlarının kâgir, çatısının da ahşap olduğunu tespit etmiştir. Şerefe çıkmaları ile dikkat çeken minarede, esası çok eski bir geleneğe dayanan, testere dişi çıkmaların geç bir örneği ile karşılaşılmaktadır.

Mescidin en önemli özelliği, İstanbul'un fetihten sonraki ilk kadısı olan Hızır Bey Çelebi'nin mezarının da haziresinde olmasıdır. Hızır Bey, harap olarak devraldığı İstanbul'un imarına katkıda bulunmuş önemli bir isimdir.

Cami yıkıldığında haziresi de bu yıkımdan etkilenerek harabeye dönmüştür. Hızır Bey'in kabir taşı ise İstanbul Fetih Cemiyeti tarafından kurtarılmıştır. Günümüzde bu caminin yerinde Manifaturacılar Çarşısı binaları bulunmaktadır. Yıkım sırasında tahrip olan Hızır Çelebi'nin kabri de binaların içerisine alınmıştır. Aslında, bu mescitle beraber, caminin karşısında yer alan, meşhur Cihannüma'nın yazarı Kâtip Çelebi ve şair Necati'nin de kabirleri yıkılmıştır.

Camiler haritasında 165 numara ile gösterilen eser, Alman Mavileri'nde Ayasmalı Bostan Sokağı kenarında "Vink Chedjaeddin Camii" olarak işaretlenmiştir.

Caminin banisi Şücaüddin Bey'in bıraktığı vakıftan bazı önemli bilgilere ulaşmaktayız. Vakıf kayıtlarından, mescit yanında bir de mektep olduğu anlaşılmaktadır. Vakfiyenin tarihi bulunmasa da başka bir kayıttan 1473 yılında düzenlenmiş olduğu görülmektedir.

Bu vakfiyelerden kölelere 2, vakıf mütevellisine 4, nezarete 4, aynı zamanda öğretmen olan imama 4, mektep kalfasına 1, vakfedenin ruhuna günde bir cüz okunması şartıyla zevcesi Zeynep Hatun'a 3 akçe gündelik tahsis edilmiştir.

Caminin gereksiz yere yıkıldığı yolundaki şikâyet üzerine eski vali Kerim Gökay hakkında suç duyurusunda bulunulmuş, mahkeme olayın soruşturulması için Prof. Dr. Semavi Eyice'nin de görüşlerine başvurmuştur. Kendisinden şifahi olarak bilgi aldığımız Eyice, hâkimin, Fahreddin Kerim Gökay'ın yıkım emrini verip vermediği yönündeki sorusuna, valiyle birlikte teşriki mesaisi olmadığını ve böyle bir emir verip vermediğini bilmediğini söylemiştir. Yapılan bu kovuşturmaya rağmen Voynuk Şücaeddin Mescidi geri getirilememiş, Osmanlı döneminden kalan bir tarihî eser daha yok olup gitmiştir.

Voynuk Şucaeddin Mescidi, Semavi Eyice Arşivi.

Hızır Bey'in kabir taşı, Foto:Fatih Güldal.

Hatice Usta Mescidi, Encümen Arşivi, 1944.

Yahni Kapanı (Hatice Usta) Mescidi

I. Dünya Savaşı öncesi çizilen Alman Mavileri'nde Mürekkepçiler Caddesi, Külhan ve Hatice Usta Sokakları arasında kalan sahada işaretlenmiştir. Bu alan bugün Beyazıt Hamamı'nın arkasında kalan ve günümüzde elektrik işleri binası olarak kullanılan yere tesadüf etmektedir.

Baniyesi Hatice Usta, Darüssaade Ağası Maktul Beşir Ağa'nın cariyelerindendir ki; caminin civarında mektep ve çeşme de inşa ettirmiştir. Çeşmenin inşa kitabesinde şu tarih beyti vardır:

"Mücevher harf ile Ni'met didi nûş eylEyüp tarih
Hadîce Usta'dır bu âb-ı nâbı eyleyen câri" 1162 (1748/49)

Hatice Usta Mescidi'ni gösteren Alman Mavileri haritası, c.II, J7-4

Çeşme 1295 (1878) yılında Rahvalı Mustafa Efendi tarafından tamir edilmiştir. Bir zamanlar burada ikamet eden Defterdar Abdülkerim Paşa'nın, Yahni Kapan diye anılmasından dolayı, mescidin de mahallesi olmadığı için, mahalle de aynı adla anılmıştır. Caminin Paşa ile ilgisi yoktur. Abdülkerim Paşa, "yahnikapan" lakabını, öğrenci olduğu sıralarda, Beyazıt imaretinde yemek yerken, yemeğe şiddetli hücum etmesinden dolayı almıştır. Caminin kitabesi olmayıp yapım tarihi büyük bir ihtimalle çeşmenin yapım tarihiyle aynıdır. Encümen arşivinde bu eserle ilgili dosyada şu bilgiler bulunur: "Cami Sultan I. Mahmut devrinde Türk sanatında vukubulan bir değişme stilini taşımaktadır. Cami zemini, kadim kemerli bodrum olup, mescit fevkani olarak yapılmıştır. Camiyi benzerlerinden ayıran, yapıya daha fazla ışık tevziatı verilmesidir. Pencerelerin yukarı kısımları sivri kemerlidir. Bina yunma taşından yapılmıştır." Fevkani olarak yapılan cami 1944 yılında kadro harici bırakılmışken, o tarihlerde çeşme kullanılır hâlde ve bakımlıydı. Mühendishane öğrencileri tarafından çizilen haritada iki yüz elli altı numarada ve Hatice Sultan Camii olarak gösterilmektedir.

Hatice Usta Çeşmesi'nin kitabesi, Encümen Arşivi, 1944.

Balaban Ağa Mescidi

Laleli'de, Harikzedeler Sokağı'nın Ağa Yokuşu Caddesi (Vidinli Tevfik Paşa) ile birleştiği yerde bulunuyordu. Bugün hiçbir izi bulunmayan mescidin, Osmanlı'nın şenlendirme politikaları gereği terk edilmiş, harap yapıların ihyası kapsamında, kiliseden çevrilmiş olduğu bilinmektedir. Aslında yapı tıpkı Zeyrek'teki Şeyh Süleyman Mescidi gibi mezar olarak inşa edilmiş sonradan şapel eklenerek ibadete açılmıştır. Altındaki mahzen de mezarlık olarak kullanılmıştır. Balaban Ağa'nın kabrinin nerede olduğu belli değildir. 888 (1483) yılında yayımlanan İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'nde Siracünnaib imzalı vakfiyesine göre, mescide nakit para yanında, bina yakınında on hücre, üç dükkân, bir sıbyan mektebi ve ev vakfedilmiştir. İlerleyen yıllarda da başka hayır sahiplerinin mescidin bakımı için çeşitli akarlar vakfettikleri görülür. Balaban Ağa, İstanbul'un fethine katılan kutlu askerlerden olup orduda sekbanbaşı görevinde bulunuyordu.

Mescit ya onun tarafından ya da öldükten sonra onun adına bina edilmiştir. Dıştan yuvarlak, içtense altıgen planlı olan mescidin içinde her duvarda yuvarlak kemerli bir niş vardı. Bunların içlerinde pencereler açılmıştı. Mevcut çizimlerden yapının kiremit kaplı ahşap çatı ile örtülü olduğu görülür. Kıble yönündeki payeye bir mihrap nişi oyulmuş, girişin dışına mescidi yarım ay şeklinde saran bir son cemaat yeri inşa edilmişti. Mescidin batı tarafındaki payesinin üstüne minaresi yapılmıştır. E. Hakkı Ayverdi tarafından yayımlanan 19. asır Osmanlı planlarında Çilingirler Sokağı üzerinde ve yanında haziresiyle işaretlenmiştir. Nitekim elimizdeki en

Sebah-Joaillier'in Balaban Ağa Mescid'i yıkılmadan önceki resmi. XX. yüzyıl başları.

önemli görsel malzemelerden biri olan ve Paspates'in yayımladığı kitapta, Galanakis tarafından çizilen gravürde de hazire açıkça görülür. 1911 yılında meydana gelen Aksaray Yangını'nda Balaban Ağa Mescidi büyük hasar görmüş ve binadan geriye sadece kâgir duvarları ile kubbesinin sağlam kaldığı A.Müfit Mansel tarafından görülmüştür. Bu şekilde uzun bir süre bekleyen mescit,1930 yılında Vakıflar İdaresi tarafından yıktırılması için ihale edilmiştir. Mescidin toprak üstündeki bütün aksamı yıkıldıktan sonra Amerikan Bizans Enstitüsü'nün uyarısı ve finansal desteği ile temellerinde Bizans yapısı olması nedeniyle, kazılar yapılmıştır. Arif Müfid Mansel tarafından 1936 yılında hazırlanan bir rapor ile çalışmanın tüm safhâlârı ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır.

Balaban Ağa Mescidi, Çizim: Galanakis, A.G. Paspatis, Byzantinai Meletai, 1877.

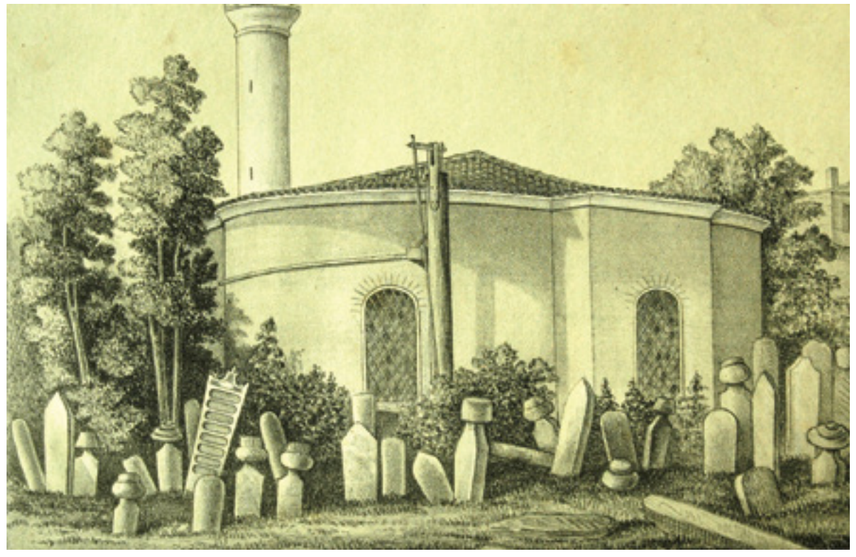

Balaban Ağa Mescidi'nin yanmadan önceki mihrap kısmı. Brooklyn Museum.

Emir Mescidi'nin yıkılmadan önceki hali, Güzelleşen İstanbul 1943.

Emir Mescidi

Banisi, Emir Hace Seyyid Mustafa Efendi'dir. Kabri, Şumnu'da yaptırdığı camide bulunmaktadır. Kesin olarak ne zaman yapıldığı tespit edilemeyen caminin minberini ise Defterdar Avni Mehmet Efendi koydurmuştur. Vefat yılı ebcetle "Meskenü'l-Şerî'at" 1181 (1767) olarak belirtilmiştir. Dolayısıyla mescidin, 18. yüzyılın ikinci yarısında yapıldığı anlaşılmaktadır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde cami ile ilgili dikkat çekici bir belge vardır. 1892 yılında yayımlanan bu kayıtta "Sirkeci Şimendifer istasyonunun Bab-ı Âli caddesine nazır olan Emîr nâmındaki Cami-i Şerif pek ziyâde harâb olup yâr u ağyâra karşı gâyet çirkin bir manzara teşkil ettiğinden" caminin kötü durumda olduğu anlatılmış ve devamında bölgenin önemi nedeniyle burada yeni bir mescit inşa edilmesinin gerekliliği bildirilmiştir. Bu mescidin ivedi olarak tamiri ya da yeniden inşasının istenmesinin bir nedeni de istasyona gelip giden ecnebilere karşı devletin imajının zedelenmesi olarak görülmüştür.

Taş minareli, dört kâgir duvar üzerine, kiremitli ahşap çatı ile örtülü bir mescit olup yanında bulunduğu Sirkeci Garı'ndan dolayı Sirkeci Mescidi diye de anılırdı. Abdülkadir Dündar, Osmanlı Arşivleri'ndeki plan ve çizimler ışığında, mescidin mimarisiyle ilgili önemli bilgiler vermektedir. Arşivde bulunan çizime göre cami, kıbleye paralel uzanan, tek sahınlı bir harim ile kuzeydeki son cemaat yeri ve avludan oluşmaktadır. Sağ ile sol köşelerde her ikisi de kuzeye açılan ve dükkân olduğu düşünülen birer oda vardır. Sol dükkân ile son cemaat yeri arasında bir ara mekân bulunur. Abdest muslukları son cemaat yerinin doğu duvarına yerleştirilmiştir. Son cemaat yeri ile cami, dıştan dışa 9,30 metre x 8,40 metre ebatlarındadır. Son cemaat yerinin doğu ve batı taraflarında görülen merdivenler bu yerin üstünün mahfil olarak düzenlendiğini göstermektedir. Söz konusu mekân iki pencereden ışık alırken, harim kısmı güney, kuzey ve batıdan ikişer, doğudan ise üçer pencere vasıtasıyla toplam on bir pencereden ışık almaktadır. Yine Osmanlı arşivinden elde edilen caminin cephe çizimini değerlendiren Dündar'a göre, avlunun kuzeyi demir parmaklıklı bir ihata duvarıyla çevrilidir. Çizime göre cami, oldukça yüksek olup cephede altlı üstlü toplam dokuz pencere görülmektedir. Cami ve köşesindeki odalar ahşap kırma çatıyla örtülmüştür. Harimin kuzeybatı köşesindeki tek şerefeli minare ise yuvarlak gövdelidir.

Cami, 1833/34 yılında büyük bir yangın geçirmiş, Darphane Emini Ali Rıza Efendi tarafından yeniden inşa edilmiştir. Osmanlı Arşivi'ndeki çizim de muhtemelen bu yapıya aittir. Sultan Abdülmecit döneminde 1847/48 yılında Mühendishane öğrencileri tarafından çizilen camiler haritasında 156 numarada gösterilen

cami, E. Hakkı Ayverdi tarafından yayımlanan ve 19. yüzyılda hazırlanan Osmanlıca haritada da Aziziye Caddesi üzerinde gösterilmektedir. 1913–14 yıllarında hazırlanan Alman Mavileri'nde cami, Vezir İskelesi Caddesi ile Sirkeci İstasyon Caddesi'nin kesiştiği yerde bulunuyordu. Bu mescit 1955–57 yıllarında Sirkeci Garı önündeki araba vapurlarına giden caddenin genişletilmesi sırasında yıkılmıştır. Arsası bugün, yaklaşık olarak Sirkeci Garı'nın yanındaki benzin istasyonunun yanındaki alana tesadüf eder.

Fatma Sultan Mescidi

Eminönü'nde, bugün İstanbul Valiliği olarak kullanılan, Osmanlı döneminde de devlet işlerinin idare edildiği Babiâli binasının karşısında bulunmaktaydı. Mescidin baniyesi, Lale Devri'nin ünlü sadrazamı Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın eşi ve Sultan III. Ahmet'in kızı olan Fatma Sultan'dır. Cami inşa edilmeden evvel, yerinde Piri Ağa namında bir hayır sahibi tarafından yaptırılan bir mescit bulunuyordu. Hadika'ya göre bu mahâlde kendisi için bir saray yaptıran İbrahim Paşa'nın eşi de harap hâlde bulunan bu mescidin yerine daha geniş ve kâgir yeni bir eser bina etmiştir.

Caminin kitabesi şair Nedim'in yazdığı manzumeyle oluşturulmuştur. Binanın yapım yılı da "Ne a'la Cami' ihya itdi el-hak Fatma Sultan" mısraıyla 1140 (1727–28) olarak verilmiştir. Caminin açılışında Sultan III. Ahmet ve Sadrazam İbrahim Paşa hazır bulunmuş, Şeyh Yahya Efendi de bu törende vaaz vermiştir. Bilahare camiyi ziyaret eden Fatma Sultan, görevlilere çeşitli ihsanlarda bulunmuştur.

Fatma Sultan Mescidi, Encümen Arşivi, 1936.

Fatma Sultan Mescidi, Encümen Arşivi, 1936.

Arşiv kayıtlarından anlaşıldığına göre Rumeli'de bulunan Berkofça, Manastır gibi bazı sancaklardan yüksek gelirli vakıflar, cami için tahsis edilmiştir. Fatma Sultan, eşinin öldürülmesi ve babasının tahttan indirilmesiyle neticelenen ve Osmanlı tarihinin en önemli hadiselerinden biri olarak değerlendiren 1730 Patrona Halil İsyanı'ndan üç yıl sonra ölmüştür.

Fatma Sultan Camii, 18. yüzyılın ikinci yarısından sonra yangın ve yıldırım düşmesi gibi afetler sonucunda tahrip olmuş fakat tekrar tamir edilerek ibadete açılmıştır. Mescidin 1826 yılında çıkan ikinci Hocapaşa Yangını'nda da ciddi zarar gördüğü ve daha sonra Sultan II. Mahmut tarafından ihya edildiği bilinmektedir. 1859 yılında camiye meşihat konulmasından sonra mescit, Ahmet Ziyaüddin Gümüşhanevî'nin önderliğinde Nakşibendî tarikatının Hâlidî koluna merkezlik yaparak önemli bir ziyaret mekânı hâline dönüşmüştür. Son dönem Türk siyasetçilerinden ve bilim adamlarından birçok kişinin burayı uğrak yeri hâline getirdiği düşünüldüğünde caminin ne derece öneme sahip bir mekân hâline geldiği anlaşılmaktadır.

1925 yılında tekkelerin kapatılmasına kadar ibadete ve ziyarete açık olan cami bu tarihten sonra terk edilerek metruk bir duruma sokulmuştur. İnsanın yaşamadığı yerde binaların da yok olacağı gerçeği düşünüldüğünde Fatma Sultan Camii'nin de harap bir vaziyete büreneceği açıktır. Nitekim kısa bir süre sonra minaresinin külahı yıkılan cami, bir müddet sonra jandarma deposu olarak kullanılmıştır. Ahşap bir çatı ile örtülü olan caminin üstü kiremit kaplıdır. Uzunlamasına dikdörtgen kesme taştan yapıldığı tespit edilmiştir. 1956–57 yıllarında apar topar yıkılan camiden eser kalmamış, yerine defterdarlık binası yapılmıştır.

Süleyman Subaşı (Unkapanı) Camii

Ayvansarayi'ye göre fevkani, yani altında yüksekçe bir bodrum katı olan ve merdivenle çıkılan caminin banisi Süleyman Subaşı'dır.

Osmanlıların bazı iskelelere cami yaptırdıkları bilinir. Bu eser de, bu şekilde, bugün Haliç üzerinde Galata tarafındaki Azapkapı'yla Unkapanı'nı birleştiren Atatürk Köprüsü'nün ucunda, sol taraftaki boş düzlükte yapılmıştı. Kanuni Sultan Süleyman döneminde yaşamış olan Süleyman Bey'in kabri yine aynı bölgede yaptırdığı bugün mevcut olmayan sıbyan mektebinin haziresindeydi. İhtifalci Ziya Bey'e göre orijinal mezar taşı kırılmış sonradan yeni bir taş yapılarak eski yerine dikilmiştir. Mezar taşında "Unkapanı Camii Şerifi'nin ve Atlamataşı Mektebi'nin banisi, merhum Subaşı Süleyman Efendi'nin kabri şerifidir. Ruhuna el Fatiha" ifadesi bulunmaktadır. Mütevazı olan eski mezar taşında sadece kelime-i tevhid bulunmakta idi.

Eserin tamir gördüğü, özellikle bölgede çıkan yangınlardan dolayı yenilendiği bilinmektedir. Nitekim Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nden, Mimar Sinan eseri olan bu yapının Unkapanı'nın dışında, deniz kenarında olduğunu, zamanla minaresiyle birlikte yıkıldığını, Kara Çelebizâde tarafından yeniden büyük bir kubbe, altı dükkân, ince bir minare ile mahzenleri olan iki katlı bir yapı olarak yeniden yapıldığını öğreniyoruz. Seyyahımız caminin minaresinden dolayı, İstanbul'da, eşi ve benzerinin olmadığını da notlarına ekler.

Ayvansarayî'de eserin çeşitli zamanlarda tamir gördüğü, döneminin ünlü siması Darüssaade Ağası Beşir Ağa'nın camiyi ihya edip, burada mevlit okutmak için vakfından gelir ayırdığı belirtilmektedir. Daha sonra, Haremeyn nazırı olan Maktul Beşir Ağa camiye bazı vakıflar tayin ettirdiği gibi mescit içerisine hünkâr mahfili de ekletmiştir. Birinci Beşir Ağa, Eyüp Sultan'da metfunken, ikincisi Üsküdar'da Doğancılar'da yatmaktadır.

Caminin mimarisi hakkında ciddi bir tetkik yapılmamıştır. Eski Eserleri Koruma Encümeni kayıtlarına göre kâgir, ahşap çatılı ve fevkani olan bu mabedin, 19. yüzyılın ikinci yarısında önemli değişikliklere uğradığı hatta bütünüyle yıkılarak dönemin üslubuna göre yeniden inşa edildiği bilinmektedir.

Cami 1936 yılına kadar ibadete açıktı. Daha sonra Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce yapılan tasnifte kadro dışı bırakılan cami kullanılamaz duruma gelmişti. 1940'lı yıllarda Encümen tarafından kontrol edilen caminin Mimar Sinan yapısı olmasından dolayı tamir edilmesi gerektiği belirtilmesine rağmen, Unkapanı Köprüsü'nün kaldırılıp yerine günümüzde de kullanılan Atatürk Köprüsü inşa edilirken gerçekten de gereksiz yere, bekli de inşaat işçilerine baraka yapmak için yıkılmıştır.

Süleyman Subaşı Mescidi yıkılmadan önce, Encümen Arşivi, 1943.

Bostancılar Tabhanesi Mescidi (Yedekçiler)

Bostancı Ocağı mensupları, sarayın her türlü işinde kullanılan, devşirmelerin gösterişli ve güçlüleri arasından seçilen görevlilerdi. Vazifeleri arasında yeniçerilerin sarayı basıp isyan etmeleri hâlinde, sarayı korumak dahi vardı.

Ayvansarayi'ye göre bu mescidin banisi Kanuni Sultan Süleyman'dır. Cami, bostancıların hastaları için kurulan tabhanenin mescidi olarak yapılmıştır. Sarayın eteğinde, onunla bir bütünlük oluşturan bu yapı, saray bostancıları teşkilatı kaldırıldıktan sonra Yedekçiler adıyla anılmaya başlanmıştır.

1930'lu yıllarda çevresi tamamen boşaltıldıktan sonra cemaatsiz kalan mescidin bakımsızlıktan dolayı minaresinin yarısı yıkılmıştır. Karaköy'den vapurla Kadıköy'e gidenlerin Topkapı Sarayı'nın eteğinde, Sarayburnu ile Ahırkapı Feneri arasında gördükleri bu cami, minaresinin yarısının yıkılmış ve harap durumda olması sebebiyle göze pek hoş gelmemekteydi. Bu tarihlerde caminin etrafında yerleşim alanı bırakılmayınca cami bakımsız bir şekilde, yarıya kadar yıkık minaresiyle uzun bir zaman varlığını sürdürmüştür. Sonraları, minaresi yıkılarak meskene dönüştürülen bu mescit en sonunda tamamen yok olarak tarihe karışmıştır.

Yazdıkları ve çizdikleri İstanbul tarihi için büyük bir hazine olan merhum Prof. Dr. Süheyl Ünver, camiyi Bostancılar Tabhanesi'nin bir parçası olarak çizmiş ve yayımlamıştır. Bu çizimde cami Marmara Surları dışında bulunan tabhane ile birlikte etrafı bir duvarla çevrili resmedilmiştir.

Sanat tarihçisi Prof. Dr. Semavi Eyice, konuyla ilgili makalesinde, mescidin 1920'li yıllarda çekilmiş bir fotoğrafını yayımlayarak değerlendirmeler yapmıştır. Buna göre mescit mütevazı yapısıyla küçük bir mahalle camisi görünümünde, dikdörtgen bir plana sahipti. Çatısı ahşap olup kiremitle kaplıydı. Minaresi caminin sağında ve binayla orantılı bir yüksekliğe sahipti. Mühendishane öğrencilerinin Sultan Abdülmecit döneminde yaptıkları ve sur içi camilerini gösteren haritada sur dışında ve bahsedilen mahâlde adı verilmeksizin "cami" olarak işaretlenen bir yapı bulunmaktadır ki bunun Bostancılar Tabhanesi Mescidi olması gerekir.

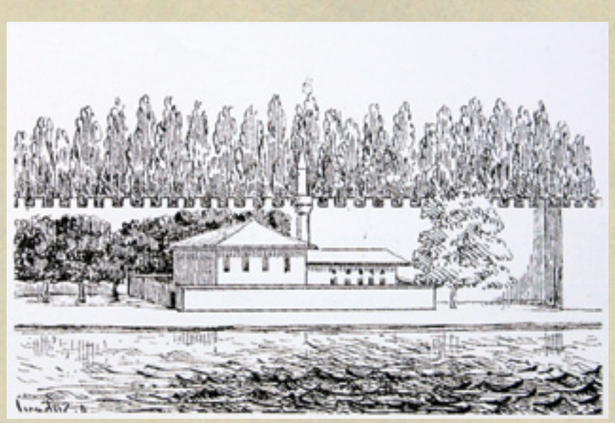

Bostancılar Tabhanesi Mescidi, Çizim: Süheyl Ünver.

Bostancılar Tabhanesi Mescidi'nin denizden çekilen bir fotoğrafı.

Aydınoğlu Tekkesi, M.Baha Tanman Arşivi.

Aydınoğlu Tekkesi

Eminönü'nde, Hocapaşa Mahallesi'nde, Alemdar ve Hüdavendigar caddelerinin kavşak noktasında yer almaktaydı.

Kaynaklarda Ünsî Hasan Efendi Tekkesi, Saçlı Emir, Saçlı Emir Muhiddin, İzzi Efendi tekkeleri olarak da anılır. Hadika'ya göre banisi II. Beyazıt ulemasından, İstanbul kadılığı da yapan Saçlı Emir Muhyiddin Mehmet Tebrizi'dir.

"Mescid-zaviye" niteliğinde olan eserin yapım tarihi belli değildir. Tekke, önce Kasım Çavuş adlı bir hayır sahibi tarafından, 1509'da meydana gelen ve küçük kıyamet olarak adlandırılan İstanbul Depremi'nde yıkılan binanın üzerine inşa edilmiştir. Minberini, tekkenin 17. yüzyıldaki postnişinlerinden Aydınoğlu Şeyh Mehmet Efendi koymuştur. Ayrıca tekkeye bir şadırvan ve kapısının yanına da bir çeşme yaptırmıştır. Mehmet Efendi'nin vefatından sonra tekkenin şeyhi olan Hasan Ünsî Efendi'nin ölümünü müteakip kabri üzerinde bir türbe yapılmıştır. Tekke birçok kez onarım görmüş, özellikle tanınmış şeyhlerinden Mehmet İzzî Efendi tarafından bazı eklemeler de yapılarak üç kez tamir edilmiştir.

Tekke ahşap harem, ahşap selamlık, yarı ahşap semahane, mescit ve bir türbeden oluşuyordu. Ayrıca şadırvanlı, fıskiyeli ve üstü camekân örtülü bir taş avlu ile haziresi de mevcuttu. Avlunun doğu tarafında bulunan bir merdivenle fevkani tevhidhaneye çıkılırdı. Tevhidhanenin kuzeydoğu köşesinde yer alan ahşap minare kısa ve kalın gövdesiyle yapının oranlarıyla uyum içindeydi.

1948 yılında Reşat Ekrem Koçu'nun İstanbul Ansiklopedisi'nde dergâhla ilgili ayrıntılı bilgileri M.Baha Kahyaoğu verir: "Dergâhın, yeşil yağlı boyalı avlu kapısının sağında, pencere içinde, lülesi kopmuş küçük bir sebil vardır. Cümle kapısı, fevkani semahane-mescidin alt kısmına açılır; bu alt katta erkân minderleri ile döşeli bir intizar odası bulunurdu. Bu odadan şeyhin hücresine çıkılırdı. Semahane mescidin dördü tramvay caddesine, yedisi iki avluya ve yedisi de Hasan Ünsî Efendi türbe kubbesinin yükselen boşluğuna açılan 18 penceresi bulunmaktaydı. Çatının ortasında da tavan ışığı alan ahşap ve 16 küçük pencereli bir fener vardı. Büyük pencerelerin camları buzlu olduğundan semahane-mescide en bol ışık tavandaki fenerden gelirdi". Tekkeler konusunda otorite kabul edilen M. Baha Tanman, mekânla ile ilgili ayrıntılı araştırmalar yapmıştır. Buna göre tekkenin tasarımı ve mimarisi diğer tarikat yapılarındaki gibi, mekânın kalabalık ve işlekliğinden dolayı, oldukça karmaşıktır.

Tekkenin ilk zamanlar hangi tarikata bağlı olduğunu tespit etmek zordur. Ancak meşayih listesinden anlaşıldığına göre tekke, ilk kayıtlı olan Kutub Şeyh Ahmet Efendi ile Halvetiye'ye, Aydınoğlu Şeyh Mehmet Efendi ile Kadiriye'ye, Şeyh Ünsi Hazretleriyle Halvetiye-Karabaşiye'ye bilahere de Ramazaniye'ye intikal etmiştir. Dergâhta haftada dört defa Şabanî, Kadirî ayini yapılırdı.

Tekkenin şeyhlerinden Hasan Ünsî gerçekten de kendinî ilme adamış, birçok öğrenci yetiştirmiş, ömrünün büyük bir kısmını burada inzivaya çekilerek geçirmiş bir zattı. Tekkeler Kanunu ile kapatılıp kendi hâline terk edilen bu ilim irfan yuvası 1960'larda, kavşağında bulunduğu caddelerin genişletilmesi sırasında yıktırılmıştır. Günümüzde tekkeden geriye Ünsi Efendi'nin kabri, tekkenin haziresi, şadırvanı ve ihata duvarı kalmıştır.

Tekkenin Şeyhlerinden Hasan Ünsi'nin Kabri.
Foto: Fatih Güldal, 2012.

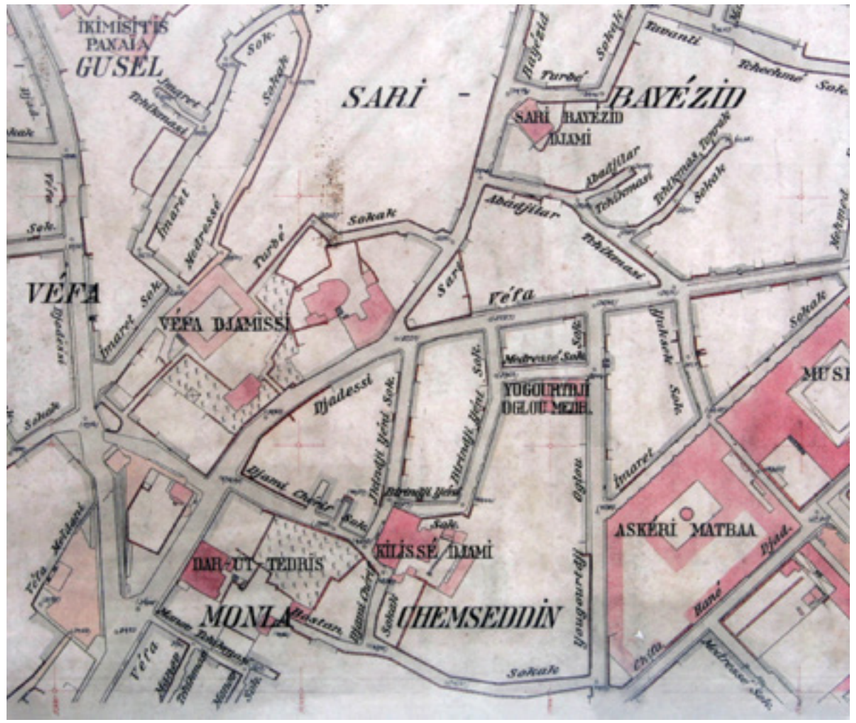

İbrahim Kethüda Medresesi'ni gösterir harita, Alman Mavileri, II, J8.

İbrahim Kethüda (Yoğurtçuoğlu) Medresesi

Bugün mevcut olmayan medresenin yerinin Vefa'da, Yoğurtçuoğlu ve Molla Şemseddin sokaklarının köşesinde olduğu tahmin edilmektedir.

Almanların I. Dünya Savaşı öncesi "Deutsch Syindikat für Staebalich Arbeiten" adlı şirketleri tarafından Şehremaneti'nin isteği üzerine yapılan ve Alman Mavileri adıyla anılan haritalarda Yoğurtçuoğlu ile Medrese Sokağı'nın birleştiği köşede "Yoğurtçuoğlu Medresesi" adıyla işaretlenmiştir.

Mübahat Kütükoğlu, Tarihçi Hammer'in, Yoğurtçuoğlu İbrahim adıyla bir medresenin varlığından bahsetmesini, Topkapı Sarayı Arşivi'nde medrese talebeleri için düzenlenen reçel baha listesine atıf yaparak, bu medresenin İbrahim Kethüda Medresesi'nin diğer adı olduğu şeklinde açıklar. İstanbul'daki medreselerle ilgili çok mühim bir çalışma yapan ve medreselerin bir cetvelini veren J. V. Hammer, binanın tesis yılını 1651 olarak verirken kurucusunun da ilk müderrisi olduğunu söylemektedir. Bununla birlikte İstanbul Medreseleri'nin 17. yüzyıla kadar durumlarını inceleyen Cahid Baltacı, ruûs defterlerini kaynak göstererek medresenin banisinin Yoğurtçular Kethüdası veya onun oğlu İbrahim olarak gösterir. Mübahat Kütükoğlu ise 1914 yılında hazırlanan bir komisyon raporundan hareketle, bu tarihte medresenin ikisi büyük, diğerleri birer kişilik, zeminden yüksek fakat hava ve ışık almadıkları için rutubetlice, sekiz odası olduğunu söylemektedir. Bu rapordan binanın çamaşırhanesi, gusülhanesi, abdesthaneleri ve kuyu ile idare olunan şadırvanı da dâhil olmak üzere tamamıyla tadilata ihtiyaç duyduğu anlaşılmaktadır. Aynı kaynağa göre medresede, fenni bir tadilat yapılmadan talebe okutulması sakıncalı olarak gösterilmiştir.

Medresenin, 1792 yılında tutulan kayıtlarına göre, oda sayısı altı olarak gösterilmekle birlikte binada toplam yedi kişi ikamet ediyordu. İlerleyen yıllarda medresenin mevcudu hayli artmış, 1869 yılında on dokuzu öğrenci olmak üzere, binada kalan kişi sayısı yirmi biri bulmuştur.1914 yılı teftişinde, muhtemelen bu yığılma göz önünde bulundurularak medresede ancak on kişinin ikamet edebileceği açıklanmıştır. Tam olarak ne zaman yıkıldığı bilinmeyen yapıda, 1918 yılında çıkan yangın sonrasında, diğer medreselerde olduğu gibi, yangınzedeler misafir edilmiştir.

Dizdariye Medresesi

Bir zamanlar Eminönü'nde, Binbirdirek'te, Dizdariye Yokuşu ile Dizdariye Medresesi Sokağı'nın kesiştiği yerde olan medresenin banisi, Sultan Beyazid Camii'nin mutemedi olan Yeniçeri Efendisi Mehmet Sait b. İbrahim Efendi'dir.

Aynı adı taşıyan caminin yapılış yılı Ayvansarayî'ye göre "Efdâl" kelimesi ile yani 911 (1505) olarak tarihlendirilmiştir. Ayrıca caminin kitabesinde de yapım yılı verilmiştir. Hadika'da, mescidin yanında bulunan herhangi bir medreseden bahsedilmez. Bundan dolayı, medrese sonradan yapılmış olmalıdır. Kütükoğlu'nun vakıf kayıtlarından edindiği bilgiye göre, medresede eğitim caminin yapılışından bir buçuk asır sonra, yani 1652 yılında başlamış, ilk müderris olarak da Ebubekir Efendi görevlendirilmiştir. Yine aynı yazarın tespitlerine göre, Eminönü bölgesinde aynı adla kaydedilmiş bir medrese daha vardır ki, bu eser Peykhane yakınında olup fevkanidir ve banisi Kapıcı Mustafa Dede'dir. Bizim ilgilendiğimiz medrese ise 1914 yılı arşiv kayıtlarında Dizdarzade Mehmet Efendi Medresesi olarak geçmekte ve hazırlanan rapora göre zemin seviyesinden aşağıda olup birer kişilik sekiz odası bulunmaktadır. Medresenin gerek inşa tarzından ötürü hava ve güneş görmemesi, gerekse etrafını saran evlerin engellemesi nedeniyle rutubetli olduğu, dolayısıyla eğitim-öğretim için uygun olmadığı belirlenmiştir. Tapu kayıtlarında medresenin yanındaki ada ve parselle ilgili verilen bilgilerde, binanın yanında daha önceden bir mektebin de olabileceği anlaşılmaktadır. Bir başka ihtimal ise medresenin, caminin yanında ve iki katlı iken, 19. yüzyılda üst katının yıkıldığı ve yalnız bodrum katının kaldığıdır. 1792 yılında medresede yapılan kontrolde, üç odada birer kişinin yaşadığı, dört odanın ise hücre sahipleri tarafından, arkadaşlarıyla paylaşıldığı, diğer üç hücrenin ise sahipleri ve onların hizmetlerini gören çömezlerce kullanıldığı, dolayısıyla toplamda 16 kişinin barındığı anlaşılmaktadır.

1863 yılında Gaytanoğlu Işrati'ye, tamiri yapılmak üzere ihale edilen medrese, bakımdan geçirilmiş, bir müddet sonra, 1873 yılında ise hassa esircilerinden Zekiye Hanım tarafından medresenin teberrüan inşa edildiği kayıtlarda yer almıştır. 1914 yılında yapılan teftişte, binada on bir kişinin ikamet ettiği görülmüş, yapılan tavsiyede medresenin ancak sekiz kişiye hizmet verebilecek kapasitede olduğu belirtilmiştir. 1918 yılında, diğer birçok medrese gibi bina, göçmenlerin sığındığı bir mekân hâline gelmiştir. I. Dünya Savaşı öncesi çizilen Alman Mavileri'nde, Dizdariye Medresesi açıkça görülmekle birlikte, 1923 yılında hazırlanan Pervititch sigorta planında Dizdariye Camii'nin yanı hangar ve avlu olarak gösterilmektedir. Ne zaman yıkıldığı tam olarak bilinmeyen medresenin yerinde şimdi özel idare binası bulunmaktadır.

Dizdariye Medresesini Gösterir Harita, Alman Mavileri, II, J6-3.

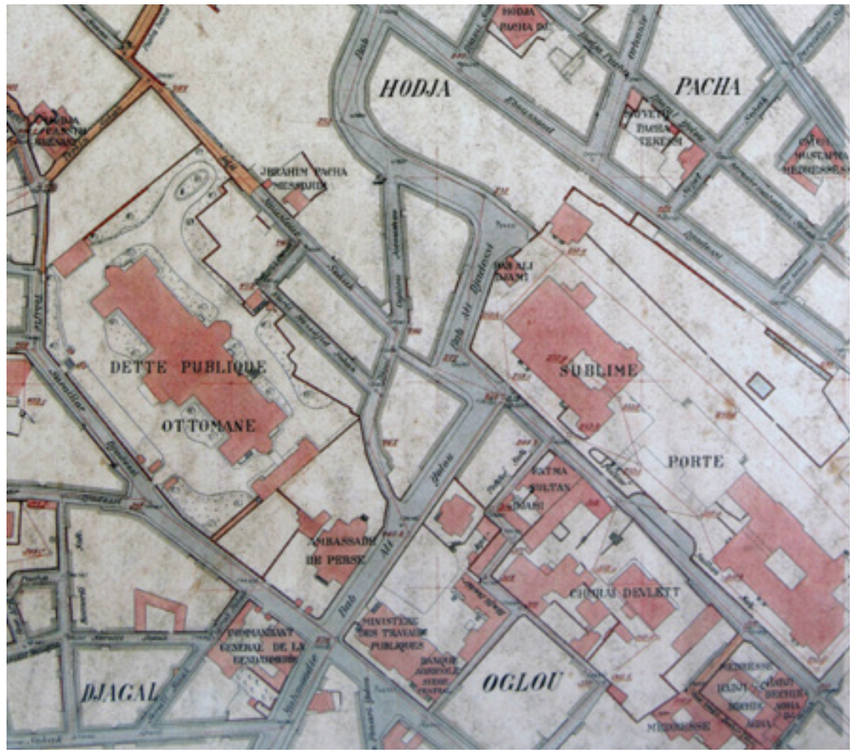

Kayış Mustafa Medresesi'ni Gösterir Harita, Alman Mavileri, II, H7.

Kayış Mustafa Ağa Medresesi

Eminönü'nde, Hocapaşa Mahallesi'nde, Karaki Hüseyin Efendi Camii'nin karşısında bulunmaktaydı. Banisi, saray ağalarından Mustafa Ağa'dır (öl. 1613).

1591 yılında yapılan medresenin, zemin seviyesinde birer kişilik on iki odası vardı. Yapı ile ilgili önemli bilgiler veren M. Kütükoğlu, arşiv kayıtları ve raporlar üzerine yaptığı araştırmalarla, binanın 1853 yılında tamirata ihtiyaç duyduğunu, ancak vakıf gelirlerinin altı bin dokuz yüz kuruşu bulan tamirat ücretini karşılayamadığını belirtmektedir. Medrese talebelerinin ısrarla yazdıkları dilekçelerde, gereken paranın Evkaf Nezareti'nden sağlanması istenmiştir. Daha sonra yapılan fizibilite ile beş bin kuruşa indirilen masraflar, Nezaret tarafından karşılanmış ve ihale Yorgi adındaki Rum kalfaya verilmiştir. Ancak ilerleyen yıllarda binanın tekrar tadilatına gereksinim duyulmuş ve 1868 yılında bu iş için girişimlerde bulunulmuştur. Bundan bir yıl kadar sonra yapılan tespitlerde medresede iki mezun ile on dokuz talebe ikamet etmekteydi. Ancak normal şartlarda binada kalacak öğrenciler için tavsiye edilen sayı on ikidir.

1870 yılında tramvay için Bahçekapısı ile Ayasofya arasındaki güzergâhın genişletilmesi gerekmiş ve bu yıllarda medresenin yola denk geldiği düşünülen ön kısmı caddeye uygun olarak yeniden inşa edilmiştir. 1907 yılında bina esaslı bir tamir görmüş ve giderler için padişah iradesi alınmıştır. Tadilat için çıkarılan bütçe, harcamaların artışından dolayı yeterli görülmemiş ve ek ödeme talep edilmiştir.

Yine Kütükoğlu'nun yaptığı araştırmalardan, 1914 yılında Kayış Mustafa Ağa Medresesi'nin odalarının beşi ile çamaşırhane, gusülhane ve abdesthanelerinin harap olduğu ve bu hâliyle içerisinde eğitim yapılmasının mümkün olmadığı öğrenilmiştir. Bu tarihlerde yapılan Alman Mavileri haritasında, medrese tramvay caddesinin tam kenarında açıkça işaretlenmiştir.

1918 yılında oturulabilecek olan yedi odası, yangından mağdur olan insanlar için tahsis edilmiştir. Tahsin Öz'e göre yapı 1938 yılında yıktırılıp yerine Maliye Tahsil Şubesi olarak kullanılan bina inşa edilmiştir. Mimarisi tamamen Avrupai üslupta olan medrese İstanbul'da müstakil olarak yapılan son medreselerden biridir.

Mustafa Ağa Medresesi'ni de gösteren E. Hakkı Ayverdi'nin yayımladığı Osmanlıca harita, pafta A4.

Ayasofya Medresesi, Encümen Arşivi, 1934.

Ayasofya Medresesi

İstanbul'un fethiyle birlikte camiye çevrilen Ayasofya Kilisesi'nin hemen yanında bulunan papaz odaları medreseye dönüştürülmüşse de asıl medrese binaları Fatih Sultan Mehmet tarafından, 1466'da yaptırılmıştır.

Medresenin ilk müderrisi Fatih'in de hocası olan Molla Hüsrev'dir. Yine dönemin en önemli matematik bilginlerinden Ali Kuşçu da Fatih Sahn-ı Seman Medreseleri açılana kadar burada eğitim vermiştir. Fatih Sultan Mehmet kendi adıyla yaptırdığı cami yanındaki medreseleri faaliyete geçirince Ayasofya medreseleri eski önemini kaybetmiştir. II. Beyazıt döneminde (1481–1512) tekrar elden geçirilen medreseye bir kat daha çıkılmış ve eğitime yeniden başlanmıştır. Türkiye'nin en önemli sanat tarihçilerinde biri olan Prof. Dr. Semavi Eyice'nin kayıtlardan edindiği bilgiye göre medrese, 1596 yılında ciddi bir tadilat geçirerek yeniden ihya edilmiştir. Sultan II.Mahmut devrinde 1837 yılında tadilat geçirdikten sonra, 1846-49 yılları arasında Sultan Abdülmecit tarafından İsviçreli Mimar Gaspare Fossati'ye yaptırılan büyük tamir ile medresenin köklü değişiklikler geçirdiği anlaşılmaktadır.

1869 yılında yapılan tespitlere göre medresede 198 talebe kalmakta ve bu haliyle İstanbul'un en kalabalık medresesi olma özelliğini göstermektedir.

Medresedeki asıl büyük değişiklik 1873 yılında yapılmıştır. Bu çerçevede, medrese tamamen yıkılmış ve öğrencileri başka yerlere dağıtılmıştır. Çalışmalar bittiğinde medrese iki katlı ve toplamda otuz iki oda ile hizmete devam etmiştir. Kütükoğlu'nun belirttiğine göre İstanbul medreseleri nüfus defterinde aynı tarihte medresede kırk yedi oda görülmektedir.

Ayasofya Medresesi, Encümen Arşivi, 1936.

1924 yılına kadar eğitim hizmetine devam eden medrese bu tarihten sonra İstanbul Belediyesi'nce öksüzler yurdu hâline getirilmiştir. 1934 yılına gelindiğinde, Ayasofya Camii etrafında yapılan düzenlemeler çerçevesinde, görünümü bozduğu gerekçesiyle Antikiteler ve Müzeler Umum Müdürü Aziz Oğan'ın emriyle yıktırılmıştır.

İlerleyen yıllarda kamuoyunda konuyla ilgili birçok tartışma başlamıştır. Sürüp giden münakaşalar sonucunda 1985-86 yıllarında medresenin molozları kaldırılarak temellerine ulaşılmış ve bu plan çerçevesinde yeniden yapılması gündeme gelmiştir. Ancak bugüne kadar bu konuyla ilgili bir çalışma yapılmadığı gibi Ayasofya Medreseleri gündemden çoktan düşmüş, unutulup gitmiştir.

Zeynep Hanım Konağı

Eminönü İlçesi'nde, Koska'da, bugünkü İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi binalarının olduğu yerde, Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın kızı Sadrazam Yusuf Kâmil Paşa'nın eşi Zeynep Hanım'ın konağı bulunmaktaydı.

Tanzimat döneminin ilk kâgir konaklarından biri olan bu yapı, mimari öneminin yanı sıra, devrin önemli kültür ve sanat adamlarının da buluştuğu bir mekân olarak dikkat çeker.

Binanın arsasında, daha önce, Mihrişah Valide Sultan'ın kethüdası Yusuf Ağa'nın (ö. 1807) konağı bulunmaktaydı. Hayırsever bir kadın olan Zeynep Hanım, Üsküdar'daki Zeynep Kâmil Hastanesi'nin de banisidir. Konak, büyüklüğü, şaşaası ve bünyesinde yapılan toplantılarla Sultan Abdülaziz döneminin en önemli mekânlarından biriydi. Üç katlı, büyük boyutlu, dış görünümüyle batı mimarisi, iç tasarımı ile ise geleneksel süslemelerin hâkim olduğu bir konaktı. Merhum yazar ve fikir adamı İbnülemin Mahmut Kemal İnal, babası Mehmet Emin Paşa'nın, Yusuf Kâmil Paşa'ya mühürdarlık yapması sebebiyle, bu konakta kısa bir süre ikamet etmiştir.

Konağın önemini anlamak açısından bir ramazan günü buraya iftara gelen devrin padişahı Sultan Abdülaziz'in ziyaretini hatırlamak yeterlidir. Rivayete göre iftar yapıldıktan sonra ramazan ayının önemli âdetlerinden olan diş kirası bahsi açılır. Yusuf Kâmil Paşa, padişaha vereceği hediyenin ona layık olması gerektiğini düşünerek, elindeki en kıymetli şey olan konağın tapusunu gümüş bir tepsi içerisinde sultana sunar. Sultan Abdülaziz de hediyeyi alarak teşekkür eder, daha sonra da tapuyu Kâmil Paşa'ya iade eder. Zeynep Hanım ise sultanın şanına yakışır başka bir hediye hazırlatmıştır. Osmanlı tarihinin en önemli hattatlarından olan Şeyh Hamdullah'ın hattı ile yazılmış, mükemmel bir şekilde tezyin edilmiş bir Kur'an-ı Kerim'i padişaha hediye eder. Sultan bu muazzam hatla yazılmış kuranı öpüp başına koyarak kabul eder.

Bir dönemin en önemli simalarının sıkça ziyaret ettiği bu konak, 1903–1909 yılları arasında İstanbul'un ilk Müslüman yetimhanesi ve sanat okulu olan Dârü'l-Hayr-ı Âli olarak hizmet vermiştir. 1909 yılından itibaren DarülFünûn'a (İstanbul Üniversitesi) tahsis edilmiş, üniversitenin ulum-ı edebiye, ulum-ı şer'iye ve fen şubelerini bünyesinde barındırmıştır. 1922 yılında mimar E. Hakkı Ayverdi'nin kontrolünde bir onarım geçirmiş fakat daha sonra 1942 yılında meydana gelen bir yangınla kül olup gitmiştir. Baha Tanman'ın ifade ettiğine göre, konağın geriye kalan yegâne kalıntısı Türk İslam Eserleri Müzesi'nde bulunan mermer levha üzerine, hattat Vahdetî Efendi tarafından 1864 yılında yazılmış bir kitabedir.

Zeynep Hanım Konağı, Sebah-Joaillier.

Âli Paşa Konağı

1934 yılında basılan Belediye Şehir Rehberi'ne göre, Beyazıt'de, Fuad Paşa Caddesi üzerinde, günümüzdeki üniversite binasının doğu tarafında, avlu duvarının karşısında, Nargileci Sokağı ile Semaver Sokağı arasında kalan bölgede bugün katlı otoparkın olduğu yerde bulunuyordu.

Âli Paşa, Tanzimat devrinin en önemli simalarından olup, Sultan Abdümecit ve Sultan Abdülaziz'in sadrazamlığını yapmıştır. 1815 yılında Mercan'da doğan paşanın babası Mısır Çarşısı'nda attarlık yapıyordu. Bina, İstanbul'daki son dönem Osmanlı konaklarının en büyüklerindendir. Daha önce aynı yerde başka bir konak bulunmakla birlikte, bu bina Paşa'nın yurt dışında olduğu bir sırada çıkan bir yangın sonucu eşyalarla birlikte yanmıştır. Yanan konak, 1875 yılında, Sultan Abdülaziz'in emriyle, masrafları hazine-i hassadan karşılanmak üzere, İstanbul'un silüetine hâkim bir yerde tekrar inşa edildi. Tanzimat döneminin en önemli mimari eserlerinden olan konakta, Âli Paşa çok mühim görüşmeler yapmış, resmîkabuller düzenlemiştir. Semavi Eyice'ye göre konağın mimarı Agop ve Sarkis Balyan kardeşler olmalıdır. Âli Paşa, 1871 yılında ölünce konağa, çok cüzi bir bedel karşılığında, devletçe el konulmuştur.

Âli Paşa Konağı, Encümen Arşivi, 1940'lar.

Âli Paşa Konağı, Encümen Arşivi, 1940'lar.

İbnül Emin Mahmut Kemal'den öğrendiğimize göre Paşa, sarayın tefrişatı ve gelen giden misafirler için ciddi harcamalar yapmış ve bu giderleri karşılamak için borçlanmıştır. Konak, Paşa'nın vefatından sonra, Abdülmecit'in kızı Fatma Sultan'a tahsis olunmuş, Sultan Abdülhamit zamanında ise Sultan Abdülaziz'in kızları Saliha ve Nazime sultanlara ev sahipliği yapmıştır. Sultanların konağı terki ile bina Mercan İdadisi'ne tahsis edilmiştir. Bu okulda Falih Rıfkı Atay, Fuat Köprülü, ünlü silah tüccarı Boşnak Satvet Lütfi Tozan, Muhsin Ertuğrul, Nihat Sami Banarlı, İ. Hakkı Uzunçarşılı gibi sonradan meşhur olacak kişiler bulunmuştur. Daha sonra Erkân-ı Harbiye (Genel Kurmay Başkanlığı) yapılan konak, 1911 yılında çıkan büyük yangında kül olmuştur. Bu afetten mülhem halk arasında "Yanık Saray" adıyla da anılır. Bir dönemin bu meşhur konağı daha sonra fuhuş ve işret yuvası hâline gelerek kaderine terk edilir. Uzun bir süre restore edilmek için bekleyen bina 1950 yılında ortadan kaldırılır. Arsası, yangından zarar gören esnafa tahsis edilen barakalar ile doldurulur.

1985 yılında bu barakalar ve konaktan kalan birtakım kalıntılar temizlenmiş ve binanın temellerinde bir Bizans sarnıcına tesadüf edilmiştir. Alanın tamamen temizlenmesinden sonra konağın bulunduğu yere otopark yapılmıştır.

Bugün sevindirici olan haber ise İstanbul Büyükşehir Belediyesi 2007 yılında bu güzel yapıyı yeniden inşa etmek üzere kolları sıvamış olmasıdır. Restitüsyon projeleri 4 Kasım 2009 yılındaki Koruma Kurulu kararıyla onaylanmış, diğer çalışmalar da bütün hızıyla devam etmektedir.

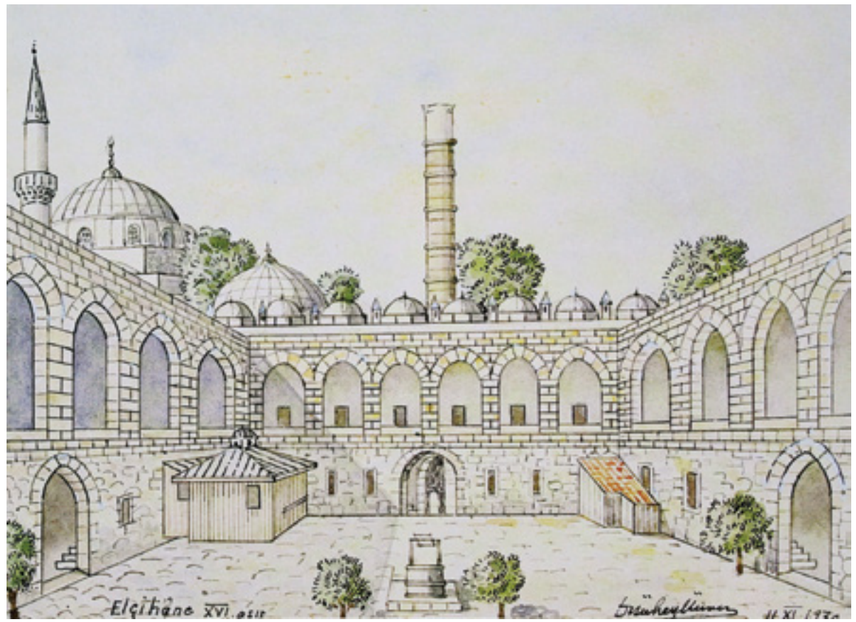

Elçi Hanı, Çizim: Süheyl Ünver, 1970.

Elçi Hanı

İstanbul Çemberlitaş'ta Atik Ali Paşa Camii ve Külliyesi'nin bir parçası olarak inşa edilen yapının, bugün Yeniçeri Caddesi denen caddenin, külliyenin medresesinin bulunduğu tarafta, külliyenin diğer bölümlerinden bir süre sonra 1510–11 yılında bina edildiği bilinmektedir.

Evliya Çelebi seyahatnamesinde İstanbul'daki hanlardan bahsederken Elçi Hanı'nı da kısaca anlatır. Hanın, II. Beyazıt devri vezirlerinden Atik Ali Paşa'nın eseri olup, 1509 yılında meydana gelen depremde zarar gören konağının yerine yapıldığı tahmin edilmektedir.

Hana "Elçi Hanı" denmesinin sebebi, XVI. yüzyıldan itibaren İstanbul'a gelen yabancı elçilerin bir kısmının burada kalmış olmalarıdır.

Hanla ilgili ayrıntılı bilgiler veren seyyahlar buranın zaruri ikametler için yapıldığından binada gereken konforun bulunmadığını dile getirirler. Özellikle akrep, haşarat ve bazı zararlı hayvanların mevcudiyeti gelen misafirlerin en büyük şikâyetidir. Yine elçilerin anlattıklarına göre ortası avlu olan han, iki katlı, kare biçimli bir yapıdır. Alt katta ikamet olmayıp dört yüz at alabilecek bir ahır mevcuttu. Üst katta ise kenarları 3,6 metrelik kubbeyle örtülü kare odalar vardı. Odaların, kırk beş santimetre yüksekliğinde pencereleri, içerisinde de yatacak bir sedir ile ocak bulunurdu. Pencereler dışa doğru açılmakta olup demir parmaklıklı ya da tahta kepenkliydi. Pencerelerinin hiçbirinde cam olmayan handa, elçilere ait odalar bulunduğu gibi elçilik çalışanlarına ders veren hocalar için tahsis edilmiş yerler de vardı.

Osmanlı Devleti, İstanbul'a gelen elçileri bu handa hem rehin tutmakta hem de casusluk yapmalarını önlemek için şüpheli kişilerle temaslarını önlenmekte idi. 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hanın eski işlevini yavaş yavaş yitirdiği görülmektedir. Nitekim elçilere Galata'da kalma izni verildikten sonra burayı tercih eden pek olmamıştır. Han, çeşitli yıllarda yangın ve depremlerden zarar görmüş, 1766 yılındaki zelzelede kısmen yıkılmıştır. 19. yüzyılda artık bir harabe görünümünde olan hanın, kütüphane yapılması için girişimlerde bulunulduysa da masraflı bir çalışma olacağı düşünüldüğü için bundan vazgeçilmiştir.

Yüzyılın sonlarına doğru han tamamen yıkılarak yerine Matbaa-i Osmani binası inşa edilmiştir. 1965'te yıkılmadan önce bir dönem sinema olarak çalıştırılan bina, bu tarihte ortadan kaldırılarak yerine yeni iş hanları yapılmıştır. Bugün hanın yerinde Çemberlitaş Sineması'nın da için de yer aldığı iş hanı bulunmaktadır.

Çukurçeşme Hamamı

Yakınındaki çukur çeşmeden mülhem bu isimle anılan hamam, halk arasında Laleli Hamamı, vakıf kayıtlarında da Kazasker Hamamı olarak geçmekteydi.

Çukur Çeşme Hamamı, Çizim: Avni Lifij.

Hamam, Laleli Camii'nin yakınlarında Fethi Bey Caddesi ile Zeynep Kâmil Sokağı'nın birleştiği noktada sokağın sol köşesinde bulunuyordu. Bugün kendisinden hiçbir iz kalmayan hamamın kim tarafından ve ne zaman yapıldığı konusunda herhangi bir bilgi mevcut değildir.

Çukur Çeşme Hamamı, Plan: Heinrich Glück, Probleme Des Wölbungsbaues, 1921.

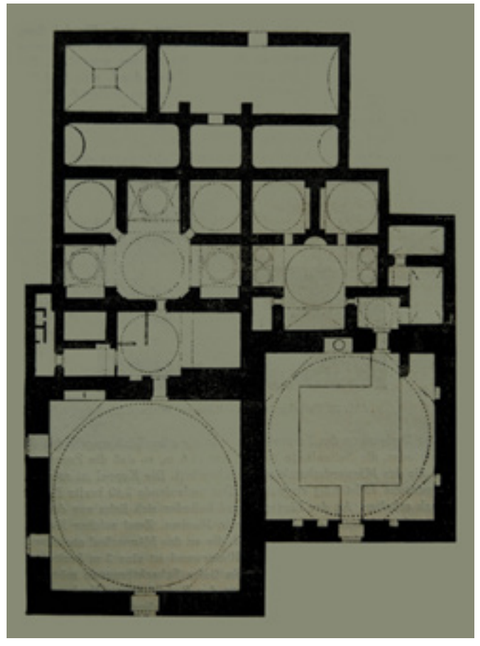

Çukurçeşme Hamamı Fatih Sultan Mehmet vakfiyelerinde, Fatih İmareti'ne gelir sağlayan yapılar arasında sayılmaktadır. Klasik devrin özelliklerinin çok güzel bir yansıması olan eser, büyük birer kubbe ile örtülü iki büyük soyunma yerine sahip çifte hamam özelliği taşımaktadır. 1877 yılında yayımlanan haritada Çukurçeşme Caddesi ile Derbend Sokağı arasındaki yapı adasında işaretlenmiştir.

Kadınlar kısmı erkekler kısmından 5 metre daha geride olan hamamın, erkekler kısmı, çapı yaklaşık on üç metreyi bulan, büyük bir kubbe ile örtülü soyunma yerine sahipti. Solda tuvaletler bulunurken halvet kısmında göbek taşı etrafında üç eyvanlı bir mekân vardı. Eyvanların üstleri küçük birer kubbe ile örtülmüştü. Halvetlerin girişlerinde ve dış taraflarda mum koymak için nişler mevcuttu. Kadınlar kısmının camekânı da kare planlı olup her bir kenarı 11,60 metredir. Semavi Eyice'nin tespitlerine göre duvara oyulmuş nişin içinde bir kuyu ağzının bulunması, başka hamamlarda rastlanmayan bir durumdu.

Bina, 1911 yılında Uzunçarşı-Mercan-Aksaray-Laleli Yangını'nda yanmış, uzun süre işlemez bir hâlde ayakta kalmıştır. Daha sonra Cemil Topuzlu Paşa'nın isteği üzerine çizilen şehir planına göre ortadan kaldırıldı.

İstanbul hamamları ile ilgili çok kıymetli bilgiler veren H. Glück, 1916–17 yıllarında yaptığı tespitlerde hamamın kâgir kitlesinin fazla zarar görmediğini söylemektedir. Bu sırada erkekler kısmı soyunma odası gaz deposu olarak kullanılmakta idi. 1923'te çıkan bazı gazete haberlerinde bu hamamın önemine vurgu yapılmış ve akıbetinin diğerleri gibi olmaması için yazılar yazılmıştır. Ancak İstanbul'un önemli hamamlarından biri olan bu yapı, tüm çabalara rağmen kurtarılamayıp 1925–36 yılları arasında yıkılarak yok edildi.

1935 yılında bölgenin sigorta planını çizen Pervititch, Çukurçeşme Hamamı'nın yerini, Fethi Bey Caddesi'nin kenarında haritanın en uç kısmında adını vermeden, hamam harabesi şeklinde isimlendirerek göstermiştir. Hamamın güzel bir çizimi, binanın yakınlarında bulunan Harikzedegan Apartmanı'nda - daha sonra Tayyare Apartmanı, sonra da Ramada Oteli olan binakalan ve 1915–20 yıllarının İstanbul'una ait tablolar yapan Azerbaycan asıllı ressam Avni Lifij tarafından çizilmiştir.

İbrahim Paşa Hamamı

Kaynaklarda adına ilk kez Edirne kadısı olarak rastlanan İbrahim Paşa, Osmanlı Devleti'ne çok hizmet etmiş meşhur "Çandarlı" ailesine mensuptur. Bu aile, Orhan Gazi döneminden II. Selim'in tahta çıkmasına kadar birçok devlet ve ilmiye ricali yetiştirmiştir. Fatih Sultan Mehmet'in, babası Halil Paşa'yı katlettirmesiyle bu ailenin Osmanlı Devleti üzerindeki etkisi kaybolduysa da İbrahim Paşa'nın idari görevleri davam etmiş; paşa, kazaskerlik, vezirlik, en sonunda veziriazamlığa kadar yükselmiştir. İnebahtı Kalesi'nin kuşatılması sırasında vefat etmiş ve naaşı orada defnedilmiş olsa da, onun İznik'te babasının yanında yattığını söyleyenler de vardır. Hayırsever bir idareci olan İbrahim Paşa'nın birçok yerde cami, medrese, mektep ve hamamı mevcuttur. Bunlardan biri de Saraçhanebaşı dolaylarında bugün ayakta olmayan Mimar Ayas Camii'nin yakınında bulunuyordu.

İbrahim Paşa Hamamı, Encümen Arşivi, 1944.

Hamamın bazı parçaları Saraçhane'deki Haşim İşcan Geçiti'nin Aksaray tarafındaki duvarında duruyordu.

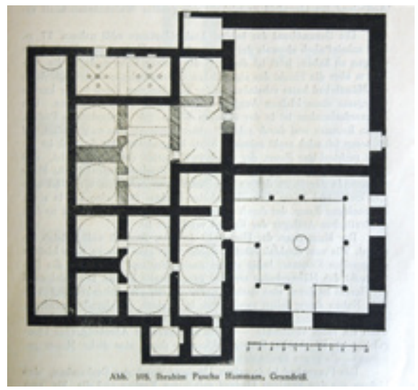

İbrahim Paşa Hamamı, Plan: Heinrich Glück, Probleme Des Wölbungsbaues, 1921.

Kâgir ve büyük bir yapı olup çifte hamam özelliği taşıyan binanın bütün cephesinin dıştan uzunluğu 27 metreyi buluyordu.

İstanbul hamamları konusunda çok mühim bir çalışma yapan H. Glück'ün çizdiği plan doğrultusunda sanat tarihçileri hamamla ilgili değerlendirmeler yapabilmektedirler. Buna göre hamamın erkekler kısmında sekiz şadırvan ve sekiz ahşap sütun üzerinde soyunma yerleri vardı. Ilıklık dikdörtgen şeklinde olup ortada bir kubbe ve iki yanda iki yarım kubbe ile örtülmüştü. Sıcaklığa aynı plandaki iki halvet hücresi açılıyor, buradan da hamamın "E" tipinde olduğu anlaşılıyordu. Yan taraftaki kadınlar girişinden, önce bir antreye, buradan da büyük camekâna girilirdi. Ilıklık ise iki bölümden oluşuyordu. Yapının dış mimarisindeki süslemeler ön cephede yoğunlaşmış ve neoklasik bir tarza sahipti.

Hamam, İbrahim Paşa'nın Uzunçarşı'da yaptırdığı camiye gelir getirmek üzere vakfedilmişti. 899 (1494) yılı İbrahim Paşa Vakfiyesi'ne göre Mimar Ayas Mahallesi'nde bulunan bu hamamın yıllık geliri 22 bin 500 akçedir. Vakfiyenin verdiği tarihe göre hamamın yapılış tarihini de çıkarmak mümkündür.

19. yüzyılda çizilen Osmanlıca haritada hamam, İbrahim Paşa Caddesi'nde, Mimar Ayas Camii'nin yanında işaretlenmiştir. Pervititch'in 1934 yılındaki sigorta haritasında Serezli Sokak'ta, Bursalı Hakkı Bey'in konağının karşısında, ismiyle işaretlenmiştir. İstanbul'un bu güzel hamamı Eski Eserleri Koruma Encümeni'nin muhafaza kararı almasına rağmen Lütfi Kırdar döneminde, 1940 yılında, Atatürk Bulvarı düzenlemeleri çerçevesinde ortadan kaldırılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

Sekbanbaşı İbrahim Ağa Mescidi
İ.Hakkı Konyalı "Yeni Açılan Unkapanı ve Yenikapı Güzergâhı", İstanbul Belediye Mecmuası, 198, Şubat 1942 s. 5-6; Semavi Eyice, "İstanbul Minareleri", Türk San'atı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri, c. 1, s. 131-32; am., "Sekbanbaşı İbrahim Ağa Mescidi ve İstanbul'un Tarihi Topoğrafyası Hakkında Bir Not", Fatih ve İstanbul, c. II, Sayı 7-12 (Mayıs), s. 139-149; am, Eski İstanbul'dan Notlar, s. 129-131; am, "Sekbanbaşı İbrahim Ağa Mescidi", DBİA, VI, s. 489-90; Ayverdi, Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri, III, İstanbul 1989, s. 495-96; Ö. L. Barkan-E. H. Ayverdi, İstanbul Vakıfları Tahrir Defter 953 (1546) Tarihli, İstanbul 1970 s. 196-97; Tahsin Öz, İstanbul Camileri, Ankara 1997,c. I, s.120; Fatih Camileri ve Diğer Tarihî Eseleri, Haz. Fatih Müftülüğü, İstanbul 1991, s. 200.

Hoca Teberrük (Yahya Güzel) Mescidi
Ayvansarayî Hüseyin Efendi, Hadikatü'l-Cevâmi, Haz. A. Nezih Galitekin, İstanbul 2001, s. 292; T. Öz, I, 151; Ö. L. Barkan-E. H. Ayverdi, İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri, s. 193-96; Ayverdi, Harita, pafta C4; Ayverdi, Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri, III, s. 421; Alman Mavileri, II, pafta J8-J8/3; İ.Hakkı Konyalı, "Yeni Açılan Unkapanı ve Yenikapı Güzergâhı IV", İstanbul Belediye Mecmuası, Semavi Eyice, "İstanbul'un Ortadan Kalkan Bazı Tarihî Eserleri I", TED, Sayı XXVI (1972), s. 129-164.

Revani Çelebi (Koğacılar) Mescidi
Ayvansarayi, s. 170-71, 218; Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul, Haz. S. A. Kahraman-Y. Dağlı, İstanbul 2003, c. I, 1. kitap, s. 352; Ö. L. Barkan- E. H. Ayverdi, s. 170-71; İhtifalci Mehmet Ziya Bey, İstanbul ve Boğaziçi, İstanbul 2003, c. II, s. 108-110; Öz, I, 93; E. J. Gibb, Osmanlı Şiir Tarihi, I-II, Ankara, s. 502-503; S. Eyice, "İstanbul'un Ortadan kalkan Bazı Tarihî Eserleri I", TED, s. XXVI (1972), s. 129-164; M. Şevket Eygi, Yakın Tarihimizde Cami Kıyımı, İstanbul 2003, s.156.

Papasoğlu Mescidi
Ayvansarayi, s. 101; Öz, I, s. 114; Alman Mavileri, II, pafta J9; Pervititch, Unkapanı, Pafta 20a; İ. Hakkı Konyalı, "Yeni Açılan Unkapanı ve Yenikapı Güzergâhı", VI, İstanbul Belediyesi Mecmuası (Şubat 1942), 198, s. 5; Semavi Eyice, "İstanbul'un Ortadan Kalkan Bazı Tarihî Eserleri", III, Tarih Enstitüsü Dergisi, X-XI (1979-80), s. 195-223.

Voynuk Şücaeddin Mescidi
Ayvansarayi, s. 286-87; Öz, I, s. 151; Ayverdi, III, s. 515-17; Alman Mavileri, II, pafta J8/1; A. Süheyl Ünver, İstanbul Risaleleri, V, Haz. İ. Kara, İstanbul 1996, s. 386; Semavi Eyice, "İstanbul Minareleri", Türk San'atı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri, C. I (1962), s. 31-132; Necdet Sakaoğlu, "Hızır Bey Çelebi", DBİA, IV, s. 69-70; Eygi, s. 165.

Yahni Kapanı (Hatice Usta) Mescidi
Ayvansarayî, s. 298; Öz, I, s. 151; Ayverdi, Harita, Pafta C4; Alman Mavileri, II, J7, J7-4; İ. H. Tanışık, I, s. 180.

Balabanağa Mescidi
Ayvansarayi, s. 103; Ö. L. Barkan-E .H. Ayverdi, s. 153-54; Ayverdi, III, s. 323; Ayverdi, Harita, pafta C4; Arif Müfid, Balaban Ağa Mescidi Hafriyatı (1930), İstanbul 1936; Murat Sav, Mousoleion, Şapel ve Mescit Olarak Balabanağa, Restorasyon, s. 143-149; Semavi Eyice, "Balaban Ağa Mescidi", İst. A., IV, s. 1946-49; am, DBİA, II, s. 9-10.

Emir Mescidi
BOA, YPRK.EV, 2/4; Ayvansarayî, s. 86; Öz, I, s. 51, REK, İst. A., IX, s. 5102; Ayverdi, Pafta B4; Alman Mavileri, II, pafta H7; Abdülkadir Dündar, Arşivlerdeki Plan ve Çizimler Işığı Altında Osmanlı İmar Sistemi, Ankara 2000, s. 179-81.

Fatma Sultan Mescidi
Ayvansarayî, s. 213-24; Öz, I, s. 59; S. Eyice, "Fatma Sultan Mescidi",
DİA, XII, s. 262-64; am, DBİA, III, s. 273-44; Baha Tanman, "Gümüşhanevî Tekkesi", DİA, XIV, s. 277-78.

Süleyman Subaşı (Unkapanı) Camii
Ayvansarayî, s. 321-22; Öz, I, s. 148; Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul, c. I, 1. kitap, s. 267; Ayverdi, Harita, pafta C5; Semavi Eyice, Eski İstanbul'dan Notlar, s. 119-20.

Bostancılar Tabhanesi Mescidi (Yedekçiler)
Ayvansarayî, s. 331; Öz, I, s. 37; REK, İst. A, VI, s. 3002; Semavi Eyice, "Yedekçiler Camii -Balıkpazarı İskele Mescidi", İstanbul Bülteni, Yıl: 9 (2002), Sayı 161, s. 16-17; am, Eski İstanbul'dan Notlar, s. 124-25; Süheyl Ünver'in İstanbul'u, Yayıma Haz. İsmail Kara-Salih Pulcu, İstanbul 1996, s. 81.

Aydınoğlu Tekkesi
Ayvansarayi, s. 71; Ahmet Nezih Galitekin, Osmanlı Kaynaklarına Göre İstanbul, İstanbul 2003; M.Baha Kahyaoğlu, "Aydınoğlu Dergâhı ve Mescidi", İst.A, III, s. 1520-24; M. Baha Tanman "Aydınoğlu Tekkesi, DBİA, I, s. 482-84; am, DİA, IV, s. 238-39; İbrahim Has, Menâkıb-Name-i Hasan Ünsî, Haz. Mustafa Tatçı, Ankara 2002.

İbrahim Kethüda (Yoğurtçuoğlu) Medresesi
Alman Mavileri, II, pafta J8; Mübahat Kütükoğlu, "Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye Medresesi ve Kuruluşu Arifesinde İstanbul Medreseleri", İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, VII/1-2 (1978), s.1-212; am., XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri, s. 135-36; Cahit Baltacı, XV. ve XVI. Asır Osmanlı Medreseleri, İstanbul 1976.

Dizdariye Medresesi
Ayvansarayî, s. 162; Alman Mavileri, II, pafta H6/3; Pervititch, Hoca Üçler-Mehmet Paşa, pafta 4, 1923; Kütükoğu, a.g.e, s. 75-77; İ. A.Yüksel, "Dizdariye Camii", DBİA, III, s. 73; Payitaht-ı Zemin Eminönü, II, s.314-15.

Kayış Mustafa Ağa Medresesi
Alman Mavileri, II, pafta H7, H7/2; Tahsin Öz, I, s. 83; Mübahat Kütükoğlu, "Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye Medresesi ve Kuruluşu Arifesinde İstanbul Medreseleri", s.1-212; am., (age.), s. 50-52; Öz, I, s. 83.

Ayasofya Medresesi
Ayvansarayî, s. 43-44; Mübahat Kütükoğlu, "Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye Medresesi ve Kuruluşu Arifesinde İstanbul Medreseleri", s.15-30; am., a.g.e, s. 43-45; Ekrem Hakkı Ayverdi, III, s. 318-20; Semavi Eyice, DBİA, I, s. 460-61

Zeynep Hanım Konağı
Oktay Aslanapa, "İstanbul DarülFünûn ve Üniversite Binaları Tarihçesi", İstanbul Üniversitesi, I, İstanbul 1983; M. Baha Tanman, DBİA, VII, s. 549–550; Dursun Gürlek, "Mühürdar Emin Paşa Konağı ve İbnülemin Mahmut Kemal İnal", Kültür, VI (2007), s. 88–93.

Âli Paşa Konağı
İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Son Sadrazamlar, İstanbul 1940, s. 35–36; REK, İst. A, II, s. 696–98; Semavi Eyice, DBİA, I, s. 198–99; am, Eski İstanbul'dan Notlar, s. 147–49.

Elçi Hanı
Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul, c. I, 1. Kitap, s. 280; Barkan-Ayverdi, s. 67–72; Semavi Eyice, "Elçi Hanı", Tarih Dergisi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Sayı 24 (Mart 1970), s. 93–130; am. DİA, XI, s. 15-18; am., DBİA, III, s. 148-49; Ceyhan Güran, Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi, Ankara 1978, s. 149-52.

Çukurçeşme Hamamı
Ayvansarayî, s. 96; Ayverdi, Harita, C4; Pervititch, Plan, pafta 46; Ayverdi, Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri, IV, s. 601; Semavi Eyice, "İstanbul'un Ortadan Kalkan Bazı Tarihî Eserleri II. Bostan Camii, Kızlarağası Abbas Ağa Hamamı, Çukurçeşme Hamamı, Kasım Ağa Mescidi", Tarih Dergisi, 27 (1973), s. 133-178; am, DBİA, II, s. 537-38; M. Nermi Haskan, s. 121-23.

İbrahim Paşa Hamamı
Ayverdi, Harita, C4; Pervititch, Plan, Şehzadebaşı, pafta 37, 1934; Ayverdi-Barkan, s.82; Behçet Ünsal, s. 22; M. Nermi Haskan, s. 188; İ. Aydın Yüksel, DBİA, II, s. 468; Münir Aktepe, DİA, VIII, s. 214; Semavi Eyice, "İbrahim Paşa Külliyesi, DİA, XXI, s. 340–41.

İSTANBUL SEYAHATNAMELERİNDE EMİNÖNÜ

Nida Nebahat NALÇACI*

**İstanbul Araştırmacısı, Yazar*

Osmanlı İstanbul'unda Deniz ve Gümrük Eminliği'nin bulunduğu yerden adını alan Eminönü, İstanbul'un, eski adlarıyla Kostantiniyye'nin ve Byzantion'un en fazla seyyah ağırlamış bölgesidir. Şimdilerde Tarihî Yarımada olarak andığımız ve üç imparatorluğun da merkezinin bulunduğu bölge, pek çok anlatıda betimlenmiştir. Bu nedenle, emsallerine nazaran şanslı bir bölge olan Eminönü çeşitli dönemlerde pek çok ziyaretçinin merak edip vakit geçirdiği, hatıratlarında bahsettiği bir çekim merkezidir.

Çeşitli sebeplerle yolu İstanbul'a düşen bu insanlar, şehirde birkaç saat geçirecek olsalar bile şehrin merkezini ziyaret etmeden dönmek istemiyorlar ve gördüklerini hatıratlarına kaydediyorlardı. Aralarında çok erken zamanlarda kâğıda dökülüp günümüze ulaşmış bu seyahat anlatıları sayesinde şehrin bu cazip bölgesinin ayrıntılı tasvirlerine ulaşmak mümkündür.

İstanbul'a gelen misafirler arasında elçiler, tüccarlar, hacılar, bilim adamları, hatta esirler vardı. Seyyahlar gezileri esnasında şehre geliş amaçlarının şekillendirdiği güzergâhları takip ediyorlardı. Örneğin elçilik vazifesiyle şehre gelen misafirler hâliyle liman ile saray arasındaki yolu kat eder, Hipodrom'u şöyle kısaca bir temaşa edip gerekli görüşmeyi yapmak üzere Saray'a girerlerdi. Misafir tüccarların istikameti genellikle bedesten olurdu. Kapalıçarşı'ya gelene kadar elçilerle benzer bir güzergâh katederlerdi. Esirler ise, şehre önce esir alayının içinde gelir, seferin zafer alameti olarak şehirde dolaştırılır, bazen de Saray'a götürülürlerdi. Eski esirlerden bazıları saraylarda vazifeli olarak şehirde yaşadıkları için saray ve çevresini ayrıntılı bir şekilde tasvir edebilmişlerdir.

Çinili Köşk önünde Surre Alayı, D'Ohsson, Tableau General de L'Empire Othoman, Paris 1790.

Amasya'da bulunan Strabon heykeli, Foto: Hamza Sancar, 2012.

Saray, Osmanlı İstanbul'unda Hipodrom ve Ayasofya ile birlikte seyyahların en çok merak ettiği, içine girme şansı elde edenlerin gözlemledikleri en ufak ayrıntıyı bile atlamadan hatıratlarına kaydettikleri üç yerden biridir. Sarayı alelade bir seyyahın görüp anlatması pek rastlanan bir durum değildi. Elçiler ve maiyetindekiler ise vazifelerinden dolayı bu ayrıcalığa erişmiş şanslı insanlardı. Hem Bizans hem de Osmanlı Sarayı, pek çok elçi tarafından ayrıntılı bir şekilde tasvir edilmiştir. Kısa süreliğine sarayda bulunan bu insanlar, görüp akıllarında tutabildikleri her şeyi muhtasar da olsa hatıralarına eklemeye çalışmışlardır.

Erken zamanlarda yazılmış seyahat anlatıları çoğunlukla genel bir tasvirle şehri anlatmaktadır. İstanbul'a dair ilk metinlerden birini kaleme almış olan coğrafyacı Strabon'un şehre gelip gelmediği tam olarak bilinmese de Geographika adlı eserinde, Karadeniz kıyısından başlayarak Byzantion'u komşuları ile birlikte kısaca anlatmış, kent surları yakınındaki Haliç'in Batı'ya doğru uzanan bir koy olduğunu ve bir erkek geyiğinin boynuzuna benzediğini kaydetmiştir.

X. yüzyılda yaşayan, İslam tarih ve coğrafyacıları arasında kısa adı Mesudî olan Bağdatlı Ebu'l Hasan b. El-Hüseyin Mesudi de Mürûc ez-Zeheb (Altın Çayırlar) adlı eserinde Tarihî Yarımada'nın dünya üzerindeki konumunu anlatır. Onun İstanbul'u Makedonya hanedanının zirvede olduğu dönemin İstanbul'udur. Tarih ve coğrafya karışımı olan ünlü eserinde Büyük Konstantinus'tan Romanos I. Lakopenos'un hükümdarlığına kadar olan Bizans İmparatorluğunun tarihini özetler.

Bizans İmparatorlarının tahtı ve Büyük Konstantin, Paris İmparatorluk Kütüphanesinde bulunan bir yazmadan alınan kopya, Feth-i Celil-i Kostantiniyye, Tahir Bey Matbaası, İstanbul 1320.

Coğrafya ve botanik sahasında İslam dünyasının yetiştirdiği en büyük âlimlerden olmasına rağmen, bilimsel çalışmalarını Sicilya Kralı'nın hizmetinde gerçekleştirdiği için İslam biyografi mecmualarında adı pek anılmayan Endülüslü coğrafyacı İdrisi, bizzat İstanbul'a gelmediği iddia edilse de, iklimlere göre batıdan doğuya doğru dünya ülkelerini anlattığı Nüzhetü'l-Müştâk adlı eserinde İstanbul'dan bahseder.

İdrisi "Bütün Doğu Roma İmparatorluğu'nda büyüklük bakımından İstanbul'la kıyaslanabilecek başka bir şehir yoktur." diyerek İstanbul'a hayran kaldığını belirtirken kısaca buradaki İmparatorluk sarayından da bahseder.

Bizans İmparatorluğu'nun Büyük Saray'ını, yüksekliğini, yayıldığı alanın genişliğini ve içindeki yapıların güzelliğini överek anlatır. Saray'a giderken geçilen ve dünyanın en şaşırtıcı yarış alanı olarak tanımladığı Hipodrom'dan, yol üstünde, iki tarafta, en usta heykel ustalarını ümitsizliğe düşürecek gerçekçilikle yapılmış insan, at, aslan heykellerinden bahseder.

İstanbul ile ilgili bilgiler veren bir diğer kişi, doğum ve ölüm tarihi ile ilgili elimizde hiçbir bilgi bulunmayan ve sadece din görevlisi olduğunu bildiğimiz Arculfus'tur. 670 yılında Kutsal Toprakları ziyaret için yola çıkan Arculfus, o zamanlar Müslümanların hâkimiyetinde olan Kudüs'te vazifesini tamamladıktan sonra İskenderiye'ye geçer. Oradan da gemiyle geldiği İstanbul'da Noel'den paskalyaya kadar birkaç ay kalır. Arculfus'un De Locis Sanctis, yani "Kutsal Topraklar" adını verdiği bu hatırat Orta Çağ boyunca Hristiyanlığın Kutsal mekânlarını anlatan ilk rehber olma özelliğine sahiptir. Eserine Doğu Roma'nın merkezini, üç tarafı çok kalın ve 12 mil uzunluğunda duvarlarla sarılı, Tuna Nehri'ne 60 mil uzaklıkta, gökyüzüne uzanan kuleler ve şehir surlarına dayanmış nice zengin ve klasik Roma üslubu ile yapılmış evlerini sayarak anlatmaya başlar. Ardından İstanbul'un kuruluşuna dair bir efsane anlatır ki, bu efsane ilk defa onun kitabında karşımıza çıkar: "İmparator Konstantin, şehri önce Asya sahilinde kurmaya niyet eder. Şehrin sınırları belirlenir. İşçiler gelir malzemeler toplanır ve toprak kazılmaya başlanır. Derken hiç beklenmedik bir şey olur ve bir sabah işçiler çalışmak için geldiklerinde, aletlerini bir gece evvel koydukları yerde bulamazlar. Durum İmparator'a arz edilir. Konstantin de onlara 'Hemen her tarafı, bu sahili, karşı sahili, deniz kenarlarını, tepeleri bayırları arayın ve kaybolan eşyanızı nerde bulursanız, hiç ellemeden derhâl bana haber verin' der. İşçiler dağılır ve her taraf aranır, aletler bir türlü bulunamaz. Derken karşı sahile geçen birkaç işçi 'iki deniz arasındaki bir burnun üzerinde' kaybettikleri aletlerin hepsini bulurlar. İmparator'a haber gidince Konstantin, adamlarını toplar, 'Şehri bu kıyıya değil, bize Tanrı tarafından işaret edilen öbür sahilde kuracağız' diyerek kendisine ilahî bir işaret gösterilen burun üzerinde, asırlar boyunca adı ile anılacak şehrin, Konstantinopolis'in inşasını başlatır."

Sultan Süleyman Türbesi, Atlas Des Promenades Pittoresques Dans Constantinople, Atatürk Kitaplığı, Alb_000007_009.

haçlı seferlerinin ilkini kayda geçen vakanüvis olarak anılan, Foucher de Chartres, şehre gelse de içeri rahatça giremez. Çünkü haçlı ordusunun şehrin içine girmesini istenmemektedir. Fakat günlük ihtiyaçlar için aynı anda en fazla 5-6 kişi şehre girmek için izinli olduğu zamanlarda sırayla gidip kiliselerde dualarını yaptıklarını belirtir. Bu kısa süreler zarfında şehirden çok etkilenen De Chartres, kendi kendine şöyle sorar: Bir şehrin sokaklarında bir seferde kaç tane inanılmaz güzellikte binalar görebilirsiniz ki? Ve bunların hepsini nasıl aklınızda tutabilirsiniz?

1432 yılında, yeni bir haçlı seferi imkânlarını araştırmak için bir 'ajan' olarak hacı kılığında yola çıkan ve kutsal yerleri gezdikten sonra karadan Beyrut, Şam, Antakya, Adana, Afyon, Kütahya, Bursa üzerinden İstanbul'a gelen Bertrandon de la Broquière, İstanbul'da yaklaşık 2 ay kalmış, şehirdeki büyük mabedleri, limanı, meydanları gezme fırsatı bulmuştur. Bütün şehri hizmetinde bulunduğu Dük III. Philippe'e anlatacaklarını göz önünde bulundurarak gezer. Şehrin ve İstanbulluların mukavemetini, ticaret potansiyelini, muhtemel bir Haçlı seferinde ordunun nelerle karşılaşabileceğini kaydeder. Örneğin bugünkü Ahırkapı'da o zamanlar var olan Bukoleon limanından bahseder. Bu kapının, Kudüs'ten, kutsal topraklardan ve Gaudeffroy de Billon'dan sonra Akka'dan gelen Hristiyanların kemiklerinin gömülü olduğu bir toprak tümseğin bulunduğu yerde olduğunu anlatır. Bahsi geçenler aslında Bizans İmparatoru 1261 yılında şehri tekrar Latinlerden geri alınca, şehirde nerede olursa olsun bulunup öldürülen Latin istilası sonrası kurulan Latin İmparatorluğunun Frenkleridir.

Hipodromda bugün yerinde bulunmayan Quadriga atları, British Library, Hart. 5500, y.30a.

Şehir her devirde, yola sırf seyahat etmek amacıyla çıkmış ve İstanbul'a ulaşmış seyyahların nazarında göz kamaştırıcıdır. Ayasofya ise her seyyahın bir yolunu bulup ziyaret ettiği, sonrasında hatıratında hayranlıkla anlattığı efsanevi mabettir. Bizans dönemindeki İstanbul'u gören ve şehir hakkında kayıt tutan ilk Arap Harun İbn Yahya'dır. 912 yahut 913 yılında esir olarak İstanbul'a getirilen Harun Ayasofya'dan hayranlıkla söz eder. İfadelerine göre bu büyük mabedin dördü altından, altısı gümüşten on kapısı vardır. Kralın oturduğu özel yerin (maksûre) mücevherlerle kaplı olduğu dikkatini çekmiştir. Kubbesinin ihtişamı ve on iki sütununun üzerinde yer alan şekiller de anlattıkları arasındadır. Kralın kiliseyi teşrifi, ahalinin orada toplanışı, bu esnada yapılan törenler, hiyerarşi sırasına göre din ve devlet bürokrasisi temsilcilerinin bazı tavırları da bahsettiği diğer ayrıntılardır. Bu törenle ilgili olarak Harun'un işaret ettiği başka bir dikkate değer husus, iyi yetiştirilmiş ve değerli taşlarla bezenmiş koşumları olan üç boz atın Ayasofya'ya sokulmasıdır. Eğer at burada duvarlara asılı dizginleri ağzına alırsa, hazır bulunanlar, "İslam ülkesinde bir zafer kazandık" diye haykırırlar. Fakat bazen at yaklaşır, dizgini koklar ve geri çekilir!

Harun, Ayasofya'nın batı kapısı yanındaki Horoglion'u da görmüştür. Bunun üstündeki yirmi dört kapının her biri günün bir saatini karşılar. Ayrıca sarayın kapısı yanında tılsımlı oldukları söylenen tunçtan üç at heykelinden bahseder. Gerçekte dört tane oldukları bilinen bu atlar evvelce Hipodrom'da iken sonradan Ayasofya yanına taşınmış, 1204 yılında ise şehrin Haçlılar tarafından işgali ve yağmasında Venedik'e götürülmüştür. Atlar bugün San Marco kilisesinin cephe saçağındadırlar.

Yaşamı hakkında, çok seyahat edip, uzak diyarları gezdiğinden başka bilgi bulunmayan XII. yüzyıl İslam gezginlerinden Ali Herevî de İstanbul'u gezenlerden biridir. Şehre geldiğinde, tahtta İmparator Manuel Kommenos vardır. Menâzil el-arz Zât el-tûl vel-arz isimli eserinde gittiği diyarları hep İstanbul ile kıyaslar. Şehirdeki tunçtan, mermerden heykeller, sütunlar, harikulade tılsımlar, dikilitaşlar ve Müslüman ülkelerin hiçbirinde benzerleri olmayan yapıları hayranlıkla müşahede eder. Seyahati sırasında Ayasofya'yı da ziyaret eden Ali Harevî bu mabedi bir meleğin beklediğini, meleğin altından bir kafes içinde bulunduğunu aktarır. Bunların yanında İstoborin (yani "eis ton phoron") denilen çarşıda mükemmel bir sanatla işlenmiş insan kabartmaları ile süslü beyaz mermerden bir anıttan bahseder. Bu anıtın yekpare bir parmaklık ile çevrili olduğunu, bunun bir tılsım olduğuna inanıldığını ve anıtın tepesine çıkıldığında bütün genişliği ile şehre hâkim bir görüntü ile karşılaşıldığını kaydeder.

Yazdığı seyahatnamesi ile Türkiye'de büyük bir şöhrete sahip olan dünyaca ünlü Seyyah İbn-i Battuta ise 29 yıl süren seyahatlerinden birinde yolunu İstanbul'a düşürmeyi başarır. Şehre Altınordu hükümdarı Özbek Han'ın karısı olan Bizans prensesi ile Kırım üzerinden ulaşır. İstanbul'da bir kaç hafta kalan İbn Batuta meşhur seyahatnamesinde İstanbul'un hayır vakıflarından, kalabalık manastırlarından bahsederken büyük kilise diye adlandırdığı Ayasofya'nın sağındaki iki manastırın varlığına dikkat çeker. Bu manastırların, ortalarından su arkı geçen bir bahçede kurulu ve birinin erkeklere, diğerinin kadınlara ait olduğunu yazar. Ayrıca her manastırın içinde bir kilisenin var olduğunu; çevresinde dindar kadın ve erkeklerin odalarının sıralandığını, buralarda yaşayan ibadet heveslilerinin yiyecek ve giyecek masraflarının vakıf gelirlerinden karşılandığını kaydeder.

Marko Polo ve İbn-i Battuta'nın Asya'daki karşılığı olan ve Moğol yönetimi altındaki Pekin'de doğan Uygur asıllı Rabban Bar Şauma, 1276 yılında Çin'den yardımcısı Markos'u da alarak Kudüs'e hac seyahati yapmaya karar verir. Nasturiliğe mensup olan Şauma, yolculuğu esnasında İran'da hüküm süren İlhanlı Hakanı Budist eğilimli Argun Han'ın elçisi olarak İstanbul'a gelir. Konstantinopolis tahtında İmparator II. Andronikos Paleologos vardır. Şehri görünce âdeta büyülenir. Ayasofya için "burayı görmemiş birine binayı hakkınca tasvir etmenin güç olduğunu" söyler. Binanın mermerlerinin farklı renkleriyle yüksek kaliteli 360 sütunu ilgisini çeker. İçerde gördüğü birçok tasvir ve kutsal emanetin listesini verir. 1204 Latin istilasındaki yağma düşünülünce Şauma'nın gördüklerinin çoğunun kopya olduğu anlaşılmaktadır. Aziz Lukas'ın elinden çıkan Meryem Ana mozaiği, Vaftizci Yahya'nın eli, Lazarus ve Mecdelli Meryem'in naaşlarını görme imkânı bulur.

Saray içerisindeki görevi nedeniyle içeriden birçok ayrıntılı bilgi veren bir diğer kişi Jacobo de Promontorio de Campis'tir. Edirne'de ticaret yapan ve sarayda defterdarın sorumluluğu altında olan, bir nevi "satın-alma sorumlusu" olarak sarayın ihtiyacı olan ve Osmanlı toprakları dışındaki malzemeleri tedarik eden Jacobo de Promontorio de Campis, fetih sonrası Edirne'den İstanbul'a taşınan sarayda çalışmaya devam eden Cenovalı bir tüccardır. Gerçi taşınmadan evvel, daha II. Murat zamanında kendisinin İstanbul'daki Venedikli tüccarlarla saray için iletişim kurduğu da bilinmektedir. Ülkesine yaklaşık 30 sene sonra dönen Promontorio'nun anlattığı dönem aynı zamanda Bizans İmparatorluğu'nun dünya sahnesinden indiği zamanlardır. Promontorio, Topkapı Sarayı'nın içindeki yaşamın en erken tanıklarındandır. Kutsal Emanetler yerleştirilmeden önceki Has Oda'yı, padişahın yatak odasını, saraydaki bölümleri, vazifeli bölükleri ayrıntılı bir şekilde anlatır.

Esir düşerek Osmanlı sarayına içoğlanı olarak giren, en az 7 yılını İstanbul'da geçiren ve Promontorio gibi defterdarın sorumluluğunda vazifeli bir başka İtalyan Giovan-Maria Angiolello, kentin fetihten sonraki durumunu anlatan ilk yabancıdır. Onun anlatısı sayesinde günümüzde Topkapı Sarayı'nın genel mimari planının pek değişmediğini görürüz. Sarayın çevresinde, yapıyı her iki yandan, daha önce bahsettiği üç avluyu da içine alacak şekilde bir bahçe olduğunu, içinde tonozlu kiliseler bulunduğunu, bunlardan mozaikle işlemeli olanını Sultan'ın tamir ettirdiğini (Ayasofya) belirtir. Bahçede, her biri diğerine bir taş atımı mesafede, çeşitli üsluplarda bina edilmiş üç saray daha olduğunu kaydeder. İçlerinden birinin yani Çinili Köşk'ün İran üslubunda yapıldığını, Karaman ülkesi usulü işlemelerle süslendiğini ve kurşunla kaplandığını belirtir. Bahsettiği yapılardan bazıları, kendi çağından bir süre sonra ortadan kalktığı için, bu yapılar hakkında verdiği bilgiler son derece kıymetlidir. Örneğin, üçüncü avlunun güneydoğu köşesinde, I. Ahmet zamanında yapılan Seferli Koğuşu yerinde bulunan bir kuşhaneden bahseder Angiolello. Ayrıca İkinci

Hipodromdan götürülen ve şuanda San Marco Katedrali girişinde bir kopyaları bulunan Quadriga atları, Önder Kaya Arşivi.

Latîfî'nin Evsafı İstanbul adlı eseri, Süleymaniye Kütüphanesi, Esat Efendi 2772.

Avlunun biraz daha ilerisinde demir kapılı, kurşun kaplamalı küçük bir kulenin olduğunu belirtir.

Tüccar babası ile beraber 1501 yılında yaptığı yolculuk esnasında Türk korsanlar tarafından esir alınan, ardından Osmanlı sarayında 10 sene boyunca eğitim gören Giovan Antonio Menavino'nun Topkapı Sarayı ile ilgili verdiği bilgiler dikkat çekicidir. Osmanlı topraklarında yaşadıklarını ülkesine döndükten tam 30 sene sonra kaleme alan Menavino, her yanı duvarlarla çevrili, önünde herkesin attan indiği iki kuleli Orta Kapı ile sonlanan Birun'a yirmi bin atlı askerin sığabileceği bilgisini vermiştir. Ayrıca Topkapı Sarayı'nın çevresinin 2 bin adımda dönüldüğünü, içerisinde ise iki yüzden fazla "ev" olduğunu kaydederken, saray mutfağını da ikiye ayırır. Biri Sultan için özel olarak çalışan, diğeri ise saray halkı için yapılan mutfağın 160 civarında çalışanı olduğunu belirtir. İki yüzden fazla olduğunu söylediği evlerin yüksekte kalanları yaz aylarında tercih edilse de, Sultan kış geldiğinde en aşağıda kalan evlere yerleşmeyi tercih eder.

İstanbul'u gezip hatırat bırakmış kişilerin arasında, aslen İstanbullu olan seyyahların ayrı bir önemi vardır. Ömürlerinin tamamını ya da büyük bir bölümünü burada geçirmiş, şehrin her köşesini bilen bu insanlar kenti âdeta bir kamerayla gezmiş, tüm İstanbul'un, güçleri yettiğince, kaydını tutmuşlardır. 1524/25 yıllarında yazdığı Evsaf-ı İstanbul adlı eseriyle tanınmış ve 16. yüzyıl İstanbul'u hakkında çok kıymetli bilgiler veren Lâtifî bunlardan biridir. Lâtifî, I. Süleyman, II. Selim ve III. Murat devirlerini görmüş, şairler tezkiresiyle ün salmış bir divan şairidir. Lâtifî, dönem İstanbul'unun özellikleri anlatan ve altı bölümden oluşan eserinde, İstanbul'un ve Boğaz'ın bir inci gibi nadide ve güzel hâlini, şehrin büyüklüğü ve zenginliğini, saray ve devlet teşkilatını, İstanbul'un camilerini, çarşıları ve meşhur semtlerini bu altı bölümde ayrıntılarıyla, bazen de konuya uygun beyitlerle süsleyerek anlatır.

Evliya Çelebi gibi güçlü bir kalemi olan ve (böyle yazalım yazmasına da, edebi anlamda ikisini bir kefeye koymak, elma ile armutu toplamak gibi) bugün Kosova sınırları içinde kalan Taşlıca'da (Kamenica) doğduğu için Taşlıcalı Yahya olarak tanınan divan şairi, İstanbul hakkında yazdığı şehrengizi ile meşhur olanlardandır. Yaşadığı bölgenin gündelik hayatını, vasıflarını samimi ve akıcı bir üslup ile şiirine döker. Yahya, bir süre Ayasofya semtinde oturmuş ve buraya dair manzumeler yazmıştır. Hamse'sinde İstanbul'dan çok sıklıkla bahsedilir. İşlediği konular arasında şehrin siyasi ve sosyal hayatı yanında tabiatı, coğrafyası, eğlence ve zevk dünyası, mimarisi, muhitleri, semtleri geniş açılımlarla anlatılır. Şah u Gedâ mesnevisi İstanbul'da geçen maceralarla doludur. Hemen pek çok bölümde Atmeydanı (Sultanahmet Meydanı) ve Ayasofya en belirgin mekânlar olarak göze çarpar. O mesnevisinden ayrı olarak, başka bir kasidesinde baştan sona, Süleymaniye Camii'nin inşasını anlatır.

Aslen, Kefeli Ermeni bir ailenin çocuğu olarak 1584 yılında Polonya'nın Zamosc şehrinde doğan ve Kudüs'e hacca gitmek niyetiyle daha 24 yaşında iken ülkesinden ayrılan Simeon (Simon), 10 Eylülde İstanbul'a varır. Şehirde yaklaşık bir sene kalır ve bu esnada Ege ve Marmara havzasında bir gezinti yapar. Dönemin İstanbul nüfusunu kendi kaynaklarına göre değerlendiren Simon, İstanbul'da 40.000 hane Yahudi, 40.000 hane Rum ve 10.000 hane Ermeni bulunduğu söyler. Türk nüfusunun haddi hesabı yoktur, der. Şehirde 80.000 dükkân, bundan başka, pek çok sayıda mescit, misafirhane, vakıflar, medreseler, tembelhaneler, hastaneler, aşhaneler, matbahlar, bedestenler, saraçhaneler, ahırlar, meydanlar, hamamlar, hanlar, çarşılar ki her gün birinde pazar kurulur olduğunu belirtir. Kahvehaneler, kavafhaneler, saraylar, bostanlar vardır. Vlanga (Langa) Bostanı bir şehir büyüklüğündedir Çarşıların mallarla, sokakların insanlara dolu olduğunu kaydeder.

Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa, 452.

Sultanahmet Meydanı, Hünername, TSMK, Nr:1524, vr, 250a.

16. yüzyılda şehre gelmiş ve intibalarını kaleme almış bir diğer kişi, Alman din bilimci ve kilise adamı Stephan Gerlach'tır. İstanbul'a Alman elçisi David Ungnad'ın yanında rahip olarak gelen Gerlach, 31 Temmuz 1573'ten 4 Haziran 1578'e kadar Ungnad'la birlikte burada kalır. Beş yıllık ikameti boyunca gördüğü, tecrübe ettiği her şey hakkında ayrıntılı bir günlük tutan Gerlach, emsallerine nazaran çok daha hacimli bir eser meydana getirir. Gerlach içlerinde Galata'daki Hrisopigi Manastırı'nın da bulunduğu İstanbul'da şu anda var olmayan birçok bina hakkında bilgi verir. Hiç şüphesiz onun dikkatini de en çok diğer seyyahlar gibi Ayasofya çeker. Ayasofya Külliyesi'nde var olup da Fetih'ten sonra bir süre Ayasofya Medreseleri adıyla hizmet veren ama seyyahın zamanında yıkılan manastıra kadar burayla ilgili önemli kayıtlar tutar. Kasımpaşa'daki tersane zindanından ilk defa bahseden de odur. Hükümdar, hanedan, saray ve iktidarı oluşturan paşalar hakkında önemli bilgiler verir. Yalnız Galata'daki ecnebi topluluklarda değil, Divan-ı Hümayun kalemlerinde de her dilden yazıldığına

Ressam H.Rıfat Keçeci'nin yağlı boya olarak yaptığı Amin Alayı resmi, Resim ve Heykel Müzesi.

Jean Baptiste Tavernier

ve konuşulduğuna şahit olur. Gerlach günlüğünde Atmeydanı'ndaki şenlikler, elçilik heyetlerinin karşılanışı, ramazan davetleri, cenaze alayları, düğünler, muharrem-âşure-nevruz kutlamaları, hıdrellez, amin alayları ve binbir çeşit mal satılan pazarlarına kadar şehri anlatır.

Alman- Avusturya İmparatoru'nun İstanbul'a gönderdiği elçilik heyetine dâhil olarak 1591 yılında şehre gelen Baron Wenceslas Wratiaslaw, payitahtın görülmeye değer yerlerini, anıtlarını, ibadethanelerini ziyaret eder. Galata'daki renkli Hristiyan âlemini keşfeder. Avrat Pazarı'ndan At Meydanı'ndaki cirit oyunlarına, toplumdaki törelerden Padişah'ın atlarına kadar ilgisini çekmeyen konu yok gibidir. Öyle alışır ki burada yaşamaya, ayrılmayı aklına bile getirmez. Bu duygusunu ise şöyle dile getirir: "Bu güzel koşullar içinde yaşamak bize kendi ana yurdumuzu âdeta unutturur olmuştu ve oraya dönmek arzumuzu gidermişti. Yaşamımızın hep böyle zevk içinde geçeceğini umarak, ölünceye dek burada kalmayı gönlümüzden geçirir olmuştuk." O kadar ki tecrübe ettikleri bir işret gecesi yüzünden kırk değnek yiyerek cezalandırılmalarının bile bu keyfi bozamadığını söyler.

Jean Baptiste Tavernier'in seyahatnamesi, Atatürk Kitaplığı, Bel_YD_K_3595

Hayatının 37 senesini dünyayı gezmekle geçiren ünlü Fransız Seyyah Jean Babtist Taverier için İstanbul'un yeri çok farklıdır. 1638-1663 yılları arasında Doğu'ya beş yolculuk gerçekleştiren, ilk ve son seyahatini de İstanbul'a yapan seyyah, Nouvelle relation de l'intérieur du serrail du grand seigneur ismi ile yayımladığı, Türkçeye de çevrilen ilk kitabını İstanbul'a ayırır. Çünkü yaşadığı dönemde Batılı okuyucuların en çok ilgilendiği ve merak ettiği konu, gizemli Osmanlı sultanının sarayında nasıl bir hayat sürüldüğüdür. Kitabına aldığı bilgiler daha çok Osmanlı saray ve devlet düzenine, sarayda bulunan çeşitli vazifelilere ve onların vazifelerine yöneliktir. Saray'a ait bu bilgileri, orada elli yıldan fazla içoğlanlığı yapıp hazinedarbaşılığa kadar yükseldikten sonra gözden düşerek Bursa'ya sürgün edilen, oradan Hindistan'a kaçtığını söyleyen Sicilyalı bir devşirmeden ve yine sarayda on beş yıl içoğlanlığı yapan bir Parisliden dinlediklerine dayanarak kaleme almıştır.

Sarayda eğitim görmüş içoğlanlarından en tanınmışlarından biri şüphesiz Ali Ufkî adı ile bilinen Albertus Bobovius'tur. 1628 yılında bir savaş esiri olarak Osmanlı topraklarına gelen Leh asıllı Ali Ufkî Bey, çok iyi bir eğitim almış, birçok dili konuşabildiği için saray okulu olan Enderun'da görevli olmuştur. Aslında onun İstanbul'a mecburen gelip de bir daha geri dönmek istemeyen ve yaşamını bu şehirde tamamlayan seyyahlar sınıfından olduğunu belirtmeliyiz. Nota yazım bilgisi sayesinde, bir kez bile duyduğu havaları çok seri bir şekilde kayıt altına alması, sadece zamanı için onu önemli kılmıyordu. Onun tuttuğu kayıtlar sayesinde şark ülkelerindeki bestelenmiş musiki eserlerinin içinde, 17. yy'dan itibaren günümüze sadece Osmanlı Devleti'nde kaydedilmiş olanlar ulaşmıştır. Klasik Türk musikisi eserlerinin ve halk ezgilerinin en eski versiyonlarını içeren bir müzik mecmuası olan Mecmua-i Sâz ü Söz isimli kitabı Türk Musiki Tarihi'ne kazandırır. Günümüze kadar ulaşan ve yaşadığı devirdeki Topkapı Sarayı'nı, Enderun Mektebi'ni, Saray Teşkilatı'nı en ince ayrıntısına kadar anlattığı notları, yazıldıktan tam 375 yıl sonra kendi şehrinde, İstanbul'da basılabilmiştir.

İstanbul'a dair ayrıntılı bir anlatı kaleme almış seyyahların en meşhuru şüphesiz Evliya Çelebi'dir. İyi bir eğitim gördüğü anlaşılan Evliya Çelebi, yedi yıl Şeyhülislam Hamit Efendi Medresesi'ne devam eder; ayrıca hocası Evliya Mehmet Efendi ile Kur'anı hıfz etmek için çalışır. Babasından hattatlık öğrenir. Saray Enderunu'nda eğitimine devam eder. Derviş Ömer Efendi'den musiki dersleri alır. Padişah IV. Murat'a takdim edildikten sonra sultanın emriyle Kiler-i Has'a alınır. 4 yıl kaldığı Enderun'dan sonra sipahi zümresine dâhil olmuştur. İstanbul'u, surların dibini takip

Topkapı Sarayı giriş kapısı, Charles de Moüy, Letters du Bosphore, Paris-1879.

Hipodrom/Sultanahmet Meydanı, Charles de Moüy, Letters du Bosphore, Paris-1879.

ederek adım adım gezen, şehrin uzunluğunu metre metre sayan Evliya'nın seyahatnamesinin birinci cildi, Eminönü Bölgesi için paha biçilemez kıymette bir kayıttır. Şehrin her bölgesini, ekonomik ve sosyal özelliklerine göre anlatır ve o tarihte ayakta olan mimari eserlerin de kaydını tutar. Günümüzde artık mevcut olmayan pek çok bina, mescit, çarşı ve meydandan söz eder. Özellikle hızlı bir şekilde dönüşen ve günümüzde Hanlar Bölgesi olarak anılan semtlerde hangi hanların ne işe yaradığını bir bir anlatır.

İspanyol kökenli, İngiliz Kraliyet Ordusu'nda binbaşı rütbesiyle görevli olan babasıyla birlikte 1835 yılında İstanbul'a gelip burada kaldığı dokuz ay hakkında bir seyahatname yazmış olan Miss Julia Pardoe, Lady Mary Wortley Montagu'dan sonra Türkiye hakkında en geniş bilgiye sahip ikinci yabancı kadındır. Dönemin İstanbul'unu, şehrin gündelik hayatını, dahası bir erkeğin pek de giremeyeceği, sadece hanımların bulunabildiği ortamları renkli üslubuna detaylı tasvirlerini karıştırarak yazar. The City of the Sultan and Domestic Manners of the Turks ve The Beauties of the Bospborus adı ile iki ayrı hatırat yayımlayan Mis Pardoe'nün, ikinci kitabı Ressam William Henry Bartlett'in çizdiği resimler, harita ve çelik baskı gravürleriyle, Batı'da epeyce gelişmiş olan gravürlü kitap geleneğinin en iyi örneklerinden biridir. Camileri gezmek için özel izin alıp kılık değiştiren Miss Pardoe, Süleymaniye Camii'ni de ziyaret eder. Kılık değiştirme macerasından başlayarak camii ziyaretini teferruatıyla anlatır.

Yapının bütün kuzey tarafı boyunca uzanan açık bir galerinin çeşitli boy ve şekillerde birbirinin üzerine yığılmış ve özenle işaretlenmiş sandıklarla dolu olduğunu, sandıkların içerisinde ise başta altın, gümüş ve ziynet olmak üzere zengin hazinelerin olduğunu kaydeder. Bunların ülkelerinden ayrılma, aile anlaşmazlıkları ya da başka nedenlerle varlıklarını bırakacak emin bir yer arayan kişilerin malları olduğunu, her malın Süleymaniye'de yetkililer tarafından teslim alındığını ve ulusal krizlerden ya da yönetim değişikliklerinden etkilenmeksizin orada güven içinde durduğunu söyler. Ne kadar beklenmedik veya olağandışı olursa olsun, hiçbir olayda emanetin kutsallığının bozulmasına izin verilmediğini, kazalara karşı mallarını emniyete almak isteyen insanlarda millet veya din ayrımı gözetilmediğini belirtir.

İstanbul'un sosyal hayatı konusunda gerçekçi bilgiler veren ve 19. yüzyıl Osmanlı gündelik yaşamı ile ilgilenenlerin sıkça başvurduğu bir kaynak olarak Gérard de Nerval dikkat çekici seyyahlardan birdir. Dünya edebiyatında Romantizm akımının en büyük temsilcilerinden olan Gérard de Nerval, yıllar boyu sevdiği kadının ölümünden sonra çıkmaya karar verdiği Doğu seyahatinin bir bölümü olan İstanbul'a 1843 yılında gelir. İkamet için diğer Batılı

Julia Pardoe, The Beauties of the Bosphorus, London-1838.

Gérard de Nerval

seyyahların yaptığının aksine Doğulu tüccarların konakladığı, Çemberlitaş'taki Yıldız Hanı'nı seçer. Bu önyargısız, bulunduğu şehri bütün dinamikleriyle hissetme çabası, ona gözlem malzemesi olarak zengin sahneler kazandırır. En çok şehirdeki mezarlıklar, dervişler ve köpekleri dolar kalemine. Tecrübe ettiği olumsuz olaylarda bile, politik ve dinî önyargıdan uzak durarak, birçok milletin bir arada yaşadığı bir toplumun yapısını anlamaya çalışır. Tekkelerdeki dervişlerden Rum kumarhanelerine, kırlardan medhalara, ramazan eğlencelerinden kahvehanelere kadar birçok şeyle yakından ilgilenir. Şehrin sebillerini, saka tezgâhlarını fark eden Nerval, bu olağandışı dükkânların tezgâhlarında, az ya da çok aranan sularla doldurulmuş, kaplar ve bardaklar yer aldığını kaydeder. İstanbul'a suyun ancak Bozdoğan Kemeri'nden geldiğini ve çoğunlukla kötü bir tat aldığını, suyun Bizans İmparatorları tarafından yaptırılmış olan su sarnıçlarında saklandığını kaydeder. Öyle ki iyi suyun az olmasından ötürü, İstanbul'da bu sıvı konusunda, gerçekten ağzının tadını bilenlerden, su içicilerden oluşan bir uzman kişiler grubunun varlığından söz eder.

İspanyol Donanmasında görevli bir amiral olan Federico Gravina y Nápoli, İstanbul'un enteresan misafirlerinden biridir. 1788 yılında Cadiz limanında kral tarafından gelen bir emirle, Kartaca'ya uğrayıp, oradan İspanya'daki ilk Türk elçisi olan Ahmet Vasıf Efendi'yi alarak, onu İstanbul'a götürme görevini üstlenir. 12 Mayıs 1788 yılında İstanbul limanına varan Amiral Gravina ve mürettebatı şehirde 31 gün kalır. Limandan çıkmak için uygun rüzgârı beklerken, büyük camileri, türbeleri, pazaryerlerini, hanları, sarayın müştemilatını, belli başlı alanları, sokakları ve halkın çalıştığı atölyeleri görmek için şehirde gezintiler yapar. Birkaç kez de, Karadeniz'e, Prens Adaları'na, Kadıköy, Üsküdar ve Kandilli gibi Asya kıyısındaki semtleri, hatta tersane ve öteki deniz tesislerini görme imkânı bulur. Gravina, limanın etrafındaki hanların, İstanbul'un göze çarpan, geniş bir manastır gibi, kubbeyle örtülü, üç sıra dairelerden oluşmuş, yontma taş binalar olduğunu, yangın ihtimaline karşı kati surette ahşaptan inşaa edilmediklerini anlatır. Buralarda değişik sektörden tüccarlar kaldığını, mallarını

Dervişler, D'Ohsson, Tableau General de L'Empire Othoman, Paris 1790.

Francisco de Miranda

da aşağıdaki bölümlerde ya da odalarda bulunan büyük depolarda tuttuklarını, Ermeni, Yahudi ve az sayıda Rum sarrafın ve bankerin kasalarını da burada tuttuklarını kaydeder. Buralarda kadınların kalmadığını, erkeklerin çoğunun da yatmak için evlerine gittiklerini ve malların hancı denen adamların korumasına bırakıldığını ekler.

Grek ve Latin antik kültürüne dair eserler yazmış, antik eserleri aramak ve tanımak niyetiyle Osmanlı topraklarına bir yolculuk yapmış olan Polonyalı Kont Edward Raczynski İstanbul'un önemli misafirlerinden biridir. Aralarında ressamların da bulunduğu kalabalık bir maiyetle 1814 yılında İstanbul'a gelen Raczynski, şehrin gündelik hayatını yakından görmek, ahalinin geleneklerini öğrenebilmek için kenti yaya olarak gezer. Camileri, dikilitaşları, meydanları antik çağ hayranı bir göz ile siyasi ve kültürel önyargılardan uzak bir hâlde inceler. Fransız elçiliğinin verdiği balodan, Yeniçeri bölüklerine, Rum kadınlarından camilerdeki Türk kalem işi sanatına kadar kaydettiği müşahedeleri dönemin İstanbul'u için epey kıymetlidir. Yeniçeri Ocağını oldukça merak ettiği anlaşılan Raczynski, hatıratında ocakla ilgili epey bilgi kaydetmeye çalışır. Ocak nizamını, aslına oldukça yakın anlatan seyyah, ocağın şehir içindeki mimari yapılanmasından da bahseder. Süleymaniye'nin yakınındaki bir konakta Yeniçeri Ağası'nın oturduğunu, konağın yanında da Yeniçeri Ağası Kulesi denen bir kule var olduğunu kaydeder (Yangından harap olan Ağa Kapısı Kulesi yerine, 1829 yılında bugünkü Beyazıt Yangın Kulesi inşa edilmiştir). Kuledeki nöbetçi civardaki yangın yerini bildirir bildirmez tulumbacılar veya itfaiyecilerin yangın söndürme aletleriyle gösterilen yere doğru hareket ettiklerini ekler.

Dersaadet ile ilgili ayrıntılı bir seyahatname kaleme alan dünyaca ünlü çocuk romanı "Çocuk Kalbi"nin yazarı Edmondo de Amicis de adı anılması gereken seyyahlardan olup İstanbul'a 1874 yılında, daha 28 yaşında iken gelir. Altı senelik yazarlık tecrübesi olmasına rağmen henüz kendi ülkesinde bile tam anlamıyla tanınmayan Amicis, Pera otellerinden birinin misafiri olur. İstanbul'u tek başına, bazan Yunk adındaki bir ressam dostuyla, bazen de Rum ve Yahudi tercümanlarla dolaşır. Eminönü bölgesinin her yanını dolaşma fırsatı bulan Amicis, Kapalıçarşı'yı çok güzel bir üslup ile anlatır. Çarşının dış tarafından dikkati çekecek ve içerisini tahmin ettirecek bir hâli olmadığını, kapıya dört adım kala bile bu kale duvarlarının arkasında hâlâ ıssızlık ve sessizlikten başka bir şey bulunmadığının zannedilebileceğini ama içeriye girer girmez insanın nutkunun tutulduğunu kaydeder. Bulunulan yer bir bina değil, oymalı direklere ve sütunlara dayanan kemerli kubbelerle örtülmüş iç içe sokakları, mescitleri, çeşmeleri, dört yol ağızları, küçük meydanları olan, kesif bir ormana sızan güneş ışığı gibi zayıf, loş bir ışıkla aydınlanan ve pek büyük bir kalabalığın dolaştığı hakiki bir şehir olduğunu itiraf eder. Ona göre koca çarşı bir kışla kadar muntazamdır ki bir iki saat içinde yol gösteren kimse olmadan insan aradığı her şeyi bulabilecek hâle gelir. Her türlü malın küçük bir mahallesi, küçük bir sokağı, küçük bir koridoru ve küçük bir meydanı vardır. Bunlar büyük bir evin salonları gibi, birinden ötekine geçilen birçok küçük çarşıdır. Tarihçi Joseph von Hammer'in Almanların Marco Polo'su dediği,

Edmondo de Amicis

Meddah,Thomas Allom, Constantinople, London-1938.

Ruy Gonzalez de Clavijo

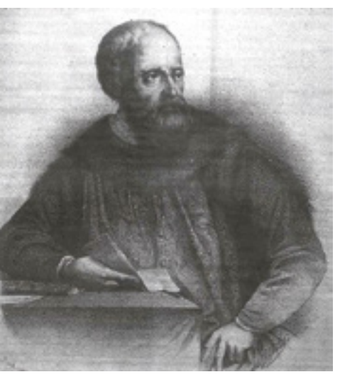

Niğbolu Muharebesi'nde esir düşüp "pençik" payı olarak Yıldırım Beyazıt'a takdim edilen ve onun emrinde altı yıl kalan bir asilzade olan Johannes Schiltberger, 1426 yılında İstanbul'a gelir. Şehirde bir süre saklandıktan sonra, yaklaşık otuz iki senelik ayrılığın ardından ülkesine geri döner. Yakalanma korkusu ile şehri tam olarak gezemez fakat edindiği bilgileri, gözlemleyebildiği kadarıyla şehrin dokusunu kitabına aktarmaya çalışır. 1426 yılının İstanbul'una dair bu bilgiler, Asya'nın ve Avrupa'nın birçok şehrini gören seyyahın anlattıkları, ülkesine döndüğünde epey itibar görür. Büyük Saray'ın içine girmek şansı bulan Schiltberger buranın içinin altın yaldız ve mermerlerle, zengin şekilde süslü olduğunu söyler. Hipodrom'dan da "turnuvalar ve yapılacak diğer eğlenceler için büyük bir meydan" olarak bahseder. Burada uzun, yüksek bir mermer sütun üstünde İmparator Justinianus'un at üzerinde bir heykeli bulunmaktadır. Bir şehirliye, bu heykelin hangi malzemeden yapıldığını soran seyyah, çanların yapıldığı bronzdan mamul, at ve süvarinin yekpare dökülmüş olduğu cevabını alır.

Harun ibn Yahya da, kilisenin yakınında kare biçimli mermer bir kaide üzerinde bulunan bir mezar ve onun da üstünde, kilisenin kurucusu İmparator'un tunçtan atlı heykeli olduğunu söyler. İmparator'un başında inciler ve yakutlarla süslü altın taç bulunmaktadır. Sağ eli ise insanları İstanbul'a çağırır gibi kalkıktır. Böylece Arap esirin, XV. yüzyıl sonlarına kadar yerinde duran ve imparator Justinianus Anıtı denilen, fakat gerçekte Theodosius'u tasvir eden atlı heykeli görmüş olduğu anlaşılır.

Vatikan emriyle Kastilya Kralı'nın elçisi olarak Timur'a gönderilen ve üç yıl sürecek bu yolculuğa 21 Mayıs 1403'te Sevilla'dan gemiye binerek başlayan bir İspanyol asilzadesi olan Ruy Gonzales de Clavijo, yaklaşık bir sene İstanbul'da kalır. Seyahatnamesi'nde artık sadece sfendonundan bir parça kalan Hipodrom'u ayrıntılı bir şekilde anlatır. "Beyaz devasa sütunlarla çevrilmiş hipodromda kadınlara ve kızlara ayrılmış yerler vardır. Bunlar buralardan, yarışı seyrediyorlardı. Mermer sütunların ilersinde ve gerisinde yine mermerden inşa olunmuş bir duvar vardı. Duvar, yirmi otuz adım geriden başlıyor ve duvarın yanında dört mermer sütun üzerinde yükselen bir yer var. Bunun üzerinde bir taht duruyor. Tahtın etrafında oturacak yerler vardır. Sahnede, oturulacak yerlerin mukabilinde, mermer üzerinde duran iki dikili taş görünüyordu. Bu muazzam taş parçasının yontulmasını ve bu hâle getirilmesi, bilhassa bu koca taş parçasının buraya nakledilerek dikilmesi hakikaten hayret verecek bir şeydi! Taş o kadar büyük ki, uzaktan İstanbul'u görmeden evvel, bu taş göze çarpıyor."

1670 yılında, IV. Mehmet zamanında İstanbul'a elçi tayin edilen Charles-François Olier de Nointel'in kâtibi olarak şehre gelen Antoine Galland, İstanbul'da bulunduğu sürece Türkçe, Rumca, Arapça öğrenir; Kral'ı için yazmalar ve antika eşya satın alır. Binbir Gece Masallarını ilk defa Fransızcaya çeviren Galland, tuttuğu günlüklerde İstanbul'da yaşayan birçok kitapsever ve şehrin kültür hayatı ile ilgili önemli bilgiler içerir. Yazarın İstanbul'da satın aldığı Türkçe, Arapça ve Farsça yazma eserler Paris'teki kraliyet kütüphanesinin (Bugünkü Millî Kütüphane) Doğu dilleri seksiyonunun ilk parçalarını oluşturur. At Meydanı'nda Sultan'ın yeni yapılmış otağının kuruluş törenine tanıklık eder. Bu olayı anlatırken meydanın Osmanlı zamanında nasıl kullanıldığına dair ipuçları vererek, otağ kurulurken devletin bütün büyüklerinin ve elçilerin de maiyetleriyle orada hazır bulunduğunu belirtir.

17. yy'da yaşamış hem Ermeni ve Osmanlı kültürleri, hem de İstanbul şehri için değerli bir mütefekkir olan, ilmi ve erdeminden dolayı yaşadığı devirde kendisine Çelebi unvanı layık görülmüş İstanbul'un yerli seyyahlarından Eremya Çelebi Kömürcüyan, şehrin surlarını rehberlik yaptığı bir misafiriyle birlikte bir kayığa binip gezer. Kara surlarını görmek amacıyla da atla seyahat ederler. Kömürcüyan bu minvalde Suriçi, Galata, Beyoğlu, Boğaziçi, Kadıköy, Fenerbahçe ve Adalar'ı tasvir ederek anlatır. Eremya Çelebi Kömürcüyan'ın en bilinen eseri olan İstanbul Tarihi adını verdiği kitabı 17. asır İstanbul'una genel bir bakışı içeren ve şehrin topografik durumunu anlatmaya çalışan bir kitap olup, daha ziyade şehir ve civar sahilde dolaştığı zaman rastladığı mevkileri ve buralarda yaşanmış bazı tarihî vakaları içerir. Şehrin artık olmayan kapı ve surlarını tıpkı Evliya gibi tek tek anlatır. Kitabında Langa'yı, Patrikhane'yi, Cindi Meydanı'nı, İbrahim Paşa Sarayı'nı, Arslanhane'yi, Kumluca Ayazmasını, Sinan Paşa ve Yalıköşkü'nü, Bahçekapısı'nı, Baba Cafer Zindanı'nı, Limanı, büyük tahıl ambarlarını ve şehrin daha bir çok yerini anlatırken, okuyucusu da sanki onunla beraber şehri adım adım gezer.

Yaptığı seyahatten yadigâr eşsiz gravürleri ve seyahatnamesi haricinde hayatı hakkında pek bir şey bilinmeyen Guillaume Joseph Grelot, Fransa elçisinin maiyetinde 22 Ekim 1670 yılında İstanbul'a gelir. İsmini Relation Nouvelle d'un Voyage de Constantinople koyduğu, ilk baskısı büyük boy olan kitabının ikinci baskısında Grelot'un şöhreti

Hipodrom, Atlas Des Promenades Pittoresques Dans Constantinople, Atatürk Kitaplığı, Alb_07_10.

seyahatnamesini aşan çizimleri de bulunur. Bu çizimlerin önemli bir yanı, pek ayrıntılı olmasalar da Ayasofya, Sultanahmet gibi büyük yapıların planlarının ilk defa bu eser ile Batı'ya tanıtılmasıdır.

1652-1727 seneleri arasında yaşamış, Hollandalı ressam ve seyyah Cornelis de Bruyn'un da İstanbul'a yolu 1678 yılında düşer. Bruyn, yazıları ve resimleri ile iyi bir sanatkâr ve dikkatli bir gözlemcidir. Gezdiği yerleri hep tarihleri ile kaydetmiş, gördüğü şeyleri, başına gelen olayları akıcı bir üslupla anlatmıştır. Meraklı ve ilgili bir gezgin kişiliğinin etkisiyle de karşılaştığı kimseleri ve görünümleri bütün ayrıntıları ile çizmeye uğraşmıştır. Bununla birlikte objelerin aslına sadık kalarak çizdiği resimleri geleceğe önemli birer belge olarak bırakmıştır. Örneğin İstanbul şehri panoramasında Topkapı Sarayı'nın bugün yok olmuş olan Sarayburnu kesimindeki sahil surlarını ve onların gerisindeki sahil köşklerinin varlığı ve o zamanki hâlleri, onun çizimleri sayesinde bilinmektedir. Bruyn'un enteresan olan bir başka özelliği ise, çizimlerine tek veya gruplar hâlinde ve zamanın yöresel kıyafetleri içindeki insan figürlerini eklemesidir.

Ayvansârayî Hüseyin Efendi de, tıpkı Evliya Çelebi, Eremya Çelebi Kömürcüyan ya da Lâtifî gibi İstanbul'da mukim bir Osmanlıdır ve tıpkı onlar gibi şehir içinde küçük seyahatler yapıp gözlemlediklerini Hadîkatül'l-Cevâmi isimli eserine kaydetmiştir. Hafızdır. Aynı zamanda "Yeniçeriyân-ı Dergâh-ı Âlî Onbeş sekbanlarından" yani yeniçeri ocağındandır. Camiler Bahçesi anlamına gelen Hadîkatül'l-Cevâmi için yaklaşık 15 yıl İstanbul'da var olan 821 camiyi tek tek dolaşmış, bir vakit namazı süresince içlerinde bulunup kayıtlarını tutmuştur. İlk bakışta pek bir seyahatname gibi durmayan bu eser, İstanbul'un 18. yüzyılda var olan mahalleleri, yerleşimi hakkında yazılmış en önemli eserlerden biridir. Hafız Efendi'nin bu kadar camii

Saka, Kartpostal, Atatürk Kitaplığı, Krt_2132

ve mescidi anlatması başlı başına bir değerken, bununla sınırlı kalınmayıp cami etrafında oluşmuş mahalleleri, çeşmeleri, imaretleri, mektep ve hastaneleri, su yollarını ve daha bir çok şeyi kayıt altına alması ayrıca önemlidir. Hâliyle kitap bir nevi 17. yy İstanbul hafıza kitabı oluverir. Suriçi'nden Bilâd-ı Selaseye kadar var olan tüm İslam ibadethaneleri gezilmiş, bunlar da gezildikleri mıntıkaya göre tasnif edilmiştir. 1803 yılında dünyaya gelen, Osmanlı kültür tarihi ve İstanbul için kıymetli bir akademisyen olan tarihçi ve arkeolog Philipp Anton Dethier, 1847'de kısa süreliğine geldiği İstanbul'dan hayatının sonuna dek ayrılmaz. Lisedeki görevi esnasında İstanbul'un eski eserleri üzerinde çalışmalarına başlar. Sultanahmet Meydanı'ndaki Burmalı Sütun'u temizleyerek, gövdelerin üzerine kazınmış Platea zaferine katılan Yunan sitelerinin adlarını meydana çıkarır. İstanbul'un eski eserleri ve antik çağ ile Bizans dönemindeki kitabeleri üzerine makaleler yazar. 1845 yılında Aya İrini'nin avlusunda Ahmet Fethi Paşa'nın gayretiyle açılan Arkeoloji Müzesi'nin ilk hâli olan Müze-i Hümayun'a 1872 yılında müdür olarak atanır. Büyük bir gayretle müze koleksiyonunu zenginleştirmeye çalışan Dethier, bunda başarılı olur. Böylece müze, eser sayısının çokluğu sebebiyle Çinili Köşk'e taşınır. Dethier eski eserlerin yurtdışına gitmesini kısıtlayan bir yönetmelik düzenler. Ayrıca arkeoloji uzmanı yetiştirecek bir okulun gerekliliğini gösteren bir proje hazırlar. Şehirdeki antik pek çok eserin kaydını tutan Dethier, sarnıçlardan da bahseder. Osmanlı devrinde pek çoğu atıl kalmış olan bu yapıların bir nevi haritasını çıkarır.

Doktor olan babasının İstanbul'a gelmesi sebebiyle İstanbul'da büyüyen İngiliz arkeolog Alexander Van Millîngen, gerek kara tarafı gerekse Marmara Denizi ve Haliç kıyısında bulunan İstanbul'un etrafını çevreleyen surlar hakkında o zamana kadar yapılmamış kapsamlı bir araştırma yapar. Bazı resim, kroki ve çizimlerle de zenginleştirdiği bu araştırmalarını 1906 yılında Byzantine Constantinople, The Walls of the City and Adjoining Historical Sites ismiyle yayımlar. Yazarın bir diğer kitabı ise şehrin tarihçesi, Bizans dönemine ait mimari eserleri ve 20. yy'ın başındaki görüntüsü hakkında bilgi verdiği Constantinople isimli eseridir. Bu kitabın enteresan başka bir yanı da, sonuna eklenmiş ve Warwick Goble isimli bir ressamın İstanbul'un canlı gündelik hayatı, çarşılarını, sokaklarını suluboya ile resimlediği tablolarıdır. Bunların dışında yazar, İstanbul'da

Arkeoloji Müzesi, Sebah Joaillier.

Sarayburnu, Atlas Des Promenades Pittoresques Dans Constantinople, Atatürk Kitaplığı, Alb_000007_001.

Kütüphane, D'Ohsson, Tableau General de L'Empire Othoman, c.II, Paris 1787.

hemen hepsi cami ya da mescide dönüştürülmüş eski kiliselerden ayakta kalanlar üzerine bir eser de hazırlar. (Byzantine Churches in Constantinople, Their History Architecture.)

1893 yılında İstanbul'daki İngiliz Sefareti'nde görevli oğlunun ziyaretine gelen Lady Georgina Adelaide Müller, bu gezisinde görüp tecrübe ettiklerini ülkesine gönderdiği mektuplarda anlatır. Günümüzde Arkeoloji Müzesi'nin ilk formu olan Eski Eserler Müzesi'nden bahseder. Müzenin Suriçi'nde son zamanlarda ziyaretçilere açılmış olduğunu, rehber kitaplarda bile buradaki harikulade hazinelerle ilgili pek az bilgi yer aldığını ve birçok ziyaretçinin buradan hiç haberi olmaksızın İstanbul'dan ayrıldığını söyler. Dünyada, İstanbul'un yeni İmparatorluk Müzesi'nin içinde bulunan koleksiyona rakip olabilecek bir lahit veya anıt mezar koleksiyonu olmadığını; mevcut koleksiyonun gelişmesi için de her türlü imkânın elverişli durumda olduğunu kaydeder. Buraya Sayda Lahdi'ni görmek için Avrupa'nın birçok yerinden gelmiş ciddi öğrencilerle karşılaşabileceğini ve bu hazinelerin daha fazla tanınması hâlinde, birçok akıllı gezgin için bir cazibe merkezi olabileceğini notlarına ekler.

Özellikle 18. yüzyılda sayıları giderek fazlalaşan şahıs ve vakıf kütüphaneleri de İstanbul'u seyyahlar için enteresan kılan mekânlardı. Yazmayı planladığı "İslam kahramanları" adlı bir dizi eserine yardımcı olacak belgelere ulaşmak için Hindistan'dan İstanbul'a gelmeye karar veren Şibli Numani, ülkesindeki bütün engellemelere rağmen 1892 yılında İstanbul'a gelir; çünkü aradığı birçok nadir eserin sadece İstanbul'da bulunduğunu haber almıştır. En geniş kapsamlı araştırmasını İstanbul'da yapan Şibli Numani İstanbul'a geldiği dönemde tahta II. Abdülhamit bulunmaktadır. Üç aylık bir zaman diliminde birçok kütüphane gezmiş, Gazi Osman Paşa gibi birçok önemli kişiyle tanışıp sohbet etme fırsatı bulmuştur. Hatıratında Abbasi döneminde tercüme edilerek yazılmış eski Yunan ve Mısır dönemlerine ait kitapların, dünyada izine rastlanmadığını ve tamamen yok olduğunu zannettiğini ama İstanbul'a geldikten sonra bu düşüncesinde yanıldığını söyler. Osmanlıların eski dönemlerde yazılmış eserlere büyük önem verip onları koruduklarının anlaşıldığını, bu konuda Avrupalıların çalışmalarından da yararlandıklarını, hatta artık var olmadığını düşüncesiyle ümitsizce aradığı bir kitap olan Aristo'nun İbn-i Rüşd tercümesini Koska'daki Hoca Ragıp Paşa Kütüphanesi'nde bulduğunu belirtir.

İlki Eminönü'nde XVI. yüzyılda açılan ve o zamandan günümüze kadar gördüğü ilgiden hiçbir şey kaybetmeyen istanbul kahveleri de seyyahların ilgisini çeken mekânlar olmuştur. Seyyahlara İstanbul halkının çeşitli sosyal sınıflarından insanlarını bir arada görme şansını sunan bu mekânlar pek çok seyahatnamede ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. 1920 yılı Nobel Edebiyat Ödülü'nün sahibi olan Norveçli Knut Hamsun da bu mekânların cazibesine kapılanlardandır. İstanbul'a yaptığı seyahatini 1905 yılında Hilalin Altında isimli bir kitap vasıtasıyla okuyucuları ile paylaşan Hamsun, üç duvarı olan bir dükkân diye tanımladığı kahvenin dördüncü duvarının olmadığını söyler. Refakatçisi bir hanım olan Hamsun, dükkâna ilk defa bir kadın ayağı basıyor olma ihtimaline rağmen, gelişlerine kimsenin şaşırmamış gibi davrandığını, müşterilerin hepsinin onlardan tarafa bakmamak üzere âdeta anlaştıklarını kaydeder ve ekler: "Meraklılık şarklıların tenezzül etmedikleri bir davranıştır."

Osmanlı Devleti'nin çizdirdiği ilk İstanbul haritasını hazırlayan ve Prusya subayı olarak İstanbul'a gelen Helmuth Karl Bernhard von Moltke, 1835-1839 yılları arasında Osmanlı ordusunda askerî öğretmen ve tahkimat uzmanı olarak çalışmak üzere Bükreş üzerinden 29 Kasım 1835'te şehre varır. Moltke Planı'nın başlıca üç amacı olduğu söylenebilir. İlki, şehirde yangınların ve yangınların yarattığı tahribatın bir ölçüde önlenmesidir. İkincisi, yeni geniş yollarla şehir içinde erişilebilirliğin artırılarak sağlık koşulları ve asayişin iyileştirilmesidir. Üçüncüsü de erişilebilirliğin arttırılmasıyla bağlantılı olarak, dağınık yapıda bir şehir olan İstanbul'un iç bütünlüğünün sağlanmasıdır. Suriçi'nde genişletilmesi önerilen yol güzergâhlarının şehrin idari ve ticari merkezlerini doğrudan ve doğrusal olarak giriş kapılarına bağlamak suretiyle hem böyle bir amaca, hem de ulaşımın kolaylaştırılarak ticaretin de canlanmasına yönelik olduğunu düşünmek mümkündür. Şehrin imar planını çıkaran Moltke, Bizans zamanında inşa edilip, Osmanlı devrinde onarılıp genişletilen su yollarını da inceleme fırsatı bulur. İstanbul'un kayalık, etrafı denizle çevrili yüksek

Satıcı, Kartpostal, Atatürk Kitaplığı, Krt_941.

arazi üzerine kurulmuş olması dolayısıyla, kazılan kuyuların pek az ve acı su verdiğini, bu sebeple yarım milyondan fazla insanın içme suyu ile birçok hamama, camiye, dinîn emrettiği beş vakit abdest almak için Müslümanlara lazım olan muazzam miktarda suyun hep dışarıdan getirilmesi gerektiğini yazar. Bu iş için, üç mil kuzeyde bulunan Belgrad ormanlık tepelerinden faydalanıldığını, suyun ne miktarda ne hangi şartlarda şehre nakledildiğini ayrıntılı bir şekilde anlatır.

Çağlar boyunca İstanbul'un kalbi olan Eminönü bölgesi daha pek çok seyyah tarafından gezilmiş, sevilmiş ve hatıratlarda, seyahatnamelerde anlatılmıştır. Çok erken zamanlardan bu yana şehre gelen neredeyse her seyyah bu bölgeyi ziyaret ettiği için Eminönü hakkında çok fazla ve etraflı bir bilgi birikimine sahibiz.

Her seyyah İstanbul'a gelişini bu bölgeyi anlatarak ispatlamak istemiş, kısacık da olsa buradan bahsetmeye gayret etmiştir. Pek çok dilde, çok farklı coğrafyalardan gelen insanların kaleme aldıkları bu hatıratların sayısı öyle çoktur ki, bir araya getirilmeleri hâlinde bölgenin coğrafi, ekonomik, mimari ve sosyal özelliklerini ve tarihini içeren ayrıntılı bir çalışma bile ortaya çıkabilir.

Dilenci, Preziosi, Stamboul, Paris 1861.

İç oğlan, M. De FERRIOL, Estampes representant differentes, Paris, 714.

Kaynakça

"Ali Herevî", "Mesûdî", "Seyahatname" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi ,DİA Ankara 2003

"Gérard de Nerval", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, İstanbul, Tarih Vakfı; Ankara, Kültür Bakanlığı, 1994

A. Caparozzo, Di G. M. Angiolello e di un Suo Manoscritto Inedito, Vicenza, 1881

Albertus Bobovius, Albertus Bobovius ya da Santuri Ali Ufki Bey'in anıları Topkapı Sarayı'nda yaşam, çev. Ali Berktay, İstanbul: Kitap Yayınevi

Alexander Van Millingen, Konstantinopolis İstanbul, çev. Aykut Gürçağlar, İstanbul: Alkım, 2003

Antoine Galland, İstanbul'a ait günlük anılar : 1672-1673, çev. Nahid Sırrı Örik, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1973

Ayvansarayî Hüseyin Efendi, Hadikat'ül Cevamî, İstanbul: İşaret Yayınları, 2001

Bertrandon de la Broquiere, Denizaşırı seyahati, çev. İlhan Arda, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000

Cornelis de Bruyn, Reisen can Cornelis de Bruyn, door de vermaardste Deelen van Klein Azië, Amsterdam: 1698

Edmond de Amicis, Constantinopoli, Milano, 1878, çev. B. Akyavaş, Ankara, 1981

Edward Raczynski, 1814'de İstanbul ve Çanakkale'ye seyahat, çev. Kemal Turan. İstanbul: Tercüman Gazetesi, 1980

Eremya Çelebi Kömürcüyan, XVII. Asırda İstanbul, H. Andreasyan, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1952

Evliya Çelebi, Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi 1. c. 1. Kitap, haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, İstanbul: Yapı Kredi Yayımları, 2003

Federico Gravina y Napoli, İstanbul'un anlatımı, çev. Yıldız Ersoy Canpolat, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008

Franz Babinger, Mehmet the Conqueror and His Time, çev. Dost Körpe, İstanbul: Oğlak Yayınları 2003

Fulcher of chartres, Chronicle of the first crusade, çev. Martha Evelyn McGinty, Philadelphia : University of Pennsylvania, 1941

Georgina Adelaide Müller, On dokuzuncu asır biterken İstanbul'un saltanatlı günleri, İstanbul: Dergâh Yayımları, 2010.

Giovan Antonio Menavino, Türklerin hayatı ve âdetleri üzerine bir inceleme, çev. Harun Mutluay, İstanbul, Dergâh Yayımları, 2011

Guillaume Joseph Grelot, İstanbul seyahatnamesi, İstanbul: Pera Turizm ve Ticaret, 1998

Helmuth Karl Bernhard von Moltke, Unter dem Halbmond : erlebnisse in der alten Türkei : 1835-1839, [y.y.] : Erdmann, [t.y.];

Hrand Andreasyan, D. Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1964

İbn Battuta, Seyahatname, çev. A. Sait Aykut, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004

İdrisi, Geographie d'Edrisi, çev. P. A. Jaubert, Paris, 1836-1840

Jean Tavernier, 17. Yüzyılda Topkapı Sarayı, çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007

Johannes Schiltberger, Reisen in Europa, Asia und Afrika von 1394 bis 1427, Amsterdam : Meridian Publishing, 1976; Türkler ve Tatarlar arasında : 1394-1427, çev. Turgut Akpına, İstanbul: İletişim Yayımları, 1995

Julia Pardoe, Şehirlerin ecesi İstanbul: bir leydinin gözüyle 19. yüzyılda Osmanlı yaşamı, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004

Knut Hamsun, Hans Christian Andersen, İstanbul'da iki İskandinav seyyah, çev. Banu Gürsaler Syvertsen. İstanbul: Yapı ve Kredi Bankası, 1993

Latîfî, Evsâf-ı İstanbul, haz.Nermin Suner, İstanbul, 1977

Mevlana Şibli Numani, Anadolu Suriye ve Mısır seyahatnamesi, İstanbul: Risale yay. 2002

Morris Rossabi, Kubilay Han'ın seyyahı : Rabban savma ve Doğu'dan Batı'ya ilk yolculuk, çev. Ekin Uşşaklı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008

Philipp Anton Dethier, Boğaziçi ve İstanbul, İstanbul: Eren, 1993

Ruy Gonzales de Clavijo, Timur devrinde Kadis'ten Semerkand'a seyahat, çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul: Kesit Yayımları, 2007

Semavi Eyice, Bizans devrinde Boğaziçi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1976

Stephan Gerlach, Tage buch, Frankfurt am Main : Heinrich Friesen, 1674; Türkiye günlüğü 1573-1576, çev. Turkis Noyan, İstanbul: Kitap Yayımevi, 2007.

Strabon, Geografhika: Antik Çağ Coğrafyası, çev. Adnan Pekman, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayımları, 2000

Taşlıcalı Yahya, Divan : tenkidli basım, haz. Mehmet Çavuşoğlu, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1977

The Pilgrimage of Arculfus in the Holy Land (About the Year A.D. 670), çev. James Rose Mac Pherson, Londra: Palestine Pilgrims' Text Society, 1895.

Wenceslaw Wratislaw, Baron W. Wratislaw'ın anıları, çev. M. Süreyya Dilmen, İstanbul: Ad Yayımcılık, 1996.

Haliç'ten Eminönü, Sébah-Joaillier 1900, Alman Arkeoloji Enstitüsü Nr: 9225.

EMİNÖNÜ SEMTİ

01

Yeni Cami minaresinden Eminönü sahili, H. Högg 1959, Alman Arkeoloji Enstitüsü Nr: 9225.

EMİNÖNÜ SEMT TARİHİ

Prof. Dr. Doğan KUBAN*

**Mimarlık Tarihçisi*

Bizantion'un ilk limanı da burada olduğu için Sirkeci-Eminönü bölgesi kentin kuruluşundan bu yana işlevini sürdüren en önemli kent bölgesidir. Limandan Beyazıt'a uzanan çarşı bölgesinin Bizans döneminden kalan aksı (Makron Embolon) Uzun Çarşı günümüze kadar yaşamıştır. Sirkeci-Eminönü Bahçekapı'dan Odunkapısı'na kadar uzanır. Bizans döneminde, kıyıya kadar gelen Haliç surları zamanla yok olmuştur.

Büyük anıtları, ekonomik etkinlikleri ve İstanbul'un başlıca limanı olarak kentin Haliç silüetinin ve Osmanlı İstanbul'unun en canlı ve kente karakter veren bölgesidir. Eminönü, Fatih dönemi sonunda 3'ü sur kapılarına, 4'ü yeni yapılan camilere göre ad taşıyan on bir mahalleden oluşuyordu. Buraya ilk yapılan yapılar arasında Fatih'in büyük bir çift hamamının (Tahtakale Hamamı) ve Sadrazam Mahmut Paşa'nın cami-medrese-türbe-han ve hamamdan oluşan büyük külliyesinin bu bölgeye inşa edilmeleri fetih ten sonraki ilk yıllardan başlayarak işlevinin sürdüğünü gösterir. O sıralarda bu bölgede büyük bir konut alanı olmasa bile çifte hamamlar, küçük konut alanının varlığını göstermektedir. Eminönü Osmanlı klasik çağının iki büyük anıtını içerir: Rüstempaşa Camisi ve Yeni Cami Külliyesi. Bölgeyi Tahtakale Caddesi sınırlar. Tahtakale Hamamı, Rüstempaşa Camisi, Yeni Cami, Turhan Sultan Mezarı, Balkapanı Hanı ve Mısır Çarşısı ve 1904'te yıkılarak yerine İş Bankası yapılmış olan Haseki Hamamı bu bölgenin klasik Osmanlı çağındaki anıtsal odaklarını oluşturur. Rüstempaşa Camisi'nin avlusu caminin altında yapılan dükkânlar nedeniyle sokak seviyesinde algılanmaz. Fakat caminin sokaktan bir kat yüksekte olan avlusu yapıya özgün bir karakter kazandırır. Caminin Sadrazam Rüstem Paşa'nın servetini yansıtan çok zengin çini bezemesinin Osmanlı mimarisinde özel bir konumu vardır. Fakat Eminönü'ne olağanüstü bir kimlik kazandıran anıt Yeni Cami'dir.

III. Mehmet'in annesi Safiye Sultan'ın isteğiyle yaptırılmaya başlanan Yeni Cami Külliyesi; deniz kenarında ahşap kazılar üzerine temeli yapılmış cesur bir yapıdır. İlk tasarımı yapan Davut Ağa dinsizlikle suçlanarak idam edilmiş, inşaat 1603'e kadar devam etmiş ve cami zemin pencereleri düzeyinde kalmış. Daha sonra IV. Mehmet'in annesi Hatice Turhan Sultan'ın parasıyla 1661-1663 yılları arasında mimar Mustafa Ağa tarafından bitirilmiştir. Yeni Cami, Hünkâr (Kasrı) ile de özgün bir görünüm kazanır. Bu kasra çıkan rampa ve kasrın altındaki ön avlu ile arka avluyu birleştiren kemerli geçit hem camiye hem kent mekânına özel bir karakter kazandırmıştır. 17. yüzyıldan kalan bir gravürde külliyenin dış avlusunu çeviren duvarlar görülmektedir. Bunlar 19 yüzyılda yıktırılmıştır.

Bu cami ve eşzamanlı yapıların inşaatından önce bu bölge İstanbul ticaretinde önemli bir rol oynayan Hristiyan ve Yahudi cemaatlerinin oturdukları mahallelerdi. Bu mahalleler Sirkeci ve Bahçekapı'ya da uzanıyordu. Buradaki evler, ticaret yapıları, kilise ve sinagoglar istimlak edilmiş ve buradaki halk Fener ve Balat kıyılarına yerleştirilmiştir. Evliya Çelebi'ye göre 17.yüzyılda, külliye inşaatının durduğu dönemde bu bölgede Yahudilere ait 150 konut bulunuyordu.

17. yüzyılda Eminönü'nü en iyi anlatan Evliya Çelebi'dir. Sur-ı Sultani'nin dışında deniz surunun Bahçe Kapısı dışında Meydan İskelesi denen iskele Saray'a gelen odunları ve canlı hayvanların indirildiği iskele idi. Burada bir de mezbaha vardı. Bu meydandan Haliç'e doğru kıyı hem yerli hem yabancı malların iskelelerini içeriyordu. Birisi Bahçekapı'da diğeri Zindan Kapısı'nda iki kulluk (karakol) da acemioğlanlar bölgenin güvenliğini sağlıyorlardı.

Bu iskelelere mücevherattan esirlere kadar her eşya geliyordu. Zindan Hanı önündeki iskelelere Karadeniz'den yağ ve bal, Mısır'dan keten, kenevir ve baharat gelirdi. Mısır Çarşısı'na adinî veren Mısır'dan gelip orada satılan kumaşlar ve baharat idi.

Limanın karakteristik ögelerinden biri Galata'ya ve kentin bütün kıyılarına giden büyük kayıklar (pereme) idi. Eşya ve yolcu taşıyan bu kürekli kayıklar Zindan Hanı yakınındaki yemiş iskelesine yanaşırlardı. Günümüzde de bu iskele vardır. Evliya Çelebi peremeci esnafının 8000 kişi olduğunu söyler. Fakat Cengiz Orhonlu incelediği belgelerde bunların sayısını 1680'de 1444, 18.yüzyıl sonunda 3966 olduğu saptamıştır.

Eminönü'nün kentin ana limanı olarak kent içindeki yeri eşsizdir. Haliç'in girişinde ve Galata'nın karşısında bir liman kenti olan İstanbul'un kapısı niteliğini taşıyan bir mekâna yerleşmiş olan Yeni Cami, Müslüman İstanbul'un taç kapısı gibi algılanır. Kıyıdan çarşı bölgesine doğru yükseldikçe, Fatih'in inşa ettirdiği iki bedesten çevresinde sonradan kâgir olarak örtülen Kapalıçarşı çevresinde çok sayıda han inşa edilmiştir. Bunlar depolama, barınma ve alışveriş merkezi olarak başkentin ticari kalbini oluşturuyorlardı. Bunların en büyüklerinden biri 15. yüzyılda yapılan Balkapanı Hanı'dır. 15. yüzyılda yapılan büyük Balkapanı Hanı bunların en eskisidir.

Denize yakın bölgede bulunan küçük mescitlerin büyük bir çoğunluğu 1950'den sonraki kıyı düzenlemelerinde yıkılmıştır. Bu dinî yapılar arasında tasarımı ile ilgi çeken bir cami olan Hidayet Cami'si, 1813'te yapılmış bir mescidin yerine Vallauri tarafından 1887'de inşa edilmiştir.

Eminönü'nün ilk haritası (1826'dan önce) Mühendishane-i Hümayun'un ilk mezunlarından Seyyid Hasan adlı bir mühendis tarafından yapılmıştır. Eminönü'nün geleneksel karakterini tümüyle değiştiren Karaköy Köprü'sü (Cisr-i Cedid), 1845'te Bezmialem Valide Sultan tarafından yaptırılmıştır. 1875'te Ethem Paşa tarafından yenilenmiş,1912'de ise 1990'a kadar yaşayan son köprü yapılmıştı. Köprü Doğulu Eminönü'yü Batılı Galata'yla birleştiren yani, kentin merkezi ticaret bölgesini bütünleştiren simgesel ve işlevsel yapı olmuştur. Bu aynı zamanda İstanbul'un sanayi devrimine katılması ve bir Batılılaşma aşamasıydı. Karaköy Köprü'sü ve 20. yüzyıl başındaki Sirkeci istasyonu geleneksel İstanbul'u imge olarak değiştiren yapıların başında gelir. Atlı ve sonra elektrikli tramvay da kentte sanayi imgelerinin güçlü olarak yerleşmesini sağlayan araçlardı.

20. yüzyılın başında İstanbul tümüyle Batı mimarisini izleyen üslup dönemine girdiği zaman yıkılan eski yapıların yerine neoklasik ve seçmeci yapılar geçmeye başladı. Bu dönem Batılı mimari akımların bütün örneklerini, özellikle kentin ticaret bölgesine getirmiştir. Örneğin, eski Hürrem Sultan Hamamı'nın yerine gelen İş Bankası bunlardan biridir. Kemalettin Bey'in 4. Vakıf Han'ı,Vedat Bey'in Büyük Postane gibi yapıları da bu yeni dönemi simgeler. Fakat İstanbul'un akıl almaz bir hızla büyüdüğü son kırk yılda yenileşmelere kurban giden 19. yüzyıl yapıları da Eminönü'nün tarihî karakterinin kökten bozulmasına sebep olmuştur. Bu değişiklikler içinde Balık Pazarı'nın yıkılması, tarihî mimari ve pitoresk açısından büyük bir kayıp olmuştur.

Galata Köprüsü ve Eminönü, Römmler & Jonas 1890'lar, İÜK, Nr: 90479-0001b.

Eminönü'nde meydan açma çalışmalarının havadan görünümü, Hilmi Şahenk, 1960, Alman Arkeoloji Enstitüsü Nr: R32769'dan detay.

Meydan açma çalışmaları sırasında Eminönü, H. Högg 1960, Alman Arkeoloji Enstitüsü Nr: KB 10708.

1937 Yılında Eminönü ve Yeni Cami, A. Eckstein, Alman Arkeoloji Enstitüsü Nr: KB 13155.

1

2

1- 1937 yılında Eminönü ve Süleymaniye, A. Eckstein, Alman Arkeoloji Enstitüsü Nr: KB 12520.
2- Eminönü Ragıp Gümüşpala Caddesi ve Süleymaniye, H. Högg 1960, Alman Arkeoloji Enstitüsü Nr: KB 10713.
3- 1986 yılında Eminönü sahilinde kalan binaların yıkımı sırasında, W. Radt, Alman Arkeoloji Enstitüsü Nr: Inv. 76408.
4- Eminönü ve Karaköy'de yapılan istimlakler sırasında çekilmiş bir hava fotoğrafı, H. Şahenk-1960, Alman Arkeoloji Enstitüsü, Nr: R32777.

3

4

YENİ CAMİ KÜLLİYESİ

Yard. Doç. Dr. Ahmet Vefa ÇOBANOĞLU*

*İ.Ü. Edebiyat Fakültesi
Sanat Tarihi Bölümü

Eminönü'nde, liman ve ticaret bölgelerinin önünde yer alan külliye cami, hünkâr kasrı, arasta (Mısır Çarşısı), türbe, dârülkurrâ, sebil, çeşme ve sıbyan mektebinden oluşmaktadır. Daha sonra külliyeye kütüphane, muvakkithane ve bir türbe ile çeşmeler ilave edilmiştir. Külliye yapılarından sıbyan mektebi ve caminin dış avlu duvarları ve kapıları günümüze ulaşmamıştır. Külliyenin ilk inşaası sırasında medrese, imaret ve ribatlardan bahsedilmesine rağmen bunlar da yapılmamıştır.

Külliye, Sultan III. Murat'ın hanımı ve Sultan III. Mehmet'in annesi olan Safiye Sultan'ın oğlu Sultan III. Mehmet devrinde kendi adına 3 Ramazan 1006 (9 Nisan 1598) yılında devrin baş mimarı Davut Ağa'ya yaptırılmaya başlanmıştır. İlk tasarımında medrese, imaret ve ribatların da var olduğu bilinen külliyenin inşaasına gerekli istimlakler yapıldıktan sonra yapıya caminin inşaası ile başlanılmıştır. Başları kurşun kuşaklarla bağlanan kazıklar çakılarak zemin sağlamlaştırılmış ve taş bloklarla temel atılmıştır. Cami inşaası için Rodos'tan taşlar getirten Davut Ağa yapıyı yerden 75 cm. (1 zira) kadar yükseltmiş iken Safer 1007 (Eylül 1598) yılında ölümü üzerine yerine Su yolu Nazırı olan Dalgıç Ahmet Ağa tayin olmuştur. İnşaata kalınan yerden devam eden Mimar Dalgıç Ahmet Ağa yapıyı birinci sıra pencere üstüne kadar yükseltmiş, bu sırada Sultan III. Mehmet'in vefatını müteakip Safiye Sultan'ın Eski Saray'a gönderilmesi ile de inşaat yarım kalmıştır.

1070 (1660) yılında meydana gelen büyük İstanbul yangını sonrasında Hatice Turhan Valide Sultan harabeye dönen alanları gezmiş ve yarım kalan bu caminin yeniden inşa edilerek tamamlanmasına karar vermiştir. Yeniden gerekli istimlakler yapıldıktan sonra 1071 (1661) yılında Mimarbaşı Meremmetçi Mustafa Ağa'nın sorumluluğunda yarım kalan cami duvarlarından bir sıra taş sökülerek inşaata tekrar başlanılmıştır. 20 Rebiülahir 1076 (30 Ekim 1665) günü kılınan cuma namazı ile cami ibadete açılmıştır. Caminin vakfiyesi ile cümle kapısı üzerinde ve çeşmenin üzerinde yer alan kitabelerde 1074 (1663-64) yılı bulunmaktadır.

Cami avlusunu oluşturan sur duvarı XIX. yüzyılın ikinci yarısında Galata Köprüsü'nün yapımından sonra artan trafik sebebi ile etrafında zamanla çoğalan dükkânlarla birlikte yıktırılmıştır. Daha sonra cami ile çarşının arasından yol geçirilerek avlu ortadan kaldırılmıştır. Türbenin yanındaki avlu kapısı ile birlikte sıbyan mektebi de yıktırılmış (1904) ve külliyenin bütünlüğü bozulmuştur. 1912-13 yıllarında caminin tamir edildiği bilinmektedir. Son yıllarda yeniden tamir gören camide kalem işleri yenilenmiştir. Türbenin etrafındaki avlunun kıble yönünde zamanla bir hazire oluşmuş, bu sebeple de bu yöndeki avlu duvarı üzerinde çeşmeler yapılmış ve hacet pencereleri açılmıştır. Bunlardan bir hacet penceresi ile yanındaki çeşme üzerindeki kitabelerde 1151 (1738/39) tarihi okunmaktadır. Büyük boyutlu olan diğer hacet penceresi ise XIX. yüzyılda barok üslupta ele alınmış olup iki yanında birer çeşme yer almıştır. Türbenin arkasında darülkurranın türbe hâline getirilmesinden sonra XIX. yüzyılda bitişiğine de bir türbe ilave edilmiştir. Caminin güneydoğusunda bulunan muvakkithane üzerindeki kitabesinden anlaşıldığı üzere Sultan II. Mahmut tarafından 1228 (1813) yılında yaptırılmıştır.

Cami: Külliyenin önemli yapılarından birini oluştu-

Havadan Yeni Cami, Foto: Halit Ömer Camcı, 2012

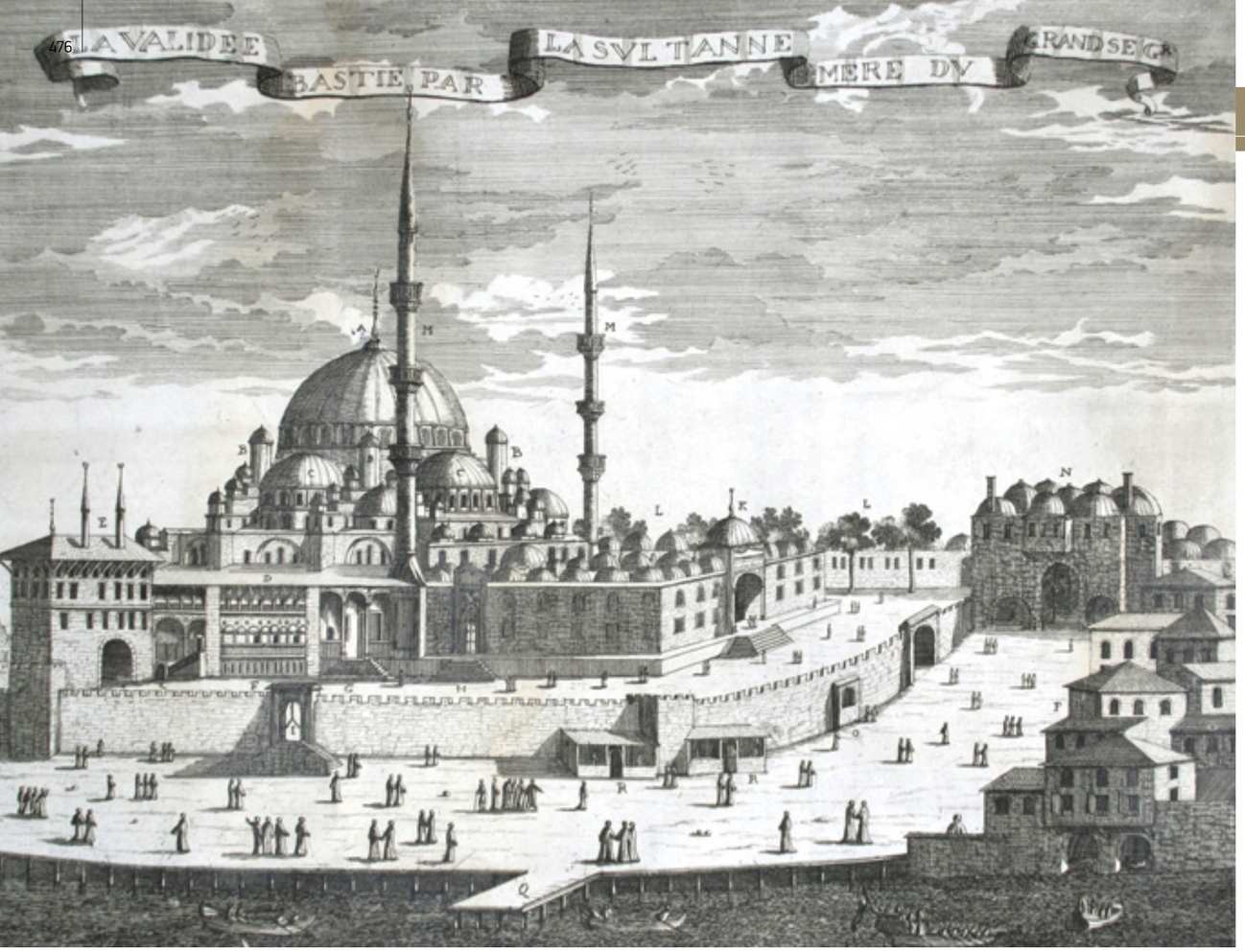

Grelot Guillaume'nin çizimiyle Yeni Cami ve Külliyesi, Relation nouvelle d'un voyage de Constantinople, Paris 1680.

ran cami klasik Osmanlı mimarisinin revaklı avlulu şemasını devam ettirmekte olup merkezi plana sahiptir. 35,50x40,90 m ölçüsünde dikine düzenlenmiş dikdörtgen planlı harim ortada dört kollu ayaklar üzerinde sivri kemerlere oturan ve pandantiflerle geçişi sağlanan 16,20 m çapında bir kubbe ile örtülüdür. Bu ana kubbe dört yönde yarım kubbelerle yanlara genişletilmiştir. Kuzey yönü hariç diğer yönlerde yarım kubbeler yanlardaki ikişer eksedra ile kademelendirilmiştir. Kuzey yöndeki yarım kubbe ise üç eksedra ile kuzeye doğru bir kademe daha genişletilmiş, böylece mekânın dikine düzenlenmesi sağlanmıştır.

Ana kubbeyi taşıyan büyük payelerden mihrap önündekiler ikişer yönde yine sivri kemerlerle duvar payelerine bağlanmıştır. Kuzeyde yer alan payeler ise yanlarda duvar payelerine, kuzeyde ise serbest payelere sivri kemerlerle bağlanmaktadır. Köşelerde oluşan kare birimlerin üzerleri pandantiflerle geçişi sağlanan küçük kubbelerle örtülmüş, böylece üst örtüde dörtgen şemaya tamamlanmıştır. Dört büyük paye dıştan sekizgen gövdeli ağırlık kuleleri şeklinde kubbe eteğine kadar yükseltilmiştir. Caminin yapı malzemesi kesme köfeki taşı, mermer ve tuğladır. Cami ile avlunun beden duvarlarında ve minarelerde kesme köfeki taşı, yan galerilerindeki cephelerde, avlunun revak cephelerinde, kapı ve alt sıra pencere açıklıklarında mermer, örtü sisteminde ise tuğla kullanılmıştır.

Dış avlusu bugün mevcut olmayan cami, başları kurşun kaplı ağaç kazıklarla sağlamlaştırılmış bir temel ile zeminden yükseltilmiş bir platform üzerinde inşa edilmiştir. Cami mekânına biri kuzeyde revaklı avluya açılan, ikisi yanlarda bulunan üç kapıdan geçilerek ulaşılır. Ayrıca mihrap yönünde yanlarda birer küçük kapı daha bulunmaktadır. Yapıda aydınlanmayı sağlayan pencereler altı sıra hâlinde düzenlenmiştir. Mihrap duvarında altta tek sıra olmak üzere diğer cephelerde de alttan ilk iki sıra pencereler dikdörtgen açıklıklı ve söveli olarak düzenlenmiştir. Yalnızca mihrap duvarında hünkâr mahfiline açılan ikinci sıra pencereler de dikdörtgen açıklıklıdır. Yarım kubbeler üzerindeki beşinci sıra pencereler yuvarlak kemerli olup diğer pencereler ise sivri kemerli olarak düzenlenmiştir.

Yeni Cami, iki yanda yer alan ve üstte geniş bir saçak ile örtülü olan ve sütunlar üzerinde mukarnaslı başlıklara oturan sivri kemerli galerili cepheleri ile oldukça hareketli bir görünüme sahiptir. Bu cepheler dışa taşkın duvar payandaları ile üçe bölünmüştür. Tek katlı olarak düzenlenen kuzey bölümlerde yan girişler bulunmakta olup üzerleri pandantiflerle geçişleri sağlanan üç kubbe ile örtülmüştür. Orta bölümler ile güneydeki bölümler ise çift katlı olarak düzenlenmiştir. Her iki bölümde üst sıra korkulukları ajurlu olup geometrik kompozisyonludur. Geniş tutulan orta bölümün altında abdest muslukları bulunmaktadır. Üstte iki sıra hâlinde sivri kemerler bir büyük, bir küçük olarak alternatif şekilde dizilmiştir. Özellikle alt sırada kemer yükseklikleri nin de alternatif olması ile küçük kemerlerin üstüne gelen alanlarda renkli taşlarla üç benek motifi düzenlenmesi cepheyi zenginleştirmiştir. Güneyde yer alan bölümde ise altta iki, üstte ise dört kemer bulunmaktadır. Cami içinde mihrap yönü hariç diğer üç yönde bir mahfil U şeklinde harimi çevrelemektedir. İki yanda tıpkı dıştaki galerilerdeki gibi mukarnaslı başlıklara çösahip sütunların taşıdığı sivri kemerlerin bir büyük, bir küçük olarak alternatif dizilmesi ile oluşan hareketlilik vardır. Aynı şekilde kemer yükseklikleri nin de alternatif düzenlendiği görülmektedir. Kemerlerde iki renkli taş alternatif olarak kullanılmıştır. Kuzeydeki mahfil ise yalnızca kapı önünde ikisi sütun olan yanlarda üçer kalın payelere oturan sivri kemerlerle taşınmaktadır. Geometrik kompozisyonlu ajurlu şebekelere sahip mahfillere dıştan iki yanda yer alan duvar payeleri içinden çıkılarak ulaşılmaktadır.

Mermer malzemeden yapılmış olan mihrap iki yanında zarif sütunçeleri olan mukarnaslı bir niş şeklindedir. Üstte iki satır hâlinde kitabe yer almaktadır. İki yanda uçları alem şeklinde sonuçlanan uzun sütunçelerle sınırlanan

Yeni Cami, Yusuf Çağlar Arşivi.

Yeni Cami, Atatürk Kitaplığı, Alb_159_8.

mihrapta üstte iri bir mukarnas dizisi ve bitkisel süslemeli üçgen bir alınlık bulunmaktadır. Mermer minber itinalı bir işçiliğe sahiptir. İki yanı zarif burmalı sütunçelerle süslü kapı açıklığı ajurlu bir tepelikle sonuçlanmıştır. Yanlarda üçer küçük sivri kaş kemerli açıklıklar ile bir geçiş açıklığı bulunmaktadır. Korkuluklar ajurlu olup geometrik kompozisyonludur. Üçgen aynaların ortasında geometrik kompozisyonlu ve ajurlu iri bir daire bulunmakta olup diğer kısımlar bitkisel dekorludur. Köşk kısmı sekizgen kesitli sütunlar üzerinde sivri kemerlere oturan onikigen tamburlu pramidal bir külahla örtülmüştür.

Ahşap vaaz kürsüsü dört ayak üzerine kübik olarak yükselmektedir. Ön cephe ve yan yüzlerde birbirinin aynı olarak düzenlemiştir. Altta dilimli kemerler içinde sedef kakma kıvrık dallar görülür. Orta panoda ise kündekâri tekniğinde sedef kakmalı geometrik kompozisyon bulunmaktadır. Yanlarda yer alan korkuluk kısmı ongenler içerisinde on kollu yıldızlardan gelişen bir geometrik bezeme ile süslenmiştir. Kürsünün arkalığında da aynı düzenleme olup bunun üstünde sedef kakmalı bir tepelik bölümü vardır. Burada bir vazodan çıkan lale, karanfil, sümbül ve gül motifleri görülmektedir.

Kuzeyde sağdaki payenin yanında yer alan müezzin mahfili sekiz adet köşeli sütun üzerinde lentolara oturmaktadır. Altta ve üstte geometrik kompozisyonlu ajurlu korkuluklar bulunmaktadır.

Caminin kuzeyinde yer alan kare planlı revaklı avluda mukarnaslı başlıklara sahip 20 sütunun taşıdığı sivri kemerli revaklarda 24 birim bulunmakta olup üzerleri kubbe ile örtülmüştür. Üç yönde yer alan kapılarla dışa açılan avluda çift sıra pencere düzeni bulunmaktadır. Alt sıra pencereler mermer söveli ve dikdörtgen açıklıklı, üst sıra pencereler ise sivri kemerli olarak ele alınmıştır. Üstte taç şeklinde sonuçlanan tepeliklere sahip kapılar mermer malzemeleri ve işçilikleri ile dikkat çekmektedir.

Yeni Cami, Foto: Sinan Ceco, 2008.

Mermer döşeli revaklı avlu ortasında sekizgen planlı mermer bir şadırvan vardır. Mukarnaslı başlıklı sekiz sütunun taşıdığı sivri kemerlerli cephelere sahip şadırvan kubbe ile örtülüdür. Cepheler başlıklar hizasında altları dilimli kemer şeklinde düzenlenmiş mermer levhâlârla ikiye bölünmüştür. Altta geometrik kompozisyonlu metal şebekeler, üstte ise bitkisel kompozisyonlu mermer şebekeler bulunmaktadır. Sivri kemerlerde iki renkli taş alternatif olarak kullanılmıştır. Kemer köşeleri kıvrık dallar üzerinde rumilerle dolgulanmıştır. Üstte iri bir mukarnas dizisi ve baklavalı bordürden sonra içleri yine rumilerle süslü bir tepelik dizisi ile şadırvan süslenmiştir.

Yeni Cami'de üçer şerefeli iki minare bulunmaktadır. Caminin kuzeyinde iki yanda dışa taşkın yerleştirilmiş bulunan minarelere yan kapı önlerindeki revaklı bölümden çıkış sağlanmaktadır. Kare kaideler üzerinde onaltıgen gövdeli olarak yükselen minareler kurşun kaplı külah ile örtülmüştür. Sarkıtlı mukarnaslarla süslü olan şerefeler de onaltıgen olup taş korkulukları ajurlu ve geometrik kompozisyonludur.

Caminin güneybatı cephesinde avlu duvarında üç tane güneş saati bulunmaktadır. Kare mermer levha üzerinde yer alan saatte "ameli Rıdvan sene 1074" (1664) olarak usta adı ve tarih yazılıdır. İkinci saat üçgen formlu olup kesme taş duvara işlenmiştir. Altında saatin kullanımını anlatan bir kitabe bulunmaktadır. Duvara işlenmiş olan üçüncü saat daha basit tarzda ele alınmıştır. Cami avlu duvarı üzerinde basit yuvalardan oluşan kuş evleri bulunmaktadır.

Yeni Cami zengin çini, kalem işi, ahşap ve taş süslemeye sahiptir. Camide yerden ikinci sıra pencerelerin üstüne kadar duvar ile ana kubbeyi taşıyan iri payelerin yüzeyleri, son cemaat yerinde ise duvarlar üç yönde ikinci sıra pencere altlarına kadar çinilerle kaplıdır. Ayrıca camide hünkâr mahfilinde ve buna dıştan bitişen hünkâr kasrında da yoğun çini kaplamalar bulunmaktadır. Sır altı tekniğindeki çiniler XVII. yüzyılın İznik ve Kütahya imalatı olup mavi, firuze, yeşil renklerin hâkim olduğu natüralist desenlerin oluşturduğu kompozisyonlar kullanılmıştır. Çinilerde XVII. yüzyılda teknikteki bozulma kolayca görülebilmektedir. Çiniler üzerindeki yazıların hattat Teknecizade İbrahim tarafından yazıldığı bilinmektedir.

Cami içerisinde çinilerin tamamında bitkisel düzenlemeler görülmektedir. Lacivert ve mavinin hâkim olduğu çinilerde beyaz, firuze, yeşil, kırmızı renkler kullanılmıştır. Sonsuzluk fikri veren irili ufaklı bitkisel motiflerin yer aldığı düzenlemelerin yanı sıra içleri bitkisel dolgulu kartuş, şemse ve yaprak motiflerinden oluşan kompozisyonlar da geniş yüzeylerde uygulanmıştır. Çinilerde rumi, palmet, bahar çiçeği, hatayi, rozet çiçekler, lale, karanfil, yıldız motifleri görülmektedir. Çinilerin yerleştirilmesinde kompozisyonlara göre tam bir simetri yoktur. İri payelerin yüzeylerinde bu farklılık gözlenmektedir. Payelerin boşaltılan köşelerinde oluşan iç köşelerde iri kaval silmeli yüzeye göre düzenlenen çinilerde beyaz zemin üzerine içleri bitkisel dolgulu mavi zeminli şemseler ele alınmıştır. Bu çinilerin çoğunda renklerin aktığı görülmektedir.

Müezzin mahfilinin yer aldığı kuzeybatı köşedeki payenin kuzey yüzüne Kâbe tasvirli çini yerleştirilmiştir. Çalınma tehlikesine karşı üzeri metal çerçeve kuşakla çevrelenmiş panonun etrafı mavi zemin üzerinde beyaz ve yeşilin kullanıldığı ile kıvrık dallı bitkisel dekorlu bir bordür vardır. Sol alt köşedeki bordür yerinde beyaz zemin üzerinde mavi, yeşil ve kırmızının kullanıldığı bitkisel süslemeli bir karodan kesilmiş parça kullanılmıştır. Kâbe tasvirli pano dikine dikdörtgen formundadır. Beyaz zemin üzerine işlenmiş olan kompozisyonda siyah, yeşil, mavi ve kırmızı renkler kullanılmıştır.

Üst kat mahfillerinde pencere üstlerindeki alınlıkların bazılarında laciver zemin üzerinde celi sülüs hatlı kitabeler bulunmaktadır. Harflerin gözleri farklı renklerle, yazı boşlukları natüralist üslupta çiçek ve yapraklarla dolgulanmıştır. Bazı pencere üstlerinde ise bitkisel dekorlu çiniler bulunmaktadır.

Duvarlarda sonsuzluk fikri veren bitkisel kompozisyonlar içleri mavi-lacivert zeminli ve bitkisel dekorlu bordürlerle çevrelenmiştir. En üst sırada iri palmetli bir dizi tepelik

Yeni Cami'nin iç genel görünümü, Foto: Sinan Ceco, 2008.

oluşturulmuştur. Çinilerin alt sırasında yer alan karolarda beyaz zemin üzerine içleri bitkisel dolgulu mavi zeminli vazolardan çıkan lale ve karanfil demetleri yer almıştır. İki karonun birleşmesi ile tamamlanan serviler ile bu vazolu düzenleme alternatif olarak sıralanmıştır. Benzer çinileri mahfil katında bazı pencere alınlıklarında çinilerin en üstünde dökülmüş veya eksik kalan tepelik bordürünün tamamlanmasında ve son cemaat yerinde süpürgeliklerde de kullanılmıştır.

Son cemaat yerindeki çinilerin üstünde yer alan lacivert zemin üzerine beyaz harflerle celi sülüs hatlı kitabede harf gözleri firuze renkle dolgulanmıştır. Duvarları kaplayan çinilerde beyaz zemin üzerine lacivert, mavi, firuze, yeşil renklerin kullanıldığı bitkisel desenlerin hâkim olduğu görülmektedir. Kompozisyonlarda rumi, palmet, hatayi, karanfil, lale, rozet çiçekler, zambak, gül goncaları, yaprak ve bulut gibi motifler kullanılmıştır. Son cemaat yerindeki mihrap nişlerinin üzerinde bitkisel düzenlemeli çini karoların arasında kandil motifleri yer almıştır. Son cemaat yerindeki çinilerin bir kısmı üretimdeki kalite bozulması ve dış etkenler nedeniyle bozulmuştur.

Hünkâr mahfilinde yer alan çinilerde benzer renk ve motifler farklı kompozisyonlarda karşımıza çıkar. Duvar yüzeylerinde ve fil ayaklarının mahfile bakan kısımlarında en üste iri celi sülüs kitabe kuşağı mekânı çevrelemektedir. Harflerin gözleri firuze renkle, yazı boşlukları natüralist çiçeklerle dolgulanmıştır. Duvar yüzeylerinde panolar hâlinde yer alan kompozisyonlarda beyaz zemin üstüne farklı vazolardan çıkan çiçekler, iri kıvrımlı dallar ve bitkisel kompozisyonlar içinde şemseli düzenlemeler dilimli kemerler içinde ele alınmıştır. Kemer köşelikleri firuze zemin üzeri beyaz kıvrım dallı rumilerle dolgulanmıştır.

Camide çinilerin üst kısmında duvar yüzeyleri, kemerler, pandantifler, kubbe içleri tamamen kalem işleri ile süslenmiştir. Yenilenmiş olan bu kalem işlerinde klasik desenler bulunmaktadır. Stilize çiçekler, kıvrık dallar, madalyonlar, rumiler, sekiz köşeli yıldız motifleri kullanılmıştır. Yapıda

Yeni Cami'den bir detay, Foto: Sinan Ceco, 2008.

kapı ve pencere kanatlarında geometrik kompozisyonlu ahşap süsleme görülmektedir.

Camide hünkâr mahfili altındaki kemerlerde, harimi çevreleyen mahfil kemerlerinde, kapılarda, avlu revaklarında, avlunun pencere ve kapılarında, şadırvan kemerlerinde, avluda cami girişi önündeki zeminde renkli taşlar kullanılmıştır. Mihrap ve minberde taş üzerine bitkisel ve geometrik kompozisyonlar görülmektedir. Müezzin mahfilinde ve harimi çevreleyen mahfilin korkuluklarında ajurlu şebekeler vardır. Özellikle de hünkâr kasrı yanından camiye girişi sağlayan kapının tepeliklerindeki bitkisel süslemeler ile çifte vav kompozisyonu ve ajurlu şebekeleri çok itinalı bir işçiliğe sahiptir.

Hünkâr Kasrı ve Mahfili: Caminin güneydoğu köşesinde yer alan ve hünkâr mahfiline geçişi sağlayan hünkâr kasrı üç katlı olarak düzenlenmiştir. Alt ve orta kat kesme köfeki taşı, üst kat ise taş ve tuğlanın kullanıldığı almaşık örgülü duvarlara sahiptir. Caminin güneydoğusunda basık kemerli bir kapıdan geçilerek girilen kasrın uzun bir rampalı yolu bulunmaktadır. Altında uzun bir tonozlu koridoru bulunan kasrın Valide Sultan ve Padişah için ayrılan üst katında iki tane ocaklı oda ile bunların arasında tuvalet yer almaktadır. L şeklinde hol ve bir ara mekândan sonra mahfilin önündeki balkona buradan da mahfile geçilmektedir.

Hünkâr kasrında yoğun çini kaplamalar bulunmaktadır. Üst kata geçişi sağlayan kapının etrafında, içerdeki koridorun duvarlarında, hünkâr ve valide sultanın odalarında, bu iki oda arasındaki tuvalette, camiye geçişten önceki küçük mekânda ve camideki mahfile bağlantıyı sağlayan dış sofada zengin çini kompozisyonları vardır. Yapıdaki çinilerin bir kısmı yakın zamanda çalınmıştır.

Kompozisyonları oluşturan çiniler çoğunlukla beyaz zemin üzerine mavi renklerde olup lacivert, firuze, yeşil renklerde kullanılmıştır. Yer yer lacivert zemin üzerine beyazın hâkim olduğu kompozisyonlar da vardır. Çift sıralı olarak ele alınan panolarda farklı kompozisyonlardaki düzenlemeler yan yan sıralanmıştır. Koridor ve odalarda iki sıra pano arasında ve kapıların üstlerinde kartuşlar içinde ele alınan kitabeler yer almıştır. Bitkisel dekorlu panoların üst kısımları kemerli formda düzenlenmiş olup kemer köşe dolgularında çoğunlukla firuze zemin üzerinde beyaz bitkisel dolgular görülür. Bazı panolarda iri servi ağacı vardır. Hünkâr odasının bir duvarda yer alan çiçek açmış erik ağaçlı iki panodan biri Osmanlı devrinin sonlarında, diğeri ise yakın bir tarihte çalınmıştır. Odalardaki ocakların yaşmakları çini olup bitkisel desenlidir. Özellikle hünkâr odasında yer yer mercan kırmızılı çiniler bulunmaktadır. Koridordan odalara geçişi sağlayan iki kapıda kitabelerin üzerindeki alınlık düzenlemesinden biri mavi diğeri yeşilin hâkim olduğu benzer formlarıyla dikkati çeker. Bu alınlıkların üzerinde iri bitkisel motifli panoların kompozisyonları farklıdır. Koridordan camiye geçişi sağlayan kapı üzerinde-

Yeni Cami'den kubbe detayı, Foto: Sinan Ceco, 2008.

ki celi sülüs kitabeli alınlıkta bugün mevcut olmayıp yakın zamanda çalınmıştır. Zamanla yok olan bazı karoların yerine ithal çiniler ve taklit boyalı levhâlâr konulmuştur. Duvarlarda yer alan çini kitabelerin Hattat Teknecizade İbrahim tarafından yazılmış olduğu bilinmektedir. Kapı kanatları sedef kakmalı olup ahşap tavan, tonoz, kubbe, pencere çerçevelerinde ve ahşap paravanda zengin kalem işi süslemeler bulunmaktadır. Kasırda rampalı yola açılan ve balkonla ulaşılan bir orta kat bulunmaktadır. Burası valide sultan ve padişahın hizmetlileri için düzenlenmiş olmalıdır. Hünkâr Kasrı 2006-2009 yılları arasında esaslı bir tamir geçirmiştir.

Hünkâr kasrından geçilerek ulaşılan hünkâr mahfili camide mihrap duvarının sol tarafında yer almaktadır. Güneydoğudaki büyük paye ile duvarlar arasında yer alan mukarnas başlıklı altı sütun üzerinde kemerlerle taşınan hünkâr mahfili üst mahfilden şebekelerle ayrılmıştır. Mahfilde yer alan iki mihrap nişi ile duvar yüzeyleri üstte bir kitabe kuşağı bulunan çini panolarla kaplıdır. Ayrıca çini panoların ortasında renkli taş kakmalardan oluşan panolar vardır. Kapı ve pencere kanatlarında sedef kakmalar bulunmaktadır.

Arasta (Mısır Çarşısı): Yapıldığı dönemlerde Valide Çarşısı veya Yeni Çarşı isimleri ile anılan yapı XVIII. yüzyıl ortalarından itibaren Mısır Çarşısı adı ile tanınmıştır. Karşılıklı olarak dizilmiş dükkânların L şeklinde sıralanması ile oluşan çarşının kısa kolu kuzeyde yer almakta olup uzun kolu da kısa kolun batı uçundan güneye doğru uzanmaktadır. Sivri kemerlere oturan tonoz örtülü iki sokağın kesiştiği yerde üzeri çapraz tonoz ile örtülü dua meydanı bulunmaktadır. Uzun kolda karşılıklı 23, kısa kolda da 18'er dükkân vardır. Kolların kesişme yerinde de 6 dükkân bulunmakta olup çarşı içinde toplam 88 dükkân mevcuttur. Vaktiyle her biri iki bölümlü olan dükkânların arasındaki duvar kaldırılarak tek mekân hâline getirilmiştir. Kısa kolun kuzeye bakan cephesinde 18 adet dükkân daha var-

Rüstem Paşa Camii'nin minaresinden Yeni Cami ve çevresi, Foto: Sinan Ceco, 2008.

Yeni Camiden bir detay, Foto: Sinan Ceco, 2008.

dır. Bu dükkânlar ile bunların arkasındaki dükkânlar tonoz örtülü, diğer dükkânlar ise kubbe ile örtülüdür. Çarşıda her iki kolun uçlarında yer alan karşılıklı kapıların dışında uzun kolun ortasına yakın birer birimde de karşılıklı kapılar yer almaklardır. Dışarıya toplam altı kapı ile açılan çarşının iki kolunun uçlarında yer alan kapılar önde revaklı olarak düzenlenmiş olup üstlerinde kubbeler ve tonozlarla örtülü mekânlar oluşturulmuştur. Tahmis Sokağı'na açılan kapı da revaklı olup üzerinde mekân yoktur. 8 Mart 1688 yılındaki bir yangında Mısır Çarşısı'nın kuzeyinde dışarıda yer alan dükkânlar zarar görmüştür. 3 Ocak 1691 yılında ise gece çarşı içinde çıkan bir yangında dükkânlar büyük oranda tahrip olmuş sonra tamir edilmiştir. Zamanla harap olan yapı 1940-43 yılları arasındaki tamirde değişikliğe uğratılarak bugünkü hâline getirilmiştir.

Türbe: Caminin güneyinde çarşı ile cami arasında ayrı bir avlu duvarı içinde inşa edilmiştir. Kare planlı olan türbe kapı önünde ortada kubbe, yanlarda aynalı tonozla örtülü üç birimli bir revağa sahiptir. Üzeri tromplarla geçişi sağlanan ve dıştan sekizgen kasnaklı kubbe ile örtülü olan kare planlı yapı tıpkı Sultan I. Ahmet Türbesi'ndeki gibi kapının karşısında üzeri aynalı tonoz ile örtülü bir eyvan ile batıya doğru genişletilmiştir. Dıştan mermerle kaplı olan yapı altta dikdörtgen açıklıklı üstlerde sivri kemerli olarak düzenlenen üç sıra pencerelerle aydınlanmaktadır. Revakta ve içte ikinci sıra pencere altlarına kadar çinilerle kaplı olan yapıda çinilerin üstünde duvar yüzeyleri, tromplar ve kubbe içi kalem işi ile süslenmiştir. Yapıda Hatice Turhan Sultan, Sultan IV. Mehmet, Sultan II. Mustafa, Sultan III. Ahmet, Sultan I. Mahmut, Sultan III. Osman ile hanedan ailesinden çeşitli kişiler başta olmak üzere 44 kişi yatmaktadır. Türbenin kıble yönünde avlu içinde zamanla bir hazire oluşmuştur. Bu nedenle avlu duvarı üzerinde de çeşmeler ve hacet pencereleri yapılmıştır.

Darülkurra-Darülhadis: Türbenin batısında eyvana bitişik olarak yer alan bina kesme köfeki taşından inşa edilmiş olup kare planlı ve üzeri sekizgen kasnaklı kubbe ile örtülüdür. Çift sıra pencerelerle aydınlanan yapıda alt sırada ikişer dikdörtgen açıklıklı pencere, üst sırada ise türbeye bitişik cephe hariç üçer sivri kemerli pencere bulunmaktadır. Güneyde kıble yönünde cephe ortasında yer alan yuvarlak kemerli kapı açıklığı önünde iki ayağa oturan ahşap bir sakıfın vaktiyle var olduğu anlaşılmaktadır. Yapı yerleştirildiği yer itibarıyla Sultan Ahmet Külliyesi'ndeki darülkurrayla aynı düzendedir. Burada ders veren Vanî Mehmet Efendi'nin kızı Muharrem 1088 (Mart 1677) yılında ölünce buraya gömülmüş, daha sonra da bunu başka definler takip etmiş ve yapı asli fonksiyonunu kaybederek ***Havâtîn Türbesi*** adı ile anılmıştır. Bu türbede 17 sanduka mevcuttur. Bunlar Sultan Abdülmecit'in kızları, şehzadeleri, ikbal ve kadınefendiler ile Sultan Abdülaziz'in kızı Esma Sultan'ın oğlu Hasan Bedreddin Efendi'ye aittir. Yapının kuzeyine bitişik olarak eklenen kare planlı bir türbe daha vardır. Cedîd Havâtîn Türbesi diye tanınan bu yapı XIX. yüzyıl ilavesidir. Türbede 21 sanduka mevcuttur. Bunlar Sultan Sultan Abdülmecit, Abdülaziz ve II. Abdülhamit'in kızları ve şehzadeleri ile Sultan V. Murat'a aittir. Darülkurra XIX. yüzyılda tamir edilmiş ve geç devrin kalem işleri ile süslenmiştir. Son yıllardaki restorasyonda sıva altından türbedeki desenlere benzer kalem işlerinin izleri ortaya çıkarılmıştır.

Sebil ve Çeşme: Caminin güneyinde bugün ayrı bir ada üzerinde yer alan sebil ve çeşme tek kütle hâlinde ele alınmıştır, çeşme üzerinde yer alan kitabeden yapının H. 1074 (M.1663-64) yılında tamamlandığı anlaşılmaktadır. Mermerden yapılmış olan yapıda sebil dışa taşkın üç cepheli olarak düzenlenmiştir. Dört mermer sütun üzerinde mukarnas başlıklara oturan sivri kemerli cepheler başlıklar hizasında altları basık kemer şeklinde düzenlenen mermer levhâlârla ikiye bölünmüştür. Altta geometrik kompozisyonlu metal şebekelerde yedişer tane su verme açıklığı vardır. Sivri kemerler içinde bitkisel kompozisyonlu ajurlu taş şebekeler vardır. Dıştan geniş bir saçaklı çatı ile örtülü olan sebil içte sekiz kemer üzerine oturan kubbeyle örtülmüş olup duvarları çini ile kaplanmıştır.

Sebilin sağında yer alan çeşme iki renkli taşın alternatif kullanıldığı sivri kemerli bir niş şeklinde düzenlenmiş olup arkasında dikdörtgen planlı bir de haznesi vardır. Ayna taşı, kemer içi ve kemer köşe dolguları bitkisel süslemeler ve rozetlerle dekorlanmıştır. En üstte üç satır hâlinde on iki mısralık mermer kitabede sebil ve çeşmenin ebced hesabıyla 1074 (1663-64) olarak inşa yılı verilmiştir. Kitabe metni şöyledir:

Üm-i pür cûd-i Mehmet Han kim
Zâtıdır 'âlemde zü'l-kadr-i celîl

Fî sebîlillah bünyâd eyledi
Rah-i hakda böyle bir 'ala sebil

Teşnegân içün cinândan muttasıl
Akdı ol mîzâba âb-ı selsebîl

Kimseye olmaz müyesser dünyâda
Böyle çeşme böyle bir hayr-ı cemîl

Sa'y-ı meşhûr oluben Hak hazreti
Vire 'ukbâda ücürât-ı cezîl

Anın itmâmın görüp târîh içün
Dedi hatif "Keenne hayyen fî sebîl"

Sebil ve çeşme vaktiyle bitişiğinde bulunan mağazanın yanmasıyla tahrip olmuş ve 1906 yılında tamir edilmiştir. Sebilin içi Kütahya'da imal edilen sıratlı tekniğinde çiniler-

le süslenmiştir. Vaktiyle çeşmenin kitabesinin çini olduğu bilinmekte olup bahsi geçen yangında tahrip olduğu için Hattat Sami Efendi tarafından özgün metni yeniden yazılmış ve mermer üzerine hakkedilmiştir.

Kütüphane: Sultan III. Ahmet tarafından 1136-37 (1724-25) yıllarında türbenin önündeki revağın sağına bitişik olarak bir kütüphane yaptırmıştır. Taş-tuğla almaşık örgülü duvarlara sahip yapı kare planlı olup üzeri pandantiflerle geçişi sağlanan sekizgen kasnaklı basık bir kubbeyle örtülüdür. Kütüphanenin pandantiflerinde ve kubbesinde devrinden özgün kalem işleri mevcuttur.

Muvakkithane: Caminin güneyinde avlu duvarının köşesinde yer alan muvakkithane üzerindeki kitabeye göre 1228 (1813) yılında inşa edilmiştir. Kesme taş malzeme ile ele alınan yapı geniş saçaklı basık soğan kubbe ile örtülü olup üç bölümlüdür. Basık kemerli kapı ile geçilen giriş holü ana mekâna bağlanmaktadır. Ana mekândan doğu yöndeki küçük mekâna geçiş sağlanmıştır. Ortada kubbe altında yer alan ana mekân dışarıya dikdörtgen pencerelerle açılmaktadır. Cephe ortasında üstte oval form içinde Sultan II. Mahmut'un tuğrası, altta ise Şair Vasıf'ın iki sıra hâlinde on satırlık talik hatlı kitabesi yer almaktadır.

Bibliyografya

Kemal Altan, "Yeni Cami Mahfili ve Mimar (Hezarfen İbrahim)", Arkitekt, C.7, Sayı: 12, Yıl: 1937, s. 344-345
Celal Esad Arseven, Türk Sanatı Tarihi, İstanbul (tarih yok), s. 366-374
Oktay Aslanapa, Osmanlı Devri Mimarisi, İstanbul 1986, s.347-355
Afife Batur, Osmanlı Camilerinde Kemer Strüktür-Biçim İlişkileri Üzerine Bir Deneme (1300-1700), İstanbul 1974, s. 118-119
Gülberk Bilecik, "Gözden Kaçan Bir Kültür Mirasımız: Yeni Cami Muvakkithanesi", Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi, Sayı: 10, Yıl: 2006, Erzurum 2006, s.43-54
Muhittin Binan, Türk Saçak ve Kornişleri, İstanbul 1952, s.113-115
Mustafa Cezar, Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi, İstanbul 1985, s.184-185
Müjgan Cumbur, " Yeni Cami Kütüphanesi Kurulurken", Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni, C. 8, Sayı: 3-4, Ankara 1959, s. 3-5
Nusret Çam, Osmanlı Güneş Saatleri, Ankara 1990, s. 80-85
Ahmet Vefa Çobanoğlu – İsmail Orman, "İstanbul Camilerinde Çini", İstanbul'un Renkli Hazineleri Bizans Mozaiklerinden Osmanlı Çinilerine, İstanbul 2011, s. 154-165
M. Uğur Derman, "YeniCami Sebili'nin Kitâbesi", Lale, Sayı: 4, İstanbul 1986, s.14-17
Affan Egemen, İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri, İstanbul 1993, s. 368
Halil Ethem, Camilerimiz, İstanbul 1933, s.86-87;Ressam Hüsnü, Bedayi-i Asar-ı Osmaniye, İstanbul 1335, s.72-76
İsmail E. Erünsal, Türk Kütüphaneleri Tarihi II, Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri, Ankara 1988, s.81
Evliya Çelebi, Seyahatname, C.1, İstanbul 1314, s.302-304
Semavi Eyice, Istanbul Petit Guide a Travers les Monuments Byzantins et Turcs, İstanbul 1955, s.22
Semavi Eyice, "İstanbul Minareleri", Türk San'atı Araştırma ve İncelemeleri, C. I, İstanbul 1963, s.54-55
Godfrey Goodwin, A History of Ottoman Architecture, London 2003, s.340-343, 357-358
W. Grelot, A Late Voyage to Constantinople, London 1683, s. 223-226
Hüseyin Ayvansarayi, Hadikatü'l-Cevami, C. I, İstanbul 1281, s. 20-22
P.G. İnciciyan, XVIII. Asırda İstanbul, (Ter: H.D.Andreasyan), İstanbul 1976, s. 50
Mimar Kemalettin, "Yeni Cami Tamiratı ve Ebu'l-Fazl Medresesine Dair", Türk Yurdu, C. 3, İstanbul 1329 (1913/14), s. 186-191
İbrahim Hakkı Konyalı, "Yeni Cami Kapılarında Halka Bal Şerbeti Dağıtılırdı", Tarih Hazinesi, Sayı: 1, İstanbul 1950, s.21-23, 48
(İbrahim Hakkı Konyalı), İstanbul Abideleri, (Yedigün Neşriyat), İstanbul (tarih yok), s. 120-122
Doğan Kuban, Osmanlı Dinî Mimarisinde İç Mekân Teşekkülü, İstanbul 1958, s.41-43
Doğan Kuban, "Yeni Cami Külliyesi", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, C.7, İstanbul 1994, s. 464-467
Doğan Kuban, Osmanlı Mimarisi, İstanbul 2007, s.370-379
İzzet Kumbaracılar, İstanbul Sebilleri, İstanbul 1938, s. 27
Halim Baki Kunter, "Kitabelerimiz", Vakıflar Dergisi, Sayı: 2, Ankara 1942, 450-452
Zeynep Nayır, Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası (1609-1690), İstanbul 1975, s.135-168
Hakkı Önkal, Osmanlı Hanedan Türbeleri, Ankara 1992, s. 203-210
Tahsin Öz, İstanbul Camileri, C. 1, Ankara 1962, s.153-155
Gündüz Özdeş, Türk Çarşıları, İstanbul 1953, s. 35-36
Hamdi Peynircioğlu, İsmail Hakkı Aksoy, Kemal Özüdoğru, Eminönü-Süleymaniye-Unkapanı Bölgesinin Geoteknik Etüdü ve Yeni Cami Temellerinin İncelenmesi, İstanbul 1978
Şevket Rado, Türk Hattatları, İstanbul (t. y.), s. 106-107
Tülay Reyhanlı (Gencei), Osmanlılarda Külliye Mimarisinin Gelişmesi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü Doktora Tezi, İstanbul 1974, s.372-376
Metin Sözen ve diğerleri, Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan, İstanbul 1975, s.135-163
Selânikî Mustafa Efendi, Tarih-i Selânikî, (Haz: Mehmet İpşirli), İstanbul 1989, s.733-743, 761
Muzaffer Sudalı, Hünkâr Mahfilleri, İstanbul 1958, s.58-70
Haluk Şehsuvaroğlu, Asırlar Boyunca İstanbul, İstanbul (tarih yok), s.85-87, 205-208, 215
İbrahim Hilmi Tanışık, İstanbul Çeşmeleri, C. I, İstanbul 1943, s.158
Şehabeddin Tekindağ, "XVII. Yüzyıl Türk Sanat Eserlerinden Bir Âbide Yeni-Cami Külliyesi", Tarih Dergisi, sayı: 28-29, İstanbul 1975, s.167-191
Lucienne M. Thys-Şenocak, The Yeni Valide Mosque Complex in Eminönü, İstanbul (1597-1665), Pennsylvana 1994
Enver Tokay, İstanbul Şadırvanları, İstanbul 1952, s.15-16
Z.Hale Tokay, Osmanlı Külliyelerinin Temel Özellikleri ve Günümüz Ortamında Değerlendirilmesi, Mimar Sinan Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 1994, s.347-351
Ali Saim Ülgen, "Yeni Cami", Vakıflar Dergisi, Sayı: 2, Ankara 1942, s.387-397
Behçet Ünsal, "Türk Mimarisinin Şaheserlerinden Yeni Cami", Mimarlık, Sayı: 4, Ankara 1950, s. 24-27
Behçet Ünsal, "İstanbul Türbeleri Üzerine Stil Araştırması", Vakıflar Dergisi, Sayı: XVI, Ankara 1982, s. 86
A.Süheyl Ünver, "Osmanlı Türkleri İlim Tarihinde Muvakkithaneler, Atatürk Konferansları, Yıl: 1971-1972, C.V, Ankara 1975, s. 253
Erdem Yücel, "Yeni Cami Hünkâr Kasrı", Arkitekt, C. 35, Sayı: 320, İstanbul 1965, s.115-119
Erdem Yücel, "Yeni Cami Hünkâr Kasrı", Türk Yurdu, C.6, 3 (333. Sayı), Ankara 1967, s. 23-26
Erdem Yücel, "Yeni Cami Hünkâr Kasrı", Hayat Tarih Mecmuası, Yıl: 3, Sayı: 10, 1 Kasım 1967 İstanbul, s. 38-40
Erdem Yücel, "Yeni Cami Hünkâr Kasrı", Türkiyemiz, Sayı: 6, İstanbul 1972, s.16-27
Erdem Yücel, Yeni Cami Hünkâr Kasrı (TTOK yay), İstanbul (t.y.)
İstanbul Yeni Cami ve Hünkâr Kasrı, (y.y, t.y.)
Eminönü Camileri, İstanbul 1987, s.213-218
Tarihimizde Vakıf Kuran Kadınlar ve Hanım Sultan Vakfiyeleri, İstanbul 1990, s. 60-91
"Mısır Çarşısı", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, C. 5, İstanbul 1994, s.449-450
Ahmet Refik, "Valide Camilerinden Yeni Cami", Sayı: 2, Şubat 1981, s.49-54
E. Mamboury, "La palace d'Eminönü et les parages de Sirkeci", Ankara 16 ve 19 Aralık 1936 (Yeni Cami çevresinin istimlaki hk.)
E. Mamboury, "A travers le vieil Istanbul: La Yeni Cami et sa voûte", Ankara 31 Mart 1938 (DİA, XXVII, 551) (Yeni Cami Hünkâr Kasrı'nın yeni açılan meydanın biçimini bozduğu gerekçesiyle yıkılmak istenmesi hk.)

Yeni Cami'nin minberinden bir görünüm, Foto: Sinan Ceco, 2008.

Mısır Çarşısı, Foto: Sinan Ceco, 2008.

MISIR ÇARŞISI

Sinan CECO*

**Tarihçi, Yazar*

İstanbul'un sembolü olmuş mekânlarından birisi de Eminönü'nde Mısır Çarşısı olarak bilinen arastadır. 1663 yılında tamamlanan Mısır Çarşısı, esasen Yeni Cami Külliyesi'nin bir parçasıdır. Yapıldığı dönemlerde "Valide Çarşısı" veya "Yeni Çarşı" isimleri ile anılan yapı XVIII. yüzyıl ortalarından itibaren "Mısır Çarşısı" adı ile tanınmıştır. Bu isim burada satılan ürünlerin Mısır yoluyla gelmesinden ötürü verilmiştir.

Yeni Cami'nin yapımına 1597 yılında başlanmış fakat inşaat 1603'te durdurulmuştur. Sonraki yıllarda ise, bir cami yaptırmak isteyen Hatice Turhan Sultan, Yeni Cami'nin yarım kalan inşaatını görür ve bu camiyi tamamlamaya karar verir. Böylece 1597'de başlayıp 1603'te yarım kalan inşaat, Hatice Turhan Sultan'ın kişisel çabalarıyla 1663 yılında tamamlanmıştır. Cami ve külliyenin bir parçası olan çarşı, hassa başmimarı Mustafa Ağa tarafından tamamlanmıştır. Mısır Çarşısı, limana olan yakınlığı ve bir ticaret merkezinin tam ortasında bulunmasından dolayı hizmete girdiği günden itibaren cazibe merkezi olmuştur.

Karşılıklı olarak dizilmiş dükkânların L şeklinde sıralanması ile oluşan çarşının kısa kolu kuzeyde yer almakta olup uzun kolu da kısa kolun batı ucundan güneye doğru uzanmaktadır. Sivri kemerlere oturan tonoz örtülü iki sokağın kesiştiği yerde üzeri çapraz tonoz ile örtülü dua meydanı bulunmaktadır. Uzun kolda karşılıklı 23, kısa kolda da 18'er dükkân vardır. Kolların kesişme yerinde de 6 dükkân bulunmakta olup çarşı içinde toplam 88 dükkân mevcuttur. Vaktiyle her biri iki bölümlü olan dükkânların arasındaki duvar kaldırılarak tek mekân hâline getirilmiştir. Kısa kolun kuzeye bakan cephesinde 18 adet dükkân daha vardır. Bu dükkânlar ile bunların arkasındaki dükkânlar tonoz örtülü, diğer dükkânlar ise kubbe ile örtülüdür. Çarşıda her iki kolun uçlarında yer alan karşılıklı kapıların dışında uzun kolun ortasına yakın birer birimde de karşılıklı kapılar yer almaktadır. Dışarıya toplam altı kapı ile açılan çarşının iki kolunun uçlarında yer alan kapılar önde revaklı olarak dü-

Yeni Cami minaresinden Mısır Çarşısı, Foto: Sinan Ceco, 2008.

Mısır Çarşısı, Encümen Arşivi, 1943.

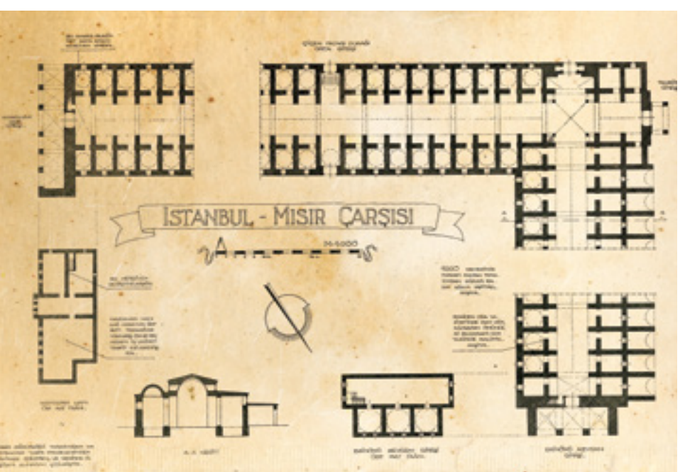

Mısır Çarşısı planı, Gündüz Özdeş, Türk Çarşıları, İst. 1953.

Mısır Çarşısı'nın bugün yerinde olmayan Balıkpazarı kapısındaki vav harfleri, Encümen Arşivi, 1943.

zenlenmiş olup üstlerinde kubbeler ve tonozlarla örtülü mekânlar oluşturulmuştur. Tahmis Sokağı'na açılan kapı da revaklı olup üzerinde mekân yoktur. 8 Mart 1688 yılındaki bir yangında Mısır Çarşısı'nın kuzeyinde dışarıda yer alan dükkânlar zarar görmüş, 3 Ocak 1691 yılında ise gece çarşı içinde çıkan bir yangında dükkânlar büyük zarar görmüş ve sonra da tamir edilmiştir. Zamanla harap olan yapı 1940-43 yılları arasındaki tamirde değişikliğe uğratılarak bugünkü hâline getirilmiştir.

Çarşı tamamlandıktan sonra aktar ve pamukçu esnaflarına tahsis edilmişti. Çarşı esnafı, toptan aldıkları baharatı halka ve diğer esnafa toptan veya perakende olarak satardı ki şehre giren her malın dağıtım hakkı belli esnaf grubuna veya çarşıya tahsis edilmişti. Mısır Çarşısı da baharat ürünlerinin yanı sıra şeker ve çiğ kahve dağıtımının yapıldığı mekândı. Çarşıda satılan ürünler arasında yer alan kahvenin kültürümüzdeki yeri ise çok başkadır. Dükkânlardan çiğ olarak alınan kahve kavurma, soğutma, öğütme ve pişirme gibi aşamalardan sonra servis edilirdi. Çiğ olarak alınan kahve çekirdekleri kahve kavurma tavasında esmerleşene kadar kavrulur, sonra ahşap kahve soğutucusunda soğutulurdu ve daha sonra da dibeklerde öğütülerek pişirilmeye hazır hâle getirilirdi ki buna "dibek kahvesi" denirdi. Fakat bu uygulama 19. yüzyılın sonlarına kadar devam edebilmiştir. Bu tarihten sonra Mehmet Efendi isminde bir esnaf, kahvenin kavurma, soğutma ve öğütme işlemlerini kendisi yaparak satış yapmaya başladı. Böylece çiğ olarak satılan kahve yerini, "kurukahve"ye bıraktı. Kurukahve kültürümüze o kadar yerleşti ki bugün bile Kurukahveci Mehmet Efendi'nin bulunduğu sokağın adı kahvenin kavrulup satıldığı yer anlamına gelen Tahmis Sokak'tır.

Mısır Çarşısı'nın derin bir baharat kokusunu yansıtan havası seyyahların da dikkatini cezbetmiş ve bunu farklı bir tecrübe olarak eserlerinde dile getirmişlerdir. Ünlü edebiyatçı Edmondo de Amicis ise eserinde Mısır Çarşısı'ndan şöyle bahsetmektedir:

"… İçeri girer girmez, insanın burnuna öyle keskin bir bitki kokusu çarpar ki, neredeyse gerisin geriye dönülür. Burası, Hindistan, Suriye, Mısır ve Arabistan'dan gelen her türlü baharatın toplanarak, odalıkların ellerini yüzlerini boyayan, evlere, hamamlara, ağızlara, sakallara ve yemeklere güzel kokular veren, asabi paşalara kuvvet kazandıran, bedbaht zevceleri yatıştıran, tiryakileri uyuşturan, muhteşem şehre hayal, sarhoşluk ve keyif dağıtan esansın hap, toz, merhem hâline döndüğü Mısır Çarşısı'dır. Çarşıda biraz yürüyünce insan sersemlemeye başlar ve hemen uzaklaşır oradan, fakat bu sıcak ve ağır havayla, sarhoş edici kokuların tesiri, açık havaya çıkınca bile bir müddet devam eder ve zihinde Şark'ın en mahrem ve manalı izlerinden biri olarak dipdiri kalır…"

Şark dünyasının renkli kültürünü yansıtan bu arasta, iki büyük yangın ile sarsılmıştır. Çarşıyı harap eden ilk yangın 1691 yılında meydana gelmiş ve bu yangında çarşıyı saran alevler dükkânlardaki ürünleri tamamen kullanılmaz hâle getirmiştir. Çarşıdaki ikinci büyük yangın ise 1940 yılında meydana gelmiş ve bu yangın sonrasında çarşı karakteristik yapısına dair bazı ödünler vermiştir. Yangından sonra İstanbul Belediyesi çarşıda restorasyona başlamış ve

Mısır Çarşısı'nın farklı cephelerden fotoğrafları, Encümen Arşivi, 1941-43.

1943'te de çalışmalar tamamlamıştır. Fakat bu yapılan restorasyon çalışmasıyla yapıda çeşitli değişikliklere gidilmiştir. Evvelce esnaf grubunu aktarların oluşturduğu Mısır Çarşısı bu tarihten sonra çok çeşitli esnaf gruplarını bünyesinde barındırmaya başlamıştır. Fakat bu esnaf çeşitliliğine rağmen Mısır Çarşısı hâla kırktan ziyade baharatın bulunduğu, Şark'a dair derin izler uyandıran bir çarşı olarak İstanbul'un renkli yelpazesindeki yerini korumaktadır.

Kaynakça:

Doğan Kuban, İstanbul Bir Kent Tarihi, İst. 1996.
Edmondo de Amicis, İstanbul (1874), Ank. 2006.
Eremya Çelebi Kömürciyan, İstanbul Tarihi, İst. 1988.
Gündüz Özdeş, Türk Çarşıları, İst. 1953.
Philip Mansel, Konstantiniyye, İst 2008.
Semavi Eyice, Tarih Boyunca İstanbul, İst. 2006.
Turhan Baytop, "Mısır Çarşısı", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, C: 5, İstanbul 1994, s. 449-450.

Galata Köprüsü ve Eminönü kayıkçıları, Sébah-Joaillier 1900, Alman Arkeoloji Enstitüsü Nr: 9710.

EMİNÖNÜ KAYIKÇILARI

1802 Tarihli Sayım Defterine Göre Eminönü-Fatih'te İskele, Kayıklar ve Kayıkçı Esnafının Dağılımı

Mehmet MAZAK*

**Tarihçi, Yazar*

Boğaziçi ve Haliç'te modern motorlu ulaşım vasıtalarının olmadığı dönemlerde, ulaşım vasıtası olarak kayıklar kullanılmaktaydı. Bu durum özellikle Osmanlı Devleti zamanında önemli gelişmeler kaydetmiş, kayıkçılık ve kayıkçı esnafı başlı başına bir teşkilat hâlini almıştır. İstanbul'un fethini müteakip yeni yerleşim mahallelerinin oluşması, nüfusun artması ve İstanbul'un başkent olmasıyla insanların ulaşım hizmetini gören kayık trafiği hızlanmıştır. Boğaziçi ve Haliç çevresindeki semtler ve sarayın olduğu yarımada arasındaki mekânlar arası insan nakliyatını kayıklar sağlamakta idi. İstanbul bir cazibe merkezi, Boğaziçi ve Haliç'te işleyen kayıklar da cazibe merkezinin incisiydi. Bu çalışmamız ile Payitaht-ı Ruy-u Zemin Tarihî Yarımada'nın deniz ile hemhâl oluşunu ve dönemin en modern ulaşım vasıtası olan kayıkların genel durumunu, iskeleleri, kayıkları ve kayıkçılar hakkında bilgiler sunacağız.

Eminönü, şehrin yöneten yeri ve ticaretin kalbi olması dolayısıyla tarih boyunca önemini hep korumuştur. Şehrin kalbi olan Eminönü ile diğer semtlerin iletişim ve ulaşımını yüz yıllarca kayıklar sağlamıştır. Biz burada kayıklar hakkında bilgiler vereceğiz ve daha sonra Tarihî Yarımada'nın iskele ve kayıklarını anlatacağız.

Kayık Nedir?

Kayık, suyun üzerinde kayıp giden küçük tekne olarak tasvir edilmektedir. Ülkelerine göre değişen modelleri olduğu gibi, yelkenli ve yelkensiz tipleri de bulunmaktadır.[1] Kayık dediğimiz, insanı su üzerinde kaydırıp götüren taşıt, bu biçimi ve yapısı ile sadece İstanbul'da doğmuş, bu mavi

sular üzerinde gelişmiş ve yüzyıllarca bu ağaçlar, kubbe ve minareler ve renkli tahta evler diyarında, deniz üstünde bir kuş gibi uçarak, gönülleri fethedip durmuştur. Halis bir Türkçe olan "kayık", kaymak fiilindendir. Öbür bütün isimler, kayığın kullanılış yerleri ve sahiplerine göre şekillenen ayrı hususiyetlerden doğmuştur. Hâlbuki kayık, belirli bir cins ve tür ismi olmayıp şehir sularında, insan ve eşya taşıyan, küçük ölçekli ulaşım vasıtalarının hepsinin genel adıdır.[2] Kayık, halkın kendiliğinden bulduğu ve türettiği, som Türkçe bir isimdir.

İstanbul'da Kayıkların Asırlara Göre Sayıları

XVI. yüzyıl sonlarında Haliç, Boğaziçi, Üsküdar ve Marmara sahillerinde 21 iskele olduğu tespit edilmesine rağmen, kaç kayık ve kayıkçı olduğu bilinmemektedir. Bu nedenle XVI. yüzyıldaki kayık adedinî kesin olarak bilemiyoruz. XVII. yüzyılın ünlü gezgini Evliya Çelebi; 800 mavnacı neferâtı olduğunu belirtir. Evliya Çelebi, 2000 kayık ve 7000 kayıkçı; peremecilerin 8000 ve pereme sayısının 4613 olduğunu belirtir. Burada kayıklar ile peremeleri ve mavnayı ayrı ayrı zikretmektedir. 1667 yılında İstanbul'da mevcut kayık sayısı 1366'dır. Aynı tarihte mavna sayısı ise 68'dir. Bu 1366 kayıktan 577'si askerî, 789'u ise reaya'ya ait kayıklardır. Evliya Çelebi'nin eserinde belirtildiği gibi burada da peremeler ile kayıklar ayrı ayrı kaydedilmiştir. 1366 kayıktan 52'si peremedir. Evliya Çelebi'nin XVII. yüzyılda İstanbul'da bulunduğunu söylediği pereme sayısı 4613'tür ve kayıklar bu sayıya dâhil değildir. 1677'deki toplam kayık sayısının 1366 olması bu rakamın oldukça yüksek tutulduğunu göstermektedir.[3] Bu tarihteki pereme sayısının 52 olduğunu görüyoruz. XVI. yüzyılın en yaygın deniz ulaşım vasıtası olan peremenin yerini yavaş yavaş başka cins kayıkların aldığını görmekteyiz.

1677 tarihli sayım sonucu

	Mavna	Askerî	Reayaya ait	Kayık	Pereme
		577	789	1314	52
Genel Toplam	68	1366			

1728 yılında ise 2504 kayık olduğu anlaşılıyor. Bunların 321'i gayrimüslimlerde, 2183'ü ise Müslümanların elinde bulunuyordu. Bunların 2483'ü piyade kayıklarıdır. Üsküdar büyük iskeledeki kayıkların 111'i nöbet piyadesi, 133'ü küçük piyade, 39'u at kayığı, 15'i ise ateş kayığıdır.

1728 yılı sayım defteri balıkçı kayıkları, orta kayığı, mavnalar olduğu hâlde Nejdet Ertuğ Bey bunları kayık nevinden kabul etmediği için saymamıştır.

1728 Sayımı Sonucu

	Sahib-i Gayrimüslim	Sahib-i İslam
	321	2183
Genel Toplam	2504	

1802 yılında İstanbul genelinde kayık ve kayıkçı sayıları ise şöyledir. Toplam kayıkçı sayısı 6500'dür. Bunların 1349'u gayrimüslim, 5151'i Müslüman'dır. Bu 6500 kayıkçıdan 1445'i ise aylakçıdır. 4 aylakçıların 269'u gayrimüslim, 902'si Müslüman'dır. 1802 sayımına göre İstanbul'da toplam kayık sayısı 4245'tir. Bunların 864'ü gayrimüslim elinde 3381'i ise Müslüman elindedir.

1802 sayımı sonucu

KAYIKÇILAR		AYLAKÇILAR*		KAYIK ADEDİ	
Gayri Müslim	İslam	Gayri Müslim	İslam	Gayri Müslim	İslam
1349	5151	269	902	864	3381
6500		1445		4245	
Genel Toplam					

İstanbul'un fethinden sonra yeni kurulan yerleşim mahalleri ve eski yerleşim yerleri arasındaki ulaşım, genellikle deniz yolundan, kayıklar vasıtasıyla sağlanıyordu. İstanbul genelinde gün geçtikçe iskeleler çoğalmaktaydı. XVI. yüzyılın sonu itibarıyla baktığımızda 39 tane iskelenin mevcut olduğunu görmekteyiz. XVII. yüzyılda iskele adedinîn hızla çoğaldığına şahit oluyoruz. Çünkü yeni yerleşim mahalleri çoğalmış, nüfus artmasıyla insanların günlük hareketleri çoğalmış, mahallerin ihtiyaçları deniz nakliyatı ile sağlanmaya çalışılmıştır. Arz-talep sonucundan dolayı XVII. yüzyılda hemen hemen denize kıyısı olan her semtte bir iskele yaptırılmış desek fazla abartılı olmasa gerek. Bu yüzyılda iskele sayısının 77 olduğunu görmekteyiz. XVI. yüzyılda karşımıza çıkan iskeleler eski yerleşim yerlerinin iskeleleri olduğu hâlde XVII. yüzyıldan itibaren yapılan iskeleler yeni semtleri de içine almaktadır. Boğaziçi'nin muhtelif yerlerinde kurulmuş mahallelerin iskeleleri bulunuyordu. Hiç kuşkusuz XVIII. yüzyılda iskele sayısı daha da artmıştı.

Kayıkçı Esnafının İdari ve Hukuki Yapısı

Kayıkçı esnafı, tüm esnaf grupları arasında en fazla sayıda ve en dikkat çekici olan grubu oluşturmakta ve diğer esnaf grupları arasında hizmet sunan bir grup olarak ayrılmaktaydı. Her kayık bir iskeleye bağlı olup, bağlı olduğu iskeleye ait yük ve yolcuyu taşımak mecburiyetindeydi. Bağlı olmadığı iskeleden yolcu ve yük almak, o iskelenin hasılatının düşmesine sebep olacağı için tam bir kaideye bağlanmıştı.[5] Bu konuyla ilgili olarak Mudanya-İstanbul arasında çalışan kayıkların gümrük emini Hasan Çavuş'un izni ve mühürlü tezkiresini almadan hiçbir iskeleden adam almamıştır. Başka iskeleden yük ve yolcu alma hususu gümrük emininin izni ve bu izni havi yazı gümrük emininin mührü ile mühürlendikten sonra mümkün olabilmekte idi.[6]

Kayıkçılar, Kartpostal, Atatürk Kitaplığı, Krt_4847.

Kayıkçılık yapan kimsenin meslek ehli olup bir yere kefilli olarak bağlı olması gerekmekteydi. "Baş başa bağlı, baş da başa" düsturuyla her kayıkçı muhakkak birine bağlı olmak zorundaydı. Bütün esnaf gruplarının bir piri vardır. Kayıkçı esnafının piri de Hz. Nuh (A.S) idi. Herhangi bir iskelede kayıkçılar birbirine kefil olur, o iskelenin kethüdası da tamamına kefil olmakta; iskele kethüdalarına da başkethüda kefil olmakta idi.[7]

Kethüdasız iskele bulunmazdı. Çünkü kethüdasız iskelelerde nizamın uygulanması mümkün değildir. Bir iskelenin kethüdası üzerinde olmayan başka bir iskelenin faaliyetine müdahale edemezdi. İskelelerde kefilsiz kimse çalıştırılmaz, kethüdanın kontrolünde düzen sağlanırdı. İskeleler her ay bir kere bostancı ocağı yazıcısı tarafından yoklanıp, kefilsiz kayıkçıların olup olmadığı kontrol edilir, fazla adam olduğu takdirde kim olduğu, ne suretle girdiği araştırılırdı.[8]

Kayıkçı Esnafının Hiyerarşik Düzeni

Kayıkçı esnafının kendi aralarındaki yetki ve sorumluluğu bakımından diğer esnaf grupları gibi hiyerarşik bir düzeni vardır. Bu düzenin sıralaması şöyledir:

- Başkethüda
- İskele kethüdaları
- Kethüda vekilleri
- Bölükbaşılar
- Usta veya ihtiyarlar
- Sıradan kayıkçılar
- Şâkirdler
- Aylakçılar[9]

İskele Kethüdalarının Görev ve Sorumlulukları

Kethüdalar mensup oldukları iskelenin idari, hukuki ve sosyal açılardan bütün meselelerde yegâne sorumludurlar. Kayıkların işletilmesinde meydana gelecek problemleri halletmek, düzeni sağlamak, usul ve nizamın korunmasını sağlamak, iskele kethüdalarının temel görevleridir. Ayrıca kethüdalar iskelelerdeki nöbet usulünün tatbikini de sağlarlardı. Herhangi bir iskelede görev yapan kethüda, bütün kayıkçıların amiridir. Görevli oldukları iskeleye yabancı kayıkların sokulmasını engellemek, iskelesindeki kayıkçılardan herhangi biri ölmedikçe başka kayıkçı almamak, iskele nizamlarını bozup halkı zorla kayığına bindirmek gibi usulsüz davrananların cezalandırılmasını sağlamak da iskele kethüdasının görevleri arasındadır.[10] İskele kethüdasının tayini için bu isteğin arzı gerekir. Kethüdalık isteğinin divana iletilmesiyle, ilgili kalemden kaydı çıkarılır veya uygun görülürse, ruus tezkiresi yazılarak, tezkiresini götüren şahıs berat için belli bir harç ödedikten sonra beratını alırdı. Bu berat onun vazifesinin tapu senedi hükmündeydi.

02 Nisan 1802 Tarihli Kayıkçı Esnafı Sayım Defteri'ne Göre Eminönü-Fatih'te Kayıkçı Esnafının Genel Durumu

Kayıkçı, Kayık Adedi Ve İskelelerin Genel Durumu

02 Nisan 1802 tarihli kayıkçı esnafı sayım defteri, İstanbul genelindeki 110 iskeledeki kayıkçıların ve kayıkların yekûnunu vermektedir. İskeleler teferruatlı olarak kaydedilmiştir. Bir iskeleyi ele aldığımızda, müslim, reâya olarak ayrıldığı gibi, reâyaların da Yahudi ve Hristiyan olarak belirtilmesi ki Hristiyanların çoğunluğunu Ermeni ve Rumlar teşkil ediyor- defterin kıymetini arttırıyordu. Ayrıca aylakçılar da, mensup oldukları dinlere göre ayrı ayrı kaydedilmiştir. Yine, esnafın köken olarak hangi şehirden, hangi semtten olduklarını isimlerinin önündeki kayıttan anlayabiliyoruz. Gördüğümüz o ki, Anadolu'nun bir şehrinden gelen esnaf hemşehrilerini de getirerek aynı iskelede

Galata Köprüsü ve Eminönü sahili, Sébah-Joaillier 1900, Alman Arkeoloji Enstitüsü Nr: 9443.

çalışmaya başlıyordu. Aynı memlekete mensup insanlar aynı iskelede toplanmışlardır.

Tarihî Yarımada Eminönü – Fatih'te 1802 Tarihinde Kayık ve Kayıkçılar

02 Nisan 1802 tarihli İstanbul genelinde yapılan kayıkçı esnafı sayım defterine göre, Tarihî Yarımada'da 24 kayıkçı iskelesi bulunmaktaydı. İstanbul'un genelinde aynı tarihte 110 iskele olduğu düşünüldüğünde bu sayı çok ciddi bir rakamdır. Tarihî Yarımada'nın hemen hemen deniz kıyısına semti olan her yerinde bir iskele olduğu anlaşılmaktadır.

1802 Tarihli Muallim Cevdet Yazmaları, Kayıkçı Esnafı Sayım Defteri nr. B. 8'de Tarihî Yarımada Eminönü-Fatih genelindeki iskeleler şunlardır:

- Bahçekapı İskelesi (Mahmut Reis Kayıkhanesi)
- Bahçekapı Kayıkhane-i sani İbrahim Reis Kayıkhanesi
- Bahçekapı Kayıkhane-i sani İbrahim Reis Kayıkhanesi
- Bab-ı Bahçekapı İskelesi
- Tulumba İskelesi
- İstanbul Ağası İskelesi
- Salhane İskelesi
- Eminönü İskelesi
- Gümrük İskelesi
- Haliç İskelesi
- Odun (Hatap) İskelesi
- Sebzehane İskelesi
- Kapan-ı Dakik İskelesi
- Cebe Ali İskelesi
- Bab-ı Cedit İskelesi
- Fener İskelesi
- Balat İskelesi
- Defterdar İskelesi
- Samatya İskelesi
- Davut Paşa İskelesi
- Bab-ı Cedid Taşu İskelesi
- Kumkapu İskelesi
- Çatladıkapı İskelesi
- Ahırkapı İskelesi

02 Nisan 1802 tarihli İstanbul genelinde yapılan kayıkçı esnafı sayım defterine göre Tarihî Yarımada'daki 24 iskelede görev yapan kayıkçı sayısı 1125 kişiden oluşmaktaydı. Başka bir ifade ile bugünkü Fatih ilçesinde 1125 kayıkçı esnafı ilçenin diğer semtler ile iletişim ve ulaşımını sağlamaktaydı. Fatih ilçesinde görev yapan 1125 kayıkçıdan 194'si gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarından oluşurken, 931 kişi ise Müslüman vatandaşlardan oluşmaktaydı.

Tarihî Yarımada'daki iskelelere ait, İstanbul semtleri arasında Boğaziçi ve Haliç sularında işleyen bu dönemdeki kayık sayısı toplam olarak 880 adettir. Bu 880 adet kayığın 174 adeti gayrimüslim vatandaşlarımızın, geriye kalan 706 adedi ise Müslüman Osmanlı vatandaşları tarafından işletilmekteydi.

Tarihî Yarımada Fatih semtlerindeki iskelelerin 14'ünde çalışan kayık ve kayıkçıların tamamı Müslümanlardan oluşmaktaydı. Haliç İskelesi, Odun (Hatap) İskelesi, Cebe Ali İskelesi, Bab-ı Cedit İskelesi, Fener İskelesi, Balat İskelesi, Defterdar İskelesi, Samatya İskelesi, Bab-ı Cedid Taşu İskelesi, Ahırkapı İskelesi'nde ise gayrimüslimler ile birlikte karışık çalışılıyordu. İskelede çalışanların tamamı gayrimüslim olsa bile iskele kethüdası gayrimüslim yapılmıyordu.

Tarihî Yarımada Eminönü – Fatih semtlerindeki iskele, kayık ve kayıkçılar 1802 yılındaki sayıma göre değerlendirdiğimizde o günün şartlarında İstanbul'un genelindeki sayımlara göre yaklaşık olarak yüzde yirmilere tekabül eden bir orana sahip olduğunu görmekteyiz. 19. yüzyılın başında yerleşim Marmara'da Rumeli tarafında Küçük Çekmece Gölü'ne kadar, Anadolu yakasında Bostancı'ya kadar ve Boğaziçi'nde Rumeli Kavağı ve Anadolu Kavağı'na kadar genişlemiş bulunmaktadır. Bu kadar geniş bir coğrafyaya hizmet veren iskele ve kayıkçı oranlarının yüzde yirmi seviyesinde Tarihî Yarımada Fatih topraklarında hizmet vermesi günün şartları göz önüne alındığında çok gelişmiş bir deniz ulaşımının olduğunu bizlere göstermektedir.

Dipnotlar

[1] Şemseddin Sami, Kamûs-ı Türki, İstanbul 1989, s. 1045.
[2] Çelik Gülersoy, Kayıklar, İstanbul 1983, s. 7-13.
[3] Nejdet Ertuğ, Osmanlı Ulaşım Sisteminde Kayıkçılık, İ.Ü.İ.F. Doktora Tezi, İstanbul 1995, s. 177: Ayrıca bkz. BOA. KK. 7425
[4] Aylakçı: İşsiz, güçsüz boşta gezen demek olup aylakçı, boşta olup muvakkaten iş tutan gündelikçi demektir. (Lehçe-i Osmânî): İsmail Hakkı Uzunçarşılı, (age.), s. 434.
[5] Kayıkçı esnafının ticaret erbabı arasında önemli bir yer işgal ettiğine dair ön. bil. bkz. Cengiz Orhonlu, "Osmanlı Türkleri Devrinde İstanbul'da Kayıkçılık ve Kayık İşletmeciliği", TD, sayı: 21, s. 109-134
[6] Belgede bu konuda şu ifadeler bulunmaktadır: "... Mahrûsa-i İstanbul'da ve Mudanya'da iskele emîni ma'rifeti ve tezkiresi olmadın hâriç yerlerde âdem aldırmamak emr-i Ferman buyurdum ki..." BOA, MD. 69, s. 144, h. 286, Fi 3 Ca 1000 (16 Şubat 1592).
[7] Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet Yazmaları, 1802 Tarihli Kayıkçı Esnafı Sayım Defteri, B. 8.
[8] Cengiz Orhonlu, a.g.m., s. 109-134.
[9] Nejdet Ertuğ, Osmanlı Ulaşım Sisteminde Kayıkçılık, Doktora Tezi, İstanbul 1995, s. 7.
[10] Nejdet Ertuğ, (agt.), s. 12.

Yeni Cami ve kayıklar, Kartpostal, Önder Kaya Arşivi.

Karaköy'den Galata Köprüsü, Sébah-Joaillier 1900, Alman Arkeoloji Enstitüsü Nr: 9437.

GALATA KÖPRÜLERİ

Sinan CECO*

*Tarihçi, Yazar

İstanbul'un Tarihî Yarımadası'nı, en yakın kara parçası olan Galata'ya bağlama fikri ve ihtiyacı, neredeyse kentin kurulduğu dönemlerde ortaya çıkmıştır. Bu ihtiyaca yönelik üretilen ilk projenin, Bizans İmparatoru I. Iustinanus (527-565) devrinde hayata geçirildiği rivayet edilmektedir. Söz konusu köprüye dair somut verilerin bulunmaması, köprünün güzergâhına dair net bilgilerin verilememesine neden olmaktadır. Buna göre köprünün, günümüzdeki Eyüp ile Sütlüce arasına kurulduğu tahmin edilmektedir. Bizans İmparatorluğu devrinde Haliç üzerine başka bir köprü kurulup kurulmadığı ise kaynaklarda bulunmamaktadır.

Haliç üzerine kurulan bir sonraki köprü, Osmanlı hükümdarı Sultan II. Mehmet'in (1451-1481) İstanbul kuşatması sırasında kurulmuştur. Kuşatma sırasında Haliç'in ağzı zincirle kapatıldığından, Fatih donanmasından 67 parça gemiyi Galata sırtlarından kaydırarak Haliç'e indirmiş ve bu sırada Balat semti ile karşı sahili birbirine bağlayan köprü tamamlanabilmişti. Karadan indirilen gemilerin, kuşatma sırasındaki en önemli vazifeleri de kurulan bu köprünün korunması olmuştur.

Kasımpaşa'dan Unkapanı Köprüsü, Thomas Allom, Constantinople Ancienne et la Moderne, London 1840.

Böylece kara askerleri, Galata'dan karşı sahile kolaylıkla geçebilecekti. Fatih devrinin iki önemli tarihçisi Tursun Beg ve Kritovulos kitaplarında bu konuya ayrı ayrı yer vermişlerdir. Genişliğinin yan yana beş kişinin geçebileceği şeklinde olduğu rivayet edilen köprü, aslı Paris'te bulunan bir minyatürde de görülebilmektedir.

Fetihten sonra Leonardo da Vinci'nin de hayata geçmemiş bir Haliç Köprüsü projesi vardır. Fakat Haliç'te yapılmış ilk kalıcı köprü, Sultan II. Mahmut (1808-1839) devrinde inşa edilmiştir.

Sultan II. Mehmet'in Haliç'e kurdurduğu köprü, aslı Paris'te National Bibliotheque'de bulunan, Bertrandon de la Broquiere'nin seyahatnamesinde, görülebilmektedir.

İstanbul'un özel bir ulaşım sorunu olduğuna kanaat getirilen II. Mahmut devri, Osmanlı İmparatorluğu için birçok sorunun ve çözüm arayışlarının yaşandığı dönem olarak zihinlerde yer bulmuştur. İstanbul ise bir başkent olarak bu sorunların da merkezinde yer almıştır. Ortaya çıkan ulaşım sorunu da bunlardan biridir.

Sultan II. Mahmut, Topkapı Sarayı'nda son derece olumsuz hadiselere tanıklık ettiğinden (amcazadesi III. Selim'in katledilişine tanıklık etmesi ve kendisinin de ölümden dönmesi gibi), kendisine bu olumsuzlukları hatırlatan olaylardan ve mekânlardan uzaklaşmayı tercih etmiştir. Bu nedenle II. Mahmut, daha önceleri yaz aylarında kullanılan sarayları daha sık kullanmaya başladı ve saraylara yenilerini de ekleyerek devletin idare merkezini Boğaziçi'ne taşıdı (Beşiktaş Sahil Sarayı, ahşap Çerağan Sarayı ve ahşap Beylerbeyi Sarayı bu kompleks yapıyı teşkil etmiştir). Fakat devletin idare merkezinin Beşiktaş'a taşınması, şehrin kuzeye doğru büyümesine neden oldu. Daha önceleri ağırlıklı olarak köylerden ve sayfiye yerlerinden oluşan bölgeler hızla gelişmeye başladı ve bu gelişim doğrultusunda bölgenin nüfusu da arttı. Söz konusu bölge ile şehrin merkezi -suriçi- arasındaki tek ulaşım aracı ise deniz taşıtlarıydı.

Özellikle tüm nazırlıkların Eminönü bölgesinde oluşu devletin idare merkezi ile bakanlıklar arasındaki ulaşımın deniz taşıtlarıyla gerçekleşmesine neden olmuştu. Ayrıca hava koşullarının elverişsiz olduğu zamanlarda deniz ulaşımı da zorlaşıyordu. Bu nedenle, gerek II. Mahmut'un Cuma selamlıkları gibi suriçindeki önemli törenlere kolaylıkla katılabilmesi için gerekse Bab-ı Âli ile sarayın iletişimini kolaylaştırmak için 1836 yılında bir köprü inşa edildi. Unkapanı ile Azapkapı arasında ahşaptan imal edilen bu köprüden geçişlerin ücretsiz olması nedeniyle köprü, Hayratiye Köprüsü ismiyle anılmıştır.

Şehrin kuzeye doğru büyümesinin devam etmesiyle özellikle Karaköy önemli bir merkez hâline gelmiş ve Karaköy ile Eminönü'nü bağlayan bir köprüye ihtiyaç duyulmuştu. İki semtin insanlarının ulaşımını kolaylaştırmak için 1845 yılında, Bezmialem Valide Sultan, ahşap bir köprü yaptırmıştır. Valide Sultan'ın yaptırdığı köprü 18 yıl kadar hizmet vermiş ve 1863 yılında sökülerek yerine yenisi inşa edilmiştir. Yine ahşap malzemeden inşa edilen bu köprüyü yenilemek için ise 1870 yılında çalışmalara başlanmıştır. Yeni köprünün demirden inşa edilmesine karar verilmiş ve bunun için Fransız bir şirket ile anlaşma sağlanmıştı. Bu sırada, Unkapanı ile Azapkapı arasındaki köprünün de yenilenmesi düşünülmüş ve bunun için de bir İngiliz şirket ile anlaşma sağlanmıştı. Ancak 1870 yılında Fransa ile Almanya arasında çıkan savaş, Babıâli 'nin tüm planlarını altüst etti. Savaş nedeniyle Fransa'da tüm mali işlemlerin iptal edilmesiyle Fransız şirketin sözleşmesi de feshedilmişti. İptal edilen Galata Köprüsü işi için Unkapanı Köprüsü'nü inşa edecek olan İngiliz şirket ile anlaşıldı. Buna göre İngiliz şirket, Unkapanı Köprüsü yerine 14 metre genişliğinde 480 metre uzunluğunda demir bir Galata Köprüsü inşa etmiştir. İngiliz şirketin inşa ettiği köprü, 1875-1912 yılları arasında hizmet vermiştir.

1912 yılına gelindiğinde Galata Köprüsü'nün yenilenmesi gündeme gelmiş ve köprü sökülmüştür. Bu sırada Unkapanı ile Azapkapı arasındaki köprü son derece bakımsız olduğundan Eminönü'nden sökülen Galata Köprüsü, Unkapanı ile Azapkapı arasına kurulmuştur (Unkapanı'na kurulan bu köprü cumhuriyetin ilk yıllarında gördüğü tamire rağmen kullanılmaz hâle gelerek, 1936'da sökülmüş ve bir Fransız şirketinden yeni bir köprü yapması istenmiştir).

1870'de inşaatına başlanan Galata Köprüsü ile 1863 tarihli Galata Köprüsü aynı karede, 1870'ler, İÜK, Nr: 90763-0005.

Karaköy ile Eminönü arasında kurulacak olan köprü için

Unkapanı Köprüsü ve Azapkapı Sokullu Camii, Sébah-Joaillier 1900, Alman Arkeoloji Enstitüsü, Nr: 9444.

Alman bir şirket ile anlaşma sağlanmıştır. Köprü için Haliç-Sütlüce'de bir tersane kurulmuş ve Alman şirket, köprüyü burada imal etmiştir. İmal edilen köprü parçaları bir tekne yardımıyla çekilerek Eminönü'nde birleştirilmiştir. Bu şekilde tamamlanan köprünün açılışı, 27 Nisan 1912'de yapılmıştır. Bu yeni köprünün altında dükkânlar ve gazinolar bulunuyordu. Üzerinden tramvayın da geçtiği köprüden yaya geçişleri ise ücrete tabiydi. 1930'lu yıllara gelindiğinde bu ücret uygulamasından vazgeçilmiş ve köprüden geçişler ücretsiz hâle getirilmiştir.

1912 yılında hizmete açılan dördüncü Galata Köprüsü, 1990 yılına kadar kullanılmıştır. 1990 yılında yerinden sökülen köprü, Sütlüce-Ayvansaray arasına kurulmuştur.

Yeni yapılan beşinci Galata Köprüsü ise 1991 yılında açılmıştır. Bu yeni köprü, çağa daha uygun olarak inşa edilmiş ve gerek Boğaz akıntısının Haliç'in iç kısımlarına girebilmesi için gerekse köprünün sarsıntısından dolayı Yeni Cami'nin temellerinin zarar görmemesi için eski köprünün bulunduğu yerden yaklaşık 50 metre kadar Haliç'in iç kısmına inşa edilmiştir.

1912 yılında inşa edilen Galata Köprüsü'nün inşaat başlangıcı (Karaköy'den), Man 1912, Alman Arkeoloji Enstitüsü Nr: R 27832.

1

2

3

1- 1912 yılında kurulan Galata Köprüsü, Eyüp ile Sütlüce arasında, tersanelerde inşa edilmiş ve daha sonra Eminönü ile Karaköy arasına kurulmuştur. Bu fotoğrafta ise köprüyü inşa eden şirketin mühendislerini görmekteyiz, Man 1911, , Alman Arkeoloji Enstitüsü Nr: R 27810.
2- Eyüp ile Sütlüce arasında inşa edilen Galata Köprüsü inşa sırasında, Man 1911, , Alman Arkeoloji Enstitüsü Nr: R 27836.
3- Eyüp ile Sütlüce arasında inşa edilen köprü, inşaat sonrasında kurulmak üzere Eminönü'ne götürülürken, Man 1912, Alman Arkeoloji Enstitüsü Nr: R 27840.
4- 1912 yılında Eminönü ile Karaköy arasında kurulan köprü, A. Eckstein 1937, Alman Arkeoloji Enstitüsü Nr: KB 12617.
5- 1912 yılında Eminönü ile Karaköy arasında kurulan Galata Köprüsü'nün hizmete girdiği ilk günler, Man 1912, Alman Arkeoloji Enstitüsü Nr: R 27821.

4

5

Günümüzde de faaliyet gösteren Galata Köprüsü inşaatının başlangıcı, W. Schiele 1988, Alman Arkeoloji Enstitüsü Nr: R 25728.

Günümüz Galata Köprüsü'nün inşaatı, W. Schiele 1989, Alman Arkeoloji Enstitüsü Nr: KB 13704.

Günümüz Galata Köprüsü, Foto: Sinan Ceco, 2008.

Seçilmiş Bibliyografya

Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf Arşivi. Brücken (Köprüler Dosyası). Nr: 291.
Charles Mac Farlane. Constantinople in 1828. London 1829.
Charles de Moüy. LettersduBosphore. Paris 1879.
Doğan Kuban.İstanbul Bir Kent Tarihi. İst. 1996.
Edmondo de Amicis, İstanbul (1874), Ank. 2006, çev. Prof. Dr. Beynun Akyavaş.
Evliya Çelebi. Seyahatname. Haz: S.A.Kahraman-Y.Dağlı. İst. 2003.
Feridun Emecen. İstanbul'un Fethi Olayı ve Meseleleri. İst. 2003.
Gülgün ÜçelAybet. Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699). İstanbul 2007.
Semavi Eyice. Tarih Boyunca İstanbul. İst. 2006.
Semavi Eyice. "Haliç". DİA. c:15. s: 264-280;
Sinan Ceco-Şeyma Aslıvar. İstanbul'un 100 Vakfı. İst. 2012.
Işın Demirkent. Haçlı Seferleri. İst. 2004.
İlber Ortaylı-Semavi Eyice. "Galata". DİA. c: 13. s:303-313.
Kritovulos. İstanbul'un Fethi.Çev: Karolidi. İst. 2005.
Miss Julia Pardoe. 18. Yüzyılda İstanbul. Çev. Banu Büyükkal. İstanbul 1997.
Philip Mansel. Konstantiniyye. Çev. Şerif Erol İst. 2008.
PetrusGyllius. İstanbul'un Tarihî Eserleri. Çev.: Erendiz Özbayoğlu. İst. 1997.
Thomas Allom. ConstantinopleAncienne Et Moderne. London 1838.
Tursun Bey. Tarih-i EbulFeth. Haz: Ahmet Tezbaşar. Tarihsiz.

RÜSTEM PAŞA CAMİİ

Sinan CECO*

*Tarihçi, Yazar

Sultan I. Süleyman (Kanuni) devri Osmanlı sadrazamlarından ve tarihçilerinden olan Rüstem Paşa'nın yaptırmış olduğu bu cami, Tahtakale'de Uzunçarşı Caddesi'nin Eminönü sahiline indiği noktada inşa edilmiştir. Mimarlık tarihimiz ve sanat tarihimiz adına son derece önemli olan bu yapının mimarlığını ise, devrin mimarbaşısı Koca Sinan üstlenmiştir.

Rüstem Paşa Hakkında

Caminin banisi ve aynı zamanda Kanuni Sultan Süleyman'ın damadı olan Rüstem Paşa, 1500 yıllarında Bosna yakınlarında bir köyde dünyaya gelmiştir. Paşa'nın Hırvat, Boşnak veya Arnavut asıllı olduğuna dair birtakım farklı görüşler ortaya atılmış olsa da ailesinin o devirde Müslüman olduğu göz önüne alınırsa, Boşnak olma ihtimalinin güçlü olduğu anlaşılacaktır.[1]

Rüstem Paşa, genç yaşta acemi oğlanlar ocağına alınarak burada yetiştirilmiş ve daha sonra da Saray'a alınmıştır. Kanuni Sultan Süleyman'ın 1526'da düzenlediği Mohaç Seferi'nde[2] padişahın silahdarlığını yapmıştır. Bu sefer sırasında Kanuni Sultan Süleyman'ın takdirini kazanan Rüstem Paşa başmirahurluk vazifesiyle Enderun'dan çıkmış ve daha sonra Diyarbakır beylerbeyliğine getirilmiştir.[3] Bu sıralarda Rüstem Paşa'nın, Kanuni Sultan Süleyman ile Hürrem Sultan'ın kızları Mihrimah'ın muhtemel damat adayları arasında gösterilmesi, paşanın muhaliflerinin bir dedikodu yaymasına neden olmuştur. Saray'a damat olmaması için, Rüstem Paşa'nın cüzzamlı olduğu dedikodusu yayılmıştır. O dönemde rivayet edilen bu dedikodu, Kanuni Sultan Süleyman'a damat olmaya namzet bir şahsiyet için son derece ciddi bir sorun olmalıydı. Padişahın emriyle görevlendirilen hassa tabiplerinin Diyarbakır'da yaptığı muayene sonucu paşanın cüzzamlı olmadığı anlaşılmıştır.[4] Hatta doktorların paşanın cüzzamlı olmadığına kanaat getirmelerinde bir bitin rolü olduğu rivayet edilir. Paşanın üzerinde bit bulan doktorların "cüzzamlıda bit olmaz" diyerek iddiaların asılsız olduğu kanaatine vardıkları rivayet edilir. Bu iddiaların asılsız olduğu anlaşılınca Rüstem Paşa'nın yükselişi de devam etmiştir ve paşa, ilk olarak Anadolu beylerbeyiliğine tayin edilmiştir. Bu atamadan kısa bir süre sonra Şehzade Beyazıt ve Cihangir'in sünnet düğünleri vasıtasıyla İstanbul'a davet edilen Rüstem Paşa, hem üçüncü vezirliğe getirilmiş hem de Kanuni'nin Hürrem Sultan'dan olma kızı Mihrimah Sultan ile evlendirilmiştir (1539).

Rüstem Paşa Camii ve çevresi, H. Högg 1960, Alman Arkeoloji Enstitüsü Nr: KB 11109.

Rüstem Paşa Camii'nin avlusundan bir görünüm, 1890'lar, İÜK, Nr: 90819-0038.

Rüstem Paşa'nın cüzzamlı olduğu dedikodusunun ardından, bir bit ile bu iddianın asılsız çıkması ve bu hadiseden sonra paşanın hızla yükselişiyle ilgili olarak bir şairin ismini gizleyerek şu dizeleri yazdığı rivayet edilmektedir[6]:

"Olacak bir kimsenin bahtı kavî, talihi yâr,
Kehlesi dahi mahallinden anın işine yarar."[7]
(Bir kimsenin bahtı ve talihi açık olunca,
Biti bile yeri gelince onun işine yarar.)

1539 yılında Mihrimah Sultan ile evlenen Rüstem Paşa, 1541 yılında ikinci vezirliğe yükseltilmiş, 1544 yılında da sadaret makamına getirilmiştir.[7] 1553 yılında ise Şehzade Mustafa'nın katli hadisesinden dolayı yeniçerilerin huzursuzluk çıkarmaları ve Kanuni'ye gelen şikayetler neticesinde[8] Rüstem Paşa azledilerek yerine Kara Ahmet Paşa getirilmiştir.[9] 1555 yılında Kara Ahmet Paşa katledilince Rüstem Paşa da ikinci kez sadarete getirilmiş ve ölümüne değin bu görevini sürdürmüştür (1561).

Rüstem Paşa Camii, Kartpostal, Atatürk Kitaplığı, Krt_38.

Sadrazamlığının yanında bir tarihçi olup, "Tarih-i Rüstem Paşa" veya "Tevarih-i Âl-i Osman" isimli eseriyle tanınan Rüstem Paşa, gerek İstanbul'da gerekse de diğer eyaletlerde birçok cami, medrese, kervansaray, hamam, imaret ve kütüphane yaptırmış ve bu hayratın yapımı için de Mimar Sinan'ı görevlendirmiştir.[10] Paşanın İstanbul'da yaptırdığı Rüstem Paşa Camii ise diğer tüm eserleri arasında çok özel bir yere sahiptir.

Rüstem Paşa Camii

Tahtakale'de inşa edilen bu cami, İstanbul'un en yoğun ticaret bölgesi olan ve bu ticaret bölgesinin Roma dönemine değin uzanan tarihiyle dikkat çeken caddesi, Uzunçarşı Caddesi'nin kıyıya indiği noktada yapılmıştır.[11] İsmi, Roma döneminde de Osmanlı döneminde de Uzunçarşı olup, İstanbul'un en hareketli bölgesini ihtiva bu caddenin bitimine konumlandırılan caminin yerinde daha evvel, Hoca Halil Efendi Mescidi bulunmaktaydı.[12] Sadrazam Rüstem Paşa'nın, Hoca Halil Efendi Mescidi'nin olduğu yere yaptırdığı Rüstem Paşa Camii, klasik Osmanlı mimarisini doruk noktasına çıkaran Mimar Sinan tarafından inşa edilmiştir.

Mimar Sinan'ın kalfalık eserim dediği Süleymaniye Camii (1550-1557) ile ustalık eserim dediği Selimiye Camii (1569-1574) arasında geçiş devresi olması nedeniyle Rüstem Paşa Camii, dikkatle incelenmesi gereken bir yapıdır. Rüstem Paşa Camii bu nedenle deneysel bir yöne sahiptir ve Selimiye Camii'nin taşıyıcı sistem şemasının oluşumuna dair örnekler taşımaktadır.[13]

Rüstem Paşa Camii'nin iç genel görünümü, Foto: Sinan Ceco, 2008.

Rüstem Paşa Camii, Atatürk Kitaplığı, Alb_56-04.

Rüstem Paşa Camii'nin içinden bir detay, Foto: Sinan Ceco, 2008.

Caminin kitabesi bulunmadığından tam olarak yapım yılı bilinmemekle birlikte bu yılın 1561 olma ihtimali kuvvetle muhtemeldir.[14] Rüstem Paşa bu caminin yapımına büyük olasılıkla 1555 yılında ikinci defa sadaret makamına getirilmesinden sonra karar vermiştir ve cami büyük ihtimalle de paşanın 1561'deki ölümünden kısa bir süre sonra da tamamlanmıştır.[15]

Rüstem Paşa Camii, aynı zamanda Mimar Sinan dehasının şaşırtıcı örneklerinden birine de ev sahipliği yapmaktadır: Evvelce caminin yerinde bulunan Hoca Halil Efendi Mescidi, çukur bir noktada yer almaktaydı. Mimar Sinan da gerek yeni yapacağı caminin çukurda kalmasına mani olmak için, gerekse de camiyi dingin bir atmosfere kavuşturabilmek için 1600 metrekarelik bir alan üzerine 6 metre yükseklikte bir platforma inşa etmiştir.[16] Böylece Mimar Sinan, başka hiçbir camide görülmeyen bir tertip kullanarak, camiyi yüksek bir bodrumun üstüne inşa etmiş ve bu uygulamayla binanın yer aldığı semtteki ticari atmosferin kargaşası arasında boğulmasına mâni olmuştur.[17] Cami kotunun bu şekilde yükseltilmesinden dolayı caminin avlusuna doğu ve batı tarafından birer, kuzey tarafından da sağ ve sol köşedeki merdivenler olmak üzere toplam dört merdivenle ulaşılabilmektedir.[18] Böylece avluya girilir girilmez, az evvel içinden çıkılan çarşı ortamının yoğun gürültüsünden çok uzak bir atmosfere erişilir.

Mimar Sinan'ın yalnızca bu caminin istisnai durumuna bir çözüm getirmek maksadıyla ürettiği bu proje, insanların camide sükûnet içinde ibadet edebilmesine olanak tanımıştır. Bu uygulamanın daha önce hiçbir camide görülmemesi, Mimar Sinan'ın her projesinde mekâna uygun çözümler ürettiğinin kanıtıdır ki bu tarz çözüm arayışlarını çevre-mekân ilişkisi kapsamında yorumlayabiliriz. Caminin oturduğu bu yüksek platform sayesinde, buraya dükkânlar inşa edilmiş ve cami için gelir sağlanmıştır.[19]

Merdivenler vasıtasıyla çıkılan avlu, bir galeri biçimindedir ve camiyi üç cepheden sarar.[20] Caminin son cemaat yeri ise beş kubbeli ve altı sütunludur. Bu son cemaat yerinin dışında, 14 sütunun desteklediği ve camiyi üç cepheden kuşatan geniş bir saçak bulunur. Bu saçakların kemer aralığında madalyon biçiminde sekiz adet çini pano bulunmaktadır. Bu panolarda celi sülüs hat ile Allah (c.c.), Muhammed (a.s.), Ebu Bekir (r.a.), Ömer (r.a.), Osman (r.a.), Ali (r.a.), Hasan (r.a.), Hüseyin (r.a.) yazmaktadır. Fakat bu yazıların hattatı bilinmemektedir.[21] Kemer aralıklarında yer alan bu levhâlâr İznik çinisidir. Ancak bu çinilerden sadece üç tanesi orijinaldir, diğerleri döküldüğü için sonraki devirlerde yenilenmiştir.[22]

Camideki önemli unsurlardan birisi de Mimar Sinan'ın bu camide bazı deneysel unsurlara yer vermesidir. Rüstem Paşa Camii'nde gerçekleştirilen bu deneysellik, 15,5 m çapındaki kubbenin yükünü dört adet fil ayağın değil, pandantifler vasıtasıyla, sekizgen geçit alanıyla sekiz ayağın taşımasında saklıdır.[23] Rüstem Paşa Camii'nde görülen bu sekizgen şema Edirne Selimiye Camii'nin hazırlığı olarak yorumlanmaktadır.[24]

Kubbe, enlemesine gelişen dikdörtgen bir planda yer bulmuş dört büyük ayak ile mihrap ve mihrabın karşısındaki giriş tarafında yer alan ikişer ayakla birlikte toplam sekiz ayaktan oluşan, sekizgen bir kaideye oturtulmuştur.[25] Mimar Sinan'ın sekizgen bir kaide benimsemesinin nedeni ise daha geniş bir merkezi alana kavuşma arzusudur.

Kubbeli örtü sistemi, belli bir sınırdan sonra dairesel bir tabana oturmadığı zaman genel olarak kare, altıgen veya sekizgen tabanlı olmalıdır.[26] Sinan, Süleymaniye Camii'nden (1550-1557) sonra Selimiye Camii'nin (1569-1574) inşaatına kadar dörtgen içine yerleştirilmiş, sekizgen taşıyıcı şemalı çardakların varyasyonlarını denemiştir. Mimar Sinan, bu denemelerini İstanbul'da Hadım İbrahim Paşa Camii'nde (1551), Rüstem Paşa Camii'nde (1561?) ve Lüleburgaz'da da Sokullu Camii'nde (1564) denemiştir.[27] Sekizgen çardağın en önemli avantajı ise mekânın ortasında ciddi bir açıklık bırakılmasına imkân tanımasıdır. Bu sekizgen taşıyıcı sistemde bağlantı kemerleri gibi mimari elemanlar kare çardaktaki gibi mekânın ortasına yakın değil, tam tersine yapının sınır noktalarına yakın bir mevkiye konumlandırılabiliyordu ve bu da mekâna daha fazla geniş

Rüstem Paşa Camii'nin minaresinden panoramik bir görünüm, Foto: Sinan Ceco, 2008.

alan kazandırıyordu. Netice itibarıyla caminin üzerini örten 15,5 metre çapındaki kubbenin olduğundan daha fazla etki uyandırmasının altında da bu neden yatmaktadır.

Rüstem Paşa Camii, kubbesi altında barındırdığı tüm bu özgün unsurlara rağmen asıl ününü olağanüstü güzellikteki çini kaplamaları ile kazanmıştır.[28] Bu cami Osmanlı çiniciliğinin en nefis örneklerinin verildiği bir dönemde inşa edilmiştir.

Rüstem Paşa Camii, neredeyse kubbe eteklerine kadar çini ile kaplanmış tek Osmanlı camisidir.[29] Bu muhteşem çini kaplamalar, camiye ilk girildiği andan itibaren kişiyi etkisi altına alır ve kişide âdeta bir çini müzesi hissi uyandırır. Bu ölçüde kapsamlı bir çini bezeme uygulaması başka hiçbir camide yinelenmemiştir.

Camide İznik çinileri ağırlıklı olarak kullanılmıştır. Fakat bazı bölümlerde de olsa Kütahya atölyelerinden getirilen çinilere yer verilmiştir. "Bu camide neden bu kadar yoğun bir çini bezemesine yer verildi?" sorusuna gelecek olursak, camilerdeki çini uygulamasıyla ilgili olarak karar Mimar Sinan'a bırakıldığında, Mimar Sinan'ın çiniyi sadece belli yerleri vurgulamak için kullandığı anlaşılacaktır. Bu nedenle Rüstem Paşa Camii'nde gerçekleştirilmiş olan bu kapsamlı ve masraflı bir çini uygulaması, ancak caminin banisi Rüstem Paşa'nın emriyle gerçekleştirilebilirdi.[30] Rüstem Paşa Camii'nde gerçekleştirilen çini uygulamasının da tamamının gerçekleştirildiği düşünülürse, caminin Rüstem Paşa'nın 1561'deki ölüm yılına yakın bir tarihte bittiği ihtimali güçlenmektedir. Camide kullanılan çinilerde 41'den fazla gül, nar çiçeği, şakayık çiçeği, erik çiçeği, sümbül gibi muhtelif çiçekler, yaprak ve dal şekilleri gibi desenler kullanılmıştır.[31]

Rüstem Paşa Camii'nin bir özelliği de son cemaat yerinin dahi çini kaplamaya sahip olmasıdır. Son cemaat yerindeki bu çini kaplamalar ağırlıklı olarak Kütahya'da üretilmiştir. Son cemaat yerindeki tek İznik çinisi caminin cümle kapısının hemen solunda yer alan "erik dallı pano"dur. Bu dikdörtgen pano mihrap şeklindedir ve mihrabın içinde de erik dallarının ve yaprakların yer aldığı bir kompozisyona sahiptir. [32]

Son cemaat yerindeki çiniler arasındaki bu "erik dallı pano" dışında tüm çiniler Kütahya mamulatıdır.[33] Fakat caminin son cemaat yerindeki bu Kütahya çinilerinden, cümle kapısının sağındaki panonun ortasında ise Osmanlı çiniciliğinin seçkin unsurları arasında bulunan "Kâbe tasvirli pano" yer almaktadır. Kâbe tasvirli çinilerden sadece 35 tanesinin varlığının bilinmesi ise buraya ayrı bir değer katmaktadır.

Caminin son cemaat yerindeki Kâbe tasvirli çini, cami inşa edildikten sonra buraya getirilmiştir. Çeşitli nedenlerle buradaki çinilerin yeri boşalınca, yerine bu Kâbe tasvirli pano yerleştirilmiştir. Çininin buraya ait olmadığı etrafındaki boşluklardan ve muhtemelen yerleştirilirken oluşan çatlaklardan bellidir. Bu çini, 1660 yılında Kütahya'da yapılmış ve Mehmet Paşa tarafından bu camiye vakfedilmiştir.[34] Çininin alt kısmında "Sahibuhu Ekmekçi Zade Mehmet Beşe sene, 1070" ibaresi okunmaktadır.

Caminin içinde ise mihrapta, mihrabın her iki yanındaki duvarların tamamında ve caminin yan sahınlarda İznik çinilerinin 16. yüzyıla ait birinci sınıf örnekleri kullanılmıştır. Kemer arasındaki üçgen alanlar ile doğu ve batı tarafındaki mahfillerde ise Kütahya mamulatı çiniler kullanılmıştır.[35]

Dipnotlar

[1] Ş. Altundağ – Ş. Turan. "Rüstem Paşa". İ.A. Cilt: 9. S: 800.
[2] Halil İnalcık. Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ. Çev: Ruşen Sezer. İst. 2011. S: 40.
[3] İsmail Hakkı Uzunçarşılı. Büyük Osmanlı Tarihi. Cilt: 2. S: 549.
[4] Ş. Altundağ – Ş. Turan. a.g.m. S: 801.
[5] Rüstem Paşa'nın devrin şairleriyle sorun yaşaması, söz konusu şairin ismini gizlemesine neden olmuş olabilir. Öyle ki Rüstem Paşa'nın inşa ettirdiği caminin bir kitabesinin olmayışı da, Paşa'yı seven hiçbir şairin bulunmayışına bağlanmaktadır.
[6] İskender Pala. Babil'de Ölüm İstanbul'da Aşk. İst. 2006. S: 125-126.
[7] İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya göre bu tarih Ekim 1553'tür.
[8] Bu hadisenin Rüstem Paşa tarafından tezgâhlandığı neredeyse dönemin tüm yerli ve yabancı kaynaklarında geçmektedir.
[9] İsmail Hakkı Uzunçarşılı. (age.) Cilt:2. S: 550 ve Faruk Sümer. "Kanuni'nin, Oğlu Şehzade Mustafa'yı Boğdurtuşu". Resimli Tarih Mecmuası. Cilt: 3. S: 1520-21.
[10] Ş. Altundağ – Ş. Turan. a.g.m. S: 802.
[11] Doğan Kuban. İstanbul Yazıları. İst. 1998. S: 123.
[12] Tahsin Öz. İstanbul Camileri. Cilt: 1-2. Ank. 1997. S: 116-117; Hoca Halil Efendi Mescidi'nin hikâyesi için bkz.: Fatih Güldal, İstanbul'un 100 Kaybolan Eseri, İstanbul, 2009, s.42.
[13] Doğan Kuban. Osmanlı Mimarisi. İst. 2007. S. 322.
[14] Suner Sevengül. İstanbul'da Rüstem Paşa Camii, Medresesi, Hanı ve Türbesi (Lisans Tezi). İst. 1968. S: 7-8.
[15] Zühtü Yaman. (age.) İst. 1977. S: 47.
[16] Doğan Kuban. İstanbul Yazıları. İst. 1998. S: 124.
[17] Semavi Eyice. Tarih Boyunca İstanbul. İst. 2006. S:113.
[18] Zühtü Yaman. (age.) İst. 1977. S: 48.
[19] Suner Sevengül. (age.) İst. 1968. S: 9.
[20] Suner Sevengül. (age.) İst. 1968. S: 10.
[21] Zübeyde Cihan Özsayıner. Mimar Sinan'ın İstanbul'daki Camii ve Türbelerindeki Yazı Düzeni ve Anlamı (Doktora Tezi). İst. 1996.
[22] Zühtü Yaman. (age.) İst. 1977. S: 128.
[23] Doğan Kuban. İstanbul Yazıları. İst. 1998. S: 126.
[24] Reha Günay. Mimar Sinan. İst. 2005. S: 93.
[25] Turgut Cansever. Mimar Sinan. İst. 2005. S: 245-247.
[26] Doğan Kuban. Osmanlı Mimarisi. İst. 2007. S: 257.
[27] Doğan Kuban. (age.) S: 258.
[28] Doğan Kuban. İstanbul Bir Kent Tarihi. İst. 1996. S: 251.
[29] Doğan Kuban. Osmanlı Mimarisi. İst. 2007. S: 323-326.
[30] Doğan Kuban. İstanbul Yazıları. İst. 2005. S: 126.

Rüstem Paşa Camii'nde bulunan Kâbe motifli çini, Foto: Sinan Ceco, 2008

[31] Zühtü Yaman. Rüstem Paşa Camii Çinileri (Lisans Tezi). İst. 1977. S: 96.
[32] Zühtü Yaman. (age.) İst. 1977. S: 138.
[33] Zühtü Yaman. (age.) İst. 1977. S: 127.
[34] Zühtü Yaman. (age.) İst. 1977. S: 140-142.
[35] Zühtü Yaman. (age.) İst. 1977. S: 127-128.

Rüstem Paşa Camii ve çevresi, Foto: Sinan Ceco, 2008.

Havadan Sultanahmet, Foto: Halit Ömer Camcı, 2008.

SULTANAHMET SEMTİ

02

SULTANAHMET SEMT TARİHİ

Yard. Doç. Dr. Ahmet Vefa ÇOBANOĞLU*

**İ. Ü. Edebiyat Fakültesi*
Sanat Tarihi Bölümü

XVII. yüzyılın ilk çeyreği içinde Atmeydanı'nda Sultan Ahmet Külliyesi'nin inşa edilmesinden sonra bu külliyenin çevresinde yer alan bölge Sultanahmet Semti olarak anılır olmuştur. Doğuda Marmara Denizi, kuzeyde Ayasofya Meydanı, batıda Çemberlitaş, güneyde Kadırga semtleri ile sınırlanan Sultanahmet semtinin sınırları içinde Sultanahmet ve Cankurtaran mahalleleri yer almakla birlikte Binbirdirek ve Küçükayasofya mahallelerinin bazı kısımları da bu semtin sınırları içinde kalmaktadır. 1912 yılında vukubulan ve İshakpaşa Yangını olarak adlandırılan yangında semtin büyük bir bölümü harap olmuştur. Yakın zamana kadar ikametgâh olarak kullanılan semt son 15 yıl içinde artarak devam eden turizm baskısı ile otel ve turizme yönelik ticarethaneye dönüşmektedir. Semtin sınırları içinde Soğuk Çeşme Sokağı yakın zamanda yenilenmiş, buradaki binalar butik otel olarak düzenlenmiştir. Akbıyık civarında sivil mimarlık örneklerini barındıran, özgünlüğü çok fazla bozulmamış sokaklar bulunmaktadır. Semtte yer alan camilerin hazireleri dışında Cankurtaran Mahallesi içinde fetih şehitlerine ait olduğu anlaşılan pek çok kabir bulunmaktadır. Küçükayasofya Mahallesi'nde Çatladıkapı civarında bu şekilde olduğu tahmin edilen birkaç kabir mevcuttur.

Sultanahmet Camii, DarulFünûn ve Ayasofya'nın denizden görünümü, Sébah-Joaillier 1900, Alman Arkeoloji Enstitüsü Nr: 9557.

Havadan Sultanahmet, Fotokart, Yusuf Çağlar Arşivi.

Sultanahmet semtinin bulunduğu alanda Osmanlı öncesinde Roma'nın ve dolayısı ile de sonrasında Bizans olarak adlandırılmış olan İmparatorluğun Büyük Sarayı ile Hipodrom Meydanı yer almaktaydı. Bizans'ın Büyük Saray olarak tanımlanan idari merkezinin terk edilmesi sonrasında Hipodrom'un da işlevini yitirmesi ve harap olması sonucu gözden düşen bölge, şehrin Türkler tarafından fethinden önce bakımsızlıktan harabeye dönmüştür. Veronalı Onophrinus Panvinio'nun XV. yüzyılın sonlarına tarihlenen gravüründe Büyük Saray ile Hipodrom Meydanı ve yakın çevresinin harap durumda olduğu görülmektedir. 1453'te şehrin Türkler tarafından alınmasının hemen sonrasında fethin simgesi olarak camiye çevrilerek onarılan Ayasofya'ya eklenen bazı yapılar (minare, medrese, imaret) ile bölge yeniden önem kazanmaya başlamıştır. Aynı dönemde Sarayburnu'nda Topkapı Sarayı'nın inşası ile bu önem daha da artmıştır. Sultanahmet semtinin gelişiminde bugün artık Sultanahmet Meydanı olarak tanınan Atmeydanı ile bu meydanın kıyısında XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde Sultan I. Ahmet tarafından inşa ettirilen ve semte de adını vermiş olan Sultan Ahmet Külliyesi'nin etkisi çok olmuştur. Hemem hemen her dönemde inşa edilen yapılar ve semtte icra edilen çeşitli etkinliklerle Sultanahmet semtinin şehir içindeki önemi sürekli canlı kalmıştır.
Sultanahmet semti sınırları içinde yer alan Osmanlı yapıları:

Sultan III. Ahmet Çeşmesi, Abdullah Freres, 1890'lar, İÜK, Nr: 90819-0056.

• **Ayasofya Külliyesi:** Fetihten hemen sonra camiye çevrilen yapıya zaman içinde eklenen bazı binalarla (minareler, medrese, padişah türbeleri, sebil, mektep, şadırvan, muvakkithane, imaret) külliye oluşmuştur.

• **Topkapı Sarayı:** Fatih tarafından ilk yapıları inşa ettirilen saray XIX. yüzyılın ortalarına kadar çeşitli ilavelerle genişlemiştir.
• **Akbıyık Külliyesi:** Esası 1464 yılında inşa edilen cami ile bünyesindeki tekke ve yanındaki hamamdan oluşan bir külliyedir.
• **Cankurtaran Mescidi:** Fatih'in Topçubaşısı El-hâc Seyyid Hasan Ağa tarafından yaptırıldığı bilinen cami günümüze ulaşmamıştır.
• **Güngörmez Mescidi:** Kağnı mescidi olarak da tanına yapının esası Fatih devrine ait olup günümüze ulaşmamıştır.
• **Firuz Ağa Camii:** II. Beyazıt'ın hazinedarı Firuz Ağa tarafından 1491 yılında inşa ettirilen cami yanı başında bugün mevcut olmayan sıbyan mektebi ve türbesi ile birlikte külliye oluşturmaktaydı.
• **İshak Paşa Külliyesi:** XV. yüzyılın sonlarında inşa edilen külliye cami, hamam ve sıbyan mektebinden oluşmaktadır. Sıbyan mektebi günümüze ulaşmamıştır.
• **Acı Hamam:** Yakın zamana kadar Park Hamamı adı ile tanınan yapı XV. yüzyılın sonlarına doğru Fenarîzade Kazasker Alaeddin Ali Efendi tarafından Fenarî İsa Camii'ne gelir sağlamak amacı ile inşa edilmiştir.
• **Nahilbend Camii:** Sadrazam Çandarlı Halil Paşa'nın silahtarı olan ve düğün alaylarında kullanılan nahılların mucidi olarak bilinen Hacı Hasan Ağa tarafından yaptırılmıştır. Avlu duvarında geç döneme ait bir çeşme vardır.
• **İskender Paşa Sıbyan Mektebi ve Türbesi:** XVI. yüzyılın başında ele alınan yapılardan mektep iki kubbeli, türbe ise açık türbe formunda olup kubbeli bir yapıdır.
• **İbrahim Paşa Sarayı:** 1521 yılında inşa edilen saray avlular etrafında şekillenmiştir. Sarayın bir bölümü bugün Türk İslam Eserleri Müzesi olarak kullanılmaktadır.

Sultanahmet Camii minaresinden Ayasofya, 1938, Alman Arkeoloji Enstitüsü, Nr: KB10406.

Ayasofya minaresinden Gülhane ve çevresi, 1930, Alman Arkeoloji Enstitüsü, Nr: 1022.

Fossati'nin çizimiyle Ayasofya ve civarı, Caspard Fossati, Aya Sofia Constantinople, Londra 1852.

Sultanahamed Camii, Ayasofya ve civarının panoramik görüntüsü, H. Högg 1960, Alman Arkeoloji Enstitüsü Nr: KB 10856-60.

• **Sinan Erdebilî Tekkesi:** Halvetîliğin Sünbülî koluna mensub Şeyh Yusuf Sinan Erdebilî tarafından 1527-28'de tesis edilen tekke XX. yüzyılın başında I. Ulusal Mimarlık üslubunda yeniden ele alınmıştır.

• **İsmail Maşukî'nin Makam Kabri:** Bayramî-Melamî şeyhlerinden İsmail Maşukî 1529 yılında on iki müridi ile birlikte Atmeydanı'nda idam edilmiş, idamın yapıldığı yer daha sonra makam kabri olarak düzenlenmiştir.

• **Atmeydanı Çukur Çeşmeleri:** XV. yüzyılda tesis edilen bu dörtlü çeşme grubuna rampalı bir yol ile ulaşılmaktadır.

• **Üçler Mescidi ve Namazgâhı:** Çukur çeşmelerin üstündeki sette 1551 yılında İsmail Maşukî'nin müritlerinden Irakizâde Hasan Efendi tarafından yaptırılan mescit günümüze gelmemiş, mescidin doğu köşesinde yer alan kitabesiz üç kabir ise mevcuttur.

• **Ayasofya Çukur Çeşmesi:** Ayasofya önündeki meydanda yer alan çukur çeşmeler 2011 yılı yazında zemin düzenleme çalışmaları esnasında ortaya çıkmıştır. İçinde yedi çeşme bulunan yapı kuzey-güney doğrultusunda tonoz örtülü bir koridordan oluşmaktadır.

• **Rüstem Paşa Çeşmesi:** 1550 yılında inşa edilen çeşmesi, sivri kemerli nişi ve yalın cephe tasarımıyla klasik dönem üslubunu yansıtır. Harap durumda benzer bir çeşme de Sultanahmet Endüstri Meslek Lisesi tarafında bulunmaktadır.

• **Haseki Hamamı:** Ayasofya Hamamı olarak da tanınan yapı Mimar Sinan'ın eseri olup çifte hamam olarak inşa edilmiştir.

• **Kapı Ağası Mahmut Ağa Külliyesi:** 1553 yılında Sinan tarafından inşa edilen cami ve sıbyan mektebinden oluşan külliye de cami 1895 yangını sonrasında yenilenmiştir. Caminin altında bir de çeşme mevcuttur.

• **Cafer Ağa Medresesi:** Mimar Sinan'ın eseri olan medrese eğimli bir arazide tonozlu alt yapılar üstüne oturtulan medresede odalar kubbeli ve tekne tonozlu, revak ise çapraz tonoz örtülüdür.

• **Rüstem Paşa Sıbyan Mektebi:** Akbıyık'ta yer aldığı bilinen bu yapı günümüze ulaşmamıştır.

• **Mehmet Ağa Külliyesi:** Darüssaade ağası Mehmet Ağa tarafından XVI. yüzyılın ikinci yarısında inşa ettirilen külliyeden medrese özgün olarak günümüze ulaşmış, Divanyolu üzerindeki sebil ve sıbyan mektebi ise özelliğini yitirmiştir.

Sultan III. Ahmet Çeşmesi, Kartpostal, Atatürk Kitaplığı, 1447.

• **Sultan Ahmet Külliyesi:** Atmeydanı'nda XVII. yüzyılın başlarında Sultan I. Ahmet tarafından Mimar Sedefkâr Mehmet Ağa'ya inşa ettirmiştir.

• **Muslu Ağa Çeşmesi ve Sıbyan Mektebi:** 1666 yılında inşa edilen sivri kemerli nişli çeşme günümüze ulaşmış olup çeşmenin üstündeki sıbyan mektebi XX. yüzyılın ilk yarısında yıktırılmıştır.

• **Kabasakal Camisi ve Çeşmesi:** XVII. yüzyılda inşa edilmiş olan yapıdan çeşmeye ait bir parça mevcut olup cami günümüze ulaşmamıştır..

• **Nazıki Tekkesi:** Malatyalı İsmail Ağa tarafından XVII. yüzyılın ilk yarısında tesis edilen tekke Şeyh Nazikî Ahmet Efendi tarafından ilk yapısının karşısında yeniden ihya edilmiştir.

• **III. Ahmet Çeşme ve Sebilleri:** 1728-29 yıllarında inşa edilen yapının dört cephesinde birer çeşme, dört köşesinde de birer sebil yer almaktadır.

• **Hacı Beşir Ağa Çeşmesi:** Yakın tarihte tamir görmüş olan 1744 yılında yapılan çeşmenin arkasında bir su terazisi bulunmaktadır.

• **Cedid Mehmet Efendi Medresesi:** XVIII. yüzyılın ortalarına doğru inşa edilen medrese Kabasakal Medresesi olarak da tanınmaktadır.

• **Ahırkapı Feneri:** 1755 yılında yaptırılan ahşap fenerin yerine 1867 yılında bugünkü kagir fener inşa edilmiştir.

• **Müezzinzade Mehmet Efendi Çeşmesi:** 1770 yılında inşa edilen çeşmenin yalnızca haznesi günümüze ulaşmıştır.

• **Şifa Hamamı:** 1777'den önce tamamlanmış olan hamam üç eyvanlı ve iki halvet hücreli sıcaklık mekânına sahiptir.

• **Hatice Kadın Çeşmesi:** Kitabesine göre 1779 yılında inşa edilen çeşme çok tamir görmüş olup süslemesizdir.

• **Nazır İsmail Efendi Çeşmesi:** Soğukçeşme Sokağı

Ayasofya minaresinden Yerebatan Sarnıcı ve civarı, 1930'lar?, Alman Arkeoloji Enstitüsü Nr: 1021.

1900 yılında Sultanahmet Cezaevi ve civarı, Alman Arkeoloji Enstitüsü, Nr: 1206.

1933 yılında yanarak yok olan Eski DarülFünûn Binası, Abdullah Freres 1880, Alman Arkeoloji Enstitüsü, Nr: R.2485S.

Atmeydanı, Kartpostal, Atatürk Kitaplığı, Krt_1457.

üzerinde yer alan çeşme yakın zamanda tamir görmüştür.

• **Cevri Kalfa Sıbyan Mektebi, Sebili ve Çeşmesi:** II. Mahmut tarafından inşa ettirilen külliyede sıbyan mektabi geniş programı ile dikkat çekmektedir.

• **Düğümlü Baba Tekkesi:** Arabacıbaşı Tekkesi olarak da tanınan tekkenin izleri günümüzde mevcut değildir.

• **DarülFünûn/Adliye Nezareti:** Fossati Kardeşler tarafından yapı 1846-62 yılları arasında inşa edilmiştir. 1933 yılında yanarak ortadan kalkmıştır.

• **Sanayi Mektebi:** Atmeydanı'nın güney ucunda Sultan Ahmet Külliyesi'nin darüşşifa binasında kurulan mektep imaret binalarında da faaliyet göstermiştir.

Sultanahmet'deki su terazisi ve çeşme, Encümen Arşivi, 1930'lar.

• **Ziraat ve Ticaret Nezareti:** 1889-90 yıllarında II. Abdülhamit'in 24. ve 25. cülüs yıldönümlerinde müdahaleler görerek iki defa açılışı yapılan bina üzerinde 1911 yılını gösteren bir kitabe bulunmaktadır. Yapının yanında bir de Yeniçeri Müzesi oluşturulmuştur.

• **Fuad Paşa Külliyesi:** Keçecizade Fuad Paşa tarafından 1869'dan sonra yaptırılan külliye sekizgen planlı cami ve türbeden oluşmaktadır.

• **Alman Çeşmesi:** Atmeydanı üzerinde inşa edilen çeşmenin malzemesi Almanya'da hazırlanmış açılışı da Alman İmparatoru II. Wilhelm'in doğum günü olan 27 Ocak 1901'de yapılmıştır.

• **Defter-i Hakani Nezareti:** 1910 yılında Mimar Vedat Tek tarafından yapılan bina, I. Ulusal Mimarlık üslubunda ele alınmıştır.

• **Server Dede Kabri:** Tapu Kadastro binasını arkasında yer alan kabir, demir parmaklıklarla çevrelenmiş olup baş ve ayak taşları devşirmedir.

• **Üçyüzlü Çeşme:** Sultan Mehmet Reşat tarafından 1911 yılında inşa ettirilmiş üç cepheli bir çeşmedir.

• **Dersaadet Cinayet Tevkifhanesi:** Sultanahmet Cezaevi olarak tanınan yapı 1918-19 yıllarında ulusal mimarlık üslubunda inşa edilmiştir.

• **Tunuslu Mahmut Paşa Kızı/Hemşiresi Türbesi:** Tavukhane Sokağı üzerinde yer alan türbe XIX. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmiş olup günümüzde harap hâldedir.

• **Abdurrahman Şamî Tekkesi:** 1860 yılında tesis edilen tekke, Eyyûb el- Ensari'nin sancaktarı olan Abdurrahman Şami'nin makam kabrinin yanındadır.

Gülhane Parkı, Kartpostal, Önder Kaya Arşivi.

• **Kaygusuz Tekkesi:** 1863-64 yılında Akkavukzade Kaygusuz İbrahim Baba tarafından tesis edilen tekke ahşaptır.

• **Aziz Efendi Tekkesi:** Arasta Tekkesi olarak da tanınan yapı 1868-69 yılında tesis edilmiştir. Tonozlu kâgir bir alt yapı dışında, tekke mevcut değildir.

• **Baltacı Kara Hafız Konağı:** Akbıyık Değirmeni Sokağı'ndaki konak ortadan kalkmış, taş odası günümüze ulaşmıştır.

• **Tunuslu Mahmut Paşa Konağı:** XIX. yüzyılda ele alınmış olan konak 1900 yılında Baytar Mektebi'ne dönüştürülmüştür. Avlu duvarı üzerinde biri sivri kemerli nişli, diğeri barok özellikli iki çeşme vardır.

• **Salih Efendi Konağı:** Divanyolu üzerinde yer alan kâgir yapı yakın zamana kadar Sağlık Müzesi olarak kullanılmaktaydı.

• **Talat Paşa Konağı:** Alemdar Caddesi ile Yerebatan Caddesi'nin kesiştiği köşede yer alan yapı yakın zamanda onarım görmüştür.

• **Abud Efendi Konağı:** Alemdar Caddesi üzerindeki konak tavan süslemeleri ile dikkat çekicidir.

• **Reji Nazırı Şükrü Bey Konağı:** Haseki Hamamı yanında yer alan yapı yakın zamanda onarılmış olup otel olarak kullanılmaktadır.

• **Şeyhülislam Turşucuzade Ahmet Muhtar Efendi Konağı:** Alemdar Caddesi üzerinde yer alan konağın taş odası günümüze ulaşmıştır.

Kaynakça

Wolfgang MÜLLER-WIENER, İstanbul'un Tarihsel Topografyası, (Çev. Ülker Sayın), İstanbul 2001.
Ali MUSLUBAŞ, Sultanahmet Tarihi Alanı Araştırması, İstanbul 2007.
Mehmet Raif, Sultanahmet Parkı ve Asar-ı Atikası, İstanbul 1332, s.3-11.
M. Baha TANMAN – A. Vefa ÇOBANOĞLU, "Atmeydanı ve Çevresinde Osmanlı Mimarisi", Hipodrom / Atmeydanı, İstanbul'un Tarih Sahnesi, Cilt: 2, İstanbul 2010 s. 32-70.

1976 yılında Sultanahmet Meydanı, W. Müller-Wiener 1976, Alman Arkeoloji Enstitüsü, Nr: R 9270.

Havadan Sultanahmet semti, Foto: Halit Ömer Camcı, 2012.

TOPKAPI SARAY-I HÜMAYUNU

Sinan CECO*

**Tarihçi, Yazar*

Sultan II. Mehmet (Fatih) (1451-81), İstanbul'un fethinden sonra, bugünkü Beyazıt ve Süleymaniye bölgelerini içine alan arazide, İstanbul'daki ilk sarayını inşa ettirmişti.[1] Fakat Sultan II. Mehmet, devletin idari işlerinin yürütüleceği bir kale-saray inşa etmeye karar verdi ve böylece Osmanoğulları'nın yüzyıllar boyunca dünya siyasetine yön vereceği yerleşkenin temelleri atıldı.

Saray-ı Hümayun ya da Saray-ı Cedid-i Amire denilen bu Saray'a, Topkapı Sarayı ismi 19. yüzyılda verilmiştir.[2] Sultan I. Mahmut (1730-1754), Sarayburnu tarafında bulunan ve önündeki toplardan dolayı Top Kapısı adıyla anılan saray kapısının arkasına, oğlu Şehzade Mustafa (II. Mustafa) için H. 1152 (1739-1740) senesinde ahşap bir köşk yaptırmıştır.[3] Top Kapusu Sarayı ismi esasen bu köşke aittir. Bu köşk, daha sonra 1862/63 tarihlerinde yanmış olmasına rağmen, ismini Saray-ı Hümayun'a miras bırakmıştır.[4]

Topkapı Sarayı Bab-ı Hümayunu, Abdullah Freres 1880'ler, İÜK, Nr: 90763-0007.

Topkapı Sarayı I. Avlu, Seyyid Lokman, Hünernâme C:1-1584, TSMK, Nr: 1523, Vr: 15b.

Grelot'un çizimiyle Topkapı Sarayı Bab-ı Hümayunu, Grelot Guillaume, Relation nouvelle d´un voyage de Constantinople, Paris 1680.

Saray-ı Hümayun'un, "Topkapı Sarayı" adıyla anılmasının bir başka nedeni de, "Baba Ocağı" olarak anılan bu yerleşkenin Sultan II. Mahmut (1808-1839) zamanında terk edilmesiyle ilintilidir: Bu dönemde Beşiktaş Sahil Sarayı ve diğer sahil sarayları aktif bir şekilde kullanılmış ve Saray-ı Hümayun, yalnızca bazı ananevi törenlerin düzenlendiği manevi bir merkez hâline gelmişti. Bu dönemde aktif olarak kullanılan sarayların ekseriyetle sahillerde yer alması ise, devlet protokolünün deniz yolu ulaşımına ağırlık vermesine sebebiyet vermiş ve "Baba Ocağı" olan Saray-ı Hümayun'a yapılan girişi çıkışlarda da Sarayburnu sahilindeki Top Kapusu kullanılmıştı. Bu dönemde Top Kapusu'nun sarayın en fazla kullanılan kapısı olması, "Saray-ı Hümayun" ya da "Saray-ı Cedid-i Amire" gibi isimlerle anılan sarayın, "Top Kapusu Sarayı" olarak anılmasına neden olmuştur.[5]

Topkapı Sarayı'nın yapımına ne zaman başlandığı ise tam olarak bilinmemekle birlikte sarayın inşaatına 1458 yılından sonra başlanmış olması kuvvetle muhtemeldir ki Evliya Çelebi de bu yılı işaret etmektedir: "...(Fatih) Eski Saray'ın inşaatına 858 (1454) senesinde başlayıp 862 (1458) senesinde tamamladı. Burçsuz, bedensiz ve etrafı hendeksiz bir surdur ama gayet sağlam yapılmıştır..."[6] Buna göre Fatih, 1458 yılında Beyazıt'taki sarayını tamamladıktan sonra Yeni Saray'ı (Topkapı Sarayı) inşa etmeye karar vermiş olmalıdır. Dönemin ana kaynaklarından Kritovulos'un aktarımına göre ise Sultan II. Mehmet, saltanatının sekizinci yılının (1459) son baharını Edirne'de geçirdikten sonra İstanbul'a dönmüş ve kentin imarıyla alakadar olmuştur.[7] Kritovulos Yeni Saray'ın inşa edilmesini ise şu şekilde ifade etmektedir: "...(Fatih Sultan Mehmet) denize uzanmış güzel bir yerde muhteşem ve benzerlerine nispetle çok daha güzel, büyük bir saray yaptırmasını emretti..."[8] Kritovulos'un da aktarımı doğrultusunda Topkapı Sarayı'ndaki ilk yapı faaliyetlerinin 1459 yılı sonlarında gerçekleştiğini söylemek mümkündür.

Yaklaşık olarak 700.000 metrekarelik bir alan üzerine kurulan bu saray kompleksi, Marmara Denizi, İstanbul Boğa-

Topkapı Sarayı'nın uydudan görünümü, İBB Şehir Rehberi.

Ayasofya minaresinden Topkapı Sarayı'nın genel görünümü, Foto: Sinan Ceco, 2008.

Fossati'nin çizimiyle Topkapı Sarayı'nın genel görünümü, Caspard Fossati, Aya Sofia Constantinople, Londra 1852.

zı ve Haliç'e hâkim bir nokta olan ve "Zeytinlik" olarak tarif edilen bölgeye konumlandırılmıştır. Saray, bir kale özelliği de taşıdığından, sarayın dört bir yanı surlarla çevrilidir ki buna "Sur-ı Sultani" denilmektedir. Albert Bobovius, 1665 yılında kaleme aldığı eserinde bu duvarların uzunluğunun yaklaşık 1 fersah olduğunu belirtmiştir.[9] Ancak 1 fersah yaklaşık olarak 5,5 km olduğundan, Bobovius'un verdiği rakamın tahmini olduğu anlaşılmaktadır. Sarayın etrafını çevreleyen surların uzunluğu toplamda 3400 metre civarındadır.[10] Ancak sarayı çevreleyen duvarların yaklaşık olarak 1400 metrelik kısmını Sultan II. Mehmet yaptırmıştır. Duvarın geri kalan kısmı ise İstanbul'un Bizans devrinden kalma deniz surlarıdır.

Sarayın planı ise bir yabancı için son derece düzensiz olarak algılanabilmektedir. Ancak saray, arka arkaya sıralanmış üç avlu ve bu avlulara dağınık bir şekilde konumlandırılmış yapılardan oluşmaktadır. Sarayın arka arkaya sıralanmış avlularında, İmparatorluğun merkez teşkilatındaki katı hiyerarşi saklıdır ve bu hiyerarşik düzeni sarayın her noktasında hissetmek mümkündür. Buna göre arka arkaya sıralanmış avlular kamusal alandan şahsi alana doğru geçiş özelliği taşımaktaydı.[11]

Topkapı Sarayı Bab-ı Hümayunu, Abdullah Freres 1880'ler, İÜK, Nr: 90819-0024.

Sarayın Kapıları

Topkapı Sarayı'nın dış dünyaya açılan birden fazla kapısı bulunmaktaydı ve her birinin ayrı işlevi vardı. Buna göre saray kapıları şöyle sıralanabilir:

Sahil Tarafı Kapıları[12]

- Balıkhane Kapısı (Balıkçıbaşı'nın Beylik Bahçesi'ne –saray bahçesi- girip çıktığı kapı)
- Bostancı Kapısı (Bu kapı yanı başındaki İncili Köşk ile ünlüdür)
- Hasırcılar Kapısı (Bu kapı denizin en akıntılı bölgelerinden olduğundan, sarayda boğdurulup denize atılmasına karar verilen kişilerin, cesetlerinin denize atıldığı yer olarak da bilinmektedir)
- Top Kapısı (İki mermer kulesi ve önündeki toplarıyla meşhurdur)
- Kayıkhane Kapısı (Bu kapı padişahın kayıkhanesine yakın bir noktada yer aldığından bu ismi almıştır)
- Hasbahçe Kapısı (Sarayın hasbahçesine açıldığı için bu ismi almıştır)
- Bahçe Kapısı (Bu kapı şehre açılan bir sahil kapısıdır)

Kara Tarafı Kapıları[13]

- Demir Kapı (Sarayın ilk kara kapısı olan bu kapı genellikle saray çalışanları tarafından kullanılırdı.)
- Ayazma Kapısı (Bu kapının yanına halkın Ayırd Ayazması dediği bir kuyu bulunduğundan kapı, bu isim ile anılmıştır.)
- Vezir Kapısı (Alay Köşkü'nün hemen yanında yer alan bu kapı, Paşa Kapısı adı verilen sadrazam konağının karşısında olduğu ve sadrazam tarafından kullanıldığı için bu isim ile anılmıştır.)
- Meyyit (ölü) Kapısı (Sarayda vefat eden saray çalışanlarının naaşlarını kabristana götürmek için kullanılan kapıdır. Günümüzde Gülhane Parkı'na giriş-çıkışlar bu kapıdan yapılmaktadır.)
- Bab-ı Hümayun (Sarayın ana kapısıdır.)
- Hasbahçe Kapısı (Hasbahçe'ye girilen bu kapı aynı zamanda Ahır Kapı'ya inmek için de kullanılırdı.)

Sarayın dış kapıları içerisinde en fazla üzerinde durulması

Topkapı Sarayı'nın Soğukçeşme Kapısı (dış Meyyit Kapısı), Foto: Sinan Ceco, 2008.

Gyllius'un çizimiyle Topkapı Sarayı, Petrus Gyllius, The Antiquities of Constantinople, London 1729.

Allom'un çizimiyle Topkapı Sarayı Bab-ı Hümayunu, Thomas Allom, Constantinople Ancienne et la Moderne, London 1840.

gereken kapısı hiç şüphesiz Bab-ı Hümayun'dur. Sarayın ana kapısı olan Bab-ı Hümayun, sürekli açık tutulmakla birlikte, kapıcıbaşı nezaretinde, nöbetleşe bekleyen kırk kapıcı tarafından korunmaktaydı.[14] Bu kapı, padişahın kullandığı tören kapısı olması hasebiyle "Bab-ı Hümayun" ismini almıştır. Padişahın dışında bu kapıyı askerler, kumandanlar, paşalar ve halk da kullanabilirdi.[15]

Bab-ı Hümayun'un üzerinde sarayı çevreleyen surların tamamlandığını ifade eden dört satırlık bir kitabe bulunmaktadır. Bu kitabenin Türkçesi ise şöyledir:

"Bu mübarek kale, Allahü teâlânın yardım ve izni üzerine, emniyeti kuvvetlendirmek Muratı ile karanın sultanı, denizin hakanı, insanlar ve cinler üzerinde Allah'ın gölgesi, doğu ve batıda Allah'ın yardımına kavuşan, su ve karanın kahramanı, İstanbul kalesini ele geçiren Ebü'l-Feth Birinci Mehmet'in oğlu İkinci Murat'ın oğlu Fatih Sultan Mehmet Han emriyle yapıldı. Allah bu hükümdarın saltanatını ebedî eylesin. Onu kutup yıldızından yüce kılsın. Hicri 883 (M. 1478) Mübarek Ramazan ayında yapıldı."

Bab-ı Hümayun'dan detay, Foto: Sinan Ceco, 2008.

Melling'in çizimiyle Topkapı Sarayı I. Avlusu, M.Melling, Voyage Pittoresque de Constantinople, Paris 1819.

I. AVLU

Sarayın taç kapısı olan Bab-ı Hümayun'dan girildiğinde ulaşılan I. Avlu'da ilk dikkat çekici unsur, avlunun sonuna kadar uzanan, yaklaşık 300 metrelik tören yoludur. Bu avludaki tüm yapılar, İmparatorluğun en renkli kortejlerine ev sahipliği yapan tören yolunun sağına ve soluna konumlandırılmıştır.

I. Avlu'nun yapıları

Sarayın birinci avlusundaki yapıların birçoğu günümüze ulaşamamıştır. Bunlardan ilki, avluya girildiğinde hemen sağ tarafta –bugünkü jandarma karakolunun bulunduğu alan- 1863 yılına kadar varlığı bilinen defterdarlık binasıdır.[16] Defterdarlık binası ve sahile doğru uzanan alanda, bir zamanlar var olan fakat günümüze ulaşamayan yapılar arasında Enderun Hastanesi ve Takvim-i Vekai'nin de basıldığı Matbaa-i Amire de sayılabilmektedir.[17]

Zaman içerisinde yok olmuş yapıların bulunduğu alanın hemen ilerisinde Has Fırın bulunmaktaydı. Sarayın ekmek üretim tesisi olan bu yapı, Sultan I. Ahmet'in (1603-1617) emriyle kurulmuştur. Bu fırının en dikkat çekici özelliklerinden birisi de sarayın hemen her noktasında görülebilen hiyerarşiye uygun üretim yapmasıdır. Has Fırın'da Sultan ve divan üyeleri için beyaz ekmek, sarayın ileri gelen görevlileri için orta beyazlıkta ekmek, iç oğlanları ve ocak halkları için ise esmer ekmek üretilirdi.

Aya İrini, Kartpostal, Önder Kaya Arşivi.

I. Avlu'nun sağında dizilmiş yapılar bu şekilde iken, girişte sol tarafta ilk dikkat çeken yapı Aya İrini'dir. Bu yapı Bizans'ın en eski kiliseleri arasındadır. Sarayın yapımı sırasında kilise, sarayın sınırlarına dâhil edilmiş ve silah deposu (Cebehane) olarak kullanılmıştır. Aya İrini ile sarayın dış duvarı arasında da 19. yüzyılda yapılmış tek katlı bir karakol binası vardır. Daha evvel bu karakol binasının olduğu yerde Simsaklar, Hasırcılar ve Oduncular isimlerinde ocaklar bulunurdu. Simsaklar, Saray'a gümüş kaplarla memba suyu getirirler ve yine gümüş kaplarla getirdikleri sularla Has Odalıların Hırka-i Saadet dairesini yıkamalarına yardım ederlerdi.[18] Hasırcılar ise saray dairelerinde kullanılacak olan halıların altına serilmek üzere hasır imal ederdi. Oduncular da Matbah-ı Amire (Saray mutfağı)'ye ve Has Fırın'a küfelere odun taşırdı.[19]

Aya İrini'nin diğer yanında –avlunun orta kesitinde- sarayın en büyük kurumlarından biri olan Darphane-i Amire'ye bulunmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun dört bir yanında kullanılan gümüş ve altın paralar, 17. yüzyıldan sonra burada kesilmeye başlanmıştı.[20]

Topkapı Sarayı'nın birinci avlusunda bulunan Yeniçeri ağacı, Kartpostal, Atatürk Kitaplığı, Krt_4470.

Sarayın birinci avlusunun sonuna gelindiğinde ise Orta Kapı olarak da anılan Babü's Selam'ın önünde, Osmanlı adalet sisteminin işleyişine dair önemli yapılar bulunmaktaydı. Bunlardan biri, günümüzde Babü's Selam'ın solundaki boş alanda bulunurdu ve Deavi (davalar) Kasrı olarak anılırdı. Ahşaptan inşa edilen bu sekizgen kasır, devletin bir anlamda bel kemiği olan Divan-ı Hümayun ile halk arasında köprü vazifesi görüyordu. Halk, Divan-ı Hümayun'a iletmek istediği sorunlarını içeren arzuhallerini Deavi Kasrı'na bırakır, hergün Divan-ı Hümayun vezirlerinden birisi de gelir, Deavi Kasrı'na bırakılan arzuhâlleri toplayarak görüşülmek üzere Divan-ı Hümayun'a taşırdı.

Deavi Kasrı'nın diğer tarafında bulunan yapılar ise Seng-i İbret Taşı ve Cellat Çeşmesi'dir ki Deavi Kasrı ile birlikte bu üç yapıyı, Osmanlı adalet sisteminin önemli sembolleri arasında kabul etmek mümkündür. Deavi Kasrı, halkın bireysel olarak devletin en yüksek yargı makamına başvuru hakkını temsil ederken Cellat Çeşmesi, idam mahkumlarını infaz eden cellatların kılıçlarını temizledikleri bir unsur olarak dikkat çeker ve Seng-i İbret (İbret Taşı) ise infaz edilen kişinin, kesilen başının teşhir edildiği bir mekân olarak söz konusu adalet üçlemesini tamamlardı. Söz konusu sembolik üçleme, 16. yüzyılın algılarıyla değerlendirildiğinde, son derece caydırıcı bir önlem olarak adalet sisteminin psikolojik unsurları arasına kabul edilebilmektedir.

Birinci avlunun sonunda iki kapı bulunmaktaydı. Bunlar; abidevi görüntüsüyle dikkat çeken Babü's Selam ve Enderunluların cenazelerinin çıkarıldığı Meyyit (ölü) Kapısı'dır. (Sarayda "Meyyit Kapısı" ismiyle anılan üç kapı bulunmaktadır. Bunlardan ilki, evvelce bahsettiğimiz ve sarayın dış kapılarından olan –günümüzde Gülhane Parkı'nın girişi- ve Soğukçeşme Kapısı olarak da anılan Meyyit Kapısı diğeri, ikinci avlu ile birinci avluyu birbirine bağlayan kapılardan olup Enderunluların cenazelerinin de çıkarıldığı Meyyit Kapısı, son Meyyit Kapısı ise Harem'de cariyelerin kullandığı hastanede bulunan gusulhanenin içindeki Meyyit Kapısı'dır.) Meyyit Kapısı bu ismi, Enderun'da vefat edenlerin cenazelerinin bu kapıdan çıkarılmasından ötürü verilmiştir. Babü's Selam sarayın, akşamları kapanan kapılarından olduğundan, akşam vakti bu kapı kapandığında sarayın iç kısımları ile birinci avlu arasındaki geçişler hep bu kapıdan sağlanırdı. Meyyit kapısının bir tarafı birinci avluya bakarken diğer tarafı ise ikinci avluya ait olan Has Ahur'un (İstabl-ı Amire) bulunduğu alana açılmaktadır. Ancak ikinci avluya geçişi sağlayan ana kapı, kuleli görüntüsüyle Topkapı Sarayı'nın simgesi hâline gelen Babü's Selam'dır.

Babü's Selam'dan kimin nasıl geçeceği de mevkisine göre değişmektedir. Öyle ki sarayın atla dolaşılabilen tek avlusu olan birinci avluya atla girenler, eğer Babü's Selam'dan geçeceklerse mevkileriyle doğru orantılı olarak Babü's Selam'a yakın veya uzak bir noktada atlarından inerdi ki bu ritüele göre Babü's Selam'a en yakın noktada atından inen tek kişi sadrazamdı. Bu kapıdan atıyla geçebilen tek kişi ise bu mülkün de sahibi olan padişahtı.

Topkapı Sarayı I. Avlusu, Arifi, Süleymanname, TSMK, Nr: 1517, Vr: 18a.

Topkapı Sarayı Babü's Selam, Foto: Sinan Ceco, 2008.

Topkapı Sarayı II. Avlu'da bir ulufe dağıtımı, M.Melling, Voyage Pittoresque de Constantinople, Paris 1819.

II. AVLU

Bu avlu bir anlamda devletin kalbinin attığı yerdir. Devletin en önemli mercii olan Divan-ı Hümayun'un burada bulunmasından ötürü bu avluya Divan Meydanı da denmektedir. Divan Meydanı, Osmanlı Devleti'nin idare ve tören merkezidir. Yeniçerilere maaşlarını vermek için üç ayda bir toplanan Ulufe Divanı, ulufe dağıtımından önce yeniçerilere dağıtılan yemek, ramazan aylarının değişmez geleneği baklava alayı, cülus töreni, muayede (bayramlaşma) töreni, sancak-ı şerif töreni hep bu avluda cereyan ederdi. Tüm bu törenlere ev sahipliği yapan avluya girildiğinde avlunun sağ tarafını boydan boya işgal eden yapı Matbah-ı Amire yani saray mutfağıdır. Matbah-ı Amire'nin Divan Meydanı'na açılan üç kapısı vardır. Bunlar Kiler-i Amire, Has Mutfak ve Helvahane kapılarıdır. Mutfak on birimden oluşmaktadır ve bu birimlerin üzerinde bacalı kubbeler bulunmaktadır.

Bu mutfaklarda binlerce kişilik saray nüfusuna yemek pişirilmektedir ve ulufe divanı günü, baklava alayı günü gibi özel günler, mutfağın olağanüstü çalıştığı günlerdir ki bu günlerde mutfak on binden fazla insana hizmet ederdi. Divan Meydanı'nın sol tarafında ise ilk dikkat çeken unsur, İstabl-ı Amire (Has Ahır)'ye açılan kapıdır. Sarayın bu bölümünde Sultan I. Mahmut'un darüssade ağası Beşir Ağa'nın yaptırdığı mescit, padişahın değerli atlarının barındığı ahırlar ve mehtere ait birimler bulunmaktaydı.

Sarayın ikinci avlusunun en önemli yapısı ise, avlunun Divan Meydanı olarak da anılmasına neden olan Divan-ı Hümayun'dur. Aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun da en önemli müessesesi durumunda olan Divan-ı Hümayun'a, "Kubbealtı" da denilmektedir. Bunun nedeni ise Divan toplantılarının, üzeri üç adet kubbe ile örtülü üç birimden oluşmasından ötürüdür. Bu üç birimden ilki Divan toplantılarının gerçekleştirildiği asıl kısımdır (Bugün giriş ikinci avludan sağlanır ve birinci birime ikinci birimden geçilir.). Burada padişahın makamını temsilen bir pencere bulunmaktaydı ve padişah da istediği vakit bu pencerenin ardından toplantıda konuşulanları dinlerdi.

Divan-ı Hümayun'daki ritüeller

Divan'ın asli üyelerinin toplantıya durduğu bu birimde hiyerarşik bir oturma düzeni bulunmaktaydı. Buna göre padişahın divanı seyrettiği pencerenin altı baş köşe olarak kabul edilir ve buraya, divana başkanlık eden sadrazam otururdu. Sadrazamın sağında ise sırasıyla vezirler ve vezirlerin sağına ise nişancı otururdu. Sadrazamın sol tarafında ise sırasıyla Rumeli kazaskerî, Anadolu kazaskerî, Rumeli defterdarı ve Anadolu defterdarı otururdu. Divan-ı Hümayun'un asli üyeleri ve oturma düzeni bu şekildeydi. Bunun dışında, eğer İstanbul'da bulunuyorlarsa, Kaptan-ı Derya ve Beylerbeyi de bu toplantılara katılabilirdi. Divan toplantılarının yapıldığı bu birimin yanındaki ikinci kubbeli birim ise Reis-ül Küttab ve onun yönetimindeki kâtiplerin çalışma alanıdır. Buradaki kâtipler, Divan-ı Hümayun'da alınan kararları defterlere işlerdi. Alınan kararların işlendiği defterler mühürlü sandıklara konulur ve ikinci birimden bir kapı ile geçilen üçüncü kubbeli birimde muhafaza edilirdi.

Üçüncü birime ise defterhane de denirdi. Divan toplantılarının kayıtlarının tutulduğu defterler, defterhaneye konulduktan sonra bu birimin kapısı mühürlenirdi ki defterhanenin bu özelliği onu, Kubbealtı'ndaki diğer birimlerden ayırmaktaydı.

Son derece işlevsel biçimde tasarlanmış olan bu kubbeli Divanhane, Kanuni Sultan Süleyman devri sadrazamlarından Makbul/Maktul İbrahim Paşa tarafından yaptırılmıştır. Daha önce Divan toplantılarının İbrahim Paşa'nın yaptırdığı Divanhane'nin gerisinde olduğu bilinmektedir.

Sadrazam'ın Divan-ı Hümayun'a girişi, Thomas Allom, Constantinople Ancienne et la Moderne, London 1840.

Divan-ı Hümayun'un işleyişi

Divan-ı Hümayun'un Orhan Bey devrinden itibaren toplandığı bilinmektedir. Ancak Sultan II. Mehmet devrinde çıkarılan Kanunname ile Divan-ı Hümayun son şeklini almıştır. Buna göre padişah artık divana katılmayacaktı. Fakat istediği zaman Adalet Kasrı'nın altındaki pencereden toplantıyı dinleyebilecekti. Ayrıca bir Arz Odası yapılacak ve belirli günlerde, divanda alınan kararlar bu odada padişaha arz edilecekti.

Divan-ı Hümayun, ilk dönemlerde haftanın her günü toplanırdı fakat 16. yüzyıldan sonra cumartesi, pazar, pazartesi, salı olmak üzere haftanın dört günü toplanmaya başladı.

Toplantılar, sabah namazından sonra başlar ve öğlene kadar sürerdi. Divan üyeleri, sabah namazı için Ayasofya'ya gider ve namazı burada kıldıktan sonra Bab-ı Hümayun önünde toplanırlardı. Meydan duacısı, dua ettikten sonra Bab-ı Hümayun açılır ve herkes kıdem sırasına göre kapıdan içeri girerdi. Babü's Selam'dan (Orta Kapı) Divan Meydanı'na geçilirdi. Babü's Saade yani üçüncü kapıya doğru yürünür ve padişahı temsilen kapı selamlanırdı. Daha sonra vezirler Divanhane'de, ikincil görevliler ise Divanhane'nin dışında sadrazamı beklerdi ve bu kişiler Divanhane'ye doğru yürürken sağdaki selam taşlarını da selamlardı. Derken sadrazam Babü's Selam önüne gelir, atından iner, kapıdan geçer ve kendisini karşılayan, elinde uzun gümüş bir asa olan çavuşbaşı ve kapıcılar kethüdası eşliğine Divanhane'ye doğru yürürdü fakat yürümeye başlaması için saka başının "buyur" diye bağırması beklenirdi. Bu sesle hem sadrazam Divanhane'ye yürür hem de Divanhane'de oturanlar kalkarak sadrazamı karşılamak üzere protokoldeki yerlerini alırdı. Sadrazam ise selam taşları önünde sıralanmış devlet erkânını selamlar ve Divanhane'ye geçerdi.

Divan üyeleri, oturma düzenine göre sıralanır fakat oturmazlardı. Hazinedarbaşı, Divanda alınan kararların işlendiği defterleri çıkarmak için defterhanenin kapısını açar ve defterhanenin mührünü sadrazama sunardı. Sadrazam mührü aldıktan sonra divan üyelerinin oturmasını işaret ederdi ve üyeler otururdu. Sabah namazından sonra başlayan ve öğlene kadar devam eden Divan-ı Hümayun'a mevsimine göre buzlu, mevsimine göre ise sıcak şerbet ikram edilirdi. Divan toplantısı bittikten sonra alınan kararlar defterlere işlenmiş olurdu ve bu defterler tekrar defterhaneye kaldırılır, defterhanenin de kapısı kilitlenirdi. Daha sonra Matbah-ı Amire'den yemek servisi başlardı. Eğer sıradan bir Divan-ı Hümayun günü ise Divanhane'ye üç sofra kurulurdu. Eğer bir Ulufe Divanı (Galebe Divanı) günü veya elçi kabul günü ise -ki elçi kabulleri genellikle Ulufe Divanı gününe denk getirilirdi- işte bu durumlarda ritüeller değişirdi.

Ulufe Divanı günü yeniçerilerin maaşları dağıtılırdı. Bu dağıtım sırasında gerçekleşen teşrifat şöyleydi: Divan yine diğer günlerdeki gibi toplanırdı ve oturum bittikten sonra yemeğe geçilirdi. Divan avlusuna gelen yeniçeriler, düzen içinde buraya sıralanırdı ve akabinde yeniçerilere dağıtıl-

Bir Divan sonrası, Divan-ı Hümayun'da elçilik heyetine verilen yemek, D'Ohsson, Tableau General de L'Empire Othoman, Tome Premier, Paris 1787.

Divan-ı Hümayun'da toplantıların yapıldığı birinci birim, Foto: Sinan Ceco, 2008.

Divan-ı Hümayun'un ikinci birimi. Sağ tarafta Defterhane'ye geçen kapı görülebilmekte, Foto: Sinan Ceco, 2008.

ması gelenek hâline gelen çorba, pilav ve zerde dağıtılırdı. Yeniçerilerin dağıtılan bu yemeği yememesi ise isyan alametiydi ki "kazan kaldırmak" deyimi, yeniçerilerin isyan sırasında yemeklerini yemeyip ocak âdetlerince kutsal sayılan kazanı ters çevirmelerinden gelmektedir. Yeniçeriler, yemeklerini yedikten sonra dış hazineden maaşları getirilirdi ve dağıtılmaya başlanırdı.

Çoğu zaman elçi kabulleri de bu törene rast getirilirdi ki böylece bu bir törenden ziyade gövde gösterisine dönüşsün ve elçiler, İmparatorluğun ne kadar kudretli olduğunu, ne kadar ihtişamlı törenler düzenlediğini anlayıp gittikleri yerde bunu dile getirebilsin.

Ulufe Divanı'nın olmadığı günlerde ise Divan-ı Hümayun'da elçi kabulü varsa beş, yoksa üç sofra kurulurdu. Arz günü ise; yemek faslı bittikten sonra arza çıkılırdı. Böylece Divan-ı Hümayun'da görüşülen konuların özeti padişaha da aktarılırdı. Bu olay ise Babü's Saade yani üçüncü kapının hemen arkasındaki Arz Odası'nda cereyan ederdi.

Sadrazam, o günün telhisini kapıcılar kethüdasıyla padişaha gönderir, padişah da arza girilmesi için hatt-ı Hümayun ile cevap verirdi. Hatt-ı Hümayunun gelmesiyle Divan üyeleri ayağa kalkar ve Babü's Saade'ye doğru yürürdü. İlk önce yeniçeri ağası Arz Odası'na girer ocak hakkında bilgi verir ve çıkar, ardından da kazaskerler, defterdarlar, sadrazam ve vezirler Arz Odası'na girip sorumlulukları dâhilindeki konular hakkında padişaha malumat verirdi. Arza çıkıldıktan sonra ise divan üyeleri dağılırdı.

İkinci avlunun en dikkat çekici yapısı ise Adalet Kasrı'dır. Kubbealtı'nın hemen arkasında yükselen bu abidevi yapı,

Kubbealtı'nda gerçekleşen bir Divan, Hünername C:1-1584, TSMK, Nr: 1523, Vr: 242a.

sadece sarayın değil İstanbul'un da birçok noktasından görülebilmektedir. Bu kule, Fatih Sultan Mehmet döneminde yapılmış fakat bugünkü görüntüsüne 19. yüzyılda kavuşmuştur. Adalet Kulesi, yaklaşık 45 metre yüksekliğinde , kare planlı, dört pencereli ve altı köşeli konik bir

Topkapı Sarayı Matbah-ı Amire (Mutfak), Foto: Sinan Ceco, 2008.

Topkapı Sarayı Matbah-ı Amire'nin birimlerinden biri, Foto: Sinan Ceco, 2008.

külaha sahiptir. Divan-ı Hümayun'dan bahsederken de değindiğimiz ve padişahın toplantıları seyrettiği pencere de bu kuleye aittir. Kulenin girişi ise harem tarafındandır. Adalet Kulesi, bu adı devlet işlerinin görüşüldüğü ve önemli kararların alındığı Kubbealtı'nın hemen üzerinde yer aldığı için almıştır. Harem ağaları geceleri burada nöbet tutar, Saray'a ve hareme göz kulak olurdu.

Babü's Saade

Avlunun sonunda ise Babü's Saade yani üçüncü kapı yer alır. "Saadet kapısı" anlamına gelen kapıya, burada görev yapan "Ak Hadım Ağalar"dan dolayı Ak ağalar Kapısı da denir.

Padişahın şahsi ikametgâhına açılan bu kapı aynı zamanda ikinci avluda gerçekleştirilen birçok törene de ev sahipliği yapmıştır. Üzeri son derece estetik bir kubbe ile örtülü olan ve dört ince sütunun taşıdığı bu kapı, Sultan II. Mehmet devrinde yapılmış fakat bugünkü görüntüsüne daha sonraki yüzyıllarda yapılan değişikliklerle kavuşmuştur.

Babü's Saade, Sancak-ı Şerif Töreni, Cülus Töreni, Muayede Töreni gibi İmparatorluğun en mühim törenlerine ev sahipliği yapması bakımından sarayın en önemli kapısıdır ki bu bağlamda Babü's Saade için Osmanlı İmparatorluğu'nun vitrini demek yanlış olmaz.

Babü's Saade önünde gerçekleşen en renkli tören ise Muayede Töreni yani bayramlaşma töreniydi. Ramazan ve Kurban bayramları olmak üzere yılda iki defa düzenlenen bu törene ilişkin kaideler de, diğer birçok kaide gibi Fatih Kanunnamesi'nde belirlenmiştir.

Buna göre; tören arife gününü bayram gününe bağlayan gece başlardı. Devlet erkanı sabaha karşı Saray'a gelir ve gelenleri Babü's Selam (Orta Kapı) önünde çavuşbaşı ile kapıcılar kethüdası karşılar ve Babü's Saade'ye doğru yürürlerdi. Gecenin siyahında Saray'a gelen ziyaretçiler, meşalelerin aydınlattığı yolda yürürlerdi. Padişahın oturacağı bayram tahtı ise evvelden Babü's Saade önüne konulmuş olurdu. Bu sırada padişah da Hırka-i Saadet Dairesi'nde veya saray mescidinde sabah namazını kılar, Has Oda'da bayram kıyafetlerini giyer ve buradaki görevlilerin tebriklerini kabul ederdi. Ardından padişah, Babü's Saade ağası eşliğinde Babü's Saade önüne çıkar, tahta otururdu ve padişahın tahta oturmasıyla mehter çalar, bayram töreni resmen başlardı. Tören başladıktan sonra padişah, önceden hiyerarşik düzene göre sıralanmış olan devlet erkanının tebriklerini kabul ederdi.

Şüphesiz Babü's Saade önünde gerçekleştirilen törenlerin en mühimi padişahın tahta çıkış merasimi olan "Cülus Töreni"dir. Bu tören, Enderun'da bulunan Hırka-i Saadet Dairesi'nde başlardı; tahta çıkacak şehzade, darüssaade ağası ve silahtarağa eşliğine Hırka-i Saadet Dairesi'ne götürülürdü. Burada sadrazam, şeyhülislam ve Enderun görevlileri yeni padişaha biat ederdi ve buna "iç biat" denirdi. Bu sırada Babü's Saade önünde teşrifatî efendi (tören amiri) tören için hazırlıkları tamamlıyor ve biat için çağırılanlar ise hiyerarşiye göre yerlerini alıyor olurdu. Padişah

Kubbealtı ve Adalet Kulesi Foto: Sinan Ceco, 2008.

II. Avluda Muayede (Bayramlaşma) Töreni başlangıcında mehter nevbet çalarken, D'Ohsson, Tableau General de L'Empire Othoman, Tome Premier, Paris 1787.

Topkapı Sarayı Babü's Saade, Foto: Sinan Ceco, 2008.

Babü's Saade'den bir detay. Ön planda Sancak-ı Şerif'in dikildiği alan görülebilmekte, Foto: Sinan Ceco, 2008.

da merasim kürkü ile Hz. Yusuf'un sarığını giyer ve Babü's Saade önüne çıkarak buradaki altın tahta otururdu.

Padişahın Babü's Saade önündeki tahta oturmasıyla genel biat başlamış olurdu. Törene katılanlar, protokoldeki yerlerine göre sırayla padişaha yaklaşır ve biat ederdi. Kimisi padişahın elini, kimisi eteğini, kimisi de yeri öperek biat ederdi ki padişaha biat edecek kişinin ona nasıl biat edeceği mevkisine göre değişmekteydi. Yeni padişah biatları kabul ettikten sonra bir önceki padişahın cenaze namazını kılardı. Böylece eski padişahın cenaze töreni ile yeni padişahın cülus töreni aynı gün içinde gerçekleşmiş olurdu.

İmparatorluğun en renkli ve muhteşem törenlerine ev sahipliği yapan Babü's Saade'nin işlevi yalnızca bu törenlere ev sahipliği yapmak değildi. Bu kapı aynı zamanda sarayın, kamusal alandan şahsi alana doğru geçiş özelliği taşıyan hiyerarşisinin en belirgin ayrımıydı. Böylece bu kapıdan padişahın şahsi ikametgâh alanına ve aynı zamanda muazzam bir yerleşkeye geçilmekteydi. Bu yerleşkenin adı Enderun'du.

Sultan I. Süleyman'ın (Kanuni) cülus merasimi, Hünernâme C:1-1584, TSMK, Nr: 1523, Vr: 5b.

Sultan Vahdettin'in cülus merasimi, Sébah-Joaillier 1918,
Alman Arkeoloji Enstitüsü Nr: 7626.

III. AVLU

Esasen saray, idari olarak iki kısma ayrılmaktaydı. Bunlar; "Birun" ve "Enderun"du. Birun, "dış" anlamına gelir ve sarayın Bab-ı Hümayun'dan Babü's Saade'ye kadarki kısmını ihtiva eder, Enderun ise "iç" manasını taşıyıp sarayın Babü's Saade'den sonraki kısımlarını –Harem de dâhil- teşkil ederdi.

Saraydaki bu "iç-dış" ayırımı sarayda çalışan personelin konaklama durumuyla ilintiliydi. Gün içinde sarayda çalışıp akşam konaklarına dönen personelin çalışma sahasına Birun yani dış saray, gün içinde sarayda çalışıp akşamları da sarayda konaklayanların çalışma sahasına da Enderun yani iç saray denilmişti.

Sarayın en dikkat çekici mekânlarından olan Enderun Avlusu'na geçiş Babü's Saade'den sağlanmaktadır. Bu kapıdan girildiğinde ise ziyaretçilerle avlu arasına paravan gibi konumlandırılmış olan Arz Odası bulunmaktadır. Bu oda, Divan-ı Hümayun'da alınan kararların padişaha arz edildiği yerdir ve odanın ismi de buradan gelir. Oda, sarayın Fatih devri eserlerinden olmasının yanında sarayın özgün mimarisini koruyamamış yapılarından da biridir.

Arz Odası, nasıl ki Enderun avlusunun görülmesine mani oluyorsa devlet ricalinin ve yabancı devlet elçilerinin bu avluya girmesine de engel teşkil ediyordu. Bu bağlamda Arz Odası, bir sınır işlevi görüyor, bu alanın ötesi padişahın şahsi alanı olarak kabul ediliyordu.

Yeri gelmişken Babü's Saade ile Arz Odası arasında kalan mekânın ev sahipliği yaptığı hazin bir hadiseden bahsetmekte de yarar vardır: Yenilikçi yönüyle tanınan Sultan III. Selim (1789-1807), Nizam-ı Cedid'i kurarak İmparatorluğu eski gücüne kavuşturmayı hedefliyordu. Fakat yenilik karşıtı asiler, bir darbeyle Sultan III. Selim'i tahttan indirerek yerine IV. Mustafa'yı tahta çıkarmıştı. Bu durum Sultan III. Selim'e ile Nizam-ı Cedid'e bağlı olanların tepkisine neden oldu ve "Sabık halifeyi" yeniçerilerin elinden kurtarmak maksadıyla hareket eden Rusçuk Ayanı Alemdar Mustafa Paşa, 28 Temmuz 1808 yılında beş bin askerîyle Bab-ı Âli'yi ve sarayı kuşattı. Darüssade Ağası Mercan Ağa'yı çağırtarak sabık halife Sultan III. Selim'in tahta tekrar oturmasını ve Sultan IV. Mustafa'nın da şimşirliğe geri dönmesini istediklerini bildirdi. Sultan IV. Mustafa bu isteği kabul etmedi ve hem III. Selim'in hem de kendi kardeşi Şehzade Mahmut'un ölüm emrini verdi. Bu haberi alan III. Selim, kurtulmak gayesiyle Harem'deki dairesinin damına çıktı. Oradan Ak ağalar Koğuşu'nun damına geçmesi gerekirken, yanlışlıkla kendi dairesine inen III. Selim, burada

Arz Odası'nın genel görünümü, Foto: Sinan Ceco, 2008.

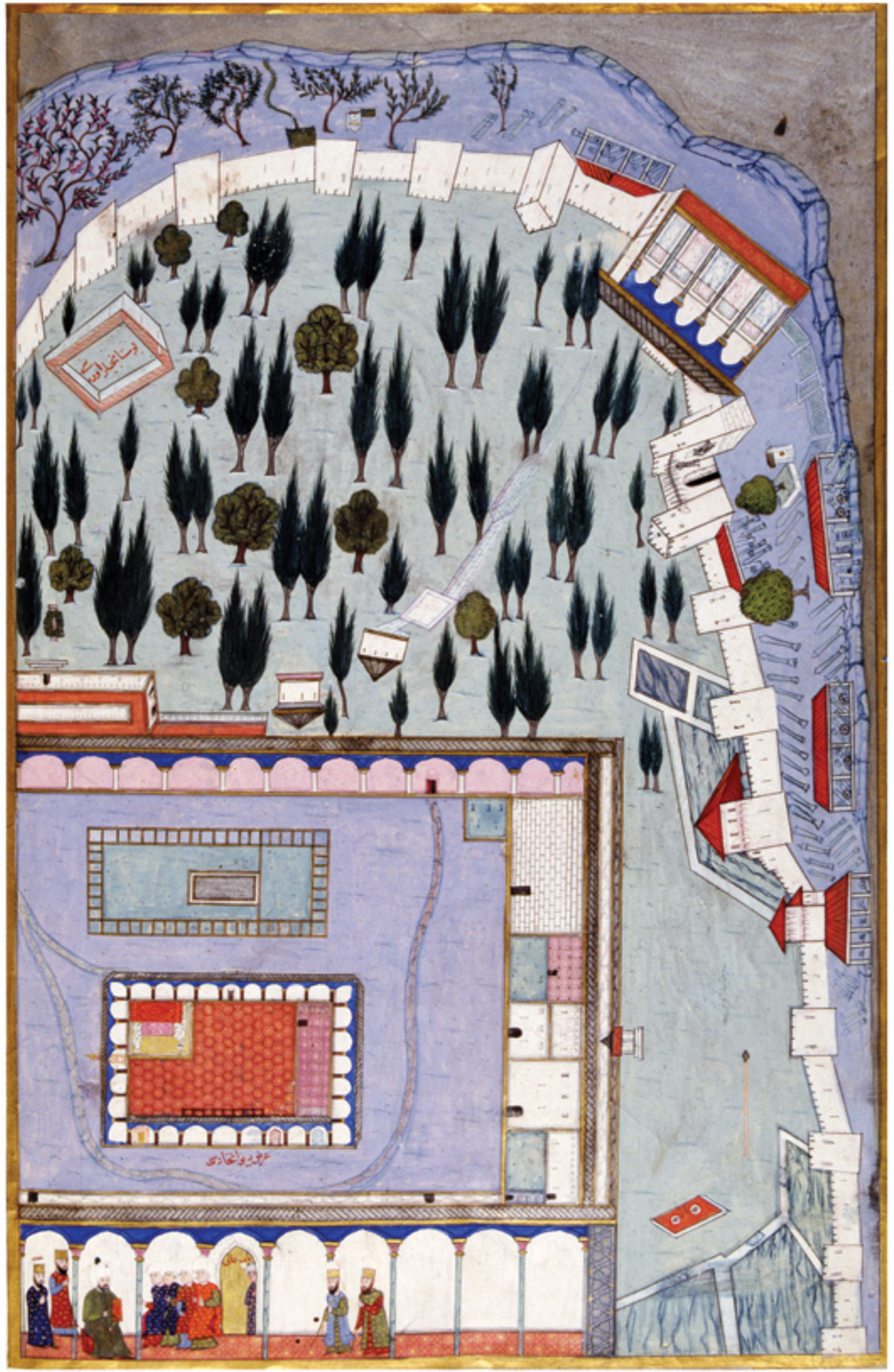

Topkapı Sarayı Enderun Avlusu (III. Avlu) ve çevresi, Hünernâme, C:1-1584, TSMK, Nr: 1523, Vr: 231b.

Arz Odası'nın avludan görünümü, Foto: Sinan Ceco, 2008.

cellatlara yakalandı. Cellatlar ve bostancılar derhâl III. Selim'in boğazına bir urgan bağlayarak boğmaya çalıştılar fakat urganın kopmasıyla ikinci bir urgan ile III. Selim'i boğdular. III. Selim'i boğmakla da yetinmeyen cellatlardan bazıları infaz sırasında onu şişleyerek şehit etmişti. Cellatların ikinci hedefi olan Şehzade Mahmut (II. Mahmut) ise celladlarının elinden şans eseri kurtulmuştur. Saray kadınlarından Cevri Kalfa, Şehzade Mahmut'u öldürmek isteyen cellatların üzerine kızgın kül serperek onları püskürtmüş ve şehzadeyi Harem'in çatısına kaçırarak kurtarmıştır.

Bu sırada Alemdar Mustafa Paşa, iki saati aşkın bekleyişinin ardından haber gelmemesiyle Saray'a girmiş ve Babü's Saade'nin sıkı sıkıya kilitlenmiş olduğunu görmüştü. Derhâl kapıyı kırdırarak içeri giren Alemdar, Arz Odası önünde Sultan III. Selim'in parçalanmış bedeniyle karşılaşmıştır. Alemdar Mustafa Paşa ve adamları, hemen olaylara müdahale etmiş; Cevri Kalfa'nın gayretiyle kurtarılan Şehzade Mahmut tahta çıkarılmış ve IV. Mustafa da şimşirlikteki dairesine gönderilmiştir. Sultan II. Mahmut'un (1808-1839) sır katibi, Sultan III. Selim'in katledilişi hadisesini Sultan II. Mahmut'un bizzat gördüğünü aktarmaktadır. Bu nedenledir ki böyle bir manzaraya tanık olan -ve kendisi de ölümden Cevri Kalfa'nın insanüstü gayretiyle kurtulan- Sultan II. Mahmut, hükümdar olduktan sonra bu Saray'a pek uğramamıştır. Sarayın kabul odası ya da taht odası durumunda olan Arz Odası, tarihimizdeki bu hazin hadiseyi hatırlatması bakımından da önemlidir.

Arz Odası'nın işleyişi

Arz Odası'nın yapılış amacı ve gerçekleştirilecek olan teşrifatın kaideleri Fatih Kanunnamesi ile açıklanmıştır. Fatih'in ilk devirlerinde de hemen her gün toplanan Divan-ı Hümayun için haftanın dört günü arza çıkılmıştır. Fakat Divan-ı Hümayun'un haftanın dört gününe indirilmesiyle arz günleri de pazar ve salı olmak üzere iki gün olarak belirlenmiştir.

Arz günlerinde, Divan-ı Hümayun toplantısı bittikten sonra sadrazam, bir telhis (özet) yazar ve kapıcılar kethüdası vasıtasıyla padişaha gönderirdi. Padişahtan arz için izin geldikten sonra teşrifat kaidelerine göre Babü's Saade önüne gelinir ve buradan Arz Odası'na geçilirdi. Arz Odası'na ilk giren isim yeniçeri ağası olurdu ve padişaha ocak hakkında bilgi verdikten sonra çekilirdi. Fakat yeniçeri ağasının aynı zamanda bir vezirlik görevi varsa, daha sonra vezirlerle beraber tekrar Arz Odası'na girerdi. Yeniçeri ağası, Arz Odası'ndan çıktıktan sonra Rumeli ve Anadolu kazaskerleri padişahın huzuruna çıkardı ve her ikisi de kendi sorumluluklarındaki bölgenin asayişi ve kadı tayinlerine ilişkin bilgiler verirdi. Kazaskerlerden sonra defterdar gelerek mâli konularda bilgi verirdi. Defterdarın ardından ise sadrazam ve vezirler Arz Odası'na girerek idari meseleler hakkında malumat verirdi.

Bu oda aynı zamanda padişahın elçi kabul ettiği salondur. Gelen elçiler çavuşbaşılar eşliğinde Babü's Selam'dan alınır, Kubbealtı'na getirilir ve yemek yenirdi. Eğer padişah, elçileri huzuruna kabul edecekse yemekten sonra kapıcıbaşılar elçinin kollarına girer ve Arz Odası'na götürülürdü.

Arz Odası'nın üç kapısı vardır. Bunlar: Hünkâr Kapısı, Pişkeş (hediye) Kapısı ve Maruzat Kapısı'dır. Arza çıkacak olanlar Maruzat Kapısı'nı, padişah ise Hünkâr Kapısı'nı kullanırdı. Pişkeş Kapısı ise elçilerin yanlarında getirdiği hediyelerin odaya sokulmasında kullanılırdı.

Arz Odası'nın Maruzat Kapısı. Kapının üzerindeki hat, Sultan III. Ahmet'e aittir, Foto: Sinan Ceco, 2008.

Arz Odası'nda elçi kabulü, D'Ohsson, Tableau General de L'Empire Othoman, Tome Premier, Paris 1787.

Enderun'un işleyişi

Saraydaki birçok önemli yapıyı bünyesinde barındıran Enderun, her şeyden önce bir eğitim kurumudur. Burada katı bir hiyerarşik düzen içerisinde İmparatorluğun çeşitli kademelerinde yer alacak, üstün vasıflı devlet adamları yetiştirilirdi. Burası bir İmparatorluk okuluydu ve burada yetişen öğrenciler devlet yönetme bilgisiyle donatılırdı.

Enderun, devşirme denilen öğrencilerin oluşturduğu bir okuldu. Fatih Sultan Mehmet, İmparatorluktaki Hristiyan çocukları, küçük yaştaki savaş esirlerini, sınır boylarına yapılan baskınlarda esir alınan çocukları devşirip devlet yönetiminde kullanabileceği bir sistem geliştirmişti. Devşirme vergisi ise İmparatorluğun Hristiyan köylerindeki her kırk haneden bir erkek çocuk şeklinde belirlenmişti. Bu kaidelere göre Müslüman yapılan, Hristiyan çocukları üst düzey eğitim görerek Osmanlı Devleti'nin yönetici kadrosunu oluştururdu.

Enderun'a alınacak olan çocuklar titizlikle seçilirdi. Bu seçim sırasında çocuğun sağlıklı, düzgün fizikli, zekâ ve yetenek bakımından üstün meziyetlere sahip olması aranan özelliklerdendi. Sonuçta bu çocuklar Osmanlı Devleti'nin en üst kademelerine kadar yükselebilecek olan devlet adamı adaylarıydı ve gerek fiziksel görüntüleri, gerek zekâları ve gerekse de eğitimleriyle Osmanlı'yı temsil etmeliydiler. Seçilen bu çocuklar Enderun'a alınmadan önce "Acemi Oğlanlık" devresi geçirirlerdi ve bu evreyi, "dış saray" diye adlandırılan Edirne Sarayı, Beyazıt'taki Eski Saray, Galata Sarayı ve Atmeydanı'ndaki İbrahim Paşa Sarayı'nda geçirirlerdi. Eğitim, İslam dini ile Türkçenin öğretilmesiyle başlar ve disiplinli bir şekilde protokol kurallarının öğretilmesiyle de devam ederdi. Dış sarayda eğitimi devam eden öğrencilerin fiziki gelişimi de son derece önemliydi. Bu bağlamda öğrenciler, ağır işlerde çalıştırılırdı ki silah taşımaları ve kullanmaları kolaylaşabilsin. Bu evre, uzun yıllar sürecek olan bir eğitimin ve padişaha kulluklarını ispatlama sürecinin başlangıcıydı. Dış saraylarda yaklaşık olarak 7-8 yıl eğitim gören öğrenciler eğitimlerini tamamladıktan sonra içlerinden gerek yetenek ve zekâ gerekse de eğitimdeki başarılarından dolayı öne çıkanlar Topkapı Sarayı'ndaki Enderun Avlusu'na gönderilirdi.

Enderun'da temel olarak iki sınıf vardı: Dolamalılar ve Kaftanlılar. Bu iki sınıfın da kendi içlerinde rütbeleri ve koğuşları vardı. Enderun'a gönderilen öğrenciler ilk olarak "Dolamalılar" sınıfına dâhil olurlardı.

Dolamalıların giysileri çuhadandı ve giysilerinin eteklerini bellerine doladıkları için dolamalılar denilmişti. Kaftanlılara ise ipek kaftan giydikleri için kaftanlılar denilmişti. Bu

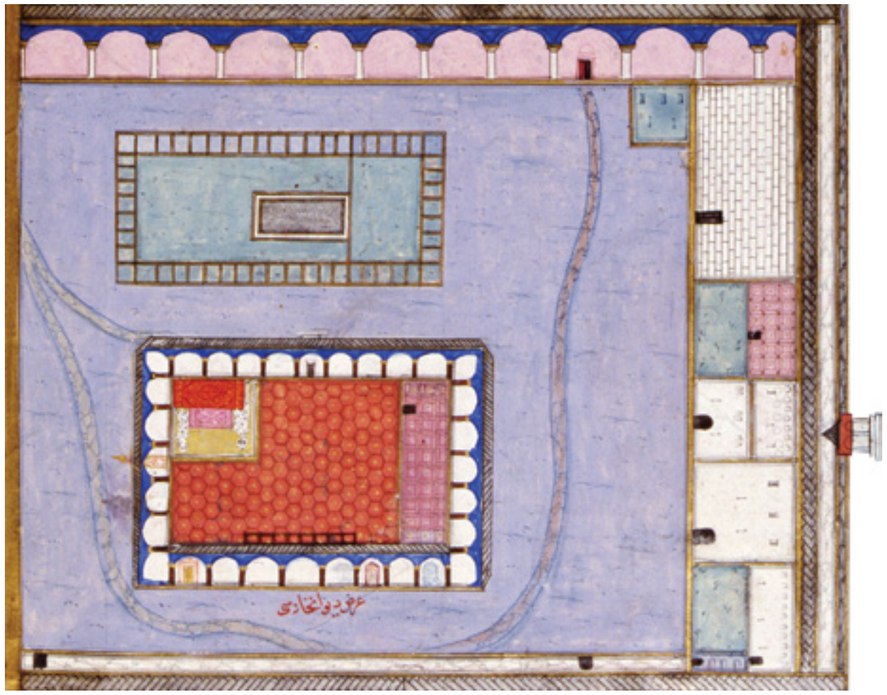

Enderun Avlusu (III. Avlu), Hünernâme C:1-1584, TSMK, Nr: 1523, Vr: 231b'den detay.

Enderunlular, Jean Brindesi, Anciens Costumes de Costantinople, Paris 1855.

Havadan Topkapı Sarayı, Foto: Halit Ömer Camcı, 2012.

W. H. Bartlett'in çizimiyle Enderun Avlusu, Julia Pardoe, The Beauties of the Bosphorus, London-1838.

öğrencilerin tamamına yılda iki kat elbise ve üç ayda bir de maaş verilirdi.

Dolamalılar sınıfının iki derecesi vardır. Bunlar: Küçük Oda ve Büyük Oda'dır. Bu iki oda Enderun sisteminin ilk iki basamağını oluşturur ve öğrenciler burada edebiyat, Arapça, Farsça, Kur'an ilimleri, spor, musiki, çeşitli sanat dalları ve mesleki konularda eğitim alırlardı. Eğitim için Enderun'a getirilen hocalar ve zanaatkârlar itina ile seçilir ve mu-

III. Aylu'da Hazine Koğuşu'nun dıştan görünümü, B. Kargoupoulo 1890'lar, İÜK. Nr: 90751-0006.

hafızlar eşliğinde Enderun'a getirilirdi. Onların dışında bir yabancının buraya girmesi mümkün değildi. Enderun'da eğitim gören öğrenciler bağlı bulundukları odabaşılarının ve padişahın onayıyla bir üst dereceye terfi ederlerdi. Terfi edemeyenler ise kapıkulu ocakları ve sipahi ocaklarına gönderilirdi. Terfi edenler, eğitimlerine kaftanlı olarak devam edebilirdi. Tabii ki kaftanlılar grubunun da koğuşları ve bu koğuşlar arasında rütbe farkı vardı. Bunlar sırasıyla Seferli, Kilerli, Hazinedar ve Has Odalı koğuşlarıdır.

Enderun'un kaftanlılar grubundaki ilk basamağı Seferli Koğuşu'dur. Bu isim Sultan IV. Murat'ın bu koğuştaki ağaları, hizmetini görmeleri için sefere götürmesinden dolayı verilmiştir. Bu koğuşun bulunduğu bina, Fatih Köşkü ile birlikte ve bitişik olarak yapılan Hünkâr Hamamı'dır (Sultan III. Murat'ın, Harem'de bir has oda ve bir de hamam yaptırmasıyla Hünkâr Hamamı işlevini yitirmiş ve Enderunlulara tahsis edilmiştir). Bugün bu binada saray kostümleri sergilenmektedir. Seferli Koğuşu aynı zamanda padişahın kıyafetlerinin yıkanması gibi işlerden sorumluydu. Kuruluşunun ilk yıllarında Enderun'un temizliği, düzeni ve Enderunluların kıyafetlerinin yıkanmasından da sorumluyken, zamanla bu çalışma sistemi yerini mesleki ve sanatsal işlere bırakmıştır.

Terfi etmeye hak kazanan Seferliler, Kilerli Koğuşu'na geçerdi. Bu koğuş, hem kilerle hem de padişahın hizmetiyle ilgilenirdi. Padişahın sofrasını kurmak, toplamak ve bulaşıklarını yıkamak Kilerli Koğuşu'nun görevlerindendi. Ayrıca Kilerliler, Harem'in de gıda ürünlerini muhafaza etmekle yükümlüydü. Ahşap malzemeden inşa edilen Kilerli Koğuşu, 1856'da bir yangınla kullanılamaz hâle geldi. Daha sonra yeniden inşa edilen bina, bugün müze müdürlüğü olarak kullanılmaktadır.

Kilerli Koğuşu'ndan sonra ise Hazinedar Koğuşu gelmektedir. Bu koğuş Enderun Hazinesi veya İç Hazine olarak bilinen hazineden sorumluydu ve koğuşun başında hazinedarbaşı bulunurdu. Hazinedar Koğuşu'nun yanında ise başında silahdarağanın bulunduğu Silahdar Hazinesi bulunurdu. 19. yüzyıla kadar bu iki bina bitişik iken 19. yüzyılda yeniden inşa edilmiş ve bu inşaat sırasında dördüncü avluya geçişler açılmıştır.

Kilerli Koğuşu'ndan sonra ise bir Enderunlunun yükselebileceği en son nokta olan Has Oda bulunmaktadır. Fatih'in emriyle kurulan bu kurum, padişahın özel dairesi ve çalışma odası gibiydi. 16. yüzyıldan itibaren Harem'in Beyazıt'taki saraydan buraya taşınmasıyla padişahlar Harem'de daha fazla vakit geçirmeye başladı. Bu yüzden eski işlevini kaybeden Has Oda'da "Kutsal Emanetler"in bir araya getirilmesiyle Mukaddes Emanetler Müessesesi oluştu. Fakat bu döneme kadar padişahın en fazla vakit geçirdiği mekân burasıydı.

Fatih devrine ait yapılar arasında yer alan Has Oda, Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferinden dönerken mukaddes emanetleri de yanında getirip Has Oda'ya yerleştirmesiyle bu odanın önemi bir kat daha artmıştır. Has Oda, padişaha kulluğunu ispatlamış, üstün yetenekli ve eğitimli yaklaşık kırk Enderunludan oluşmaktaydı. Bu kırk seçkin Enderunlu arasından da öne çıkan dört kişi seçilirdi ve bu dört kişi, padişahın en yakınında yer alırdı.

Hırka-i Saadet Dairesi girişi, Foto: Sinan Ceco, 2008.

Sarayda yirmi dört saat Kur'an-ı Kerim'in okunduğu tek mekân olan Has Oda, plan açısından dört birimden oluşmaktadır. Bunlardan ilki hemen girişte bulunan şadırvanlı sofadır ki bu isim, ilk birimde yer alan şadırvanlı havuzdan gelmektedir. Bu şadırvan, Has Odalıların abdest almalarına imkân vermenin yanında yaydığı su sesi ile mekânın daha mistik bir atmosfere kavuşmasına da katkı sağlardı.

Has Oda'da yer alan diğer birimler ise Şadırvanlı Sofa'nın sağında ve solunda yer alır. Sofanın solunda, Destmal Odası yer almaktadır. Bu oda ise ismini, Hırka-i Saadet ziyaretlerindeki usul değişikliğinden ötürü almıştır. 19. yüzyıldan itibaren Hırka-i Saadet ziyaretlerinde Hz. Peygamber'in hırkasına yüz sürmek geleneği terk edilmiş ve yerine hırkanın üzerine serilen tülbende yüz sürmek âdeti yerleşmiştir. Böylece son derece kıymetli olan bu emanetin yıpranmasının da önüne geçilmiştir. Ziyaretin sonunda bu tülbent küçük mendiller hâlinde kesilip ve tülbendin üzerine çeşitli işlemeler ve yazılar yazılması ise bir başka âdet olarak benimsenmiştir. İşte bu işlemler, Şadırvanlı Sofa'nın solundaki odada yapıldığından bu odaya, Destmal Odası yani Mendil Odası denilmiştir.

Şadırvanlı Sofa'nın hemen sağında ise Arzhane bulunur. Padişah bu odada kendisine gelen telhisleri okur ve görüşmeye gelen devlet ricalini bu odada kabul ederdi. Ayrıca ramazan ayında gerçekleşen Hırka-i Saadet ziyaretinde sadrazam ve diğer devlet ricali padişahı burada tebrik ederdi.

Van Mour'un çizimiyle Silahtarağa, M. De Ferriol, Recueil De Cent Estampes representant differentes Nations Du Levant, Paris 1714.

Hırka-i Saadet Dairesi Şadırvanlı Sofa, Foto: Sinan Ceco, 2008.

Sancak-ı Şerif Muhafazası, Foto: Sinan Ceco, 2008.

Arzhane'nin sağında ise Has Oda veya Taht Odası bulunur ki bu oda, Has Oda Dairesi'nde padişahın asıl çalışma odasını teşkil etmesi bakımından önem arz eder. Padişah zamanının çoğunu burada geçirirdi. Cülus törenlerinin ilk ritüeli olan "iç biat" da burada gerçekleşirdi. Fakat bu odanın ev sahipliğini yaptığı en önemli merasim ise Hırka-i Saadet ziyaretleriydi. Ramazan ayının 15. günü gerçekleştirilen bu tören için hazırlıklar bir gün önceden başlardı. İlk önce devlet ricali, ziyaret için davet edilirdi. Ramazan ayının on dördüncü gününü on beşinci gününe bağlayan gece ise bu odada padişahın da katıldığı bir temizlik gerçekleşirdi. Odanın her tarafı gül suyu ile yıkanırdı. On beşinci gün ise gelen devlet ricali, her zamanki gibi protokol kuralları çerçevesinde sıraya girerdi ve tören başlardı. Gelen ziyaretçiler Hz. Peygamber'in hırkasına yüz sürerdi (Fakat bu gelenek 19. yüzyılda değişikliğe uğramış ve hırka yerine, hırkanın üzerine serilen tülbende yüz sürülmeye başlanmıştır. Daha sonra bu tülbent küçük mendiller hâline getirilip ziyaretçilere hediye edilmiştir.). Has Oda'da gerçekleşen Hırka-i Saadet ziyaretine, Enderunluların bu odayı terk etmesiyle Valide Sultan başkanlığında harem kadınları devam ederdi. Harem kadınları buraya, Harem'in Enderun Avlusu'na açılan kapısı olan Kuşhane Kapısı'ndan girerdi. Ziyaretini tamamlayan kadınlar yine geldikleri kapıdan Harem'e dönerdi.

Hırka-i Saadet ziyaretleri, sarayın Dolmabahçe'ye ve Yıldız'a taşınmasından sonra da devam etmiştir ve bu kurum, Topkapı Sarayı'nda işlevini sürdüren birkaç müesseseden biri olmuştur. Yine bu dönemde, kadınlarda Hırka-i Saadet ziyaretlerine devam etmiş ve Harem mensubu kadınlar bu sefer buraya kadar arabalar eşliğinde gelip ziyaretlerini tamamlamışlardır.

Has Oda'ya yükselmiş Enderunluların bir sonraki görevleri sarayın dışında başlardı ve Enderunlulara İmparatorluğun eyaletlerinden birinde görev verilirdi. Enderun teşkilatının işleyişi özetle bu şekildeydi. Enderun avlusundaki koğuşların sıralanışında -ilk bakışta edinîlen izlenimin aksine- bir düzen ve mana vardır. Bu bağlamda Enderun avlusunda terfi sistemi saat yönünün tersine işlemektedir. Kareye yakın planlı olan Enderun avlusunun tam ortasından avlunun dört bir yanına dağılmış olan koğuşlara bakıldığında, terfi sırasının soldan sağa doğru olduğu fark edilmektedir.

Bu muazzam eğitim kurumu, kendisi de Enderun'da yetişmiş biri olan Ali Ufki Bey'in, kitabında ifade ettiğine göre 60 sadrazam, yüzden fazla vezir, yirmi üç kapudan paşa, binlerce yüksek memur, valiler, defterdarlar, mimarlar hattatlar, bestekârlar, ressamlar, şairler yetiştirmiştir.

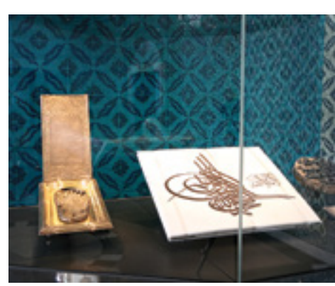

Hırka-i Saadet Dairesi'ndeki kutsal emanetlerden birkaçı, Foto: Sinan Ceco, 2008.

Hırka-i Saadet Dairesi Destimal Odası'ndan kubbe detayı, Foto: Sinan Ceco, 2008.

IV. Avluda (Sofa) Bağdat Köşkü ve İftariye Kasrı, Foto: Sinan Ceco, 2008.

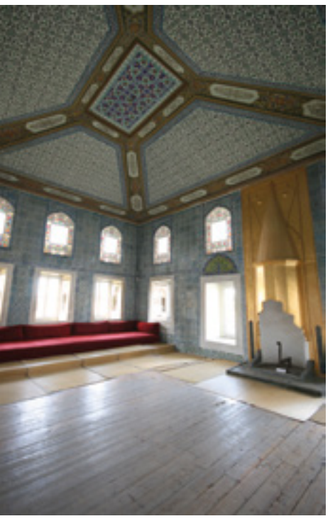

Sünnet Odası, Foto: Sinan Ceco, 2008.

IV. AVLU

Bu avluya, üçüncü avluda bulunan geçitlerden ulaşılır ve bu geçitlerin çoğu, Enderun bahsinde geçen, 19. yüzyılda silahdar hazinesi ile hazinedar koğuşlarını birbirinden ayıran inşaat sırasında yapılmıştır. Sarayın bu kısmı ilk zamanlar bulunmamaktaydı. Fakat sonraki yüzyıllarda yapılan eklentilerle saray, bu yöne doğru genişlemiştir.

Avlu, gerek yapılaşma ve gerekse de yükselti bakımından iki kısma ayrılır. Bunlar: Sofa-i Hümayun ve Lale Bahçesi'dir. Sofa-i Hümayun, avlunun en yüksek kesiminde yer alır ve zemini mermer kaplıdır. Sofanın ortasında ise son derece zarif bir şekilde tezyin edilmiş havuz bulunur.

Sofa-i Hümayun'un yapıları

Sofadaki en eski yapılardan biri Sünnet Odası'dır. Kanuni Sultan Süleyman devrinde yapılması kuvvetle muhtemel olan Sünnet Odası, günümüzdeki görüntüsüne Sultan İbrahim devrinde kavuşmuştur. Bu odaya iki nedenden ötürü Sünnet Odası isminin verildiği rivayet edilmektedir. İlki, padişahların vakit namazlarının sünnetlerini burada kılmaları, ikincisi ise şehzade sünnetlerinin burada gerçekleşmiş olmasıdır.

Sofa-i Hümayun'da Sultan IV. Murat devrinde inşa edilmiş iki köşk bulunmaktadır. Bunlar 1634 Revan Seferi anısında, 1636'da inşa ettirilen Revan Köşkü ve 1639 Bağdat Seferi anısına yaptırılan Bağdat Köşkü'dür. Ancak Bağdat Köşkü IV. Murat'ın vefatından sonra tamamlanabilmiştir. Sofa-i Hümayun'un en küçük yapısı olmasına rağmen, en dikkat çeken yapısı, altın gibi parlayan kubbesiyle İftariye Köşkü'dür. Yapı, yaklaşık 1,5 metrelik bir çıkıntı oluşturularak inşa edilmiş ve üzeri bronz ağırlıklı malzemeden yapılmış metal bir kubbe ile örtülmüştür. Sultan İbrahim devrinde inşa edilen bu köşk ismini, yaz dönemine denk gelen ramazan aylarında, padişahın iftarını burada yapmasından ötürü almıştır.

Sofa-i Hümayun'dan Lale Bahçesi'nde, sarayda bir eşine rastlanamayan mimari unsurlarla inşa edilmiş bir köşk vardır. Mustafa Paşa Köşkü veya Sofa Köşkü olarak da bilinen bu köşkün inşa tarihi belli olmamakla birlikte Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın yaptırdığı tahmin edilmektedir. Köşk çift cepheli olması bakımından önemlidir. Ön cepheden bakıldığında lale bahçesi ile aynı seviyede olan köşk, alt bahçeden bakıldığında 3,5 metre kadar yüksekte yer alır. Bu yükselti farkı ile köşkte kullanılan geniş camlar, köşke geniş bir manzara sunar.

Dördüncü avluda Sofa Mescidi isminde bir de mescit bulunmaktadır. Mescidin yerinde daha önceden bulunan Silahtar Köşkü'nde bazı devlet adamlarının Sultan III. Selim'in tahttan indirilmesi kararını alması nedeniyle Sultan II. Mahmut bu köşkü yıktırmış ve yerine mescit yaptırmıştır.

Sofa-i Hümayun'da Hırka-i Saadet Çeşmesi, Foto: Sinan Ceco, 2008.

Sofa Mescidi'nin yanında ise Sultan Abdülmecit'in 1858 yılında Mimar Sarkis Balyan'a yaptırdığı Mecidiye Köşkü ve Esvap Odası yer almaktadır. Bu köşk aynı zamanda Topkapı Sarayı'nda yapılan son binadır. Ayrıca köşkün bulunduğu nokta ise ziyaretçilerine doyumsuz bir deniz manzarası sunmaktadır. Köşk 15 metreye 13 metre ölçülerinde bir plana sahiptir ve tek katlıdır. Bu köşkle beraber bir de Esvap Odası yapılmıştır. Bu oda, padişahın huzuruna çıkacak olanların kıyafetlerini düzelttiği mekân olarak kullanılmıştır.

Mecidiye Kasrı, B. Kargoupoulo 1890'lar, İÜK. Nr: 90751-0050.

HAREM

Herkesin girmesine müsaade edilmeyen, saygıya değer yer anlamlarını karşılayan "harem", bir müessese olarak Topkapı Sarayı'nda, sarayın kurucusu Sultan II. Mehmet devrinde değil, Sultan III. Murat devrinde (1574-1595) gelişmiştir. Bu döneme kadar İmparatorluğun harem teşkilatı, günümüzde Beyazıt semti sınırlarında olan Eski Saray'da bulunmaktaydı. Bu saray, padişahın ikameti için kullanılırken Topkapı Sarayı devlet işlerinin yürütüldüğü bir merkez olarak işlevlendirilmişti. Bu döneme kadar padişahın çalışma odası ve hamamı Enderun'da bulunmaktaydı. Her ne kadar Harem'in Topkapı Sarayı'na naklinin Kanuni Sultan Süleyman devrinde gerçekleştiği görüşü yaygın olsa da, Harem'deki yapıların büyük bölümünün Sultan III. Murat devrinde inşa edildiği göz önüne bulundurulursa bu görüşün sağlıklı olmadığı anlaşılacaktır.

Harem'de gerçekleşen bu yapılaşma neticesinde, Enderun merkezli bir hayat geçiren padişahlar, Harem'de hamam ve has odanın yapılmasıyla harem merkezli bir hayata geçiş yapmışlardır.

Van Mour'un çizimiyle Harem kadınları, M. De Ferriol, Recueil De Cent Estampes representant differentes Nations Du Levant, Paris 1714.

Harem'de işleyiş

Harem'i dış dünya ile ayıran ana giriş, ikinci avluda, Divanhane'nin yanı başındaki Araba Kapısı'dır ve yukarıda da bahsedildiği gibi bu Sultan III. Murat devrine aittir. Burası padişah ve ailesinin ikametgâhı olmanın ötesinde, tıpkı Enderun benzeri bir eğitim kurumudur. Harem'i Enderun'dan ayıran temel fark, buradaki öğrencilerin ve eğitmenlerinin kadın oluşuydu.

Haremin asli unsuru ise cariyelerdi ve bu cariyeler çeşitli yollarla Saray'a alınırdı. Cariyeler, savaş yoluyla tutsak edilmiş olabilir, eyalet valileri gibi idareciler tarafından gönderilmiş olabilirlerdi. Bu yollarla gönderilen ve farklı uyruklara mensup kızların seçiminde, Enderun'da yapılan seçimden bile titiz davranılırdı. Haremdeki kalfa ve usta cariyeler, gönderilen kızları kılı kırk yararak inceler ve ona göre seçerdi. Bu detaylı incelemenin ardından en güzel, en zeki, en becerikli, en sağlıklı ve en güzel huylu kızlar Harem'e alınırdı.

Hareme alınacak kızların sağlıklı olmalarına ayrıca itina gösterilirdi. Bu bağlamda yapılan incelemelerin bir hekim nezaretinde gerçekleşme ihtimali yüksektir. Böylece Saray'a nadir güzellikte, zeki, yetenekli ve son derece sağlıklı kızlar alınmış olurdu. Zira bu kızlardan bazıları Osmanlı hanedanlığının devamına vesile olacaktı. Bu nedenle, seçilen kızların üstün özelliklere sahip olmaları mühimsenirdi.

On ile on sekiz yaş arasında olan bu kızların eğitimi, Saray'a girdikleri andan itibaren başlardı. Bu eğitimin safhâlârı da Enderun'dakine benzerdi ve cariyeler arasında da tıpkı Enderun'daki gibi bir sınıf sistemi vardı. Hareme yeni giren cariyeler, "Acemi Cariye" olarak eğitime başlar, ilk olarak İslam ve Türkçe eğitimi alırlardı. Cariyeler bunun dışında saray adabı, temizlik, protokol eğitimi gibi konularda da eğitilirdi. Cariyeler, bu eğitimin sonunda iyi birer Müslüman olurlardı. Bunun yanı sıra Saray Türkçesi'ni öğrenmiş, musiki ve edebiyat bilgisiyle donatılmış, en az bir enstrüman çalabilen, el sanatlarıyla yakından ilgili, sofra adabını bilen, terbiyeli ve iyi eğitim almış birer cariye olurlardı.

Haremdeki bu kızların hukuki durumları ise İslam hukukunun belirlediği kurallar içinde değerlendirilirdi. Saray'a cariye olarak alınan kızlar hür değildi. Bu nedenle cariyelere İslam hukukunun kölelik müessesesiyle ilgili getirdiği hükümler doğrultusunda davranılırdı. Kaldı ki İslam dinîndeki kölelik müessesesi dünya literatüründekinden oldukça farklıydı. Nitekim Hz. Muhammed (s.a.v.)'in hadislerinden ve uygulamalarından çıkarılan netice de kölelere hiçbir şekilde eziyet edilmemesi, onların haklarının gözetilmesi ve mümkünse bir an evvel azat edilmesi yönündedir. Bugün ortaya çıkan belgeler de Osmanlı padişahlarının bu kurallara riayet ettiğini kanıtlamaktadır. Padişahlar Kadir gecelerinde bir çok cariyenin azat edilmesi için belge imzalar ve onların hürriyetlerine kavuşmasını sağlardı. Cariyeler padişahın eş statüsünde olmadığı gibi birçoğu padişahla karşılaşmazdı bile. Cariyeler içerisinde öne çıkanlar padişahın eşi statüsüne kavuşur ve "ikballer" ya da "gözdeler" denilen sınıfa dâhil olurdu. Bu sınıfın altındaki "Acemi Cariyeler", "Kalfalar" ve "Ustalar" hizmet etmekle mükellef saraylılardı. Kaldı ki bu cariyeler de büyük ölçüde Kadir gecelerinde ve padişah değişikliklerinde azat edilir, çeyizleri verildikten sonra saraydan çıkarılırdı. Bunun yanı sıra sarayda uzun süre hizmet etmiş cariyelerin kendi istekleriyle saraydan çıkma hakları da vardı ki konuyla ilgili olarak Sultan II. Abdülhamit'in kızı Ayşe Osmanoğlu saray adetleri kapsamında bu konuyu şöyle ifade etmektedir:

"...Pek küçükken Saray'a gelip de sarayda büyüyenler evlat gibi olduklarından müstesna tutulurlardı. Bunlar herkesten önce saraydan çıkmak, evlenmek hakkı verilirdi. Böylelerinden çıraklık, yani saraydan çıkmak isteyenler bayram ve kandillerde büyük bir kâğıda: "Kulun istediği murat, ihsan efendimindir." diye yazıp altına imzasını koyar, en göze çarpacak yere bırakır, bir daha efendisinin huzuruna çıkmamak üzere odasına kapanıp otururdu. Bunun üzerine efendisi çeyiz yaptırıp para ihsan eder ve bendegândan birinin evine gönderirdi. Uygun bir kısmeti çıkınca verilirdi. Hizmet ettiği yıllar ve kendisini sevdirme derecesine göre de mükâfat alırdı..."

Bu hizmetli cariyelerin hepsi sabahın erken saatlerinde kalkar giyinip kuşanır ve eğitimlerinin yanı sıra onlara verilen vazifeleri ifa ederlerdi ve bu hizmetlerinin karşılığında da yevmiye alırlardı.

Eğitimlerini tamamlayan cariyelerin bir kısmı da Enderun'da yetişmiş devlet adamlarıyla evlendirilirdi. Bu durum Enderun ve Harem'in, birbirinin yansıması ve tamamlayıcısı olan iki kurum olma ihtimalini kuvvetlendirir. Zira Harem'de yetişen cariyelerin hepsinin padişahın zevcesi olması mümkün değildir. Enderun'da yetişenlerin de Enderun'dan çıkana kadar hiçbir kadını tanımaması ve Enderun'dan çıktıktan sonra Harem'den bir kız ile evlendirilmesi, Harem'deki kızların "devletin idaresi için eğitilen insanlara eş olmaları maksadıyla" yetiştirildikleri ihtimalini güçlendirmektedir.

Harem'de de, Enderun'daki gibi katı bir hiyerarşinin varlığından söz etmek mümkündür. Öyle ki padişah dahi Harem'deki her daireye destursuz giremezdi. Zevcelerinin bile yanına gitmez onları çağırtırdı. Eğer eşlerinden birinin çocuğu hasta ise padişah eşlerinin dairelerini ziyaret ederdi. Bu durumun dışında padişah zevcelerinin dairesine girmezdi. Hatta saraydaki cariyelerin padişahla karşılaşması bile saray adabına aykırı kabul ediliyordu. Padişah haremde yürürken gümüş çivili kundura giyer ve böylece çıkan sesten cariyeler padişahın geldiğini anlar, karşılaşmaktan çekinirdi. Eğer cariyeler padişahla karşılaşırsa buna "Hünkâra Çatmak" denirdi ve bu sarayda ayıplanan davranışlardan sayılırdı.

Harem Teşkilatı

Harem hakkında şimdiye kadar birçok araştırma yapılmış ve birçok yayım yapılmıştır. Ancak bunların hiçbirinde Harem teşkilatı fiziki şartlarla karşılaştırılıp Harem'in işleyişine dair tespitler yapılmamıştır. Oysaki Harem, yapısal olarak incelendiğinde Harem'in üç ana bölümden oluştuğu ve bu üç bölümünün fiziksel olarak da birbirinden ayrı tutulduğu anlaşılmaktadır. Harem'e dair tüm kitabi bilgileri ve arşiv vesikalarını bu yapısal durum ile birleştirdiğimizde, Harem müessesesi daha anlamlı bir hâle gelecektir. "Hizmet edilen" ve "Hizmet eden" olarak iki grupta değerlendirilen Harem müessesesi, birbirinden fiziki olarak ayrılmış üç bölümden oluşmaktadır: Kara Hadım Ağalar Koğuşu (Harem'in hadım edilmiş erkek üyelerine ait alan), Cariyeler Koğuşu (Harem'de yetiştirilen kızların yaşadığı alan) ve padişah ile ailesinin yaşadığı alan.

Harem'deki bu üç kuruma ait yapılar, fiziki açıdan birbiriyle kolay iletişim kuramayacak şekilde konumlandırılmıştır. Bu anlamda değerlendirmeye tabi tutmamız gereken ilk

Hünkâr Sofası, Foto: Sinan Ceco, 2008.

Karaağalar Taşlığı, Foto: Sinan Ceco, 2008.

Havadan Topkapı Sarayı, Foto: Halit Ömer Camcı, 2012.

Valide Alayı'nın Bab-ı Hümayun'dan girişi, D'Ohsson, Tableau General de L'Empire Othoman, Tome Premier, Paris 1787.

bölüm, Harem'in hadım edilmiş erkek üyelerine ait alandır. Harem'in erkek üyeleri, Sudan veya Habeşistan'dan getirilen zencilerdi ve getirilirken hadım edilirdi. Hadımların dışında yabancı bir erkeğin Harem'e girmesi yasaktı. Bu hadım ağalar, Harem'de nöbet tutar ve Harem'e göz kulak olurlardı. Fakat bu hadım ağaların da Harem'in asıl kısmına -kadınların yaşadığı kısma- girmesi yasaktı. Karaağalar Taşlığı denilen avlunun etrafına konumlandırılmış mekânlarda görev yapan Harem ağalarının Harem içerisinde gidebildikleri son nokta, Cümle Kapısı denilen kapının hemen arkasındaki Nöbet Yeri'dir.

Nöbet Yeri, Harem'deki tüm birimlerin açıldığı bir alandır ve bu anlamda Harem ağalarının, Harem'in giriş-çıkışlarını kontrol etmeleri için tasarlandığı açıktır. Nöbet Yeri'nde, Harem'in kadınlar kısmına ait alanına ait üç kapı bulunmaktadır. Bu kapılardan biri cariyelerin yaşadığı Cariyeler Taşlığı'na açılırken, bir diğer valide sultanın dairesinin bulunduğu Valide Taşlığı'na, sonuncusu ise padişahın eşi statüsünde bulunan gözdelerin koğuşuna açılmaktaydı. Bu üç taşlığın koridorla açıldığı tek alan Nöbet Yeri'dir. Onun dışında Harem'deki yapılarda geçişler dairelerden sağlanırdı. Nöbet Yeri'nin ötesindeki alanlarda ise her birimin ayrı bir amiri bulunmaktaydı ve bu alanın ötesinde kadınların dünyası başlamaktaydı. Harem'deki yapıları, işlevsel özelliklerine göre değerlendirip edindiğimiz bu bilgiler ışığında yaptığımız bir diğer tespit ise her araştırmacının ayrı ayrı birer grup gibi gösterdiği bazı sınıfların aslında aynı gruba dâhil olduğudur. Bu bağlamda hizmetli cariyeler belli sınıflara ayrılmıştı ve bunlar: "Acemi Cariye", "Kalfa Cariye", "Usta Cariye" idi. Bu cariyeler içinde en kıdemlisi usta cariyelerdir. Ustalar kendilerine ait koğuşlarda kalırlar ve diğer cariyelerin koğuşlarını denetleyerek disiplini sağlardı. Harem'de genel olarak kıdem sıralaması ise şöyleydi: "Acemi Cariyeler", "Kalfalar", "Ustalar", "İkballer", "İkballer (Kadınlar veya Gözdeler) ","Hasekiler", "Başhaseki" ve "Valide Sultan" idi. Ustalar, hizmetli cariyelerin en kıdemlileriydi ve onlardan sonra padişahın eşi statüsünde bulunan ikballer vardı. Bu ikballer arasında erkek çocuk doğuranlar haseki statüsüne kavuşur ve en büyük erkek çocuğun annesi ise baş haseki olurdu. Haremdeki en yetkili isim ise padişahın annesi sıfatıyla "valide sultan" idi. Padişah vefat ettiğinde veya tahttan indirildiğinde ise Harem'de bir telaş yaşanırdı. Bu durumda, Harem'deki düşük rütbeli hizmet cariyeleri hariç, tüm kalfalar, ustalar, ikballer, hasekiler ve valide sultan Beyazıt'taki Eski Saray'a nakledilirdi. Bazı cariyeler de bu sırada azat edilir ve evlenirdi. Halk, saraydan çıkan bu cariyelere itibar gösterirdi ve bunlar halk arasında "saraylı" namıyla anılırdı. Saraydan çıkarılıp evlendirilen "saraylılar" aynı zamanda, saray kültürünü taşırdı. Böylece halk arasında saray âdetleri yaygınlaşır ve halk, saray Türkçesini öğrenirdi. Vefat eden padişahın erkek çocuk doğurmamış hanımları da padişahın vefatından sonra devlet ricalinden kimselerle de evlendirilebilirdi.

Eğer Eski Saray'a nakledilen hasekilerden birisi, tahta yeni çıkan padişahın annesi ise Harem'e geri dönerdi. Bu kişi, merhum padişahın zevcesi olarak çıktığı Harem'e "Valide Sultan" olarak geri dönerdi.

Melling'in çizimiyle Harem'in temsili görünümü, M.Melling, Voyage Pittoresque de Constantinople, Paris 1819.

Dipnotlar

[1] *Tursun Bey. Tarih-i Ebul Feth. Haz: Ahmet Tezbaşar. Tarihsiz. s: 58; Evliya Çelebi. Seyahatname. Haz: S.A.Kahraman-Y.Dağlı. İst. 2003. s: 79; Gelibolulu Mustafa Ali. Künhü'l-ahbâr. İÜ, TS959. fol 84.*

[2] *Reşat Ekrem Koçu. Topkapı Sarayı. İst. 2004. s: 295-296; Halil Ethem. Topkapı Sarayı. İst. 1931. s: 14-15; Gülru Necipoğlu. 15. Ve 16. Yüzyılda Topkapı Sarayı. İst. 2007. s: 253.*

[3] *Sarkis Sarraf Hovhannesyan. Payitaht İstanbul'un Tarihçesi (1800). Çev: Elmon Hançer. İst. 1996. s: 12.*

[4] *Abdurrahman Şeref. "Topkapı Saray-ı Hümâyûnu". Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası (TOEM) sayı: 5. (İst. 1326). sayfa: 265-266; Emin Cenkman. Osmanlı Sarayı ve Kıyafetleri. İst. 1948. s: 16.*

[5] *Abdurrahman Şeref. (age.) sayı: 5. sayfa: 265-266*

[6] *Evliya Çelebi. (age.) S:79.*

[7] *Kritovulos. İstanbul'un Fethi. Çev: Karolidi. İst. 2005. s: 157.*

[8] *Kritovulos. (age.) s: 158-159.*

[9] *Albert Bobovius. Topkapı Sarayı'nda Yaşam. Çev: Ali Berktay. İst. 2002. s: 32.*

[10] *Sarayı çevreleyen duvarların bir kısmı özellikle 1871 yılında, Doğu Ekspresi'nin Sirkeci'ye kadar gelmesiyle yıktırılmıştır. Bu nedenle duvarların kesin uzunluğunu vermek çok güçtür.*

[11] *Bu hiyerarşik düzene göre sarayın birinci avlusu herkesin rahatça girebildiği bir alan iken bir sonraki avlu, devlet idaresiyle ilişkili kişilerin kullandığı bir avludur ve bu yerleşkenin daha gerisinde ise padişahın şahsi alanları yer almaktadır. (Sarayın içerisindeki bu hiyerarşik düzen makale içerisinde yeri geldikçe vurgulanmıştır)*

[12] *Sarkis Sarraf Hovhannesyan. (age.) s: 11-13.*

[13] *Aynı Eser. s: 13-14.*

[14] *Aynı Eser. s:14; Ayrıca bu kapının üzerinde kapıcılara tahsis edilen bir de köşk bulunmaktaydı. Ancak bu köşk 19. yüzyılda çıkan bir yangında tamamen yok olmuştur.*

[15] *Sarkis Sarraf Hovhannesyan. (age.) s:14.*

[16] *Bu yapı 1863 yılında çıkan bir yangında yok olmuştur.*

[17] *Abdurrahman Şeref Bey. (age.) sayı: 5 sayfa: 281.*

[18] *Abdurrahman Şeref Bey. (age.) sayı: 5. sayfa: 278.*

[19] *Jean Baptiste Tavernier. Nouvelle Relation de L'interieur de Serrail de Grand Seigneur. Paris 1675. S: 65; Abdurrahman Şeref Bey. (age.) sayı: 5. s: 278.*

[20] *Bu tarihe kadar darphane olarak kullanılan bina, Beyazıt semtinde "Simkeşhane" olarak bilinen yapıdır.*

[21] *Abdurrahman Şeref Bey. (age.) sayı: 5. s: 281.*

[22] *Seng-i İbret, Tanzimat Fermanı'ndan (1839) sonra kaldırılmıştır. Bkz: Abdurrahman Şeref. (age.) sayı: 5 sayfa: 276.*

[23] *Abdurrahman Şeref Bey. (age.) sayı: 5. s: 281.*

[24] *Abdurrahman Şeref Bey. (age.) sayı: 6. sayfa: 339.*

[25] *Abdurrahman Şeref Bey. (age.) sayı: 6. sayfa: 339.*

[26] *Claes Ralamb. İstanbul'a Bir Yolculuk (1657-1658). Çev. Ayda Arel. İst. 2008. s: 83; Antoine Ignace Melling. Voyage Pittoresque de Constantinople Et de Rives du Bosphore. Haz. Rezan Benatar. İst.2012. s: 78.*

[27] *Fatih Kanunnamesi (Kanunname-i Âl-i Osman). Haz. Abdülkadir Özcan. İst. 2007. S:5-10.*

[28] *İlber Ortaylı. Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi. Ank. 2008. s: 214-215.*

[29] *Fatih Kanunnamesi (Kanunname-i Âl-i Osman). Haz. Abdülkadir Özcan. İst. 2007. s: 5-10.*

[30] *Fatih Kanunnamesi. (age.) S: 15.*

[31] *Recep Ahıskalı. "Divan-ı Hümayun Teşkilâtı". Osmanlı. c: 6. s:25; İlber Ortaylı. Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi. Ank. 2008. s: 211-213.*

[32] *Esad Efendi. Teşrîfât-ı Kadime. Haz. Cahid Baltacı. İst. 1979. S: 84; Recep Ahıskalı. (age.) s: 26.*

[33] *Recep Ahıskalı. (age.) s: 27.*

[34] *Aynı eser. s: 27.*

[35] *Aynı eser. s: 28.*

[36] *Claes Ralamb. İstanbul'a Bir Yolculuk (1657-1658). Çev. Ayda Arel. İst. 2008. s: 42.*

[37] *Antoine Ignace Melling. (age.) s: 78; İlber Ortaylı. Mekânlar ve Olaylarıyla Topkapı Sarayı. İst. 2007. s: 46.*

[38] *Claes Ralamb. (age.) s: 42.*

[39] *Claes Ralamb. (age.) s: 42.*

[40] *Esad Efendi. Teşrîfât-ı Kadime. Haz. Cahid Baltacı. İst. 1979. s: 88; Friedrich Seidel. Sultanın Zindanında (1591-1596). Çev.Türkis Noyan. İst. 2010. s:23.*

[41] *Recep Ahıskalı. (age.) S: 27-28; Mübahat Kütükoğlu. (age.) s: 438-440.*

[42] *İlber Ortaylı. Mekânlar ve Olaylarıyla Topkapı Sarayı. İst. 2007. s: 77.*

[43] *Tahsin Öz. Topkapı Sarayı'nda Fatih Sultan Mehmet'e Ait Eserler. Ank. 1993. s: 4.*

[44] *Fatih Kanunnamesi (Kanunname-i Âl-i Osman) Haz. Abdülkadir Özcan. İst. 2007. s:16.*

[45] *Antoine Ignace Melling. (age.) s: 102;Albert Bobovius. Topkapı Sarayı'nda Yaşam. Çev: Ali Berktay. İst. 2002. s: 63-64; İsmail Hakkı Uzunçarşılı. (age.) s: 201-206; Emin Cenkman. Osmanlı Sarayı ve Kıyafetleri. İst. 1948. s: 63.*

[46] *Hz. Yusuf'un sarığı, Osmanlı hükümdarlarınca bir iktidar sembolü olarak kullanılmış ve Cülus Merasimleri'nde kullanılması âdet hâline gelmişti.*

[47] *İsmail Hakkı Uzunçarşılı. (age.) s: 187-188.*

[48] *Mübahat Kütükoğlu. "Arz". DİA. c: 3. s:438-440; Fatih Kanunnamesi (Kanunname-i Âl-i Osman) Haz. Abdülkadir Özcan. İst. 2007. s:15-16.*

[49] *Tahsin Öz. Topkapı Sarayı'nda Fatih Sultan Mehmet'e Ait Eserler. Ank. 1993. s: 4.*

[50] *Mehmet Ali Beyhan. Saray Günlüğü (1802-1809). İst. 2007. s: 80-84.*

[51] *Bazı kaynaklar Alemdar Paşa'nın Arz Odası önünde III. Selim'in naaşıyla karşılaştığını ifade etse de bir kısım kaynaklar da III. Selim'in naaşının Arz Odası önünde duran Alemdar Paşa'ya getirildiğini ifade etmektedir.*

[52] *Mehmet Ali Beyhan. (age.) S:82-83.*

[53] *Mehmet Ali Beyhan. (age.) S:83.*

[54] *Fatih Kanunnamesi (Kanunname-i Âl-i Osman). S:15.*

[55] *Mübahat Kütükoğlu. (age.) s: 439.*

[56] *Fatih Kanunnamesi (Kanunname-i Âl-i Osman). s:15-18.*

[57] *Antoine Ignace Melling. (age.) s: 84; Claes Ralamb. (age.) s: 44.*

[58] *Halil İnalcık. Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600). Çev: Ruşen Sezer. İst. 2011. s: 84.*

[59] *Albert Bobovius. Topkapı Sarayı'nda Yaşam. Çev: Ali Berktay. İst. 2002. s: 38-39.*

[60] *Halil İnalcık. (age.) s: 85; Albert Bobovius. (age.) s: 38-39.*

[61] *Claes Ralamb. İstanbul'a Bir Yolculuk (1657-1658). Çev. Ayda Arel. İst. 2008. s: 86-87; Albert Bobovius. (age.) s: 37.*

[62] *Albert Bobovius. (age.) s: 29.*

[63] *İsmail Hakkı Uzunçarşılı. (age.) s: 309.*

[64] *Aynı eser. s: 310.*

[65] *Albert Bobovius. (age.) s: 26.*

[66] *Albert Bobovius. (age.) s: 66-67.*

[67] *Albert Bobovius. (age.) s: 66-67.*

[68] *Fatih Kanunnamesi (Kanunname-i Âl-i Osman). s:16.*

[69] *İsmail Hakkı Uzunçarşılı. (age.) s: 315-316.*

[70] *Fatih Kanunnamesi (Kanunname-i Âl-i Osman). s:15.*

[71] *Claes Ralamb. İstanbul'a Bir Yolculuk (1657-1658). Çev. Ayda Arel. İst. 2008. s: 84-85.*

[72] *Çeşmî-zâde Mustafa Reşit. Çeşmî-zâde Tarihi. Haz. Bekir Kütükoğlu. İst. 1959. s: 77.*

[73] *Esad Efendi. (age.) s: 14-18.*

[74] *Hakan T. Karateke. Padişahım Çok Yaşa, Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılında Merasimler. İst. 2004. s: 199.*

[75] *Albert Bobovius. (age.) s: 25.*

[76] *Albert Bobovius. (age.) s:16-17.*

[77] *Günümüzde Harem'in ana girişini teşkil eden Araba Kapısı, Hünkâr Sofası, Has Oda ve hamamın III. Murat devrinde inşa edilmiş olması, Topkapı Sarayı'nda kapsamlı bir Harem teşkilatının bu devirde oluştuğunun kanıtıdır.*

[78] *İsmail Hakkı Uzunçarşılı. Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı. Ank. 1988. s: 147-149*

[79] *Ayşe Osmanoğlu. Babam Sultan Abdülhamit. İst. 2007. s: 90-91*

[80] *İsmail Hakkı Uzunçarşılı. (age.) s:147*

[81] *Harem farklı zamanlarda inşa edilen yapılardan oluştuğundan tüm birimler arasında geçişler bulunmaktadır. Ancak özel olarak tasarlanan tek geçişler Nöbet Yeri'ne açılan koridorlardır.*

[82] *Bu grup, zaman zaman farklı isimlerle anılmışlardır. Fakat bu üç grubun işlevinin ve konaklama mekânlarının aynı oluşu, üç grubun aslında üç farklı isimle anılmış tek grup olduğunu göstermektedir.*

[83] *İsmail Hakkı Uzunçarşılı. (age.) S:148.*

Sultanahmet Camii'nin minaresinden kubbe detayı, Foto: Sinan Ceco, 2008.

SULTAN AHMET CAMİİ ve KÜLLİYESİ

Yrd. Doç. Dr. Ahmet Vefa ÇOBANOĞLU*

**İ. Ü. Edebiyat Fakültesi*
Sanat Tarihi Bölümü

İstanbul'da kendi adıyla anılan semtte yer alan Sultan Ahmet Camii bir külliye pragramında inşa edilmiştir. Sultan Ahmet Külliyesi, Sultan I. Ahmet (1603-1617) tarafından, devrin baş mimarı Sedefkâr Mehmet Ağa'ya yaptırılmıştır.

1609-1620 yılları arasında inşa edilen külliye cami, hünkâr kasrı, sıbyan mektebi, medrese, arasta, hamam, darüşşifa (mescit ve hamamı ile), imaret-i amire (mutfak, fırın, kiler, meykel/yemekhane), tabhaneler, han, darülkurra, türbe, sebiller, çeşmeler, dükkânlar, odalar, mahzenler, kahvehane ve evlerden oluşmaktaydı. Bu yapılardan mahzenler, odalar, kahvehane, evler, darüşşifa (hamamı hariç), tabhaneler, han ile bir kısım dükkânlar ve üç sebil günümüze ulaşmamıştır. Sultan Ahmet Camii, mimarisi ve süslemesinin yanı sıra siyasi anlamda yüklendiği fonksiyonla da Osmanlı devrinde önemli bir yere sahip olmuştur. Daha önce Ayasofya Camii protokol açısından önemli bir yere sahipken Sultan Ahmet Camii'nin inşasından sonra, Bayram Alayı ve Cuma Selamlığı gibi törenler ile Mevlit merasimleri (özellikle Mevlit Kandili) burada yapılmıştır. 1622 yılında Sultan Genç Osman'ın tahttan indirilmesi olaylarında ulema ile yeniçerilerin ileri gelenleri camide toplantılar düzenleyerek durumu değerlendirmişlerdir. 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması esnasında Sultan ve ona bağlı devlet adamlarının isteği üzerine Sancak-ı Şerif, Sultan Ahmet Camii minberine konulmuş ve ahaliye sancak altında toplanması çağrısı yapılmıştır.

Sultan Ahmet Külliyesi'nin inşasından önce Sultan I. Ahmet'in büyükannesi Safiye Sultan tarafından 1597 yılında Eminönü'nde Yeni Cami'nin inşaatı başlatılmıştı. XVII. yüzyılda tamamlanan her iki yapı da XVI. yüzyılda Şehzade Camii'nde ele alınan planın ufak farklarla tekrar edilmiş olması, Mimar Sinan'ın yetiştirdiği öğrencilerinin onun bir defa ele aldığı plan üzerinde önemle durduklarını göstermektedir.

Sultan I. Ahmet tahta çıkınca önceleri Eminönü'nde yarım bırakılmış olan Yeni Cami'yi tamamlatmayı düşünmüş fakat bu düşüncesinden vazgeçmiştir. Caminin yapımı için gösterilen bazı yerler de çeşitli sebepler ileri sürülerek kabul edilmemiştir. Bu sebepler içerisinde belki de en önemlisi inşa edilmesi düşünülen caminin şehre

W. H. Bartlett'in çizimiyle Sultanahmet Camii, Julia Pardoe, The Beauties of the Bosphorus, London-1838

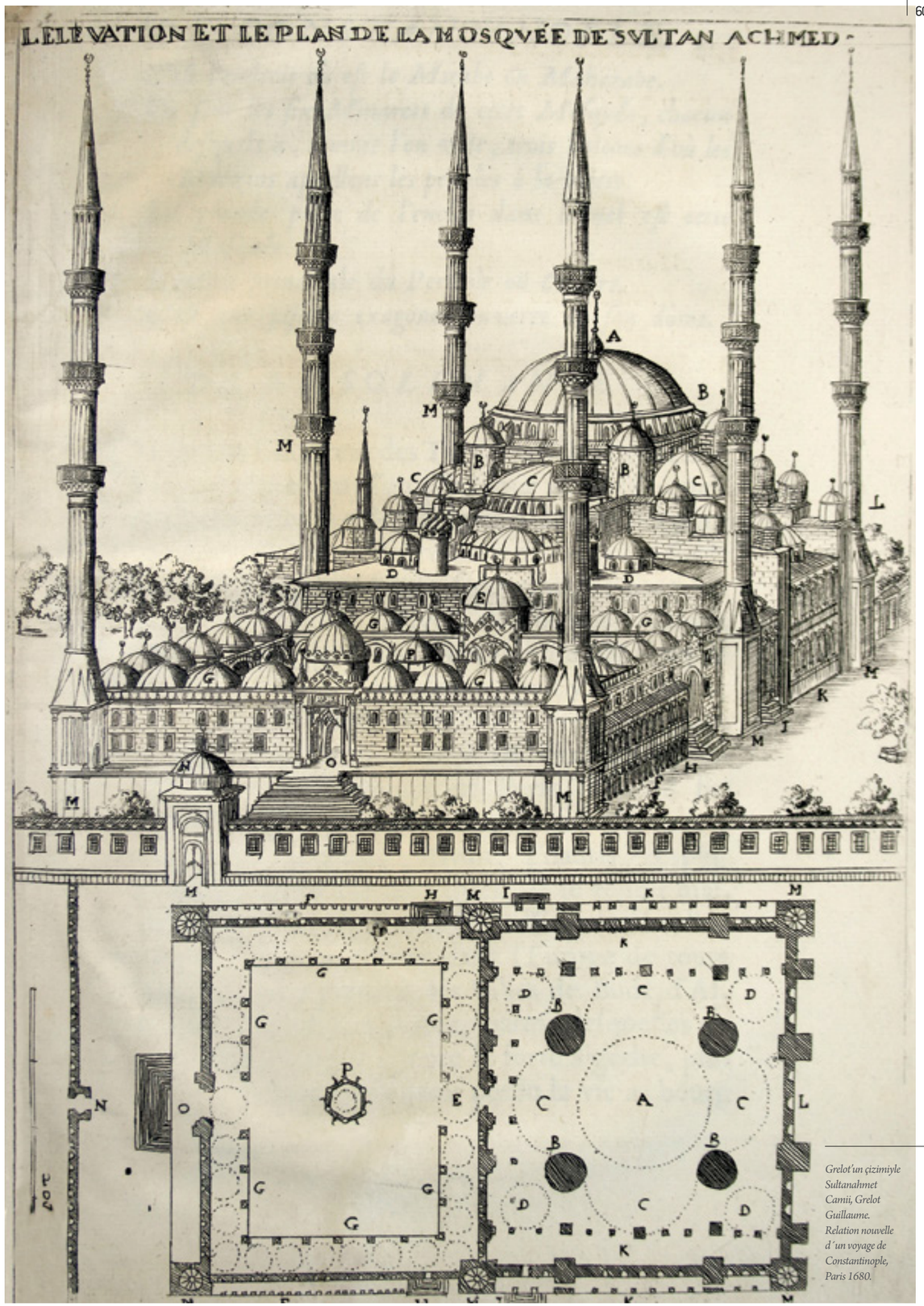

Grelot'un çizimiyle Sultanahmet Camii, Grelot Guillaume. Relation nouvelle d´un voyage de Constantinople, Paris 1680.

Sultanahmet Camii, Kartpostal, Atatürk kitaplığı, Krt_1066.

Sultanahmet Camii Minberi, Djelal Essad, Constantinople de Byzance a stamboul, Paris 1909.

hâkim bir silüette yer almasının istenmiş olmasıdır. Uzun araştırmalar sonrasında böyle bir yer bulunmuştur. Burası Atmeydanı'nın güneyinde yer alan Ayşe Sultan Sarayı ve çevresindeki dört vezir sarayının bulunduğu yerdir. Burası hem Saray'a çok yakındı, hem de şehrin en önemli meydanı olan Atmeydanı'na sahipti. Roma devrinden beri önemli bir alan olan meydanın hemen yanı başında şehrin fetih sembolü olan Ayasofya Camii yer alıyordu. Marmara Denizi yönünden şehre bakıldığında bu yönde oldukça etkili bir silüet oluşturan Ayasofya Camii'nin yanı başına yapılacak olan büyük bir cami ile bu silüetin etkisi kat kat artacaktı. Aynı zamanda Atmeydanı ile bütünleşecek olan cami ve külliye yapılarıyla da bu meydanın yeni bir düzeni oluşacak ve külliyeyi oluşturan yapıların büyük bir kısmının meydandan algılanması sağlanacaktı. Her ne kadar cami ve külliyenin inşa edilebilmesi için beş sarayın istimlaki gerekecekse de yukarıda belirtilen sebeplerden dolayı bu yer göz ardı edilemeyecek kadar çok uygun bir alandı. Dolayısı ile burada yer alan saraylar satın alınarak yıktırılmıştır. Bu satın alma işleminde yalnızca Ayşe Sultan Sarayı için 30.000 altının ödenmiş olması istimlak işlemlerinin maliyetini göstermesi açısından önemlidir.

Mimarbaşı Mehmet Ağa'nın hazırlamış olduğu plana göre caminin duvarları, mihrap, mahfil, minareler ve kubbeyi taşıyacak ayakların yerleri belirlendikten sonra 8 Ekim 1609 Perşembe günü caminin temelinin kazılması ile işe başlanmıştır. İnşaatın başlangıcında bütün devlet erkânı ile birlikte padişah hazır bulunmuş, sultan kendisi için hazırlanmış köşkten çalışmaları izlemiştir. Devletin ileri gelenleri kazmaları alıp dualar ederek çalışmaya katılmış, kalabalığın dağılmasından sonra padişah da bir kazma ile terleyip yoruluncaya kadar çalışmıştır. Padişahın kullandığı kazma Topkapı Sarayı Müzesi'nde H.2/4622 envanter numarası ile kayıtlı olup daha sonra Sultan III. Ahmet tarafından saraydaki kendi kütüphanesinin temel Kâzımında da kullanılmış olduğu bilinmektedir. Aralık 1609 sonunda temel kazıkları çakılmış, Ocak 1610'da dualarla temel taşları konulmaya başlanmıştır. Ahali dağıldıktan sonra padişah da mihrap temeline inerek uğurlu sayılan birkaç taşı buraya koymuştur. 9 Haziran 1617 Cuma günü büyük bir ziyafet verilerek cami ibadete açılmıştır. Türk seyyahı Evliya Çelebi, seyahatnamesinde cami yapıldığında pek çok devletten armağanların geldiğini özellikle Habeş Veziri Cafer Paşa tarafından 6 adet altın zincirli zümrüt kandilin gönderilmiş olduğunu belirtir. Caminin açılışından sonra 1620 yılına kadar külliyeyi oluşturan diğer yapılar da sırayla tamamlanmıştır.

Sultan Ahmet Külliyesi'nde serbest bir yerleşim düzeni görülmektedir. Simetrik olarak konumlanmayan külliye binaları topografya, arsa durumu ve Atmeydanı'ndaki anıtlar da dikkate alınarak yerleştirilmiştir. Külliye binaları ilk bakışta dağınık gibi görünürlerse de kendi içlerinde fonksiyonlarıyla bir bütünlük oluşturmaktadır. Cami ve buna güneydoğu köşeden bitişik olan hünkâr kasrı geniş bir dış avlu içinde yer alır. Avlunun güneyinde boydan boya uzanan arasta (çarşı), odalar, hamam, sebil (ücretsiz su, şerbet ve limonata dağıtılan mekân) ve çeşme bulunmaktadır. Avlunun doğusunda ise sıbyan mektebi, bunun kuzeyinde medrese vardır. Kuzeydoğu köşede yer alan darülkurra (Kur'an okuma odası) ve türbe ayrı bir çevre duvarı içinde ele alınmıştır. Türbenin Atmeydanı'na bakan yönünde köşede, eskiden bir sebil yer almaktaydı, günü-

Sultanahmet Camii, Foto: Halit Ömer Camcı, 2012.

Sultanahmet Camii'nde Mevlit, D'Ohsson, Tableau General de L'Empire Othoman, Tome Premier, Paris 1787.

müzde bu sebilin yerinde yapılmış olan bir muvakkithane binası bulunmaktadır. Yine Atmeydanı'na bakan yönde birkaç dükkân dışında dış avlu kapıları ve sebiller vardır. Atmeydanı'nın Marmara Denizi yönündeki ucunda (Hipodrom'un sphendone duvarı üzerinde) teras üzerine yerleştirilmiş darüşşifa (mescit ve hamam ile) ve imaret binalarından mutfak, fırın, kiler, meykel/yemekhane, tabhaneler ile odalar, evler ve dükkânlar yer alıyordu. Bu yapılardan da yalnızca imareti oluşturan mutfak, fırın, kiler ve yemekhane binaları günümüze ulaşmıştır.

Camiyi çevreleyen dış avlu, kuzeye ve doğuya üçer, batıya ve güneye ikişer kapıyla açılmaktadır. Değişikliğe uğramış batı duvarındaki pencere ve kapı açıklıkları sonradan örülerek kapatılmıştır. Dış avlunun en ihtişamlı duvarını kuzeyde yer alan Atmeydanı'na bakan duvar oluşturmaktadır. Bu duvar Atmeydanı (Hipodrom)'nın ekseninde yer alan anıtlar dikkate alınarak düzenlenmiştir. Kesme köfeki taşı malzemeyle inşa edilmiş olan diğer duvarlardan farklı olarak bu duvar mermer malzemesi ile dikkat çekicidir. Üstte bir sıra rumi-palmet süslemeli bordüre sahip olan bu duvar üzerindeki üç kapı, dış avlunun gösterişli kapılarıdır. Ortada yer alan kapı değişikliğe uğramadan günümüze ulaşmıştır. İki köşede yer alan kapılar ise zamanla bazı müdahalelere uğramıştır. Bu kapılar yanlarındaki sebil ve üst katlarındaki tonozlu mekânlarıyla farklı bir görünümde karşımıza çıkmaktadır. Üst kat mekânları görevliler için yapılmış birimler olup taş-tuğla almaşık örgülü duvarlara sahiptir. Doğu yönde avlu duvarı üzerinde yer alan kapılardan kuzeydeki medrese ve darülkurraya, güneydeki ise sıbyan mektebine geçişi sağlar. Güney yöndeki avlu duvarı üzerinde yer alan geçişlerden doğudaki arastaya, batıdaki ise rampalı bir yol ile külliye dışına bağlantıyı sağlamaktadır.

Külliyenin en önemli yapısını oluşturan cami, merkezi planda ele alınmış olup klasik Osmanlı mimarisinde yaygın olarak görülen revaklı avlulu şemayı devam ettirmektedir. Yapı ayrıca altı minaresi ile o zamana kadar denenmemiş bir düzenlemeye de sahiptir. 64 x 72 m. ölçülerinde kareye yakın bir alan kaplayan camide içten 22,40 m çapındaki ana bir kubbe 5 m çapında dört büyük fil ayağı üzerinde sivri kemerlere oturmaktadır. Kubbeye geçişler pandantiflerle (küresel üçgenler) sağlanmıştır. Ana kubbe dört yönde birer yarım kubbe ile yanlara genişletilmiştir. Yarım kubbeler mihrap yönünde iki, diğerlerinde ise üçer eksedra (yarım kubbeden daha küçük olan örtü birimi) ile bir kademe daha ileriye alınarak daha geniş bir mekân elde edilmiştir. Ana kubbeyi taşıyan dört büyük ayak büyük sivri kemerlerle birbirlerine bağlanmıştır. Dolayısı ile de ana kubbenin yükü, dört büyük ayağa aktarılmıştır. Payeler bir alt kademede ayrıca ikişer yöndeki sivri kemerlerle de duvar payelerine bağlanmıştır. Böylece büyük payelere gelen yük iki yöndeki duvarlara dağıtılarak dengelenmiştir. Ana kubbe dört yönde yarı kubbelerle yanlara genişletilmiş, köşelerde oluşan kare birimler ise üzerleri pandantiflerle geçişi sağlanan birer küçük kubbeyle örtülmüştür. Böyle-

Sultanahmet Camii içerisinden bir detay, Foto: Halit Ömer Camcı, 2012.

ce üst örtü, dörtgen şemaya tamamlanmıştır. Dört büyük ayak dıştan sekizgen gövdeli ağırlık kuleleri şeklinde yükselir. Üzerleri sivri kubbelerle örtülü olan bu ağırlık kuleleri ana kubbe eteğindeki payanda kemerleriyle birlikte kubbeye destek sağlar. Kubbe eteğinde yer alan pencereler arasında belirgin şekilde duvar payandaları olmadığından kubbe eteği hafif bir dalgalı form ile şekillenmiştir.

Cami, dıştan iki yanda yer alan sivri kemerli galerili cephelere sahiptir. Bu cephelerden cami harimi tarafındakiler ikişer büyük duvar payandasıyla üçe bölünmüştür. Payandalar oldukça kalın tutulmuş olup hem dıştan hem de içten çıkıntılıdır. Payelerin arasında içte ve dışta mahfiller yerleştirilmiştir. Dıştan tek katlı olarak düzenlenen kuzey bölümler ile çift katlı düzenlenen güney bölümler üçer kubbeyle örtülüdür. Bu birimler eşit büyüklükteki kemerlerle dışa açılmaktadır. Geniş tutulan ve yine çift katlı olarak düzenlenen orta bölümlerde ise cepheler iki farklı kemere sahip olup buradaki birimlerin üzerleri de diğerlerinden farklı olarak aynalı tonozlarla örtülüdür. Ayasofya'daki sert ve masif görünümlü cepheler karşısında Sultan Ahmet Camii çok hareketli cephelere sahiptir. Düz bir duvar olarak ele alınan mihrap cephesinde ise iki yanda büyük, ortada daha küçük olmak üzere dört payanda yer almıştır. Bu yönde kot farkından dolayı cami altında boydan boya tonozlu bir mekân elde edilmiştir. Dikdörtgen açıklıklı mermer söveli kapısı bulunan ve üç birimden oluşan bu mekânda dışa açılan mazgallar vardır. Burası muhtemelen camiye gelen padişah ile maiyetindekilerin hayvanları için ahır olarak kullanılıyor olmalıydı. Bu mekân bugün Vakıflar Halı ve Kilim Müzesi'nin Kilim ve Düz Dokuma Yaygılar Seksiyonu olarak kullanılmaktadır.

Cami içerisine biri kuzeyde revaklı avluya, ikisi yanlarda dış avluya açılan üç kapıyla geçilir. Ayrıca kıble yönünde iki yanda birer kapı daha vardır. Ahşap kapı kanatlarının geometrik kompozisyonlu düzenlemelerinde farklı renklerde ahşap, gümüş, fildişi, sedef ve bağa kakmalar dikkat çekicidir. Cami içinde mihrap duvarı hariç üç yönde yer alan mahfil, harimi çevrelemektedir. Duvarlardaki payandaların genişliğinde olan mahfil, paye ve sütunlara oturan sivri kemerlerle taşınmaktadır. Mahfilin kuzeyde cümle kapısı önünde yer alan bölümü biraz daha geniş tutulmuştur. Bitkisel kompozisyonlu ajurlu mermer korkuluklara sahip mahfile kuzeyde iki yanda yer alan payelerdeki spiral merdivenlerle ulaşılmaktadır. Ana kubbeyi taşıyan 5 m genişliğindeki masif ayakların kalın görünüşünü yumuşatmak için yüzeyler dışbükey dikey yivlerle dilimlenmiştir. Alt bölümleri mermer kaplı olan bu payelerden kuzeydekilerde birer tane klasik formda zarif çeşme bulunmaktadır.

Sultan Ahmet Camii'nin içinde yer alan yazıların çoğu Kur'an'ı Kerim ayetleridir. Camideki büyük kubbenin göbeğinde Fâtır Sûresi 41. ayeti yazılıdır. Ayetin manası şöyledir: "Şüphesiz Allah gökleri ve yeri nizamları bozulmasın diye tutuyor. And olsun ki onların nizamı eğer bir bozulursa kendisinden başka hiç kimse onları tutamaz. Şüphesiz O, halimdir (azap için acele etmez), çok bağışlayıcıdır." Kubbenin eteğinde ise "Allah göklerin ve yerin nurudur. ....." şeklinde devam eden Nur Sûresi

Sultan Ahmet Camii ve Dikilitaş, Kartpostal, Önder Kaya Arşivi.

Sultanahmet Camii, Foto: Halit Ömer Camcı, 2012.

Sultanahmet Camii içerisinden çini detayları.

eksedralarda ve ana kubbeyi taşıyan dört büyük ayakta Kur'an'dan çeşitli ayetler yazılmıştır. Mihrap duvarında üstte Bakara suresi 277. ayeti yazılı olup manası şöyledir: "İman edip iyi ameller işleyen, namazı kılan ve zekâtı veren kimselerin, Rableri katında muhakkak mükâfatları vardır ve onlara hiçbir korku yoktur, mahzun da olacak değillerdir." Yapıda köşelerde yer alan küçük kubbelere geçişi sağlayan pandantiflerde de Allah'ın güzel isimleri yazılmıştır. Bunların dışında cami içinde çeşitli hattatlara ait irili ufaklı yazılı levhâlâr mevcuttur.

Mermer mihrap iki yanda zarif sütunçeleri bulunan mukarnaslı bir niş şeklinde ele alınmıştır. İçi oldukça sade görünümlü olan nişin üst kısmında renkli taş kakmalar vardır. Mukarnaslı yaşmağın iki yanı kıvrık dallar ve stilize çiçeklerden oluşan bir süslemeye sahiptir. Üstte iki sıra hâlinde kitabe bulunmaktadır. Mihrap iki yanda uzun sütunçelerle sınırlandırılmış olup sütunçeler üstte alem biçiminde sonlanmıştır. Üçgen alınlık şeklindeki taç kısmında stilize bitkisel süslemeler görülür. Mihrap üzerinde yer alan kitabelerde kısaca mihrap ayetleri diye tanımlanan Ali İmran suresinden 37. ve 39. ayetlerden birer bölüm yazılıdır.

Altın yaldızla bezenmiş olan mermer minber itinalı bir işçiliğe sahiptir. Basık kemerli kapı açıklığı üzerinde mukarnaslı bir tepelik bulunmaktadır. Yanlarda dörder küçük sivri kaş kemerli açıklıklar ile sivri kemerli bir geçiş açıklığı vardır. Üçgen aynalıklarda kıvrık dallar üzerinde rumilerden oluşan bir süsleme görülür. Aynalığın ortasında stilize çiçeklerden oluşan ajurlu bir bölüm yer almaktadır. Korkuluklarında geometrik kompozisyonlu ajurlu düzenleme bulunan minberin köşk kısmı baklavalı başlıklı dört sütun 35. ayeti yazılıdır. Yarım kubbeler ve onların etrafındaki üzerinde sivri kemerlere oturan sekizgen tamburlu bir külahla örtülmüştür.

Ahşap vaaz kürsüsü dört ayaklı ve kare kesitlidir. Yüzeyleri üç bölüme ayrılan kürsüde alt aynalıklar ile yan ve arka korkuluklar geometrik kompozisyonlu ve ajurludur. Orta aynalıklar ise geometrik desenli olup sedef kakmalarla süslenmiştir. Öndeki ayna ortasında sedef kakmalı bir kabara bulunmaktadır. Yapıda, yakın zamanda restore edilmiş olan bu kürsü dışında iki vaaz kürsüsü daha mevcut olup bunlardan klasik formda olanı oldukça sade, diğeri ise barok motiflerle süslüdür.

Mihrap yönünde sağdaki payeye bitişik olarak ele alınan müezzin mahfili on adet sekizgen kesitli mermer sütun üzerinde lentolara oturmaktadır. Mahfile payenin yanında dikdörtgen açıklıklı bir kapıdan geçilerek ulaşılır. Mahfil geometrik ajurlu mermer korkuluklara sahiptir. Mahfilde bugün mevcut olan siyah sancak Mısır Devlet Başkanı Enver Sedat tarafından camiye hediye edilmiştir. Bunun inanmayan Mekke halkının Medine'ye saldırısı ile yapılan Bedir Savaşı'nda Müslümanların kullandığı sancağın bir kopyası olduğu belirtilmektedir. Mahfilin alt katında yer alan ahşap dolapların kanatlarında devrinden özgün kalem işleri dikkat çekicidir.

Camide mihrap duvarının sol tarafında hünkâr mahfili bulunmaktadır. Dışarıda, yapıya bitişik olarak ele alınan hünkâr kasrıyla bağlantılı olan bu mahfil, mukarnaslı başlıklara sahip on sütunun taşıdığı sivri kemerler üzerine oturmaktadır. L şeklinde bir plana sahip olan mahfilin camiye bakan cephelerinde mermer, ahşap ve madeni korkuluklar bulunmaktadır. Zengin renkli taş süslemeli mukarnaslı mihrap ile pencere aralarındaki duvar yüzeylerinde renkli taş kakmalı panoları dikkat çekicidir. Bu panoların üzerinde Kuran'dan çeşitli ayetlerin yazılı olduğu kitabeler mevcuttur. Sonda yer alan panoda bulunan kitabe 1616 menşeli olup mahfilin tamamlanma tarihini bildirir. Kapı ve pencerelerin ahşap kanatlarında itinalı geometrik ve bitkisel kompozisyonlu sedef işçiliği görülmektedir. Üzerlerinde yer alan kitabelerde Sultan I. Ahmet'e övgüler yazılmıştır. Mihrap duvarında soldaki pencereden duvar içinde yer alan bir çilehaneye (inziva odası) geçilmektedir. Buradaki pencere kanatlarının dış yüzünde klasik kalem işi süslemeler vardır. Çilehanenin içi ise oldukça sadedir. Sultan Ahmet Camii Hünkâr Mahfili'nde pencere üstündeki duvarlarda ve pencere içlerinde İznik çinileri bulunmaktadır. Özellikle mahfili çevreleyen duvarlarda firuze zemin üzerine altın yaldız ile celi sülüs yazılı çini kitabe kuşağı bilinen nadir örneklerden biridir. Besmelenin üzerinde hatayi üslubunda iri bir kompozisyon işlenmiştir. Kitabe sır altı tekniğinde lacivert zemin üzerine bitkisel dekorlu bir bordür ile çevrelenmiştir. Kitabenin üstünde ve altında beyaz zemin üzerine bitkisel dekorlu çiniler vardır. Üst sıradaki çiniler tepelik formunda düzenlenmiştir. Ayrıca hünkâr kasrından mahfile ve cami içi ile dış avludan mahfile bağlantıyı sağlayan dış sofalarda da çini kaplamalar görülmektedir. Bunlar cami içindeki çinilerle benzerlik gösterir. Yalnızca alt sofada minareye geçişi sağlayan kapı üstündeki iri motifli yeşil, firuze ve beyaz renklerden oluşan levhâlâr farklı düzeni ile dikkat çekmektedir.

Revaklı avlu ortasında şadırvan görünümünde üzeri kubbeli altıgen planlı fıskiyeli havuz bulunmaktadır. Mukarnaslı başlıklı altı sütunun taşıdığı sivri kemerli cephelerde kemer yüzeyleri kıvrık dallı rumiler, kemer köşe dolgularında ise stilize çiçeklerden oluşan bitkisel süslemeler görülmektedir. Üst kısmı ışınsal altıgenlerden oluşan geometrik ajurlu metal şebekelidir. Haznenin mermer cepheleri ise Bursa kemeri ve kaş kemer şeklinde ayna taşı düzenlemelidir. Bir adet su tahliye musluğu bulunan yapı, şadırvan olarak düzenlenmemiştir.

Son cemaat yerinde dokuz kubbe yer almış olup orta akstaki kemer üzerinde Bakara suresinin "Farz namazlarının vakit ve erkânlarını gözeterek edasına devam edin, bilhassa orta namaza (ikindi) dikkat edin ve Allah'a itaat ederek namaza durun" mealindeki 238. ayeti yazılıdır. Kubbelere geçişler pandantiflerle sağlanmıştır. Yalnızca son cemaat yerinde ortadaki cümle kapısı önünde bulunan ve diğerlerinden daha yüksek ele alınmış olan kubbeye geçiş mukarnaslıdır. Bu kubbenin göbeğinde bir yazı kompozisyonu yer almaktadır. Camiye geçişi sağlayan cümle kapısı itinalı bir işçiliğe sahiptir. Kapının üst kısmı mukarnaslı yaşmaklıdır. Altındaki kitabede Sultan I. Ahmet ile baba ve dedelerinin (kendinden önceki padişahların) isimleri yazılıdır. Kapının iki yanında üstte yedişer satırlı büyük taş kitabeler, altta ise mukarnaslı nişler yer almıştır.

Sultan Ahmet Camii Osmanlı devrinde ele alınmış ilk ve tek altı minareli yapıdır. Köfeki taşıyla inşa edilmiş olan bu minarelerden dördü caminin köşelerine, iki tanesi de avlunun dış köşelerine yerleştirilerek oldukça ahenkli bir görünüm elde edilmiştir. Kare kaideler üzerinde çokgen gövdeli minarelerden caminin köşesinde yer alan dördü üçer, avlu kuzey köşelerinde yer alan iki tanesi de ikişer şerefeli olarak düzenlenmiştir. Toplam on altı şerefesi bulunan minarelerin şerefe altları mukarnaslı, korkulukları da geometrik ajurludur. Kuzeydeki minare gövdelerinde stilize servi motifleri yer almaktadır. Kurşun kaplı külahla sonlanan minarelerden harimin köşesindekilerin külahları altında firuze sırlı çini levhâlâr vardır. Kuzeyde yer alan iki minarenin üst kısımları ise 1894 depremi sonrasında yenilenmiş olup bu devrin kabarık girland süslemelerine sahiptir.

Camide zengin çini, kalem işi, ahşap, taş ve madeni süslemeler görülmektedir. Topkapı Sarayı'ndan sonra en zengin çini koleksiyonunu bünyesinde barındıran bir yapıdır. Camide alt sıra pencere üstlerinden başlayarak üçüncü sıra pencerelere kadar, duvar yüzeylerini tamamen kaplayan çinilerde desen ve kompozisyon zenginliği dikkat çekicidir. XVI. yüzyılın ikinci yarısı ile XVII. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenen çiniler sır altı tekniğinde yapılmış olup İznik ve Kütahya'da imal edilmişlerdir. Özellikle camiyi üç yönden 'U' şeklinde çevreleyen mahfil duvarları başta olmak üzere yapıda yer alan çiniler mekân içinde gözü yormayacak bir şekilde yerleştirilmiştir. Büyük çoğunluğunu natüralist desenler oluşturmakla beraber değişik kompozisyonlara

Allom'un çizimiyle Sultanahmet Camii ve Meydanı, Thomas Allom, Constantinople Ancienne et la Moderne, London 1840.

Sultanahmet Camii, Foto: Halit Ömer Camcı, 2012.

sahip çiniler de görülmektedir. Yapıyı çevreleyen mahfil altında kalan birinci sıra pencere üstlerinde yer alan çinilerde aynı bitkisel kompozisyon tekrar edilmiştir. Mihrap duvarında benzer kompozisyon ikinci sıra pencere altına kadar uygulanmıştır. Burada mihrabın iki yanındaki pencerelerin aralarında vazodan çıkan bitkisel düzenlemeli kompozisyonlar diğerlerinde ise daha farklı bitkisel düzenlemeler görülmektedir. Panolar hâlindeki düzenlemelerde en önemli kompozisyonlar kuzey mahfil duvarında görülmektedir. İki sıralı pano düzenlemelerden alt sıradakilerde servi kompozisyonları, madalyonlu ve şemseli düzenlemeler oldukça itinalı çinilerden oluşmaktadır. Üst sırada ise natüralist motiflerden oluşan panolar vardır. Bu duvarda yer alan çiniler XVI. yüzyılın sıratlı tekniğinde mercan kırmızılı kaliteli örnekleri olarak dikkat çekmektedir. İri duvar payandalarının yüzeylerinde ise 'S' kıvrımlı hatlar oluşturan çiçeklerden oluşan çiniler yerleştirilmiştir. Çift sıralı pano düzenlemelerine sahip olan mahfil katının tamamında panoların genişliklerinde ve yerleştirilmesinde simetri kaygısı yoktur. Bazı panolarda kemerli düzenleme söz konusudur. Çoğunluğunda natüralist motiflerin yer aldığı çinilerde vazodan çıkan çiçekler, sümbül, karanfil, lale, hatayi, şakayık, rozet çiçekler, hançer yaprakları, asma yaprağı, üzüm salkımı, çiçek açmış bahar dalı, içi bitkisel dolgulu yıldız, dilimli rozet ve şemseler ele alınmıştır. Çinilerde kullanılan bu motifler dönemin kumaşlarında da görülmektedir. Genelde lacivert zemin üzerinde çeşitli natüralist motiflerin yer aldığı bordürlerin çevrelediği panolarda yer alan karo çinilerde beyaz zemin üzerine motifler yerleştirilmiştir. Camide çoğunlukla yer alan bitkisel kompozisyonlu panoların yanı sıra geometrik kompozisyon, üç benek ve pars çizgileri gibi desenlerin yanı sıra, kaydırılmış eksenlerde dizi dizi kemer motifli çini panolar farklı uygulamalar olarak karşımıza çıkmaktadır. Çini panoların çoğunda sonsuzluk fikri veren bir düzenleme vardır. Çinilerde mercan kırmızısının yanı sıra beyaz zemin üzerinde yeşil, mavi ve firuze renkler de hâkimdir. İznik ve Kütahya merkezlerinden gelen çinilerin gelişme çizgisinin bir arada izlenebildiği bu camide 23.000'den fazla çini kullanılmış olup elliden fazla değişik kompozisyonla karşılaşılmaktadır. İç mekân hacminin büyüklüğü çini yoğunluğunu pek hissettirmez.

Camide duvarların üçüncü sıra pencere hizasından yukarısı kalem işleri ile süslenmiştir. Bitkisel desenlerin hâkim olduğu kalem işlerinde son yıllarda yapılan araştırmalarda orijinal örnekler ortaya çıkarılmıştır. Taş üzerine yapıldığı anlaşılan bu kalem işlerinden iyi durumda olan kısımlar muhafaza altına alınmıştır. 1883 yılında bu orijinal kalem işlerinin üzeri sıvanarak kapatılmış, yerine ana hatlarıyla klasik desenlere benzemekle beraber boyutları değiştirilerek detayları yok edilmiş ve devrine uymayan renklerle (açık mavi zemin üzerine mavi tonları hâkim olmak üzere) boyanmış kalem işleri yapılmıştı. Bundan dolayı yapının içerisinde yoğun bir mavi rengin hâkimiyeti söz konusu olmuş, duvarlarda yer alan bu kalem işleri de çini zannedilerek yapı Mavi Cami olarak adlandırılmıştır. 1976 yılında başlayan çalışmalarda bunlardan birkaç parça örnek bırakılmış, diğerleri kazınarak sıva altında tespiti yapılan orijinal desenler ortaya çıkarılmıştır. Taş üzerine yapılmış özgün kalem işlerinden iyi durumda olanları bırakılarak diğer yerlerde özgün renklerde yeni uygulamalar tatbik edilmiştir. Bu çalışma iki değişik aşamada gerçekleştirildiğinden dolayı uygulamada bazı farklılıklar göze çarpmaktadır. Yenilenmiş olan desenlerde kırmızı ve açık mavi renklerin hâkim olduğu görülmektedir. Yapıda ayrıca hünkâr mahfili altındaki ahşap tavan üzerinde ve müezzin mahfili altındaki ahşap dolap kanatlarında klasik döneme ait özgün kalem işleri bulunmaktadır. Cami içindeki yazıların Hattat Seyyid Kasım (Gubarî) tarafından yazıldığı Osmanlı kaynaklarında belirtilmektedir.

Yapıda ahşap kapı ve pencere kanatları ile vaaz kürsüsünde çoğu kündekâri tekniğinde olmak üzere geometrik desenlerde süslemeler bulunmaktadır. Kapı kanatlarının üst kısmında "…Allah'tan bir zaferdir ve fetih yakındır, müminlere müjdele ya Muhammed" mealindeki Es-Saf suresi 13. ayetinden bir bölüm yazılıdır. Kapının arkası tablalı düzende ele alınmıştır. XVII. yüzyılın önemli Türk seyyahı Evliya Çelebi bu kapıların kendi babası tarafından yapıldığını belirtmektedir. Revaklı avlunun yan kapılarında ise daha sade olmak üzere geometrik düzenlemeli kompozisyonlar bulunmaktadır.

Hünkâr Kasrı: Caminin güneydoğu köşesinde yer alan hünkâr kasrı çift katlı olarak inşa edilmiştir. L şeklinde bir alana oturan mahfilin alt katı kesme köfeki taşı, üst katı ise bir sıra taş, üç sıra tuğla dizisinden oluşan almaşık bir duvar örgüsüne sahiptir. Altındaki tonozlu koridor ile avlu dışına bağlanan kasra dış avludan rampalı bir çıkışla ulaşılmakta, içeride yine rampalı çıkış ile üst kata geçilmektedir. Buradan da önce küçük bir balkona oradan caminin dış sofasına, daha sonra da cami içindeki mahfile geçilir. Padişahın namazdan önce ve sonra bir süre dinlendiği ve belki de gerekli olduğunda bazı işlerini yürüttüğü hünkâr kasrı, Osmanlı mimarisinde ilk defa bu camide karşımıza çıkmaktadır. Daha sonra selatin camilerinde yapılması gelenek olan bu kasırlar, erken tarihli camilere de eklenmiştir. Devrin sivil mimarlık örneğini yansıtan hünkâr kasrı 1912 yılında meydana gelen yangında harap olmuş ve Vakıflar tarafından restore edilmiştir. Yapı bugün Vakıflar Halı ve Kilim Müzesi olarak kullanılmaktadır. Kasrın kuzey duvarında yer alan barok mermer çeşme yakın zamanda buraya monte edilmiştir.

KÜLLİYEYİ OLUŞTURAN DİĞER YAPILAR

Caminin doğusunda dış avlu duvarına bitişik olan sıbyan mektebi iki tonozlu bir alt yapı üzerinde fevkani bir yapıdır. Kesme köfeki taşı ile inşa edilmiş olan yapı kare planlıdır. 1617 yılında tamamlandığı tahmin edilen mektep 1912 yılındaki bir yangında harap olmuştur. 1965 yılında esaslı bir tamir gören yapı bugün nispeten iyi durumdadır. Caminin dış avlu duvarı üzerindeki bir kapıyla da bağlantısı olan mektebe kuzeyden bir merdivenle çıkılarak ulaşılmaktadır. Merdiven başında tuvaleti olan yapı tek bir odadan ibarettir. Yapı altta dikdörtgen, üstte ise sivri kemerli açıklıklı çift sıra pencerelerle aydınlanmaktadır. Doğu duvarında iki dolap ve bir ocak nişi mevcut olan mekânın üzeri ahşap tavanlı olup dıştan kurşun kaplı çatıyla örtülmüştür. Girişin yanında yeniden yapılmış bir mermer çeşme vardır. Vaktiyle burada eski bir çeşmenin var olduğu söylenebilir. Yapının doğu duvarı üzerinde bazı izler mevcuttur. Burada da vaktiyle sekiz adet dükkânın mevcudiyeti bilinmektedir.

Caminin kuzeydoğusunda ve avlunun dışında yer alan medresede hadis eğitiminin yapıldığı bilinmektedir. Cami avlu duvarı üzerindeki bir kapı ile de bağlantısı olan yapının inşaatı 1620 yılında tamamlanmış olmalıdır. Kuzey cephenin ortasında medreseye geçişi sağlayan sade bir kapı yer almaktadır. Kapının basık kemeri iki renkli taş ile örülmüştür. Medresenin kuzey cephesinin iki köşesinde serpantin breşi sütunlar kullanılmıştır. Dikdörtgen planlı yapı, avlu etrafında sıralanan kubbeli revaklar ve kubbeli odalardan oluşmaktadır. Medrese odalarından yirmi dört tanesi talebe odası ve iki birim tuvalet olarak düzenlenmiştir. Kuzeydoğu köşede yer alan dershane kubbeyle örtülü olup dışa taşkın olarak yerleştirilmiştir. Çeşitli zamanlarda tamirler görmüş olan yapı son olarak 1935 yılında tamir edilmiştir. Bugün avlusunun üzeri bir çatıyla örtülü olan medrese Başbakanlık Osmanlı Arşivi Deposu olarak kullanılmaktadır.

Medresenin kuzeyinde yer alan darülkurra türbe ile birlikte ayrı bir avlu içinde ele alınmıştır. Bu durumu ile muhtemelen türbe ile beraber 1620 yılında tamamlanmış olmalıdır. Kesme köfeki taşı ile inşa edilmiş olan yapı kare planlı olup üzeri kubbe ile örtülüdür. Yapının güney cephesi ortasında önü sakıflı bir kapı yer alır. Doğu duvarında ise hemen yanı başındaki türbenin eyvanına bakan ve özellikle de Sultan I. Ahmet'in sandukasını görecek şekilde düzenlenmiş olan büyük bir kemerli açıklık bulunmaktadır. Külliyenin banisi Sultan I. Ahmet ve türbede yatan diğerlerinin ruhunu şad etmek için darülkurrada devamlı Kuran okunmaktaydı. Kubbesi stilize çiçeklerle süslenmiş olup kubbe göbeğinde

Cami içerisinden çini detayları.

Havadan Sultanahmet Camii, Foto: Halit Ömer Camcı, 2008.

Sultanahmet Camii iç mekân, Kartpostal, Önder Kaya Arşivi.

madalyon içinde İhlas suresi yazılıdır. Yapı bugün Türbeler Müze Müdürlüğü'nün deposu olarak kullanılmaktadır.

Darülkurranın doğusunda yer alan türbe Sultan I. Ahmet'in vefatından sonra inşa edilmeye başlanmış ve 1619 yılında Sultan II. Osman tarafından bitirilmiştir. Yapının dış cephesi silmelerle bölümlenmiş ve tamamen mermerle kaplanmıştır. Kare planlı yapının köşeleri hafif pahlanmış olup üzeri sivri kemerli tromplarla geçişi sağlanan büyük bir kubbe ile örtülüdür. Türbenin önünde sivri kemerli açıklıklı üç birimli bir revak bölümü vardır. Kemerlerde iki renkli taş malzeme kullanılmış olup sütun başlıkları mukarnaslıdır. Ortada çapraz tonoz iki yanda ise kubbeli olan bu birimlerde kalem işi süslemeler yer almaktadır. Türbenin istiridye kabuğu şeklinde alınlığa sahip kapısının üzerinde inşa kitabesi yer almaktadır. Kapı kanatları abanoz ağacıyla kaplanmış olup zengin fildişi, sedef ve gümüş kakmalarla süslenmiştir. Kanatların üzerinde sedef işçilikli "Ey hayırlı kapılar açan (Allah) bize hayırlı kapılar aç" ibaresi yazılıdır. Kapı aralığının tavanında mermer üzerine girift bitkisel kompozisyonlu bir süsleme vardır. Kapının tam karşısında da darülkurraya doğru uzanan bir eyvan bulunmaktadır. Birinci sıra pencereler üzerinde yapıyı dolaşan çini kitabe kuşağında celi sülüs hat ile Mülk suresi yazılıdır. Surenin son dört ayeti daha küçük olarak iki satır hâlinde işlenmiştir. Kapının ve iki yanında bulunan dolapların içleri XVI. yüzyıla ait çinilerle kaplıdır.

Kubbe ortasındaki yazılı madalyonda Fatır suresi, 41. ayeti ve pandantiflerde Esmaü'l-Hüsna'dan isimler yazılıdır. Türbede 36 adet sanduka vardır. Burada Sultan I. Ahmet'ten başka, hanımı Mahpeyker Kösem Sultan, Sultan II. Osman ve Sultan IV. Murat ile hanedan ailesinden çeşitli kişiler yatmaktadır. Sultan IV. Murat'ın sandukası başında duvardaki çiniler kesilerek kaldırılmış, yerine sivri kemer formlu mermer bir kitabe konmuştur. Yedi beyitlik bu kitabede de IV. Murat'ın yaptığı işler anlatılmaktadır.

Caminin güneyinde yer alan arasta ve dükkânlar 1617 yılında tamamlanmıştır. Hünkâr Kasrı yanında avlu duvarı altında bir sıra dükkânın dışında arasta sokağında karşılıklı olarak iki sıra dizilen dükkânlar sokağın iki ucunda tekrar tek sıra hâlinde devam ettirilmiştir. Vaktiyle 200 kadar dükkânın olduğu bilinen arastada bugün seksen kadar dükkân mevcuttur. Çift sıralı dükkânlardan oluşan arasta sokağının cami yönündeki dükkânlarının üzerinde vaktiyle kubbeli bir dizi odanın varlığı bilinmekle beraber bunlar günümüze ulaşmamıştır. Bu yöndeki dükkânların arkasında bazı kalıntılar bugün kısmen mevcuttur. Tuğla kemerlerle dışa açılan birimlerin üzerleri beşik tonozlarla örtülüdür. Sokağın camiye yakın olan dizisinde dükkânların üzerinde vaktiyle kubbeli odaların olduğu bilinmektedir. 1912 yılında meydana gelen İshak Paşa yangınında harap olan arastada 1935-1938 ve 1951-1954 yılları arasında iki aşamada gerçekleştirilmiş olan kazılarda Bizans'ın Büyük Saray'ına ait döşeme mozaikleri ortaya çıkarılmıştır. Bugün arastanın ortasında birkaç birimden oluşan dükkânların yerinde Mozaik Müzesi yer almaktadır. Uzun süre harap durumda kalan arasta 1982-1985 yılları arasında Vakıflar tarafından restore edilerek turistik çarşı olarak düzenlenmiştir. Arastadan başka Atmeydanı'na bakan avlu duvarı üzerinde yedi adet dükkânın daha varlığı bilinmektedir. Bugün mevcut olan beş tanesinin üzeri kubbeli olup önleri sivri kemerli açıklıklıdır. Külliyenin çeşitli yerlerinde olması gereken diğer dükkânlar hakkında ise yeterli bilgi yoktur.

Arastanın güneybatı ucunda yer alan hamam, arasta ile beraber 1617 yılında tamamlanmış olmalıdır. Bugün çok harap durumda olan hamam merkezi bir sistemle ısıtılmaktaydı. İçerisi moloz dolu olan hamamın ılıklık ve sıcaklık bölümleri ile külhan ve hazne kısmı ayaktadır. Muhtemelen ahşap olan öndeki soğukluk kısmı ise mevcut değildir. Moloz taş ve tuğla malzeme ile inşa edilmiş olan hamamın sıcaklık bölümünün üzeri yıkık olmakla birlikte kubbe ile örtülü olduğu anlaşılmaktadır. Hamamın altıgen planlı sıcaklık bölümünde biri derin, ikisi sathi üç eyvan ve iki halvet hücresi bulunmaktadır. 1912 yılında çıkan İshak Paşa yangınında tahrip olan hamam kendi hâline terk edilmiştir.

Bugün mevcut olmayan darüşşifa Atmeydanı'nın batı ucunda imaret yapıları ile birlikte ayrı bir grup olarak ele alınmıştır. 1609 yılında inşaatına başlanan yapı 1620'de bitirilmiştir. Kaynaklardan darüşşifanın kare planlı revaklı avlulu bir şemaya sahip olduğunu öğrenmekteyiz. Bir hamam ile mescidinin olduğu bilinen yapıdan doğu yöndeki kapısı ile hamam bölümü ve vaktiyle avlusu ortasında yer alan havuzun mermer fıskiyesi günümüze ulaşmıştır. Fonksiyonunu XIX. yüzyılın ortalarına kadar sürdürmüş olan darüşşifanın yerinde 1866 yılında Sanayi Mektebi fa-

Sultanahmet Camii, Kartpostal, Önder Kaya Arşivi.

aliyete geçmiştir. Yapı bugün Sultanahmet Endüstri Meslek Lisesi'nin bir birimi olarak kullanılmaktadır.

Atmeydanı'nın batı ucunda yer alan imaret yapıları yemekhane, mutfak, fırın, kiler ve tabhanelerden oluşmaktadır. 1616 yılında inşaatına başlanan imaret yapıları muhtemelen 1620'de tamamlanmıştır. İmareti oluşturan yapılar topluluğundan mutfak ve fırın kare planlı olup üzerleri dörder kubbe ile örtülmüştür. Yemekhane ve kiler ise dikdörtgen planlı olup üzerleri altışar kubbe ile örtülüdür. Zamanla çeşitli değişikliklere uğramış olan bu yapılardan tabhaneler günümüze gelmemiştir. Tabhanenin yerindeki Mimar Raimondo D'Aronco'nun 1889 yılında inşa ettiği Ziraat Nezareti binası günümüzde Marmara Üniversitesi Rektörlük Binası olarak kullanılmaktadır.

Külliyede vaktiyle sekiz adet sebilin olduğu bilinmekle beraber bunlardan beş tanesi günümüze gelmiştir. Atmeydanı'na bakan cephede avlu duvarı üzerinde yan kapıların bitişiğinde birer sebil yer almaktadır. İki cepheli olan bu sebillerden doğudakinin meydana bakan penceresi üzerinde bulunan dört beyitlik kitabesinde Mimar Mehmet Ağa'dan bahsedilmekte ve 1617 yılı bulunmaktadır. Sebilin bitişiğindeki kapı ve avlu duvarı ile birlikte bu yılda yapıldığı anlaşılmaktadır. Diğerinin üzerinde kitabe bulunmamakla beraber bunun da aynı yılda tamamlanmış olduğu kabul edilir. Arasta Sokağı'nın doğu ucunda köşede yer alan sebil iki cepheli olarak düzenlenmiş olup üzerinde 1617 yılını gösteren kitabe bulunmaktadır. Arastanın batı ucunda Tavukhane Sokağı üzerindeki dükkânların sonunda yer alan ve bugün cephesi tamamen ortadan kaybolmuş olan sebilin izleri mevcuttur. Eski gravür ve fotoğrafları bulunan, ayrıca bir tabloya da konu olarak kitabesi yazılmış olan bu sebilin 1615 yılında inşa edildiği anlaşılmaktadır. Türbenin avlu duvarları üzerinde, biri Atmeydanı'na bakan cephede, diğeri de medreseye bakan cephede olmak üzere iki adet avlu penceresi sebil olarak düzenlenmiştir. Kitabesiz olan bu sebiller muhtemelen türbe ile beraber 1620'de tamamlanmış olmalıdır. Türbenin Atmeydanı'na bakan köşesinde de vaktiyle bir sebil yer almaktaydı. Günümüze ulaşmamış olan bu sebil eski gravürlerde resmedilmiştir. Türbe ile beraber 1620 yılında tamamlanmış olduğu tahmin edilen bu sebilin yerine XIX. yüzyılın ortalarında ampir üslupta bir muvakkithane binası yapılmıştır. Yeri tam olarak tespit edilememekle birlikte darüşşifa ve imaret yapılarının yakınında da bir sebilin vaktiyle mevcut olduğunu XVII. yüzyılın Türk seyyahı Evliya Çelebi belirtmektedir.

Külliyede toplam dokuz adet çeşme mevcut olup bunlardan altı tanesinin külliye ile birlikte ele alındığı anlaşılmaktadır. Akarat-ı Vakıf defterinde yalnızca arastada cami avlu duvarı altında dükkânların sağında yer alan ve bugün de mevcut olan çeşmeden bahsedilir. Cami içinde iki paye üzerinde bulunan çeşmelerin dışında caminin kuzeyindeki avlu duvarı üzerinde, ortada yer alan kapının iç tarafındaki ayaklarında iki çeşme ile Tavukhane Sokağı'nda sebil ile beraber ele alındığı anlaşılan bir çeşme de bugün mevcuttur. Ayrıca külliyede bugün sıbyan mektebinin altında, Arasta Sokağı'nda ve hünkâr kasrı duvarında olmak üzere üç çeşme daha vardır. Bunlardan mektep altındaki çeşme 1965 yılındaki tamirde tamamen yenilenmiştir. Arasta Sokağı'ndaki çeşme dükkân birimlerinden bir tanesinin XIX. yüzyılda çeşmeye dönüştürülmesi ile oluşturulmuştur. Hünkâr Kasrı duvarında yer alan barok çeşme ise 1979 yılında buraya monte edilmiştir.

Bibliyografya

Tülay Reyhanlı, Osmanlılar'da Külliye Mimarisinin Gelişmesi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Doktora Tezi, İstanbul 1974, s.366-371.
Zeynep Nayır, Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası (1609-1690), İstanbul 1975, s.35-112.
Zeynep Ahunbay, "Sultan Ahmet Külliyesi", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, C.7, İstanbul 1995, s.55-61.
Metin Sözen ve diğerleri, Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan, İstanbul 1975, s.252-257.
Oktay Aslanapa, Osmanlı Devri Mimarisi, İstanbul 1986, s.324-338.
Erhan Kırca, Sultan Ahmet Külliyesinin Geçirdiği Evreler, İ.D.M.M.A. Mimarlık Fakültesi Mimarlık Tarihi ve Rölöve-Restorasyon Dalı Lisans Üstü Araştırma Tezi, İstanbul 1982.
Ahmet Vefa Çobanoğlu, Mimar Mehmet Ağa ve Eserleri, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1987, s.29-96.
Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Yok Olan Bir Yapı Sultan Ahmet Darüşşifası", Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi, Sayı:2, İstanbul 1988, s.35-39.
Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Sultan Ahmet Külliyesi İmaret Yapıları", Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi, Sayı: 6, İstanbul 1989, s.3-10.
Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Sultan Ahmet Külliyesi'nde Sebiller ve Çeşmeler", 17. Yüzyıl Osmanlı Kültür ve Sanatı Sempozyum Bildirileri, 19-20 Mart 1998, İstanbul 1998, s.57-76.
Orhan Şaik Gökyay, "Risale-i Mimariyye-Mimar Mehmet Ağa-Eserleri", İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan, Ankara 1976, s.161-163, 554.
Cafer Efendi, Risale-i Mimariyye, (haz. İ.Aydın Yüksel), İstanbul 2005.
Hüseyin Ayvansarayi, Hadikatü'l-Cevami, C.1, İstanbul 1281, s.18-20.
Evliya Çelebi, Seyahatname, C.1, İstanbul 1314, s.216-219.
P.G. İncicyan, XVIII. Asırda İstanbul (Ter. H.D. Andreasyan), İstanbul 1976, s.49-50.
Mehmet Raif, Sultanahmet Parkı ve Asar-ı Atikası, İstanbul 1332, s.3-11.
Ressam Hüsnü (Tengüz), Bedayi-i Asar-ı Osmaniye, İstanbul 1335, s.25-29.
Halil Ethem, Camilerimiz, İstanbul 1933, s. 82-83.
Muhittin Binan, Türk Saçak ve Kornişleri, İstanbul 1952, s. 110-113.
Ernest Mamboury, The Tourist İstanbul, İstanbul 1953, s.400-402.
Semavi Eyice, İstanbul Petit Guide A Travers Les Monuments Bizantins Et Turcs, İstanbul 1955, s.32-34.
Semavi Eyice, "İstanbul Minareleri", Türk San'atı Araştırma ve İncelemeleri, C.1, İstanbul 1963, s.53-54.
Doğan Kuban, Osmanlı Dinî Mimarisinde İç Mekân Teşekkülü, İstanbul 1958, s.39-41. Doğan Kuban, Osmanlı Mimarisi, İstanbul 2007, s.361-369.
Tahsin Öz, "Sultan Ahmet Camii", Vakıflar Dergisi, Sayı:1, Ankara 1938, s.25-28
Tahsin Öz, "Sultanahmet Camii'nin Tezyinî Hususiyetleri II", Vakıflar Dergisi, Sayı: 2, Ankara 1942, s.209-212
Tahsin Öz, İstanbul Camileri, C.1, Ankara 1962, s.125-128.
Yılmaz Önge, "Sultanahmet Camii", Önasya, Sayı: 30, Ankara 1968, s.10-11.
Goodfrey Goodwin, A History Of Ottoman Architecture, London 1971, s.342-349.
Afife Batur, Osmanlı Camilerinde Kemer, Strüktür-Biçim İlişkileri Üzerine Bir Deneme (1300-1730), İstanbul 1974, s.117-118, 261.
Wolfgang Müller-Wiener, İstanbul'un Tarihsel Topografyası, İstanbul 1998, s.470-474.
Wolfgang Meyer, İstanbul'daki Güneş Saatleri, İstanbul 1985, s.48-49.
Eminönü Camileri, İstanbul 1987, s.179-184.
Çelik Gülersoy, Mavi Cami, İstanbul 1990.
Nusret Çam, Osmanlı Güneş Saatleri, Ankara 1990, s.77-79.
Haluk Şehsuvaroğlu, Asırlar Boyunca İstanbul, İstanbul (ty), s.73-74, 77-78.
(İbrahim Hakkı Konyalı), İstanbul Abideleri, İstanbul (ty), s.103-105.
Celal Esad Arseven, Türk Sanatı Tarihi, İstanbul (ty), s.374-387.
Şerare Yetkin, "Sultan Ahmet Türbesi'nde Bulunan Bir Çini Tekniği ve Devrin Restorasyon Uygulaması ile İlgili Yorumlar", II. Uluslar arası Türk İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi, İTÜ, 28 Nisan-2 Mayıs 1986, C.1, İstanbul 1986, s.127-134.
Şerare Yetkin, "Sultan Ahmet Türbesi'nde Bulunan Bir Çini Tekniği", Antika, Sayı: 27, İstanbul 1987, s.23-26.
Şerare Yetkin, "Sultan Ahmet Külliyesi'ndeki Bir Grup Çini İle İlgili Yorumlar", Semavi Eyice Armağanı - İstanbul Yazıları, İstanbul 1992, s.213-220.
M. Semih İrteş, "Kalem İşlerimizin Bugünü ve Yarını", Türkiye'de Sanatın Bugünü ve Yarını, Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi I. Ulusal Sanat Sempozyumu Tebliğler, 17-18 Nisan 1985, Ankara 1985, s.428-431.
Serda Kantarcıoğlu, "Bir Çift Dolap Kanadındaki Ahşap Üstü Kalemişi", Türkiyemiz, Sayı: 70, İstanbul 1993, s.50-61.
Müstakimzâde Süleyman Sa'düddin, Tuhfe-i Hattâtin, İstanbul 1928, s.367.
Haldun Aslancan, "Sultanahmet Camii'nin Kündekârî İşleri", Art Decor, Sayı: 27, İstanbul 1995, s.94-99.
Yılmaz Önge, "İstanbul Camilerinde Hünkâr Köşkleri", Önasya, Sayı: 40, Ankara 1968, s.8-9.
Yılmaz Önge, Türk Mimarisinde Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde Su Yapıları, Ankara 1997, s.62-63, 72-73, 92-94.
Muzaffer Sudalı, Hünkâr Mahfilleri, İstanbul 1958, s.46-47, pl. VIII-XI.
Mübahat S.Kütükoğlu, "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", Tarih Enstitüsü Dergisi, Sayı: 7-8, İstanbul 1977, s.374.
Mübahat S.Kütükoğlu, "Dârü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi ve Kuruluşu Arefesinde İstanbul Medreseleri", İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, S:VII/1-2, İstanbul 1978, s.30.
Mübahat S. Kütükoğlu, XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri, Ankara 2000, s.35-39.
Alev Öner, "Sultan Ahmet I. Türbesi", Türk Turing Otomobil Kurumu Belleteni, S:65, No:344, İstanbul 1979, s.24-29.
Behçet Ünsal, "Türk Sebil Anıtları Üzerine Stil Araştırması", İstanbul Devlet Mimarlık Mühendislik Akademisi Dergisi, Sayı: 7, İstanbul 1981, s.29.
Behçet Ünsal, "Türk Mimarlığında Klasik Sebil Anıtları", TAÇ, C:2, Sayı:6, İstanbul 1987, s.11.
Behçet Ünsal, "İstanbul Türbeleri Üzerine Stil Araştırması", Vakıflar Dergisi, Sayı: 16, Ankara 1982, s.86, pl.17.
Hakkı Önkal, Osmanlı Hanedan Türbeleri, Ankara 1992, s.194-202.
Ayşe Gülçin Talay, Sultanahmet Arastası ve Çevresi Üzerine Bir İnceleme, M.S.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü Restorasyon Bölümü Doktora 1. Aşama Çalışması, İstanbul 1983
Ayşe Gülçin Küçükkaya, Mimarbaşı Sedefkar Mehmet Ağa'nın Yaşamı ve Türk Osmanlı Mimarisine Katkısı, M.S.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü Rölöve ve Restorasyon Bölümü Doktora Tezi, İstanbul 1987
Erol Çetin, "Sultanahmet Arastası", Vakıflar, II.Vakıf Haftası Armağanı, İstanbul 1984, s.44-45.
Mustafa Cezar, Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi, İstanbul 1985, s.186-187.
(Reşat Ekrem Koçu), "Arasta Hamamı", İstanbul Ansiklopedisi, C.2, İstanbul 1959, s.968.
M. Nermi Haksan, İstanbul Hamamları, İstanbul 1995, s.36-39.
Gönül Cantay, Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları, Ankara 1992, s.106-108.
Ömer Faruk Şerifoğlu, Su Güzeli İstanbul Sebilleri, İstanbul 1995, s.36-40, 85-87.
İzzet Kumbaracılar, İstanbul Sebilleri, İstanbul 1938, s.17-19.
Affan Egemen, İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri, İstanbul 1993, s.73-74, 759.
Necdet İşli, "Güngörmez Sebili", Arkitekt, Sayı: 432, İstanbul 1995, s.84-85.
Tulû Baytin, Bacalar, Tekniği Yapısı Mimarisi ve Türk Yapıcılığında Baca, İstanbul 1971, s.68-71.
Haluk Sezgin, "Sultan Ahmet Çevresindeki Eski Eserlerin Restorasyonu ve Restitüsyon Projesi", Arkitekt, C.43, Sayı: 354, İstanbul 1974, s.64-68.
A.Süheyl Ünver, "Osmanlı Türkleri İlim Tarihinde Muvakkithaneler", Atatürk Konferansları, C.5, Ankara 1975, s.234-235.
M.Hadi Altay, Sultan Ahmet Camii, Ankara (t.y.)

Havadan Hipodrom Meydanı, Foto: Halit Ömer Camcı, 2008.

BİZANS İMPARATORLUĞU ZAMANINDA HİPODROM

Doç. Dr. Birsel KÜÇÜKSİPAHİOĞLU*

*İ. Ü. Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü

Bizans İmparatorluğu zamanında başkent İstanbul'un en önemli mekânlarından olan ve halkın kalbi durumunda bulunan Hipodrom, bugün Sultanahmet Meydanı'nda yer almaktadır. Yapımına ilk kez İmparator Septimus Severus zamanında başlanan ancak İmparatorun ölümü ile bitirilemeyen Hipodrom, İmparator Büyük Konstantinos'a kadar bu şekilde geldi. 324-337 yılları arasında müstakil olarak İmparatorluğu idare eden Büyük Konstantinos, İstanbul'u başkent yapmak için çalışmalar başlattığında yarım kalmış bir hâlde bekleyen Hipodrom'un yeniden inşa edilmesini istedi. Hatta bu yapılırken Roma'daki "Circus Maximus" göz önünde bulundurduldu. Severus döneminde 20.000 olarak düşünülen kapasite Büyük Konstantinos'un emri ile 80.000'e çıkarıldı. 500 metre uzunluk ve 117 metre genişlik olarak düşünülen Hipodrom, basamak şeklinde yükselen oturma yerlerine sahipti. İnsanlar bu basamak şeklinde düzenlenen sıralarda oturmak suretiyle gösterileri izleme imkânı bulurlardı. Bu oturma yerleri ilk başlarda tahtadan yapılırken daha sonra mermerden inşa edildi. Ayrıca Hipodrom'da atların ahırları ile burada yapılacak etkinlikler için gerekli malzemelerin saklandığı yerler de vardı. Hipodrom'un alt kısmında ise özel olarak yapılmış bölümler yer almakta ve buralarda görevliler ile başka yerlerden getirilen hayvanlar kalmaktaydı. Başkentteki Hipodrom'da Roma'da uygulanan vahşet görülmemekteydi; zaten İmparator Anastasios'un da bu konuda emri bulunmaktaydı. Hipodrom'un ortasında uzunlamasına doğru görülen ve üzerinde başta Obelisk, Örme Sütun, Yılanlı Sütun gibi çok kıymetli eserlerin yer aldığı duvar şeklindeki yapı, spina olarak adlandırılmaktaydı. Obelisk veya dikilitaş, İmparator Büyük Theodosios'un isteği üzerine spinaya dikildi. Theodosios'un, batıdaki muhalifi Maximus'u yenmesi ve büyük bir zafere imza atması sebebiyle bu başarıyı kutlamak için Obelisk'in spinaya dikilmesini emrettiği ifade edilmektedir. Obelisk, bir mermer kaide üzerinde durmakta olup bu mermer kaidede İmparator ve ailesi ile ilgili kabartmalar, saray ve Hipodrom'a dair sahneler ve değişik oyunlar tasvir edilmiştir. Mesela, kaidenin bir tarafında Theodosios, oğulları Arkadios, Honarios ve İmparatorluğun batı tarafını idare eden II. Valentianus, ileri gelenleri ve muhafızlarıyla görülürken, kaidenin bir başka tarafında İmparator Hipodrom'da yarışları seyrederken betimlenmiştir. Ayrıca Hipodrom'da yapılan araba yarışlarını, dans tasvirlerini gösteren kabartmalar ile birlikte itaate alınan devletlerin elçilerinin hediyeler verişi tasvir edilmiştir. Bunların dışında kaidede Latince ve Grekçe yazılmış 2 kitabe bulunmaktadır.[1]

Obelisk'in kaidesinden bir detay, Foto: Sinan Ceco, 2008.

The Hippodrom *with the* Thebean Obelisk *and* Engines *by which it was erected.*

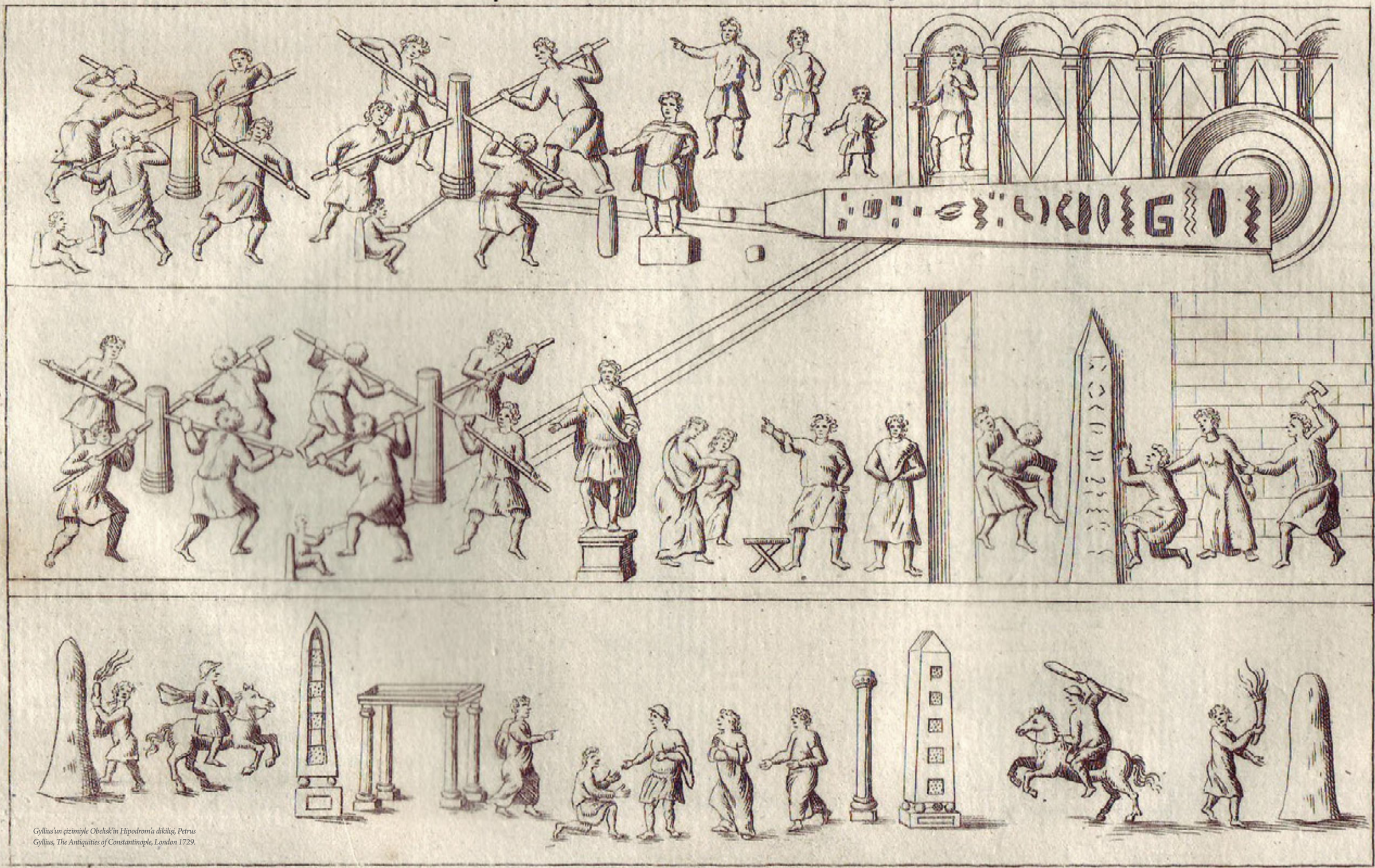

Gyllius'un çizimiyle Obelisk'in Hipodrom'a dikilişi, Petrus Gyllius, The Antiquities of Constantinople, London 1729.

From Sr. G. Wheler.

Örme Sütun ve Obelisk, Foto: Sinan Ceco, 2012.

Obelisk'in kaidesinde bulunan ve dikilme sürecini anlatan rölyef, Foto: Sinan Ceco, 2012.

Kastilya-Leon Kralı Enrique'nin elçisi olarak Semerkant'ta bulunan Timur'un yanına gitmek için İspanya'dan yola çıkan Ruy Gonzales de Clavijo, bu uzun yolculuğu sırasında yanındaki heyetle birlikte 1402 veya 1403 yılında İmparator II. Manuel Palaiologos döneminde (1391-1425) İstanbul'a uğramak durumunda kalmış ve bu esnada gördüklerini kaydetmiştir. Clavijo'nun notlarında Obelisk ile ilgili bilgiler arasında yapının yaşanan bir olayın anısına dikildiğini ifade etmesi ve eseri olağan üstü bulması dikkat çekicidir.[2]

IV. yüzyıl sonlarında taştan örülerek oluşturulduğu söylenen Örme Sütun, başkentte yaşanan bir depremde hasar görmesi ve ardından İmparator VII. Konstantinos tarafından tamir ettirilmesi sebebiyle bu İmparatora atfedilen bir yapı olarak kabul edildi. Birbirine dolanmış üç yılan kafası ile sembolize edilen tunçtan yapılmış Yılanlı Sütun ise Yunanistan'daki Delphi'den getirilerek, İmparator Büyük Konstantinos döneminde spinaya dikildi. Clavijo'ya göre bu birbirine dolanmış yılanlar kalın bir hâlâta benzemekte ve üçünün de ağzı açık, başları da ayrı ayrı görülmekteydi. Clavijo, bu yılanların tılsımlı olduğuna inanmakta ve insanların kendisine bu bilgiyi verdiğini söyledikten sonra bunun gerekçesini açıklamaktaydı. Edindiği bilgiye göre eski dönemlerde şehre yılan ve sair hayvanlar rahatsızlık vermeye başlayınca halk zehirlenmiş ve dönemin İmparatoru bundan kurtulmak için bu tılsımı yaptırmak durumunda kalmıştı. Sonunda İstanbul halkı yılan sokmasından kurtulmuştu. XV. yüzyılın ilk yıllarında İstanbul'a gelen Floransalı Buondelmonti bu yılanlardan bahsederken onların sadece yarışların yapıldığı gün ağızlarından süt, su ve şarap aktığını belirtmekteydi. Spina üzerinde ayrıca yarı canavar yarı kadın olarak resmedilen Scilla heykeli ile VI. yüzyılda Hipodrom'da yapılan araba yarışlarında hiç yenilmemiş Yeşiller'e mensup araba yarışçısı Porphyrios adına dikilen heykeller ve başkaları da yer almaktaydı. Büyük Konstantinos, Hipodrom'da Kathisma adı verilen İmparatorluk locası yaptırmıştı ve Kathisma'nın Büyük Saray ile bağlantısı spiral bir merdivenle sağlanmaktaydı. Bu locanın ön tarafına II. Theodosios zamanında, ünlü Grek heykeltıraşı Lysippos'un dört at heykeli konmuş ve bu heykel yaldızlı bronzdan yapılmıştı. Söylendiğine göre dört at heykeli Khios Adası'ndan getirilmişti ve 1204 yılına kadar burada kalmıştı. Ancak 1204 yılında Latinlerin İstanbul'u işgali neticesinde yerinden sökülerek Venedik'e götürülmüştü.[3]

Hipodrom, Bizans döneminde esas olarak atlı araba yarışları, temsiller ve gösteriler gibi çok amaçlı işler için kullanılabilen bir alandı. Bu sebeple başkent halkının en çok rağbet ettiği, en çok eğlendiği yer Hipodrom'du. Halkın burada kendinden geçerek izlediği en önemli organizasyon at ve araba yarışlarıydı. Bu yarışları Demos (Dem) olarak da bilinen Maviler ve Yeşiller adı verilen spor kulüpleri düzenlemekteydi. Aslında bu demler ilk başlarda Kırmızı, Mavi, Yeşil ve Beyaz şeklinde sınıflandırılmıştı ve onlar bu renklerde kıyafetler giydikleri için muhtemelen böyle anılmaktaydı. Ancak zaman içinde Kırmızılar, Yeşil-

Büyük Konstantin, Petrus Gyllius, The Antiquities of Constantinople, London 1729.

ler içinde Beyazlar ise Maviler arasında eriyerek sadece iki grup kaldı. Mavi ve Yeşiller ayrıca diğer etkinliklerden de sorumluydu. Bunlar ilerleyen dönemlerde siyasi bir hüviyet kazanarak halkın dinî, siyasi ve sosyal anlamda duygularının tercümanı oldu. Maviler, İstanbul'un zengin ve soylu kesiminin, Yeşiller ise toplumun daha alt gruplarının, tüccar ve zanaatkârların desteğini aldı. Maviler, Kadıköy Konsili'ne bağlı olduklarını söylerken; Yeşiller, Monofizitleri savunduklarını belirtmekteydi. Her iki grubun da liderleri bulunmakta ve bunlar belirli bir sistem içinde yapılarını oluşturmaktaydı.[4] Mavi ve Yeşiller özellikle V ve VI. yüzyıllarda etkin bir role sahipti ve bu rollerini özellikle İmparator Iustinianos zamanında asli görevlerinin dışında da kullandıkları görüldü. Nitekim bu dönemde akşamları Forum'da veya dar sokaklarda rastladıkları zenginleri yakalayıp, para ve değerli eşyalarını aldıkları hatta onları öldürmekten çekinmedikleri ifade edilmekteydi. Dönemin Bizans tarihçisi Prokopios'a göre bu yüzden insanlar dışarı çok sade bir kıyafetle ve yanlarına fazla bir şey almadan çıkmakta ve evlerine hava kararmadan geri dönmekteydi.[5] Mavi ve Yeşiller silah taşıdıkları için surları koruma görevini de üstlenmişlerdi. Bu iki grubun genelde aralarında sorunlar yaşamalarına hatta bu yüzden şehirde büyük facialara yol açmalarına rağmen zaman zaman bu sorunları bir tarafa bırakıp birlikte hareket ettikleri olurdu. Mesela 542 yılında İstanbul'u kasıp kavuran veba illetinde bu iki grubun, ölenlerin cenaze törenlerine katıldıkları, kendi

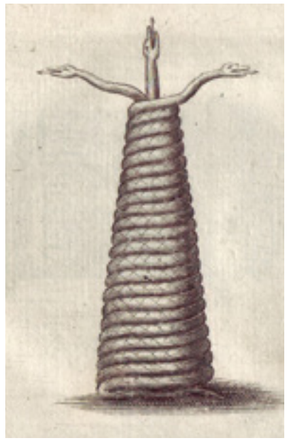

Yılanlı Sütun, Petrus Gyllius, The Antiquities of Constantinople, London 1729.

düşüncelerinde olmayan insanların bile definlerinde çaba sarf ettikleri ifade edilmekteydi.[6]

Mavi ve Yeşiller belirtildiği gibi Hipodrom'da başta araba yarışları olmak üzere diğer etkinliklerden de sorumluydu. Bu yarışlar her daim en çok ilgiyi çeken aktivitelerdendi. 1204 yılına kadar bayramlar, başarılar, zaferler, festivaller ve özellikle 11 Mayıs yani İstanbul'un başkent olarak resmen ilan edildiği gün mutlaka yarışlarla kutlanırdı. Yarışları düzenleyebilmek için İmparatordan izin alan Mavi ve Yeşiller, yarışlardan önce atları, arabaları, yarışçıları denetlemek suretiyle tam bir sorumluluk bilinciyle hareket ederlerdi. Maviler İmparatorluk locası kathismanın sağ tarafına, Yeşiller ise sol tarafına otururlardı. Yarışların olduğu gün Hipodrom'un önünde kalabalıklar toplanır ve Hipodrom'a girmeyi beklerlerdi. Hipodrom'a sadece erkekler girebilir, hanımlarla, akli dengesi yerinde olmayanların girmesine izin verilmezdi. İmparator da resmî kıyafetleri içinde günlük duasını yaptıktan sonra elinde dua esnasında yaktığı mumu ile Hipodrom'daki kathismasına yani İmparatorluk locasına doğru giderdi. Kathisma'ya gelen İmparator burada bulunan tahtına çıkmadan önce merdivenlerde durarak Hipodrom'daki halkı kutsamak için önce orta tarafa ardından sağ ve sol taraflara dönerek üç kez haç işareti yapar ardından tahtına doğru ilerlerdi. Oyunların başlaması onun gelmesine bağlıydı. Zira İmparator elindeki beyaz mendili bıraktığı anda açılan kapılardan dört araba parkura çıkardı. Her birini quadriga adı verilen dört atın çektiği bu dört yarış arabası, spinanın etrafındaki parkuru yedi kez dönmek zorundaydı. Bu dönüşler Hipodrom halkının görmesi için yüksekçe bir yere konan yedi devekuşu yumurtasından her birinin, bir dönüş esnasında atılmasıyla hesaplanırdı. Yarışlar sabah dört kez, öğleden sonra da dört kez olmak üzere sekiz kez yapılırdı. Bu yarışlarda yer alan araba sürücüleri kolsuz kısa tunik giymekte, çapraz deri kemerlerle bu kıyafeti tamamlamakta ve baldırlarına dolak sarmaktaydı. Yarışçılar ilk başlarda alt tabakadan seçilirken daha sonraları asil veya zengin kesimden de katılımlar oldu. Birinci olan yarışmacı İstanbul prefektusu tarafından taç veya palmiye verilerek ödüllendirilirdi.[7]

Halk, yarışları büyük bir dikkat ve keyifle izler, araba sürücülerine sonsuz bir sevgi duyarlardı. Onların gözünde bu kişiler âdeta bir kahraman olarak görülür ve günler boyu onların yarış esnasında yaptıkları her hareketleri başka insanlara anlatıla anlatıla bitirilemezdi. Üstelik halkın yarışan atlara da sevgisi çok üst derecedeydi. İnsanlar taraf oldukları atların soyuna, yaşına, cinsine varana kadar her şeyini bilirlerdi. Hatta yarışçının hangi atı sürerse yarışı kazanacağını bile tahmin ederlerdi. Bu yarışlar sadece halk nezdinde değil üst düzey Bizanslılar için de muazzam ve vazgeçilemez aktivitelerden biri olarak görülürdü. Mesela Bizans tarihçisi Menandros, bu yarışlar ve pandomim

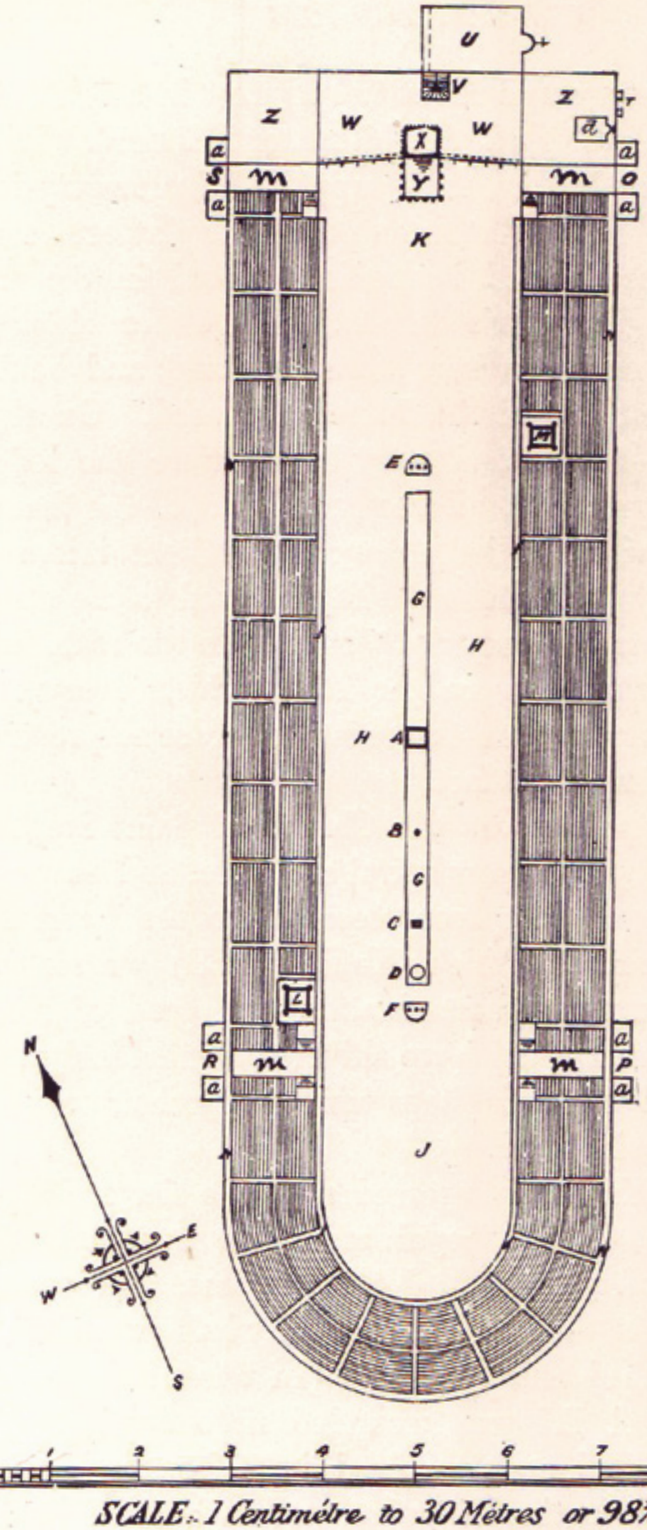

Hipodrom'un planı, Petrus Gyllius, The Antiquities of Constantinople, London 1729.

gösterileri yüzünden II. Iustinos zamanında hukuk tahsilini aksattığını söylerken;[8] İmparator VIII. Konstantinos'un da sadece yarışları seyretmekle kalmadığı bizzat yarışmacı olarak yer aldığı ifade edilmişti. Nitekim konu ile ilgili Bizans tarih yazarı Psellos, İmparator VIII. Konstantinos'un at ve araba yarışlarına çılgınlık derecesinde düşkünlüğünden bahsetmekte ve İmparatorun atları değiştirip yeni atlara koşum takımları aldığını belirtmektedir.[9]

İmparatorluğu ziyaret eden yabancı devlet başkanları ve elçiler için de Hipodrom'un ayrı bir önemi vardı. Zira İmparatorlar konuklarını burada ağırlamaktan çok hoşlanır, âdeta İmparatorluğun güç ve görkemini gösterdiklerini düşünürlerdi. Nitekim 1162 yılında Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıçarslan, İmparator Manuel Komnenos'u ziyaret için İstanbul'a geldiğinde çok iyi ağırlanmış, İmparator ona muhabbetini göstermekten geri kalmamıştı. Ziyaret esnasında Manuel, Kılıçarslan'ın Hipodrom'daki at ve araba yarışlarını izlemesini sağlamış hatta Bizans tarihçisi Ioannes Kinnamos'un ifadesi ile Kılıçarslan'ı at yarışları ile âdeta büyülemişti.[10]

Hipodrom ile ilgili bilgilere Bizans'a ziyaret amaçlı veya başka nedenlerle gelmiş ancak gördüklerini kayda geçirmiş veya onlardan dinlediklerini kayda geçiren insanların eserlerinde de rastlanmaktaydı. Mesela Bizans İmparatorluğu'na IX. yüzyıl sonu ile X. yüzyıl başlarında esir olarak gelmiş Harun b. Yahya'nın anlatımlarında Hipodromla ilgili bilgiler bulunmakta olup, bu bilgiler X. yüzyılın ilk yarısında yaşayan coğrafya ve astronomi âlimi İbn Rüste (Ebu Ali ibn Rüste, 300 h. 913'ten sonra m.) tarafından kullanılmıştı. Harun b. Yahya, Hipodrom'da tunçtan yapılmış at, arslan, vahşi hayvan ve insan heykellerinin olduğunu belirttikten sonra araba yarışlarını anlatmakta, İmparator ve halkın bu yarışlardan çok hoşlandıklarını ifade etmekteydi.[11] XII. yüzyıl coğrafyacısı Şerif el-İdrîsî de Hipodrom'un dünyadaki en ilgi çekici yerlerden biri olduğunu söyleyerek, oyun ve yarış alanı olduğunu vurgulamaktaydı.[12] Dördüncü Haçlı Seferi'nin Batılı görgü tanığı Robert de Clari'nin notlarında da Hipodromla ilgili bilgilere rastlandığı görülmekteydi. Clari, "İmparator oyunları" meydanı diye anlattığı Hipodrom'da, oyunların iki grup hâlinde yapıldığını, İmparator ve seyircilerin iyi oynadığına inandığı grubu desteklediğini ve muhtemelen spina üzerinde yer alan insan ve hayvan heykellerini kaydetmekteydi.[13]

Hipodrom'da bu araba yarışları haricinde gösteri ve eğlenceler tertiplenir, akrobatlar, dansçılar ve diğerleri insanları eğlendirmek için birbirleriyle yarışırlardı. Araba yarışları esnasında verilen aralarda da bu faaliyetler görülürdü.

Hipodrom bu sportif ve diğer faaliyetlerin dışında siyasi olarak da mühim bir öneme sahipti. Mesela yeni bir İmparatorun tahta çıkışı esnasında halk burada toplanır ve seçimi onaylayarak İmparatoru kabul ettiğini ifade edebilirdi. Bu esnada İmparator da genellikle burada olurdu. Yine İmparatorun hâl ve hareketlerini beğenmediğini veya İmparatorluktan taleplerini ya da şikâyetçi oldukları devlet görevlilerinin azlini de burada isteyebilirdi. Mesela İmparator Zenon, öldüğünde dul kalan eşi İmparatoriçe Ariadne, maiyeti ile birlikte Hipodrom'a gelmiş ve burada toplanmış halk ona hep bir ağızdan "İmparatorluğumuza Romalı bir İmparator ver! Devlete Ortodoks bir İmparator ver" diye bağırarak taleplerini dile getirmişlerdi. Sonuçta Anastasios İmparator seçilmiş ve Ariadne onunla evlenerek İmparatoriçeliğini devam ettirmişti.

Hipodrom, bu vasıflarının yanı sıra siyasi olayların tüm dönemler boyunca çokça görüldüğü bir yer oldu. Mesela İmparator Anastasios zamanında 498 yılında Yeşiller yüzünden çıkan yangın, İmparator Hipodrom'da yarışları seyrederken başlamış ve Konstantinos Forumu'na kadar yayılarak her şeyin yok olmasına neden olmuştu.[14] Yine aynı dönemde, muhtemelen 512 yılında görülen halk isyanı İmparator Anastasios'un monofizit inanca sahip olması yüzünden çıkmış bu kaos ortamında İmparatorun şehirdeki heykelleri kırılmıştı. Hatta bir rivayete göre Hipodrom'un tahtadan olan oturma yerleri de yanmıştı. İmparatorluk güçleri onların üzerine yürüdüklerinde bu kızgın gruplar taş atmak suretiyle İmparatorluk askerlerini bertaraf etmeye çalışmışlardı. Bunun üzerine İmparator tacını başından çıkartarak Hipodrom'a gelmiş ve tahtı bıraktığı açıklamasını yapmıştı. Ancak halk bu sefer de onu yeniden İmparator görmek istediklerini belirtip tacı başına koyması hususunda ısrarda bulunmuşlardı.

Hipodrom en kanlı dönemini şüphesiz İmparator Iustinianos zamanında yaşadı. Zira bu dönemde 532 yılı Ocak ayında başkent, Nika adı verilen çok şiddetli bir isyanla sarsıldı. 6 gün süren ve bu zaman zarfında başkenti perişan eden isyan bütün zamanlar boyunca görülen en şiddetli halk hareketi olarak tarihe geçti. Her kesiminden binlerce insanın katıldığı isyanın nedenleri; ekonominin bozuk olması, vergilerin ağırlığı, güvensizlik ortamı, mutsuzluk, Mavi ve Yeşillerin bu durumu hâl ve hareketleriyle daha da ağırlaştırmaları olarak sayılabilir. Prokopios'a göre bu duruma gelinmesinde İmparatorun da payı bulunmaktaydı. Zira Iustinianos tahta çıkmadan önce Mavileri desteklerken, İmparator olduktan sonra iki tarafa da eşit derecede durduğunu belli etti. Bu durum hem Mavileri hem de Yeşilleri rahatsız ettiğinden her iki grup isyana birleşerek dâhil oldu. İsyancıların dillerinden düşürmedikleri parola Nika yani zaferdi. Iustinianos bu zor durum karşısında maiyeti ile birlikte Hipodrom'a giderek halkla konuşmaya ve onları sakinleştirmeye çalıştı. Hatta hepsini affettiğini, hiç kimsenin yakalanmaması için emir verdiğini söyledi. Ancak halkın tepkisi şiddetli ve ağır olunca İmparator çaresiz biçimde başkentten kaçmayı düşündü. Fakat yapamadı. Çünkü eşi Theodora çok etkileyici bir konuşma yaparak İmparatorun gitmesine mâni oldu. Theodora'nın" ....tehlike anında herkes elinden geleni yapmalıdır. Bence bu durumdan kaçmamız bize bir şey kazandırmaz. Kaçarak kurtulsak bile bunun sonu yoktur. Nasıl olsa dünyaya gelen insan bir gün ölecektir. Fakat hükümdar olan bir kimsenin kaçması kabul edilemez. Ey İmparator! Kaçarak kurtulmak istiyorsan bunda bir güçlük yok. Hazinen var. Gemilerin hazır bekliyor, deniz açık! Fakat sarayından ayrıldığın zaman hayatını da yitirmiş olacaksın. Bana gelince, beğendiğim şu atalar sözüne uyacağım: Erguvan rengi elbise, kefenlerin en güzelidir!" şeklindeki sözleri İmparatoru derinden sarstı ve ondan aldığı güçle cesaretlenen Iustinianos hemen isyanı söndürmek için tedbirler almaya başladı. Belisarius başta olmak üzere İmparatorluğun en saygın kumandanlarını isyanı bastırmakla görevlendirdi. Kısa süre içinde 30.000-40.000 asi Hipodrom'a kapatılarak üzerlerine kapılar kilitlendi ve dışarı çıkmalarına izin verilmedi. İmparatorluk güçleri Hipodrom'a kapatılan bu isyancıları vahşice katletti. Sonuçta 6 gün süren, İmparatorluk başkentini altüst eden ve binlerce kişinin ölümü ile neticelenen isyan bastırılmış oldu.[15] Her taraftan ateşe verilen başkentte çıkan yangınlardan Hipodrom da etkilenmiş ancak isyan sonrası başlatılan imar faaliyetleri ile İmparatorluk locası kathisma dâhil yeni bir onarımdan geçirilmişti. Bu sebeple oyunların birkaç yıl ertelendiği ifade edilmektedir.[16]

Hipodrom'da yaşanan bir başka olay 556 yılının Mayıs ayında görüldü. Zira bu zamanda başkentte yaşanan ekmek kıtlığını halk protesto etmiş ayrıca Sâsânî elçileri ile birlikte Hipodrom'da İstanbul'un başkent oluşu kutlamalarını izleyen İmparatorun önünde şehrin valisine beddua etmişti. İmparator ezeli düşmanı Sâsânî elçileri önünde bu olayın yaşanmasına çok üzülmüş ve sorumluların derhâl cezalandırılmalarını emretmişti.[17]

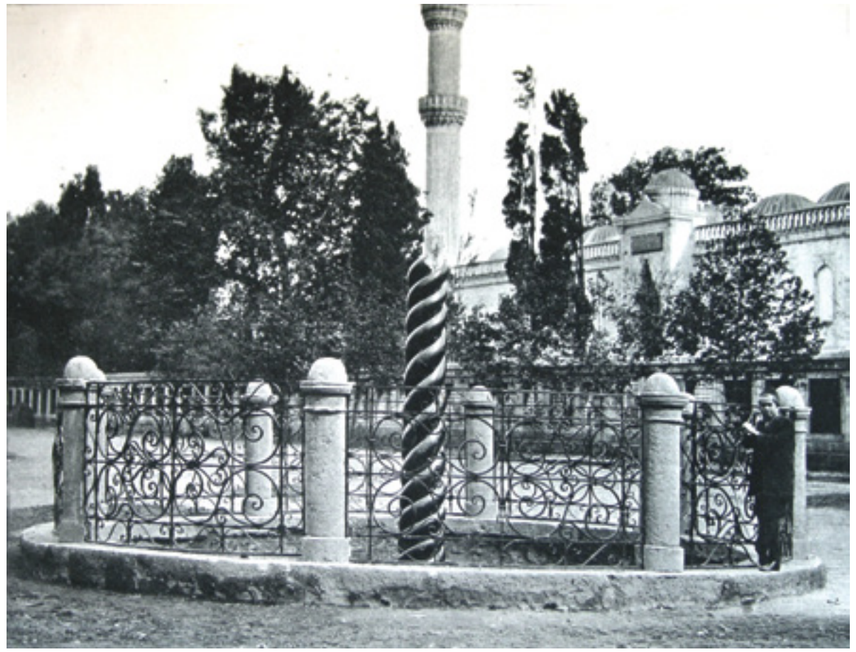

Yılanlı Sütun, Clara Erskine Clement, Constantinople-City of Sultans, Boston 1895.

Hipodrom, ayrıca İmparatorluğa sorun olmuş dış devlet başkanlarının yenilgisi ve sonrasında esir alınarak başkente getirilmesinde halka teşhir için de kullanılmaktaydı. Mesela İmparator Iustinianos zamanında 533 yılında Kuzey Afrika'daki Vandal Krallığı'na karşı yapılan seferde Belisarios komutasında başarılı olan İmparatorluk ordusu Vandal Kralı Gelimer'i esir almış ve kral ile birlikte başkent İstanbul'a dönmüştü. Bu zaferi kutlamak için Hipodrom'da yapılan gösteriler esnasında Gelimer halka burada gösterilmişti.[18]

Hipodrom ile ilgili bir başka olay da İmparator Iustinianos'un eşi Theodora vasıtasıyla geçmektedir. Zira Theodora'nın babası Akasios Hipodrom'da gösteriler yapan ayıların bakıcısıydı. Yeşilleri destekleyen Akasios, İmparator Anastasios döneminde hayatını kaybedince dul kalan eşi yani Theodora'nın annesi bir başkasıyla evlendi. Bu kişi de anlaşıldığı kadarıyla Hipodrom'da çalışmaktaydı. Ancak bir süre sonra işinden çıkarılınca çaresiz kalan aile, evin hanımının yani Theodora'nın annesinin bulduğu çözüm ile rahatladı. Prokopios'un ifadesine göre kadın, Theodora ile diğer iki küçük kızını Hipodrom'a götürerek halkın huzuruna çıkardı. Kızlar ellerinde çiçekler, başlarında çelenkler ile halkın önünde yalvarır bir hâlde durarak yaşadıkları zor duruma çare bulunmasını istedi. Yeşiller partisi onların bu hâlini görmezlikten gelirken, Maviler partisinin kendilerine sahip çıkması onların kurtulmasını sağladı.[19]

Tasvir kırıcılık döneminde (Ikonoklazm) yaşananlardan

başkent İstanbul da etkilenmiş ve bu dönemde tasvir yanlılarına karşı ağır ve gurur kırıcı davranışların bir kısmı Hipodrom'da uygulanmıştı. Mesela, İmparator V. Konstantinos (741-775) çok şiddetli bir tasvir kırıcı olduğundan, tasvirlere ibadeti savunması nedeniyle Blekhernai Kilisesi rahibi Andreas Kalibitis'i Hipodrom'da herkesin gözü önünde kamçılatarak öldürtmüştü. Aynı İmparator yine pek çok din adamını Hipodrom'da toplamış ve halk onlara lanetler yağdırmıştı. [20]

Hipodrom, 1204 yılında Latinlerin İstanbul'u işgal ve zaptetmeleriyle en acı dönemlerinden birini daha yaşadı. Zira Latinler tarafından başkent üç kez ateşe verilmiş, 1203 yılı Ağustos ayındaki yangında şehir büyük hasar görmüştü. Haçlılar yüzünden bu yangında Millîon'dan başlayıp Şehzadebaşı (Philadelphion)'na kadar uzanan cadde ile Hipodrom yanmış ve büyük bir zarara uğramıştı. Rüzgârın da etkisiyle hızla ilerleyen ve iki gün sürdüğü belirtilen yangında zararın çok büyük olduğu söylenmekteydi.[21] Bizans tarihçilerinin "Şehirler Kraliçesi" olarak isimlendirdiği bu güzel kent ne yazık ki perişan bir hâle getirildi. En kıymetli, en güzel sanat eserlerini parçalayarak, kırarak ve çalarak ülkelerine götüren Latinler, Niketas'ın kaydına göre Hipodrom'daki heykelleri ve sanat eserlerini yok ettikleri gibi çoğunu paraya çevirdi. Mesela Hipodrom'da Tyana'lı Apollonios tarafından tunçtan yapılmış kartal heykeli zarar görenlerden biriydi. Oysa bu heykel inanışa göre halkın yılan sokmalarından kurtulmak için Apollonios'a yalvarmaları sonucu ortaya çıkmıştı.[22] Yine daha önceden belirtildiği gibi Lysippos'un dört at heykeli de yerinden sökülerek Venedik'e götürüldü. IV. Haçlı Seferi'nden sonra Hipodrom, hiçbir zaman eski hâline dönemedi. Artık araba yarışları yapılamaz oldu ve onun yerine söylendiğine göre turnuvalar düzenlendi ve nadiren halk toplantıları yapıldı. XV. yüzyılın ilk yıllarında Hipodrom'da oturma sıralarının ve spina üzerindeki kıymetli sanat eserlerinin bulunduğu ifade edilmekle birlikte, Türk fethinden az önce Hipodrom'un neredeyse harabe hâlinde olduğu kaydedilmektedir. [23]

Kaynakça

[1]Chronicon Paschale, 284-628, trc. Michael Whitby-Mary Whitby, Liverpool 1989, s. 16; Ioannes Malalas, TheChronicle of John Malalas, İng. trc. E. Jeffreys, M. Jeffreys, R. Scott, Melbourne 1986, s. 173. Ayrıca bkz. J.B.Bury, History of theLater Roman Empire, London 1970, I, 81 vd; R. Janin, Constantinople Byzantine, Developpementurbain et repertoiretopographique, Paris 1950, s. 177 vd; Tamara Talbot Rice, Bizans'ta Günlük Yaşam, trc. Bilgi Altınok, ty, s. 143 vd; Yıldız A. Meriçboyu, "Tarih Öncesi Çağlardan Osmanlı Devrine Kadar İstanbul'un Tarihsel Gelişimi ve Bizans'ın Temel Yapıları", İstanbul İçin Şehr-Engiz, İstanbul 1991, s. 34; Işın Demirkent, "İstanbul", DİA, XXIII, 206; Birsel Küçüksipahioğlu, "Osmanlı Öncesi İstanbul Tarihi", Akademik Araştırmalar Dergisi, İstanbul 2010, I, s.26, 28 vd; Sinan Ceco, İstanbul'un 100 Sembolü, İstanbul 2012, s. 52.

[2]RuyGonzales de Clavijo, Anadolu, Orta Asya ve Timur,trc. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul 1993, s. 44-45.

[3]Malalas,(age.), s. 173-174; Clavijo, (age.), s. 45; Jean Ebersolt, Bizans İstanbulu ve Doğu Seyyahları,trc. İlhan Arda, İstanbul 1999, s. 46; Janin, (age.), s. 177 vd; Semavi Eyice, Tarih Boyunca İstanbul, İstanbul 2006, s. 30; Rice, (age.), s. 144; Meriçboyu, a.g.m., s. 34; Demirkent, "İstanbul", DİA, XXIII, 206; Asnu Bilban Yalçın, "Byzantion'un Tarihsel Topografyası", 60. Yaşında Sinan Genim'e Armağan Makaleler, İstanbul 2005, s. 677, not 19.

[4]Vasiliev, Bizans İmparatorluğu Tarihi, trc. A. Müfit Mansel, Ankara 1943, I, s. 197 vd; Rice, (age.), 96 vd; M. McCormick, "Factions", The Oxford Dictionary of Byzantium, Oxford 1991, C. II, s. 773-774; Demirkent, "İstanbul", DİA, XXIII, 206 vd.

[5]Prokopios, Gizli Tarih, trc. Orhan Duru, İstanbul 2001, s. 61 vd.

[6]Prokopios, History of the Wars, trc. H.B. Dewing, London 1971, II, 23. Krş. Birsel Küçüksipahioğlu, "IV-VII. Yüzyıllarda İstanbul'da Doğal Afetler", Afetlerin Gölgesinde İstanbul. Tarih Boyunca İstanbul ve Çevresini Etkileyen Afetler, ed. Sait Öztürk, İstanbul 2009, s. 28.

[7]Rice, (age.), 143vd; Mustafa Daş, "Bizans Başkenti İstanbul'unda Eğlence Hayatı", Tarih İçinde İstanbul Uluslararası Sempozyumu,11-17 Aralık 2010, Bildiriler,İstanbul 2011, s. 148 vd.

[8]Cyril Mango, Bizans. Yeni Roma İmparatorluğu, trc. Gül Ç. Güven, İstanbul 2011, s. 73; Daş, "Bizans Başkenti İstanbul'unda … , s. 150.

[9]Mikhail Psellos, Khronographia, trc. I. Demirkent, Ankara 1992,s. 27;Daş, "Bizans Başkenti İstanbul'unda … , s. 150.

[10]NiketasKhoniates, Historia, trc.. Fikret Işıltan, Niketas Khoniates. Historia. Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri, Ankara 1995, s.81;Ioannes Kinnamos, Historia,trc. Işın Demirkent, Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176), Ankara, 2001, s. 151.

[11]Casim Avcı, "Arap-İslam Kaynaklarında Bizans Sarayının Tasviri", Tarih Boyunca Saray, Hayatı ve Teşkilatı Semineri (23 Mayıs 2005), Bildiriler, İstanbul 2006, s. 106-107.

[12]Casim Avcı, "Arap-İslam Kaynaklarında İstanbul", İstanbul Üniversitesi 550. Yıl Uluslararası Bizans ve Osmanlı Sempozyumu (XV. Yüzyıl), 30-31 Mayıs 2003, ed. S. Atasoy, İstanbul 2004, s. 103.

[13] Robert de Clari, İstanbul'un Zaptı (1204), trc. B. Akyavaş, Ankara 1994, s. 44-45.

[14]ChroniconPaschale, s. 99 vd; Malalas,(age.), s. 221 vd. Krş. A.M. Schneider, "Brände İn Konstantinopel", BZ, 41(1941), s. 384; Küçüksipahioğlu, "IV-VII. Yüzyıllarda İstanbul'da Doğal Afetler", s. 34.

[15]Prokopios, Wars, I, 24; ChroniconPaschale, s. 114 vd; Ioannes Malalas, (age.),s. 275 vd; Theophanes, The Chronicle of Theophanes Confessor A.D. 284-813, trc. Cyril Mango-Roger Scoth, New York 1997, 6024, s. 276 vd. Krş. Vasiliev, (age.), s. 198 vd; G. Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, trc. Fikret Işıltan Ankara 1991, s. 66-67; Schneider, a.g.m., s. 384-385; Mustafa Sayar, "İstanbul'da Geç Antik Devir Yangınları", İmparatorluk Başkentinden Kültür Başkentine:İstanbul, ed. Feridun M. Emecen, İstanbul 2010, s.23; Küçüksipahioğlu, "IV-VII. Yüzyıllarda İstanbul'da Doğal Afetler", s.34-35; aynı yazar, "Bizans İmparatoru Iustinianos Döneminde (527-565) İstanbul", Tarih İçinde İstanbul Uluslararası Sempozyumu, 11-17 Aralık 2010, Bildiriler, İstanbul 2011, s. 157 vd.

[16]Küçüksipahioğlu, "Bizans İmparatoru Iustinianos Döneminde..", s. 159.

[17]Malalas, (age.),s. 295; Theophanes, (age.), s. 337. Krş. Küçüksipahioğlu, "IV-VII. Yüzyıllarda İstanbul'da Doğal Afetler", s. 24-25; aynı yazar, "Bizans İmparatoru Iustinianos Döneminde… ", s. 164.

[18] Peter Brown, Geç Antikçağda Roma ve Bizans Dünyası, trc. Turhan Kaçar, İstanbul 2000, s. 94.

[19]Prokopios, Gizli Tarih, s. 69-70.

[20]Theophanes,(age.), s. 598, 605, Krş. Casim Avcı, İslam-Bizans İlişkileri, İstanbul 2003, s. 157.

[21]Niketas Khoniates, Historia,trc. I. Demirkent, Niketas Khoniates'in Historia'sı (1195-1206), İstanbul 2004, s. 122 vdd; G. Villehardouin, Konstantinopolis'te Haçlılar, trc. A. Berktay, İstanbul 2001. Krş. D. E. Queller-T.F. Madden, The Fourth Crusade, Philadelphia 2000, s. 145-147; Madden, "Fires of the Fourt Crusade in Constantinople", BZ , 84-85(1991-1992), s. 72-93; Schneider, a.g.m., s. 387; Küçüksipahioğlu, "İstanbul'un Latinler Tarafından İşgali ve Zaptı", 2005-2006 Fatih Sempozyumu I-II Tebliğler, İstanbul 2007, s. 130-131.

[22]Niketas, (age.), s. 240 vd.

[23]Ebersolt, (age.), s. 54; Eyice, (age.), s. 29-30; Meriçboyu, a.g.m., s. 34.

Hipodromdaki Dikilitaşlar, Foto: Vasilaki Kargopoulo, İÜK, 90763/35.

OSMANLI SİYASETİNDE SULTANAHMET MEYDANI

Doç. Dr. Fatih M. ŞEKER*

İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi

Osmanlı'nın nabzı İstanbul'da İstanbul'un nabzı da Sultanahmet Meydanı'nda atar. Türk siyaset felsefesini idare eden değerlerin hududu en iyi şekilde burada görülebilir. Asırların tecrübesiyle mayalanan ve manalanan siyaset, mühim hadiselerin gerçekleştiği Türk'ün ayranının kabardığı bu meydanda tecelli eder. Düşüncenin son ilticagâhı olan bu meydandan bakıldığında fikir, felsefe, mantık ve belagat siyasetle aynileşir. Osmanlı efkâr-ı umumiyesi orada harekete geçer, yine orada sükûnet bulur. İsyanlarda karargâh bu mekâna kurulur. Bu meydanı dolduran ve zaman zaman Osmanlı'nın istikametini ve yörüngesini değiştiren hadiseleri tarif için ne kalem kâfi renge ne de fırça kâfi harekete maliktir. Burada cereyan eden olayların içinden geçince Sultanahmet'in kendine mahsus bir mezhebe ve bir felsefi sisteme vücud verdiği söylenebilir. Metafizik endişelerle yüklü olan Osmanlı tarihini biraz da buraya ait hatıralar doldurur. O hâlde hususi hayat ile fikri ve politik hayat arasında daima bir münasebet aramak lazımdır. Biliyoruz ki nefs-i emmarenin çuvalı içine düşen, fermansız adım atan birçok dermansız dertlere uğrar. Hünkârın fikrine reayanın tedbiri ermez, başlar hayret yakası içine sokulur. Hayretten sonra fısıltılar yeryüzünü doldursa da ortalığı feca bir sükût sarar, herkes mütemadiyen mütehayyirane susar. Keçecizade İzzet Molla gibi nadiren "bir mevsim-i baharına geldik ki âlemin/Bülbül hamûş havz tehî gülsitan harâb" diyenler çıksa da mevzu kapanır; artık bir daha ele alınmasına lüzum kalmaz, verilen hükümlerin hiçbiri öyle kolayına yerinden oynayamaz. Nitekim kimseye boyun eğmeden yaşayan Molla Lütfi 1494'te burada idam edilir. 1529'da Melâmî-Bayrâmî şeyhi İsmail Maşuki ile on iki müridinîn boyunları Atmeydanı'ndaki çeşme önünde vurulur. Nefislerini müdafaa etmeye zaman ve imkân bulamazlar. II. Mahmut elif çeker, nûn peydâ olur, idam edilen dervişlerin izlerine basıp gidenlerin melâmet oklarının hedefi hâline gelir. İdam sehpasına kadar olan kısmı siyasi iradeyi sonrası halkı ilgilendirir. Birkaç misli çoğaltabileceğimiz bu örneklerde de görüleceği üzere Osmanlılar Sultanahmet Meydanı'nda ölür ve dirilirler, ölen şehit öldürense gazidir. Nizam-ı âlemin hatları defalarca burada gözden geçirilir. Hedef kurt ile koyuna aynı kaptan su içirecek bir adaleti tesis etmektir. Bir yandan düğünler yapılır, kandiller kutlanır, diğer yandan kelleler alınır verilir. Meyve devşirir gibi başlar devşirilir. Bazı fikirlerin kafalardan ancak kılıçla çıkarılacağına inanılır. İkbalde iken eteklenenler idbârda iken kösteklenir.

Melling'in çizimiyle Sultanahmet Meydanı, M.Melling, Voyage Pittoresque de Constantinople, Paris 1819.

Sultan Ahmet Meydanı, Bir bayram günü hınca hınç dolu, 1911, Fotokart, Yusuf Çağlar Arşivi.

Siyasi düşüncenin ete kemiğe büründüğü, kaleme ve kelama gelmez acılar ve hüzünler ihtiva eden, politik hayatın damarının attığı bu merkez tam bir ibretler sahasıdır. Siyaset, sohbet ve maslahat meclislerinde nefsi mütekellimi vahde kesilen, menim diger nist edasıyla ve sadasıyla hareket eden nice sadrazam, devlet adamı, ulema ve şeyh burada derin bir sükûta bürünür. Boyunlara geçirilen iplerden ve kılıçlardan akan kanlardan bakılınca Osmanlı'nın aklından ziyade hisleriyle yaşadığı söylenebilir. Fakat acele etmemek lazımdır. Bu hissin akla taalluk eden pek çok cephesi mevcuttur. Akılları başlara getirecek veya başlardan götürecek her idam sehpası mukni bir belagati andırır, kal dilini hâl diline tercüme eder. İstikrarın sırrı biraz da bugün bana ise yarın sanadır diyen ve bazen yaş dahi yanar kuru katında dedirten bu idamlardadır. İbnülemin Mahmut Kemal üstadımızın buyurduğu gibi "âdemi cidden âdem eden âlim tecrübedir". Osmanlı'nın modernleşme döneminde içine düştüğü vaziyetin aktörlerinden biri olan son sadrazamlardan Hakkı Paşa "eski zamanlarda benim vaziyetime düşen sadrazamların kafasını padişahlar binek taşında kesdirirlerdi (!), ben o hâldeyim" derken aslında, bu meydanda tezahür eden siyasete duyduğu hasreti dile getirmektedir.

Sultanahmet'in kaderini Ahmet Hamdi Tanpınar'dan okuyoruz:

"Ne yazık ki içinden sükûnet ve huzurun ve murâkabenin tâ kendisi olan zamanı bize ney faslı gibi sunan bu şaheser bittiği tarihten (I. Mustafa zamanı) 1826'ya kadar ardı arkası kesilmeyen ihtilallere şâhit oldu. Kinle, ihtirasla kudurmuş kitleler yedi başlı ejderhâlâr gibi kapısını dövdüler, avlusunun revakları altında kanlı müşavereler yaptılar. Minberlerinde en kanlı fetvalar okundu. Osmanlı tarihinin 1826 tenkiline kadar bütün mide, bünye fesadı ona doğru aktı".

Eskinin mücadele ve yarış meydanı, yeni dönemde sipahilerin ve yeniçerilerin isyan meydanı olur. Beyhude sevda ve hay huy ile harekete geçip şehit edilen padişahın kanın talep ederiz diyen sipahilerin isyanını Mehmet Halife'den takip ediyoruz: Sultan IV. Mehmet tahta çıktığı vakit, sipahi eşkıyası dirlikleri Atmeydanı'nda dernek ve cemiyet kurarlar. Sultan İbrahim'in katline sebep olanları isteriz diye diretirler. Dağıtılmaları mümkün olmayınca çaresiz kalan vezir-i azam, vezirler, müftü efendi, diğer ulema-i kiram ve meşayıh-ı 'ızam sulha çalışırlar, bunları teskin etmek için adamlar gönderirler. Bre ağalar bu beyhude sevdadan fariğ olup perişan olunuz. Bu cemiyetin sonu yoktur. Akıbet nedamet ve pişmanlıktır diye onlara tekrar tekrar haber gönderirler. Ancak nasihat kâr etmediği gibi kendilerine gelen adamları da katlederler. Müftü Abdurrahim Efendi ve diğer âlimler asilerin cemiyetlerini dağıtmak için otuz üç imzalı bir fetva-yı şerif hazırlarlar. Vezir-i azam, müftü efendi, ulema ve meşayıh bismillah diye yeniçeri önüne düşüp ölen şehit, öldüren gazidir, kesin nas ile sabitdir, inkâr eden kafirdir diyerek yürürler. Cenk mahalline varınca elbette perişan olup bu işten vazgeçin ve padişaha boyun eğin üç kere ihtar ederler. Neticede bağîler nasihat kabul etmeyip elbette veli-nimetimiz Sultan İbrahim'in katillerini isteriz diyerek ayak diretirler. Çaresiz padişah fermanıyla üzerlerine hücum edilir. Atmeydanı'nda azîm bir savaş olur. Sonunda isyan eden taife yenilir. Yeniçeri galib olup

Fatih'in Yılanlı Sütun'a şeşber atışı, Hünernâme, C:1-1584, TSMK, Nr: 1523. Vr: 162b-1.

Sultanahmet'in genel görünümü, Foto: Sinan Ceco, 2008.

At Meydanı'nda şenlikler, Hünernâme, C:1-1584, TSMK, Nr: 1523. Vr: 120a.

bir mertebe bunları kırarlar ki necat bulan nadirdir. Hatta yeniçeriler, Yeni Cami'nin içine ve minareye firar edenleri buldukları yerde merhamet etmeyip katlederler. Tarih-i Gılmânî müellifi hadiseyi şöyle düğümler:

"el-'iyâzu billâh İstanbul'da Devlet-i Osmâniye'de böyle musîbet olmuş değildir. Bir ana baba günü olmuştur vasf u tabiri mümkün değildir".

Meydanın belki de tarihinde karşılaştığı en ürpertici manzara yine IV. Mehmet döneminde vaki olur. Süleyman Paşa'nın sadareti zamanında ulufe akçasının esnaf katında muteber olmaması üzerine sipahiler isyan eder, kul taifesi ayak divanında IV. Mehmet'den bazı adamların kellelerini ister. Mecburen rıza gösterilir. Bunlar içinde padişahın hocası Bilal Ağa ile musahip Yusuf Ağa da vardır. Bostancıbaşı hatt-ı şerif gereği Bilal Ağa ile Yusuf Ağa'yı ele geçirir, katleder, meyyitlerini taşra gönderir. Bu kez bir alay cebeci eşkıyası ve Ermeni keferesi, düşmanlığın son noktasında oldukları için onları ayaklarına ip bağlayıp avret yerleri uryan Atmeydanı'nda kaldırım üzerine küt küt ederek getirip bırakırlar. Bu denli hakaret ile kanaat etmeyen bir alay eşkıyâ, Allah'tan korkmayıp gelip giden seyirciyi kandırır; bunun gibi maktulün yağı ve eti filan derde devâdır diye bağırır. İşitenler de bu sözlere inanıp ağaların etleri ile yağlarının çoğunu kesip götürürler. Hatta bu zulüm ve hakaretler Devlet-i Padişahide kimseye olmuş değildir deme ihtiyacı hisseden Mehmet Halîfe, hocasının gözü ile gördüğü bir şeyi de nakleder. Hoca efendi, elinde bol miktarda yağ götüren bir hatuna bu nedir? diye sual eder. Hatun da Atmeydanı'nda olan ağaların yağından aldım ki filan derde devadır der. Efendi de la-havle okuyarak bu ne hâldir? diye hayret makamında kalır. Yine nakledilir ki pek çok yeniçeri eşkıyası hıyaneten etlerinden kesip ve meyhanede pişirip yer ve kudurur.

İsyanlarda bu meydanı karargâh hâline getiren yeniçeriler, asırlarca Atmeydanı'nda kazan kaldırırlar, nutka gelip öterler. Nihayet kazan devrilir ve ocağı söndürür. Ahmet Refik'in aktardığına göre İkinci Mahmut zamanında İstanbul'a gelen şair Lamartine Şark'ta Seyahat unvanlı eserinde keçeye pala çalanlardan kurulu olan Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılarak Atmeydanı'nın nasıl cirit meydanı olduğunu şöyle anlatıyor:

"Bir hadise, yeniçerilerin son isyanlarına hatime çekti. Mısırlı bir zabit bir Türk askerîni döğdü. Yeniçeriler kazanlarını kaldırdılar. Bunu haber alan sultan, her şeye hazır ve Boğaziçi'nde başlıca müşavirleriyle beraber Beşiktaş'taki bahçelerinden birinde idi. Saray'a koştu, Hz. Muhammed'in mukaddes sancağını aldı, müftü ve ulema sancak-ı şerif etrafına toplanarak yeniçerilerin ilgasına fetva çıkardılar. Muntazam askerler ve sadık müslümanlar silâhlandılar, Sultanın emri üzerine toplandılar. O da, saray kıtaatının başında, at üzerinde ilerledi. Atmeydanı'na toplanan yeniçeriler padişaha saygı gösterdiler. Padişah, isyan eden askerlerin arasından bir kaç defa geçti. At üzerinde tek başına, bin türlü ölümü gözüne alarak, aynı zamanda kati bir kararın ilham eylediği fevkaltabiî bir cesaretle. Yeniçeriler, padişahın emrini dinlemeyerek ağalarını kabul etmediler. Kırk bin kişilik bir kuvvetle payitahtın her noktasına dağıldılar. Padişaha sadık kıtalar, topçular ve bostancılar Atmeydanı civarında sokak başlarını tuttular. Padişah ateş emrini verdi, topçular tereddüt ettiler. Azimkâr bir zabit, kara cehennem toplardan birinin başına koştu. Tabancasını topun fitiline çekti. Yeniçerilerin ilk grupları tüfek ateşleri altında yere yattı. Yeniçeriler gerilediler, top bütün meydanı her taraftan sildi süpürdü. Kışlalar yangın içinde süpürüldü. Bu dar sahada esir kalan binlerce kişi yıkılan duvarların parçaları, kurşunlar ve alevler içinde yok oldular. Kıtal başladı ve en son yeniçeri neferinde sonuna erdi. Yalnız payitahtta bu kıtaya yazılan yirmi bin kişi halkın ve padişahın gazabına kurban oldular. Boğaziçi suları bunların naaşlarını Marmara'ya yuvarladı. Kalanı da Anadolu'da temizlendi ve yolda telef oldu. Devlet kurtuldu".

Şimdi biraz da perdenin öbür tarafından bahsedebiliriz. Belki de afet manzarasını tamamlayacak lezzetin esrarı oradadır. Bir yeryüzü devleti kurulacak olursa tereddütsüz payitahtı İstanbul olur. Napolyon'un bu sözünü esas alıp bu güzergâhta devam edecek olursak; eğer dünyanın merkezi İstanbul ise İstanbul'un merkezi de şehrin siyasî manzarasına rakipsiz hâkim olan Sultanahmet'tir. Hipod-

Atmeydanı'nda şenlikler, Hünernâme, C:1-1584, TSMK, Nr: 1523. Vr: 84b.

Sadrazam Sait Halim Paşa'nın cenaze merasimi, 1921, M. Ruyan Soydan Arşivi.

Sadrazam Sait Halim Paşa'nın cenaze merasimine katılanlar, 1921, M. Ruyan Soydan Arşivi.

Sultanahmet Meydanı, 1890'lar, İÜK, Nr: 90672-0178.

rom ismi İstanbul'un fetihten önceki tarihini Atmeydanı ve Sultanahmet Meydanı ifadesi ise fetihle beraber gelen dönüşümü içerir. Siyasi kültürümüz açısından bunlar hem birbirlerine bağlı hem de birbirlerinden ayrıdır.

Atmeydanı'ndan Sultanahmet Meydanı'na uzanan güzergâhı gözden kaçırmadığımızda, Osmanlı burada hem Roma'ya ait bazı unsurları tevarüs eder hem de o yapıyı dönüştürür. Meydanın en esaslı abidesinin Ayasofya olması Osmanlı'dan evvel de burasının ruhiyatını gösterebilecek vasıftadır.

Büyük fetihle birlikte bu abidenin camiye dönüştürülmesi ve ilaveten Sultanahmet Camii'nin inşâ edilmesi bu milletin Millîyetinin bir tezahürü ve hakiki hüviyeti hâline gelir, buraya bir sanat eseri güzelliği verir, âhiret endişesi ile dünya birleşerek Osmanlı'nın kâinatı bu görüşün etrafında âdeta yeniden kurulur. "Mimarlığımızın en büyük virtüözü" olarak vasfedilen Sedefkâr Mehmet Ağa mimarbaşılık makamına geçince, Yahya Kemal'in sevdiği ifadelerle söyleyelim, "Sultanahmet Camii'ni ve manzûmesini, Ayasofya'nın karşısında ve ipodrumun üzerinde Türk sanatının iri bir mücevheri gibi" yaratmıştır. Bu cami Mimar Sinan'ın güzide talebesi tarafından orada bina edilmeseydi millî hayalhanemizde ne kadar büyük bir noksan olurdu. Tanpınar'ın da dikkat çektiği üzere XVII. asrın sanat zevki olan bir asır olduğunu gözden kaçırmadığımızda bunda şaşılacak bir şey yoktur. Devamlı olarak gök kubbeye selam duran Sultanahmet Camii bu meydana hem isim hem de esrarengiz bir aydınlık verir. İstanbulluların fırsat bulduklarça iltica ettiği bu meydan, hemen herkesi toplayan bir çeşit dergâh hüviyetine bürünür. Bu vadide meydanın görüp geçirdiği kayda değer hususlardan biri de şudur:

Maktul veya Makbul İbrahim Paşa Budin'den getirttiği Herkül, Apollon ve Diana'nın üç tunç heykelini büyük bir cüretle kendi sarayının karşısına/Hipodrom'a diktirince, şâir Figânî "Dü İbrahim âmed bedeyr-i cihan/Yeki büt-şiken yeki büt-nişân (Dünyaya iki İbrahim geldi; biri put kıran, biri put diken) şeklindeki hicviyesiyle, mâşerî vicdanın sesi hâline gelir. Solakzade Tarihi'nde nakledildiğine göre Paşa için "hâşâ putperesttir" sözü halk arasında güft u gû mevzusu olur, şehir bu dedikodu ile dolar.

Dünya görüşümüzün evvelden hazırlanmış çerçevesini veren ve esaslı hususiyetlerini gizleyen bütün bu satırların manası şudur: Atmeydanı, tarihi boyunca bu toprakların zihniyetini sergileyen bir avlu manzarasına bürünür. Osmanlı'yı kendine ait bir macera gibi yaşayan Sultanahmet Meydanı mukadderatın zuhuratta gizlendiğini ve ifşa edildiğini dolayısıyla da hayatı olduğu gibi kabul etmek lazım geldiğini fısıldar. Eski hayatımız baştan aşağı aşk ve ölüm, korku ve ümit, tehlike ve teselli şeklinde ve hakiki havası içinde yoğrularak orada dile gelir. Ölümün sırrına sahip olan darağaçları, bir taraftan daralttığı hayatı diğer taraftan genişletir, böylece mistik bir felsefe refakatinde hem sebep hem de netice olur. Şairle beraber tekrar edelim:

"Sen gâlib olmak istersen eğer/Darağacına çekerler seni darağacına…"

Alman Çeşmesi, Foto: Sinan Ceco, 2012.

ALMAN ÇEŞMESİ

Alman Çeşmesi'nin İstanbul'a getirilişi, Foto: Baron Von Küller, 1900-1901, İÜK, 90548-90549.

İlki 1889 yılında olmak üzere üç defa İstanbul'u ziyaret eden Alman İmparatoru II. Wilhelm'in, İstanbul'a ikinci gelişinin anısına 1898 yılında Sultanahmet Meydanı'na bir çeşme yapılmak istenmiştir. II. Wilhelm tarafından yaptırılıp hediye edilen bu çeşme her ne kadar Sultan II. Abdülhamit'in hükümdarlığının 25. yılına yetiştirilmeye çalışıldıysa da inşaat tam olarak bitmediğinden açılış, II. Wilhelm'in doğum gününde yapıldı. Alman neorönesans ile Bizans üslubunun bir arada ele alındığı bu özgün yapının kubbesi de son derece müzeyyendir.

Sekiz adet profir sütunun taşıdığı, sekizgen kasnaklı kubbenin içinde sekiz adet madalyon biçiminde arma bulunmaktadır. Bunlardan dördünde Sultan II. Abdülhamit'in tuğrası yer alırken, diğer dördünde İmparator II. Wilhelm'in inisyali yer almaktadır.

Alman İmparatoru II. Wilhelm tarafından tasarlanıp, Almanya'da hazırlandıktan gemilerle demonte olarak İstanbul'a gönderilen çeşme Atmeydanı'na kuruldu ve 27 Ocak 1901 yılında çeşmenin açılışı büyük bir törenle yapıldı.

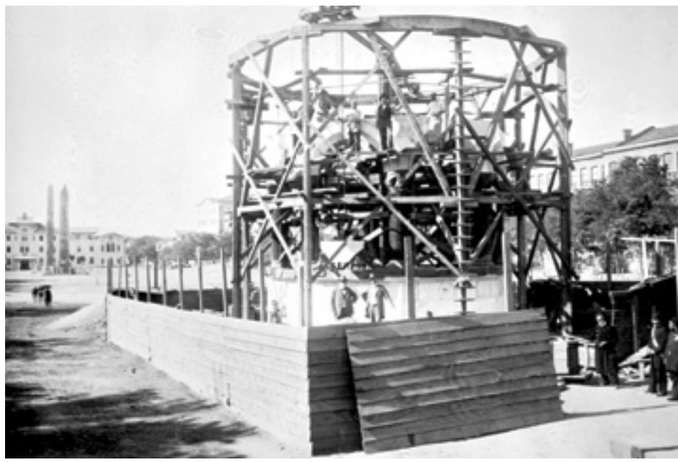

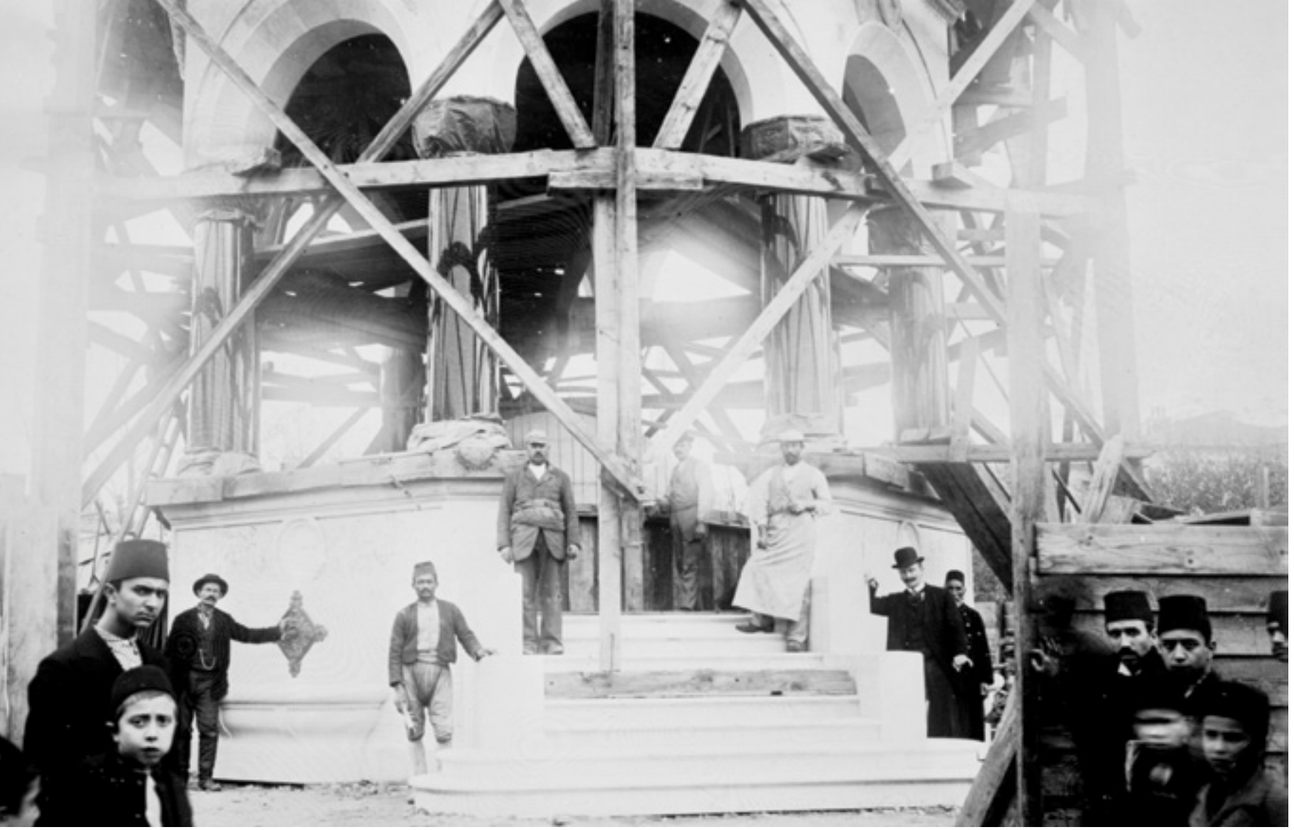

Alman Çeşmesi'nin inşası, Foto: Baron Von Küller, 1900-19001, İÜK, Nr. 90548/10

Alman Çeşmesi'nin inşası, Foto: Baron Von Küller, 1900-19001, İÜK, Nr. 90548/11-90548/13.

Alman Çeşmesi'nin açılış merasiminden, 1901, İÜK, Nr: 779-73-0093.

Alman Çeşmesi'nin açılış merasiminden, 1901, İÜK, Nr: 779-73-0096.

Alman Çeşmesi'nin açılış merasiminden, 1901, İÜK, Nr: 779-73-0092.

DÜNDEN BUGÜNE AYASOFYA

Prof. Dr. Semavi EYİCE*

*Sanat Tarihçisi

Fossati'nin çizimiyle Ayasofya, Caspard Fossati, Aya Sofia Constantinople, Londra 1852.

Ayasofya, iç mekân, Encümen Arşivi, 1935.

İlkçağda en büyük dünya devleti olarak büyük Britanya Adası'ndan Basra Körfezi'ne kadar uzanan ve bütün Akdeniz'i bir göl gibi çeviren Roma İmparatorluğu son yüzyıllarında ciddi krizler geçirmeye başlamıştı. Bu arada iktidarı ele geçirmek isteyen komutanlar arasında da iç çarpışmalar oluyordu. Dördüncü yüzyılın başlarında bunlardan Constantinus (hd. 324-337) rakipleri ile yaptığı çatışmalardan başarı ile çıkarak Roma İmparatorluğu'nun tek hâkimi olarak kaldı. Öteden beri bu geniş sınırlar içindeki devleti İtalya'daki Roma şehrinden idare etmenin güçlüğü anlaşılmıştı. Constantinus da bunu gördüğünden ikinci bir başkent kurmanın gerekli olduğunu iyice anladı. Birkaç yer üzerinde düşündükten sonra çeşitli avantajlarını göz önünde bulundurarak Marmara ile Karadeniz'in birleştiği bir yerde kurulmuş olan Byzantion'u seçti. Diğer taraftan çok tanrılı bir inanca sahip olan Roma İmparatorluğu'nda gizliden bir yeni inanç türemişti. Başlangıçta taraftarları korkunç işkencelere maruz bırakılan bu yeni inanç Hristiyanlıktı. Constantinus belki inanmış bir Hristiyan değildi. Fakat bu yeni inancı serbest bırakmanın artık gerekli olduğunu da anlamıştı. Antik çağın Byzantion'unun yerinde kendi adını taşıyacak olan yeni ve büyük bir şehri kurarken orada Hristiyanların artık rahatça ibadet edecekleri bir mabet yaptırmanın da gerekli olduğunu fark etmişti. Yeni bir surla etrafı çevrilen bir tarafında Haliç bir tarafında Marmara Denizi'nin bulunduğu Constantinopolis bir İmparatorluk sarayı ve büyük bir Hipodrom ile merkezinde süslenirken burada bir de kilise yapılması düşünülmüştü. Hristiyanlığın oluş felsefesinin özünü teşkil eden Kutsal Hikmet'e adanmış olan Theia Sophia kilisesi bu iki önemli tesisin komşusu olarak burada yapılmaya başlandı. Bugün Ayasofya olarak adlandırdığımız bu ilk büyük kilise ancak şehrin kurucusu İmparatorun oğlu İmparator Constantius (337-361) tarafından tamamlandı ve açılışı 15 Şubat 360'ta gerçekleşti. Hristiyanlığın ilk dönemindeki bütün ibadet yerleri gibi bu da basilika tipinde idi.

Uzunlamasına batı-doğu yönünde gelişen bu tür yapıların içi iki sütun dizisiyle ortadaki daha geniş olmak üzere üç nefe ayrılır ve bütününün üzeri iki tarafa meyilli kiremit kaplı ahşap çatı ile örtülürdü. Bu büyük yapı uzun ömürlü olmadı. Beşinci yüzyılın başlarında şehirde çıkan bir kargaşada başlayan bir yangında kilise yandı ve ahşap çatı çökerken bütün bina da harap oldu. Durumun düzelmesi üzerine o sırada İmparator olan II. Theodosios (408-450) derhâl bu kilisenin onarımını ele aldı ve aynı planda olmak üzere Ayasofya yeniden yapılarak 10 Ekim 415'te yeniden açıldı. Bu ikinci yapı da giriş cephesi mermerden gayet süslü olarak yapılmıştı. Üçgen bir alınlık şeklinde olan bu cephenin dış yüzünün ortasında o yıllarda doğu Akdeniz bölgesindeki topraklarda çok moda olduğu için Suriye tipi denilen ortası kemerli bir alınlık şekli uygulanmıştı. Bu alınlığın alt kenarındaki frizin üstünde de Hristiyanlığın kuruluşunda önemli bir yer alan havarileri temsil eden koyun kabartmaları bir dizi hâlinde işlenmişti. Bu cephe mimarisinin kalıntıları 1935 yılında İstanbul'daki Alman Arkeoloji Enstitüsü tarafından Ayasofya'nın avlusunda gerçekleştirilen kazıda meydana çıkarılmıştır. Bugün bunları açıkta Ayasofya'nın ana giriş kapısının önünde görmek mümkündür. Bu ikinci Ayasofya da fazla ömürlü olmadı. Artık ikiye ayrılmış olan Büyük Roma İmparatorluğu'nun doğudaki parçası ayrı bir İmparatorluk hâlinde yaşamaya başladığı sıralarda Orta Çağ başlangıcının en büyük devleti olan ve modern tarih biliminin Bizans İmparatorluğu olarak adlandırdığı devletin başında bulunan İmparator İustinianos (527-565) tahtının ilk yıllarında önemli bir kriz ile karşılaştı. Yine şehirde büyük bir ayaklanma baş göstermiş, İmparator canını kurtarmak için hatta kaçma hazırlıklarına girişmiş ve artık duruma hâkim olduklarına inanan ayaklananlar zafer anlamına gelen "nika" diye bağrışmaya başlamışlar. Bu sırada eşi Theodora'nın iradeli tutumu ile direnen ve ayaklanmayı bastırabilen İmparator, bu büyük kiliseyi yine ihtilalciler tarafından yakılmaktan kurtaramamıştır. Nika ayaklanması, 13 Ocak 532'de olmuş ve durum düzeldikten sonra bir defa daha yıkılmış olan kiliseyi İmparator İustinianos yeniden yaptırma gereğini görmüştür. Ancak bu defa geleneksel basilika tipinden uzaklaşmayı ve yeni bir anlayışa göre Hristiyanlık âleminin en büyük eserini ortaya çıkarmaya azimli idi. Bunun için batı Anadolu'da yetişmiş iki mühendis-mimarından faydalanmayı doğru buldu. Bunlar Tralles'li bugünkü Aydınlı Anthemios ile bugünkü Söke yakınında Miletos'lu İsidoros idi. Bu iki usta mimar, Anadolu'nun her çağda var olan yaratıcı gücünü bir defa daha göstererek plan bakımından geleneksel bir basilikayı andıran ancak üstü o vakte kadar yuvarlak yani merkezi planlı yapılarda kullanılan kubbe ile örtmeyi düşünmüşlerdir. Böylece 532'de inşasına başlanan ve Hristiyanlığın en muhteşem yapısı olan Ayasofya 27 Aralık 537'de esas itibariyle tamamlandı. Bu yeni yapının ortasında dört çok kalın paye dört kemeri taşıyor ve bunlar geç Roma mimarisinde ortaya çıkmaya başlayan bir teknikte yapılmış bir kubbe ile örtülmüştü. Bu kubbe rüzgârdan şişmiş bir yelkeni andırıyordu. Kasnağı olmadığı için kemerlerin birleşimlerinden itibaren başlayan küresel üçgenler hâlindeki pandantiflerden itibaren merkeze kadar tuğlaların örülmesi suretiyle meydana getirilmişti. Bu gerçekten cesur bir mimari idi. Roma yapı sanatı son yüzyıllarında çok kalın duvarlı yuvarlak binaların üzerine bir kubbe oturtmayı biliyordu. Bunun örneklerinden bazıları hâlâ durmaktadır. Hatta bunlardan bir tanesi Selanik'te Bizans çağında Hagios Georgios kilisesine dönüştürülen Türk devrinde ise Hortaci Süleyman Efendi Camii olan İmparator Galerius'un mezar binasıdır. Bu dev ölçüdeki yapının kubbe baskısı çok kalın ve yuvarlak planlı bir duvarla karşılanmış ve bu duvar ayrıca içine açılmış bir sıra nişlerle takviye edilmiştir. Ancak Ayasofya'nın kubbesinin bir uzun yapıda uygulanması başka bir statik problemle çözümlenmesini gerektirmiştir. Batı-doğu yönünde olan kubbe baskısı ağırlığın iki yarım kubbe ile karşılanması suretiyle bölünmüş, sonra doğuda üç daha küçük yarım kubbe ile batıda ise iki yarım kubbe bir de geniş bir tonozla tekrar bölünerek karşılanmıştır. Ancak aynı baskı kuzey ve güneyde de vardı. Fakat bina prensip itibariyle uzun yapı düzenine göre inşa edilmiş olduğundan yanlarda aynı statik çözüm kullanılmamış bu defa birtakım payeler, tonozlar ve kemerler ile yanlardaki bu baskı karşılanmaya çalışılmıştır. Bunun pek başarılı olduğu söylenemez. Çünkü tarih

Ayasofya'nın içinden bir görünüm, Caspard Fossati, Aya Sofia Constantinople, Londra 1852.

Ayasofya, Yusuf Çağlar Arşivi.

Athmar
Istanbul

Ayasofya'da son kadir gecesi, Yusuf Çağlar Arşivi.

boyunca Ayasofya devamlı olarak iki yana doğru açılma tehlikesi ile karşılaşmış ve bunu önlemek için de devamlı olarak dışına kuvvetli destek payandaları yapılmıştır. Fakat her şeye rağmen bu dev ölçüdeki eser 70 metreyi aşan uzunluğu ve çapı hafifçe elips biçiminde olup 31, 24 m. ile 32,81 m arasında değişmektedir. Fakat daha yapıldığı yüzyılın içinde yine aynı İmparatorun hâlâ yaşadığı yıllarda 7 Mayıs 558'de kubbenin çökmesi üzerine hemen verilen kararla ilk yapıcı İsidoros'un yeğeni Genç İsidoros adındaki mimar inşaatı üstlenmiş ve kubbe yeni baştan inşa edilerek 23 Aralık 562'de yeniden bir açılış düzenlenmiştir. Ancak bu defa önceki kubbenin tekniğinden uzaklaşılıp kubbe bir kasnak yapılarak onun üzerine oturtulmuştur. Yapının bugünkü döşemesinin altında derin bir mahzen olup planı henüz tam çıkarılmayan bu bodrumun yaklaşık 12 m kadar derinlikte su dolu olduğu görülmüştür. Ayasofya'nın duvarlarının yerden itibaren büyük bir kısmı mermer levhâlâr ile kaplanmıştı. Bunların damarlarının birtakım desenler meydana getirilmesine özen gösterilmişti. Kemerler ve tonozlarına da bezeme mozaikleri yapılmıştı. Herhâlde bu işler binanın mimarisinin arkasından hayli uzun sürmüş olmalı. Daha ilk yapımından itibaren o çağların yazarları tarafından Hristiyanlığın bu en büyük ve gösterişli yapısı büyük hayranlık uyandırarak bunu belirten cümlelerle anlatılmış ve tasviri yapılmıştır.

Ayasofya'nın mozaik bezemesinde bu yapısına ait insan figürlü herhangi bir resme rastlanmaz. Bizans tarihinde İkonoklasma adı verilen tasvire (resim) karşı akımın sürdüğü süre içinde 726'dan 842'ye kadar geçen süre içinde eğer Ayasofya'da da böyle figürlü mozaikler vardıysa da bunlar kazınarak kaldırılmıştır. Ancak bu akımın son kuvvetli taraftarlarından İmparator Theophilos (829-842) Ayasofya'ya değer vermekten geri kalmadığını ispat etmek için, Antik çağa ait bir binadan kalmış olan çok güzel, tunçtan iki kapı kanadını güney taraftaki girişe taktırmıştır. Bugün hâlâ duran bu kanatların yüzlerinde İmparatorun adını veren markalar (monogram) görülür. Ayasofya 859'da büyük bir yangın geçirdi fakat en büyük zararı 8 Ocak 869 depreminde gördü. İmparator I. Basileios (867-886), derhâl gerekli onarımları yaptırdı. 989 yılının 25-26 Ekim gecesi olan bir deprem, binanın birçok kısımları ile büyük kubbenin yıkılmasına sebep oldu. Bu sırada Bizans tahtında olan İmparator II. Basileios (976-1025) altı yıl süren ve Tiridat adında Ermeni asıllı bir mimar tarafından yürütülen bir onarım sonunda kiliseyi eski hâline getirdi ve bina 13 Mayıs 994'te yeniden ibadete açıldı. Törenler Kitabı yazmış olan İmparator VII. Konstantinos Porphyrogennetos (913-959) eserinde İmparatorun katıldığı büyük törenlerin ayrıntılarını etraflı surette anlatır. Ayrıca Patrikhane Ayasofya'nın komşusu olmakla beraber, büyük dinî toplantılar, kilisenin üst katındaki güneyde uzanan galeride yapılıyordu. Bu toplantılardan 1166'da yapılanda alınan karar bir ferman hâlinde büyük mermer levhâlâra işlenerek, narteks kısmında duvara yapıştırılmıştı. Padişah II. Selim (1566-1574) zamanına kadar yerinde duran bu levhâlâr, 1566'da kaldırılıp ters çevrilerek Kanuni Sultan Süleyman'ın türbesinin dışını çeviren saçağında kullanılmıştır. Mimar Sinan'ın koymuş olduğu bu levhâlâr 1960 yılında onarım sırasında bulunarak aynen kopyaları yapılmak suretiyle, benzerleri meydana getirilmiş. Asılları yeniden türbedeki eski yerlerine konulmuş ve bu kopyalar da Ayasofya'daki eski yerlerine yerleştirilmiştir. Bu taşa işlenmiş belgenin tam metni bir Bizans kaynağında bulunmaktadır. Böylece de ayrıca yayımlanmıştır. 1204'te İstanbul önlerine gelmiş olan IV. Haçlı seferini düzenleyen Batılı şövalyeler şehri işgal ettiklerinde gayet tabii olarak Ayasofya'ya da girmişler buradaki bazı değerli eşya ile birlikte Hristiyanların çok büyük değer verdikleri kutsal kalıntıları da toplayarak memleketlerine götürmüşlerdir. Bunlar arasında İsa'nın üzerinde çarmıha çakıldığı ahşap haçın parçaları, Meryem'in sütü olarak kabul edilen madde, İsa'nın kefeni olduğuna inanılan bir dokuma ve birçok azizin burada bulunan kemikleri de bulunuyordu. Ayasofya'nın içinde bu sırada bazı çirkin olayların cereyan ettiği de Bizanslı kaynaklarda yazılmıştır. Ancak bunlar gerçek midir yoksa Latinlere karşı olan hınçlarından dolayı Ortodoks yazarların rivayeti midir, bugün bu artık anlaşılamaz. Bunlar arasında bir fahişenin kutsal masanın üzerine çıkıp oynadığı, raksettiği yolundadır. İlk taşkınlıklar durulduktan sonra, Ayasofya'nın idaresini Venedikliler ele almışlar ve burasını yine bir Katolik katedrali olarak Latin idaresinin sonu olan 1261'e kadar kullanmışlardır. Bizans İmparatorluğu topraklarında kurulmuş olan Latin İmparatorluğunun beş hükümdarı 1204-1261 tarihleri arasında Ayasofya'da taç giymiştir. Latin işgalinin arkasından şehir yeniden Bizans idaresine geçtiğinde Ayasofya oldukça yıpranmış durumda bulunuyordu. İmparator II. Andronikos (1282-1328) 1317'de yapının doğu ve kuzey taraflarının tehlikeli durumunu önlemek için buralara destek payandaları yaptırtmıştı. 1344 Ekimindeki çok şiddetli bir depremde Ayasofya'da yeniden bazı çatlaklar meydana gelmiş, fakat çöküntü 19 Mayıs 1346'da olmuştur. Kubbenin bir kısmı ile doğu kemeri ve bazı bölümler yıkılmıştır. Bu sırada Bizans İmparatorluğu, onarım masraflarını karşılayacak durumda olmadığından kilise bir süre kapalı kalmış, 1354'te özel bir vergi toplamak ve bazı yardımlar almak suretiyle, onarımlar yapılabilmiştir. Bu işleri Astras ile Peralta adında iki Latin mimarının yürüttükleri bilinir. İstanbul'un 1453'te Türkler tarafından fethinden az önce, Ayasofya'da bazı onarımlar yapmak üzere Ali Neccar adında bir Türk mimarının gönderilmiş olduğu yolundaki söylentinin ne derece gerçek olduğu anlaşılamamıştır.

Ayasofya, Bizans'ın son dönemlerinde oldukça bakımsız hâlde bulunuyordu. Osmanlı Beyliği'nin hükümdarı genç II. Mehmet büyük bir azimle Bizans İmparatorluğu'nun başkentini 1453'te fethetmeye karar verdiğinde o devrin kaynaklarından öğrenildiğine göre halk ve İmparator Ayasofya'da devamlı ibadete geliyorlardı. Nihayet bu tarihî şehir artık Fatih unvanını alacak olan II. Mehmet tarafından ziyaret edildiğinde o sıralarda yanında bulunan Tursun Bey'in yazdığına göre Ayasofya'nın yarım kubbelerinden birinin üstüne kadar çıkmış ve binanın ve çevrenin harap perişan hâlini görerek tarihlere geçmiş olan hazin manzarayı anlatan iki mısralık Farsça beytini söylemiştir. Sonraları yabancı turist rehberlerinin uydurdukları esassız ve tamamen yanlış birtakım rivayetler bir tarafa Fatih ilk cuma namazını burada kılmış ve Ayasofya'yı günümüze kadar gelen vakfiyelerden açık surette öğrenildiğine göre kendi vakfı olarak camiye çevirmiştir. İlk olarak yarım kubbelerden batıdakinin güney taraftaki ağırlık kulesinde tespit edildiğine göre aşınmış bir merdiven bulunmaktadır. Bu da oranın Fatih tarafından burası cami yapıldığında üzerine oturtulmuş olan ilk ahşap minare olduğunu gösterir.

Ayasofya Sıbyan Mektebi, Encümen Arşivi, 1937.

Fossati'nin çizimiyle Ayasofya'nın üst galerisi, Caspard Fossati, Aya Sofia Constantinople, Londra 1852.

Ayasofya'nın planı, Yusuf Çağlar Arşivi.

Ayasofya Camii şadırvanı, Yusuf Çağlar Arşivi.

Nitekim uzun süre duran bu ahşap minare ancak on altıncı yüzyılın ikinci yarısında Mimar Sinan Ayasofya'da önemli bazı onarımlar yaparken ortadan kaldırılmıştır. Bu hususu belirten bir arşiv belgesi de günümüze kadar gelmiştir.

Ayasofya'nın figürlü mozaiklerle bezenmesi ancak İkonoklasma akımının 842'de sona ermesinin arkasından başlamıştır. Bu arada apsis yarım kubbesine bugün hâlâ görülebilen büyük Meryem Ana tasviri işlenmiştir. Bu yarım kubbenin berisinde geniş beşik tonozun alt uçlarında karşılıklı olarak iki baş melek tasviri vardır. Bunlar İmparatorların tören elbiseleri giyimli olarak tasvir edilmiştir. Bu mozaiklerin İkonoklasma akımının bitiminden hemen sonra yapıldıkları ileri sürülmektedir. Ancak bu baş meleklerden sağdakinin vücudunun hemen hemen tamamını yapan mozaikler dökülmüş sadece ayakları görülebilmektedir. Ana kubbeyi taşıyan büyük kemerlerin arasında bulunan üçgen biçimindeki yüzeyler çok büyük ölçüde yine birer melek figürüyle kaplanmıştır. Bunlar yalnız kafa ve kanatlardan oluşan bir melek türüdür. 1847'de yüzleri altın yaldızlı birer madalyonla kapatılmışken yakın yıllarda bunlardan bir tanesinin üstündeki madalyon sökülerek meydana çıkarılmıştır. Konu uzmanlarının bazılarının iddiasına göre bunlar Kerubin, bazılarının görüşüne göre ise Serafin'dir. Aşağıda ise Ayasofya'nın yan tarafa açılan kapısının üstünde bir mozaik pano ise Meryem Ana'yı İmparator Constantinus ve İustinianus ile gösterir. Bunlardan bir tanesi elinde tuttuğu bir şehir modelini Meryem Ana'ya takdim etmekte, diğeri ise büyük kubbeli bir yapının modelini vermektedir ki o da Ayasofya'dır. Ancak bu mozaik panodaki tasvir edilen iki İmparator gerçek portre değildir. Yaşadıkları dönemden çok sonra yapıldıklarından bu kişileri yaşadıkları dönemdeki yüzlerini ifade ettiğine inanılamaz. Narteks kısmından ana mekâna geçit veren büyük kapı ki buna İmparator kapısı derler. Bunun üstünde ise tahtında oturan bir İsa figürü yer almaktadır. Bu İsa figürü çok tanrılı dönemin baş tanrısı Zeus'u hatırlatmaktadır. Ayakları dibinde ise ona secde eder vaziyette başında tacı ile bir İmparator görülür. Bunun İmparator VI. Leon olduğu kuvvetle muhtemeldir çünkü fizik bakımından başka

Ayasofya'da vaaz dinleyen insanlar, Yusuf Çağlar Arşivi.

Kazasker Mustafa İzzet tarafından yazılan Ayasofya Camii levhâlarından biri, Yusuf Çağlar Arşivi.

Ayasofya Camii içi, Foto: Halit Ömer Camcı, 2012.

Ayasofya Camii kubbe, Foto: Halit Ömer Camcı, 2012.

tasvirlerine uyar. Ayrıca madalyonlar hâlinde bir tarafta bir Meryem figürü diğer tarafta da baş meleklerden Cebrail bulunmaktadır. Güney galeride bir duvarı kaplayan büyük bir kompozisyonda İsa ile birlikte Meryem ve aziz İoannes bulunur. Bu aslında kıyamet günü insanlara yardımcı olması için ondan niyaz eden iki yakını, Meryem ve vaftizci İoannes tasviridir. Buna Deisis kompozisyonu denir. Bu büyük panonun on ikinci yüzyılda yapılmış olabileceği tahmin edilmektedir. Ancak bu muhteşem mozaik yanındaki pencereden uzun yüzyıllar boyunca giren hava şartları yüzünden ve insan eliyle verilen zararlarla alt kısımları tahribe uğramıştır. Aynı galerinin en doğu tarafındaki duvarında ise bir pencerenin bir tarafında bir İmparator ile bir İmparatoriçe görülür. Bunlar kiliseye belirli bir miktar vakıf vermektedirler. Ellerinde bunu belirten bir ferman ile bir kese bulunmaktadır. Başlarının üzerindeki yazıda İmparatoriçenin Zoe olduğu öğreniliyor. İmparator ise IX. Konstantinos Monomakhos'tur. Ancak dikkatle bakıldığında İmparatorun başının ve üstündeki ismin kazılarak değiştirilmiş olduğu görülür. Ancak defalarca evlenen Zoe'nin bu münasebetle kocalarının değiştiği ve en son Monomakhos'un kaldığı anlaşılıyor. Ancak bunlar gerçek portredir. Aynı şekilde pencerenin sağ tarafında da başka bir İmparator ailesi vardır. Bu on ikinci yüzyılda yaşamış olan ve fetihten sonra Zeyrek Camii yapılan Pantokrator manastırı kilisesini yaptıran II. İoannes Komnenos ile eşi Macar asıllı Eirene'dir. Bunlar da gerçek portredir. Eirene bilhassa Orta Avrupa'nın kadınlarının sarı saçları ve pembe yanakları ile dikkatini çekmektedir. Üzerlerinde de o devrin kıyafetleri vardır. Yandaki payenin üzerinde de tahta ortak ettikleri fakat tüberküloz olduğu için genç yaşta ölen oğulları Aleksios'un da portresi vardır. Bu çocuk da hasta yüzüyle çok belirgin şekilde belirtilmiştir. Kuzey galeride karanlık bir kemerin içinde ise onuncu yüzyılda tahta ortak edilmekle beraber devlet idaresine hiç karışmamış silik bir İmparator olan Alexsandros'un portresi görülür. Aynı taraftaki büyük kemerin içini kaplayan pencere ile duvarın alt kısmında da dinî kıyafetleri ile giyimli ve aziz mertebesine erişmiş bazı din adamları resmedilmiştir. Bu mozaiklerin üzerleri burası camiye çevrildiğinde kapatılmamıştı. Sadece bazılarının yüzleri bir badana ile örtülmüştü. On sekizinci yüzyılın ortalarından itibaren mozaiklerinin üstlerinin bütünüyle kapatıldığı anlaşılmaktadır. Sultan Abdülmecit zamanında 1847'de Fossati tarafından yapılan onarımlar sırasında mozaikler bulunmuş ve bunların kopyaları gerek Fossati gerek Alman Salzenberg tarafından alınmış ve Salzenberg bunları yayımlamıştır. Ancak bazı tepkiler karşısında Fossati tekrar mozaiklerin üstünü badana ile örtmüştür. Ancak Cumhuriyet devrinde 1931'lerden itibaren Amerikalı Th. Whittemore mozaiklerden bazılarının üzerini temizlemeye girişmiş ve bu çalışmalar burası 1933 yılında camilikten çıkarıldıktan sonra da içeride devam etmiştir. Tabi ki bütün duvarlar araştırılmış değildir. Daha başka figürlerin çıkması muhtemeldir. Fakat birçok yerde depremler ve yangınlar yüzünden mozaiklerin bütünü ile tahribe uğramış oldukları da açıkça belirlidir.

İstanbul fethinin arkasından Sultan II. Mehmet Ayasofya'yı ziyaret etmiş ve ilk cuma namazını burada kılmıştır. Arkasından kendi vakfı olarak bu büyük dinî bina camiye dönüştürülmüş ve sol yanına da bir medrese inşa edilmiştir. Zamanımıza gelen Fatih'in çeşitli vakfiyelerinde onun

Ayasofya Kütüphanesi'nin "Yâ Fettah" ibareli kapı kollarından bir detay, Foto: Sinan Ceco, 2008.

Ayasofya'nın minaresinden bir görünümü, Foto: Sinan Ceco, 2008.

en başta gelen vakfı olarak Ayasofya anılmaktadır. Ayasofya ve bu caminin bakımı için ayrılmış olan gelir kaynakları ayrıntılı olarak anlatılmaktadır. Türkleşen İstanbul'un en büyük ibadet yeri durumuna giren Ayasofya'yı İslamlaştırmak için kuzeybatı köşesinde görülen gövdesi tuğladan olan minare Sultan II. Beyazıt (1481-1512) döneminde yapılmıştır. Bu tarih içinde İstanbul'da büyük tahribat yapan korkunç bir kasırga felaketinde veya 1509 yılında olan çok şiddetli depremde geç Roma çağından beri Ayasofya'nın önünde bulunan mermer bir kaide üzerindeki bronz atlı İmparator heykeli de devrilmiştir. Büyük bir onarım Mimar Sinan tarafından on altıncı yüzyılın sonlarında gerçekleştirilmiş, yapının yan cepheleri payandalarla desteklenmiştir. Sinan, II. Selim (1566-1574) döneminde Bab-ı Hümayun tarafındaki minareyi inşa edip Ayasofya'nın güney tarafındaki boşluğa da Sultan II. Selim için muhteşem bir türbe inşa etmiştir. Değerli İznik çinileriyle bezenmiş olan bu türbenin ne yazık ki bu değerli çinilerinden bir kısmı sökülerek Paris'de Louvre Müzesi'ne götürülmüştür. Bir süre sonra Mimar Sinan Ayasofya'nın kuzey cephesine bitişik birbirinin benzeri iki minare daha inşa etmek suretiyle Ayasofya'yı bugünkü hâliyle dört minareli yapmıştır. On altıncı yüzyılda Ayasofya, Türk şehirlerinin çoğunda olduğu gibi bir ulu cami olarak kabul edildiğinden bir merkez ibadet yeri durumunda idi. Ayasofya'nın İstanbul'un en büyük merkez cami karakterinde oluşunu vurgulamak üzere önüne bir de Kanuni'nin zevcesi haseki Hürrem Sultan'ın evkafından olan büyük bir çifte hamam Mimar Sinan tarafından inşa edilmiştir. Nitekim II. Selim türbesinden sonra yanına az sonra Sultan III. Murat'ın (1574-1595), arkasından da III. Mehmet'in (1595-1603) türbeleri yapılmıştır. Bu türbeler de Mimar Sinan'ın arkasından gelen ünlü Türk ustalarından Davut Ağa ve Dalgıç Ahmet Ağa tarafından inşa edilmiştir. Ancak bunların içleri yalnız sahiplerinin mezar sandukalarıyla değil Osmanlı ailesinden pek çok sayıda kadınlı erkekli kişinin ufak büyük mezarlarıyla doludur. On yedinci yüzyılda Ayasofya'nın güneybatı köşesinde bitişik olan vaftiz binası içinde hâlâ duran ve yekpare mermerden işlenerek yapılmış dev ölçüdeki vaftiz teknesi, yandaki bir aralığa çıkarılarak burası önce Sultan I. Mustafa -akıl dengesi normal olmadığı için- iktidardan düşürülerek uzun bir süre sonra öldüğünde buraya gömülmüş, arkasından Sultan İbrahim (1640-1648) de bir ayaklanma sonunda idam edildikten sonra buraya defnedilmiştir. Ancak bu türbenin içi de yirmiden fazla sanduka ile doludur. Daha III. Murat zamanında Ayasofya'ya Türk klasik üslubunun en güzel eserlerinden biri olarak mermerden bir minber ile bir vaaz kürsüsü ve bir de müezzin mahfili yapılmıştır. On sekizinci yüzyılın ilk yarısı başlarında Sultan I. Mahmut (1730-1754) Ayasofya'yı yeni bir onarımdan geçirdikten başka bir çok eklemelerle onun merkez camii olma hüviyetini daha da zenginleştirmiştir. Doğu tarafında büyük bir aşhane imaret binası inşa ettirdikten başka Ayasofya'nın belki ilk dönemlerinden kalma olan tamamen yuvarlak planlı ve hazine binası olarak kabul edilen güneydoğu tarafındaki kubbeli yapı bu aşhane imaretin ambarı hâline getirilmiş olup bunun içinde yakın bir tarihe gelinceye kadar çok büyük ahşap bir kantar hâlâ durur idi. Bu ekleme sırasında Bab-ı Hümâyun'a açılan barok üslupta geniş saçaklı gösterişli bir saltanat kapısı da yapılmış olup gerek bunun üzerinde gerek ambar binasının duvarında bu dönemin hattatlıktaki ustalığı kadar entrika ve kötülükleri de en üst seviyede olan Kızlarağası Beşir Ağa tarafından yazılmış kitabeler mevcuttur. Sultan Mahmut ayrıca Ayasofya'nın güney cephesine bitişik iki payanda arasında bir de kütüphane binası yaptırmıştır. Okuma salonu caminin içinde olup namaz mekânından barok üslupta bir parmaklık ile ayrılan bu kütüphanenin bazı kısımları daha önceki dönemlerden derlenmiş İznik çinileriyle kaplıdır. İçinde başka benzeri bulunmayan çok enteresan yazı biçiminde bir avize asılıdır. İçine çoğu saraydan verilen çok değerli el yazma kitaplarla zenginleştirilen bu kütüphane son yıllarda bu fonksiyonunu kaybederek bütün kitaplar Süleymaniye'deki merkezde toplanmıştır. Kütüphane binası da eski şekline gelecek biçimde bir restorasyondan sonra öylece muhafaza edilmektedir. Diğer bir çok önemli eklemesi ise avluda Türk sanatında başka bir eşi ve benzeri bulunmayan muhteşem şadırvandır. Üstü geniş bir saçakla örtülü olan bu şadırvanda Sultan I. Mahmut döneminde başlamış olan Türk sanatına barok üslubun etkilerinin uygulandığı da görülür. Sultan III. Ahmet zamanında 1717'de Ayasofya yeni bir onarım geçirirken birçok yer badanalanmış ve bu arada kubbenin ortasına çok büyük ölçüde bir top kandil asılmıştır. Osmanlı ülkesinden gelen Müslümanlar için bu kandil altında namaz kılmış olmak büyük bir öğünme vesilesi olarak kabul edildiği görülmüştür. Aynı yüzyıl içinde 1755'te Babıâli bölgesinde başlayan çok büyük, 36 altı saat süren ve Hocapaşa Yangını olarak bilinen bu afette bütün bölge ateşler içinde kalırken o sırada İstanbul'da bulunan Baron de Tott hatıratında Ayasofya'yı yalayan alevlerin sıcağından kubbedeki kurşunların eriyerek duvarların üstündeki çörtenlerden erimiş hâlde aşağıya aktığını yazar. Artık bu tarihte de Ayasofya'nın içindeki duvar resimleri de kapatılmaya başlanmıştır. Sultan II. Mahmut (1808-1839) zamanında da Ayasofya önemli bir onarım geçirdikten ve halıların altına yayılan hasırlar değiştirildikten sonra en büyük onarım Sultan Abdülmecit (1839-1861) döneminde olmuştur. Ayasofya'nın mimari bakımdan ciddi ve büyük bir onarıma lüzum gösterdiği anlaşıldığından padişah bu işin bir yabancı mimara havale edilmesinin daha uygun olacağı gerekçesiyle o sı-

Ayasofya'nın minberi, Kartpostal, Önder Kaya Arşivi.

Encümen Arşivi, 1935.

Asılı oldukları yerden yere indirilen Kazasker Mustafa İzzet'in yazdığı "Hüseyin" levhası. Encümen Arşivi, 1935.

Havadan Ayasofya Camii, Foto: Halit Ömer Camcı, 2012.

Ayasofya Medresesi yıktırılmadan önce çekilmiş bir fotoğraf, 1934, Encümen Arşivi.

Ayasofya Medresesi, 1934, Encümen Arşivi.

rada Beyoğlu'nda yanmış olan Rus Büyükelçiği binasının yerine kâgir yeni bir elçilik inşa etmekte olan mimar Gaspare Fossati'yi görevlendirmiştir. Aslen güney İsviçreli olan Fossati (1809-1883) bir anlaşma ile 1847'de çok büyük bir çapta onarıma girişmiş ve bu 1849'a kadar sürmüştür. Bu sırada Fossati içerdeki mozaikleri bulmuş, bunların desenlerini çıkarmış fakat tekrar üstlerini bir badana ile kapatmak gerekli görülmüştür. Ayrıca bu İsviçreli mimar Ayasofya'nın içine tamamen Bizans üslubunda yeni bir hünkâr mahfili yaptıktan başka dışarıdan bu mahfile kadar padişahın geçeceği kısımda dinlenmesi için küçük bir saray mekânı biçiminde bir kasır da yapmıştır. Sonraları Ayasofya Müzesi müdürlerine lojman olarak verilen bu kısımda büyük değişiklikler yapılmış ve eski karakterini büyük ölçüde kaybetmiştir. Bu onarımla birlikte eskiden beri mihrap duvarında asılı olan kare biçimdeki yazı levhâları yerine muazzam ölçüde yuvarlak çerçeveli, hattat Kazasker Mustafa İzzet Efendi tarafından yazılmış, dünyanın en büyük hat sanatı örnekleri olan Allah, Muhammet ve ilk dört Halife'nin adları ile Hasan, Hüseyin yazılarak büyük payelere asılmıştır. Ayasofya müzeye dönüştürüldükten sonra mimari karakterini bozuyor gerekçesiyle levhâlâr başka camilere konulmak üzere indirilmiş ancak kapılardan geçirilemediğinden kuzeydeki galerinin karanlık bir köşesindeki bir duvara üst üste yığılarak bırakılmıştır. Yıllar sonra bu levhâlâr buradan alınarak eski yerlerine yeni baştan asılmıştır. Bu onarımın hatırası olarak açılış münasebetiyle üzerinde Ayasofya'nın resmî bulunan altın, gümüş ve tunç olmak üzere hatıra madalyalar da basılmış ve çok büyük törenle 13 Temmuz 1849'da açılışı yapılmıştır. Dökülen mozaiklerden yapılan Abdülmecit'in bir İtalyan sanatkâra yaptırılan tuğrası da Ayasofya'ya konulmuştur.

Bu dönemde Fossati'nin Ayasofya'da yaptığı bir ek inşaat da başka büyük camilerde basit bir oda hâlinde olan başlı başına bir yapı hâlinde bir de muvakkitHane inşa etmesidir. Şimdi avludan çıkış kapısının yanında olan bu kare planlı yapı Osmanlı muvakkithanelerinin en gösterişlisidir. Ancak Fossati'nin İsviçre'deki arşivinde görülen projesinde, tepesinde bir de saat bulunan bir kule varken yapımda bu yapılmamıştır. Yine Sultan Abdülmecit'ten sağlanan çok büyük ölçüde maddi bir yardım ile de Fossati Londra'da Ayasofya'yı tasvir eden renkli levhâlârdan oluşan büyük bir albüm de yayımlamıştır. Fossati'nin onarımından sonra İstanbul 1894'te çok şiddetli bir depremle sarsıldığında Ayasofya'da sıvalar dökülmüş, bazı çatlamalar olmuş ve hatta cami uzunca bir süre kapalı kalmıştır. Geçici bir onarımdan sonra Meşrutiyet'in ilk yıllarında uluslararası uzmanlardan oluşan bir heyet tarafından bir inceleme yaptırılarak onlardan raporlar alınmıştır. Fossati tamirlerinden sonra Ayasofya'nın kuzey tarafına bitişik olan ilk medrese binası kaldırılarak yerine Batı mimarisi üslubunda bir medrese inşa edilmiş ise de bu da 1935 yılında bütünüyle yıktırılmıştır. Bugün sadece temelleri görülür.

Ayasofya bu onarımdan sonra İstanbul'un merkez camii hüviyetiyle Cumhuriyet dönemine kadar geldi. Ancak 1931 yılında Amerikalı Th. Whittemore önce ana mekânın dışındaki kısımlarda bulunan bazı mozaiklerin üzerlerini temizleme çalışmalarına başladı. Bu sırada Mustafa Kemal Atatürk'ün 1934 yılında isteği üzerine Ayasofya'nın camilik görevinin sona erdirilmesine ve bu tarihî binanın Eski Eserler ve Müzeler Müdürlüğü'ne devredilmesine karar verildi.

Fossati'nin çizimiyle Ayasofya Medresesi ve Ayasofya, Caspard Fossati, Aya Sofia Constantinople, Londra 1852.

Sultan III. Ahmet Çeşmesi, Abdullah Freres 1880'ler, İÜK, Nr: 90819-0023.

SULTAN III. AHMET ÇEŞMESİ

Sinan CECO*

**Tarihçi, Yazar*

W. H. Bartlett'in çizimiyle III. Ahmet Çeşmesi, Julia Pardoe, The Beauties of the Bosphorus, London-1838.

Klasik üslubun dışına çıkılarak, Batılılaşmanın etkisiyle ortaya konmuş bu eser, Topkapı Sarayı'nın taç kapısı olan Bab-ı Hümayun'un önünde yer almaktadır ve Sultan III. Ahmet'in emriyle 1141'de (1728-1729) yapılmıştır.

Lale Devri'nin meşhur yapılarından olan bu çeşme, dört cepheli bir meydan çeşmesidir fakat sahip olduğu süslemelerin kalitesi ve bolluğu dolayısıyla meydan çeşmelerinin en muhteşemi olarak kabul edilebilmektedir. Kare planlı olan yapının dört cephesinde birer çeşme ve dört köşesinde de birer sebil bulunmaktadır. Yapının cephelerinde yer alan çeşmelerin her birinin iki yanında simetrik olarak yerleştirilmiş birer niş bulunmaktadır. Çeşmenin, meydana bakan ana cephesinde celi sülüs hat ile yazılmış tek satırlık büyük bir kitabe göze çarpmaktadır:

"Târih-i Sultan Ahmet'in cârizebân-ı lûleden
Aç besmeleyle iç suyun, han Ahmet'e eyle duâ"

Çeşme, aşırı sanatlı yapısıyla bir çeşme olmanın çok ötesine geçmiş ve muhteşem bir sanat eseri olarak kültürel mirasımızın parçası olmuştur. Yapı, bir başka yönüyle de önem arz eder ki o da yapının Osmanlı mimarlığı ve süsleme sanatı açısından klasik üslubun dışına çıkılarak Batılı unsurlarla ortaya konulmuş ilk eserlerden olmasıdır. Bu abidevi yapının her köşesinde bulunan sanatsal unsurlar çeşmenin üzerini örten çatıda da görülmektedir. Çok geniş saçaklara sahip olan çatının üzeri kurşun ile örtülüdür.

Ayrıca çatıda, çeşmenin dört köşesinde yer alan, ağırlık kulesi benzeri, dört adet alemli küçük kubbe yer almaktadır. Bu dört küçük kubbenin kesiştiği çeşmenin orta noktasında, diğer kubbelerden daha büyük bir kubbe yer almaktadır. Kubbelerin bu şekilde kademelendirilmesi çatının görüntüsünü de hareketlendirmektedir.

Sultan III. Ahmet Çeşmesi, Foto: Sinan Ceco, 2008.

Rouargue Freres'in çizimiyle III. Ahmet Çeşmesi ve civarı, Joseph Mery, Constantinople et la mer noire, Paris 1855.

Sultan III. Ahmet Çeşmesi, Caspard Fossati, Aya Sofia Constantinople, Londra 1852

Ünlü edebiyatçı Edmondo de Amicis de bu çeşmeyi şöyle tasvir etmektedir:

"…Oyulmamış, işlenmemiş, uğraşılmamış el kadar yeri yoktur. Bu çeşme billurdan bir fanus altında saklanması gereken bir zarafet, bir zenginlik, bir sabır harikasıdır, sadece göz zevki için yapılmamışa benzer, sanki kendine mahsus bir lezzeti varmış gibi insan küçük bir parçasını ağzına alıp emmek ister. Bu, insanın içinde ne bulunduğunu, bir çocuk tanrıça mı, koca bir inci mi, yoksa sihirli bir yüzük mü olduğunu görmek için açmak istediği bir mücevher kutusudur…"

Muhteşem duruşu, müzeyyen karakteri ve abidevi görüntüsüne rağmen Sultan III. Ahmet Çeşmesi, bir çeşme olarak yapılmıştı ve toplumun ihtiyacını karşılayan bir hayrat ile sanat eserinin bileşiminden oluşmaktaydı. Fakat günümüzde akmayan musluklarıyla işlevsel bir çeşme olmanın ötesinde, sanatlı bir yapı olarak varlığını korumaktadır.

Bibliyografya

Ahmet Şimşirgil, Taşa Yazılan Tarih Topkapı Sarayı, İst. 2005.
Ayla Ödekan, Ahmet III Sebili ve Çeşmesi, DBİA, C:1, S:116-117.
Doğan Kuban, İstanbul Bir Kent Tarihi, İst. 1996.
Edmondo de Amicis, İstanbul (1874), Ank. 2006.
Semavi Eyice, Tarih Boyunca İstanbul, İst. 2006.,
Ahmet III. Çeşmesi, DİA, C:II, S:38-39.

Sultan III. Ahmet Çeşmesi, Foto: Sinan Ceco, 2008.

Lewis'in çizimiyle III. Ahmet Çeşmesi, John F. Lewis, Constantinople in 1835-36, London 1838.

İSTANBUL ARKEOLOJİ MÜZELERİ

Burcu Kutlu DİLBAZ*

*İ. Ü. Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü
Araştırma Görevlisi

İstanbul Arkeoloji Müzeleri, Foto: Sinan Ecce, 2008.

İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nin binasının güney kanadının inşaatından sonra çekilmiş bir fotoğraf, 1907, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Arşivi.

Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne miras kalmış bir kurum olan İstanbul Arkeoloji Müzeleri, bünyesinde ilk müzecilik çalışmalarını toplayan, derin bir tarihî geçmişe sahip bir İmparatorluk Müzesi önemini taşımaktadır. Bu nedenle diğer müzelerimizden farklı bir değere sahiptir.[1]

Müzecilik faaliyetlerinin Avrupa'da başlaması ile buralarda çeşitli müzelerin açılmasından sonra, Osmanlı Devleti'nde de, bir müze binasının kurulmasına ve sahip olduğu eski eserlerin sergilenilmesine ihtiyaç duyulmuştur.[2] Bu amaçla Topkapı Sarayı'nın birinci avlusundaki Aya İrini binasında ülkemizde ilk müzecilik faaliyetleri başlamıştır.[3] Aya İrini İstanbul'un fethiyle birlikte, eski silahların saklandığı bir yer olarak kullanılmıştır.[4] Burası 1839'da Harbiye Ambarı olarak adlandırılmıştır.[5] Zamanla bazı değişiklikler yapılmış, silahların yanına; Bizanslılardan kalma önemli kutsal emanetler ve eski eserler de konulmaya başlanmıştır.[6] 1846 yılında Fethi Ahmet Paşa tarafından bu eserler düzenlenmiş, böylece müzecilik faaliyetleri başlamış ve müzenin çekirdeğini meydana getirilmek suretiyle, temeli atılmıştır.[7]

Fethi Paşa, ilk olarak Aya İrini'deki eserleri ikiye ayırmıştır.[8] Biri Eski Silah ve Zırh Koleksiyonu, diğeri Helen ve Bizans dönemine ait eserlerdir.[9] Zamanla eski silahlara gösterilen ilgi azalmaya ve arkeolojik eserler ön plana çıkmaya başlamıştır. Bunun sonucunda, Eski Eser Koleksiyonu'ndan Müze-i Hümayun yani İstanbul Arkeoloji Müzeleri doğacaktır. İlerleyen yıllarda, Eski Silah Koleksiyonu da Askerî Müze olacaktır.[10]

İlk Türk müzesinin temelini atan Fethi Ahmet Paşa, 1857'de ölmüştür. Onun ölümünden sonra, müze yönetimi bir süre boş kalmıştır.[11]

Yıllar geçtikçe Osmanlı Devleti'nde Batılılaşma alanında ilerlemeler müzenin gelişimini tetiklemiştir. Müze yönetimi bir süre boş kalsa da 1869 yılında müdür olarak, bu işlerden anlayacak, usul ve âdetleri bilen, Galatasaray Sultanisi tarih öğretmenlerinden Edward Goold atanmıştır.[12] Aynı yıl Sadrazam Âli Paşa tarafından da müzeye, Müze-i Hümayun adı verilmiştir.[13]

Dönemin Maarif Nazırı Saffet Paşa tarafından, müzeye eski eserlerin gönderilmesi ve burada korunması amacıyla, vilayetlere genelge gönderilmiştir.[14] Bu vilayetler; Aydın, Saruhan, Adana, Hüdavendigar, Konya, Trablusgarp, Selanik ve Girit'tir.[15] Böylece kısa zamanda müzede 160 kadar eser toplanmıştır.[16]

Goold'un müdürlüğünde müze giderek gelişmektedir. Müzenin daha çok gelişimi için çeşitli tedbirlerin alınması amacıyla, 1869 Eski Eser Nizamnamesi çıkarılmıştır. Diğer yandan, müzedeki eski eserlerin bir katalogu oluşturulmuştur.[17] Bu müzenin ilk katalogudur. Fransızca olarak yazılan, 58 sayfalık bu kataloga 147 seçme eser alınmıştır.[18] Ayrıca Goold, müzenin 288 sayfalık bir envanterini hazırlamıştır.[19] Bu çalışmaların müzenin gelişimine katkısı büyüktür.

Goold'un 1871 yılında müdürlük görevinden ayrılmasıyla, bir süre eski eserlerin sorumluğunu ressam Teranzio'nun üstlendiğini, 1872 yılında da Philip Anton Dethier'in yeni müze müdürü olarak atandığını görüyoruz.[20]

Müzeye ülkenin dört bir yanından gelen eserler sayesinde, Aya İri'nin içi kısa sürede dolmuştur. Bu nedenle burayı ziyaret etmek amaçlı pek çok yabancı gelmektedir. Fakat burası silahların konulduğu yer olması dolayısıyla sergiye pek uygun değildir. Burasının eski eserleri koymaya pek uygun olmayıp dairenin tahliyesi gerekmektedir. Çinili Köşk eski eserler için daha uygundur.

Müze müdürü Dethier tarafından, eski eserlerin Çinili Köşk'e veyahut başka uygun bir yere nakli istenmiştir. Sonuçta Aya İrini'deki müze silahların korunmasına özel, askerî mühimmatın olduğu bir yerdir. Çinili Köşk'ün müze olarak kurulması elverişli olup başka uygun bir yer bulunamamasından, müstakil bir müzeye zaten gerekli olduğundan dolayı Çinili Köşk'ün müze olmasına izin verilmiştir.[21]

Aya İrini'deki Silah Müzesi, Atatürk Kitaplığı, Nr: Alb_000087-02_030.

Çinili Köşk, Kartpostal, Önder Kaya Arşivi.

ÇİNİLİ KÖŞK MÜZESİ

Çinili Köşk Müzesi, İstanbul Arkeoloji Müzeleri binalarının en eski yapısıdır. Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'da yaptırdığı sivil mimari örneklerinden en eskisidir. Kapısının üzerindeki çini kitabede inşa tarihi olarak 1472 yılı yazmaktadır.[22] Kuruluşunda ve sonrasında Sırça Saray ve Fatih Müzesi olarak da anılmaktadır.[23]

Çinili Köşk binası müze için uygun görülmesinden sonra, Aya İrini'nin içerisinde korunması uygun olmayan eski eserler taşınarak buraya getirilmesi kararlaştırılmıştır. Eserler taşınmadan önce Çinili Köşk, Avrupa tarzında bir müzeye dönüştürülmeye çalışılmıştır. Bunun için 1875'te Montrano adlı bir mimar getirilmiş ve köşkün, erken dönem Osmanlı mimarisinde, bazı değişiklikler yapılmıştır. Yapılan değişikliklerden en göze çarpanı; çinilerin üzerinin sıva ile kaplanması ve binanın dışına bir merdiven eklenmesidir.[24] Sonradan eklenen merdiven, ilerleyen yıllarda kaldırılacaktır.

Müzeye dönüştürülmekte olan Çinili Köşk onarımının hızlı bir şekilde tamamlanması için 1877 yılında müze yönetimi tarafından bir komisyon kurulmuştur. Ayrıca komisyonun diğer sorumlu olduğu faaliyetler; Aya İrini'deki eserlerin, zarar görmeden köşke taşınması, ülkenin dört bir köşesinde bulunan ve henüz müzeye getirilmemiş olan tarihî eserlerin, bulundukları yerde korunması ve müze kapsamında koruma altına alınan eserlerin, sınıflandırılarak düzenlenmesidir.[25]

Müze artık ziyaretçileri içine çekmeye çalışan, tarihî eserlerin belli bir düzen içinde yerleştirilmeye başlandığı bir yerdir. Bu çalışmalar sonucunda, Çinili Köşk müze olarak, 17 Ağustos 1880 yılında açılacaktır.[26] Açılışta Maarif Nazırı Münif Paşa müzenin durumundan bahseden uzun ve açıklayıcı bir konuşma yapmıştır.[27]

1881 yılındaki ölümüne kadar müze müdürlüğünü üstlenen Dethier döneminde, müzedeki 160 olan eser sayısı, 650'ye çıkarılmıştır. Eski eser sağlanması konusunda Dethier, Kıbrıs'tan 88 sandık eski eser getirmiştir. Kıbrıs'ta bulunup İstanbul'a getirilen ve müzeye konan eserlerin bir bölümünü heykeller oluşturmuştur.[28] Müze ile ilgili olarak; yazışmaların kayda geçirilmesi, vukuat defteri tutulması ve küçük bir katalog meydana getirilmesi sağlanmıştır. Bunun yanı sıra, arkeolojik kazılar ve kazılarda çıkan eserler konusunda uzman yetiştirmek üzere, Arkeoloji Okulu açılmak istenmiştir. Fakat bu girişim sonuçlanamamıştır.[29]

Dethier'in müdürlüğünü üstlendiği dönemde müzede yapılan çalışmalar kendi alanında birer ilk olması ve kendisinden sonraki döneme yön vermesi bakımından önemlidir.

Tüm bu gelişmelerden sonra 1881 yılında Dethier'in ölümüyle müze müdürlüğüne, dâhiliye Nazırı İbrahim Ethem Paşa'nın oğlu Osman Hamdi Bey getirilmiştir.[30]

Osman Hamdi Bey Çinili Köşk'te bazı tamirler yaptırmıştır. Daha önce üzeri kapatılan Çinili Köşk çinilerinin, üstündeki sıvaları da kaldırtmıştır.[31] Daha sonra Arkeoloji Müzesi binası tamamlandığında arkeolojik eserler Çinili Köşk'ten yeni binaya taşınmış, boş kalan köşk, Türk ve İslam Eserleri Müzesi'ne dönüştürülmüştür.[32]

Köşkün 1942 yılında, Fatih Müzesi hâline getirilmesi düşünülmüştür. Müzenin bu değişimindeki restorasyon sırasında sonradan eklenmiş olan giriş merdiveni kaldırılmıştır. Kömürlük hâline getirilmiş eski merdiven yenilenerek, ön cephenin alt kısmında toprağa gömülü olan mermer sütunlar ortaya çıkarılmıştır. 1948-1951 yılları arasında maddi imkânlar dâhilinde birkaç yenilik yapılmış; içerdeki kapılar, örülü pencere, ocak ve nişler açılarak eski hâllerine dönüştürülmüş, çatı onarılmış, kubbe ve bacalar ortaya çıkarılmıştır. 1953 yılında Köşk, fethin 500. yıldönümü nedeniyle Fatih devri eserlerinin sergilendiği "Fatih Müzesi" olarak açılmış, ancak bu eserler de uzun süre burada kalmamıştır. Köşkün 1967 yılında Türk Çini Sanatı Müzesi olarak yapılanması karalaştırılmıştır. Topkapı Sarayı'ndan, Türk ve İslam Eserleri Müzesi ve Konya'dan eserler getirilerek köşke yerleştirilmiştir. "Türk Çini ve Seramikleri Seksiyonu" hâline dönüştürülmüştür. Türk çini ve seramik sanatı örneklerinden olmak üzere iki bin civarında eser bulunmaktadır. Müze, 1981 yılında İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ne devredilmiştir. Yapı, günümüzde Selçuklu ve Osmanlı çini sanatının örneklerinin sergilendiği bir müze olarak kullanılmaktadır.[33]

ESKİ ŞARK ESERLERİ MÜZESİ

Hamdi Bey döneminde müze ve müzecilik anlayışı büyük atılım sağlamış ve Avrupa tarzı bir boyuta doğru gelişim göstermiştir. Bunun en önemli bir göstergesi olarak, eski eser konusunda duyulan uzman ihtiyacını karşılamak amacıyla 1882 yılında açılan Güzel Sanatlar Akademisi'ni sayabiliriz. Bu okul Mimar Sinan Üniversitesi'nin özünü teşkil eden Sanayi-i Nefise Mektebi'dir.[34]

Osman Hamdi Bey, Sanayi-i Nefise Mektebi'ni 1882'de kurmuş ve buranın müdürü olmuştur. Osman Hamdi Bey Müze ve Sanayi-i Nefise Mektebi müdürlüğü görevlerini, 1910 yılında ölünceye kadar sürdürmüştür.[35]

Çinili Köşk, Foto: Sinan Ceco, 2008.

Bu yeni okul yurtdışındaki arkeoloji eğitimi veren okulları örnek almıştır. Eğitimlerini, Fransa'daki öğrenciler gibi yeni okulun öğrencileri de heykel ve frizleri kopyalama yoluyla almışlardır. Öğrenciler, yurtdışına gitmeksizin estetik ve sanat teknikleri alanında eğitim alma imkânı bulacak, tarihî eserlerin değeri konusunda bilinçlenecek, arkeolojik buluntuların ülkede kalması için çaba harcayacaktır. Öğrencilerini bilinçli bir şekilde yetiştiren okulda, tarihî eserlerin toplanması ve korunması konusunda oldukça geniş çaplı bilgi birikime sahip sanatçılar yetişmiştir.[36]

İlk mezunlarını 1888 yılında vermiş olan Sanayi-i Nefise mektebi 1917 yılına kadar müze bahçesindeki binada öğrenimini sürdürülmüştür. Bu tarihten sonra Cağaloğlu'n-

Çinili Köşk, Kartpostal, Önder Kaya Arşivi.

Müze koleksiyonundan Okeanos Heykeli (MS 2.yy), Foto: Sinan Ceco, 2008.

Müzede bulunan Osman Hamdi Kütüphanesi, 1890'lar, İÜK, Nr: 90518-0008.

daki yeni binaya taşınmıştır.[37] Bu dönemde müze müdürü olan Halil Ethem Bey bu binayı Eski Ônasya kültür belgelerine ayırmıştır. Eserlerin burada teşhir edilmesi için binada yenilikler yapılmıştır. Burası günümüzdeki "Eski Şark Eserleri Müzesi"dir. Alman uzman Eckhard Unger 1917-1919 ve 1932-35 yılları arasında İstanbul'da çalışmış, Eski Şark Eserleri Müzesi'ni düzenlemiştir. İkinci Dünya Savaşı sırasında savunma amacıyla boşaltılan müze, Unger'in esaslarına göre, Osman Sümer tarafından yeniden düzenlenmiştir.[38] Müze binasında; Sümer, Asur, Hitit ve Mısır eserleri sergilenmektedir. İçerisinde zengin bir tablet koleksiyonu da vardır.

ARKEOLOJİ MÜZESİ

Sanayi-i Nefise Mektebini kurarak Eski Şark Eserleri Müzesinin temelini atmış olan Osman Hamdi Bey, Çinili Köşk binasında da yenilikler yapmıştır. Fakat tarihî eser bakımından dünyanın en zengin hazinelerine sahip İmparatorluk topraklarında bulunan eserlerin buraya yetmeyeceğini bilmektedir.

İlerleyen zamanlarda da bu görüşü doğrulanmış, kendi başkanlığında yürütmüş olduğu arkeolojik kazılar sonucunda bir çok eserler ortaya çıkmıştır. Ayrıca babası ve Dâhiliye Nazırı olan Ethem Paşa, vilayetlere "eski eserlerin İstanbul'a gönderilmesi konusunda" bir genelge göndermiştir. Bu yoğun ve verimli çalışmalar sonucunda, taşradan getirilen eski eserler, Çinili Köşk mekânına sığamayacak boyuta ulaşmıştır. Özellikle de, Osman Hamdi Bey'in yürüttüğü kazılardan olan Sayda kazılarında çıkan ve içlerinde İskender Lahdi'nin de olduğu yirmi kadar lahitin bulunuşu, müze için yeni bir bina yapılması zorunluluğunu ortaya koymuştur.[39]

Osman Hamdi Bey, Sayda'daki eserler İstanbul'a gelince, mimar Vallaury'ye bir müze planı çizdirmiştir. Sadrazam ve Maarif Nazırı'na, yeni bir müze binasına duyulan ihtiyacı anlatmış ve onları buna ikna etmiştir. Bugün ayakta olan bina incelenince, bu yapının iyi bir etüdün ürünü olduğu görülebilir. Modern müzecilik anlayışına uygun görkemli bir yapıdır. Vallaury'nin eseri olan bu binada çoğunlukla Greko-Romen kültür ve sanat ürünlerinin sergileneceği dikkate alındığından, Batı Neo-klasiği özellikte inşa edilmiştir.[40] Sanayi-i Nefise Mektebi fenn-i mimari hocası olan Vallaury tarafından çizilen müzenin giriş kapısı, antik bir

İstanbul Arkeoloji Müzeleri, Foto: Sinan Ceco, 2008.

İstanbul Arkoloji Müzeleri binasının kuzey kanadı, 1903-1907 arası, İstanbul Arkoloji Müzeleri Arşivi.

tapınak cephesine benzetilmiştir. Bu benzerliğini, o dönemde kazı çalışmaları yapılan Sidon Nekropolü'nde ele geçirilen, Ağlayan Kadınlar Lahti'nden esinlenerek yapıldığı söylenir.[41]

Ayrıca Osman Hamdi Bey yapılan yeni binanın eserlerin sığmasına yetmeyeceğinden, ayrılan harcama bütçesine bir miktar daha eklenerek binaya bir kat daha ilave olmasını istemiştir.[42] Bunu üzerine bu isteği kabul edilmiş ve yeni bina, padişahında onayı ile 13 Haziran 1891'de "Lahitler Müzesi" adıyla açılmıştır. Yeni bina lahitlerin yanı sıra, bazı eski heykelleri de almıştır. Geri kalan diğer eski heykeller de, Çinili Köşk'te muhafaza edilmiştir.[43]

Arkeoloji Müzesi'nin açılış günü olan 13 Haziran günü, hâlen ülkemizde Müzeciler Günü olarak kutlanmaktadır.

Arkeoloji Müzesi koleksiyonundan bir detay, Foto: Sinan Ceco, 2008.

Kazı çalışmalarının hızlanması üzerine, müzeye getirilen eserler de çoğalacaktır. Buna paralel olarak, müzenin faaliyet alanı da genişleyecektir. Dolayısıyla işlerin çoğalması sonunda personel artırımına gidilecektir.[44]

Ülke içerisindeki arkeolojik eserlerin müzeye gelmesiyle, ilerleyen yıllarda müzenin içerisi eserlerle dolmuştur. Bunun sonucunda, eserler müze içerisine sığamamış, yeni bir binanın yapılması gerekmiştir. Müzenin ana binası yapılırken Osman Hamdi Bey, daha sonraki yıllarda da eserlerin çoğalıp buraya sığmayacağını tahmin ettiği için, bu binayı, her iki tarafa uzatılabilecek bir şekilde inşa ettirmiştir. Zamanla da müzeye yeni bina eklenmesi ihtiyacı duyulmuştur. Müzenin doğu tarafına yapılan yeni binanın temelleri, 1 Eylül 1898 yılında atılmıştır.[45]

Müzeye ek bina yapılması çalışmaları,17 Haziran 1902 tarihine gelindiğinde hız kazanmıştır. 2 Kasım 1903 tarihine gelindiğinde, müzeye eklenen yeni dairenin çalışmaları bitmiştir.

Müzenin Mısır Seksiyonu'ndan bir görünüm, Foto: Sinan Ceco, 2008.

Salonlardaki eski eserler düzenlenmiş bütün hazırlıklar tamamlanmıştır. Padişah II. Abdülhamit'in doğum günü olan 7 Kasım 1903'te açılmıştır.[46]

Müzenin ikinci ünitesinin açılış törenini Maarif Nazırı Haşim Bey, Müdür Osman Hamdi Bey, muavini Halil Bey ve müze muhasebecisi Recep Bey'in bulunduğu bir protokol ile yapılmıştır. Kütüphanede yapılan bir açılış konuşması ile ikinci yeni ünite hizmete girmiştir.[47]
Yeni binaya Hitit ve Bizans eserleriyle birlikte, Konya yakınlarından getirilen eserler yerleştirilmiştir. İkinci katta mimari eserler için alan ayrılmıştır. Burada Manisa ve Lagina'dan gelecek frizler için, bazı duvarlar boş bırakılmıştır. Ayrıca kil heykel koleksiyonu ve kütüphane yapılmıştır.[48]

Kütüphanenin amacı, mevcut eserlerden faydalanmayı sağlamak ve arkeoloji bilimini okuyup öğrenmeyi kolaylaştırmaktır. Bu kütüphanede eski eserlere ve bunların tarihine ait çeşitli kitaplar konmuştur. Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi, günümüzde de Osman Hamdi Bey zamanında düzenlenen biçimini korumaktadır.[49] 70 binden fazla kitap ve dergi bulunmaktadır. Kütüphanedeki eserlerin temelini vakıf kitapları oluşturmaktadır.[50]

Arkeoloji Müzesi koleksiyonundan bir detay, Foto: Sinan Ceco, 2008.

Kazılarda çıkarılan eserlerle, müzeye eklenen bu ikinci bina da dolmuştur. Böylece 1904'te yeni bir ek binanın temelleri atılmış ve 1907'de tamamlanmıştır. Ana binaya 1903 ve 1907'de açılışı yapılarak eklenen bu iki dairenin planını da mimar Vallaury yapmıştır.[51]

Yeni eklenen binanın da kapısına, birinci binanın kapısına olduğu gibi, anıtsal giriş mimarisi yapılmıştır. Her iki giriş yapısının alınlıklarında Sultan II. Abdülhamit'in tuğrası yer almaktadır. Alınlığın hemen altında da kûfi yazısıyla "Asar-ı Atika Müzesi" yazmaktadır.[52]

Bundan böyle artık müzeye "Asar-ı Atika Müzesi" adı verilmiştir. Cumhuriyet döneminde ise müzenin adı "İstanbul Arkeoloji Müzesi" olarak değiştirilecektir.[53]

Tamamlanan müze binasının temel atma töreninde Osman Hamdi Bey, Avrupa müzelerinde hiç örneği olmayan bu hızlı gelişime destek sağladığı için, padişaha şükranlarını sunmuştur.

Ana binaya ek olan ikinci binanın açılışıyla, Çinili Köşk'teki heykellerin tümü buraya taşınmıştır. Bu binada farklı bir düzenleme yapılmıştır. Bazı odalar yalnızca bir kazıdan elde edilen eserlerle oluşturulmuştur. Bazı salonlar ise, eserlerin tiplerine göre ayrılmıştır.[54]

Osman Hamdi Bey, müzeye katkı sağlamış olduğu bu önemli konuların hepsini başarıyla yerine getirmiştir. Hepsine aynı oranda değer vermiş, birini diğerinden daha üstün tutmamıştır. Onun bu çabasını göz ardı etmek mümkün değildir. Zor bir dönemdir ve Osman Hamdi Bey'in müze müdürlüğü yaptığı yıllarda, Osmanlı İmparatorluğu'nun mâli durumu iyi de değildir. Oysa ki kültürel faaliyetler, mâli imkânlar gerektirir ve olmadan yapılamaz. İşte bu maddi imkânsızlıklar içerisinde, Osman Hamdi Bey'in böyle bir bina yaptırması, çeşitli ekonomik ve bürokratik güçlükleri yendiğini göstermektedir. Hele ki, bu kültürel faaliyetlerin önemini yeteri kadar kavramış devlet erkânının azlığı, bu başarıyı daha da büyütmektedir.

Osman Hamdi Bey, 1910 yılındaki ölümüne kadar, müze müdürlüğü üstlenecektir. Onun adını, Türk müzeciliği konusunda ölümsüzleştirecek müze için yaptığı diğer çalışmaları ise: modelhane ve fotografhane yapılması; Yıldız Sarayı içerisinde bulunan Yıldız Çini Fabrikası'nın müzeye bağlanması çalışmaları;[55] eserlerin, bilimsel olarak tasnif ve teşhirinin yapılmasıdır.[56]

Böylece Avrupa'daki örneklerine göre gecikmiş de olsa, 60 yıllık bir uğraş sonucunda, çökmekte olan bir İmparatorluk için lüks sayılabilecek müzecilik anlayışı oturmuş; müze genel anlamda yapılanmasını tamamlamıştır.

24 Şubat 1910 yılında Osman Hamdi Bey'in vefatı üzerine, müze müdürlüğüne Osman Hamdi Bey'in kardeşi Halil Ethem Bey atanmıştır. Müdür yardımcılığı görevine ise, yine Osman Hamdi Bey'in oğlu, Ethem Hamdi Eldem getirilmiştir. Kendisinin bir süre sonra istifası ile yerine, 1923 yılında Tahsin Öz atanmıştır.[57]

Halil Ethem Bey müze için birçok faaliyetlerde bulunmuştur. Eski eserleri tahrip olmaktan kurtaracak önlemleri almak, anıtların onarımında tavsiyelerde bulunmak ve karar almak üzere 21 Mart 1917 yılında "Asar-ı Atika Encümen-i Daimisi" kurulmuştur. Kurulan ilk encümen, Halil Ethem Bey'le bir-

Arkeoloji Müzesi koleksiyonundan Ağlayan Kadınlar Lahti, Foto: Sinan Ceco, 2008.

Arkeoloji Müzesi, Kartpostal, Atatürk Kitaplığı, Krt_1345

likte dokuz kişiden oluşmuştur. Bu encümen Cumhuriyet'ten sonra da uzun yıllar görev yapmıştır. Daha sonra isimleriyle Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu ile Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Yüksek Kurulu ve Koruma Kurulları'nın öncülüğünü yapmıştır.[58]

Birinci Dünya Savaşı yıllarında hemen hemen bütün kültür faaliyetleri durunca, müzeler de kapanmıştır. Halil Ethem Bey bu dönemde de boş durmamış, müzenin teşhir ve tanzimini yeniden ele almıştır. Depoların tasnifini yapmıştır. Savaştan dolayı bütün hademe ve bekçilerin askere çağrılmasından dolayı müzenin güvenliğini sağlamak amacıyla, ailesiyle birlikte müzenin alt katına taşınmıştır.[59]

Cumhuriyet'in ilanından hemen sonra, 1924 yılında müze yapılması kararlaştırılan Topkapı Sarayı'nın müzeye dönüştürülmesiyle ilgilenmiştir. Topkapı Sarayı Müzesi ilk yıllarda İstanbul Asar-ı Atika Müzeleri Genel Müdürlüğü'ne bağlanmıştır. Aynı şekilde Türk ve İslam Eserleri Müzesi'de bir süre sonra vakıflardan ayrılarak ilk yıllarında, İstanbul Müzeleri Müdürlüğü'ne bağlanmış ve Halil Ethem Bey'in sorumluluğuna verilmiştir. [60]

Arkeoloji Müzesi koleksiyonundan İmparator Marcus Aurelius Büstü, Foto: Sinan Ceco, 2008.

Halil Ethem Bey'in 1 Mart 1931'de, müze müdürlüğünün 21. yılında emekli olmuştur. Onun yerine Aziz Ogan genel müdür olarak atanmıştır. Müzede yeniden yapılan tanzim ve teşhir, arşivlerin düzenlenmesi ve diğer başarılı işlerin yanında, müzede bir kimya laboratuarı, bir fotoğraf atölyesi ve bir heykel atölyesi açılmıştır. Müzede bir konferans salonu kurulmuş ve müze konferansları başlamıştır. Ayrıca 1934 yılından itibaren Türkçe ve Fransızca olarak müze yıllığı çıkarılmaya başlanmıştır. Ancak bu yıllık düzenli olarak devam edemediğinden, sonraki yıllarda Türkçe ve İngilizce olarak yayımlanmaya devam etmiştir.[61]

Aziz Ogan'ın 1953 yılında müze müdürlüğünden emekli olmasından sonra müze müdürleri ise sırasıyla: Rüstem Duyuran (1953-1960),[62] Necati Dolunay (1962-1978), Dr. Nezih Fıratlı (1978-1979), Aykut Özet (1979-1980), Atlan Akat (1980-1981), Dr. Nurşin Asgari (1982-1985), Dr. Alpay Pasinli (1985-1999), kısa bir dönem Seracettin Şahin'dir.

İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nin Cumhuriyet döneminde de gittikçe genişlemesiyle yeni bir bina yapımına ihtiyaç duyulmuştur. Müzenin arka cephesine, Topkapı Sarayı'nın avlusuna bakan kısmına dört katlı bir bina yapımına 1968 yılında başlanılmıştır. Bina 1983 yılında bitmiştir. Yeni binanın bir bölümün teşhir ve tanzimi 1988 yılında başlanılmıştır.[63]

1988-1990 yıllarında yeni düzenlemelerle; müzenin çevre duvarları onarılmış, demir parmaklıklar takılmış, otomatik yangın merkezleri ile yangın ve soyguna karşı tedbirler alınmış, ses, aydınlatma ve kapalı devre televizyon ile güvenlik önlemleri alınmıştır. Jeneratör ve regülatör sistemi yapılmış, giriş kapısı yenilenmiştir. Salonlarda restorasyon ve yeniliklerle eserler daha göz alıcı hâle getirilmiştir. 8-9. salonlarda lahitlerin üzerindeki boyaların ışıktan etkilenmemesi için pencereler koyu bordo perdelerle kapatılıp, duvar ve tavan bordo renge boyanmış, zemin de bordo halı ile kaplanarak loş bir mekân elde edilmiştir. Bu salonların arasındaki sütunlu girişte, Osman Hamdi Bey'in yaşantısı ve yaptıkları ışıklı panolarla anlatılmıştır.[64] Ayrıca yeni yapılan üçüncü ek bina, Osman Hamdi Bey'in yaptırdığı Arkeoloji Müzesi'nin birinci kısmının açılışının 100. yılında, 13 Haziran 1991 yılında törenle ziyarete açılmıştır. Bu ek binada "Anadolu ve Troia Kültürleri" ile "Anadolu'nun Çevre Kültürleri" bölümleri vardır.[65] Genel olarak bakıldığında Arkeoloji Müzesi'nin alt katında 20, üst katında ise 16 olmak üzere toplam 36 sergi salonu vardır. Osman Hamdi Bey zamanında yapılmış olan teşhirde bazı değişiklikler yapılmakla beraber müze teşhiri 1991 yılına kadar aynı kalmıştır.[66]

Alt kat Salonları: 1. Salonda Likya Anıtları, 2. Salonda Anadolu'da Antik Çağ Mimarlığı, 3. Salonda Sidamara (Anadolu) tipi lahitler, 4-5. Salonlar Depo, 6. Salonda antik Mezar Kültü, 7-8-9. Salonlarda Sidon (Sayda) Kral Nekropolü, 10. Salonda Fenike'de bulunmuş Mısır tipi lahitler, 11-20. Salonlarda Arkaik Dönem'den Roma Dönemi'ne heykel sanatı eserleri yer almaktadır.[67]

Üst kat salonlarında vitrin içinde küçük eserler sergilenmektedir. Bu eserler geldikleri yerlere ve çeşitlere göre düzenlenmiştir. Çanak çömlekler arasında Anadolu, Filistin, Kıbrıs ve Yunanistan kapları bulunmaktadır. Ayrıca sayısı 450 bini bulan sikke kabinesi vardır. Kütüphane,

Müzede sergilenen Ephebos Heykeli, Foto: Sinan Ceco, 2008.

İskender Lahdi, Foto: Sinan Ceco, 2008.

laboratuarlar, onarım atölyeleri, fotoğrafhanesi farklı bölümdedir.[68]

Arkeoloji Müzesi'nde 1995 yılında "Çağlar Boyu İstanbul" ve "Çocuk Müzesi" bölümleri de ziyarete açılmıştır.[69]

Kurulduğu yıllardan beri dünyanın en önemli müzeleri arasında yer alan İstanbul Arkeoloji Müzeleri 1993 yılında Avrupa Konseyi Müze Ödülü'ne layık görülmüştür. Bu ödülle de ulaştığı seviyeyi kanıtlamış olan İstanbul Arkeoloji Müzeleri; Arkeoloji Müzesi, Çinili Köşk Müzesi ve Eski Şark Eserleri Müzesi binalarından oluşmaktadır. Osmanlı toprakları üzerindeki, Balkanlar, Anadolu, Kuzey Afrika, Mezopotamya, Arap Yarımadası ve Afganistan gibi değişik uygarlıkların kalıntılarına ait zengin bir koleksiyona sahiptir. Toplam 900 bin civardaki eserin 800 binini sikkeler, 60 binini arkeolojik buluntular teşkil etmektedir.[70]

Dipnotlar

[1] *Müzenin kuruluşu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Burcu Kutlu; "İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nin Kuruluşu", İmparatorluk Başkentinden Kültür Başkentine İstanbul, Kitabevi Yay., İstanbul 2010, s. 403-418.*

[2] *Wendy M. K. Shaw, Osmanlı Müzeciliği: Müzeler, Arkeoloji ve Tarihin Görselleştirilmesi, Çev. Esin Soğancılar, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 21.*

[3] *Enver Behnan Şapolyon, Müzeler Tarihi, Remzi Kitapevi, İstanbul 1936, s. 32-33; Aziz Ogan; Türk Müzeciliğinin Yüzüncü Yıl Dönümü, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu İstanbul Severler Grubu Yayımlarından, İstanbul 1947, s.3; Semavi Eyice, "Arkeoloji Müzesi ve Kuruluşu", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, (İstanbul 1985), s. 1596-1597.*

[4] *Remzi Oğuz Arık, Türk Müzeciliğine Bir Bakış, MEB, İstanbul 1953, s. 1; Semavi Eyice, a.g.m., s. 1596.*

[5] *Aya İrini, İstanbul'un fethi ile birlikte Cebehane-i Amire, 1730'da Darülesliha ve 1839'da da Harbiye Ambarı olarak adlandırılmıştır. Bazı kaynaklarda Aya İri'nin Darülesliha olarak adlandırılması 1726 yılına denk gelmektedir (bkz. Tahsin Öz, Ahmet Fethi Paşa ve Müzeler, MEB, İstanbul 1948, s. 1; Alpay Pasinli; İstanbul Arkeoloji Müzesi, Akbank Kültür ve Sanat Merkezi, İstanbul 2003, s. 12).*

[6] *Tahsin Öz, Ahmet Fethi Paşa ve Müzeler, s. 1-9.*

[7] *Topkapı Sarayı civarından bulunan Harbiye Ambarı'nın bir dairesi müze olmuştur. BOA., A.}MKT. MHM. 471/11-1290Za05*

[8] *Tahsin Öz; a.g.e, s. 7-8.*

[9] *Mustafa Cezar, Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, II. Baskı, C. I, İstanbul 1995, s. 231.*

[10] *Ferruh Gerçek, Türk Müzeciliği, T.C. Kültür Bakanlığı Yayımları, Ankara 1999, s. 82.*

[11] *Mustafa Cezar, Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi, s. 231.*

[12] *Remzi Oğuz Arık, Türk Müzeciliğine Bir Bakış, s. 1; Alpay Pasinli, İstanbul Arkeoloji Müzesi, s. 13.*

[13] *Kaynakların çoğunda müzenin "Müze-i Hümayun" adını alması 1869 yılı olarak geçmiştir. Fakat Kâmil Su bu tarihi 1868 olarak vermiştir (bkz. Kâmil Su; Osman Hamdi Bey'e Kadar Türk Müzesi, ICOM Türkiye Milli Komitesi Yayımları, İstanbul 1965, s. 8).*

[14] *BOA., C. MF., nr. 5-221, 1255Z29; Mustafa Cezar, (age.), s. 231-233; Erdem Yücel; Türkiye'de Müzecilik, Arkeoloji ve Sanat Yayımları, İstanbul 1999, s. 31; Wendy M. K. Shaw; Osmanlı Müzeciliği: Müzeler, Arkeoloji ve Tarihin Görselleştirilmesi, s. 104.*

[15] *Wendy M K. Shaw, (age.), s. 104.*

[16] *Sümer Atasoy, "Türkiye'de Müzecilik", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, (İstanbul 1983), s. 1458.*

[17] *Semavi Eyice, "Arkeoloji Müzesi ve Kuruluşu", s. 1597-1598.*

[18] *Goold'un müze için hazırlamış olduğu bu katalog, Türkçeye çevrilerek Takvim-i Vekayi'nin 28 Safer 1288 tarihli, 1359 numaralı sayısından itibaren bir süre yayımlanmıştır(bkz. Alpay Pasinli; (age.), s. 13). Daha önce, 1868 yılında, Fransa Akademisi üyelerinden Albert Dumont tarafından da, Paris'te ufak çaplı bir katalog çalışması yayımlanmıştır (bkz. Vahid Bey, Müze-i Hümayun, Ebüzziya Matbaası, İstanbul 1330, s.11; Mustafa Cezar, a.g.e, s. 233). Dumont tarafından yapılan katalog "Le Müzée St. Iréne", Revue Archéologique'nin 1868 yılı cildinde s. 237-263 yayımlanmıştır(bkz. Tahsin Öz, a.g.e, s. 8: Semavi Eyice, a.g.m, s.1597).*

[19] *Alpay Pasinli, (age.), s. 13.*

[20] *Enver Behnan Şapolyon, Müzeler Tarihi, s.3; Remzi Oğuz Arık, (age.),s.1-2. Ayrıca Philip Anton Dethier hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Semavi Eyice, "İstanbul Arkeoloji Müzelerinin ilk Müdürlerinden Dr. Ph. Anton Dethier Hakkında Notlar", İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı, No. 9, İstanbul 1960.*

[21] *Aya İrini Müzesi'nin adı belgede Harbiye Ambarı olarak geçmektedir. Belgede; Seraskerlik'ten gelen elverişli bir müze için istek yazısına, Maarif ve Hazine-i Hassa Nezareti tarafından İstanbul'da bulunan eski eser için Topkapı Sarayı'ndaki cephaneden terki gerekli görülmüş. Askerlerin eşyalarının konulduğu yer olmasından dolayı terkinin gerekli olduğu söylenmiştir. Çinili Köşkün müze olarak kurulması elverişli olup, başka uygun bir yer bulunamamasından dolayı, burasının uygun olduğu bilgisi verilmiştir. BOA., A.}MKT. MHM. 471/11-1290Za05*

[22] *Ferruh Gerçek, Türk Müzeciliği, s.349-354.*

[23] *Fatih Müzesi, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1953, s. 3.*

[24] *Aziz Ogan, Türk Müzeciliğinin Yüzüncü Yıl Dönümü, s. 7-8; Wendy M. K. Shaw, a.g.e, s. 115; Vahid Bey, Müze-i Hümayun, s. 12-13.*

[25] *Wendy M. K. Shaw, (age.), s. 115.*

[26] *Aziz Ogan, a.g.e, s. 7.*

[27] *Ferruh Gerçek, (age.), s. 98-99.*

[28] *Mustafa Cezar, (age.), s.235-236.*

[29] *Arkeoloji Okulu'nun eğitime geçtiği hakkında bir bilgiye henüz ulaşılamamıştır. Aynı zamanda bu okulda müzeden anlayacak, müze için personel yetiştireceği de söylenmiştir. Böyle bir okulun açılacak olması düşüncesi bile bu dönemde son derece önemlidir. Nitekim arkeoloji ve müzecilikle ilgili okulun açılması çok sonra olacaktır(bkz. Sümer Atasoy, "Türkiye'de Müzecilik", s. 1461; Erdem Yücel, Türkiye'de Müzecilik, s. 41-43). Ayrıca Müdür Dethier bu okulun adına "İzzettiniye" adını vermeyi düşünmüştür (bkz. Remzi Oğuz Arık, (age.), s. 2).*

[30] *Vahid Bey, (age.), s. 13.*

[31] *Mustafa Cezar, (age.) , s. 256.*

[32] *Hayal Meriç, "Osmanlı Devleti'nde İlk Müze/Müze-i Hümayun: Çinili Köşk", Sigma 3, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü Doktora Tezlerinden Üretilmiş Yayımlar, İstanbul 2011, s. 313.*

[33] *Hayal Meriç, a.g.m., s. 313.*

[34] *Sanayi-i Nefise Mektebi'nin Ticaret Nezareti'ne bağlanarak kurulduğunu görmekteyiz (bkz. Adnan Çoker, Osman Hamdi ve Mekteb-i Sanayi-i Nefise-i Şahane, Mimar Sinan Üniversitesi Yayımları, İstanbul 1983, s. 10).*

[35] *Wendy M. K. Shaw, (age.), s. 133-134.*

[36] *Wendy M. K. Shaw, age, s. 125-126.*

[37] *Erdem Yücel, (age.), s. 59.*

[38] *Necati Dolunay, İstanbul Arkeoloji Müzeleri, APA Ofset Basımevi, İstanbul 1973, s. 33.*

[39] *Vahid Bey, (age.), s. 14; Mustafa Cezar, (age.), s. 257.*

[40] *Mustafa Cezar, (age.), s. 257-258.*

[41] *Alpay Pasinli, a.g.e, s. 20.*

[42] *BOA. İ. DH. nr. 1075-84312, 1305B07*

[43] *Mustafa Cezar, (age.), s. 258-261.*

[44] *Ferruh Gerçek, (age.), s. 122.*

[45] *Mustafa Cezar, (age.), s. 266-267; Alpay Pasinli, (age.), s. 23.*

[46] *Wendy M. K. Shaw, (age.), s. 225.*

[47] *Mustafa Cezar, (age.), s. 267-268.*

[48] *Wendy M K. Shaw, (age.), s. 225-226.*

[49] *Mustafa Cezar, (age.), s. 264.*

[50] *Ferruh Gerçek, (age.), s. 346.*

[51] *Mustafa Cezar, (age.), s. 273-274.*

[52] *Alpay Pasinli, (age.), s. 24.-26.*

[53] *Erdem Yücel, (age.), s. 59.*

[54] *Wendy M. K. Shaw, (age.), s. 226-227.*

[55] *Mustafa Cezar Yıldız Çini Fabrikası'nın kuruluş yılı olarak 1892 yılını vermiştir (bkz. Mustafa Cezar, Sanatta Batı'ya Açılış, s. 277-279). Ayrıca Yıldız Çini Fabrikası hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sinem Serin, Yıldız Çini/Porselen Fabrikası, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009.*

[56] *Osman Hamdi Bey'in yapmış olduğu diğer önemli çalışma; önceki yıllarda çıkarılan eski eser nizamnamelerinin yeterli olmayışı yüzünden, dereceli olarak 1884 ve 1906 yıllarında, Eski Eser Nizamnamelerinin çıkarılmasıdır (bkz. Vahid Bey, (age.), s. 14). Müze için yapılan sözleşmede, tarihî eser koleksiyonunun yanı sıra bir de üst katta Doğa Tarihi Müzesi kurulması öngörülmüştür. Fakat Osman Hamdi Bey'in düşünmüş olduğu bu müze, hiçbir zaman kurulamamıştır. Bu müzeye birkaç yıl boyunca, İslam eserleri koleksiyonu da yer almamış, ancak daha sonra konulmuştur (bkz. Wendy M. K. Shaw, (age.), s. 219). Türk ve İslam eserleri Çinili Köşk Müzesi'nde kalmış, diğer uluslara ait taş ve tunç eserler ise, bu yeni Arkeoloji Müzesine nakledilmiştir (bkz. Enver Behnan Şapolyo, Müzeler Tarihi, s. 39).*

[57] *Tahsin Öz, "Yurdumuzda Müzeler Nasıl Kuruldu, Neler Yapıldı? Neler Yapılması Gerekli?", VII. Türk Tarih Kongresi, Kongre bildirileri, II. Cilt, Ankara 1973, s. 953; Ferruh Gerçek; (age.), s. 329.*

[58] *Ferruh Gerçek, (age.), s. 331.*

[59] *Abdülhak Şinasi Hisar, Türk Müzeciliği, Yapı Kredi Yayımları, İstanbul 2010, s. 84.*

[60] *Ferruh Gerçek, (age.), s. 333.*

[61] *Ferruh Gerçek, (age.), s. 344-45.*

[62] *Necati Dolunay, Rüstem Duyuran'ın 1962 yılına kadar müdürlük görevinde kaldığını belirtmiştir (bkz. Necati Dolunay; İstanbul Arkeoloji Müzeleri, s. 3).*

[63] *Ferruh Gerçek, (age.), s. 347.*

[64] *Alpay Pasinli, a.g.e, s. 32.*

[65] *Ferruh Gerçek, (age.), s. 347.*

[66] *Alpay Pasinli, (age.), s. 30.*

[67] *Mehmet Önder, Türkiye Müzeleri, Türkiye İş Bankası Kültür Yayımları, İstanbul 1995, s. 127; Nezih Başgelen, Müze-i Hümayun'dan Günümüze İstanbul Arkeoloji Müzesi, Arkeoloji ve Sanat Yayımları, İstanbul 2010, s. 29.*

[68] *Mehmet Önder, Türkiye Müzeleri,s. 129-130.*

[69] *Alpay Pasinli, a.g.e, s. 32.*

[70] *Ferruh Gerçe, (age.), s. 346.*

Alay Köşkü, Abdullah Freres 1890'lar, İÜK. Nr: 90819-0078.

ALAY KÖŞKÜ

Sinan CECO*

**Tarihçi, Yazar*

Alay Köşkü, padişahların ordu alayları, esnaf alayları ve surre alayları gibi geçitleri seyrettiği mekânın adıdır. Köşk, esasen Topkapı Sarayı'nı oluşturan yapılar bütününün parçasıdır ve sarayın etrafını çevreleyen Sur-ı Sultani'deki burçlardan birinin üzerine inşa edilmiştir. Sarayın Soğukçeşme Kapısı'nın sağında Babıâli'nin ise tam karşısında yer alan Alay Köşkü'nün kim tarafından ne zaman yaptırıldığı tam olarak bilinmese de ilk olarak Sultan III. Murat tarafından inşa edildiği tahmin edilmektedir. Doğu tarzında inşa edilen bu köşkten sonra, günümüzdeki Batı üslubundaki mevcut binayı Sultan II. Mahmut 1810 yılında inşa ettirmiştir.

Alay Köşkü, Topkapı Sarayı'nın şehirle doğrudan temas hâlinde olan tek parçasıdır. Köşk, on iki cepheli çokgen bir görüntüye sahiptir. Köşkün şehre bakan yedi cephesi bulunmaktadır. Üzeri soğan kubbe ile örtülü olan köşkün girişi Gülhane Parkı tarafında bulunan geniş rampadan sağlanmaktadır. Rampanın ulaştığı kat, caddeye bakan Hünkâr Salonu ve onun etrafındaki hizmet odalarından oluşmaktadır. Buranın altında ise iki odalı bir kat daha bulunur ve onun altında ise bodrum katı yer alır. Oniki cepheli köşkün sadece yedi cephesi dışarı bakmaktadır ve bu yedi cephenin her birinde birer pencere bulunmaktadır. Bu, arka arkaya sıralanmış yedi pencerenin oluşturduğu panoramik görüntü, padişahın, caddeden geçen alayları seyretmesine yardımcı olurdu.

Alay Köşkü, Encümen Arşivi, 1946.

Yedi pencerenin üzerlerindeki kemerlerde ise Tanzimat devrinin önemli devlet adamlarından, Fuad Paşa'nın babası, Keçecizade İzzet Molla'ya ait kitabe yer almaktadır. Kitabenin transkripsiyonu ve günümüz Türkçesi aşağıdaki gibidir:

"Budur tertib-i sâz-ı saltanat Sultan Mahmutun
Gelüb erkânını seyrettiği kasr-ı felek-dergâh
O gündür 'iydimiz-kim bendegâne fer verir gâhi
Verây-ı revzeninden mihr-i rahşan-veş o zillullah
Beraberken bu kasrın irtifa'ı tak-ı gerdûna
Yakın ettirdi râh-ı dâd-haHana o şahinşah
Muratı istima'-ı arzuhalidir berâyânın
Sadâ-yı pestle oldukca mazlûmân adalethâh
Küreü'ş-şekl olub bu reşk-i Kisra tâk-ı sultanî
Yanında Keykubâdın kasrı kaldı köhne bir hargâh
Getürsün piş-gâh-ı kasra pâ-bend ile a'dâsın
Ser-i bedhahını Hakk eylesün galtide-i şehrâh
Dizildi rişte-i târihe izzet harf-i cevher-dâr
Alay Köşkün müretteb kıldı resmî şah-ı gerdûn-cah
1225 (M. 1810)"

(Bunu tertib eden Sultan Mahmut'un saltanatıdır
Gelip erkanını seyrettiği gök kapısıdır
O gün bayramımızdır, biz kullarına ışık verir
Pencerenin arkasından parlayan güneştir, o Allah'ın yer yüzündeki gölgesidir
O buradayken bu kasrın yüksekliği semaya ulaşır
Yakın ettirdi bizi adalet yoluna o şahinlerin şahı
Derdini dinletebilmek arzuhâlidir halkın
Kısık sesle, olduça mazlumane adalet isteyenler
Küre şeklindeki sultanın takı, Kisra'yı bile kıskandırır
Keykubad'in kasrı bunun yanında köhne bir çadır gibi kaldı
Zalimler getirsin bu kasrın önüne engelleri
Kötülük isteyenlere Hakk yol göstersin
Dizildi ulu tarihe bu süslü harfler
Devlet için dünya makamlarının şahı bu Alay Köşkü'nü tertip etti.)

Bu köşk padişahların, İmparatorluğun geniş yelpazesini yansıtan ve bir festival havasında düzenlenen alayları seyrettiği mekândı. Bu alaylar İstanbul hayatının önemli unsurlarındandı ve halk tarafından oldukça ilgi görmekteydi. Törende yer alacak devlet adamlarının kıyafetlerinden sıralanmalarına kadar her ayrıntı teşrifat kaideleriyle belirlenmişti. Osmanlı ordusu, sefere çıkacağı zaman ordunun ihtiyacını karşılamak üzere İstanbul esnafından seçilen çeşitli loncalara mensup esnaflar da sefere katılırdı. Terzi, çizmeci, bıçakçı, kılıççı, kasap, aşçı, şekerci, gibi onlarca esnaf temsilcisi ordu ile beraber sefere katılırdı. Sefere gidecek olan bu esnaflar, padişaha festival tadında bir ordu alayı seyrettirirdi. Mehter'in ezgileriyle beraber, kalabalığın arasından geçen muazzam ordu alayı, Alay Köşkü önüne geldiğide padişahı selamlardı ve bundan dolayı bu köşke Selam Köşkü de denilmekteydi.

Bu muhteşem manzaralara tanıklık eden Alay Köşkü, isyan vakitlerinde de asi yeniçerilerin isteklerini doğrudan padişaha aktarabilmeleri için kurulan ayak divanlarına da ev sahipliği yapmıştı. Bu hadiselerin en çarpıcı örneği ise 1656 yılında yaşanan ve belleklere Çınar Vakası olarak kazınan olaydır.

17. yüzyılın başından itibaren giderek bozulan devlet idaresi ve ekonomiden etkilenen askerler, ulufelerin geç dağıtılması, düşük ayarlı akçelerin verilmesi gibi sebeplerden dolayı isyan etmiştir. Bu nedenle 1656 yılında, ulufeleri geciken sipahilerle birleşen yeniçeriler, ayak divanı talebinde bulunmuştur. Bu talep, ilk önce kabul edilmese de askerîn ısrarı üzerine Sultan IV. Mehmet, 5 Mart 1656'da Alay Köşkü önünde ayak divanının kurulmasını emretmiştir. Sipahi Mehter Hasan Ağa liderliğindeki asiler, Alay Köşkü pencerelerinin arkasında oturan padişaha, askere verilen düşük ayarlı akçeden, geç ödenen ulufelerden, devlet adamlarının yolsuzlukları ve onların servetlerinden bahsetmiştir. Bu durumun nedeni olarak gördükleri otuz kadar devlet adamının da idamını talep etmiştir. Asilere her ne kadar bu devlet adamlarının mallarına el konulup sürülmeleri konusunda garanti verilse de etkili olmadı ve padişah, isyanın daha fazla büyümemesi için asilerin taleplerini kabul etmek zorunda kalmıştır. Bunun üzerine Darüssaade Ağası Behram Ağa, Kapı Ağası Bosnalı Çalık Ahmet Ağa ve İbrahim Ağa infaz edildi ve cesetleri asilere verildi. Asiler cesetleri, Alay Köşkü önünden Sultanahmet Meydanı'na kadar sürükleyerek götürdü ve meydandaki çınar ağaçlarının dallarına astılar. Bu nedenledir ki tarihimizde bu olaya Çınar Vakası da denilmektedir.

Çok sayıda cesedin meydandaki bu ağaçlara asılmasından dolayı oluşan manzara, halka, masallarda geçen ve meyvesi insan olan "vakvak" ağacını hatırlatmıştır. Bu nedenle hadise Vaka-i Vakvakiye olarak da bilinmektedir.

Seçilmiş Bibliyografya

Abdurrahman Şeref Efendi. "Topkapusu Saray-ı Hümayunu". TOEM
Ahmet Şimşirgil. Taşa Yazılan Tarih Topkapı Sarayı. İst. 2005
Edmondo de Amicis. İstanbul (1874). Ank. 2006
Eremya Çelebi Kömürciyan. İstanbul Tarihi. İst. 1988
Esen Işın. İstanbul'da Çinili Köşk, Alay Köşkü, Ihlamur ve Göksu Kasırları. Y. Lisans Tezi. İst. 1980
İ. Hakkı Uzunçarşılı. Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı. Ank. 1988
Necdet Sakaoğlu. Saray-ı Hümayun; Topkapı Sarayı. İst. 2003
Reşat Ekrem Koçu. Topkapı Sarayı. İst. 2004

Alay Köşkü, Yusuf Çağlar Arşivi.

Allom'un çizimiyle Alay Köşkü, Thomas Allom, Constantinople Ancienne et la Moderne, London 1840.

Soğukçeşme Sokak, Foto: Sinan Ceco, 2008.

SOĞUKÇEŞME SOKAĞI

Sinan CECO*

**Tarihçi, Yazar*

Soğukçeşme Sokağı, Topkapı Sarayı'nın surları ile Ayasofya'nın arasında kalmış, İstanbul'un tipik bir Osmanlı sokağı görünümüne sahip ender sokaklarındandır.

Sokak, Topkapı Sarayı'nın taç kapısı olan Bab-ı Hümayun ile sarayın bir diğer kapısı olan Soğukçeşme Kapısı (Gülhane Parkı girişi) arasında, saray surlarını takip eden bir geçit gibidir. Bu sokağı önemli kılan sadece tipik Osmanlı sokağı görüntüsüne sahip olması değildir. Bu sokak, suyun ve çeşmenin eski İstanbul hayatında ne kadar büyük öneme sahip olduğunun bir delilidir. Bu çeşme, bulunduğu semt ile ya da yaptıranıyla değil, suyunun soğuk oluşuyla anılmıştır. Musluğundan soğuk su akan bu çeşme, sarayın kapılarından birine, hatta yanından geçen sokağa dahi ismini vermiştir.

Birçok araştırmacı, sokağa adını veren çeşmenin, sokak içinde yer alan ve Bizans sarnıcına bağlı, 1800 yılındaki Türk çeşmesi olduğunu iddia etmektedir. Fakat sokağa adını veren çeşme bu çeşme değildir. Soğuk Çeşme, bugün Gülhane Parkı'na girişi sağlayan kapının yanındaki çeşmedir. Bu kapı, sarayın kara tarafındaki kapılarındandı ve ismini de yanı başındaki çeşmeden almıştı. Tarihçi Sarkis Sarraf Hovhannesyan, 1800 yılında tamamladığı "Payitaht İstanbul'un Tarihçesi" isimli kitabında Topkapı Sarayı'nın kapılarını anlatırken Soğuk Çeşme'den de bahseder ve şu ifadeleri kullanır:

"...Saray'ın dördüncü kapısı Meyyit (ölü)Kapısı, sarayda ölenlerin cenazelerini mezarlığa götürmek için kullanılan kapıdır. Kapının yanında Soğuk Çeşme denilen küçük bir çeşme vardır..."

Hovhannesyan'ın Meyyit Kapısı diye adlandırdığı kapı, Abdurrahman Şeref Efendi'nin "Topkapusu Saray-ı Hümayunu" isimli makalesi de dâhil bir çok kaynakta "Soğuk Çeşme Kapısı" olarak geçmektedir.

Topkapı Sarayı-Soğukçeşme Kapısı dışında çeşme, Abdullah Freres, 1888-89, İÜK, Nr: 90823/2.

Soğukçeşme, 1890'lar, Atatürk Kitaplığı, Nr: ALB_000055/34.

Hem sarayın Meyyit Kapısı'na, hem de buraya açılan sokağa adını veren Soğuk Çeşme 1605 yılında Sultan I. Ahmet tarafından yaptırılmıştır. Çeşmenin üzerinde iki adet kitabe bulunmaktadır. Kitabelerden ilki:

"Hayr edüp Allah için bu çeşmeyi
Etdi Sultan Ahmet-i evvel-i zill-i Huda
Suyunu nûş eyleyen bulsun hayat
Halka can bahş olsun aksun daimâ
Düşünce Hafızâ târih olur
Vere ehl-i meşrebe bu mâ-safâ" 1014 (M. 1605)
(Hayır edip, Allah için bu çeşmeyi
Yaptırdı Allah'ın gölgesi, Sultan I. Ahmet
Suyunu içen hayat bulsun
Halka can versin, aksın daima
Düşünce hafıza tarih olur
Maşrafa sahibine saflık verilsin. M. 1605)

Çeşmenin ikinci kitabesi ise ilk kitabenin üzerinde yer alır ve bu kitabe Sultan II. Abdülhamit'in çeşmeyi yeniletmesinden dolayı hazırlanmıştır:

"el-Gaazi Sultan Abdülhamit Efendimiz Hazretlerinin müceddeden bina buyurdukları Hamidiye Çeşmesidir." 1307 (M. 1891)

(Gazi Sultan Abdülhamit Efendimiz Hazretlerinin yenilemek için yaptırdıkları Hamidiye Çeşmesi'dir. M.1891)

Soğukçeşme Sokağı'ndaki yerleşim 18. yüzyıla dayanmaktadır. Bu kanıya, sokağın içinde yer alan 1800 yılındaki çeşmeden ve 1782 yılındaki bir satış belgesine dayanarak varılabilmektedir. Fakat ortaya konan bu belgeler, sokakta daha önce bir yerleşim olmadığını göstermez. Zira Topkapı Sarayı ana girişi ile sadrazam sarayı olan Paşa Kapısı'nı birbirine bağlayan geçit konumundaki bir sokağın sürekli kullanıldığı muhakkaktır. Böyle işlek bir sokakta konutların olmaması ise düşük bir ihtimaldir. Fakat bulgular 18. yüzyıl öncesine ait bilgiler vermediğinden sokaktaki yerleşimi 18. yüzyıla dayandırabilmekteyiz.

Soğukçeşme Sokağı'nda oturan kişiler de sarayla ve Ayasofya ile ilgisi olan kişilerdi. Sokak, biri padişahın Ayasofya'ya geçişini sağlayan kapı olmak üzere Ayasofya'ya ait iki kapıyı, Naziki Tekkesi'ni, erken dönem bir Bizans sarnıcını ile birçok cumbalı evi barındırıyordu ve bu oluşumunu zaman içinde tamamlamıştı.

Sırtını saray duvarına dayamış bu sokağın sakinleri de sıradan insanlar değildi. Sokağın saray tarafında yer alan ilk ev, Naziki Tekkesi'nin şeyhine aitti ve dergâh olarak kullanılıyordu. Soğukçeşme Sokağı'na iz bırakanlardan biri de Türkiye Cumhuriyeti'nin 6. Cumhurbaşkanı Fahri S. Korutürk'tür.

Soğukçeşme, Foto: Sinan Ceco, 2008.

Soğukçeşme Sokak, Foto: Sinan Ceco, 2008.

Ayasofya minaresinden Soğukçeşme Sokak, Foto: Sinan Ceco, 2008.

Fahri S. Korutürk, 1903 yılında bu sokaktaki bir evde dünyaya gelmiştir. Fahri S. Korutürk'ün babası, Osman Sabit Bey de uzun yıllar bu sokakta ikamet etmiştir. Osman Sabit Bey, Osmanlı Devleti'nin Şura-yı Devlet üyesiydi. Sokakta ikamet eden diğer sakinler de sarayla ve Ayasofya ile ilişki içinde olmuş kişilerdi. Fakat sarayın Dolmabahçe'ye taşınmasından sonra sokak gözden düşmüştür. Buna rağmen Soğukçeşme Sokağı, sosyal ve fiziki dokusunu tamamen yitirmeden 1940'lı yıllara kadar gelebilmiştir. Bu tarihten sonra sokakta ikamet edenler, evlerinden taşınmaya başlamış, böylece bölge giderek yoksullaşarak sokağın sosyal içeriğinin değişmesine yol açmıştır. Sokaktaki konutlara yoksul insanlar yerleşmiş ve konutlar oda oda kiralanmaya başlamıştır. Bu da evlerin hızla yıpranmasına neden olmuştur. 1970'li yıllara gelindiğinde ise sokak dokusundan çok şey kaybetmiştir.

Soğukçeşme Sokağı'nın yenilenmesi için çaba sarf edenler olsa da finansal kaynak yetersizliğinden dolayı bu düşünce hayata geçirilememiştir. Soğukçeşme Sokağı, renkli görüntüsüne kavuşmak için 1984 yılına kadar beklemek zorunda kalmıştır.

1984 yılında Anıtlar Yüksek Kurulu'nun aldığı kararlar doğrultusunda Soğukçeşme Sokağı, sit alanı içinde yer aldı ve bu evlerin yıkılamayacağına, yerine ev yapılamayacağına, sadece evlerin sökülerek aslına uygun olarak restore edileceğine karar verildi. Böylece yenileme çalışmaları başladı.

1984 yılında restorasyonuna başlanan ve 1986'da yenilenmiş olarak açılan Soğukçeşme Sokağı'ndaki evler, pansiyon tipinde otellere çevrilmiştir. Sokaktaki en büyük parsele sahip konut da İstanbul araştırmacılarına hizmet veren bir kütüphaneye dönüştürülmüştür. Sokaktaki Bizans sarnıcı ise proje dâhilinde yenilenmiş ve restoran hâline getirilmiştir. Sokaktaki tüm bu yenileme çalışmaları 1.347.048.000 TL.'ye mal olmuştur. Yüzyıllara tanıklık eden bu ihtiyar sokak, sahip olduğu tarihsel dokuyu muhafaza ederek, Osmanlı sivil mimarisinden bir kesit sunmaya devam etmektedir.

Soğukçeşme Sokak, B. Kargopoulo 1890'lar, İÜK, Nr: 90763-0015.

Seçilmiş Bibliyografya

Ahmet Şimşirgil. Taşa Yazılan Tarih Topkapı Sarayı. İst. 2005.
Çelik Gülersoy. "Soğuk Çeşme Sokağı". DBİA C: 7, S: 26-27.
Enis Karakaya. "Soğuk Çeşme Sarmıca". DBİA. C: 7. S: 27.
Safiye Özgüven. Tarih-Kültür varlıkları Eski Yapıların Korunması, Yeninden Kullanımı ve Turizm Açısından Önemi, Özgün Bir Örnek: Soğuk Çeşme Sokağı ve Evleri. Yüksek Lisans Tezi. İst. 1994.
Sarkis Sarraf Hovhannesyan. Payitaht İstanbul'un Tarihçesi. İst. 2008.
Necdet Sakaoğlu. Saray-ı Hümayun; Topkapı Sarayı. İst. 2003.
Nezih Eldem-Atilla Yücel-Melih Kâmil. Sultanahmet Meydanı Çevresi ve Ayasofya Soğuk Çeşme Sokağı Koruma ve Geliştirme projesi.
Matrakçı: 1538 tarih, Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn, İÜK, TY, Nr: 5964, vr.8b-9a.
İntizâmî, Sûrnâme-i Hümayun, TSMK, Hazine, Nr: 1344.
Seyyid Lokman, Hünernâme C:1-1584, TSMK, Nr: 1523.
Metin Erksan, İstanbul Hanları, İÜ Sanat Tarihi Bölümü Lisans Tezi, 1956.

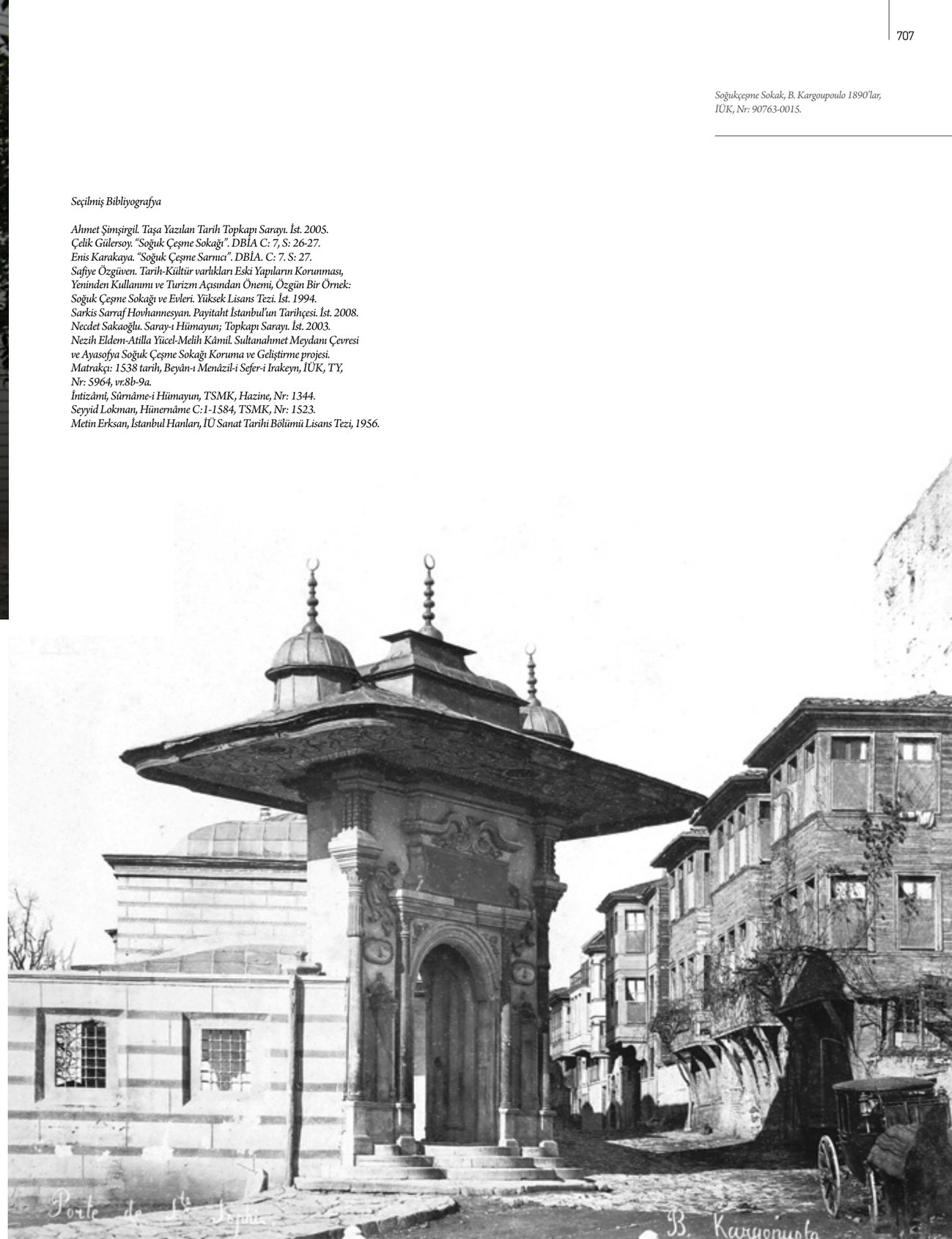

HARİTALARDA İSTANBUL'U GEZMEK: EMİNÖNÜ'NÜN KADİM CADDESİ DİVANYOLU

İrfan DAĞDELEN*

*Atatürk Kitaplığı, Nadir Eserler Uzmanı

İstanbul semt tarihlerini hazırlarken haritalar önemli bir altlık oluşturmaktadır. Dönem içerisinde bir ilçenin, bir semtin, bir mahallenin hatta bir sokağın hem topografik hem de demografik yapısını görebileceğimiz harita ve şehir planları birincil kaynak olarak ele alınabilir. Bir sokağı incelerken farklı dönem içerisinde çizilmiş olan haritaları eskiden yeniye doğru çakıştırdığımız zaman sokağın yüzyıllar içerisinde geçirmiş olduğu evrimi, doğal afetlerden dolayı uğradığı tahribatı, insan eliyle yok olan tarihî dokusunu, yaşayan insanların isimlerini, sokağa verilen isim değişikliklerini, binaların fiziksel özelliklerini, yapı malzemelerini, kapı numarasını, kaç katlı bir bina olduğunu, kamusal binalarının kimler tarafından kullanıldığını ve buna benzer birçok bilgiyi haritaları okuyarak tespit etmek mümkündür. Bunu Eminönü'nün en eski caddelerinden biri olan Divanyolu Caddesi örneklemesi ile somutlaştırabiliriz.

Divanyolu Caddesi eski adıyla Mese yolu, Bizans İstanbul'unun ana caddelerinden biri idi. Caddenin başlangıcı Ayasofya Camii, Hipodrom gibi bazı önemli yapıların bulunduğu Sultanahmet Meydanı'ndan başlayıp, Constantinus Forumu'ndan (Çemberlitaş) geçerek Şehzadebaşı'na (Filadelfion) varıyordu. Buradan bir kolu Edirnekapı'ya diğer kolu da Yedikule'ye kadar uzanan caddeye İmparatorluk yolu, halk arasında "merkez yol" denilirdi. Mese yolu muhtelif zamanlarda çıkan yangınlar neticesinde yeniden yapılan kalitesiz yapılardan dolayı gittikçe daralmış ve eski görkemli hâlini Bizans'ın son döneminde kaybetmiştir.

İstanbul fethedilince, Fatih Sultan Mehmet bugünkü İstanbul Üniversitesi'nin olduğu yere bir saray yaptırarak oraya yerleşir. Daha sonra "Yeni Saray" da denilen Topkapı Sarayı'nı yaptırır. Topkapı Sarayı'nda Kubbealtı, Enderun, Hazine Dairesi gibi devletin önemli merkezi birimleri bulunmaktaydı. Devlet işlerini burada gören padişah ve erkânı, divan görüşmelerinden sonra arabalarına binerek saraydan ayrılırlar ve gösterişli bir şekilde Beyazıt, Aksaray, Fatih istikametini takip ederek konaklarına ve evlerine giderlerdi. 1865'te büyük Hocapaşa Yangını'ndan sonra yolun yeniden yapımına başlandı. Köprülü Mehmet Paşa'nın cadde üzerindeki türbesi geriye çekilerek yol bugünkü genişliğe getirildi. Caddenin kısa bir tarihçesinden sonra değişik tarihlerdeki haritalar üzerinden caddenin tarih içerisindeki değişimini daha iyi görmüş olacağız.

Sultan II. Mahmut Türbesi, Atatürk Kitaplığı Genel_010776.

Divanyolu Caddesi, Atatürk Kitaplığı, Krt_6882.

Harita no: 6324

مقياس ١:٥٠٠

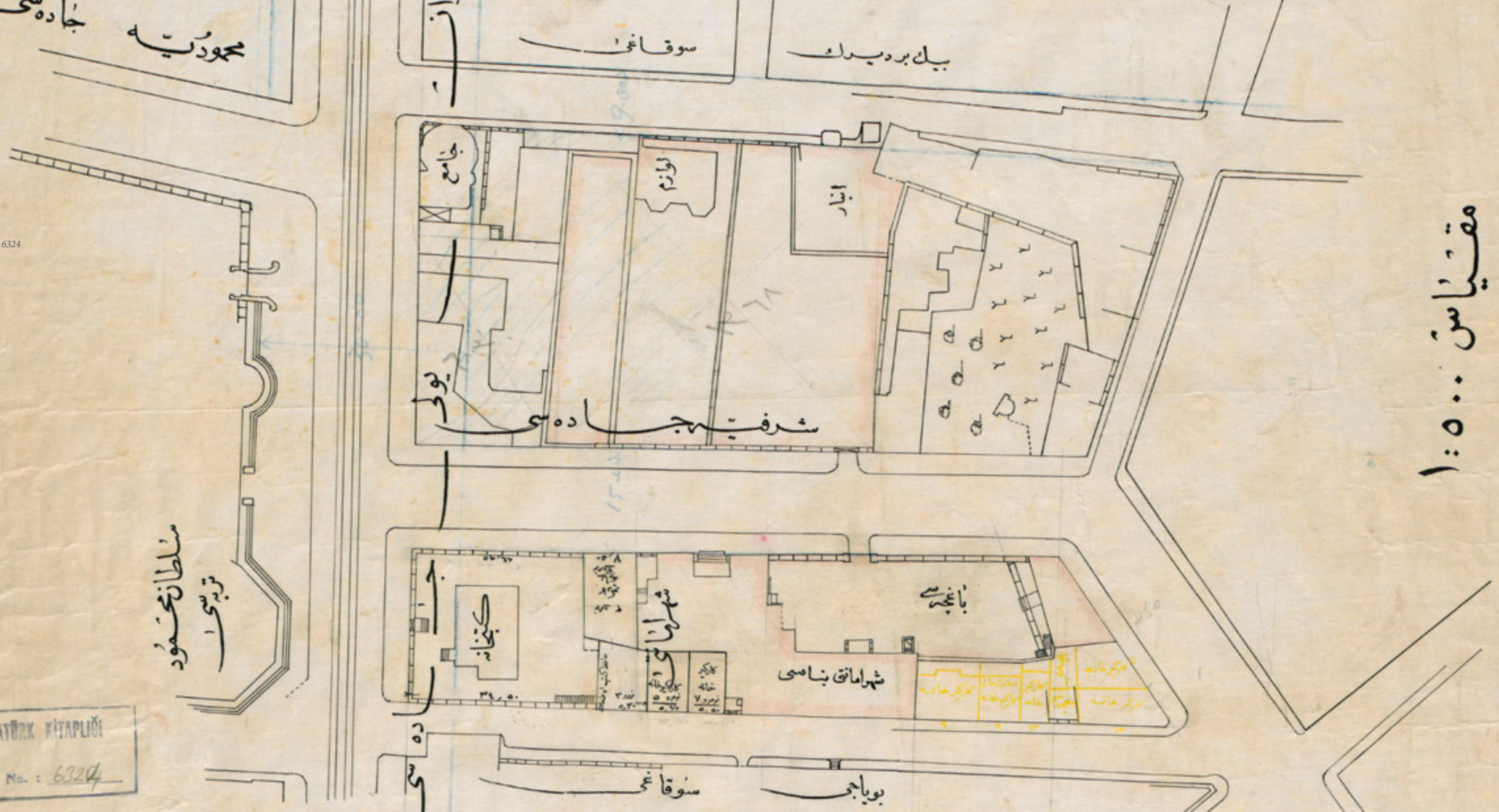

ATATÜRK KİTAPLIĞI
Kayıt No. : 6324

سوحطات	بلوده نمره		اقتصاد ده بیعانه ایجره مبلغ		بیعانه ایجره قیمت		بیعانه ایجره قیمت		ایجره سنه		ایجره ماهیه		ایجره یومیه		قاتلر عدد		ایجره طوقوب		ایجره سنه		ایجره ماهیه		ایجره یومیه		اسم ودرجه	محله	سوقاغی	نمره	حوض نمره
٨٠٠٠ استنافا	٧٩٢٣٥								٤٠٠	١١٠	٢٥٠	١٤٠	٩٤									٩٠٠		٨١	..	حديقه خانم	خانه	بویاجی		٩	
																						٦٠٠		٥٤	..	شهرامانقه خانه	خانه	〃		١١	
٣٥٠٠٠ استنافا	٣٢٨٠٠								٣٠٠	٥٤	٢٥٠	٦٦	٤٠									٤٠٥٠		٣٨	..	بكر حديقه خانم	خانه	〃		١٣	
	٩٨٤٤٨								٦٠٠	٩١	٣٥٠	١٢٥	٢٨									١١,٨٣ ٥,٧٠		٧٢	..	يحيى بك ابن درويش خانم	خانه	〃		١٥	
٨٥٠٠٠ استنافا	٨٤٣٣٤	٥٠							٤٥٠	٩٢	٣٥٠	١٢٢	٦٧									٨,٤٥		٧٠	٥٠	هدیه خانم	خانه	شرفیه		٢٣	
	٥٨٩٤٧								٤٠٠	٨٤,٢١	٣٠٠	٨٤	٢١									٥,٥٠		٤٨	٤٠	اوقافه عائد مشروطه خانه	خانه	بویاجی		٧	
	٧٣٠٨٢	٥٠							٤٥٠	٩٧,٧١	٣٠٠	٩٧	٧١									٥,٧٠		٥٠	١٦	〃 〃	خانه	〃		٥	
١٨٠٠٠ استنافا	١٧٨٢١٥								٦٠٠	١٦٠,٠٠	٥٠٠	١٦٤	٤٣									٧,٥٠		٩٤	٥٠	قامیود خانم	خانه	شرفیه		٢	
	٥٢٦٩٥								٤٥٠	١١٤,١٠	٣٠٠	١١٧	١٠																	
	٦٥٧٧٥٧																													

طرحیه محلول بالماه نمره ایله مشمه
٩ حوزه سی

استانبول بلدیه سی ٩٤٠ سنه سنده یاپلمشدر
مهندس

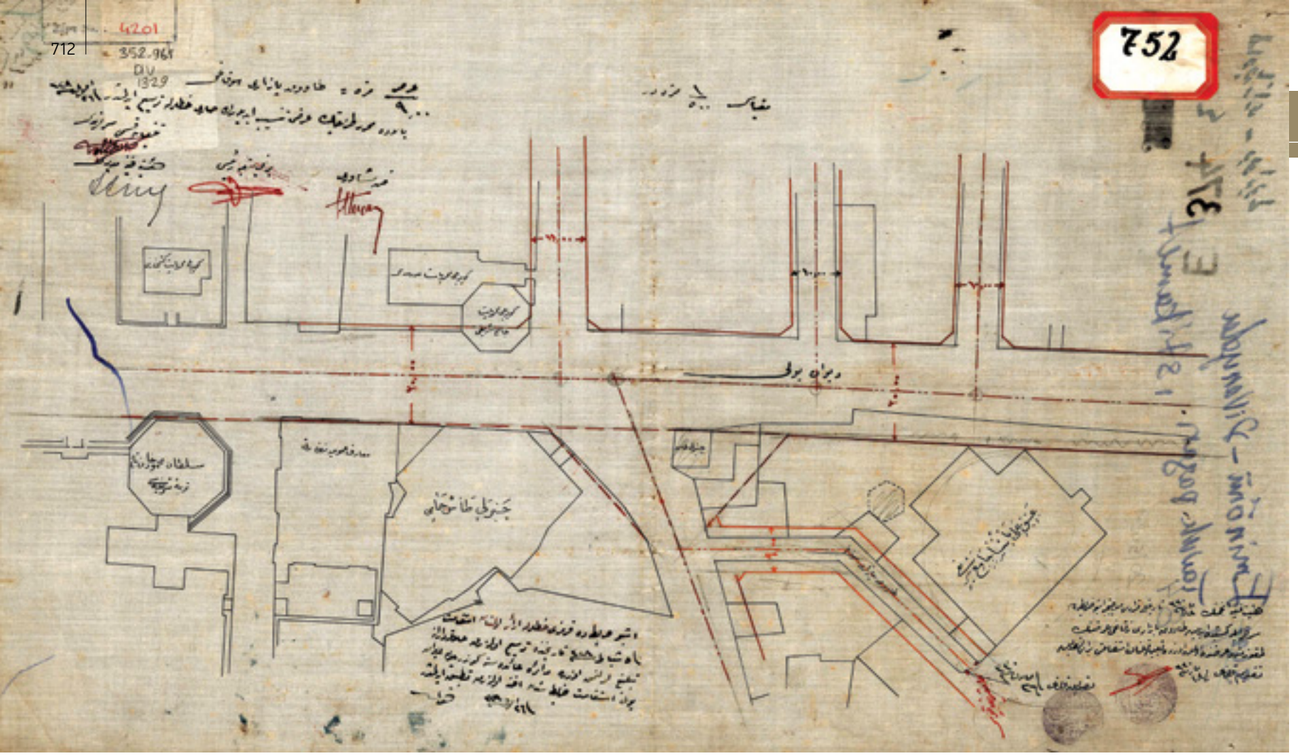

Harita no: 4201

Yukarıdaki haritada (6324) Divanyolu Caddesi, Mahmutiye Caddesi ve Binbirdirek Sokağı'nın kesiştiği yerde başlamaktadır. Sultan Mahmut Türbesi basamakları ve hazireye giriş kapıları muntazam bir şekilde çizilmiştir. Caddenin diğer yüzünde Osmanlı'nın ilk müstakil kütüphanesi olan Köprülü Kütüphanesi yer almaktadır. Kütüphanenin arkasında bir dönem Eminönü belediye binası olarak kullanılan Şehremaneti (İstanbul Belediyesi) binası vardır. Ayasofya'ya doğru inildikçe Mahmutiye Caddesi'nin (Bab-ı Ali cd.) karşısında mahalleye de ismini veren Hoca Ferhat Camii yer almaktadır. Adından da anlaşılacağı üzere yapının banisi Hoca Ferhat'dır. Hoca Ferhat Fatih hüddamındandır. Yapı, Fatih devri mimarisinden olup 1917 yılında Türk Alman Dostluk Yurdu binası yaptırılmak üzere Sinan Paşa Camisi'yle birlikte yıktırılmıştır. Bugün yerinde Piyer Loti Oteli yer almaktadır. Sokak isimlerinin de değiştiği haritada Mahmutiye Caddesi Bab-ı Ali Caddesi, Binbirdirek Sokağı Klodfarer Sokağı, Boyacı Sokağı, Boyacı Ahmet Sokağı olarak değiştiği hâlde değişmeyen tek isim Divanyolu Caddesi'dir.

Harita no: 661.

5806-01 numaralı 1: 200 ölçekli haritada ise Sultan Mahmut Türbesi karşısında Köprülü Kütüphanesi ve Şehremaneti binası yer almaktadır. Tramvay yolunun geçtiği haritada açık olarak gösterilmiştir. Şehremaneti Caddesi ile Divanyolu Caddesi'nin kesiştiği yerde Rıfat Paşa kerimesi Makbule Hanım'a ait iki kat kâgir hane ile dükkânı vardır. Hemen arkasında bir su haznesi bulunmaktadır. Bitişiğinde Doktor İsmail Bey'in validesi Halide Hanım'ın dört kat kâgir hane ve dükkânı bulunmaktadır. Bir eğer imalathanesinin bulunduğu caddede yine Türk Alman Dostluk Yurdu Binası için yıkılan Hoca Ferhat Camii ile arkasında bir mektep binası bulunmaktadır. Fazlı Paşa Sokağı'nın Klodfarer Sokağı olarak değişmiş olup 6324 numaralı haritada aynı yer Binbidirek Sokağı olarak kayıtlıdır.

4201 numaralı harita ise 1:500 ölçekli olup Sultan Mahmut Türbesi'nden itibaren Çemberlitaş istikametini göstermektedir. Bu harita'da Tramvay yolu kırmızı kesik çizgiler ile gösterilmiştir. Köprülü Kütüphanesi, Köprülü Mehmet Paşa Camii ve Köprülü Medresesi caddede yer alan mimari eserledir. Çemberlitaş, Çemberlitaş Hamamı ve Atik Ali Paşa Camii diğer asar-ı atikadandır. Bir dönem Maarif-i Umumiye Nezareti olarak kullanılan bina bugün Türkiye Gazeteciler Cemiyeti Basın Müzesi'dir.

Harita no: 711.

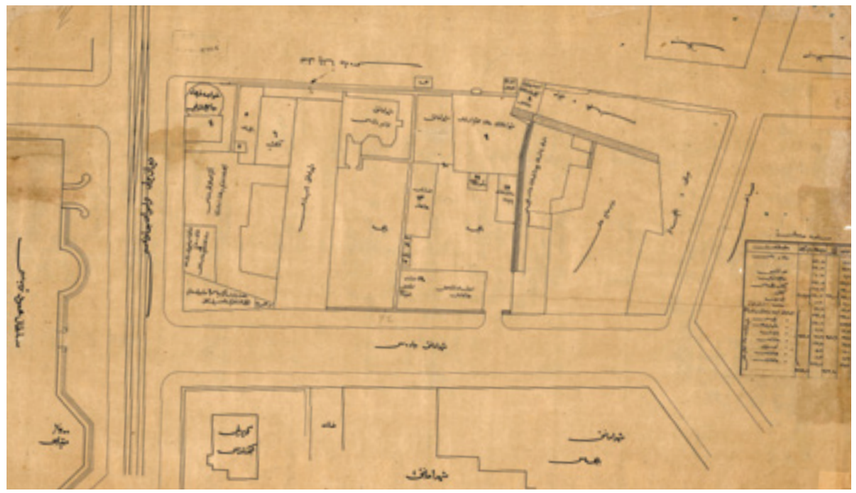

Harita no: 5806-1

6188 numaralı haritada Divanyolu'nun Beyazıt tarafındaki medreseleri göstermektedir. Çorlulu Ali Paşa ve Kara Mustafa Paşa Medreseleri sağlı sollu yer almakta. Haritayı önemli kılan ise caddeyi saran yapı bloklarının kat sayılarını belirtilmesidir. Alman Mavileri'nin Osmanlıca kopyaları üzerine yapılan haritada anıtsal yapılar ayrıntılı bir şekilde gösterilmiştir. Bölgeyi en detaylı görebileceğimiz haritalar arasında hiç şüphesiz Hırvat Topograf Jacques Pervititch'in çizmiş olduğu sigorta haritalarıdır. Her ne kadar çok ayrıntılı harita olsa bile bazı yanlışlıkları tespit etmek mümkündür. Örneğin Sultan Mahmut Türbesi'nin karşısındaki Köprülü Kütüphanesi'ni türbe olarak göstermiş olmakla bir isim yanlışlığı yapmıştır. Kâgir ve ahşap yapıları renk skalası ile ayırt edebileceğimiz haritalarda coğrafi bilgi sisteminin bir parçası olan kapı numaratikleri yer almaktadır. Binaların kat yükseklikleri ve yapı malzemeleri ile ilgili geniş bir lejantı olan sigorta haritaları tarihî eser restorasyonu yapanlar için önemli kaynaklar arasında yer almaktadır. İstanbul'un Jacques Pervititch'ten önceki sigorta haritalarını Charles Edouard Goad çizmiştir. Divanyolu'na ait 1904 yılında çizilmiş olan bu haritalarda caddeyi sağlı sollu saran yapı bloklarının kâgir veya ahşap olması, kapı numaraları, kat yükseklikleri gibi ayrıntılar gösterilmektedir. Caddede dikkat çeken

Harita no: 712.

Charles Edouard Goad'ın Sigorta haritaları

Tarihî Yarımada'nın bir kısmını gösterir harita, Atatürk Kitaplığı, Hrt_435.

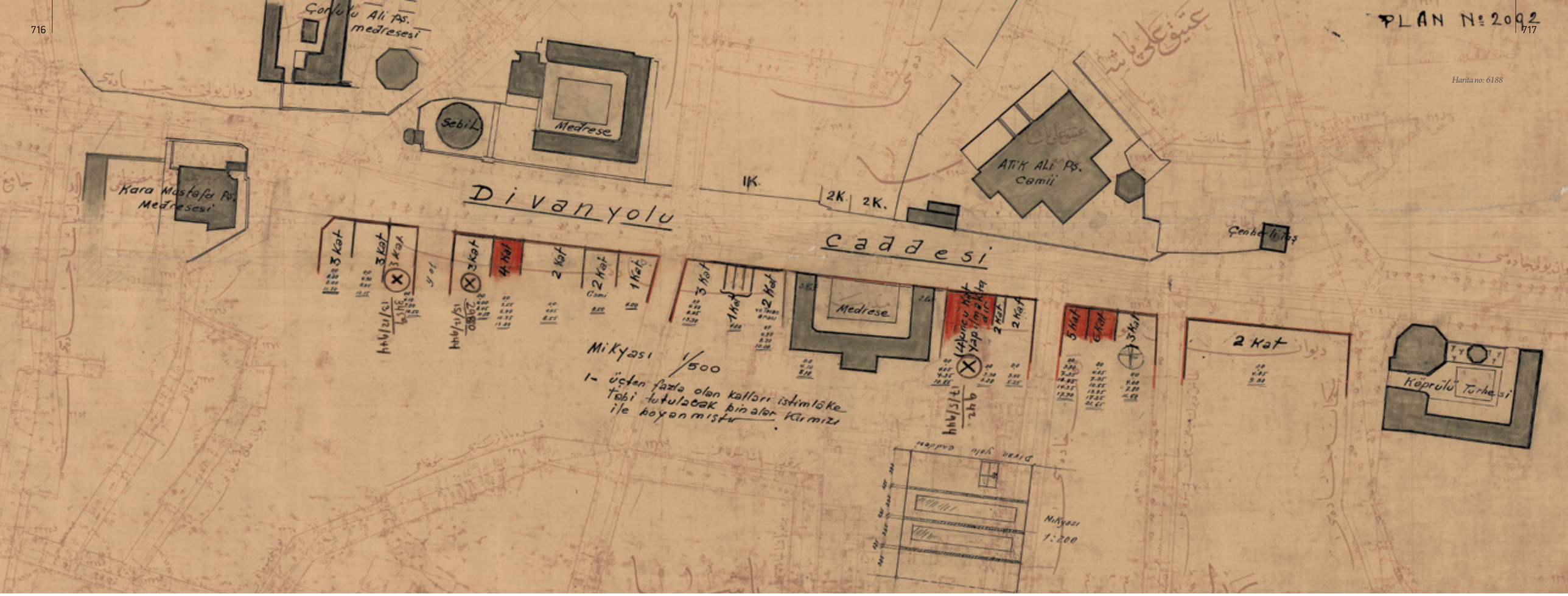

önemli bir yapı da bugün Türk Edebiyatı Vakfı olarak kullanılan Cevri Kalfa Mektebi diğer bir adıyla Taşmekteptir.

Bölgenin en ayrıntılı haritalarından biri de Alman Mavileri diye tabir edilen, 1913–1914 yılları arasında "Deutsch Syindikat für Staebaliche Arbeiten" firmasına ihale edilerek çizilmiş olan haritalardır. Bu firmanın ölçümlerinden elde edilen bilgiler Almanya'ya gönderilerek çizimleri Almanya'da gerçekleştirilmiştir. Almanya'da üretilen bu haritalar Türkiye'ye geldikten sonra Osmanlıca kopyaları yapılmıştır. Her paftası 66x100 cm boyutunda, renkli, 1/1000 ve 1/500 ölçekli olarak hazırlanan bu haritalarda mahalle veya semt adları, sokak ve cadde, yapı adları, saraylar, elçilik binaları, karakol, itfaiye, belediye vb resmî binalar; cami, tekke, medrese, mezarlık, hazire, türbe, kilise, sinagog vb dinî yapılar; kule, duvar, sur, kışla, jandarma karakolu, tersane, atölye, levazım deposu vb askerî yapılar; hastane, iskele, demir yolu, gar, istasyon türü kamu yapıları; adları ve gabarileriyle gösterilmiştir. Semt, mahalle, cadde, sokak ve bina isimleri Türkçe isimlerin Fransızca telaffuz ediliş şekliyle yazılmıştır. Örneğin "cami" yerine "djami", "çıkmaz sokak" yerine "tchikmaz sokak" yazılması gibi. Adı geçen bu yapılar özellikle 1/500 ölçekli haritalarda plan düzleminde tüm dış konturlarının ölçüleriyle gösterilmesine karşın; yapı malzemesinin cinsi belirtilmemiştir. Alman Mavileri'nde ada ve parsel bilgileri işlenmemiş, birkaç istisna dışında hamamlar ve konutlar çizilmemiştir. Konutlar ada etrafında dönen yaklaşık 0,5 cm kalınlığında gri bir gölge ile gösterilmiştir. Divanyolu Caddesi'ni saran kamusal yapıları, bu yapıların uzunluk ölçüleri, cadde ve sokakların genişlik ölçüleri, caddeyi saran mahallelerin isimlerini tespit etmek mümkündür. Bu haritalardan anlaşıldığına göre Divanyolu Caddesi'ni saran mahalleler şunlardır: Atik Ali Paşa, Molla Fenari, Hoca Ferhat, Hoca Rüstem, Gedikpaşa, Hüseyin Ağa mahalleleri.

Necip Paşa haritaları bu caddeyi gösteren diğer bir haritamızdır. Sur-ı Sultani'yi tamamen içine alan bu harita 1918 yılında İstanbul Şehremaneti Harita Müdürü Necip Bey tarafından çizilmiştir. 1: 5.000 ölçekli haritada Divanyolu Caddesi bir bütün olarak gösterilmektedir. Divanyolu'nun Atik Ali Paşa Camii ile Beyazıt arasındaki bölümü 1934 İstanbul Rehberi'nde Yeniçeri Caddesi olarak adlandırılmıştır. Daha sonra bu caddeden atlı tramvay, sonra da elektrikli tramvay geçirildi. 1960'ların başında tramvaylar kaldırıldı. Eminönü–Sirkeci'den Aksaray ve daha ileriye giden taşıtların kamu ve özel iletişim araçlarının bütün yükünü taşıyan Divanyolu, 1992'den itibaren yeni tip hızlı tramvay haricinde taşıtlara kapatılarak yaya yolu hâline getirildi[1].

Haritalar:

Hrt_000436-Guide de Stamboul, I. Feuille 2 partie/Nedjib.-Vienne: İprimerie Hölzel, [t.y.]. İBB. Atatürk Kitaplığı Harita Arşivi no: 436.
Hrt_000661-Stamboul secteur 3: Guedik Pacha, Ferhat plan cadastral d'assurances/Jacques Pervititch. İBB. Atatürk Kitaplığı Harita Arşivi no: 661.
Hrt_000711-Stamboul secteur 2: Guedik Pacha, Koum-Kapou plan cadastral d'assurances/Jacques Pervititch. İBB. Atatürk Kitaplığı Harita Arşivi no: 711.
Hrt_000712-İstanbul: Eminönü kazası 60: Alemdar nahiyesi: Sigorta planı/Jacques Pervititch. İBB. Atatürk Kitaplığı Harita Arşivi no: 712.
Hrt_002664-[İstanbul]-Feuille No: J 6/Konstantinopel: Deutsches Syndikat für Stadtebauliche Arbeiten, 1913 – 1914. İBB. Atatürk Kitaplığı Harita Arşivi no: 2664.
Hrt_002760-[İstanbul]-Feuille No: H 6/Konstantinopel: Deutsches Syndikat für Stadtebauliche Arbeiten, 1913 – 1914. İBB. Atatürk Kitaplığı Harita Arşivi no: 2760.
Hrt_002972-Feuille No: G 6 / Konstantinopel: Deutsches Syndikat für Stadtebauliche Arbeiten, 1913–1914. İBB. Atatürk Kitaplığı Harita Arşivi no: 2972.
Hrt_004201-Eminönü-Divanyolu istikamet haritasıdır./İstanbul: Şehremaneti Hey'et-i Fenniyesi, 1329. İBB. Atatürk Kitaplığı Harita Arşivi no: 4201.
Hrt_005806-1-Eminönü-Divanyolu Tramvay Caddesi ve civarı haritasıdır. İBB. Atatürk Kitaplığı Harita Arşivi no: 6324.
Hrt_006188-Eminönü-Divanyolu Caddesi ve civarı haritasıdır./ İstanbul: y.y., 1913. İBB. Atatürk Kitaplığı Harita Arşivi no: 6188.
Hrt_006324-Eminönü-Divanyolu Caddesi ve civarı haritasıdır. İBB. Atatürk Kitaplığı Harita Arşivi no: 6324.
Charles Edouard Goad'ın Sigorta haritaları/yay. haz. İrfan Dağdelen.-İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 2007.

[1] *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi.- İstanbul, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, 1993. c.: 3; s.: 72-73.*

MISIR VİLAYETİ'NDEN DERSAADET'E BİR ZÜRÂFA HİKÂYESİ

Yusuf ÇAĞLAR*

*Yazar, Koleksiyoner

Osmanlı Devleti'nin cihan hâkimiyetini kurduğu zamanlarda, dünyanın farklı kıtalarından Dersaadet'e gelen ve pek meşhur hikâyeler içinde yer alan hayvanların var olduğunu biliyoruz. Çoğu zaman bu hayvanların minyatürlerde, taş baskı resimlerde, gravürlerde, kartpostallarda, fotoğraflarda suretlerine rast gelmişizdir.

Sosyal tarih konularına merakı olan pek çok araştırmacı gibi ben de, bu hayvan hikâyelerinden nasibini fazlasıyla alanlardanım. Mısır'dan deniz yoluyla Sultan II. Mahmut (1808-1839) zamanında İstanbul'a gönderilen ve pek tantanalı hadiselerle karşılanan zürafa bahsi peşine düştüğüm hayvan hikâyelerinden yalnızca bir tanesi. Bu bahsin hikâyesi, 2004'te yayımlanan İstanbul'un İlkleri ve Enleri kitabıyla başlıyor. Kitabın 112. sayfasında 'İstanbul'da İlk Zürafa' başlığı dikkatimi çekmiş olmalı (Zira bu başlığın 'ilk zürafa' vurgusu tamamıyla yanlış!). Eserdeki bir paragrafı geçmeyen malumat üzerinden büyük bir hayale kapılarak 'Padişaha Gülümseyen Zürafa' masalının satırlarıyla aylarca uğraştığımı hatırlıyorum.

Pek kolay gibi görünen ve hayalen inşa edilen "zürafa masalı" bir türlü kendinî göstermeyince, araya mesafeler girmiş ve bu bahis unutulup gitmişti. İstanbul'un Taksim, Kadıköy ve Beyazıt semtlerinde sıralanmış kitapçılara sıkça uğrayan bir müdavim olarak, zürafa bahsinin yeniden gündeme gelmesi pek de zor olmadı. İki yıl önce Babil Sahaf'tan aldığım Hayat Tarih Mecmuası ciltleri arasında bu mevzuyu 'İstanbul'a Bir Zürafa Geldi' başlığıyla okumak nasip oldu. Hikmet Feridun Es'in Şubat 1967'de Hayat Tarih Mecmuası için kaleme aldığı bu makale, zürafanın II. Mahmut döneminde İstanbul'a gelişini keyifli malumatlarla aktarıyor okurlarına:

Sultan II. Mahmut, J. Brindesi, Elbisei Antika Museé des Anciens Costumes Turcs de Constantinople, Atatürk Kitaplığı, Alb_29/1

Küpeli Abdi Bey'i zürafa üzerine tasvir eden çizim, Hayat Tarih Mecmuası, Şubat 1967.

ve bir an evvel görmek için acele ederek deniz kenarına, iskeleye koşmuşlardı. Herkes 'ismi var ise de cismi meftut olan zürafa nam hayvân-ı mübarek-endâmı' görmeğe akın akın gidiyordu. Nihayet karaya çıkarılan hayvan, padişahın emri üzerine, Çinili Köşk Meydanı'na getirildi. Hünkârla birlikte, bütün Enderun ağaları, saray mensupları için büyük bir gün oldu. Hayvanın hey(b)et ve kıyafetini her kim görürse, kuvvet ve kudret-i İlâhiye'yi tefekkürden hâli kalmıyordu. Zâhir ve bahir şöyle bargir (beygir) şeklinde görünürken başı nev'ama öküze ve gövdesi kaplana benzemekteydi. Padişahın etrafındaki musahipler zürafayı nelere benzetmediler ki! Hayvan-ı mübarek'in etvar ve reftarı filancaya, koşuşu falancaya, bakışı filan ağaya, duruşu filan kimseye aynen benzemiyor mu? Nihayet padişah herkese izin verdi. Saray mensupları odalarına çekildiler ama iş bununla bitmemişti. Sarayın o günden sonra en mühim mevzuu Mısır'dan İstanbul'a gelen zürafa idi. Zürafa aşağı, zürafa yukarı... O kadar çok konuşuldu ki, padişah bir kere daha bu mübarek hayvanı huzura kabule karar verdi.

Bu sefer günlerden çarşamba idi. Cemaziyelevvel'in altısı idi. Padişah Gülhane Meydanı'nda toplanılmasını emretmişti. Evvelemirde tomak oynanacaktı. Sultanın en sevdiği spor bu idi: Tomakbâzî!...

Nihayet padişah oyunun başlamasını istedi. Tomakbazlar ortaya atılarak yekdiğeriyle vuruşmaya başladılar. Canla başla döğüşüyorlardı. Bunları seyredenler arasında sarayın en renkli simalarından musahib-i şehriyari Küpeli Abdi Bey de vardı. Geçen sefer zürafanın gelişinde Küpeli Abdi Bey'in bu vahşi hayvandan ödü patlamıştı. Nihayet hünkâr, 'Küpeli Abdi Bey'in tevahhuş ettiği vahşi hayvandan zürafa nam mübarek endamın hafifçe huzûr-ı hümayun'a gelmesine' irade buyurunca olan oldu. Küpeli Abdi Bey titremeye âğaz eyleyerek:

Küpeli Abdi Bey.

-Aman padişahım, bu hayvan pek durmaz... Yaramazdır!

Gibi sözler söyledi ise de kimse kendisine kulak asmayıp, üstelik musahip ağalar birlik olup, başlarına da Habeş Ağa'yı getirip:

Bunun üzerine Küpeli Abdi Bey, padişaha dönerek yırtınıp yakınmaya başladı:

-Aman sultanım... Aziz başın için inanma efendim!... Kulunuz her hatvesine bir hac sevabı yazılsa dahi yine gönül rızasıyla gezdirmeye cesaret edemem... Yanına bile sokulamam... Baksanıza efendim, lakırdısıyla bile benzim soldu... (Küpeli Abdi Bey) Hünkâr huzurunda yırtına dursun, müsahipler çoktan zürafayı meydana getirmişlerdi bile... Nihayet ağalar hep birden Küpeli Abdi Bey'i kaptıkları gibi zürafanın üzerine bindirdiler. Vakıa zürafa zararsız bir hayvandır ama sırtına bindirilen telaşlı adamın avaz avaz bağırıp çırpınması biçareyi de ürkütmüştü, birdenbire huysuzlandı, hıza geldi ve İshakiye Köşkü'ne doğru bütün süratiyle koşmaya başladı. Abdi Bey çığlıklar savuruyordu. Her türlü teşrifat kaidesini unutmuş, hayvanın üzerinde hünkâra seslenmekte idi.
-Ahiret hakkını helâl eyle efendimiz!... İlk menzilimiz ecel beşiğidir! İşte bindim gidiyorum. Elveda!...

Padişah dâhil herkes gülmekten kırılıyordu. Nihayet zürafaya tahsis edilen Arap seyis koşup hayvanı zaptetti, Küpeli Abdi Bey üstünde olduğu hâlde padişahın önüne getirdi ve burada yine alayla Küpeli'yi zürafanın üzerinden aldılar.

Hünkâr son derece eğlenmişti. Bu macerada çok korkan Küpeli Abdi Bey'e büyük bir ihsanda bulundu. Bu ihsan o kadar esaslı idi ki, Abdi Bey'in sonradan:

-Zürafanın mübarek bir hayvan olduğu, onun yüzünden gördüğümüz keremden belli! dediği rivayet edilir."

Kütüphanede yaptığım hususi bir araştırma sonunda fark ettim ki; Hikmet Feridun Es'in rivayet ettiği bu hadiselerin ilk bölümü, Letaif-i Enderun'un 284. sayfasında, 'Âmeden-i Zürâfe ez-taraf-ı vâlî-i Mısır nadiratü'l-asr' başlığı altında anlatılıyor. Gülhane'de yaşanan hadiseler ve Abdi Bey'in ahir ömründe zürafanın kendisini zengin ettiğini söylediği bahisler ise hâlâ sırrını koruyor. Belki de Letaif-i Enderun'un sayfalarına biraz daha dikkatlice bakılsa bu rivayetlere de rastlamak imkânı olacaktır.

Henüz haberdar olmayanlar için söyleyelim: İbrahim Alâettin Gövsa'nın Yedigün neşriyatı için 1946'da tamamladığı tek ciltlik Türk Meşhurları Ansiklopedisi sahaf müdavimlerinin baş ucu kitaplarındandır. Bakınız Gövsa bu eserinde, zürafa hikâyesinin baş kahramanlarından olan Abdi Bey için neler anlatıyor:

"Abdi Bey (ölm. 1833), Üçüncü Selim (1789-1808) ve İkinci Mahmut (1808-1839) zamanlarında nükteleriyle tanınmış saray musahiplerindendir. Enderun'dan yetişmiş, kapıcı başı olmuştur. 'Küpeli Çavuş' lakabı ile de anılır. Şişman, sevimli ve zarif bir adam olup musikideki değeriyle de tanınmış olan arkadaşı Hayali Sait Efendi ile birlikte yaptıkları latifeler ve oyunlarıyla meşhurdur. Abdi Bey Eyüp'te gömülüdür."

Letaif-i Enderun'un müellifi İlyas Efendi'nin hayatı hakkında malumat ararken, İbrahim Alâettin Gövsa'nın bir başka eseri imdadımıza yetişiyor: Resimli Yeni Lûgat ve Ansiklopedi (İskit Yayımları). Bu eserin üçüncü cildinde yer alan paragrafı birlikte okuyalım:

"İlyas Efendi (ölm. 1830), Letaif-i Enderun adlı eseriyle tanınmış ve tarih ile uğraşmış âlimlerimizden olup Emin Şükûhi Efendi'nin oğlu, Abdülhak Molla'nın kardeşi ve Abdülhak Hâmit'in büyük amcasıdır. Atâ Bey'in beş ciltlik Enderun Tarihi'ne esas teşkil eden eseri basılmıştır."

Sosyal tarih araştırmacıları için heyecan verici mevzuları içinde barındıran zürafa bahsine biraz daha titizlikle bakıldığında, II. Mahmut döneminden önce de bu hayvancağızın İstanbul sokaklarında gezintiye çıktığını görmek mümkündür. Zira 1582 senesinde Sultan III. Murat'ın (1574-1595) şehzadesi III. Mehmet için düzenlediği sünnet düğününde geçit yapan hayvanlar arasında zürafa da bulunuyor. Hâlen Topkapı Sarayı'nda muhafaza edilen Sûrnâme-i Hümayun minyatürleri arasında, bu munis ve mübarek hayvanın tasviri var. Bu merasimi 40 Gün 40 Gece'de tetkik eden Metin And'ın aktardıklarından, 1582'de padişah huzuruna çıkan vahşi hayvanlar arasında (muhtemeldir ki Mısır'dan getirilen) bir de zürafa olduğunu biliyoruz:

"1582 şenliğinde başka hayvanlar da vardı. Önce dört tane eğitim görmüş aslan bulunuyordu. Biri zürafa ve biri küçük öteki büyük iki fil ve daha başka hayvanlar oyunlar gösteriyorlardı. (...) Meydanda zürafa da gezdiriliyor, şehir yollarında yürütülüyor, zürafa başını evlerin pencerelerinden içeri sokuyordu..."

1900'lerin ilk çeyreğine ait bir gravürün varlığı ise bizlere; Sultan II. Mahmut (1808-1839) döneminde yaşanan zürafa hadisesinin, İstanbul sınırlarını aşarak Avrupa memleketlerine doğru yayıldığını gösteriyor. Roma Ulusal Grafik Enstitüsü'nde bulunan bu Gravür'de boynu bir mızrak boyunu aşan ve ahaliden birilerini ısırdığı rivayet edilen, ayakları öküz tırnağına, kafası ejderha başına benzeyen bir acayip hayvanın tasviri yapılıyor.

Uzun sözün kısası, araştırıldıkça görülecektir ki; Mısır vilayetinden yalnızca Dersaadet'e değil, dünyanın farklı ülkelerine doğru da rota çizen zürafa macerası bitmek bilmez bir yolculuk gibi sürüp gitmiştir.

İshakpaşa yangın zedelerin kurtardıkları eşyalarla dolup taşmış Sultanahmet Meydanı, Hayat Tarih Mecmuası.

SULTANAHMET (İSHAKPAŞA) YANGINI

Muzaffer ALBAYRAK*

**Başbakanlık Osmanlı Arşivi Uzmanı*

Yangınlar İstanbul'un ve İstanbulluların asırlar boyunca en çok korktukları felaketlerden biri olmuştur. Osmanlı tarihini anlatan eserlerde 1600-1900 yılları arasında hatırı sayılır büyüklükte yüzlerce yangına yer verilmiştir. Yangın İstanbul için bir felaketti, çaresizlikti. Asırlar boyunca çok sık çıkan yangınlar birbirine yakın ahşap evlerden oluşan İstanbul mahallelerini yalayıp yutmuş, semtler neredeyse elli altmış yıl arayla yeniden inşa edilmişti.

1908-1912 yılı arasında da peş peşe meydana gelen yangınlar, İstanbullulara nefes aldırmamış, binlerce ev kül olmuş, koca koca mahalleler yok olup gitmişti.

Bu yangınlardan birisi, 3 Haziran 1912'de Sultanahmet semtinde meydana gelen ve ilk çıkış noktası olan mahalleye nispetle İshakpaşa Yangını diye bilinen afetti.

Yangın, 3 Haziran Pazartesi günü sabah saat 8.30 sıralarında Maarif Nezareti Evrak Müdürü Fethi Bey'in İshakpaşa mahallesinde inşa ettirmekte olduğu ahşap evin ikinci katında çıkmıştı. Yapımı devam eden evde çalışan ustalardan biri, duyduğu yanık kokusu üzerine etrafa bakınınca orta katta bir odadaki talaşların yandığını görüp söndürmeye çalışmış ancak başaramamıştı. Bunun üzerine inşaatta çalışan diğer ustaları çağırmışsa da ustaların çabası yeterli gelmemiş, canlarını kurtarmak için kaçmışlardı.

Tamamen tutuşan evden çıkan alevler kısa sürede komşu evlere sıçramış ve yangın kontrol edilemez hâle gelmişti. İtfaiyenin su ve araç yetersizliği, tulumbacıların sandıklarında ancak birkaç kova su oluşu söndürme işini zorlaştırırken, civardaki evlerin tamamen ahşaptan yapılmış olup dar sokaklarda neredeyse iç içe olmaları ve rüzgârın da şiddetle esmekte olması yangının süratle yayılmasına sebep olmuştu.

Yangının bulundukları yere doğru yaklaşması sebebiyle evlerindeki eşyayı tahliye eden mahalle sakinleri

Yangın kısa bir süre içinde İshakpaşa mahallesini sarmış, şiddetle esen rüzgâr sebebiyle ateş iki kola ayrılarak bir koldan Ahırkapı'ya, diğer koldan Kabasakal'a doğru ilerlemeye başlamıştı. Bu yöndeki Seyyid Hasan Mahallesi'nin yarısı yanmış ancak buradan Sultanahmet Türbesi Sokağı'na çıkan köşede İzmit Mebusu Canbolad Bey'in babasının hanesinin kurtarılmasıyla ateşin önü alınmış, Sultanahmet türbesi bitişiğindeki binalar ateşten korunmuş oldu.

Daha sonra Akbıyık Caddesi'ni takiben Kapıağası Mahmut Ağa Mahallesi, Güngörmez, Kabasakal, Arasta, Nakilbent, Küçük Ayasofya mahalleleri yanmıştı. Ahırkapı yönünde demir yolu hattına doğru Matbaa-i Amire civarına kadar olan yerler yanmıştı. Bu bölgede bulunan Adliye Nezareti ve İstanbul vilayetinin evrakı tedbir olarak başka yere nakledilmişti.

Adliye Nezareti binası, Ayasofya Camii karşısında ve yangının çıktığı İshakpaşa Mahallesi'nin bitişiğinde olduğundan yanma tehlikesi geçirmişti. Yangınla Adliye Nezareti arasında kalan köhne evler yangın sıçramadan yıkıldığından ateşin binaya ulaşması engellenmişti. Yangın sırasında Sultanahmet Camii'nin minarelerinden birinin külahı yanmış, caminin mahfel-i Hümayununun saçakları tutuşmuş, ancak yangının büyümesine fırsat verilmeyerek söndürülmüştü.

Yangının şiddetli bir hâl alması üzerine İstanbul sur içindeki itfaiyecilere ek olarak Üsküdar, Kadıköy ve Boğaziçi itfaiye bölükleri, karşı yakadaki tulumbacılar, Taşkışla'dan iki istihkâm bölüğü yangın mahalline yetiştirilmişti. Yangın mahalline bakanlar kurulu üyeleri, İstanbul valisi, şehremini, polis müdürü, merkez kumandanı gelmişler gerekli tedbirlerin alınmasını ve yangınzedelerin ihtiyaç ve istirahatlarının sağlanmasına çalışmışlardı.

Yangının yolu üzerinde bulunan mahallelerin ahalisi ev eşyalarını Ayasofya ve Sultanahmet meydanlarına, Çarşamba Pazarı'na, Kadırga Meydanı'na taşımıştı. Sultanahmet Meydanı, yangından kaçmış mahallelinin getirdiği eşya yüklü arabalarla, felaketzedelerle doluydu.

Yangın 3 Haziran Pazartesi sabahı 8.30'da başlayarak 13 saat devam etmiş ancak gece saat 9.30'da Küçük Ayasofya Caddesi'nde söndürülebilmişti.

İshakpaşa ile Küçük Ayasofya arasındaki mahalleleri ortadan kaldıran müthiş yangının doğurduğu felaket ve maddi zararın tahmin edilenin üzerinde olduğu yapılan tahkikatta ortaya çıkmıştı.

Yanan binaların mahallelere göre dağılımı şöyleydi:

İshakpaşa Mahallesi: 304 ev, 7 dükkân, 1 cami, 1 hamam.
Nakilbend Mahallesi: 189 ev, 19 dükkân, 1 cami, 1 hamam.
Kapıağası Mahallesi: 85 ev, 1 dükkân, 1 medrese, 1 cami.
Güngörmez Mahallesi: 98 ev, 13 dükkân, 1 cami, 1 mektep, 1 türbe, 1 hamam, 1 tekke.
Küçük Ayasofya Mahallesi: 96 ev, 9 dükkân, 1 mektep.
Akbıyık Mahallesi: 12 ev.
Seyyid Hasan Mahallesi: 38 ev, 1 dükkân, 1 cami, 1 mektep.
Kabasakal Mahallesi: 210 ev, 68 dükkân, 1 cami, 1 medrese, 1 mektep.

Buna göre sekiz mahalleyi kül eden yangında; 1131 ev, 117 dükkân, 6 cami, 4 mektep, 3 hamam, 1 türbe, 2 medrese yanmıştı.

Yangını söndürmeye çalışan itfaiyecilerden birisi ve yangın yerine gelen tulumbacılardan on kişi yaralanmıştı. Yaralanan dört polis hastaneye kaldırılmış ancak ikisi vefat etmişti. Yangına müdahale eden askerlerden bazıları da muhtelif yerlerinden yaralanmışlardı. Evlerde bulunan hastalar hastaneye gönderilmiş, iki âmâ Sultanahmet'teki çadırlara nakledilmişti. Yangın esnasında doğum yapmakta olan bir kadın sedye ile hastaneye kaldırılırken yolda doğum yapmıştı.

Barınmaları için çadır tahsis edilmesine rağmen, yangınzedeler eşyalarının yanından ayrılmak istemiyorlardı. Zira bir sene önceki Aksaray yangınında fırsattan istifade eden hırsızlar yangınzedelere ait çok miktarda eşyayı çalmış veya yağma etmişlerdi. Bu acı tecrübe polisi hemen tedbir almaya sevk etmiş, eşyaların bulunduğu meydanlar, kolluk kuvvetleri ve Taşkışla'dan getirilen süngülü askerler vasıtasıyla kordon altına alınarak muhafaza edilmişti.

Şehremaneti ve askerîyece yangınzedelerin barınması için Sultanahmet Meydanı'na 60 çadır, Topkapı Sarayı içine 171 çadır kurulmuştur. Şehremaneti'nce iki bin ekmek, zeytin peynir gibi yiyecek maddesiyle, mum gibi ihtiyaç maddesi yangınzedelere dağıtılmıştı. İstanbul esnafı ayrı ayrı gıda ve ihtiyaç maddesi yardımında bulunmuştu. Topkapı Sarayı avlusunda çadırlarda iskân edilen yangınzedelere her gün yemek dağıtımı yapılmıştı. Bu arada yangınzede olmadığı hâlde çadırlarda kalarak muayyenattan istifade etmek isteyen üç aile tespit edilerek polis müdüriyetine sevk edilmişti.

İshakpaşa yangınzedelerine yardım için kampanyalar başlatılmış, padişah bu kampanyaya 800 lira yardımda bulunarak iştirak etmişti. Yardım kampanyalarına katılan ahali para yardımı yanında çorap, fanila, don, gömlek gibi giyecek yardımında da bulunmuştu.

Yangında zarar görenlerin ihtiyaçlarının karşılanması, toplanan yardımların dağıtılması işiyle meşgul olmak üzere bir Yangın Komisyonu kurulmuştu. Komisyon, yangınzedelerin geçici olarak barındıkları çadırlardan, akrabalarının yanına taşınmalarına yardım etmiş, İstanbul'da kimsesi bulunmayan Anadolu'dan gelmiş olanlardan memleketlerine gitmek isteyenler bir deftere kaydedilerek yol masrafları Şehremaneti'nce ödenerek gönderilmeleri sağlanmıştı.

İshakpaşa ve Sultanahmet yangınlarında zarar gören memurlara ihtiyaçlarını karşılamak üzere avans olarak birer maaş verilmişti. Bu para, sonraki maaşlarından onda biri oranında kesinti yapılarak tahsil edilmişti.

Yangın hiç beklenmedik bir durumu da göz önüne çıkarmıştı. Yangın mahalli olan Sultanahmet'in denize bakan tarafı Bizans devrine ait saray ve bina kalıntılarıyla doluydu. İshakpaşa, Yeni Mahalle ve Kabasakal mahallelerinin yanması üzerine meydana çıkmış olan Bizans devrine ait saray kalıntılarının planlarını almak fotoğraflarını çekmek üzere İstanbul'daki Rus Arkeoloji Enstitüsü'nün resmî olarak talepte bulunmuş ve bir mahzur görülmediğinden gerekli izin verilmişti.

Sultanahmet İshakpaşa yangını İstanbul'da son dört sene içinde meydana gelen yangınlarla kıyaslandığında, yangının kapsadığı alan itibarıyla üçüncü, oluşan maddi hasar itibarıyla ikinci sıradaydı. İstanbul'da meydana gelen son büyük yangınların kapsadığı alan ve yanan bina sayısını gösteren cetvel şöyledir:

Yangının İsmi	Yanan Bina Sayısı	Yangının alanı (m²)
Aksaray	2.200	435.000
Çırçır	1.100	295.800
İshakpaşa	1.265	130.000
Balat	334	70.085
Mercan	163	48.085

Bu cetvelden anlaşıldığına göre İstanbul'un büyük yangınlar yüzünden 1.002.025 m²'si harabe hâline gelmiştir. Bu rakam İstanbul'un kapladığı alanın 1/15'ine karşılık gelmektedir. Bu yangınları gösteren kroki yukarıdadır.

İstanbul'da meydana gelen muhtelif yangınların yeri ve kapladığı alan itibariyle birbirine oranını gösteren harita. 1- Marmara Denizi 2- Sultanahmet (İshakpaşa) Yangını 3- Beyazıt Yangını 4- Aksaray Yangını 5- Mercan Yangını 6- Çırçır Yangını 7- Balat Yangını

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri: BEO, 4083/306224; DH.İD, 28-2/9; DH. EUM. MH. 41/61,
Tanin Gazetesi: 4 Haziran 1912-Sayı: 1351; 5 Haziran 1912-Sayı: 1352; 6 Haziran 1912-Sayı: 1353; 7 Haziran 1912-Sayı: 1354; 10 Haziran 1912-Sayı: 1357; 27 Haziran 1912-Sayı: 1374.

SİNAN PAŞA KÖŞKÜ (İNCİLİ KÖŞK)

Muzaffer ALBAYRAK*

**Başbakanlık Osmanlı Arşivi Uzmanı*

Topkapı Sarayı'nı çevreleyen bahçelerde mimari güzellikler taşıyan birçok köşk vardı. Bunlardan bazıları üst düzey devlet adamlarından bazı paşalar tarafından inşa ettirildiklerinden, onların isimlerini taşımaktadır. Bu köşklerden yalnız üçü günümüze kadar ayakta kalmış olup bunlar; Çinili Köşk, Alay Köşkü ve Sepetçiler Kasrı'dır.

Yok olup giden köşklerden birisi ve belki içlerinde en meşhur ve sanat itibarıyla en müzeyyen ve güzel olanı, Topkapı Sarayı'nın Ahırkapı iskelesi yakınlarında, denize nazır ve sarayı çevreleyen Marmara surlarının üzerindeki Sinan Paşa Köşkü (Kasrı) idi. Bu köşk kaynaklarda İncili Köşk olarak da geçmektedir.

Köşk, devrin sadrazamı Koca Sinan Paşa tarafından Sultan III. Murat'a sunulmak üzere Mimar Sinan'dan sonra mimarbaşı olan Mimar Davut Ağa'ya yaptırılmıştı.

Kanuni Sultan Süleyman zamanında devlet hizmetine girmiş olan Koca Sinan Paşa, II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet devirlerinde hizmette bulunduktan sonra 1596 yılında doksan yaşını geçmiş iken vefat etmişti. Bu uzun ömrü boyunca beş defa serdarlığa, beş defa da sadaret makamına getirilmişti.

İncili Köşk'ün ayakta kalabilen kısmı, Encümen Arşivi, 1944.

İncili Köşk önündeki çeşme, Encümen Arşivi, 1944.

Servetinin çokluğu dillerde dolaşan Koca Sinan Paşa, ikinci sadareti sırasında padişahın hoşnutluğunu kazanmak adına onun beğeneceği bir yerde, son derece gösterişli bu köşkü yaptırıp III. Murat'a sunmuştu .

Yapımına 1589'da başlanan köşk 1591 yılında tamamlanmıştı. Şimdi kaidesi dışında geriye bir iz kalmamış olan Sinan Paşa Köşkü'nün özelliklerini ve ihtişamını eski tarihler anlata anlata bitiremezler. Selaniki Tarihi'ne göre; sahilde bir kale burcu üstünde inşa edilen köşkün tepesine yaldızlı alemler, içerisinde zarif İznik çinileri, halkâri ve yaldızlı nakışlar, ipek halılar, iğne işi örtüler, altın işlemeli yastıklar, kıymetli taşlarla süslenmiş top avizeler ve aynalarla donatılmıştı. Hasbahçe'nin gülleri ve çiçekli ağaçları arasında gözleri kamaştıran köşkün şaşaası, ona bakanlarda takat bırakmazdı.

Köşkün açılışını bizzat yapan Sultan III. Murat, bu kasrı çok beğenmiş ve "ne olaydı şu kasr saray-ı amire dâhilinde yapılmış olaydı" demişti. Çok parlak geçen açılış merasimine katılan devlet ricali ve harem halkına üç gün boyunca ziyafetler verilmiş, Cebehane Meydanı'nda tertip edilen cirit oyunları ve denizde yapılan kayık yarışları köşkten izlenmişti.

Sultan III. Murat köşkü çok beğendiğinden oraya sık sık gitmeyi âdet hâline getirmişti. 1595 Ocak ayında vefatına yakın bir zamanda hastalığı biraz düzelince biraz ferahlamak maksadıyla Sinan Paşa Köşkü'ne inmişti. Orada bulunan hanendelere;

"Bîmarım ey ecel bu gece bekle yânım al,
Rûz-ı firâk-ı yâri gösterme bana cânım al"

şarkısını okumalarını emrederek hayattan ümit kestiğini ima etmişti. Bu sırada seferden dönen kadırgalar, kasrın karşısında şenlik toplarını atınca bina fevkalade sarsılarak camları kırılmıştı. Bu olayı uğursuzluk addeden padişah; "Bu köşke son gelişimizdir" diyerek teessürle gözyaşı dökmüştü. Köşkten Saray'a döndükten birkaç gün sonra da vefat etmişti.

Sinan Paşa Kasrı'nın temeli kesme taştan, üzeri ahşap ve geniş saçaklı, tepe pencereli büyük salon ve iki yanında odalardan oluşmaktaydı. Büyük salonun ortasında küçük bir havuz olduğu tamiri için yazılan 1792 yılında yayımlanan belgeden anlaşılmaktadır. Yine tamir için mimarbaşıya verilen 1736 yılında verilen emirden anlaşıldığına göre, İncili Kasrı'nın büyük kubbesinin üstü kurşunla, yan taraflardaki odaların üzeri kiremitle kaplıydı.

Sinan Paşa Köşkü padişahların zaman zaman ferahlayıp hoşça vakit geçirmek için geldikleri bir yer olmuştur. Bilhassa bayramlarda padişahlar buraya inerler kurban bayramlarında kurbanlarını burada kestirirlerdi. Bayram günü âdetlerinden olarak, cirit oyunları köşkün önündeki meydanda oynanır, denizde kayık yarışları yapılırdı.

Köşke en fazla rağbet gösteren III. Mustafa ile oğlu III. Selim'di. Her iki padişah döneminde köşk epeyce tamir görmüş, eskiyen çatı ve dâhilî mefruşatı değiştirilmişti. III. Selim köşkte vakit geçirmeyi çok sever ve köşke oldukça sık giderdi. 1797 yılında Kurban Bayramı'nda köşke giden padişah 12 koyun kurban etmiş, sonra da Cirit Meydanı'nda oynanan ciriti seyretmiştir. Bu ilginin sebebi belki de III. Selim'in "Bed'-i Besmele" başka bir deyişle "Amin Alayı" merasiminin (okumaya başlama töreni) 1766 yılında bu

Jean Baptiste Hilair'in İncili Köşk gravürü.

köşk ve önündeki meydanda yapılmış olmasındandır.

Bu yapının sahile bakan cephesinde binanın temelindeki kemerler arasında gayet süslü mermer bir çeşme vardır. Çeşmenin kitabesinde kasrın Sultan III. Murat'ın emriyle Sinan Paşa tarafından 1589'da Mimar Davut Ağa'ya yaptırıldığı yazılıdır. Çeşmenin kitabesi biraz bozulmuş olsa da günümüze kadar gelmiştir. Kitabede;

Bi-hamdillah ki sultan ibn-i sultan / Şeh-i âdil Murat bin Selim Han
Edip dünyayı adliyle muammer / Yedi iklimi kıldı hep musahhar
Sinan Paşa'ya edip emr-i âli / Bina etti bu kasr-ı bî-misâli
Tasarruflar kılıp mimarı Davud / Nice sanatlar etti anda mevcud
İçip bu çeşmeden bây u gedâlar / Edeler şâh-ı devrana dualar
Çü câri oldu bu ayn-ı revân-bahş / Dedi tarihî Saî, mâh-ı cân-bahş (H. 997, M. 1589)

Çeşmenin bulunduğu yer Marmara surları dışında ve deniz kenarında olduğundan halkın rahatlıkla gelebileceği bir yer değildi. Ancak köşkün ve çeşmenin yapıldığı yer Bizans döneminde şehrin en meşhur manastırlarından birisi olan Soteros Filantropos Manastırı'nın yakınında ve Rumlarca kutsal sayılan Soteros Ayazması'nın üzerindeydi. Rumlar bu ayazmayı sık sık ziyaret ederler bilhassa Hz. İsa'nın göge çıkması (Urûc-ı İsa) yortusunda ayazma dolup taşardı. Yortu günü bu çeşmeye Rumlar takım takım gelir, orada yıkanırlar, etrafında bulunan kumları vücutlarına sürerlerdi. Padişahlar, Rum ahalinin bu dinî merasimine hoşgörü ile bakarlar, köşkün pencerelerinden seyrederlerdi. Bu durum 1821'deki Yunan isyanına kadar devam etmiştir.

Unutulup giden çeşme ve ayazma hiç umulmadık bir vesile ile bir asır sonra tekrar gündeme gelmişti. Sinan Paşa Köşkü'nün altındaki çeşme ve ayazmanın bulunduğu yerdeki mahzenlerde, 1920-21'de İstanbul'un işgal yıllarında Fransız askerleri arasındaki arkeolojiye meraklı subaylar vasıtasıyla kazılar yapılınca, izinsiz yapılan bu kazılar sebebiyle Müze Müdürü Halil Ethem Bey ile Fransız işgal komutanı Charpy arasında bir dizi yazışmalar olmuştu. Halil Ethem Bey'in gösterdiği metanet ve kararlılık sonucunda kazılara son verilmişti. Fransızlar tarafından mahzenlerden çıkarılan topraktan yapılmış eşyaların Müze-i Hümayun'a teslimi için gerekli teşebbüs de yapılmıştı.

Tarihlerde bu köşkten sık sık bahsedilmesine rağmen ne zaman yıkıldığına dair kesin bir bilgi yoktur. Köşkün akıbetine dair hemen her yerde aynı kaynaktan beslendiği anlaşılan bilgi bulunmaktadır. Buna göre; köşk 1963'te yanmış, 1872'de Sirkeci'ye uzatılan demir yolu sarayın içinden geçirilince köşk yalnız bugün görünen temel kısmı kalmak üzere yıktırılmıştır. Farklı bir bilgiye Hammer tarihinde rastlanmaktadır. Tarihçi Hammer köşkün 1828 senesinde, yani Sultan II. Mahmut zamanında yıkılarak yerine başka bir köşkün inşa olunduğunu kaydetmektedir. Osmanlı Arşivi'nde yaptığımız araştırmada bulduğumuz bir defter bize köşkün akıbetini bildirmekle beraber, Hammer'i de teyit etmektedir. 1827 yılına ait ve Hazine-i Hassa defterleri arasında 21652 numarada kayıtlı defterden, padişahın emriyle İncili Köşk'ün yıktırıldığı, yerine Gülhane Köşkü'nün inşa edildiği anlaşılmaktadır. Bahsi geçen deftere istinaden diyebiliriz ki; Sinan Paşa Köşkü veya İncili Köşk II. Mahmut döneminde 1827 yılında yıkılarak ortadan kaldırılmıştır.

İncili Köşk önündeki çeşme kitabesi, Encümen Arşivi, 1944.

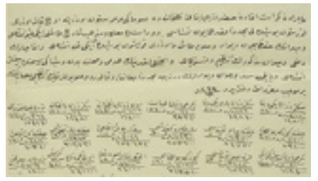

İncili Kasrı'nın (Sinan Paşa Köşkü) yıkılarak Gülhane Kasrı'nın inşasını emreden irade-i padişah gereği tutulan defter, Aralık 1827. BOA, HH, 21652.

Aynı defterde, yıktırılan İncili Kasrı'nın enkazı arasında bulunan kurşun, çivi, bakır, tahta, cam vs. malzemenin satılarak elde edilen 62.298 kuruşun, yaptırılacak Gülhane Kasrı için tahsis olunduğu kayıtlıdır. Bahsi geçen Gülhane Kasrı da sonradan ortadan kaldırılmıştır.

Bugün Sarayburnu'ndan sahil boyunca gidildiğinde, Ahırkapı Feneri'ne varmadan önce sur duvarlarına yaslanmış güzel kesme taştan yapılmış, üstünde birçok taş konsollar bulunan tonozlu bir yapı göze çarpar. Osmanlı mimarisinin en iyi devrine ait bu bina Sinan Paşa Köşkü'nün kaidesidir. Bir zamanlar leb-i derya olan önünde bugün dört şeritli sahil yolu bulunmaktadır.

Rumların kutsal saydığı Ayazma suyunun aktığı çeşme tahrip olmuş, kupkuru bir şekilde, yarısı kaldırım inşaatının altında kalmış duruyor. Kitabesi günümüze kadar gelmişse de aradan geçen uzun zaman üzerinde hükmünü icra etmiş, silintiler ve kararmalar sebebiyle zor okunur hâldedir. 1912 yılındaki fotoğrafta görülen mezbelelik ve içler acısı durumdan daha iyi hâlde ise de bakıma ve onarıma muhtaçtır.

Sultanahmet Camii ve Dikilitaş, 1880-1893, Abdullah Freres, İÜK, Nr:90476/9.

SULTANAHMET VE CİVARIYLA ALAKALI OSMANLI DÖNEMİ EVRAKININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Dr. Mustafa KÜÇÜK*

**Başbakanlık Osmanlı Arşivi*

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan evrak içerisinde, bugün SultanAhmet ve civarında mevcut olmayan bazı bina ve eserlere ait birçok kayıt yer almaktadır. Bunlardan tespit edebildiklerimizin muhtevaları şu şekildedir:

A. Bugün Mevcut Olmayan Bina Ve Eserler Hakkındaki Evrakın Değerlendirilmesi

Kapı Ağası Mahmut Ağa Medresesi

SultanAhmet civarında mevcut eserlerden birisi de Kapı Ağası Mahmut Ağa Medresesi'dir. Bu hususta malumatı biz, Sadrâzam ve Yâver-i Ekrem Cevad Paşa'nın bir tezkiresinden öğreniyoruz. 11 Şevval 1309 (9 Mayıs 1892) yılındaki bu tezkireye göre; medresenin çamaşırhane ve mutfağıyla bazı mahallerinin tamirine dair Şehremanetince yapılan keşifte; bir mecidiye 19 kuruş hesabıyla toplam 23.824 kuruş masraf yapılması gerektiği kayıt altına alınmıştır. Bu masrafların Evkaf bütçesi tertibinden ödenmesi için talepte bulunan sadrazamın isteği doğrultusunda izin verildiğini bildiren Sultan İkinci Abdülhamit'in 17 Şevval 1309 (14 Mayıs 1892) tarihli irâde-i seniyyesi, Serkâtib-i Şehriyarî Süreyya Bey tarafından sadaret makamına bildirilmiştir[1].

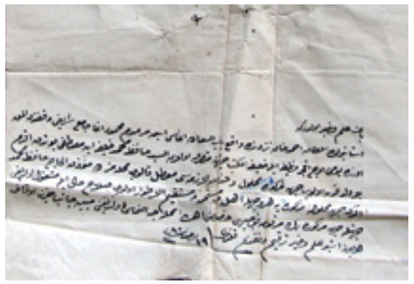

Mahmut Ağa Mektebi'nin tamiri ile ilgili belge, BOA, Cevdet, Maarif, 7185.

Babüssaâde Ağası Mahmut Ağa Mektebi

Bugün mevcut bulunmayan eserler arasında yer alan Mahmut Ağa Mektebi hakkında, tamir ve görev tevcihi sebebiyle elimizde evrak bulunmaktadır. Bunlardan öğrendiğimize göre; "SultanAhmet kurbünde esbak Dârüssaâde Ağası merhûm Mahmut Ağa Mektebi harab iken" tamir olunarak açılışı yapılmış, ancak Babüssaâde Ağası Mahmut Ağa Câmi'-i Şerîfi Vakfı'ndan günlük üç akçe maaş ile mektep kalfalığı görevini edâ eden es-Seyyid Hâfız Mehmed Halife ibn es-Seyyid Mustafa, çocuğu olmaksızın vefât etmiştir[2]. Boş kalan mektep kalfalığı görevinin uhdesine tevcîhini, mahalle müezzinlerinden el-Hâc Hafız Mehmed Efendi 9 Cemâziye'l-âhir 1280 (21 Kasım 1863) tarihli arizasıyla talep etmiş[3], kendisinin bu göreve lâyık olduğuna dair esnaf ve eşraf da 19 Receb sene 1280 (30 Aralık 1863) tarihli müşterek bir dilekçe vererek, Evkaf-ı Hümâyûn Nezâreti'nden bu şahsın tayini için iltimasta bulunmuşlardır[4]. Bilâhire Maarif-i Umumiye Nezâreti'nden yapılan tetkik neticesinde Hâfiz Mehmed'in bu göreve ataması uygun görülmüş ve 1 Zilhicce 1280 tarihinde tevcih berâtının yazılmasının gerektiği belirtilmiş, bunun üzerine Sadrâzam Keçecizade Mehmed Emin Fuad Paşa'nın ikinci sadâretinde ve 3 Zilhicce 1280 (10 Mayıs 1864) tarihli buyruldusuyla berâtının yazılması emredilmiştir[5].

Kabasakal'da Mülkiye Baytar Mektebi

SultanAhmet ve Kabasakal'da bulunan eski bir konak, Mülkiye Baytar Mektebi olarak kullanılmak üzere tamir edilerek gerekli masraflarının ödenmesine dair Sadrazam Avlonyalı Ferid Paşa'nın tezkiresi 13 Rebî'ü'l-âhir sene 1313 (3 Ekim 1895) tarihli bir tezkiresi mevcuttur[6].

Râgıb Paşa Konağı

SultanAhmet ve Ayasofya Cami'-i Şerifleri arasındaki adada yanan binalardan birisi de, merhûm Râgıb Paşa Konağı'dır. Ancak bu bölgede çıkan bir yangınla diğer binalar gibi bu konak da tamamen yanmıştır. Râgıb Paşa'nın kızı Emine Hanım'ın, bölgedeki arsaların, devlet tarafından istimlâk edilmek istendiğini ve kendisinin de yanan konaklarının arsasına mukabil, diğer yerlerdeki arsalardan birinin verilmesini talep ettiği dilekçesi, aynı zamanda onun karakteri ve ailesi hakkında mühim bilgiler de vermektedir. Bu sebeple 4 Mayıs 1329 (17 Mayıs 1913) tarihli bu arzuhâlden bazı cümleleri zikretmek isabetli olacaktır:

"Yüksek Sadâret makamına cariyelerinin* arzıdır.

Câriyeleri, Devlet-i Ebed-Müddet-i Osmâniyyemizin şevket ve kudretinin yükselmesi ve refâh ve mamuriyetinin artması uğurunda hayatının sonuna kadar hizmet ifa ve hayatını feda eden Râgıb Paşa merhumun kerimesi ve Selanik Adliye Müfettişi Hasan Sadreddin Bey'in zevcesiyim. Kendisinin vefatından sonra yegâne servet-i meşrûum bulunan SultanAhmet'de Kabasakal'da mevcut konağımın İshak Paşa yangınında yok olması.."[7]

Dâhiliye nazırı namına Müsteşar Subhi'nin bu istidâya verdiği 9 Şaban 1331 (14 Temmuz 1913) tarihli cevapta; İshak Paşa yangın mahallinde şehremaneti malı olarak bir yer mevcut değil ise istimlâk edilecek arsasının şeref ve kıymetiyle mütenasip ve kendisine verilecek istimlâk bedeline mukabil başka mahâlde şehremanetine ait bir arsanın verilmesinde kanuna mugâyir bir cihet görülmediği ve bu usulün, şehremanetinin politikasına da daha uygun olduğu belirtilmiştir[8].

Rüstem Paşa Mekteb-i İbtidâîsi

Mekâtib-i Iptidaiyye müfettişlerinden Ali Vasfi'nin arzına göre; "SultanAhmet'de Kabasakal civarında mevcut Rüstem Paşa Mekteb-i İbtidaî'si'nin üstü ve pencereleri ve duvarlarının sıvaları ve sair lâzım olan mahalleri ile dershaneleri tamir ve termimine ihtiyaç görülmüştür[9].

Kabasakal'da Mülkiye Baytar Mektebi ile ilgili belge, BOA, İ.OM, 1323 Ca 2.

Ragıp Paşa Konağı ile ilgili Paşa'nın kızının verdiği arzuhal, BOA, DH. İD, 161_1-8.

SultanAhmet İnâs Mekteb-i Rüşdiyesi Kadırga Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiyesi Kadırga Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiyesi Hastahanesi

Maarif-i Umumiye Nezâreti'ndan Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitabeti'ne 11 Rebî'ü'l-âhir 1316 (29 Ağustos 1898) yazılan tezkirede, SultanAhmet ve civarında mevcut şu kurumlardan bahsedilmektedir:

Sultan İkinci Abdülhamid'in irâde-i seniyyesi gereğince Kadırga'da mevcut Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye bahçesinde yeni bir tarz üzere inşa olunan hastahane ile SultanAhmet'te vâki İnâs Mekteb-i Rüşdiyesine yapılan ilaveyi ve bunun eski binasını gösteren üç adet fotoğraf, padişaha sunulmuştur[10].

Fazlı Paşa Sarayı

At Meydanı'nda bulunan DefterHane-i Amire'de defter-i hakanîlerin konulduğu fevkânî kârgîr depo ile defter emini ve kesedâr efendilere ait odanın ve diğer odaların, Fazlı Paşa Sarayı ile komşu olduğunu öğrendiğimiz 21 Cemâziye'l-âhir 1235 (5 Nisan 1820) tarihli bir arşiv belgesi, DefterHane-i Amire binasının Fazlı Paşa Sarayı tarafının, evrakın muhafazası için taş duvarlar ve demir kanatlı pencereler ile sağlamlaştırıldığını da göstermektedir[11].

Padişaha sunulan bir arzuhâlde; SultanAhmet Câmi'-i Şerîfi civarında bulunan ve Osmanlı bürokrasisinin (kalemlerinin) evrakının konulduğu Fazlı Paşa Sarayı'nda, başmuhasebe defterlerinin konulduğu mahal, şiddetli bir şekilde tamire ihtiyaç hissetmektedir. Mimar Ağa vasıtasıyla keşif ve tamiri için emir de verilmiştir.[12] Nitekim çıkan ferman mûcebince Fazlı Paşa Sarayı'nda Başmuhasebe defterlerinin konulduğu mahal, Mimar Ağa tarafından keşif yapılarak tahmini masrafın 291,5 kuruş olduğu ortaya çıkarılmış ve bu miktarın 21,5 kuruşu tenzil olunduktan sonra kalan 270 kuruşun ödenmesi Sadâret makamının 4 Zilka'de 1188 (6 Ocak 1775) tarihli buyruldusuyla uygun görülmüştür[13].

B. SultanAhmet ve Civarında Asar-ı Atika Aranması; Çevre Düzenlemesi ve Tezyinata Dair Evrak

Osmanlı Devleti'nin ciddi bir tarih ve sanat anlayışına sahip olduğunu, sanat eserlerinin bozulmasına dair ait olduğu makamlara erbabınca layihalar (raporlar) sunulmasından[14] ve Osmanlı ülkelerinde âsâr-ı atîka araştırmak isteyenlere karşı Bâbıâli'nin takındığı hassâs ve ilgili tavırdan pekâlâ anlamaktayız. Nitekim aşağıda ait olduğu dönemin orijinal diliyle yer alan evrâk, bunu çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır:

"Memalik-i Mahrûse-i şâhane, bulunduğu mevki'-i coğrafi ve ahvâl-i tarihiyyesi iktizasınca sâir memalike nisbetle medeniyet-i kadîmenin mehd [beşik] ve menşe'i olduğu ve bu sebeble âsâr-ı atîka ve nefisece servet ve azamette sâ'ir memalike fâik bulunduğu, tarihlerin şehadetleriyle ma'lûmdur. Ne çâre ki bir defîne-i mühimmeye malik ve sahip olan memleketin kendi servetinden herkesten evvel kendisi istifade etmek bir emr-i tabiî [normal bir şey] olduğu hâlde, nasılsa bunun ehemmiyeti bi-hakkın takdir olunamayarak birtakım âsâr-ı nefise vuku' bulan istid'a ve iltimas ve taraf-ı devletten fütüvvet-kârâne [cömertçe] edilen müsaadât üzerine ecnebiler ma'rifetiyle hafr ve ihrâc kılınarak harice çıkarılmakta bulunmuş olduğu hâlde veli-ni'met-i bî-minnetimiz padişah-ı maarif-perver efendimiz hazretlerinin mücerred karîha-i ilham-sabîha-i mülûkânelerinden [padişahça zihin kudretinden, düşüncelerinden] olmak üzere bu gibi asar-ı mühimme-i atîkanın

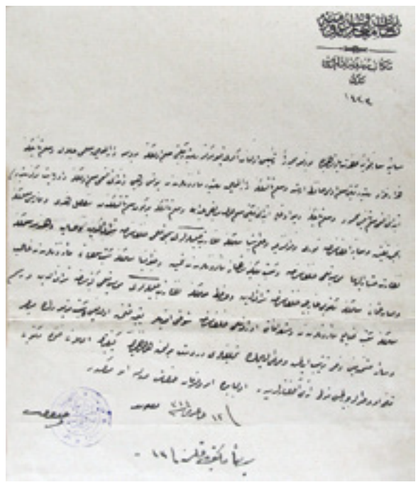

Sultanahmet İnas Mekteb-i Rüşdiyesi ile ilgili belge, BOA, MF. MKT, 412-23.

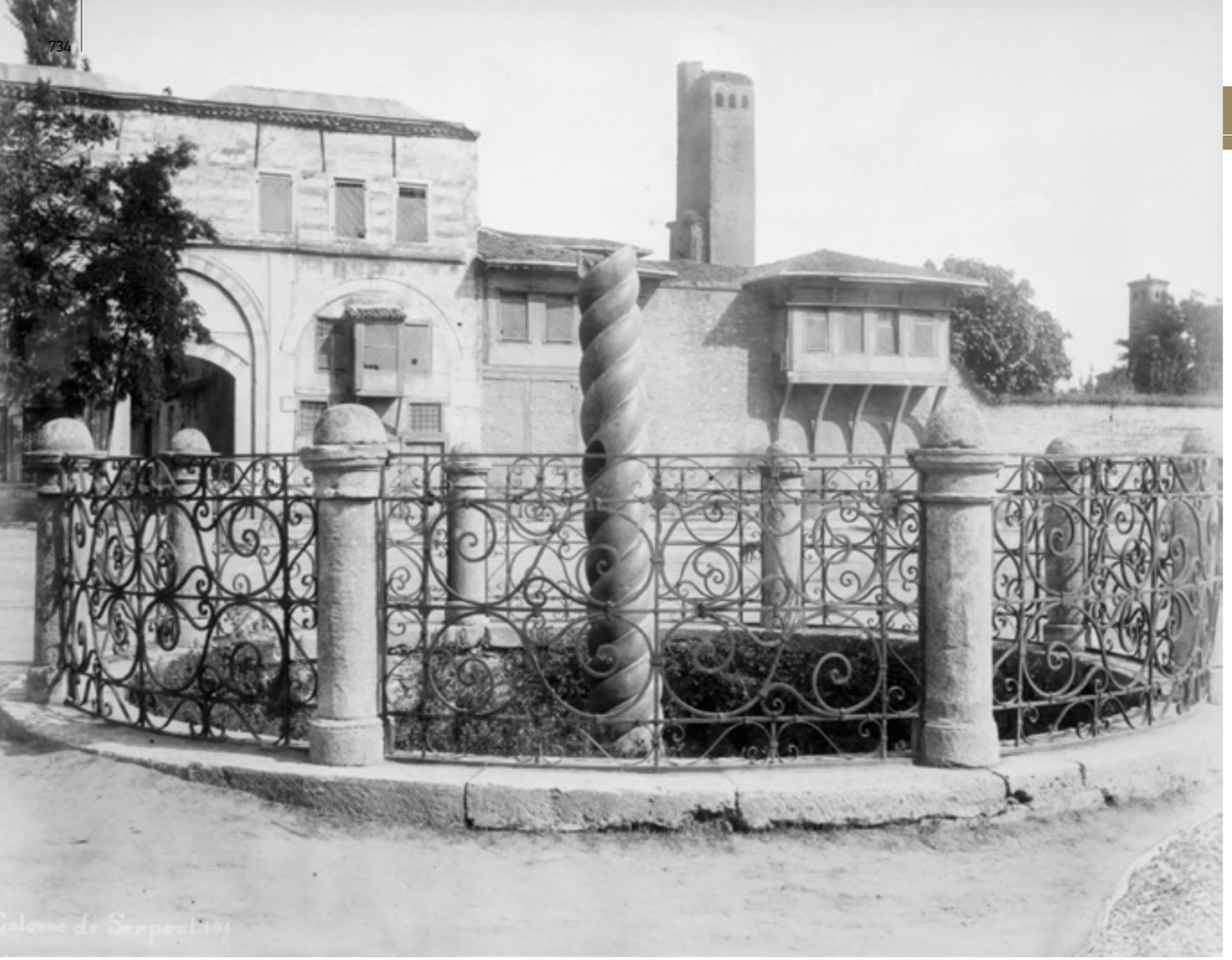

Sultanahmet'de Yılanlı Sütun, 1880-1893, Abdullah Freres, İÜK, Nr:90819/49.

Yılanlı Sütun'un günümüze kalan tek yılan başı, Arkeoloji Müzesi, Foto: Halit Ömer Camcı.

sâ'ir memalik-i mütemeddinede olduğu gibi cem' ve iddihârına [toplayıp biriktirmeye] mahsus olmak ve memalik-i şahanelerinin asar-ı mühimme ve kadîmesi enzâr-ı umûmiyyeye konularak fenn-i târihçe istifade kılınmak Murat-ı mekârim i'tibârıyla bir müze tesis ve teşkili buyurulmuş ve şimdiye kadar ecânibin getirmeğe muvaffak olamadıkları bazı asar buraya vaz' ile hakkâ ki şu hususda dahi memleketimizin ahvâl-ı târihiyyesince ibkâ-yı şükrü kâbil olamayacak bir eser vücuda getirilmiş ise de asar-ı mevcûde memalik-i şahanenin asar-ı atîkaca olan servet ile mütenâsib olmadığı ve her tarafta bu misillü müzeler yalnız devletin müsâade-i mahsusasıyla tevfîr-i servet ve ziynet edemeyip [servet ve ziynetlerini artıramayıp] buna halk tarafından dahi pek çok muâvenetler edilmekde olageldiği ma'lûm bulunduğuna binâ'en bizce dahi padişahımız efendimiz hazretlerinin bu bâbda şâyân buyurulan lutf-ı inayet-i mülûkânelerine bir takaddüme-i nâçizâne olmak ve mezkûr müzeye memleketçe dahi arz-ı hizmet edilmek üzere el-yevm edilen tahkikât-ı kâmile-i târihiyyeye mebnî mahâlli taayyün etmiş [yerleri belirlenmiş] olan Aydın vilâyetinde Griniyon tesmiye olunan [isimlendirilen] harâbede kâin bir ebniye-i kadîme-i cesime hafriyâtının Müze-i Hümâyûn ma'rifetiyle icra ettirilmesi ve burada zuhûru, târihin verdiği malûmâta göre muhakkak olan asar-ı nâdire ve mühimmenin müzeye takdim ve ihdâ kılınması maksadıyla bu yolda sarfı iktizâ eden mebâliğin cem' ve tedariki zımnında Dâhiliye Nâzırı übbehetlü, devletlü Ethem Paşa hazretlerinin taht-ı himayesinde olarak işbu defterin enzâr-ı erBab-ı hamiyete arz ve takdimine mübâderet kılındı.

Eski eserleri bağrında çokça yer almasına rağmen, bununla paralel olarak bu eserleri müzelerinde sergileyememekten şikâyet eden bu resmî yazışma, bizim bugün de içerisinde bulunduğumuz benzer durumları göstermektedir. Zira SultanAhmet ve civarının vaktiyle sahip olduğu tarihî eserlerin bugün de aynı şekilde yok olduğunu derin bir üzüntüyle müşahede etmekteyiz. Bu bölgede, özellikle Osmanlı kültürü yerine Hristiyan kültürü ikâme edilmek ve tarihî eserler yerine oteller inşa ettirilmek istenmektedir.

Tunçtan mamul yılanlı sütünun Müze-i Hümayun'a nakli talebinin reddi

SultanAhmet Meydanı'ndaki tunçtan mamul büyük yılan resimli sütûnun yerine başka bir sütûn yaptırılıp konulmak üzere yılanlı sütûnun Müze-i Hümâyûn'a nakli konusunda Müze-i Hümâyûn Müdüriyeti'nden gönderilen tezkireden anlaşıldığına göre; milattan beş asır evvelki zamanın mamûlât-ı nâdiresinden olup tarihte pek meşhur bulunan Plate Muharebesi'nden sonra Delfi şehrinde zafer alâmeti olmak üzere yapılarak daha sonra Büyük Kostantin zamanında İstanbul'a celp edilmiş bulunan bu sütûn, teşhir için SultanAhmet Meydanı'na konulmuştur. Ancak mevki'inin açık ve daima güneşle yağmura maruz olmasından dolayı metanet-i asliyesi gitgide zarar görerek çocukların saldırı hedefi olmuştur. Bu sebeple sütûnun üç başından ikisi yok olmuştur. Halbuki taşıdığı ehemmiyet dolayısıyla yabancı ziyaretçilerden mütehassısların bilhassa onu seyretmek üzere geldikleri bilinmektedir. Böyle bir eserin bu şekilde mahvolup gitmesi ise nihayetsiz bir üzüntüyü ve Avrupalılar nazarında ayıplanmayı gerektirecek bir durumdur. Avrupa'da olduğu vechile zâyi' olmaktan korumak için kataloga dâhil edilmesi ve tarihî mahiyetinden erBab-ı mütalaanın haberdar edilmek ve yerine bir modelinin yaptırılarak bu sütunun Müze-i Hümâyûn'a konulması münasip ve hatta lüzûmlu görülmüştür.

Yılanlı Sütun'un Müze-i Hümayun'a nakli talebinin reddi ile ilgili belge, BOA, BEO, 687-51457.

Halkın nazarından uzak ve harap olmağa yüz tutan kenar mahallerdeki asar-ı atîkanın müzeye nakli câiz olabilirse de bahsi geçen bu yılanlı sütûn, eski asırlardan beri şehrin en mamur meydanlarından biri olan SultanAhmet Meydanı'nı tezyin etmekte ve tarihlerde ise mevkii o şekilde muayyen ve mücerred olarak yabancı ülkelerden gelen bütün erBab-ı ihtisas dahi oraya müracaat ettiklerinden, bunun kaldırılması münasip olamayacağından yılanlı sütunun bulunduğu mahâlde zarar görmekten korunarak muhâfaza edilmesi ne gibi şartlara bağlı ise hemen gereğinin yapılması hususunun Maarif Nezâreti'ne tebliği 6 Rebî'ü'l-âhir 1313 (26 Eylül 1895) tarihinde kararlaştırılmıştır[15].

Dikili taşın arzettiği tehlikeyi gidermek için tamiri

SultanAhmet Meydanı'ndaki dikili taşın muhtemel bir tehlike arz etmesi sebebiyle bunun giderilmesi için tamiri gerektiğine dair 7 Ramazan 1310 (24 Şubat 1893) tarihli Müze-i Hümâyûn yazısı üzerine durum Maarif Nezâreti Meclisi'nde görüşülmüş ve bu taşların Seraskerlik İnşaat Dairesi ile şehremaneti mühendislerinden meydana gelen bir komisyon tarafından tekrar keşif ve kontrol edilmesi kararlaştırılmıştır. Maarif Nâzırı Mustafa Zühdü'nün 29 Şevval 1310 (16 Mayıs 1893) tarihli bu tezkiresine göre, komisyonun başkanı olarak Mösyö Valorid tayin edilmiştir[16].

SultanAhmet Meydanı'nın tanzim ve tezyini

Bugün çok yakın bir zamanda gerçekleştirilen bir düzenleme ile SultanAhmet Meydanı'nın çehresi oldukça değiştirilmiştir. Osmanlı dönemlerinde de böyle faaliyetlerin olduğunu o dönemin belgelerinden öğrenmekteyiz:

Nitekim; "SultanAhmet Meydanı'ndaki dikili taşların aralarındaki boş mahallerin bağçe hâline ifrâğı ve taşların etrafında mevcut demir parmaklıkların tamiri ve yapılacak demir parmaklıkların Gümüşsuyu Hastahanesi karşısındaki parmaklıklar gibi i'mâl ettirilmesi" hakkında Sultan İkinci Abdülhamit'in bir irade çıkardığını biliyoruz. Bu hususta şehremâneti ile Orman ve Meâdin nezâretlerine de gerekli tebligat yapılmıştır. Söz konusu meydanda bulunan taşlar ile burmalı sütûnun inşaat ve tamir masrafları hakkında keşif defteri hazırlatılmış ve sîm mecidî 19 kuruş hesabıyla 72.005 kuruş 70 santim olarak hesaplanmıştır. Maarif-i Umumiye Nâzırı Mustafa Zühdü Efendi'nin tezkiresiyle bu meblağın sene-i hâliye bütçesi inşaat tertibinden harcanması, 5 Rebî'ü'l-evvel 1318 (3 Temmuz 1900) tarihinde karar altına alınmıştır[17].

Meydanın düzenlemesi işinin ikmal edilerek Sultan İkinci Abdülhamit'in yirmi beşinci saltanat yıl dönümünde açılışının yapılması hususunda padişahtan 5 Rebî'ü'l-evvel 1318 tarihinde irade talep eden Sadrâzam Halil Rifat Paşa, 19 Rebî'ü'l-evvel 1318 (17 Temmuz 1900) tarihinde bu irâdeyi elde etmiştir[18].

Yapılan bu tezyinat cümlesinden olup, padişahın emri gereği Mekteb-i Sanayi'de i'mal ettirilen parmaklıkların bedeli olan 14.700 kuruşun şehremânet-i celilesi tarafından mekteb veznesine teslimi Dâhiliye Nezaretince talep olunmuştur[19].

Keza yine bu tezyinat cümlesinden olarak oradaki çukur çeşmede gereken tanzimâtın derhâl ikmal edilmesi için sadrazam tarafından 7 Ağustos 1316 (20 Ağustos 1900) tarihinde hazırlanan tezkire üzerine; Sultan Selim-i Sâlis Vakfı'ndan olan çeşmenin mesarifât-ı idâresi tamirat mukayyidlerinden Fuad Efendi marifetiyle gerekli tamirat icra edilmiş ve bir mecidiye 19 kuruş hesabıyla toplam masrafı 6.060,5 kuruş olarak hesaplanmıştır. Şehremanetince yapılan ikinci keşifte bu miktar tasdik edilmiş ve meblağ-ı mezbûrun 1316 bütçesi dâhilinde ödenmesi Evkâf-ı Hümâyûn Nezaretince uygun bulunmuştur[20]. SultanAhmet Meydanı'nın tanzimi, en uygun fiyatı veren kişi olan

Dikilitaş'ın tamiri ile ilgili belge, BOA, MF. MKT, 168-88.

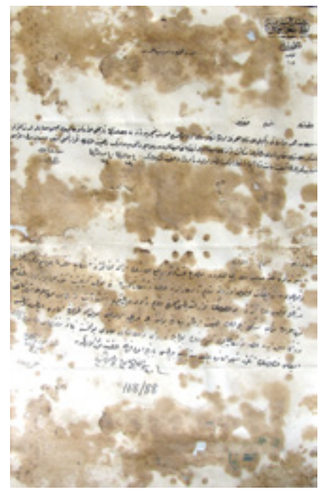

Sultanahmet Meydanı, J.X.Raoult, İÜK, Nr. 90672-178.

Gayri Menkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu tarafından kabul edilen Sultanahmet bölgesinin arkeolojik saha hudud ve bölge planı, Atatürk Kitaplığı, Hrt_4760.

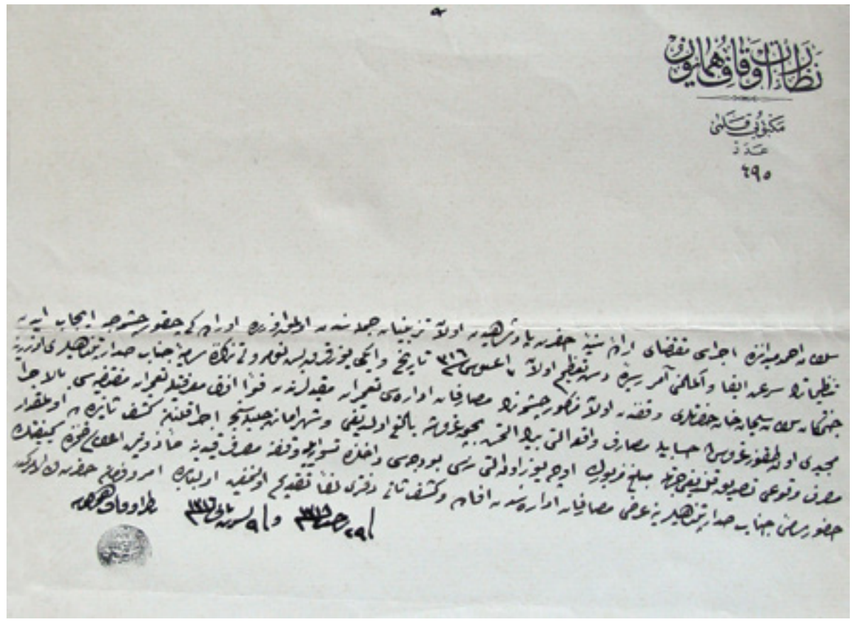

Sultanahmet Meydanı'nın tanzim ve tezyini ile ilgili belge, BOA, ŞD, 153-13.

Corcini adlı bir İtalyan'a, ihale usulüyle verilmişti. Kendisi, belirlenen şartları yerine getirerek sözünü tuttuğundan dolayı, kalan alacaklarının ödenmesi hususunda gevşek davranıldığından bahisle şehremaneti aleyhine bir protesto telgrafı çekmişti. İtalya Devleti tebaasından bulunması sebebiyle istihkakından kalan kısmının ödenmesi hususunda bir tereddüt oluşmuş ve bu konuda ne yapılması gerektiği, 2 Recep 1330 (17 Haziran 1912) tarihli bir tezkire ile şehremini Tevfik Bey tarafından Dâhiliye Nezâreti'ne sorulmuştu[21].

Dâhiliye Nezâreti'nden 24 Haziran 1912 tarihinde verilen cevapta; İtalyalı Corcini'nin alacak meselesinin, ifa ettiği taahhüt sebebiyle oluştuğu ve bunun şahsi hukuk maddesi altında değerlendirilebileceği kaydedilerek, kendisine alacağının ödenmesi, şehremanetine emredilmiştir[22].

Ayasofya ve İshak Paşa Yangını sonrası alınan tedbirler

Ayasofya-i Kebîr yangın mahallinin; tamamen, yanmış Kabasakal Mahallesi'nin ise kısmen istimlaki hakkında şehremanetince alınan kararın istimlak kanununa aykırı olması sebebiyle uygulanamayışı yanında, bunun iki Cami'-i Şerifi cemaatinden ve yüz elli hane halkını meskenlerinden mahrum ettiği bilinmektedir. Keza bu yangın, devlet hazinesini yıllık yirmi bin; şehremaneti ile Evkâf Nezâreti'ni ise senelik bin liradan ziyade vâridâttan mahrum kılmıştır. Şehremanetinin istimlak sebebiyle yıllık bir kaç bin lira faiz vermeğe mecbur kalması da işin başka bir yönüdür[23].

İstanbul Valiliği'ne mahalle eşraf ve ahâlisinin gönderdiği arzuhâlde, şu görüşler serdedilmektedir:

İstanbul'un birçok yerinden daha nezih bir mekâna sahip bulunan bu bölge, iki muazzam cami yanında, resmî daireleri, bahçeyi ve asar-ı atikayı bünyesinde bulundurmasının yanında kısmen geniş sokaklara da sahiptir. Yangın sebebiyle gönlü ferahlatan binalara muhtaç kalmıştır. Şehremanetinin istimlak kararı gayr-i kanuni olduğu gibi, bunun icrası iki mahalle halkını perişan etmekten ve hükûmet ile resmî dairelerden bir kaçının birlerce lira vâridâtını heba eylemekten başka bir işe yaramayacaktır. İki cami arası, hiç bir makul sebebe dayanmaksızın "sahrâ-yı kebîr"e çevirmekten başka bir neticeyi mûcib olmayacağı; velhasıl bu düşüncenin kanuna aykırılığı yanında, hükûmetin şefkatine, akıl ve mantığa tamamen aykırı bulunduğu sabittir.

Ayasofya-i Kebîr Mahallesi ile kısmen Kabasakal Mahallesi arsalarında İshak Paşa büyük yangın mahallerinde yaptırıldığı gibi münasip iki veya üç geniş sokak açılması ve herkesin zâyi' olanından başka arsa sahiplerine gösterilerek bir an evvel inşaata müsaade edilmesi istirhâm olunmuş ve evvelce şehremanetine de bu yolda bir istid'â verilmiş idi. Bugün bunun semeresi görülmemiş ve vâridât, dört ay geçtiği ve iki mahallenin istimlaki şimdiye kadar

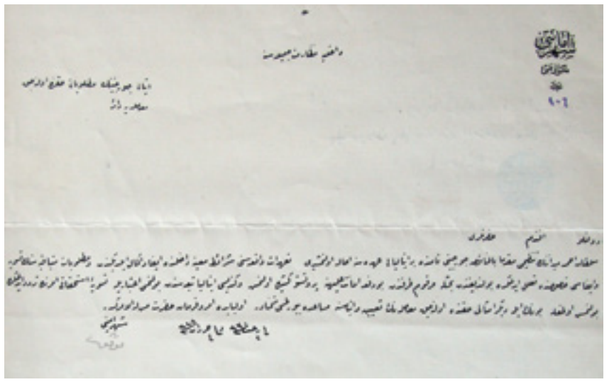

Sultanahmet Meydanı'nın tanzim ve tezyini ile ilgili belge, BOA, DH. İD, 83_1-57.

işitilmediği hâlde hâlâ kanun ve adalete aykırı olarak bu düşüncenin tatbikinde ısrarlı davranılması; yangın-zedelerin refahına memur bulunan şehremanetinin tam aksine onların sefaletini son dereceye ulaştırmış olması, kendilerinin Valilik makamına müracaat etmelerini zaruri kılmıştır. Kanuna muhalif istimlak tasavvurundan vazgeçilerek arz edildiği gibi geniş yollar açılıp "herkesin yerleri gösterilerek mevki'iyle mütenâsip Hanelerin inşâsına müsaade edilmek hususlarının Meclis-i İdare-i Vilâyetçe taht-ı karara alınması zımnında merbûtuyla işbu arzuhâlin Meclis-i mezkûra havale buyurulması müsted'âdır. Ol bâbda emr u Ferman, hazret-i men-lehü'l-emrindir".

22 Mayıs 1329 [4 Haziran 1913].
[İmzalar][24]

Ayasofya ile SultanAhmet Camileri arasındaki mahallin meydan hâline dönüştürülmesi

Bugünkü Ayasofya Cami-i Şerifi'nin önünden Topkapı Sarayı'na giden yol, Kabasakal Caddesi olarak adlandırılırdı. Şimdi Bab-ı Hümâyûn Caddesi deniliyor. Vaktiyle bu civarda olan evlerin büyük bir kısmı yangında harap olmuş ve bu mühim mahâlde çıkan yangının ardından bölge istimlak edilerek yeniden düzenlenmişti. Bu düzenlemenin, özellikle iki büyük caminin çevresinin, ihtişamlarına uygun bir şekle bürünmesi maksadına yönelik olduğu açıkça gö-

Ayasofya ile Sultanahmet Camileri arasındaki mahallin meydan hâline dönüştürülmesi ile ilgili belge, BOA, DH. MKT, 2375-84.

rülmektedir[25]. SultanAhmet Camii ile Ayasofya Camii'nin arasında kalan ve Hürrem Haseki Sultan Hamamı ile Türbeler Müdürlüğü civarında bulunan bu meydanın düzenlenerek bugünkü Türk-İslam Eserleri Müzesi ile Alman Çeşmesi'nin bulunduğu meydanla birleştirilmesi teşebbüsü, dönemin İstanbul Belediye Başkanı (Şehremini) Cemil Topuzlu'nun, 27 Recep 1331 (2 Temmuz 1913) tarihinde Dâhiliye Nezâreti'ne gönderdiği tezkirede şu şekilde anlatılmaktadır:

"Devletlü efendim hazretleri,
Ayasofya-i Kebîr harîk mahallinin mecmû'uyla muhterik [yanmış] Kabasakal Mahallesi'nin kısmen istimlaki hakkında Emânetçe ittihâz olunan kararın Istimlak Kanunu'na muhalefetinden ve saireden bahisle mahalle-i mezkûr istimlakinden sarf-ı nazar olunarak oralarda hanelerin yeniden inşasına müsaade i'tâsı istid'âsına dair mezkûr mahalleler ahâlisi tarafından İstanbul Vilâyeti Vekâlet-i aliyyesine verilip tevdî' olunan arzuhâl üzerine Ayasofya ve SultanAhmet Cami'-i Şerifleri arasındaki mahallin meydan hâline ifrâğı hakkındaki teşebbüsâttan maksad, bu iki Cami'-i Şerifin beyninden gayet intizâmsız ve kavaid-i hıfzu's-sıhhaya gayr-i muvâfık surette yapılmış hane ve kahvehane ve sâ'ire gibi sakîlü'n-nazar mebânîden [çirkin görünüşlü binalardan] müteşekkil şeylerin ref'inden ibaret olmasıyla SultanAhmet Meydanı'nın tesviye olunan harîk mahalliyle kesb-i ittisâl eyleyerek Ayasofya Meydanı'yla

Sultanahmet Meydanı'nın tanzimi ile ilgili belgenin son kısmı, BOA, DH. MKT, 2375-84.

Sultanahmet Camii, Dikilitaş ve Yılanlı Sütun, Gülmez Freres, İÜK, 90450/33.

tevhîdine mâni' ve iki muazzam Cami'-i şerifin azamet ve ihtişâmının enzârda tecellîsine hâil [engel] olmakta olan ada ortadan kaldırılmadıkça o civar bir ma'mûre-i medeniyet hâline ifrâğ edilmiş add olunamayacağı bi'l-istimlak mebânî-i mezkûrenin hedm ve ref'i suretiyle iki meydanın birleştirilmesi lazım geleceğinin istifsâr-ı vâki' üzerine 8 Mayıs 1329 (21 Mayıs 1913) tarihli tezkire ile Şûrâ-yı Devlet Riyâset-i Celîlesi'ne iş'âr kılınmış olduğu tetebbu'ât-ı kuyûdiyyeden anlaşılmağla işbu iş'âr vechile müsted'îlere [dilekçe sahiplerine] cevap i'tâ buyurulması [cevap verilmesi] Encümen-i Emânet ifadesiyle mütemennâdır. Ol bâbda emr u Ferman hazret-i men-lehü'l-emrindir[26].

SultanAhmet Meydanı'nda asar-ı atîka aranılması

SultanAhmet Meydanı'nda eski eser aranması hususunda uygulanması gereken şeyler Maarif Nezâreti tarafından Babıâli'ye bir tezkire ile 3 Safer 1293 tarihinde bildirilmiş[27] ve ardından kendilerine gönderilen Sadaret tezkiresi için (15 Eylül 1875) tarihinde hazırlanan derkenarda konu tekrar özetlenmiştir[28]. Bu cümleden olarak SultanAhmet Meydanı'nda eski eser aramak üzere kendisine ruhsat verilmesi için Hüseyin Efendi tarafından Zabtiye Nezâreti'ne bir dilekçe takdim edilmiştir. Konu hakkında nezaretin görüşleri, Safvet imzasıyla ve 3 Safer 1293 (29 Şubat 1876) tarihiyle şu şekilde Şûrâ-yı Devlet'e bildirilmiştir: Eser aranılan mahallin etrafı çevrilip, mevcut olduğu rivayet olunan su yollarına* ve civarın hey'et-i asliyesine bir halel getirilmeksizin toprağı kazmanın bir mahzuru bulunmamaktadır[29].

Bu hususta Şûrâ-yı Devlet'te yapılan görüşmede alınan kararların kayda geçirildiği mazbatada ise durum özetlendikten sonra şöyle denilmektedir:

Zikredilen bu arama çalışmalarında toprak hafriyatı, alanı çeviren parmaklık derinliğinde icra edilirse bu tunçtan mamul yılanlı sütuna zarar verecektir. Bu sebeple o şekilde kendisine ruhsat verilmesi mümkün değildir. Ancak bahsedilen tedbirleri aldığı ve tunçtan mamul yılanlı sütunun etrafındaki duvarın üç arşın ötesinde ve Cami'-i Şerifin avlusunun duvarına beş arşın uzaklıkta olarak ve kaldırımlara dokunulmayarak; arama sırasında bir memur bulundurulmak, hiç bir şekilde hasar ve zarar getirmemek, böyle bir şey olursa derhâl kendisi tarafından tazmin edilmek ve Asar-ı Atîka Nizamânesi'nin hükümlerine uygun hareket

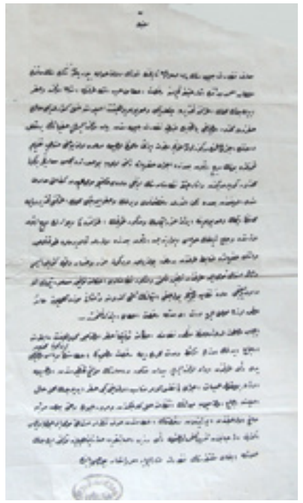

Sultanahmet Meydanı'nda eski eser aranması ile ilgili belge, BOA, ŞD, 207-45.

etmek ve aynı nizamnâmenin onuncu maddesine göre; bulacağı eşyanın üçte ikisinin kendisine, üçte birinin de Müze-i Hümâyûn'a ait olması şartıyla Hüseyin Efendi'ye dört ay süreliğine ruhsat verilmiştir[30]. Şûrâ-yı Devlet'te yapılan bu görüşmenin kaydedildiği mazbatada, oylamaya katılan ve görüşlerini belirten zevâtın listesi şöyledir[31]:

"Sultanahmet Meydanı'nda asar-ı atîka taharrisi için

Ruhsat verilmesi	Verilmemesi
Nuri Paşa hazretleri	Ethem Paşa hazretleri
Hâlet Paşa	Mihran Bey
Necib Efendi	Muhtar Bey
Ali Fuad Beyefendi	Yanko Efendi
Kâtib Beyefendi	Nuri Efendi
Nazif Efendi	Mahmut Paşa
Şerif Efendi	Seyfüddin Efendi
	Besim
	Cemil
	Hüsnü
	Zât-ı hazret-i riyâset-penâhî"

Dipnotlar

1 BOA, [Başbakanlık Osmanlı Arşivi], BEO [Babıâli Evrak Odası], 6/410.
2 BOA, CEVDET-MAARİF [Muallim Cevdet Tasnifi, Maarif Nezareti], 7185.
3 BOA, CEVDET-MAARİF, 7185.
4 BOA, CEVDET-MAARİF, 7185.
5 BOA, CEVDET-MAARİF, 7185.
6 BOA, İ. OM [İrâde-Orman ve Meâdin], 1323. Ca. 2.
** Dönemin nezaket ifadesi. Bendeniz manasındadır. Bugün bilinen karşılığıyla alâkası yoktur.*
7 BOA, DH. İD [Dâhiliye Nezâreti, İdâre Evrakı], 161-1/8.
8 BOA, DH. İD, 161-1/8.
9 BOA, MF. MKT [Maarif Nezâreti, Mektûbî Kalemi], 793/39.
10 BOA, MF. MKT, 412/23.
11 BOA, CEVDET-ML [MALİYE], 26828.
12 BOA, CEVDET-DH, 15390.
13 BOA, CEVDET-DH, 15390.
14 BOA, Y. EE (Yıldız Esas Evrakı), 10/70. Bu lâyihanın değerlendirilmesi için bk. "Bir Osmanlı Devlet Adamının Kaleminden Osmanlı Sanatları", Din ve Hayat, sayı 14, İstanbul 2011, s. 56-60.
15 BOA, BEO [Babıâli Evrak Odası], 687/51457.
16 BOA, MF. MKT, 168/88.
17 BOA, İRADE-MAARİF, 1318. Ra. 19.
18 BOA, İRADE-MAARİF, 1318. Ra. 19.
19 BOA, DH. MKT [Dâhiliye Nezâreti, Mektûbî Kalemi], 2375/84.
20 BOA, ŞD [Şûrâ-yı Devlet], 153/13.
21 BOA, DH. İD [Dâhiliye Nezâreti, İdare Evrakı], 83-1/57.
22 BOA, DH. İD, 83-1/57.
23 BOA, DH. MKT, 2375/84.
24 BOA, DH. MKT, 2375/84.
25 BOA, DH. MKT, 2375/84.
26 BOA, DH. MKT, 2375/84.
27 BOA, MF. MKT, 34/33.
28 BOA, MF. MKT, 31/168.
** Nitekim bugün Ayasofya'nın önünde, Mimar Sinan'a ait olduğu bildirilen bu su yollarının kalıntıları ortaya çıkmış ve elân teşhir edilmektedir.*
29 BOA, ŞD, 207/45.
30 BOA, ŞD, 207/45.
31 BOA, ŞD, 207/45.

(Özgün imla korunmuştur, H. M.)

Sultanahmet Camii ve Dikilitaş, Römmler&Jonas, İÜK, Nr: 90479/10a.